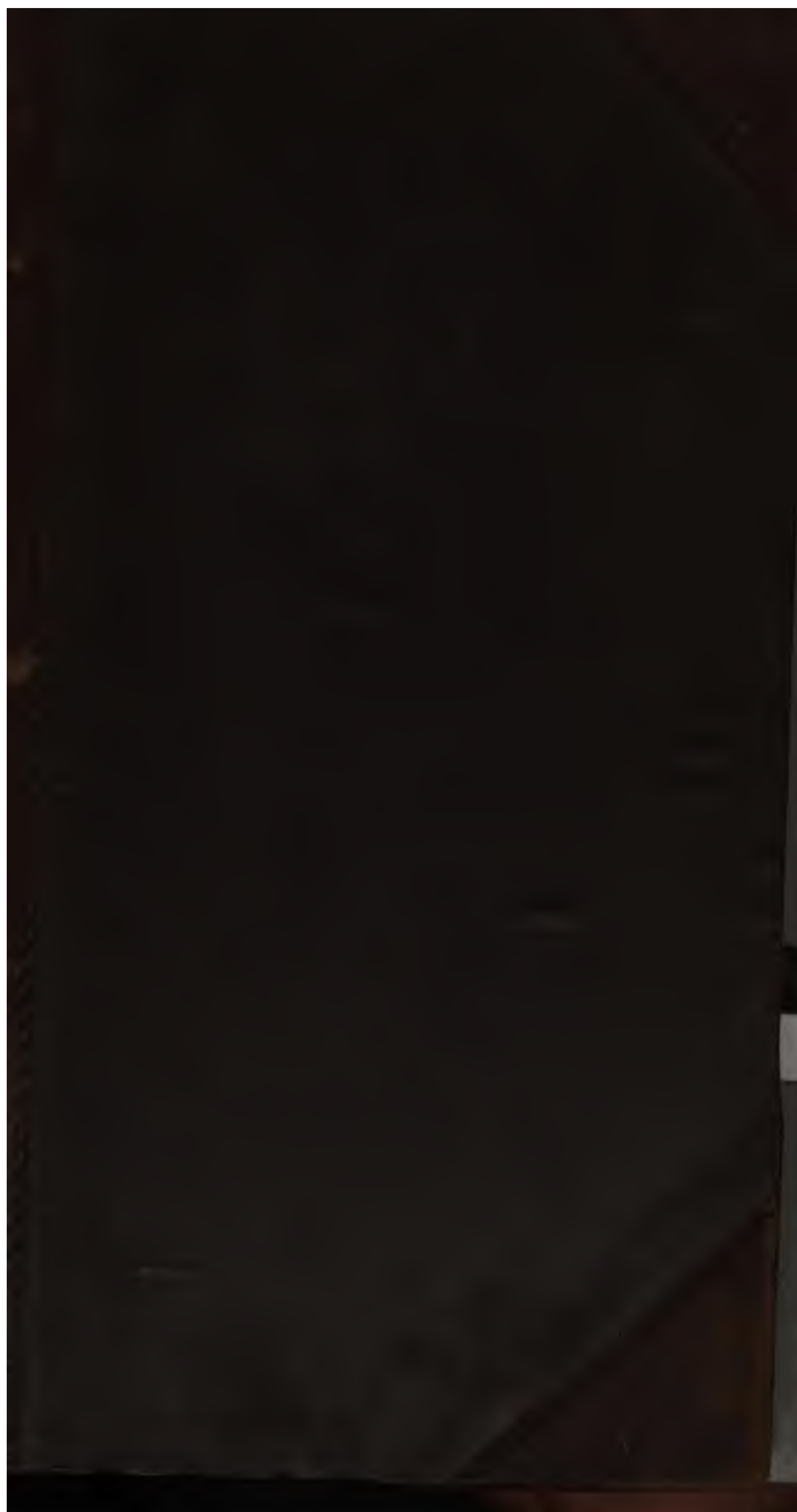
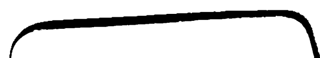

HUGONIS GROTII

ANNOTATIONES

IN

NOVUM TESTAMENTUM.

DENUO EMENDATIUS EDITAE.

VOLUMEN IV.

CONTINENS ANNOTATIONES

AD

IOHANNEM.

GRONINGAE,

Ex officina W. ZUIDEMA, Bibliopolae.

MDCCCXXVIII.

BIBLIOTHECA · BODLEIANA ·

ANNOTATIONES

IN EUANGELIUM

ΚΑΤΑ ΙΩΑΝΝΗΝ

[SECUNDUM IOHANNEM].

Iohannes Bethsaidensis piscatoris filius, piscator et ipse, Legem quidem discere potuit puer, ut mos erat Hebraeis; caeterum nulla tinctus fuit aut Hebraica aut Graeca literatura, nisi si quid utriusque hausit iam maior natu in Asia, ubi eum maximam vitae partem ad senectutem summam produxisse, partim in Patmi exsilio, partim ante et post id exsilium Ephesi, satis inter Veteres constat. Quare quicquid ei ad Apostolici muneris functionem fuit necessarium, supplevit Dei Spiritus, qui idem in rebus non necessariis solet ea relinquere cuique quae ei sunt propria. Hinc fit ut supra caeteros Apostolos magna sit in Iohannis dictione simplicitas, et sermo Graecus quidem, sed plane adumbratus ex Syriaco illius saeculi: hinc oratio adeo intercisa, tot copulativae coniunctiones, tot repetitiones vocum, quae per relativa minus frequentata Hebraeis et alia dicendi compendia vitari solent. Quod olim Alexandrum de amicis suis dixisse memorant, alium esse φιλαλέξανδρον [*amicum Alexandri*], alium φιλοβασιλέα [*amicum Regis*], putem ad duos Domini Iesu

Apos-

Apostolos sic posse aptari, ut Petrum dicamus maxime φιλόχριστον [*amicum Christi*], Iohannem maxime φιλιησοῦν [*amicum Iesu*]. Nam diversi huius in utroque affectus multa in Sacris Libris videmus vestigia: quod et Dominus respiciens illi quidem Ecclesiam praecipuo quodam modo, huic autem Matrem commendavit. De loco et tempore scriptionis dissentiunt auctores, aliis in Patmo scriptum hunc librum volentibus, aliis Ephesi, et aliis quidem triginta et quod excurrit, aliis vero sexaginta aut amplius post Christi in coelum evectionem annis. Causam post alios haec scribendi praecipuam tradunt omnes, ut veneno in Ecclesiam iam tum sparso auctoritate sua, quae apud omnes Christianum nomen profitentes non poterat non esse maxima, medicinam faceret. Qui autem errores in Ecclesias eius saeculi se insinuaverint, intelligi potest ex iis quae ad Matth. 24: 11 et ad Marc. 1: 4 diximus. Erant sub Christiano nomine Iudaizantes, de quibus non Paulus tantum, sed et hic noster in epistola prima et in Apocalypsi conqueritur. Erant Gnostici ex Cabala Iudaica et Pythagorae Platonisque schola philosophiam miscentes simplicitati Christianae, et de emanationibus Divinis earumque syzygiis et pleromatis, non ex Dei Spiritu, sed ex suis commentis quae vellent populo venditantes, vereque ambulantes in iis quae non viderant, ut dicitur Col. 2: 18, de quibus videnda quae diximus ad Matth. 24: 11. Erant et qui Iohannis Baptistae sectatores quam Iesu dici mallent, ad subterfugiendam crucem. His omnibus occurrendum videbat Iohannes, ne post futura aetas incerto opinionum fluctuaret; praecipue Gnosticis, qui inter suos Aeonas nominabant λόγον [*verbum*], item ζωὴν [*vitam*], item μονογενῆ [*unigenitum*] et σωτῆρα [*salvatorem*]: quae omnia nomina etiam apud Proclum ad Platonis Timaeum et in Theologiae libris reperias: et alium rursus dicebant esse mundi Opificem, alium Christum, alium Iesum. Ostendit ergo Iohannes omnes istos titulos uni eidemque Iesu Christo congruere: quo fit ut illis nominibus Dominus noster non legatur insignitus apud alios Scriptores sacros, cum tamen de re idem tradiderint. Neque vero hoc tantum libro sed et in epistola et in Apocalypsi, Λόγον nomen Christo diserte tribuit Iohan-

hannes, et μονογενῆ vocat non initio tantum libri, idque iterato, sed et bis postea: et ζωὴν infra Iesus ipse se vocat. Caeteri Scriptores Euangeliorum satis habuerunt Christi Divinam naturam tacite indicare ex admirabili ipsius conceptione, ex infinita illa ac liberrima vi ad facienda miracula, ex introspectu cogitationum alienarum, ex his quae circa mortem, resurrectionem et adscensum in coelum acciderunt, ex promisso denique perpetuae praesentiae, mittendi Spiritus Sancti, remittendi peccata, iudicandi genus humanum. At Iohannes pro usu temporum et ipso initio Dei nomen ei assignandum et vim ex aeterno fonte manantem aperte tradendam existimavit. Neque tantum hoc modo, sed et expressa collatione eum Iohanni primum Baptistae, deinde Mosi, sed et Abrahamo praetulit. Haec cum scribendi praecipua fuisset causa, eadem opera voluit et de Christo narrare quae a caeteris, in tanta miraculorum et sermonum ipsius copia praetermissa fuerant, intactis ferme iis quae ab aliis tractata erant, nisi quatenus connexio aliquid eius exigebat. Praetermissorum autem pars maxima in tempus incidit quo Iohannes Baptista adhuc vivebat. Nam hinc ferme Iesu miraculorum historiam ordiuntur caeteri, quia eo tempore maior multitudo Iesum secuta est et factorum eius testis fuit.

CAPUT I.

1. *'Εν ἀρχῇ, in principio*] Desumtum ex Graeco Geneseos, sicut vicissim Syrus ex Hebraeo hic posuit בראשית. Noto autem Scripturae loco verbum inde sumtum ex sententia illius loci intelligendum est. Mosis loci sententia haec est: *Cum primum creavit Deus coelum et terram, terra erat* etc., nam praeterita apud Hebraeos habent Gerundii etiam significationem. Tum vero mos est Hebraeis coeli et terrae nomine universum comprehendere, unde factum est ut et status vitae futurae significetur nomine novi coeli et novae terrae, 2 Petr. 3: 13, Apoc. 21: 1. Ergo *ἐν ἀρχῇ* est *cum primum rerum universitas coepit creari.*

Ἦν] *Iam tum erat.* Sic mos est Hebraeis aeternitatem populariter describere. Infra 17: 5, *Δόξῃ ᾗ εἶχον πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι* [*Gloria quam habui priusquam mundus esset*]. Et Iustinus dixit, *πρὸ τῶν ποιημάτων* [*ante creaturas*], et alibi, *πρὸ τοῦ ἑωσφόρου καὶ σελήνης* [*ante luciferum et lunam*]. Prov. 8 Dei sapientia sic loquitur: *A saeculo habui principatum, a principio, iam ante terram: cum nondum essent voragines formata sum, cum nondum essent fontes aggravati aquis: antequam montes fundati essent, ante colles sum formata: adhuc non fecerat terram et plateas et praecipua pulverum orbis: cum praepararet coelos, ibi iam ego.* Iustinus alibi de Verbo hoc loquendi genus explicans: *Προϋπῆρξε πρὸ τῶν αἰώνων* [*Exstitit ante saecula*]. Athenagoras: *Ἐξ ἀρχῆς ὁ Θεὸς νοῦς ἀΐδιος ὢν εἶχεν αὐτὸν ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον, ἀϊδίως λογικὸς ὢν* [*Ab initio Deus mens aeterna cum esset, ipsam in se habuit rationem, natura in perpetuum rationalis*]. Rabbi Eliezel: *Ante mundum creatum exstitit clemens et benignus Deus et nomen eius solum.*

Ὁ Λόγος, Verbum] Quia Moses scripserat, *Dixit Deus, Fiat lux, et facta est lux*, et ita de caeteris, hinc factum est, ut *vim* sive *προβολὴν* aut *ἀπόῤῥοιαν* (has enim voces hac in re Christiani veteres usurpant) Dei illam qua res ex nihilo condit aliaque rara et eximia efficit, Hebraei appellarent דבר [*Verbum*], ut videre est Ps. 33: 6, 148: 8. Vide Maimoniden Duce dubitantium lib. I cap. 23 et 65 et 66. Chaldaei non illis tantum locis sed et aliis, ubi ea vox in Hebraeo non exstat, posuerunt מימרא. Exempla sunt innumera, sed ad rem maxime pertinet quod apud Esaiam est. 45: 12 in Hebraeo legitur, *Ego feci terram, et hominem super eam ego creavi:* in Chaldaeo est, *Ego in Verbo meo feci terram, et homines super eam creavi.* 48: 13 in Hebraeo legitur, *Manus mea fundavit terram:* in Chaldaeo, *Verbo meo fundavi terram.* Quos secutus Petrus Apostolus 2 Epist. 3: 5, *Οὐρανοὶ ἦσαν ἔκπαλαι, καὶ γῆ ἐξ ὕδατος καὶ δι' ὕδατος συνεστῶσα τῷ τοῦ Θεοῦ λόγῳ* [*Coeli erant prius, et terra de aqua et per aquam consistens Dei Verbo*]. Eandem vocem plurimis in locis usurpat idem Chaldaeus paraphrastes, ubi de miraculis, de Prophetia, aut singulari Dei auxilio sermo est:

est: maxime vero ubi in Hebraeo est *facies Dei*, *manus*, *oculus*. Ex veteribus Chaldaeorum libris Graeci citant, *ἐξ οὗ λόγου καὶ ἥλιος καὶ σελήνη* [*ex quo Verbo et sol et luna*]. Hinc sumsit Orphicorum Scriptor:

Εἰς δὲ λόγον θεῖον σκέψας, τούτῳ προσέδρευε,
Ἰθύνων κραδίης νοερὸν κύτος· εὖ δ' ἐπίβαινε
Ἀτραπιτοῦ· μοῦνον δ' ἐσόρα κόσμοιο ἄνακτα·
Εἷς ἔς' αὐτοτελὴς, ἑνὸς ἔκγονα πάντα τέτυκται.
[*Divinam spectans rationem pectus ad illam*
Dirige et ima animi semper praecordia, recta
Nec deflecte via: fictorem conspice mundi,
Unus is Aeternus; suntque omnia facta per unum].

Idem alibi *αὐδὴν* vocavit:

Αὐδὴν ὁρκίζω σε πατρὸς τὴν φθέγξατο πρώτην,
Ἡνίκα κόσμον ἅπαντα ἑαῖς ςηρίξατο βουλαῖς.
[*Per te illam adiuro vocem, quae prima parenti*
Edita, cum totum fundavit iussibus orbem].

Hunc secuti Heraclitus, apud quem hoc nomen eo sensu exstare notatum ab Amelio: Zeno laudatus a Tertulliano et Lactantio. Tertulliani verba sunt adversus Gentes: *Apud vestros quoque sapientes Λόγον, id est*, Sermonem *atque* Rationem *constat artificem videri universitatis. Hunc enim Zeno determinat factitatorem, qui cuncta in dispositione formaverit.* Locus Zenonis, quem respicit Tertullianus, erat in libro eius *περὶ οὐσίας* [*de substantia*], ut Laertins nos docet. Seneca Stoicos sequens *rationem facientem* vocat Epist. 65. E Platonicorum numero Amelius, sed quem saepe a scitis Platonicis ad barbaram Philosophiam deficere conqueritur Proclus, hunc Iohannis locum valde probabat, ut non tantum Eusebius notat in Praeparatione libro XI, sed et Augustinus pluribus locis, et contra Iulianum Cyrillus. Plutarchus *δύναμιν Θεοῦ* [*potentiam Dei*] vocat Symp. VIII, *Ἀναθαῤῥῶ δὲ πάλιν αὐτοῦ Πλάτωνος ἀκούων πατέρα καὶ ποιητὴν τοῦ τε κόσμου καὶ τῶν ἄλλων γεννητῶν τὸν ἀγέννητον καὶ ἀΐδιον Θεὸν ὀνομάζοντος, οὐ διὰ σπέρματος δή που γενόμενον, ἄλλῃ δὲ δυνάμει τοῦ Θεοῦ, τῇ ὕλῃ γόνιμον ἀρχὴν ὑφ' ἧς ἔπαθε καὶ μετέβαλεν ἐντεκόντος* [*Recipio tamen animum, audiens ab ipso Platone Deum non natum et aeternum nominari Patrem opificemque mundi et aliarum rerum natarum;*

non sane quod semine emittendo ista genuisset, sed alia quadam vi materiae principium genitabile, quod affecerit et mutaverit eam, inseruisset]. Sic in expositione fidei facta a Gregorio Episcopo Neocaesariensi ὁ Λόγος dicitur δύναμις τῆς ὅλης κτίσεως ποιητική [*vis effectiva universae creationis*]. Philo ad Platonica dogmata deflectens, cum sciret Platoni mundi exemplar Λόγον dici, eo sensu Λόγον et usurpavit ipse, et multis aliis usurpandi auctor fuit, et per eum ait conditam rerum universitatem; vocat et ὄνομα Θεοῦ [*nomen Dei*] et εἰκόνα [*imaginem*] et υἱὸν Θεοῦ [*Filium Dei*]. Reiicitur hic a Iohanne Gnosticorum figmentum, qui ἐκ τῆς προαρχῆς [*ex primo principio*] post multa saecula natum νοῦν [*mentem*] aiebant. Deinde ex νοῦ natum μονογενῆ, et ab eo Λόγον. Vide Irenaeum initio.

Καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, et Verbum erat apud Deum] Παρὰ τῷ πατρὶ [*apud Patrem*], ut loquitur Ignatius ad Magnetas. Pro eodem Onkelos dixit, *coram Domino.* Nam Exod. 20: 19, ubi in Hebraeo est, *Ne loquatur nobiscum Deus*, ipse vertit, *Ne loquatur Dominus nobiscum per Verbum quod est coram Domino.* Sic Sapientia dicitur fuisse παρὰ τῷ Θεῷ [*apud Deum*] Prov. 8: 30, ubi Chaldaeus *ad latus eius*, id est, praesens ipsi, pro quo μετὰ τοῦ Θεοῦ dixit Graecus Sirachidae interpres 9: 9. Quem locum de lege Hebraei interpretantur. Sic Marc. 6: 3, πρὸς ἡμᾶς est παρ' ἡμῖν [*apud nos*]. Opponitur autem hoc ei quod infra dicitur ὁ Λόγος *in mundo fuisse, caro factus, spectatus.* Vult enim dicere ante eum fuisse inconspicuum. Dicitur enim Deus ἀόρατος [*invisibilis*] 1 Tim. 1: 17, et *habitare lucem inaccessam* 1 Tim. 6: 16. Idem indicat 1 Epist. 1: 2, καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερώθη [*et vita apparuit*], et mox, ἥτις ἦν πρὸς τὸν πατέρα [*quae erat apud Patrem*], et Ephes. 3: 9. Sic infra 17: 5, παρά σοι [*apud te*]. Et cum dicit fuisse apud Patrem, ostendit contra Gnosticos non esse aliud pleroma τῆς προαρχῆς [*primi Principii*], aliud τοῦ Λόγου.

Καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος, et Deus erat Verbum] Censent Hebraei veteres et Christianorum primi quoties Angelus aliquis in sacris libris appellatur יהוה, tunc non Angelum merum sed cui adfuerit ὁ Λόγος intelligi. Sic interpretatur Moses Gerundensis illud, *Nomen meum in eo est*,

Exod.

Exod. 23: 21. Chaldaeus Paraphrastes Gen. 29: 20, *Erit Verbum Domini missi in Deum.* Et Ezech. 1: 24, קל־שדי [*vocem Omnipotentis*], Septuaginta vertunt φωνὴν τοῦ Λόγου [*vocem Verbi*]. Sed et apud Philonem Λόγος vocatur Θεοῦ nomine. Chalcidius ad Timaeum eo libro ubi doctrinam eminentem sectae sanctioris, id est Iudaicae, explicare se profitetur: *Et ratio Dei Deus est humanis rebus consulens, quae causa est hominibus bene beateque vivendi, si non concessum sibi munus a summo Deo negligant.* Tertullianus de eodem: *Hunc ex Deo prolatum didicimus et prolatione generatum, et iccirco Filium Dei et Deum dictum ex unitate substantiae: nam et Deus spiritus. Etiam cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa, sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur.* Idem alibi: *Prolatum dicimus a Patre, non separatum.* Et adversus Praxeam: *Et nunquam separatus a Patre aut alius a Patre. Haec erit probola veritatis, custos unitatis qua prolatum dicimus Filium a Patre, sed non separatum.* Mox dicit: *Dispositione alium, non divisione alium.* Quod Tatiano dicitur, γέγονε κατὰ μερισμὸν οὐ κατ' ἀποκοπὴν [*factum est per divisionem non per abscissionem*]: Iustino dicitur ἄτμητος καὶ ἀχώριστος Πατρὸς δύναμις ὥσπερ τὸ τοῦ ἡλίου φῶς [*individua et inseparabilis Patris potentia sicut solis lux*]. Eidem γεγεννημένος οὐ κατ' ἀποτομὴν ὥσπερ ἀπομεριζομένης τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας [*factus non per abscissionem quasi divisa Patris substantia*]. Quae omnia, ut in rebus Divinis non possumus nisi balbutire, habent aliquid ἄκυρον [*improprium*], sed intelligenda θεοπρεπῶς [*prout Deo conveniunt*]. Idem Iustinus Christum vocat Θεὸν ὄντα πρὸ αἰώνων [*Deum qui exstitit ante saecula*]. Theophilo dicitur Θεὸς ὁ Λόγος καὶ ἐκ τοῦ Θεοῦ πεφυκώς [*Deus Verbum et ex Deo natum*]. Εἰκόνα, χαρακτῆρα, ἀπαύγασμα [*imaginem, characterem, splendorem*] Apostolis auctoribus saepe vocant proximi scriptores: item δύναμιν, σοφίαν [*potentiam, sapientiam*] et si quid his simile. Tertullianus, *effigiem et personam Dei.* Vide quae nos ad Marc. 2: 7. Est autem loquendi genus huic nostro non dissimile 2 Cor. 3: 17.

2. Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεὸν, *hoc erat in prin-*

 ci-

cipio apud Deum] Repetit hoc, quia Deum iam vocavit: hoc volens ita Deum esse intelligendum, ut et illud maneat, *fuisse eum apud Deum:* id est, ut non fuerit ὁ Λόγος omne id quod est Deus. *Hypostaseon distinctionem* Origenes et post eum alii vocavere. Sed notandum est hanc vocem ὑποςάσεων, ut et Τριάδος, ὁμοουσίου [*Trinitatis, aequalis essentiae*], et alias quasdam non a primis Christianis usurpatas, cum contra μίαν ὑπόςασιν [*unam hypostasin*] dixerit Athanasius, Synodi Nicena et Sardicensis et Romanae Synodi aliquot, sed desumtas ex Platonicis Scriptoribus sensu nonnihil immutato. Apud Platonicos tres ὑποςάσεις sunt; τὸ αὐτοὸν, ὁ νοῦς ὁ δημιουργὸς, ἡ τοῦ κόσμου ψυχὴ [*quod est ipsum esse, mens opifex universi, anima mundi*]. Et quia νοῦς significationem habet quae ἀπὸ τοῦ Λόγου non videtur abludere, et idem νοῦς etiam γέννημα [*progenies*] ipsis dicitur, ideo quae περὶ νοῦ [*de mente*] dicuntur Platonicis, multi Christianorum ad τὸν Λόγον sive *Filium* transtulerunt. Apud Platonicos reperias, ὑποςάντες τρεῖς ἐξ ἑνός [*tres ex uno subsistentes*]: item, ἐξαίρειν δεῖ τὴν μονάδα τῆς τριάδος, ἐξάπτειν δὲ τὴν τριάδα τῆς μονάδος [*auferre oportet unitatem de trinitate, sed annectere trinitatem unitati*]. Similiter Christiani loqui coeperunt, ut apud Lucianum, sive quisquis ille est auctor dialogi Philopatridis, ὑψιμέδοντα Θεὸν, Θεὸν ἄφθιτον, οὐρανίωνα, Υἱὸν Πατρὸς, Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, ἓν ἐκ τριῶν, καὶ ἐξ ἑνὸς τρία [*Deum in excelso regnantem, Deum aeternum, coelicolam, Filium Patris, Spiritum e Patre procedentem, ex tribus unum, et ex uno tria*]. Utrosque secuti Cabalistae Hebraei, verbis magis Christianos, sensu magis Platonicos: aiunt enim, אב אלהים בן אלהים רוח הקדש אלהים שלשה באחד אחד בשלשה [*Pater Deus, Filius Deus, Spiritus Sanctus Deus, tres in unitate et unus in trinitate*].

3. *Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, omnia per ipsum facta sunt*] Λόγος ἐκοσμοποίησεν [*Verbum fecit mundum*] est apud Philonem. Epistola Barnabae cum de Filio Dei egisset *solem* vocat *opus manuum ipsius*. Iustinus Apologetico priore: Ὁ Λόγος πρὸ τῶν ποιημάτων καὶ συνὼν καὶ γεννώμενος, ὅτε τὴν ἀρχὴν δι' αὐτοῦ πάντα ἔκτισε καὶ ἐκόσμησε [*Verbum ante res conditas et cum Deo et genitum fuit,*

cum

cum in principio omnia per eum condidit ac disposuit]. Athenagoras: Ὁ Θεὸς πάντα διὰ τοῦ Λόγου πεποίηκε [*Deus omnia per Verbum fecit*]. Tatianus de eodem: Τοῦτον ἴσμεν τοῦ κόσμου τὴν ἀρχήν [*Hunc agnoscimus mundi principium*]. Theophilus: Ὁ Λόγος αὐτοῦ δι' οὗ τὰ πάντα πεποίηκε [*Verbum ipsius per quod omnia fecit*]. Irenaeus: *Verbum Dei per quem facta sunt omnia*. Tertullianus Adversus Haereticos: *Unum omnino Deum esse, nec alium praeter mundi conditorem, qui universa ex nihilo produxerit per Verbum suum primo omnium emissum*. Adversus Praxeam: *Omnia per Sermonem sunt facta*. Saepissime autem in Sacris Literis διὰ illud τῷ Λόγῳ tribuitur, ut ipsi Deo Parenti non adimatur creatio. Et sic sumendum id quod initio Geneseos est apud Paraphrasten Hierosolymitanum בחכמה [*in sapientia*] et quod apud Philonem est Allegoriis: Σκιὰ δὲ Θεοῦ ὁ Λόγος αὐτοῦ ἐστιν ᾧ καθάπερ ὀργάνῳ προσχρησάμενος ἐκοσμοποίει [*Umbra Dei Verbum ipsius est, quo veluti instrumento usus mundum fabricavit*]. Et de Caino: Ὄργανον δὲ Λόγον Θεοῦ, δι' οὗ κατεσκευάσθη [*Instrumentum vero Verbum Dei, per quod praeparatus est*], mundus scilicet. Tertullianus quoque *instrumentum* dixit, intelligens *non extraneum sed connaturale*, alibi et *ministrum*. Iustino dicitur ὑπηρέτης τοῦ ποιητοῦ τῶν ὅλων Θεοῦ [*minister opificis omnium Dei*] saepius, Theophilo ὑπουργὸς [*adiutor*], Origeni Θεοῦ διάκονος [*Dei minister*]. Sic Latini et *Verbum* et *Spiritum* vocant *membra*, *pignora*, *instrumenta Dei*.

Καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν, et sine ipso factum est nihil quod factum est] Ubi omnem exceptionem removere volunt Sacrae Literae, id quod affirmarunt explicant oppositi negatione, Esai. 38: 1, 39: 4, Ier. 42: 4, infra commate 20 et 1 Epist. 1: 5. Id autem hic ideo factum, ut in iis quae per Verbum sunt condita, intelligerentur etiam ea quae conspicua nobis non sunt, Col. 1: 16, etiam *οἱ αἰῶνες* [*saecula*] Hebr. 1: 2, contra Gnosticos: nam illi alium volebant esse opificem eorum quae cernimus τὸν δημιουργὸν [*mundi creatorem*], alios rerum inadspectabilium in suo quemque pleromate. Nihil ergo praeter ipsum Deum ab operibus Verbi excipitur. Est autem χωρὶς hic oppositum illi διὰ quod ante-

ces-

cessit. Irenaeus: *Ex omnibus autem nihil substractum est, sed omnia per ipsum fecit Pater, sive visibilia, sive invisibilia, sive intelligibilia, sive temporalia propter quandam dispositionem, sive sempiterna.* Est et in eo Hebraismus quod *οὐδὲ ἓν nec una res* ponitur pro *nulla*, ut Ps. 139: 16. Sic et 1 Macc. 7: 46.

4. *Ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, in ipso vita erat*] Saepissime sancti Scriptores Novi Federis redemptionem humani generis conferunt creationi, imo et praeferunt, ideoque *novam creationem* vocant 2 Cor. 5: 17, Gal. 6: 15. Iustinus: *Χριστὸς πρωτότοκος πάσης κτίσεως ὤν, καὶ ἀρχὴ πάλιν ἄλλου γένους γέγονεν τοῦ ἀναγεννηθέντος ὑπ' αὐτοῦ* [*Christus primogenitus cum esset omnis creaturae, alterius rursum generis principium factus est, eius, inquam, quod ab eo regeneratum est*]. Irenaeus III, 11, *Significans quoniam per Verbum, per quod Deus perfecit conditionem, in hoc et salutem his qui in conditione sunt praestitit hominibus.* Sic et Rabbi Lakisch adductus in Bereschot Rabba ad locum initio Geneseos ubi Spiritus Dei nominatur ait, *Hic est Spiritus Regis Messiae.* Hoc et Iohannes spectat cum eidem *Λόγῳ* utrumque tribuit, sicut et fine Apocalypsis in descriptione Mundi novi, vocabula usurpat desumta ex primae creationis historia. Quare vitam hic cave aliam accipias quam vitam aeternam. Sic infra Christus de Patre: *Ἔδωκε τῷ υἱῷ ἔχειν ζωὴν ἐν ἑαυτῷ* [*Dedit Filio habere vitam in se ipso*]. In Epist. prima 5: 11, *Ζωὴν αἰώνιον ἔδωκεν ἡμῖν ὁ Θεός· καὶ αὕτη ζωὴ ἐν τῷ υἱῷ αὐτοῦ ἐστι* [*Vitam aeternam dedit nobis Deus: et haec vita in Filio eius est*]. Neque mireris haec ad *Λόγον* iam carnem factum pertinere, cum tanto post dicat *Λόγον carnem esse factum.* Nam et quod dicitur *in mundo fuisse* itidem ad hoc tempus pertinet. Itaque illud ultimum tacite hic praesupponitur, tanquam omnibus notum: mox occasione data explicatur. Et in hoc dissertandi genere ordinem superstitiose exigere, id vero est nodum quaerere in scirpo. Scripta sunt haec talia pro impetu, non praemeditato dispositu. Dicitur autem *ἐν τῷ Λόγῳ vitam fuisse* quia per *τὸν Λόγον* eius adipiscendae ratio apertissime revelata est. Simile loquendi genus Act. 4: 12. Simul destruitur Gnosticorum figmentum, aliam

Dei

Dei emanationem esse *Λόγον*, aliam *ζωήν*. Proprium Iohanni est Christum *Λόγον* vocare Apoc. 19: 13, 1 Epist. 1: 1 et 5: 7.

Καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων, et vita erat lux hominum] Non apud Latinos tantum et Graecos, sed et apud Hebraeos coniungi solent *lux* et *vita*, ut Ps. 36: 10. Sensus autem hic est, cognitionem illam vitae aeternae et de eius adipiscendae ratione, lucem quandam esse ad quam homines gressus suos tuto dirigere possint et debeant. Sic infra 11: 10, *Si quis de die ambulat, non offendit: si quis noctu ambulat, offendit.* 12: 35, *Lux vobiscum est: ambulate dum lucem habetis.* Eph. 5: 8, *Ut filii lucis ambulate.* Hic ipse in Epist. prima 1: 7, *Si in luce ambulamus, sicut ipse est in luce.* Et Apoc. 21: 24, *In luce eius ambulabunt.* Vide quae notavimus ad Luc. 1: 79. Platonicis *ἐκ Λόγου φῶς τὸ νοητὸν* [*ex Verbo lumen intelligibile*], ut videre est apud Philonem De opificio mundi. Platonicos sequebantur Gnostici. Iohannes ostendit omnia haec nomina in Christum unum convenire.

5. *Καὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει, et lux in tenebris lucet*] Quasi dicat: Ideo lux afferri solet, ut tenebrae illuminentur: quod et huic luci contigit. Sunt autem hic tenebrae *homines peccatores* nullam certam habentes vitae dirigendae regulam. Sic Eph. 5: 8, *Fuistis olim tenebrae: nunc autem lux estis.* Alludi videtur ad locum Esai. 9: 2.

Καὶ ἡ σκοτία αὐτὸ οὐ κατέλαβεν, et tenebrae eam non comprehenderunt] Indefinite enuntiatur quod maximae parti convenit. Magna pars hominum peccatorum Lucis beneficio uti noluit, ideo quod peccata ipsis nimium allubescerent; ut infra 3: 20. Est autem hic *καταλαμβάνειν fructum rei consequi.* Sic de cognitione Legis Eccl. 15: 7, *οὐ μὴ καταλήψονται αὐτὴν ἄνθρωποι ἀσύνετοι* [*homines stulti non apprehendent eam*]. Et eodem libro 27: 8 de iustitia, *ἐὰν διώκῃς τὸ δίκαιον, καταλήψῃ αὐτὸ* [*si sequaris iustitiam, apprehendes eam*]. Sic et Rom. 9: 30, *κατέλαβε δικαιοσύνην* [*apprehenderunt iustitiam*].

6. *'Εγένετο*] *Exstitit:* illis scilicet temporibus de quibus nos constat agere: ut sumi solet Hebraeorum ויהי [*et fuit*].

"Αν-

Ἄνθρωπος, homo] Non *Λόγος*, non Angelus, sed quod de Christo falso Ebionaei et alii dicebant, *ψιλὸς ἄνθρωπος* [*nudus homo*], quanquam eximiis Spiritus Sancti dotibus donatus.

Ἀπεσταλμένος παρὰ Θεοῦ, missus a Deo] Alludit ad locum Malachiae, *Ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου* [*Ecce ego mitto Angelum meum*]. Vide Matth. 11: 10 et Marc. 1: 2, Luc. 7: 27. Mittuntur Prophetae, cum mandatum a Deo accipiunt.

Ὄνομα αὐτῷ Ἰωάννης] לו [*illi*] pro relativo ponere Hebraeorum est. Usitatum fuerat, *Cui nomen Iohannis.*

7. *Οὗτος ἦλθεν εἰς μαρτυρίαν, ἵνα μαρτυρήσῃ, hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet*] Et hoc Hebraeorum, coniungere verbalia cum verbis. Tacite significat idoneum fuisse testem, praenuntiatum a Vatibus, non sine miraculo conceptum, vitae austeritate nobilem, libertatis tantae, ut nec Regi parceret.

Περὶ τοῦ φωτός, de luce] Sic *μαρτυρίαν περὶ ἐμοῦ* [*testimonium de me*] legimus Act. 22: 18. Hoc vult quod postea explicabit, Iohannem Baptistam Iesu testimonium hoc praebuisse, ipsum esse Christum, ac proinde eximiam illam lucem.

Δι' αὐτοῦ, per illam] Nempe *τοῦ φωτός* [*lucem*], in Deum scilicet.

8. *Τὸ φῶς, lux*] Illa eximia lux promissa per Prophetas, ut Esai. 49: 6. Vide ad Luc. 2: 32.

9. *Ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει, erat lux vera, quae illuminat*] Ubi subiectum alterius est generis quam praedicatum, ibi relativa aut demonstrativa modo hoc, modo illo genere ponuntur, ut,

> *Sed revocare gradum superasque evadere ad auras,*
> *Hoc opus, hic labor est.*

Nam naturalis constructio fuerat: *hoc*, scilicet evadere, *labor est.* Ita quod hic legimus perinde est quasi dictum esset: *Ille vere lux erat, per quem non pauci, sed totum genus humanum illuminatur. Verum* autem dicitur etiam de his quae figurate alicui competunt, ut *Christus vera vitis* infra 15: 1. *Caro eius vere cibus* infra 6: 55. *Panis verus ex coelo* infra 6: 32. *Sic bona spiritualia verus mammona* Luc. 16: 12. *Coelum verum tabernaculum*

lum Hebr. 8: 2. Lux autem *vera* est lux eximia, excellentissima, ut et 1 Epist. 2: 8.

Πάντα ἄνθρωπον, omnem hominem] Christus dicitur fecisse quod fieri iussit et per Apostolos fecit. Sic Eph. 2: 17, Ἐλθὼν εὐηγγελίσατο εἰρήνην ὑμῖν τοῖς μακρὰν [*Veniens euangelium pacis annuntiavit vobis qui procul fuistis*]. Opponitur autem hic tacite Iesus Mosi et Prophetis aliis qui uni tantum populo profuerunt.

Ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, venientem in mundum] Valde mihi se probat expositio quae apud Cyrillum et Augustinum exstat, ut hoc ἐρχόμενον referatur ad τὸ φῶς. Nam plane eodem modo infra 3: 19, τὸ φῶς ἐλήλυθεν εἰς τὸν κόσμον, *lux venit in mundum*. Et ipse Christus 12: 46, ἐγὼ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα [*ego lux in mundum veni*]. Et infra de se 18: 37, εἰς τοῦτο ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον, ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ [*ideo veni in mundum, ut testimonium perhibeam veritati*]. Est autem hic ἔρχεσθαι εἰς τὸν κόσμον non *nasci* (distinguuntur enim haec duo 18: 37), sed *nomine Dei hominibus apparere*. Sic infra 6: 14, ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον [*Propheta qui venturus est in mundum*], et Christus se a Patre missum dicit εἰς τὸν κόσμον 10: 36 et 17: 18, et a se similiter Apostolos missos εἰς τὸν κόσμον ibidem. Hoc ergo hic dicitur, Christum in hoc datum hominibus ut eis universim prodesset.

10. *Ἐν τῷ κόσμῳ ἦν*] *Interfuit hominibus*: κόσμος pro hominibus passim sumitur. Vide 2 Petr. 2: 5.

Καὶ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ ἐγένετο, et mundus per ipsum factus est] Res quidem omnes per illum factae, ut iam audivimus, sed speciali modo homines. Nam Θεοῦ λόγος [*Verbum Dei*] est παράδειγμα [*exemplar*] *hominis*, ut Philo notat περὶ κοσμοποιΐας [*de creatione mundi*]. Tatianus: *Λόγος ὁ ἐπουράνιος τὴν τοῦ γεννήσαντος αὐτὸν πατρὸς μίμησιν, εἰκόνα ἀθανασίας, τὸν ἄνθρωπον ἐποίησεν* [*Ad imitationem Patris a quo ipsum genitum est, imaginem immortalitatis hominem fecit Verbum coeleste*].

Καὶ ὁ κόσμος αὐτὸν οὐκ ἔγνω, et mundus eum non agnovit] Non agnovit ut opificem suum.

11. *Εἰς τὰ ἴδια ἦλθε, in propria venit*] Docent Iurisconsulti id maxime naturaliter nostrum esse quod nos ut ex-

existeret effecimus. L. Possideri. par. Genera D. de acq. possessione. Est autem εἰς τὰ ἴδια tanquam *in domum suam*, ut infra 16: 32, Act. 21: 6. Vide quae ad Luc. 2: 49.

Καὶ οἱ ἴδιοι αὐτὸν οὐ παρέλαβον, et sui eum non receperunt] *Non receperunt ut Dominum.* Sic Col. 2: 6. Intelligenda autem et haec de maiori parte.

12. *Ὅσοι δὲ ἔλαβον αὐτὸν, quotquot autem receperunt eum*] Ostendit hic paucos fuisse qui excipiendi sint ex superiore generalitate. Simile loquendi genus Mich. 7: 14. Novatianus de Trinitate: *Verbum hoc illud est quod in sua venit, et sui eum non receperunt. Mundus enim per ipsum factus est, et mundus eum non cognovit.* Idem est λαμβάνειν et παραλαμβάνειν, *recipere ut dominum.*

Ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέκνα Θεοῦ γενέσθαι, dedit eis potestatem ut filii Dei fierent] Filios intellige *filios resurrectionis*, ut explicat Luc. 20: 36. Noster 1 Epist. 3: 2, *Οὔπω ἐφανερώθη τι ἐσόμεθα· οἴδαμεν δὲ ὅτι ἐὰν φανερωθῇ, ὅμοιοι αὐτῷ ἐσόμεθα* [*Nondum apparuit quid erimus: scimus autem cum apparuerit, similes nos ei fore*]. Paulus Rom. 8: 23, *Υἱοθεσίαν ἀπεκδεχόμενοι, τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν σωμάτων ἡμῶν* [*Adoptionem filiorum Dei exspectantes, redemptionem corporis nostri*]. Est autem hic ἐξουσία, *ius ad haereditatem*, quod et haereditatis nomine interdum venit, sicut qui credit (nempe sicut oportet credere viva fide) dicitur habere vitam aeternam 3: 36. Sic Iurisconsulti: *Is qui actionem habet ad rem ipsam, rem habere videtur.* Sed hic magis proprie dixit ἐξουσίαν, quia *ius hoc* adeo res ipsa non est, ut et res possit non sequi, nempe si absit perseverantia.

13. *Οἱ οὐκ ἐξ αἱμάτων οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκὸς, qui non ex sanguine, neque ex voluntate carnis*] Mos est Hebraeis hominem, praesertim cum Deo aut Angelis comparatum, vocare בשר ודם *carnem et sanguinem:* sic sumuntur σὰρξ καὶ αἷμα Matth. 16: 17, Gal. 1: 16 et alibi. Est autem hic θέλημα pro Hebraeo חפץ quod et *libidinem* significat.

Οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρὸς, neque ex voluntate viri] Ut distet hoc a priori (nulla enim videtur esse ἐπεξήγησις [*ulterior enarratio*]) putem *ex voluntate viri* eos genitos di-

dici qui non naturali sexuum commixtione de qua actum iam est, sed adoptione aut institutione fiunt hominis alicuius filii. Notavimus hac de re ad Matth. 23: 9, sicut et ad Luc. 3: 23 ostendimus quam late pateat Hebraeum ילד respondens Graeco γεννᾶν [*gignere*]. Eandem vocem ילד de adoptione Sadducaei interpretabantur Levit. 18: 11. Nec aliter sumenda vox תולדות [*generationes*] Num. 3: 1, nam de naturali Mosis sobole nihil ibi agitur.

Ἀλλ' ἐκ Θεοῦ ἐγεννήθησαν, sed ex Deo nati sunt] Hic vero respicit non illam adoptionem quae futura est in altero saeculo, sed eam quae hic fit, qua scilicet Deo reddimur similes; non maiestate, sed bonitate. Vide quae ad Matth. 5: 9 et 45. Sic noster hic in Epist. prima 3: 2, paulo ante ea quae iam citavimus: *Νῦν τέκνα Θεοῦ ἐσμέν, iam nunc Filii Dei sumus*, id est, *eius imitatores*.

14. *Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο, et Verbum caro factum est*] *Καὶ* hic est αἰτιολογικὸν [*redditivum causae*] superiorum. Ut *Λόγος* nos homines ad Divinam Maiestatem eveheret, ipse in imbecilla hac nostra humana natura se ostendit. Paulus 1 Tim. 3: 16, *Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκὶ* [*Deus manifestatus est in carne*], nam σὰρξ, ut dicere coepimus, *infirmitatem et humilem statum* consignificat. Sic Ps. 56: 4, 78: 39 et alibi. Confer Phil. 2: 6, 2 Cor. 8: 9. Eodem spectat nomen *Filii hominis*. Bene Iustinus: *Ἐπειδὴ καὶ δι' ἡμᾶς ἄνθρωπος γέγονεν (ὁ Λόγος) ὅπως καὶ τῶν παθῶν τῶν ἡμετέρων συμμέτοχος γενόμενος καὶ ἴασιν ποιήσηται* [*Quoniam (Verbum) nostri gratia homo factum est, ut, cum se infirmitatibus nostris subdidisset, eas sanaret*]. Origenes: *Ἀπ' ἐκείνου ἤρξατο θεία καὶ ἀνθρωπίνη συνυφαίνεσθαι φύσις, ἵν' ἡ ἀνθρωπίνη τῇ πρὸς τὸ θειότερον κοινωνίᾳ γένηται θεία, οὐκ ἐν μόνῳ τῷ Ἰησοῦ, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς μετὰ τὸ πιστεύειν ἀναλαμβάνουσι βίον ὃν Ἰησοῦς ἐδίδαξεν* [*Ex ipso incoepit collucescere Divina et humana natura, ut humana communicatione Divinitatis fieret Divina, non in Iesu solo, sed et in omnibus cum fide apprehendentibus illam quam Iesus docuit vivendi rationem*]. Irenaeus *Verbum* ait *unitum suo plasmati passibilem hominem factum*. Idem alibi: *Εἰς τοῦτο καὶ ὁ Λόγος ἄνθρωπος, ἵνα ὁ ἄνθρωπος χωρήσας τὸν Λόγον καὶ τὴν υἱοθεσίαν λαβὼν υἱὸς γένηται Θεοῦ* [*Propterea Verbum factum est ho-*

homo, ut homo admissa in animum ratione, adoptionisque honorem nactus, Filius Dei fieret]. Tertullianus adversus Praxeam: *Consequens est ut sic caro factus intelligatur, dum fit in carne et manifestatur et videtur et contrectatur per carnem.*

Καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν] *Habitavit.* Nam sic et qui in coelo habitant σκηνοῦν [*habitare*] dicuntur Apoc. 12: 12 et 13: 6. Ἐν ἡμῖν recte vertas *inter nos*, ut Luc. 1: 28. Sed illud notandum voce σκηνοῦν, quae eadem sono et significatu est cum Hebraeo שכן, alludi ad conspicuam Divinae Maiestatis praesentiam, quae Chaldaeo Paraphrastae etiam כבוד δόξα [*gloria*]: aut ad operationem singularem, quorum utrumque per שכן, unde שכינה [*maiestas Dei*] significari notant Hebraeorum magistri, ut Maimonides Duce dubitantium lib. I cap. 25. Sic bene cohaeret quod sequitur.

Καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, et vidimus maiestatem eius] Non fuit humilis ille status sine magnis et certis indiciis Divinae Maiestatis, quae כבוד Hebraeis, ut Exod. 16: 7, 10, 24: 16, 17, 29: 43, 33: 18, 22, 40: 34, 35, Lev. 9: 6, 23 et alibi saepe. Apparuit autem haec Christi δόξα non tantum in illa eximia transformatione in monte Thaborio, in cuius narratione vocem δόξης usurpat Petrus 2 Epist. 1: 17, sed et in iis quae circa passionem, in resurrectione et post eam, et in adscensu ad coelum acciderunt, imo et in miraculis. Vide infra 2: 11, 12: 23.

Ὡς μονογενοῦς παρὰ Πατρός, ut unigenae a Patre] Quod hic Chrysostomus et alii Graeci vocant ὡς ὁριστικὸν, id Hebraei appellant כף לאמיתה, quod Latine per *ut* recte transfertur. יחיד quod *unigenam* aut *unicum* significat, Graeci sensum respicientes, vertunt ἀγαπητὸν [*dilectum*] ut Gen. 22: 2, 12 et 16, Iud. 11: 34, Ier. 6: 26, Amos 8: 10, Zach. 12: 10, aut ἀγαπώμενον [*dilectum*], Prov. 4: 3, ποθητὸν [*desideratum*], Iud. 11: 34. Plutarchus: Ὅμηρος ἀγαπητὸν υἱὸν ὀνομάζει μοῦνον, τηλύγετον, τουτέστι μὴ ἔχουσιν ἕτερον γονεῦσι μηδὲ ἕξουσι γεγεννημένον [*Homerus dilectum filium vocat solum, unicum, hoc est praeter quem non habent vel habebunt parentes alterum de se genitum*]. In Odyssea secunda est μοῦνος ἐὼν ἀγαπητὸς [*solus erat dilectus*]. Vide Matth. 3: 17 et Marc. 12: 6. Sic Salo-

mo-

monem *filium suum unicum*, id est, *dilectissimum* vocat David 1 Par. 29: 1, et ipse Salomo semet dicto loco Prov. 4: 3. *Μονογενὴς* ergo hic recte dicitur Christus eo quem diximus significatu, et cui addi potest, quia singulari modo a Deo processit. Iustino: *Ὁ μόνος λεγόμενος κυρίως υἱός* [*Qui solus proprie dicitur filius*]. Et alibi: *Μόνος ἰδίως υἱὸς τῷ Θεῷ γεγέννηται λόγος αὐτοῦ ὑπάρχων καὶ πρωτότοκος καὶ δύναμις καὶ τῇ βουλῇ αὐτοῦ γενόμενος ἄνθρωπος* [*Solus proprie Filius Deo genitus est, cum et verbum eius sit, et primogenitus, et potentia consilioque eius factus sit homo*]. Et in transcursu damnantur Gnostici qui alium faciebant *Λόγον*, alium *μονογενῆ*, alium Iesum: quod Iulianus contra Christianos scribens notare non omisit. Illud autem *παρὰ Πατρὸς*, quanquam potest referri ad *μονογενοῦς* constructione quae est *πρὸς τὸ σημαινόμενον* [*ad id quod significatur*], qualis est illa, *Quid tibi illam tactio est?* quia in nomine derivato inest vis verbi, malim tamen referre ad *δόξαν* ob similem Petri locum quem iam annotare coepimus, *λαβὼν γὰρ παρὰ Θεοῦ Πατρὸς τιμὴν καὶ δόξαν* [*accipiens enim a Deo Patre honorem et gloriam*]. Sic *δόξαν παρὰ τοῦ Θεοῦ* [*gloriam a Deo*] infra hoc libro 5: 44. Notat Iustinus *Λόγον* etiam vocari *δόξαν Θεοῦ* [*gloriam Dei*], et Hebraei quod Rabbini vocant שכינה [*maiestatem*] exponunt כבוד [*gloriam*], ut modo diximus. Luciani Martyris confessio exstat: *Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ οὐσίας καὶ βουλῆς καὶ δυνάμεως καὶ δόξης ἀπαράλλακτος εἰκών* [*Filius est substantiae Divinae et consilii et potentiae et gloriae perfecte similis imago*]. Vide 2 Cor. 3: 9.

Πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας, *plenam gratiae et veritatis*] Non opus est parenthesin interponere: nam rectum cum obliquis construere et Graeci solent, ut ostendimus ad Marc. 6: 40. Et sic noster loquitur Apocalypsi, *ἀπὸ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ μάρτυς ὁ πιστὸς* [*a Iesu Christo qui est testis fidelis*], 1: 5. Vide et locum Eph. 3: 17, ubi post *ὑμῶν* [*vestrum*] sequitur nominativus. Coniunguntur autem et infra *χάρις* et *ἀλήθεια* 17, unde apparet tacitam esse comparationem cum Mose, cuius Lex, ferme sine venia ac donis Spiritus et plena umbris. Legi *gratia* passim apud Paulum opponitur, sed et *veritas*, Rom. 15: 8,

 Hebr.

Hebr. 9: 24; ubi *veritas* ipsam rerum soliditatem significat, quae et *corpus* interdum vocatur. Vide et quod infra 4: 23. Iugulatur et hic Gnosticorum somnium quibus aliud erat *ἀλήθεια* quam *Λόγος* aut Christus.

15. *Ἰωάννης μαρτυρεῖ περὶ αὐτοῦ, Iohannes testimonium perhibet de ipso*]. Ipsius Iohannis publica confessione eos refellit qui Iohannem omisso Iesu sectabantur deque eius nomine dici se volebant. *Μαρτυρεῖ* autem in praesenti, quia durabat in perpetuum auctoritas testimonii.

Καὶ κέκραγε, et clamavit] Allusio ad Prophetica vaticinia de Iohanne Baptista.

Ὃν εἶπον, quem dixi] Dixi iam ante baptismum eius, et nunc coram multitudine repeto.

Ὀπίσω μου ἐρχόμενος, qui post me venturus est] Diximus iam *ἔρχεσθαι* esse *procedere ad populum publicandi Divini mandati causa.*

Ἔμπροσθέν μου γέγονεν] *Praelatus mihi est*, distinatione Divina scilicet, quia per hunc Deus voluit tollere peccata mundi, iudicare mundum. Act. 2: 22, 10: 42. Sic Gen. 48: 20, ubi Iacobus dicitur Ephraimum anteposuisse Manassi, in Graeco est, *ἔθηκε τὸν Ἐφραὶμ ἔμπροσθεν τοῦ Μανασσοῦ* [*constituit Ephraim ante Manassen*].

Ὅτι πρῶτός μου ἦν, quia prior me erat] Duo hic notanda. Primum *πρῶτος* pro *πρότερος*. Aristophanes Avibus: *Ἦρξε δὲ Περσῶν πρῶτον Δαρείου καὶ Μεγαβύζου* [*Imperabatque Persis prius, quam Darius et Megabyzus*]. Infra 15: 18, *Ἐμὲ πρῶτον ὑμῶν μεμίσηκεν*, id est, *πρότερον* [*Me prius quam vos odio habuit*]. Sic prima Epistola 4: 19, *Αὐτὸς πρῶτος ἠγάπησεν ἡμᾶς*, id est, *πρότερος* [*Ille prior dilexit nos*]. Alterum est, quod *πρῶτος* non temporis aut loci antegressum sed *dignitatis eminentiam* notat. In libro Categoriarum: *Τὸ βέλτιον καὶ τιμιώτερον πρότερον δοκεῖ* [*Quod melius et praestantius est videtur et prius*]. In Metaphysicis IV, cap. 11, *Τὸ ὑπερέχον τῇ δυνάμει πρότερον* [*Quod potentia excellit prius est*]. Ulpianus in orationem Demosthenis in Leptinen: *Πρῶτον οὐ τῇ τάξει, ἀλλὰ τῷ ἀξιώματι καὶ τῷ κυροῦν* [*Primum non ordine, sed dignitate et auctoritate*]. Aristophanes Ranis hoc sensu: *Σοφοκλέα πρότερον ὄντ᾽ Εὐριπίδου* [*Sophoclem,*

clem, qui prior est Euripide]. Notant hoc Latini Grammatici ad illud Virgilii:

——— *Troiae qui primus ab oris.*

Et:

——— *Primusque Machaon.*

Et ad Terentii illud:

Aut quia ego sum apud te primus.

Et illud:

Nihil prius aut fortius.

Cur autem dignior Iesus, patet ex superioribus, quia Filius unigenitus. Matthaeus dixit ἰσχυρότερός μου ἐςὶν [*fortior me est*] 3: 11, quem secuti Marcus 1: 7 et Lucas 3: 16.

16. *Καὶ ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἡμεῖς πάντες ἐλάβομεν, et de plenitudine eius nos omnes accepimus*] Verum usum ostendit vocis πληρώματος, non ut secundum Gnosticos spatium aliquod supercoeleste significet, sed ut τὴν ἄκρην μετοχὴν τῆς Θεότητος [*summam Divinitatis participationem*], ut Origenes loquitur: ut et Col. 1: 19 et 2: 9. Clemens Strom. II, Πᾶσαι δὲ αἱ δυνάμεις τοῦ πνεύματος συλλήβδην μὲν ἕν τι πρᾶγμα γενόμεναι συντελοῦσιν εἰς τὸ αὐτὸ τὸν υἱόν [*Omnes autem virtutes Divini Spiritus in unam rem quasi conglutinatae simul omnes perficiunt Filium*]. Est autem hoc καὶ connectendum cum superioribus quae praecesserant, antequam testimonium Iohannis insereretur, praesertim cum illis πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας [*plenam gratiae et veritatis*]. Confer Eph. 1: 5.

Καὶ χάριν ἀντὶ χάριτος, et gratiam pro gratia] Est hic καὶ ἐξηγητικόν [*enarrativum*]. Elegantia est Sacrarum Literarum vocem eandem contiguo loco ponere sensu alio. Et id in eadem hac voce χάριτος invenitur Rom. 6: 15, ubi priori loco χάρις est *donum*, secundo *benevolentia* qua nos propter Christum Deus complectitur: quod distinctius enuntiat Apostolus Rom. 12: 6, χαρίσματα κατὰ τὴν χάριν [*dona e benevolentia profecta*]. Et alibi sine tali allusione, ut Eph. 3: 7, δωρεὰν τῆς χάριτος [*donum gratiae*]. Significat ergo Euangelista, dona Spiritus Sancti sibi aliisque Apostolis, imo et credentibus gratis a Deo concessa. Nam ἀντὶ χάριτος nihil aliud hic esse putem quam חנם, id est, *non pro ullo merito sed ex mera bonitate;* quod ita per ἀντὶ (quae particula respondet He-

braeo פדיה) effertur, quia continet in se negationem pretii. Sic בגלל Hebraeum interdum ἀντὶ transfertur, ut κακία ἀντὶ τῆς κακίας [*malum pro malo*] Ier. 11: 17, alibi χάριν 1 Reg 14: 16, saepius διὰ ut Deut. 15: 10, Ier. 15 :4 et alibi.

17. Ὅτι ὁ νόμος διὰ Μωσέως ἐδόθη, *quia Lex per Mosem data est*] In transcursu confoditur Ebionis dogma Iesum Mosi posthabentis.

Ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο, *gratia et veritas per Iesum Christum facta est*] Ἀλήθεια ut supra diximus opponitur umbris Legis: χάρις hic praecipue est copia illa Spiritus passim in Christianos effusa, statui veteris Legis incognita: quo praeter alia vaticinia recte referas illud Esai. 55: 13. Iesu Christi nomen hic primum exprimit Apostolus, postquam eum suis illis magnificis titulis denotavit, ut sciret Ecclesia non modo non diversos esse Iesum et Christum, ut tradebant Gnostici, sed nec alium esse Iesum Christum quam qui Λόγου et Μονογενοῦς nomine dicatur.

18. Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε, *Deum nemo vidit unquam*] Putem hunc esse sensum: Nemo cum Deo ita vixit familiariter ut eius consilia perrideret: quo sensu Paulus dixit, *Quis Deo consiliarius fuit et mentem eius quis novit?* Rom. 11: 34. Et Matthaeus, *Nemo Patrem novit nisi Filius*, 11: 27. Adducor huc etiam loco Ecclesiastici, qui ostendit quasi proverbium fuisse apud Hebraeos, et quidem eo magis, quia ut hic verbum ἐξηγεῖσθαι [*enarrare*] sequitur, ita ibi verbum ἐκδιηγεῖσθαι. Locus est 43: 35, Τίς ἑώρακεν αὐτὸν καὶ ἐκδιηγήσεται; [*Quis vidit eum et enarrabit?*] Vide quae ad dictum Matthaei locum notavimus. Noster etiam aut quisquis ille est Epist. 3, οὐχ ἑώρακε τὸν Θεὸν [*non vidit Deum*] posuit pro *non novit*. Et infra cap. 3: 32, ὃ ἑώρακε καὶ ἤκουσε [*quod vidit et audivit*], quod certo novit.

Ὁ μονογενὴς υἱὸς, ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς, *unigenitus Filius, qui est in sinu Patris*] Εἰς pro ἐν frequens et aliis et his maxime libris. *In sinu esse* est proximum et intimum esse. Dicitur de coniugibus inter se Deut. 28: 54, 56, de amicis Luc. 16: 22, ubi quae diximus vide, infra 13: 23, de rebus aliis 2 Sam. 12: 3. Etiam hoc loquendi genus *sinus Patris* a Gnosticis male usur-

usurpatum vero rectoque sensu hic donatur. Vide Irenaeum II. 7.

Ἐκεῖνος ἐξηγήσατο, ipse enarravit] *Ἀπεκάλυψε* [*patefecit*] Matth. 11: 27. Consilia Dei tot saeculis abscondita mundo patefecit.

19. *Καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ μαρτυρία, et hoc est testimonium*] Etiam hoc est testimonium Iohannis, non ex occasione prolatum, sed ad legitimam interrogationem.

Ἰουδαῖοι ἐξ Ἱεροσολύμων, Iudaei ab Hierosolymis] Id est, *Synedrium magnum*, cuius concessus erat Hierosolymis, quorumque notio erat de vero ac falso propheta. Simili modo ad Barchochebam misisse Synedrium narratur percunctatum quem se diceret.

Ἱερεῖς καὶ Λευΐτας, Sacerdotes et Levitas] Miserant doctissimos sui coetus. Nam hi quibus e publico victus erat, liberius studiis vacabant.

Ἵνα ἐρωτήσωσιν αὐτὸν, Σὺ τίς εἶ, ut interrogarent eum, Tu quis es] Compendio rem dicit quae ex superioribus plenius intelligitur. Non enim interrogarunt quis esset, id est, *quo munere fungeretur*, sed et *an esset Christus*: quod Nonnus recte exprimit:

Μυστιπόλοι δ' ἐρέεινον ὁμήλυδες ὀξέϊ μύθῳ
Τίς συ πέλεις; μὴ Χριστὸς ἔφυς;
[*Quaerebant acri Mystae sermone gregatim,*
Ecquis es? an vere es Christus?]

Est autem mos Hebraeorum mandata exprimere oratione directa, ut Exod. 3: 14, 2 Reg. 4: 16.

20. *Καὶ ὡμολόγησε, καὶ οὐκ ἠρνήσατο· καὶ ὡμολόγησε, et confessus est, et non negavit; et confessus est*] Supra diximus negationem oppositi addi affirmationi solere ad omnem exceptionem elidendam. Locutiones huic persimiles reperire est Iob. 5: 17, 2 Reg. 18: 36. Repetitur autem ὡμολόγησε ut significetur illum bis terve idem magna constantia atque asseveratione dixisse, quod eo magis erat necessarium quia multos iam illa falsa opinio invaserat, Luc. 3: 15.

Ὅτι οὐκ εἰμὶ ὁ Χριστὸς, non sum ego Christus] Professus est se non esse magnum illum Messiam qui circa ea tempora exspectabatur.

21. *Ἠλίας εἶ σὺ, Elias es tu*] In terras demissus ex

eo loco in quem raptus est. Qui hoc interrogant ostendunt se nescire quo patre, qua matre natus esset Iohannes, aut de eo dubitare. Vide ad Matth. 16: 14.

Οὐκ εἰμὶ, non sum] Hoc nimirum sensu quo interrogabatur.

Ὁ προφήτης εἶ σὺ, Propheta es tu] Graeci articulum et legunt et urgent. Quare putem Ieremiam intelligi de cuius reditu rumor quidam inter Iudaeos vagabatur. Vide ad Matthaeum dicto loco. Sic 2 Macc. 15: 14, Ἱερεμίας ὁ τοῦ Θεοῦ προφήτης [*Ieremias Propheta Dei*]. Non mirum igitur et hoc diserte a Iohanne negari.

22. *Τίς εἶ, quis es*] Post negativas responsiones affirmativam volunt elicere qualem officio se diceret.

23. *Ἐγὼ φωνὴ βοῶντος, ego vox clamantis*] Recta locutio fuerat ἐγὼ ὁ βοῶν [*ego clamans*], sed verba ipsa Prophetae Esaiae adferre voluit.

Εὐθύνατε] Bene Syrus vertit *Complanate*. Vide quae ad Luc. 3: 5.

24. *Ἐκ τῶν Φαρισαίων, ex Pharisaeis*] Non mirum: maior enim Synedrii pars eius erat sectae, ut videre est Act. 23. Pharisaei censebant nullum a se ritum, qui aut a Deo praeceptus aut a Maioribus esset traditus, omitti: quare nec baptismum ad suos ritus addendum fuisse arbitrabantur, nisi forte a Propheta.

25. *Καὶ ἠρώτησαν αὐτὸν, καὶ εἶπον αὐτῷ, et interrogarunt eum, et dixerunt ei*] Id est, *interrogarunt dicentes*.

Τί οὖν βαπτίζεις, quid ergo baptizas] *Tam solenni ac publica mersatione*, quae hactenus circa Iudaeos inusitata: nam ablutiones Pharisaicae alterius erant generis. Vide Marc. 7. Baptismum aliquem universalem circa tempora Messiae exspectabant ex Zach. 13 locisque aliis.

26. *Ἐν ὕδατι, aqua*] Sola aqua: Spiritu perfundere illius est cuius ego me praeconem ac ministrum profiteor, quod facio, pars est et initium functionis ipsi mandatae. Vide infra comm. 33.

27. *Ὀπίσω μου ἐρχόμενος, qui post me venturus est*] Cum praedicatione et baptismo. Respicitur Malachiae locus 3: 1.

Ὃς ἔμπροσθέν μου γέγονε, qui praelatus est mihi] Vide supra 15.

Οὗ

Οὗ ἐγὼ οὐκ εἰμὶ ἄξιος, cuius ego non sum dignus] Vide quae ad Matth. 3: 11.

Τὸν ἱμάντα, corrigiam] Rem contemtam. Gen. 14: 22.

Τοῦ ὑποδήματος, calceamenti] Nomen generis, cuius species sandalium, quo Christus et Apostoli utebantur.

28. *Ἐν Βηθαβαρᾷ*] Lectionem hanc vetustiorem esse magno consensu Graeci tradunt. Neque videtur dubitandum quin idem sit locus qui infra designatur 10: 40. Nam quod hic est, *ὅπου ἦν ὁ Ἰωάννης βαπτίζων* [*ubi Iohannes baptizabat*], ibi est *ὅπου ἦν ὁ Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων* [*ubi Iohannes primum baptizabat*], nimirum quia post id tempus baptizavit in Salim, in deserto scilicet, ut alii Euangelistae loquuntur. Dicto autem loco, Ioh. 10, est in Syriaco בעברה דירדן quod et hoc loco post nomen proprium sequitur, ad explicandum illud *πέραν τοῦ Ἰορδάνου* [*trans Iordanem*], cum proprie sit *in traiectu Iordanis:* idem autem est עברה et בית־עברה, nam בית nominibus loci apud Hebraeos frequenter additur. Eum autem locum ita fuisse ad traiectum Iordanis, ut trans Iordanem, id est, in Peraea fuerit, colligitur infra cap. 11: 7, et manifestum id facit tabula a Iudaeis edita. Videtur nomen inditum ex historia quae est Ios. 3: 16, 17, ubi vox traiectus bis apparet. Et hoc et aliis argumentis colligimus Syriacum ut et Arabicum exemplar (utrumque enim hoc loco habet בית עיה) ex serioribus Graecis versum aut depravatum. *Βατανεία* quod apud Iosephum aliquoties legitur huc non pertinet. Est enim per *τ*, a fructu forte qui ibi nascitur, cui nomen בטנים. Neque magis pertinere huc arbitror aut בית־ערבה, quod est Ios. 18: 22, aut בית־ברה, quod est Iud. 7, quorum illud Graece *Βαιθαβαρὰ* male scribitur, cum scribi debeat *Βαιθαραβὰ*, et hoc *Βαιθηρὰ*, cum legendum sit *Βαιθβηρὰ*. Videtur autem *ὑπόνοια* [*significatio occultior*] aliqua subesse loco Bethabara: nam ubi Dei populus ex deserto veniens in terram promissam traiecit, ibidem editum est Iohannis testimonium, quasi traiectum faciens ex Lege in Regnum coeleste. Mirari autem non debemus in multis Latinis codicibus pro *Bethabara* scriptum *Bethania*, cum frequens sit ut nomen minus

notum in notius a librariis mutetur, ut videre est in Latina versione 1 Sam. 6: 6, Cant. 2: 17, 6: 12, 8: 1.

Ὅπου ἦν Ἰωάννης βαπτίζων, ubi erat Iohannes baptisans] Phrasis haec plerumque actum quasi continuum significat: *ubi tum solebat baptizare.*

29. *Ἐρχόμενον πρὸς αὐτὸν, venientem ad se*] Divino consilio, ut hoc testimonium praesenti coram populo redderetur. Sed occasio adventus videtur fuisse, quod sicut ante Baptismum ita tunc praedicationem Iohannis inter caeteros vellet cohonestare.

Ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, agnus Dei] Deo gratissimus; quippe ἄμωμος καὶ ἄσπιλος [*immaculatus et incontaminatus*], 1 Petr. 1: 19. Allusio est ad agnum Paschalem Exod. 12: 5. Sic obiter ostendit Iohannes Iesum non in poenitentiam baptizatum.

Ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, qui tollit peccatum mundi] Potest נשא Hebraeum, cui respondet Graecum αἴρειν, et veniae impetrationem significare et animorum emundationem. Ut posteriorem significationem hic praeferam facit locus 1 Petr. 1: 19. Ubi *a vana conversatione* (idololatria aliisque flagitiis) redemti dicimur *Agni immaculati sanguine*, quo scilicet doctrinae suae exemplum simul et testimonium dedit. Et huius nostri Scriptoris locus 1 Epist. 1: 7, ubi *si qui in luce ambulant* dicuntur *emundari sanguine Christi ab omni peccato*, id est, consideratione eius dogmatis, quod ipse morte sua sanxit, ab omni genere delictorum retrahi. Inter vaticinia de Messia et hoc est, eum fore doctorem Gentium et idololatriae destructorem. De voce κόσμου supra diximus: ἡ ἁμαρτία est *peccatorum universitas, corpus peccati*, Rom. 6: 12.

30. *Οὗτός ἐστι περὶ οὗ ἐγὼ εἶπον, Ὀπίσω μου ἔρχεται, hic est de quo dixi, Post me venit*] Vide supra comm. 15.

31. *Οὐκ ᾔδειν αὐτὸν, nesciebam eum*] Veram interpretationem puto: Messiam mundi expiatorem et donatorem Spiritus Sancti in terris esse ego nesciebam antequam Deus mihi, cum Baptismi mandatum mihi iniungeret, et hoc revelaret, et simul personam indicio designaret, nempe eum esse Messiam cui visurus aliquando essem supersedentem columbam coelitus missam.

Ἵνα

Ἵνα φανερωθῇ τῷ Ἰσραὴλ, ut innotesceret Israeli] Baptismus ideo mihi iniunctus est, ut quos de poenitentia institutos baptizarem, eosdem ad accipiendam institutionem plenissimam, certitudinem veniae et Spiritum Sanctum, ad Iesum mitterem, Act. 19: 4. *Φανεροῦσθαι* est *innotescere cum sua qualitate.* Vide infra 7: 4, 21: 1.

Ἦλθον, veni] *Missus a Deo me ostendi populo*, ut de ea voce supra egimus.

32. *Καταβαῖνον ὡσεὶ περιστερὰν, descendentem quasi columbam*] Vide ad Matth. 3: 16.

Καὶ ἔμεινεν ἐπ' αὐτόν] *In illo acquievit* Spiritus, nemini posthac maiori dandus, imo nec cuiquam nisi per ipsum.

33. *Οὐκ ᾔδειν αὐτὸν, nesciebam eum*] Repetitio supra dicti, quae rem plane extra dubium ponit.

Ἐκεῖνός μοι εἶπεν, ille mihi dixit] Cum mandatum baptizandi daret.

34. *Μεμαρτύρηκα*] *Et testatus sum et testor;* more Hebraeo quibus vox praeteriti etiam permanentem actum significat.

Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, Filius Dei] Ille dilectissimus, ille simillimus, unigenitus denique. Etiam Hebraei שכינה [*maiestatem Dei*], id est, τὸ ἀπαύγασμα Θεοῦ, בן [*Filium*] vocant.

35. *Εἱστήκει, stabat*] Muneri suo intentus.

36. *Ἐμβλέψας*] *Intentis in eum oculis.*

38, 39. *Λέγει αὐτοῖς, Τί ζητεῖτε, dicit eis: Quid quaeritis*] Basilius: *Μόνον θέλησον, καὶ Θεὸς προαπαντᾷ* [*Tantum velis: et Deus prior occurrit*].

Ῥαββὶ, Rabbi] Nimirum ex Iohanne Baptista didicerant hunc esse a quo haurienda essent Regni coelestis mysteria.

Ποῦ μένεις] *Ubi diverteris?* Sic enim vox *μένειν* sumitur 2: 12 et alibi. Volebant hi duo non quovis modo auditores esse Iesu, sed *ἐσωτερικοὶ, interioris admissionis.*

40. *Τὴν ἡμέραν ἐκείνην· ὥρα δὲ ἦν ὡς δεκάτη, diem illum: hora autem erat fere decima*] Sensus est: Eo die inde non discesserunt, ac proinde ibidem pernoctarunt, quia iam serum erat. Vide Luc. 24: 29.

41. *Ἦν Ἀνδρέας, erat Andreas*] Illud ἦν cum εἷς [*unus*] quod sequitur non male construit Syrus.

42.

42. *Οὗτος πρῶτος, hic primus*] Id est, *πρότερος* [*prior*] ut supra 15: prior scilicet altero suo comite. Adverbio hunc sensum expressit Syrus et Nonnus sensu eodem.

Εὑρήκαμεν τὸν Μεσσίαν, invenimus Messiam] משיח מלכא, *Messiam illum Regem*, ut Iudaei loquebantur. Hoc ideo dicit Andreas quod dogmata Iesu invenisset congruentia iis quae Iohannes de eo praedicaverat. Erat Petrus inter eos qui *exspectabant consolationem et redemtionem Israel*, ut dicitur Luc. 2: 25, 38, *Regnum Dei*, Marc. 15: 43. Itaque nullus ei nuntius potuit accidere laetior.

43. *Σίμων*] שמעון *Auditor*; qui primus est gradus discere cupientium.

Υἱὸς Ἰωνᾶ, filius Iona] בר־יונא. Vide quae ad Matth. 16: 17. Id vero est *filius Divinae gratiae*; qui secundus gradus iam credentium.

Σὺ κληθήσῃ Κηφᾶς, tu vocaberis Cephas] Hic tertius gradus, inconcussa constantia profitentium. *Vocaberis*, scilicet in posterum, ut Gen. 17: 5.

Πέτρος] Non est appellativum: nunquam enim ea vox Attica apud Hellenistas reperitur: et ipse Iohannes statim appellativum communiter extulit *πέτρα*. Est ergo proprium, sed translatum cum sua significatione in sermonem Graecum.

44. *Τῇ ἐπαύριον*] *Postero die* ex quo Simon ad Christum accesserat.

Εἰς Γαλιλαίαν, in Galilaeam] Ut ex regione ignobili ignobiles sibi discipulos colligeret. Vide infra 7: 52. Coniunge 1 Cor. 1: 28.

45. *Ἀπὸ Βηθσαϊδά, ἐκ τῆς πόλεως, a Bethsaida, ex civitate*] Hic ἐξ abundat, quomodo infra ἐν 2: 23.

Ἀνδρέου καὶ Πέτρου, Andreae et Petri] Quorum ut familiarium relatu praeparatus iam nonnihil erat Philippi animus.

46. *Τὸν Ναθαναήλ*] Eruditum, ut Veteres existimant; addam quod credibile puto, a Legisperitis institutum; quod aliis sua tenuitas inviderat. Nomen eiusdem sensus cuius Hebraeum *Ionathan*, Graeca *Dosithei*, *Dorothei*, *Theodori*, *Theodosii*, Latinum *Adeodatus*.

Ὃν ἔγραψεν ὁ Μωσῆς ἐν τῷ νόμῳ, quem scripsit Moses in Lege] In Iacobi vaticinio de Silo. *Quem scripsit*, id est, de quo scripsit; ut, *Scriberis Vario*.

Καὶ

Καὶ οἱ προφῆται, et Prophetae] Maxime Esaias, Malachias, Daniel. Circumscriptio est Christi.

Ἰησοῦν] Indicant cui titulum Christi putent competere:

Τὸν υἱὸν τοῦ Ἰωσὴφ τὸν ἀπὸ Ναζαρὲθ, filium Iosephi Nazarenum] Sicut *Iosephi filium* putabant ex vulgi opinione, sic et ortu *Nazarenum*, quia vulgo sic vocabatur.

47. *Ἐκ Ναζαρὲθ δύναταί τι ἀγαθὸν εἶναι, a Nazareth potest aliquid boni esse*] Non iam dicam Messias, sed Propheta aliquis inde exspectetur? nam id Legisperiti diserte negabant. Vide locum quem iam citavimus 7: 52.

Ἔρχου καὶ ἴδε, veni et vide] Locutio frequens in Zohar. Certiora indicia ex ipsius sermone accipies quam ex loco originis haberi possint. Philippus traditiones illas Legisperitorum aut ignorabat aut non nimium magni faciebat.

48. *Ἴδε ἀληθῶς Ἰσραηλίτης, en vere Israelita*] Non omnes Israelis posteri digni eo nomine, sed qui Iacobi probitatem referunt, Rom. 9: 6. Sic Abrahami posteritas censendi qui eius opera faciunt, infra 8: 39. Simili loquendi genere Plutarchus libro De Iside: *Ἰσιακὸς ὡς ἀληθῶς* [*vere Isiacus*].

Ἐν ᾧ δόλος οὐκ ἔςι, in quo dolus non est] Respicitur elogium Iacobo datum, Gen. 25: 27, איש תם [*vir simplex*], ubi Graeci ἄπλαςος, Aquila ἁπλοῦς, quomodo idem vocem eandem verterat Iobi initio. Eandem vocem Hebraeam alibi ἄκακος [*sine malitia*] vertunt, ut Iob. 8: 20, Ps. 25: 21, Prov. 8: 6. Perhibetur autem Nathanaeli hoc testimonium quia nihil gratiae dans dixerat quod Sacris Literis congruens iudicabat. Neque eo tamen minus veniebat, si quid posset certius exploraturus. Si autem talis, ergo et beatus, ex Ps. 32: 2.

49. *Ὑπὸ τὴν συκῆν, sub ficu*] Unde eum Philippus solus nemine conscio avocaverat. *Sub ficu agere* signum tranquilli animi, Mich. 4: 4 et alibi; *vocare eum qui sub ficu*, est amicitiae, Zach. 3: 10.

Εἶδόν σε, vidi te] Vidi animum tuum et approbavi, ut Ps. 1: 6, quasi dicat: Ne me putes offensum quod argumentum obiecisti ne Christus crederer.

50. *Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, Filius Dei*] Idem quod *Messias* ex Ps. 2. Vide quae ad Matth. 14: 33 et 26: 63. Itaque sequitur ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ [*Rex Israelis*], alter Messi-

siae titulus, Matth. 21: 5, 27: 11 et 42, Marc. 15: 12. Fecit hic Nathanael quod facere Samuel iubetur 1 Sam. 16: 7, non respexit ad ea quae hominibus magnifica videntur.

51. *Πιςεύεις, credis*] Puto recte legi assertive: quomodo infra 20: 29, *ὅτι ἑώρακάς με, πεπίςευκας* [*quia vidisti me, credidisti*].

Μείζω τούτων, maiora his] Quibus non Israelis tantum sed et Angelorum Rex cognoscar.

Ὄψει, videbis] Puto agi de iis quae ad maiorem fidem in Discipulis et per eos aliis excitandam spectabant; non ergo de die iudicii.

52. *Οὐρανὸν ἀνεῳγότα, coelum apertum*] Praeparatio ad ὀπτασίας [*visiones*], ut diximus ad Matth. 3: 16.

Ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας ἐπὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, adscendentes et descendentes super Filium hominis] Est σύλληψις [*conceptio*], nam ἐπὶ proprie refertur ad καταβαίνοντας. *Adscendere* autem et *descendere* ministerium significat quale Angeli Iesu exhibuerunt in passione, resurrectione, adscensu in coelum. Diximus alibi quaecunque Deo tribuuntur in Veteri Federe, eadem in Novo Christo tribui. Angeli adscendentes et descendentes Deo ministrant, Gen. 28: 12. Quod ibi in somnio vidit Israel, idem vigilans visurus dicitur *verus Israelita*, quo magis ipse Iesu confidat, sicut Israel Deo confisus est.

CAPUT II.

1. *Τρίτῃ*] *Tertia*, postquam Simon ad Christum accesserat: nam hinc tempora putare iam supra coeperat.

Γάμος] *Convivium*, nuptiale scilicet, recte vertit Syrus, ut et ad Matth. 22: 2, notatum est.

Ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, in Cana Galilaeae] Iosephus Vita sua: *Διέτριβον δὲ κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἐν κώμῃ τῆς Γαλιλαίας, ἣ προσαγορεύεται Κανᾶ* [*Agebam autem eo tempore in vico Galilaeae, cui nomen Cana*].

Ἦν ἡ μήτηρ τοῦ Ἰησοῦ ἐκεῖ, et erat Mater Iesu ibi] Mortuo iam Iosepho vidua, forte ut ea quae ad nuptias opus erant iure proximitatis adornaret ut προμνήςρια [*pronuba*] vel νυμφαγωγός [*sponsae dux*].

2. *Ἐκλήθη δὲ καὶ ὁ Ἰησοῦς, vocatus est autem et Iesus*] Quia forte non longe aberat. Ita videtur crevisse convivarum numerus ultra exspectatum.

Οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, discipuli eius] Sectatores illi primo capite nominati.

3. *Ὑστερήσαντος οἴνου, deficiente vino*] Cum deficere inciperet, eoque infundi parcius.

Οἶνον οὐκ ἔχουσι, vinum non habent] Personale pro impersonali, *Deficit vinum.*

4. *Τί ἐμοὶ καὶ σοὶ, γύναι, quid mihi tecum, mulier?*] Id est, *quid negotium mihi exhibes?* Matth. 8: 29.

Οὔπω ἥκει ἡ ὥρα μου, nondum venit tempus meum] Ὥρα est *καιρὸς, tempestivum tempus*, ut Ausonius vertit. Sic infra 8: 20, 13: 1. Tempus autem edendi miraculum erat ubi plane omnibus constaret nullum superesse vinum, ne aqua vino admixta crederetur. Ita dat intelligi in miraculis beneficium hominibus obiter conferri, praecipuum esse ut Dei honos manifestetur. Gregorius Nyssenus putavit addendam huic sententiae interrogationem, ut sensus sit: Nondumne putas venisse tempus vocationis meae, ut abs te emancipatus Deo soli paream?

5. *Ποιήσατε, facite*] Ex Angeli dictis aliisque signis, forte et ex Filii sermonibus edocta nihil tam magnum esse quod non ab ipso posset exspectari, fiduciam concipit mater ipsum non defore sublevandae amicorum inopiae ac verecundiae. Ideo famulos monet ut quicquid iusserit Iesus faciant, quantumvis id inutile videatur. Vide 2 Reg. 5: 13.

6. *Ὑδρίαι λίθιναι ἓξ, hydriae lapideae sex*] Non in quibus edentes lavarentur, sed unde deprompta aqua vasis minoribus adferretur ad purgandas subinde non manus tantum sed et calices. Vide Marc. 7: 4. *Lacus* vocat Sedulius non male. Apud Hebraeos צלחית, quod *κόλπον sinum* alibi significat, vertitur *ὑδρία*, 2 Reg. 2: 20. Apud Plutarchum nominatur *ὑδρία ἑξάχους* [*hydria sex congiorum*] in Solone.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸν, ad purificationem] *Κατὰ* non raro valet *εἰς*, et ita hic Syrus accepit.

Τῶν Ἰουδαίων, Iudaeorum] Hoc addit quia Christianis scribit, quorum multi ex Gentibus vocati. Intellige autem

tem Iudaeorum praecipuos ac plurimos Legisperitos et Pharisaeos.

Μετρητάς, metretas] בתים, ut apparet 2 Par. 4: 5.

Δύο ἢ τρεῖς, binas vel ternas] Religiosorum est testium nihil nimium definite loqui.

7. *Γεμίσατε, implete*] Quia crebris lotionibus depletae erant.

Ὕδατος, aqua] Nullo alio liquore admixto, ut miraculo plena fides constaret. Ita in ipsis hydriis, non in poculis facta mutatio.

8. *Ἀντλήσατε νῦν*] *Defundite in pocula.*

Τῷ ἀρχιτρικλίνῳ] *Τῷ ἐλεάτρῳ, Curatori convivii.* Male Syrus et alii quidam *Principem convivam* interpretantur. Erat huius, nunc huc nunc illuc discurrere, praegustare cibos ac vina. Quare iudicium huius auctoritatem habet, ut et sobrii et periti.

9. *Τὸ ὕδωρ, aquam*] Vide quae ad Matth. 26: 6.

Οἱ δὲ διάκονοι, ministri autem] Haec vim habent *παρενθέσεως* [*interiecti sermonis*].

Φωνεῖ τὸν νυμφίον] *Accedens compellat dominum convivii.*

10. *Πᾶς ἄνθρωπος, omnis homo*] Ferme ita fit. Universalis locutio pro *τῷ ἐπὶ πολύ* [*eo quod plerumque accidit*].

Ὅταν μεθυσθῶσι] *Ubi adbiberint convivae.* Sic et Hebraeorum שכר sumitur, et Graecum *μεθύειν*, quod *a sacrificiis* deductum alibi notavimus.

Ἐλάσσω] *Minus nobile vinum.*

Σὺ τετήρηκας, tu autem servasti] Sic existimabat, donec consentiente ministrorum testimonio patefactum est miraculum.

11. *Τὴν ἀρχὴν τῶν σημείων, initium signorum*] Nam ante auspicationem muneris supervacua fuissent. Caeteri Euangelistae satis habuerunt ab iis incipere quae coram plebe facta sunt post Iohannem Baptistam carceri datum: nam, quamvis aliquot omissis, satis magna erat copia. Et hic ipse noster cum praetermissa collegerit, plurima tamen a se quoque miracula praetermissa infra testabitur.

Ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, in Cana Galilaeae] Deest articulus, *τὸ ἐν Κανᾷ, hoc in Cana primum fuit miraculorum.*

Τὴν δόξαν αὐτοῦ] *Maiestatem suam*, unde Christus agnosceretur, tanto Mose maior, qui sitientibus aquam praestitit, quanto vinum aqua est potius. Et ex aqua vinum faciens ostendit se et huius et istius creaturae Dominum.

Ἐπίστευσαν, crediderunt] *Credidisse* dicuntur qui firmius credunt.

12. *Κατέβη εἰς Καπερναοὺμ, descendit Capernaumum*] In oppidum celebrius: qualia loca eligi a Prophetis solebant.

Καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ, et mater eius et fratres eius] Videntur mater et consanguinei Iesum quasi a se abeuntem prosecuti. Nam Nazareti habitabant.

Οὐ πολλὰς ἡμέρας, non multos dies] Urgente, ut sequitur, Paschate.

13. *Τὸ πάσχα τῶν Ἰουδαίων, Pascha Iudaeorum*] Diximus supra Iohannem scribere Ecclesiis quae maxima parte ex Gentibus collectae erant. Celebrabant quidem et illae memoriam Resurrectionis Dominicae, cui nomen dabant *Paschatis*, ut ex egregia Irenaei ad Victorem epistola apparet, sed non utique more Iudaeorum. Sic et infra 6: 4.

Ἀνέβη εἰς Ἱεροσόλυμα, adscendit Hierosolyma] Ex Legis praescripto. Vide Luc. 2: 41.

14. *Εὗρεν ἐν τῷ ἱερῷ τοὺς πωλοῦντας, invenit in Templo vendentes*] Iesus cum venisset ad sacra emendanda, bis conspicuo signo testatum hoc fecit, Templum, velut sacrorum sedem, purgando, circa initium et circa clausulam sui muneris, ut in quo inceperat in eo se desinere ostenderet. Posteriorem historiam alii tradiderunt; priorem Iohannes, ideo quod ex occasione Christus verba fecerat de Templi destructione: quae ipsa verba cum pro crimine ipsi obiecta sint, non parum faciebant ad illustrandam Passionis historiam. Vide Matth. 26: 61, 27: 40.

Τοὺς πωλοῦντας, vendentes] Explicavimus ad Matth. 21: 12.

15. *Φραγέλλιον, flagellum*] Habet hanc vocem et Syrus. Sic φραγελλώσας [*cum flagellasset*], Matth. 27: 26.

Ἐκ σχοινίων, de funiculis] Quae facta ibi repererat. Tacite innuit Scriptor eiectionem factam non tenui flagello, sed maiestate Divina, flagello irae tantum Divinae signum sustinente.

Πάντας, omnes] Ipsos nundinatores. Vide Matthaeum.

Ne quis illud *πάντας* ad sequentia tantum referat, ideo Syrus recte copulam interiecit.

16. *Τὰς περιστερὰς πωλοῦσιν, qui columbas vendebant*] Quae inclusae non perinde eiici poterant, sed amovendae erant.

Τὸν οἶκον τοῦ Πατρός μου, domum Patris mei] Ostendit se versari in loco suo, ut filii solent in fundis paternis. Vide Luc. 2: 49.

Οἶκον ἐμπορίου, domum negotiationis] Mos recte castigantium est lenibus primum verbis agere; si contumacia occurrat, durioribus. Vide quae notavimus ad Matth. 18: 15. Ideo hic dicit *οἶκον ἐμπορίου*, in posteriore eiectione *οἶκον λῃστῶν* [*domum latronum:*] hic quaestum notat, ibi quaestus in sacro loco indignitatem efficacius exprimit. Vide quae ad dictum Matthaei locum.

17. *Ἐμνήσθησαν δὲ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, recordati sunt vero discipuli eius*] Locum celebrem Psalmorum et cantari vulgo solitum in memoriam sibi revocarunt. Nam constabat sub Davidis persona Messiam ibi describi.

Ζῆλος] *Ardens amor.*

Καταφάγεται, comedit] Dictum ut illud,

—— *Est cura medullas.*

18. *Ἀπεκρίθησαν, responderunt*] Diximus alibi ענה Hebraeum, ut et Graecum *ἀποκρίνεσθαι*, et apud Homerum *ἀπαμείβεσθαι*, saepe dici de eo qui prior loquitur.

Τί σημεῖον δεικνύεις ἡμῖν, ὅτι ταῦτα ποιεῖς, quod signum edis nobis, quia haec facis] In locis publicis tollere vitiosa nullius est nisi aut publicae potestatis aut Divinae. Haec commercia tolerabat Synedrium, tolerabant Sacerdotes. Restabat ergo ut Prophetam se Iesus profiteretur. At Prophetae se tales ostendere debebant aut praedictionibus aut ostentis. Vide 1 Cor. 1: 22.

19. *Λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον, solvite templum hoc*] Malignos obscure alloquitur. Nam si probo fuissent animo, in ipso hoc facto miraculum agnovissent, quod homo unus nullis instructus humanis viribus tantam turbam imperio suo cedere coëgisset, sola turpis facti conscientia et Divinae irae sensu permotos. Stultos homines solemus ad operis finem reiicere. Sic Christus, quanquam liberalis miraculorum, ad maximum miraculum et complementum, re-

resurrectionem scilicet suam, frequenter responsatores reiicit. In Templo credebatur vis aliqua esse Divini Numinis. Sic Salomon apud Iosephum orat, *μοῖράν τινα τοῦ θείου πνεύματος εἰς τὸν ναὸν ἀποικῆσαι* [*partem aliquam Divini Spiritus in Templum habitatum mittere*], libr. VIII. 2. Hinc similitudine sumta Christiani, quibus Dei Spiritus contigerat, *Templum Dei* dicuntur, 1 Cor. 3: 16, 6: 19, 2 Cor. 6: 16. Quanto magis ergo hoc nomen humanae Christi naturae competit, in quo non per figuras sed plene ac solide, *σωματικῶς*, Divinitas non temporarium sed perpetuum sibi domicilium delegerat? Col. 2: 9. Rabbi Moses Gerundensis: קדש קדשים הוא המשיח מקודש מבני דוד, *Sanctuarium sanctuariorum est ipse Messias sanctificatus de filiis David.* Sunt autem verba Christi talia ut et de Templo possint intelligi: nam *λύειν* etiam *destruere* est, 2 Petri. 3: 10, 12, 1 Ioh. 3: 8. Imperativus autem positus hic est pro potentiali, *destruite*, id est, si destruatis: ut,

Pone Tigellinum,

id est, si ponas.

Ἐν τρισὶν ἡμέραις] *Intra diem tertium.*

Ἐγερῶ, excitabo] Et hoc ambiguum: nam et de aedificiis dicitur *excitare*. Sic in Graeco epigrammate:

—— *Δώματα πολλ᾽ ἀνεγείρειν.*

[—— *Domos dare surgere multas.*]

Significanter autem dixit *ἐγερῶ*, ego ipse vi Divina.

20. *Τεσσαράκοντα καὶ ἓξ ἔτεσιν, quadraginta et sex annos*] Diximus ad Matth. 24: 1, Herodis Magni substructionem non effecisse alind Templum sed auxisse: neque enim dirutum fuit. Itaque semper Iudaei *Templum secundum* vocant a Zorobabele ad Excidium Titi. Largius autem putant tempora aedificationis sub Persarum Regibus, comprehensis etiam annis quibus interruptum opus fuerat, quo maiorem Iesu invidiam faciant.

21. *Ἔλεγε*] *Hoc praecipue innuebat.*

Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος αὐτοῦ, de templo corporis sui] Genitivus *ἐξηγητικὸς* [*explicativus*], sicut *fontem Timavi* dicimus, et alia multa, vice appositionis.

22. *Ὅτε οὖν ἠγέρθη ἐκ νεκρῶν, cum ergo resurrexisset a mortuis*] Cum non eventu tantum sed et Divina illus-

tratione coeperunt Scripturas intelligere. Vide quae ad Luc. 24: 45.

Ἐπίστευσαν, crediderunt] Cum intellectu scilicet.

Τῇ γραφῇ, Scripturae] Esaiae, ut qui praedixerat vitam Messiae gloriosam postquam se in mortem pro peccatoribus dedisset: quod ipsum innuit Psalmus 16, sumtus κατὰ τὴν ὑπόνοιαν [*secundum sensum occultiorem*].

23. *Ἐν τῇ ἑορτῇ, in die festo*] Quid sit ἑορτή diximus Matth. 26; 5.

Ἐπίστευσαν, crediderunt] Θεωρητικῶς, οὐ πρακτικῶς, intellectu convicto, non etiam flexa ad obsequium voluntate; quod additamentum fidem efficit vivam. Vide Act. 8: 13.

24. *Οὐκ ἐπίστευεν ἑαυτὸν αὐτοῖς, non credebat semetipsum eis*] Allusio mutata significatione vocabuli, qualis Matth. 8: 22. *Non commisit se eorum fidei* quotidiano convictu, sed rediit in Galilaeam, quia opportunum mortis tempus nondum advenerat. Videbat eos non ita affectos ut quicquam aut periculi aut ignominiae sua causa subire vellent: quia cognitio illa non habebat substructum sibi animum amantem verae pietatis. Et iam tempus periculorum ingruebat. Ideo capite sequenti narratur nocturna aditus.

Γινώσκειν πάντας, nosset omnes] Et malos, et non satis bonos.

25. *Ἵνα τὶς μαρτυρήσῃ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ut quis testimonium perhiberet de homine*] Ut quis semet dictis vel factis proderet: ὁ ἄνθρωπος hic est *homo quivis*: de quo loquendi genere notatum alibi.

Τί ἦν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, quid esset in homine] In cordis intimo: quod Dei proprium, Ps. 33: 15, 1 Reg. 8: 39 et alibi.

CAPUT III.

1. *Ἦν δὲ, erat autem*] *Ibi*, ut addit Syrus, id est, in urbe Hierosolymorum, ubi ea acciderant quae paulo ante fuerunt narrata.

Ἐκ τῶν Φαρισαίων, ex Pharisaeis] Melioris sectae.

Νικόδημος ὄνομα, Nicodemus nomine] Pridem iam mos in-

invaserat apud Iudaeos sumendi Graeca nomina; ut *Menelaus*, *Tryphon*, *Dositheus*. Hebraicum forte nomen fuerit קדמון [*ab antiquo*].

Ἄρχων τῶν Ἰουδαίων, *princeps Iudaeorum*] Id est, unus ex Magno Synedrio. Vide quae ad Luc. 14: 1.

2. *Νυκτὸς*, *nocte*] Ne collegas iam Iesu male volentes offenderet. Simile quid de Iosepho Arimathensi dicitur infra 19: 38, statimque sequitur huius Nicodemi mentio, addita hac nota, ὁ ἐλθὼν πρὸς τὸν Ἰησοῦν νυκτός [*qui venerat ad Iesum nocte*]. De Euclide Megarensi narratur, eum cum edicto in Megarenses facto Athenas palam venire vetaretur, venisse noctu ut consiliorum sermonumque Socratis fieret particeps.

Ἀπὸ Θεοῦ ἐλήλυθας, *a Deo venisti*] *Missus es*, ut supra 1: 10 et alibi saepe.

Διδάσκαλος, *magister*] Cum potestate docendi populum. Simile loquendi genus infra 12: 46.

Ἐὰν μὴ ᾖ ὁ Θεὸς μετ' αὐτοῦ, *nisi fuerit Deus cum eo*]. Efficacia sua ipsi praesens. Vide Matth. 28: 20. Supponit Christum non docere Deos falsos, quo solo excepto credendum erat ei qui miracula ederet. Deinde Iesu miracula omnem vim etiam Diabolicam superabant.

3. *Ἀπεκρίθη*, *respondit*] Responsio tacite innuit quod adiectum a Nicodemo fuerat, nempe, velle se scire, quandoquidem Iesus *Regni coelestis* inter docendum mentionem saepe faceret, quae ratio esset eo perveniendi.

Γεννηθῇ ἄνωθεν, *natus fuerit iterum*] Haud dubie ἄνωθεν est *iterum*, δεύτερον, ut mox accipit Nicodemus, qui significatu vocis dubio falli non potuit, cum in Hebraeo aut Syriaco non sit ea ambiguitas. Sic vox ἄνωθεν sumitur Gal. 4: 9. Exstat eo sensu apud Athenagoram. Sic hoc loco interpretatur Syrus. Verba autem *seri* et *nasci* solere usurpari apud Hebraeos de formatione animi ostendimus Matth. 13: 23. Usurpat et Seneca De brevitate vitae: *Solemus dicere non fuisse in nostra potestate quos sortiremur parentes, sorte nobis datos. Nobis vero ad arbitrium nostrum nasci licet. Nobilissimae ingeniorum familiae sunt: elige in quam adscisci velis, non in nomen tantum adoptaberis, sed in ipsa bona.* Plutarchus quaedam de Baccho discerpto tradita ait esse μῦθον

εἰς τὴν παλιγγενεσίαν [*fabulam quae ad regenerationem pertineat*]; quam interpretatur τοῦ ἀλόγου καὶ ἀτάκτου κόλασιν [*castigationem eius quod à ratione et ordine discedit*]. Simili sensu in antiqua inscriptione legimus: *Taurobolio Criobolioque in aeternum renatus.* Etiam Rabbi Israel libro De Anima proselytos vocat *recens natos.* Confer Iac. 1: 18. Et sic quidam sumunt צור ילדך [*rupem quae te genuit*], Deut. 32: 18, ubi Graeci, Θεὸν τὸν γεννήσαντά σε [*Deum qui te genuit*].

Οὐ δύναται ἰδεῖν, non potest videre] Ἰδεῖν hic est *participem fieri*, ut Luc. 2: 26, infra 8: 51.

Τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, Regnum Dei] Quae hic inchoatur per pacem conscientiae, in altero seculo per summam felicitatem absolvetur. Rem novam Nicodemo Legis Doctori Christus indicat, posthac ad salutem pariendam maius aliquid Iudaismo requiri. Vide Gal. 6: 15. Sed et praemium fore maius, Regnum coeleste, quod tunc demum manifestari coepit.

4. *Γεννηθῆναι γέρων ὤν, nasci cum sit senex*] Exemplum in se ponit, qui senex iam erat.

5. *Γεννηθῇ ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, natus fuerit ex aqua et Spiritu*] Exponit iam qualem nativitatem intelligat, ne Nicodemus diutius allegoricae locutionis ignorantia fallatur. Est autem ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*]. Nam sicut *in spiritu et igne* Matth. 3: 11, significat *per spiritum igneum*, ita hic *ex spiritu et aqua* est *ex spiritu aqueo.* Neque obstat quod vox alteram quasi limitans hic praecedat. Nam sic Act. 17: 25, ζωὴ καὶ πνοὴ [*vita et inspiratio*] est idem quod alibi πνοὴ ζωῆς [*inspiratio vitae*], ut Gen. 2: 7 et 2 Macc. 7: 23, πνεῦμα καὶ ζωὴ [*spiritus et vita*]. Sic Gen. 3: 16, *conceptum et dolorem*, id est, *dolorem ex conceptu.* Sic Col. 2: 8, διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης [*per Philosophiam et inanem fallaciam*], id est, *per inanes fallacias Philosophiae.* Et Matth. 4: 16, ἐν χώρᾳ καὶ σκιᾷ θανάτου [*in regione et umbra mortis*], vertit Arabs; *in regione umbrae mortis.* Rursum sicut ibi per *igneum spiritum* significatur spiritus efficax, ita hic per *spiritum aqueum* spiritus emundans. Chrysostomus Homilia XXXI, Τοῦ πνεύματος τὴν χάριν ἡ γραφὴ ποτὲ μὲν πῦρ, ποτὲ δὲ ὕδωρ καλεῖ [*Spiritus gratiam*

Scrip-

Scriptura modo ignem, modo aquam vocat]. Apud Plutarchum legimus Quaestionibus Romanis: *Τὸ πῦρ καθαίρει, τὸ ὕδωρ ἁγνίζει* [*Ignis purgat, aqua mundat*]. Hoc sensu *aquas mundas* legimus Ezech. 36: 25, et Dei cognitio aquae comparatur Esai. 11: 9, Abac. 2: 14, et 1 Ioh. 5: 8 *aqua* est puritas vitae Christianae quae simul cum martyrio et miraculis testimonium reddit veritati dogmatis. Sanari etiam apud Prophetas esse mundari a peccatis notat in II Apologetico Iustinus. At sicut infra capite 6 non agitur quidem de Eucharistia, sed metaphoricae locutiones tacitam habent ad illa signa allusionem, quia et signa illa et istae locutiones rem eandem notant: ita hic non agitur directe de Baptismo, sed locutiones sunt alludentes ad Baptismum. Vide Eph. 5: 26, Tit. 3: 5, Hebr. 10: 22, quibus itidem in locis lotio tribuitur Verbo Euangelii. Lactantius libr. V, *Quanto satius est mentem potius eluere, quae malis cupiditatibus sordidatur, et una virtutis ac fidei lavacro universa vitia depellere? Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac sordidum corpus gerat, satis purus est.* Si quis tamen malit ista discernere, ut *aqua* significet mali fugam, *spiritus* vero impetum ad optima quaeque agenda, inveniet quo hanc sententiam fulciat.

6. *Τὸ γεγεννημένον ἐκ τῆς σαρκὸς, σάρξ ἐστι, quod natum est ex carne, caro est*] Comparatione rem illustrat. Quod naturae lege ex hominibus nascitur, vitae naturalis actionibus fungitur. Vide supra 1: 13 et Rom. 8: 5. Haec autem vita ad mortem ducit, Rom. 8: 6, nullum enim ius habet ad immortalitatem, 1 Cor. 15: 50.

Τὸ γεγεννημένον ἐκ τοῦ πνεύματος, πνεῦμά ἐστι, quod natum est ex spiritu, spiritus est] Qui Dei virtute mundatus est indolemque Divinam accepit, vitam agit Divinam. Vide iterum supra 1: 13. Vide 1 Ioh. 3: 9 et 2 Petr. 1: 4. Et confer infra 8: 44, Act. 13: 10. *Spriritus*, id est, spiritualis, 1 Cor. 6: 17.

7. *Μὴ θαυμάσῃς*] *Ne mireris* tanquam incredulus, quia haec nativitas in oculos non incurrit, ut ista naturalis.

8. *Τὸ πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ, ventus ubi vult spirat*]. Ostendit et alia esse quae non conspiciantur, revera tamen exsistant. Et quia de *Spiritu* loqui coeperat, exem-

plum sumit a vento qui item *spiritus* dici solet, ut Gen. 8: 1 et alibi saepe. Minutius Octavio: *Vento et flatibus omnia impelluntur, vibrantur, agitantur, et sub oculis tamen non venit ventus et flatus.* Vento autem voluntas tribuitur *κατὰ προσωποποιΐαν* [*per personae fictionem*], ut apud Paulum Lex, Peccatum, Mors, introducuntur *προσωποποιητικῶς* [*personam fingendo*]. Ventus nunc huc, nunc illuc se movet.

Φωνὴν αὐτοῦ ἀκούεις, vocem eius audis] Auditur sonus.

Οὐκ οἶδας πόθεν ἔρχεται, nescis unde veniat] Non cernitur origo eius; alii enim fluxum naturalem aëris esse volunt, alii exhalationes e terra: et tanta reperitur eorum diversitas, etiam iisdem in locis, ut ad terrarum ingenium referri tota nequeat. Quaeritur ergo origo, non conspicitur.

Καὶ ποῦ ὑπάγει, et quo vadat] *Ποῦ* hic est *quo*, ut infra 13: 36, 16: 5 et 1 Ioh. 2: 11. Sic et *ὅπου* 13: 36, 14: 4. Hoc vult, nescitur ubi desinat ventus. Non magis exitus eius quam origo in conspectum venit. Vide Eccl. 11: 5.

Οὕτως ἐστὶ πᾶς ὁ γεγεννημένος ἐκ τοῦ πνεύματος, sic est omnis, qui natus est ex Spiritu] Id est, *sic se res eius habet.* Vide Matth. 13: 49, Marc. 4: 26. Hominis renati per Spiritum actiones conspiciuntur admirabiles, origo ipsa latet: latet et finis in quem tendit, quippe inconspicuus et alterius saeculi. Est enim *τὸ τέλος, ζωὴ αἰώνιος* [*finis, vita aeterna*], Rom. 6: 22, *ἡ ζωὴ ἡμῶν κέκρυπται ἐν τῷ Θεῷ* [*vita nostra abscondita est in Deo*], Col. 3: 3.

9. *Πῶς δύναται ταῦτα γενέσθαι, quomodo possunt haec fieri*] Haesitantis est.

10. *Σὺ εἶ ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἰσραήλ, tune es magister Israelis*] Ille insignis inter Legisperitos.

Καὶ ταῦτα οὐ γινώσκεις, et haec ignoras] Non legisti quae Ieremias et Ezechiel promiserunt de corde novo creando Messiae temporibus? Potuit Deus inspirando in Adamum vitam ei naturalem conferre, et non poterit meliore Spiritu conferre vitam supernaturalem? Adeo defixus es in Pharisaicis illis mundationibus corporis, ut nihil sublimius cogites?

11. *Ὃ οἴδαμεν λαλοῦμεν, quod scimus loquimur*] Est pro-

proverbialis locutio certo aliquid testantium; quam Christus sibi applicat.

Ὃ ἑωράκαμεν, quod vidimus] Certo cognovi consilium Patris de mutandis hominum animis. Vide supra 1: 18.

Οὐ λαμβάνετε, non accipitis] Non penitus in animum admittitis vos aliique collegae et populares vestri.

12. *Εἰ τὰ ἐπίγεια εἶπον ὑμῖν, si terrena dixi vobis*] Si rem vobis explicavi comparatione rerum quae quotidie experimur, nempe naturalis nativitatis et venti. Sic *κατὰ ἄνθρωπον λέγειν*, Gal. 3: 15, est *similitudines sumere a rebus humanis.*

Καὶ οὐ πιςεύετε, et non creditis] Et ne sic quidem aptantem me vobis intelligitis, ut supra 2: 22.

Ἐὰν εἴπω ὑμῖν τὰ ἐπουράνια, si dixero vobis coelestia] Remotis figuris, lingua Angelorum.

13. *Οὐδεὶς ἀναβέβηκεν εἰς τὸν οὐρανὸν, nemo adscendit in coelum*] *Adscendere in coelum* dicitur qui arcana coeli penetrat, Prov. 30: 4. Quantum coelum a terra distat, tantum consilia Divina ab humanis, Esai. 55: 9. Quod prope nos est obvium, planum, cognitum, id dicitur *non esse in coelo, ut eo sit adscendendum*, Deut. 30: 12, Rom. 10: 6. Sic ferme *ingredi in sanctuarium* sumitur Ps. 73: 17.

Ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβὰς, qui descendit de coelo] Qui singulari Dei dono nobis concessus est, ut infra 6: 58, Iac. 1: 17, 3: 15, 17. Sic 1 Cor. 15: 47, *Ὁ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ Κύριος ἐξ οὐρανοῦ [Secundus homo, Dominus ex coelo]*. Sic Iohannis baptisma *ex coelo*, Matth. 21: 25, *Ierusalem quae descendit ex coelo*, Apoc. 3: 12, 21: 2, 10. Tertullianus in Apologetico: *Lex tua erravit: puto ab homine concepta est, neque enim de coelo ruit.* Arnobius libro VII, *Audire desidero coelo aliquid lapsum.*

Ὁ ὢν ἐν τῷ οὐρανῷ, qui est in coelo] Si Christianorum πολίτευμα, id est *conversatio*, dicitur *esse in coelo*, quanto magis Christi qui semper introspexit Patris intima? Sic supra 1: 18, *ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρός [qui est in sinu Patris]*, Vide quae ibi.

14. *Καὶ καθὼς, et sicut*] Pergit dicere quomodo novam hanc hominum nativitatem effecturus esset Deus, non nudo ipsius Iesu dogmate, sed tali cui et exemplum

et testimoninum ipse sua morte esset praebiturus, ne qua iusta relinqueretur aut de veritate aut de possibilitate dubitandi occasio.

[d] *Ὕψωσε, exaltavit*] Dubitandum non est quin Christus ad crucem suam respiciat, quo sensu vox *ὑψοῦσθαι* et infra reperitur 8: 28 et 12: 32, 34. Impositus est serpens ille, ut Mosis historia loquitur על־נס Num. 21: 8, 9. Illud autem נס Rabbi Solomo interpretatur מזקף *furcam.* Et quod hic in Syriaco est pro *ὑψοῦν* רם, id Kimchi interpretatur זקף [*suspendere*], unde ex vox זקיפא, quae *crucem* Syris significat. Iustinus Apologetico secundo scribit, *λαβεῖν τὸν Μωσέα χαλκὸν καὶ ποιῆσαι τύπον ςαυροῦ, καὶ τοῦτον ςῆσαι ἐπὶ τῇ ἁγίᾳ σκήνῃ* [*cepisse Mosem aes et fecisse figuram crucis, eamque posuisse in Sacro Tabernaculo*].

Τὸν ὄφιν, serpentem] Id est, effigiem serpentis, salutarem, animantis noxii. Sic Christus sine peccato *in similitudine carnis peccati*, Rom. 8: 3, imo et *annumeratus improbis*, Marc. 15: 28, Luc. 22: 27. Ex serpente morbi, per serpentem medicinae: *per hominem peccatum et mors, per hominem iustificatio et resurrectio*, Rom. 5: 18, 1 Cor. 15: 21. De hoc serpente Mosis Philo lib. *περὶ γεωργίας* [*de Agricultura*] haec adfert quae ad Christum optime aptes: *Τὸν Μωσέως ὄφιν φαμὲν τῆς ἡδονῆς ἐναντίαν διάθεσιν, καρτερίαν· παρ' ὃ καὶ τῆς χαλκοῦ κραταιοτέρας ὕλης κατεσκευασμένος εἰσάγεται· τὸν οὖν ἄκρως καταθεασάμενον τὸ τῆς καρτερίας εἶδος, κἂν εἰ δεδηγμένος πρότερον ὑπὸ τῶν φίλτρων ἡδονῆς τυγχάνοι, ζῆν ἀναγκαῖον· ἡ μὲν γὰρ ἐπανατείνεται ψυχῇ θάνατον ἀπαραίτητον, ἐγκράτεια δὲ ὑγείαν καὶ σωτηρίαν προτείνει βίου· ἀντιπαθὲς δὲ ἀκολασίας φάρμακον καὶ ἀλεξίκακος σωφροσύνη* [*Serpentem Mosis dicimus constitutionem animi voluptati contrariam, constantiam scilicet. Unde et ex materia maxime firma, aere scilicet fabricatus narratur. Qui igitur plenissime conspexerit constantiae formam, etiamsi ante a voluptatis illecebris morsus fuerit, eum necesse est vivere; voluptas enim animo porrigit mortem indeprecabilem, at temperantia sanitatem et vitae salutem praebet. Est autem temperantia contrarium libidini medicamen et malorum propulsatrix*]. Quod diximus serpentem hunc aeneum

neum (talis enim factus erat quo magis praestetem, qui aeri concolor, referret) in eo Christi gessisse imaginem quod alius erat quam videbatur, recte notavit adversus Tryphonem Iustinus, de eo serpente sic loquens, *ἀναίτιός ἐςιν ἀδικίας* [*extra culpam est iniustitiae*]. Notandum autem quo magis vis sua comparationi constet, adspectum quidem serpentis fuisse conditionem et viam ad salutem, vim autem salutarem proprie fuisse a Divina gratia. Sapiens Hebraeus 16: 5, 6, 7, *Καὶ γὰρ ὅτε αὐτοῖς δεινὸς ἐπῆλθε θηρίων θυμὸς, δήγμασί τε σκολιῶν διεφθείροντο ὄφεων, οὐ μέχρι τέλους ἔμεινεν ἡ ὀργή σου· εἰς νουθεσίαν δὲ πρὸς ὀλίγον ἐταράχθησαν, σύμβολον ἔχοντες σωτηρίας εἰς ἀνάμνησιν ἐντολῆς νόμου σοῦ· ὁ γὰρ ἐπιςραφεὶς, οὐ διὰ τὸ θεωρούμενον ἐσώζετο, ἀλλὰ διὰ σὲ τὸν πάντων σωτῆρα* [*Etenim cum illis supervenerat saeva bestiarum ira, morsibusque perversorum colubrorum interibant, non in perpetuum ira tua permansit: sed ad correctionem brevi turbati sunt, signum habentes salutis ad commemorationem mandati legis tuae; qui enim conversus est, non per hoc quod videbat sanabatur, sed per te omnium salvatorem*].

Ἐν τῇ ἐρήμῳ, in deserto] In loco vasto, pleno veneni; in quo figura mundi Christi temporibus corruptissimi.

Οὕτως, ita] Simili effectu: quod sequenti commate explicatur.

Ὑψωθῆναι, exaltari] In cruce, ut iam ostendimus.

Δεῖ, oportet] Patris decreto. Vide quae nos hac de re apud Matth. 26: 54, Marc. 8: 31, Luc. 9: 22, 17: 25, 24: 7, 26, 46, infra 12: 34 et alibi.

Τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, Filium hominis] Hominem quidem, sed innocentem.

15. *Ἵνα πᾶς, ut omnis*] Decreti iam indicati causas explicare pergit.

Ὁ πιςεύων εἰς αὐτὸν, qui credit in ipsum] Non quovis modo, sed penitus in cor admissa fide et fiducia: nam talis quae est, eam caetera ad vitam aeternam necessaria per se sequuntur. Intelligenda autem haec de credente ut oportet, qua et quamdiu talis est.

16. *Ἠγάπησεν ὁ Θεὸς, Deus dilexit*] Singula ἔμφασιν [*vim*] habent. Deus ille omnium Dominus dilexit et quidem prior: noster 1 Epist. 4: 10, 19.

Τὸν

Τὸν κόσμον, mundum] Non Iudaeos tantum quibuscum fedus habebat aliquod, sed omne omnino genus humanum, peccatis obrutum, 1 Ioh. 5: 19, addito Rom. 5: 8; et Eph. 2: 12.

Ὥςε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ, ut filium suum unigenitum] Paulus Rom. 8: 32, *Ὅς γε τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο* [*Qui etiam filio suo non pepercit*]. Non satis erat *filium* dixisse, nisi addidisset *unigenitum*. Allusio est ad Abrahami historiam Gen. 22: 12.

Ἔδωκεν, daret] Intellige gratis, nullis meritis provocatus: *παρέδωκε* [*tradidit*] Paulus dicto loco et alibi saepe. De morte sua obscure loquitur; de vita aeterna aperte, ut animos erigat.

17. *Ἵνα κρίνῃ τὸν κόσμον, ut iudicet mundum*] Deus saepe ultor describitur in Veteri pagina: itaque conscii peccatorum merito exspectare poterant Filium venire ad poenas Patris nomine exigendas. Nam *κρίνειν* est *κατακρίνειν*, ut 1 Cor. 11: 32, Hebr. 13: 4, at *κατακρίνειν* est et *damnare* et *poenas exigere*.

Σωθῇ] *Vitam habeat*, ut hic explicat Syrus.

18. *Ὁ πιςεύων εἰς αὐτὸν οὐ κρίνεται, qui credit in eum non iudicatur*] Eripitur communi exitio.

Ὁ δὲ μὴ πιςεύων ἤδη κέκριται, qui autem non credit iam iudicatus est] Dictum est vetus:

Illo nocens se damnat quo peccat die.

Sic in legibus Romanis, *Ipse te poena subdidisti*. Et qui sceleratum capiunt consilium *suo merito puniti* dicuntur. Sed adde quae notavimus ad Matth. 25: 32.

Ὅτι μὴ πεπίςευκεν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, quia non credit in nomen unigeniti Filii Dei] Quod veritatem et bonitatem Divinam tam aperte referenti et morte sua obsignanti nec credere nec confidere voluerit: quod ex pessimo animo proficisci sequentibus ostendit.

19. *Αὕτη δέ ἐςιν ἡ κρίσις, hoc est autem iudicium*] In hoc sunt *αὐτοκατάκριτοι, intus suopte iudicio damnati.*

Τὸ φῶς ἐλήλυθεν εἰς τὸν κόσμον, lux venit in mundum] Christus cum suo purissimo dogmate, ut supra 1: 10. Confer Esai. 9: 2 et 42: 6. Quaerere lucem debuerant: ultro ipsis oblata est.

Ἠγά-

Ἠγάπησαν οἱ ἄνθρωποι μᾶλλον τὸ σκότος ἢ τὸ φῶς] *Μᾶλλον* hic oppositionis est, non comparationis. *Praetulerunt homines* (id est, magna pars hominum, ut supra 1: 12) *tenebras luci*. Sic 2 Tim. 3: 4. Thucydides, *μᾶλλον βούλομαι. τοῦτο ἀντὶ ἐκείνου*, *hoc prae illo malo*. *Τὸ σκότος* hic intellige vivendi rationem nulla regula subnixam, quae luculente describitur Eph. 2: 3. Sic infra 8: 12, 12: 35, 1 Epist. 1: 6, 2: 11, Eph. 5: 11.

Ἦν γὰρ πονηρὰ αὐτῶν τὰ ἔργα, *erant enim eorum opera mala*] Intellige non modo opera in quibus vixerant antequam lux affulsisset, sed et ea in quibus manere ipsis placebat: favebant morbo.

20. *Πᾶς γὰρ ὁ φαῦλα πράσσων μισεῖ τὸ φῶς*, *omnis enim, qui mala agit, odit lucem*] Proverbium est ex vulgo desumtum. Euripides Iphigenia:

Κλεπτῶν γὰρ ἡ νὺξ, τῆς δ' ἀληθείας τὸ φῶς.
[*Lux quippe vero grata: nox fures iuvat.*]

Philo de Caligula: *Ἐκείνῳ δὲ ἥλιος ἢ φῶς σύνολως ἀσπαστόν ἐστιν, ἀλλὰ οὐχὶ νὺξ καὶ εἴ τι σκότους ἀφεγγέστερον, εἰς τὴν τῶν ἐκνόμων διάθεσιν;* [*Illine sol et lux ullo modo amica essent, et non potius nox, et si quid tenebris est nigrius, ad disponenda opera illicita?*] Et mox: *Ἐπειδὰν τὰ μὲν καλὰ περιαυγείας μεσημβρινῆς δεῖται πρὸς ἐπίδειξιν· τὰ δὲ αἰσχρά, φασιν, ἐσχατιᾶς ταρτάρου* [*Nam certe quae honesta sunt ea lucem meridianam desiderant, ut pateant: at turpia, id quod extremum in Tartaro est*]. Simile proverbium illud, *Οἱ μεθυσκόμενοι νυκτὸς μεθύσκουσι* [*Qui inebriantur, nocte inebriantur*]. Hinc *tenebriones*, *lucifugae*. Xenophon De Cyri Instit. II, *Οἱ δὲ ἀγνοούμενα ῥᾳδιουργεῖν πως μᾶλλον δοκοῦσιν ὥσπερ οἱ ἐν σκότει ὄντες* [*Illi credendi potius clam turpia agere, ut solent qui tenebras amant*]. At de Agesilao: *Αἰσχρουργίᾳ μὲν τὸ ἀφανίζεσθαι πρέπειν, τῷ δὲ εἰς κάλλος βίῳ τὸ φῶς μᾶλλον κόσμον παρέχειν* [*Malis actionibus convenit occultari: at vitae honestae lux ipsa plus addit ornatus*]. Seneca Epist. CXXII, *Gravis malae conscientiae lux est.* Et I Nat. quaest. 16, *Scelera conspectum suum reformidant.* Vide egregiam huius loci explicationem apud Chrysostomum ad Eph. 5.

Ἵνα μὴ ἐλεγχθῇ τὰ ἔργα αὐτοῦ, *ut non arguantur opera eius*] Ne sibi ipsi appareat vitae quam ducit turpitudo.

Eph.

Eph. 5: 13, *Τὰ δὲ πάντα ἐλεγχόμενα ὑπὸ τοῦ φωτὸς φανεροῦται* [*Omnia autem quae arguuntur, luce patefiunt*].

21. *Ὁ δὲ ποιῶν τὴν ἀλήθειαν, qui autem facit veritatem*] Qui sincere agit. Sic 2 Reg. 20: 3, *ambulare in veritate* exponitur *integro corde*. Adde Ps. 25: 5, 86: 11, Prov. 28: 6. Coniungitur cum luce Ps. 43: 3, Eph. 5: 8, 9, et in huius 1 Epist. 1: 6. Hoc quoque intellige, postquam lux affulsit: nam consilium emendandae vitae his verbis describitur.

Ἔρχεται πρὸς τὸ φῶς, venit ad lucem] Philo dicto loco: *Τὰ καλὰ περιαυγείας μεσημβρινῆς δεῖται πρὸς ἐπίδειξιν* [*Honesta lucem meridianam desiderant, ut pateant*]. Plutarchus: *Οὐδεὶς τῶν καλῶν ἔργων τὸ σκότος περιβάλλει* [*Nemo honestis actionibus tenebras circumdat*]. Seneca Epist. XCVII, *Bona conscientia prodire vult et conspici.*

Ἵνα φανερωθῇ αὐτοῦ τὰ ἔργα, ut patefiant opera eius] Ut ipse haec opera ad illud dogma exploret ac dirigat: neque enim formidat examen.

Ὅτι ἐν Θεῷ ἐςὶν εἰργασμένα, quia in Deo sunt facta] *Ἐν* pro *κατὰ*, *secundum naturam ac voluntatem Dei.* Sic *ἐν Κυρίῳ* [*in Domino*] 1 Cor. 7: 39.

22. *Εἰς τὴν Ἰουδαίαν γῆν*] *In agrum tribus Iudae:* opponitur id oppidis. Vide Ios. 8: 1, ubi Graeci *τὴν πόλιν αὐτοῦ καὶ τὴν γῆν αὐτοῦ* [*urbem eius et terram eius*], quod alibi dicunt *χώραν*, ut et Luc. 21: 21.

Ἐβάπτιζεν, baptizabat] Opera Discipulorum, infra 4: 2. Sic Tertullianus libro De Baptismo: *Semper is dicitur facere cui praeministratur.* Sic et Paulus praedicabat Euangelium, baptizabat autem plerumque, non opere sed per alios, 1 Cor. 1: 17. Iohannes vero Baptista ipsemet baptizabat, hoc quoque se inferiorem Christo professus.

23. *Ἐν Αἰνὼν, in Ainon*] עין־ין, ut hic Syrus et tabula Iudaica. Nomen est fontis forte a Graecis primum reperti. Longe alius est locus qui nominatur Ezech. 47 et 48, neque enim distincte ibi legendum est חצר et עינן, sed coniunctim חצר־עינן, ut apparet Num. 34: 9, ubi Graeci *Ἀρσεναΐν* pro *Ἀσρεναΐν*, transpositione facta, quia Graecis σ et ρ non cohaerent. At in Ezechiele priorem partem appellative reddiderunt, *αὐλὴν τοῦ Αἰνὰν* [*villam Ainan*], pro quo secundo loco *Αἰλὰμ* corrupte legitur.

Ἐγ-

Ἐγγὺς τοῦ Σαλεὶμ, iuxta Salim] Errant qui hunc locum esse putant qui dicitur שלשים 1 Sam. 9: 4, ubi Graeci Σεγαλὶμ, ν, ut sit, in γ mutato. Sequendus est potius Hieronymus, qui eum esse locum ait qui Gen. 33: 18 vocetur שלם, Graecis Σαλὴμ, ut et in tabula Iudaica scribitur. Eo autem ivit Baptista, non alio, ut videtur, consilio quam ut pluribus locis officio suo fungens populum ad poenitentiam et baptismum invitaret.

Ὕδατα πολλὰ ἦν ἐκεῖ, aquae multae erant illic] Intellige non rivos multos, sed simpliciter aquae copiam, tantam scilicet in qua facile corpus humanum mersaretur, quo tum more Baptismus peragebatur. Vide ad Matth. 3: 6. Sic et alibi, Apoc. 8: 11, 11: 6. Ὕδατα pro aquae copia usurpat hic noster, ut et Apoc. 14: 7, 16: 4.

Ἄφθονον ὕδωρ

[*Uber aquae vis*]

hoc loco Nonnus non male.

24. *Οὔπω γὰρ ἦν, nondum enim fuerat*] Ostendit, quod diximus, eas hic a se res narratas quae Iohannis captivitatem antecesserunt: cum caeteri miraculorum Christi inde ferme initium faciant.

25. *Ἐκ τῶν μαθητῶν, ex discipulis*] Id est, τισὶν ἐκ τῶν μαθητῶν [*quibusdam ex discipulis*], quales ἐκλείψεις [*defectus in loquendo*] notavimus ad Matth. 27: 9.

Μετὰ Ἰουδαίου, cum Iudaeo] Sic habent antiquissima exemplaria: sic legerunt Chrysostomus et qui post eum Graeci. Etiam Nonnus:

Ἑβραίου μετὰ φωτός.

[*Cum quodam Hebraeo.*]

Nec aliter Syrus: quare haec lectio sequenda videtur: ut sensus sit, Iudaeum quendam, puta a Discipulis Christi baptizatum, hanc quaestionem movisse Iohannis discipulis.

Περὶ καθαρισμοῦ, de purificatione] Sicut superiore capite καθαρισμὸν vocavit *ablutionem* illam Pharisaicam manuum et poculorum, quam Marcus βαπτισμὸν, ita et hic *Baptismum* Iohannis et Iesu vocat καθαρισμὸν, sicut et verbo καθαίρειν [*purificare*] uti Iosephum in narrando Iohannis Baptismo ostendimus ad Matth. 3: 6. Neque aliter quam de Baptismo sumam vocem καθαρισμοῦ 2 Petr. 1: 9. Nam sic et Arabes Christiani antiquitus Baptismum appel-

pellabant طهور, id est, *καθαρισμόν*. Videtur autem disputatum, an Iohannis Baptismus Divina esset ceremonia, an humanum institutum, quandoquidem et alii praeter Iohannem baptizare incipiebant. Et iam olim apud Hebraeos in proselytis usitatum fuisse Baptismum ostendimus ad Matth. 3.

26. *Ὃς ἦν μετὰ σοῦ, qui erat tecum*] Qui a te baptizari voluit.

Πέραν τοῦ Ἰορδάνου, trans Iordanem] Id est, in traiectu Iordanis, ut hic Syrus, *in Bethabara*. Vide supra 1: 28.

Ὧι σὺ μεμαρτύρηκας, cui tu testimonium perhibuisti] Quem tu pro tua modestia elogio tuo ornasti.

Ἴδε οὗτος βαπτίζει, ecce hic baptizat] Non minus quam tu: quod hic recte notavit Syrus addito *etiam*: quasi dicant: In tuas partes involat, adeo ut hoc ipsum nobis ad extenuationem tuae auctoritatis obiiciatur.

Καὶ πάντες ἔρχονται πρὸς αὐτὸν, et omnes veniunt ad eum] Plures quam ad te, quasi novitatis studio. Tacite scilicet quaerunt an non prohibendi sint baptizare alii. Vide historiam similem Num. 11: 28 et Luc. 9: 49. Notabilis utraque, ut intelligamus cur *sectarum studia* annumerentur *operibus carnis*, Gal. 5: 20.

27. *Λαμβάνειν, accipere*] Auctoritatem muneris tanquam a Deo impositi: *λαμβάνειν* intellige cum effectu. Alioqui vanitas ipsa se deteget. Ad falsos prophetas cognoscendos indicia Deus dederat.

Ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, de coelo] A Deo, cuius voluntati acquiescendum est.

28. *Μαρτυρεῖτε, testimonium perhibetis*] Ipsi hac ipsa qua me compellastis oratione professi estis me agnovisse Iesum maiorem me esse, et quidem immenso.

Ἔμπροσθεν ἐκείνου, ante illum] *Ἐκείνου*, Iesum scilicet quem Christum esse dixi: *ἔμπροσθεν*, id est, *πρὸ προσώπου αὐτοῦ* [*prae facie eius*] Matth. 11: 10, ubi utrumque legitur. Marc. 1: 2 diximus munitoris qui Regem antecedit officium describi.

29. *Ὁ ἔχων τὴν νύμφην, qui habet sponsam*] Cui ius maritale in sponsam quaesitum est. Scriptor Categoriarum: *Οὐδὲν γὰρ ἄλλο τῷ ἔχειν γυναῖκα σημαίνομεν ἢ ὅτι συνοικεῖν* [*Cum dicimus habere uxorem nihil aliud intelli-*

ligimus quàm cum ea habitare]. הלל ex origine significat omne illud quo sponsa solet enitescere. Talis Ecclesia eximie fuit, et esse debet, Eph. 5: 27.

Νυμφίος ἐςὶν, sponsus est] Principem in nuptiis locum obtinet. Recte autem sponso Christus comparatur, Matth. 22: 2, 2 Cor. 11: 2, Eph. 5: 25, 26, ad exemplum Dei, qui populi Hebraei *maritus* dicitur Prophetis.

Ὁ δὲ φίλος τοῦ νυμφίου, amicus autem sponsi] רעה. Vide quae notavimus ad Matth. 9: 15.

Ὁ ἑςηκὼς, stans] Ministrans sponso: nam עמד *stare* est ministrare, ut Gen. 41: 46, Deut. 1: 38, Zach. 3: 7.

Καὶ ἀκούων αὐτοῦ, et audiens eum] Audiens blandimenta eius ad sponsam. Vide Cant. Canticorum. Haec est mox φωνὴ νυμφίου [*vox sponsi*].

Χαρᾷ χαίρει, gaudio gaudet] Valde gaudet; Matth. 2: 10.

Αὕτη οὖν ἡ χαρὰ ἡ ἐμὴ πεπλήρωται, hoc ergo gaudium meum consummatum est] Hic tacita est ἀπόδοσις [*redditio*]. *Consummatum est gaudium meum*, quia tanquam pronubus populum Iudaicum Christo tradidi. Gaudeo eos inter se alloqui. Χαρὰ πεπλήρωται est inter locutiones Iohanni proprias, infra 15: 11, 16: 24, 1 Epist. 1: 4, 2 Epist. 12.

30. *Ἐκεῖνον δεῖ αὐξάνειν, illum oportet crescere*] Fama, et, quod vos invidetis, discipulorum copia.

Ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι, me autem minui] Ut stellae solent ubi luna affulsit.

31. *Ὁ ἄνωθεν ἐρχόμενος, qui superne venit*] Veniens cum potestate plane Divina, supra 13. Iohannes miracula nulla fecit; quo Christus esset illustrior.

Ἐπάνω πάντων ἐςίν] *Super omnes alios*, etiam Prophetas.

Ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς, qui est de terra] Natus secundum Adami legem, in quo non est illa vere Divina potestas.

Ἐκ τῆς γῆς ἐςι, de terra est] Πλοκή [*copulatio*]: nam hic significatur conditio eius: quasi dicat, *humana tantum sapit*. Simile loquendi genus supra 6 et 1 Cor. 15: 47.

Καὶ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ] *Loquitur humana tantum*, non illa mysteria absconditi Divini consilii.

Ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐρχόμενος, qui de coelo venit] Repetit quod supra dixerat ἄνωθεν, quo evidentior sit oppositio.

32. *Ὁ ἑώρακε καὶ ἤκουσε, quod vidit et audivit*] *Quod plane novit*. Nam duobus his sensibus homines ad cognitionem deveniunt. Vide supra 1: 18, et quae ibi. Adde quod infra 8: 26, 15: 15.

Τοῦτο μαρτυρεῖ] Quod supra dixit *λαλεῖ*, *prodit hominibus*: sic infra 4: 44. Sic העיד apud Hebraeos, Deut. 32: 46, Neh. 9: 34.

Οὐδεὶς λαμβάνει, nemo accipit] Loquendi genus quale supra 12. *Nemo*, id est, pauci. Ipsos eos comprehendit qui hanc querelam ad se deferebant.

33. *Ὁ λαβὼν αὐτοῦ τὴν μαρτυρίαν, qui accepit eius testimonium*] Exceptio qualis supra 1: 12. *Λαμβάνειν* est *in animum admittere*, *παραλαμβάνειν* dicto loco, cap. 1.

Ἐσφράγισεν] *Solenniter protestatur*. Metaphora sumta a contractibus qui publice impressis signis firmantur, quod est חתם Hebraeis, quo verbo hic Syrus utitur. Sic 1 Reg. 21: 8, Neh. 9: 38, 10: 1, Esth. 8: 8, 10, Ier. 32: 10, Dan. 6: 17. Simili sensu *μαρτυρίαν ἐπισφραγίζεσθαι* [*testimonium obsignare*] dixit Aristides.

Ὅτι ὁ Θεὸς ἀληθής ἐστιν] *Se plane credere Deum veracem*, non modo in genere, sed etiam singulariter in eo quod Deus per Filium revelat. Contra qui ei non credidit, *Deum* dicitur *mendacem facere*, id est, non magis ei credere quam si mendax esset, 1 Ioh. 5: 10.

34. *Ὃν γὰρ ἀπέστειλεν ὁ Θεὸς, quem enim misit Deus*] Subauditur *ille*, *quem misit*, intellige *arcanorum revelatorem*: cuius typus Iosephus, Aegyptiace צפנת פענח, Gen. 41: 45.

Τὰ ῥήματα τοῦ Θεοῦ λαλεῖ] *Nihil nisi Divina loquitur*: Infra 7: 16, 8: 47.

Οὐ γὰρ ἐκ μέτρου δίδωσιν ὁ Θεὸς τὸ πνεῦμα, non enim ad mensuram dat Deus Spiritum] *Ἐκ μέτρου dare*, במשורה Hebraeis, est *restricte dare*, sicut Deus cognitionem sui dedit Prophetis. Confer quod est Num. 11: 17, 2 Reg. 2: 9. At tempore Novi Federis dicitur non *admetiri* sed *effundere Spiritum*, primum in Caput, deinde in Ecclesiam, supra 1: 16 et infra 7: 39, Act. 2: 17, Tit. 3: 6. Vide et infra 6: 45. Adde Esai. 42: 1.

35. *Ὁ πατὴρ ἀγαπᾷ τὸν υἱὸν, Pater diligit Filium*] Quippe unicum. Vide Matth. 3: 17, et quae supra 1: 18. Nihil eum celat.

Καὶ

Καὶ πάντα δέδωκεν ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, et omnia dedit in manum eius] Nempe omnia mysteria Regni coelestis ipsi dedit pro ipsius arbitrio dispensanda: Dan. 7: 14. Vide Matth. 11: 27, et quae ibi dicta. Sic infra 13: 3 et 17: 2, χείρ, ut יד Hebraeis, est *plena potestas*.

36. *Ὁ πιστεύων εἰς τὸν υἱόν*] Proprie, *qui Filio confidit*, nempe ut volenti et potenti salutem praestare.

Ἔχει ζωὴν αἰώνιον] *Ius habet ad vitam aeternam*, nempe qua talis. Vide supra 1: 12. Confer Rom. 8: 24.

Ὁ δὲ ἀπειθῶν τῷ υἱῷ] *Qui inobsequens est Filio: qui dicto non est audiens*, qua huius loci interpretatione Cyprianus utitur. Haec oppositio manifeste ostendit fiduciam illam quae ius dat ad vitam aeternam talem esse quae in se obedientiae propositum includat. *Ἀπειθεῖν*, respondet מרה [*rebellare*] Hebraeo, ut ex multis locis apparet.

Οὐκ ὄψεται] *Non erit particeps vitae aeternae*; supra commate 3.

Ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ μένει ἐπ' αὐτόν, ira Dei manet super eum] *Ὀργή* est ultio Dei, quae ei superveniet. Quod autem alii libri habent μενεῖ [*manebit*] quomodo et Syrus hic vertit, est interpretamentum. Sic infra 12: 8, ἔχετε [*habete*] valet ἕξετε [*habebitis*], ubi Latina versio *habebitis*: sic et 6: 53, 9: 4, 16: 2, sic et hic Nonnus ἔρχεται [*venit*]. Familiare autem Iohanni μένειν ponere simpliciter pro *esse*, ut infra 5: 38, 15: 11, 1 Epist. 2: 6, 10, 3: 15, 2 Epist. 2 et alibi.

CAPUT IV.

1. *Ἔγνω, cognovit*] Divina cognitione.

Ὅτι ἤκουσαν οἱ Φαρισαῖοι, audivisse Pharisaeos] Ii maxime qui in Synedrio erant Hierosolymitano. Vide supra 3: 1. Sadducaei omnes ritus Lege non praescriptos pari loco habebant. Quare nec Baptismum Iesu nec Iohannis curabant, non magis quam Pharisaeorum ceremonias.

Ὅτι Ἰησοῦς] *Ἰησοῦς* positum pro αὐτός [*ipse*], ut saepe apud Hebraeos.

Πλείονας μαθητὰς ποιεῖ καὶ βαπτίζει, plures Discipulos facit et baptizat] Plures habet Discipulos et solenniter eos initiat.

Ἢ Ἰωάννης, quam Iohannes] Putem cum haec acciderunt vixisse tunc adhuc Iohannem Baptistam, et aliud hoc esse iter quam quod ab aliis Euangelistis describitur. Tanto maior in Iesum invidia erat quam in Iohannem quanto plures habebat sectatores. Et Iohannis quidem honos nati ex Sacerdotali familia aliquatenus ipsum ornabat Sacerdotium; et tamen huius quoque Baptismum repudiarunt Pharisaei, Luc. 7: 30. At in Iesu Galilaeo, de plebe, ut putabatur, omnis honos detrimentum erat publicae auctoritatis.

2. *Καίτοιγε Ἰησοῦς αὐτὸς οὐκ ἐβάπτιζεν, quanquam Iesus ipse non baptizabat*] Diximus supra 3: 22.

3. *Ἀφῆκε τὴν Ἰουδαίαν, reliquit Iudaeam*] In qua illi plurimum poterant, iudiciorum compotes, Romanis id permittentibus.

Καὶ ἀπῆλθε πάλιν εἰς τὴν Γαλιλαίαν, et abiit iterum in Galilaeam] Ubi Herodes regnabat, cuius ira in Iohannem nondum exarserat. Ita sine damno praedicationis ad tempus sibi consuluit.

4. *Διέρχεσθαι διὰ τῆς Σαμαρείας, transire per Samariam*] *Samariam* intellige, illam partem Terrae Promissae in qua manserant Assyrii, postquam caetera a Decem Tribubus olim possessa Iudaei a Babylonia reduces receperant. Ab Urbe enim, olim regni capite, nomen mansit regioni. Per hanc autem Hierosolymis in Galilaeam et contra iter erat. Vide quae attulimus ad Luc. 17: 11.

5. *Ἔρχεται οὖν εἰς πόλιν τῆς Σαμαρείας, venit ergo in civitatem Samariae*] *Πόλιν* hic vocat civitatis territorium. Simile notavimus ad Luc. 2: 7.

Λεγομένην Σιχὰρ, quae dicitur Sichar] *Σιχὰρ* habent Graeci codices plerique et Syriacus: et sic in Latinis legitur, et suo tempore lectum notat Hieronymus. Alii codices *Συχὰρ*, et hoc sequitur Arabs. Et vocalis quidem permutatio non nova, sic *Σίμων* et *Συμεὼν* scribitur, et haec ipsa urbs *Σιχὲμ* et *Συχέμ*. Pro *ἐμ* autem quod *ἀρ* scribitur, putat librariorum vitium esse Hieronymus: alii rectius pronuntiationem corruptam temporibus putant, ut ex *Βελιὰλ* factum est *Βελιὰρ*, et similia. *Σίκιμα* Graeca flexione plerumque haec urbs appellatur, de qua totoque eo tractu exstant versus Theodoti Poetae Graeci libro

De

De Iudaeis, quos citat Eusebius Praeparationis lib. IX cap. 1, sed corruptos, quos sic emendandos censeam:

Ἠδ' ἀρ' ἔην ἀγαθή τε καὶ αἰγίνομος καὶ ὑδρηλή·
Οὐδὲ μὲν ἔσκεν ὁδὸς δολιχὴ πόλιν εἰσαφικέσθαι
Ἀγρόθεν· οὐδέποτε δρία λαχνήεντ' ἀπόερσεν·
Ἐξ αὐτῆς δὲ μάλ' ἄγχι δύ' οὔρεα φαίνετ' ἐρυμνὰ
Ποίης τε πλήθοντα καὶ ὕλης· τῶν δὲ μεσηγὺ
Ἀτραπιτὸς τέτμητ' ἀραὴ αὐλῶπις· ἔνερθεν
Ἡ διερὴ Σίκιμον καταφαίνεται, ἱερὸν ἄςυ
Νέρθεν ὑπὸ ῥίζῃ δεδμημένον· ἀμφὶ δὲ τεῖχος
Λισσὸν ὑπώρειαν ὑποδέδραμεν αἰπυὸν ἕρκος.
[*Humida pascendo pecori bona terra caprugno,*
Hic ager est, a quo non longa extendit in urbem
Se via: non illic nemorum frondentia desunt.
At super apparent montes duo queis iuga surgunt
Inclita, plena herbis et saltibus: inter utrumque
Callis se tenui diffundit tramite: subter
Urbs sacra conspicitur Sicimum non indiga lymphae,
Structa sub alterius montis pede: circuit illam
Murus et ad montis sese latera ardua tollit].

Montes illi duo qui Sicimis imminent, sunt Garizim, de quo iam audiemus, et Hebal. Vide Beniaminem Itinerario. Male id negat Epiphanius levibus argumentis. Significanter autem nominatur haec urbs, ut Hierosolymis in religione aemula.

Πλησίον τοῦ χωρίου ὃ ἔδωκεν Ἰακὼβ Ἰωσὴφ τῷ υἱῷ αὐτοῦ, iuxta agrum quem dedit Iacobus filio Iosepho] Gen. 48: 22, in cuius loci expositione non placet quod quidam putant a Simeone et Levi hunc agrum manu captum cum Sicima diriperent. Nam id factum perfidia mixtum improbavit Iacobus. Neque magis putem discessu Iacobi a vicinis occupatum, deinde a Iacobo reverso armis recuperatum: quod quidam fingunt. Neque enim ea fuit vis Iacobi eiusque familiae ut aperto bello quicquam in vicinos auderent, cum illud ipsum quod Simeon et Levi ausi fuerant non factum sit nisi dolo et per morbi occasionem. Quare verisimilius est, sicut donatio haec effectum non habuit nisi postquam Terra Promissa armis occupata est, ut videre est Ios. 24: 32, ita Iacobum spe antecepisse hanc victoriam, sibique tribuere quod sui posteri facturi

 erant,

erant, et praeterito tempore enuntiare more Prophetico id quod certo eventurum videbat.

6. *Πηγὴ τοῦ Ἰακὼβ, fons Iacobi*] Puteus erat, ut mox videbimus, situs ad Austrum ab Urbe, ut notant locorum periti. Sed Hebraeis mos est omnem scatebram *fontem* vocare. Notavimus ad Marc. 5: 29. A Iacobo autem effossum hunc puteum ex Sacris Scriptis non constabat, nisi quis trahere huc velit illud Deut. 33: 28, *πηγὴ Ἰακὼβ ἐπὶ σίτου καὶ οἴνου* [*fons Iacobi super frumento et vino*]: sed vetere fama, ut alia multa.

Κεκοπιακὼς ἐκ τῆς ὁδοιπορίας, fatigatus ex itinere] Indicatur veritas humanae naturae.

Ἐκαθέζετο οὕτως, sedebat sic] Incuriose, ut se locus obtulerat. Non dissimile illud Act. 20: 11.

Ἐπὶ τῇ πηγῇ, ad fontem] *Ἐπὶ* est על, quod valet *ad* vel *iuxta*. Sic Exod. 2: 15, וישב על הבאר, *ἐκάθισεν ἐπὶ τοῦ φρέατος* [*sedit ad puteum*]: ad quam historiam hic alluditur.

Ὡσεὶ ἕκτη, fere sexta] Vide supra 1: 40. Causam sitis ostendit, quia et multum itineris fecerat et iam erat meridies.

7. *Ἔρχεται, venit*] Indicatur casus, sed Divino consilio directus.

Γυνὴ ἐκ τῆς Σαμαρείας, mulier de Samaria] *Σαμαρεῖτις* [*Samaritis*] ut mox loquitur Iohannes: nam *ἐκ* hoc loco ponitur ut מ Hebraeum significans originem vel habitationem. Sic *ἀπὸ* Matth. 27: 57. *Samariam* autem hic iterum regionem intellige.

Ἀντλῆσαι ὕδωρ, haustum aquam] Cum hydria scilicet, ut moris erat: infra comm. 28, Gen. 24: 15. Nonnus, *ἠθάδα κάλπιν ἔχουσα* [*urnam, ut moris, habens*]. Sic apud Homerum Odysseae η,

Παρθενικῇ εἰκυῖα νεήνιδι κάλπιν ἐχούσῃ.

[*Urnigerae similis florenti aetate puellae*].

Δός μοι πιεῖν, da mihi bibendum] Ex urna iam impleta.

8. *Οἱ γὰρ μαθηταὶ αὐτοῦ, Discipuli enim eius*] Non aderant Discipuli qui urceum ipsi alicunde adferrent. Et hac occasione consultum est pudori mulieris quam Christus ad meliorem frugem erat perducturus. Videtur autem hoc tempore Christus Discipulos adhuc paucos habuisse ante electos Duodecim.

9.

9. *Ἰουδαῖος ὤν, Iudaeus cum sis*] Dialectus etiam Ephraimitas ab aliis Israelitis, Iud. 12: 6, et Galilaeos a Iudaeis distinguebat, Matth. 26: 73, quanto magis Samaritam a Iudaeo? Credibile est et in vestibus aliquid fuisse discriminis, ut multis ritibus discrepabant: ut notatur in libro Musar.

Οὐ γὰρ συγχρῶνται Ἰουδαῖοι Σαμαρείταις, non enim utuntur Iudaei Samaritarum commercio] Quod *κολλᾶσθαι* dicitur Act. 9: 26, id est, *amice uti.* Quod Legisperitorum traditio sic interpretabatur, ut emere quidem necessaria liceret, at beneficium a Samarita ullum accipere non liceret. Lex nullum cum alienigena vetat commercium (populos Divina sententia damnatos excipio), dum cibis vetitis abstineatur. Ratio non aliud dissuadet quam quod infirmos a Dei cultu posset abducere: quam ob causam notant Hebraei vetitum cum idololatra vinum bibere, non Lege, sed eruditorum cautione, ne familiari nimium consuetudine contagium contraheretur. Introducta haec cautio ex quo Iudaei neque Iudaeos a Lege deficientes punire, neque alienigenas in suo solo habitantes intra data Noae praecepta continere potuerunt. Samaritae vero adeo erant superstitiosi ut viso Iudaeo exclamarent, *Ne attinge.* Verba autem haec Euangelistae sunt rationem reddentis eius quod femina dixerat. Similis parenthesis mox occurrit 4: 25.

10. *Εἰ ᾔδεις τὴν δωρεὰν τοῦ Θεοῦ, si scires donum Dei*] Si intelligeres quantum hoc sit beneficium, occasio nempe quam tibi nunc Deus praestat, quantumvis Samaritidi. Sic Eph. 2: 8 *δῶρον Θεοῦ* dicitur vocatio Euangelica.

Τίς ἐστιν, quis sit] *Quis quantusque.*

Ἔδωκεν ἂν σοι ὕδωρ ζῶν, dedisset tibi aquam vivam] *Aqua* variis in locis variam habet significationem. Hoc loco, et in Apocalypsi aliquoties, non dubito quin significetur dogma Euangelicum; nempe quatenus ea continet quae ad salutem aeternam pariendam necessaria sunt ac sufficiunt. Argumentum ad eam rem praecipuum habeo id quod infra legitur 6: 35, quo iamiam utemur. Nec multum hinc abeunt Veteres, ut Cyprianus Epistola ad Caecilium, qui de Baptismo accipiunt: nam Baptismus est istius dogmatis solennis professio. Philo Allegoriis de Mose in Madian: *Ἐκάθισεν ἐπὶ τοῦ φρέατος ἐκδεχόμενος*

τῷ ὁ Θεὸς ἀνομβρήσει πότιμον τῇ διψώσῃ καὶ ποθούσῃ ψυχῇ τὸ ἀγαθόν· ἀναχωρεῖ μὲν ἀπὸ τῆς ἀθέου καὶ ἡγεμονίδος τῶν παθῶν δόξης [*Sedit ad puteum exspectans quem potum Deus affusurus esset animae sitienti et cupienti id quod bonum est, ideoque abit ab opinione impia et ad pravos affectus ducente*].

11. *Οὔτε ἄντλημα ἔχεις, neo quo haurias habes*] *Situlam* intelligit Syrus; *situlam* simul *cum fune* Nonnus,

Οὐ κάδον ἑλκυστῆρα φέρεις, οὐ σχοῖνον ἀείρεις.

[*Non est urna tibi, non funis portitor urnae*].

Apud Martialem *antlia* videtur elaboratius aliquid esse.

Τὸ φρέαρ ἐστὶ βαθύ, puteus altus est] Ita ut sine tali ope contingi nequeat.

Πόθεν οὖν, unde ergo] Primum ostendit non esse credibile ex illo puteo Iesum aquam dare posse; nunc, quod restabat, vult ostendere non esse probabile aliunde eum aquam habere posse.

12. *Μείζων εἶ, maior es*] Sapientior ad inveniendas aquas circa hunc locum.

Τοῦ πατρὸς ἡμῶν Ἰακώβ, patre nostro Iacobo] Samaritae, ut notat Iosephus, cognatione Iudaeorum ubi res eorum prosperiores erant gloriabantur: quia scilicet multis Assyriis aliqui permixti erant Hebraei.

Ὃς ἔδωκεν ἡμῖν τὸ φρέαρ, qui dedit nobis puteum] Monstravit posteris, tanquam quo nullum in his locis esset melius.

Καὶ αὐτὸς ἐξ αὐτοῦ ἔπιε καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ, et ipse ex eo bibit et filii eius] Probat aquae salubritatem.

Καὶ τὰ θρέμματα αὐτοῦ, et pecora eius] צאן. Probat aquae copiam.

13. *Διψήσει πάλιν, sitiet iterum*] Si vivat: quia sua natura talis est haec aqua ut effectum non habeat nisi temporarium. Digeritur enim et excernitur.

14. *Οὐ μὴ διψήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα, non sitiet in aeternum*] Infra 6: 35, ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ διψήσῃ πώποτε [*qui credit in me, non sitiet unquam*]. Ergo hic *aqua* est id quod creditur ad salutem, quod semel haustum amplius hauriendum non est, sed retinendum tantum. Nihil est quod ei adiici possit; aliter quam in humanae sapientiae praeceptis, quorum nunquam finis est: ideo quo

quo magis ea bibitur eo magis crescit sitis: de ea sermo est Eccl. 24: 29. Cyprianus dicto loco: *Omnis qui biberit ex aqua ista, sitiet iterum: qui autem biberit ex aqua quam ego dedero, non sitiet in aeternum. Quo et ipso Baptisma salutaris aquae significatur, quod semel sumitur nec rursus iteratur.* Nimirum Baptismus, ut diximus, professio est dogmatis, quod semel hausisse sufficit. Tertullianus Praescriptione: *Nihil amplius nisi custodiendum quod credidisti.* Chrysostomus ad caput penultimum prioris ad Corinthios: *Οὐ γὰρ αὐτὸ δεῖσθε τὸ δόγμα μαθεῖν, ἀλλ' ὑπομνησθῆναι καὶ διορθωθῆναι* [*Non enim opus est ut discatis dogma, sed ut eius memores sitis et ad id corrigamini*].

Πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον, fons aquae salientis in vitam aeternam] Hoc solum sine alia cognitione sufficit ad pariendam vitam aeternam. Vide supra 1: 4, infra 6: 68, 12: 50, 17: 3, 20: 31, Hebr. 4: 12. Et emphasis est in voce *saliet:* solent enim aquae salire ad altitudinem usque suae originis. Seneca Epist. XCII, *Nemo improbe eo conatur adscendere unde descenderat.* Spectat huc mystice locus Cant. 4: 15.

Κύριε, Domine] Sic ignotos quoque Hebraei honoris causa compellabant. Vide infra 20: 15.

15. *Ἵνα μὴ διψῶ, μηδὲ ἔρχωμαι ἐνθάδε ἀντλεῖν, ne sitiam, neque veniam huc haustum*] Inopiam suam tacite ostendit, quae cogat subire laborem quo levari mallet.

16. *Φώνησον τὸν ἄνδρα σου, καὶ ἐλθὲ ἐνθάδε, voca virum tuum, et veni huc*] Non satis decorum est nuptae beneficium conferre, marito inconscio.

18. *Πέντε γὰρ ἄνδρας ἔσχες, quinque enim viros habuisti*] A quibus te divortio contra legem Mosis liberasti. Nam ea lex marito permittebat uxorem dimittere, non autem uxori discedere a marito; quod tamen posteriorum temporum mos introduxerat, ut apud Iosephum videre est, qui notat exemplum primum unde is mos coeperit.

Οὐκ ἔστι σου ἀνήρ, non est tuus vir] Secundum legem.

—— *Οὐ γνήσιός ἐστιν ἀκοίτης,*

[—— *Non est tibi iure maritus,*]

Nonnus. Nimirum, ut ego accipio, quia alii viro obligata adhuc tenebatur, non accepto libello dimissionis.

Samaritae, si qui a Iacobo orti erant, ipso nascendi iure Lege Mosis tenebantur; caeteri, quia Legem receperant et secundum eam se victuros circumcisione erant professi, Gal. 5: 3.

19. *Ὅτι προφήτης εἶ σύ, te Prophetam esse*] Prophetarum enim est abdita revelare. Ideo ut Prophetam consulit de agitata diu controversia, bis ostendens Dei contemtricem se non esse, et cum crimina haec agnoscit, et cum non de rebus levibus sed de his quae ad Deum eiusque cultum pertinerent eum consulit.

20.] *Οἱ πατέρες ἡμῶν, Patres nostri*] Diximus Samaritas pro Hebraeis censeri voluisse. Cum autem causam aliquo modo hic agat suorum, illud *πατέρες ἡμῶν* ad antiquissima tempora referam; quomodo id loquendi genus et Archidamus usurpat in oratione quae est apud Thucydidem secundo. De Isaaco hic sacrificato quod scribunt multi vanum est: id enim factum in monte Moria, Gen. 22: 2. At illud verum, non procul Sicimis altare ab Abrahamo structum aliquanto ante oblationem Isaaci, Gen. 12: 6, 7. Deinde et a Iacobo, Gen. 33: 18. Solebant autem illis temporibus altaria strui in locis coelo proximis: quod et Straboni notatum. Accessit quod in illo monte pronuntiatae erant benedictiones Legis, Deut. 11: 29.

Ἐν τῷ ὄρει τούτῳ, in monte hoc] Digitis monstrat montem Garizim, ubi templum Sambelletes struxerat Alexandri Magni temporibus: et quanquam id templum diruerat Hyrcanus, sacra tamen ibidem eodem more fieri non desierant. Vocatus is mons et *Ἀργάριζος* addito הר, in quo *montis* est significatio. Sic in Apocalypsi 16: 16, *Ἀρμαγεδδών* הר־מגדון. Sic apud Tacitum Annalium XV *castellum Arsamosata*, הר שמשא *Mons Solis.*

Ὅπου δεῖ προσκυνεῖν, ubi adorare oportet] Intellige *adorare oblatis victimis aliisque ritibus publicis*, quod uno tantum in loco, eo nempe quem suo tempore designaturus esset ipse, fieri Deus voluerat, Deut. 12: 14, 26; *αἵματι ταυρείῳ* [*sanguine taurino*] dixit hic Nonnus.

21. *Πίστευσόν μοι, crede mihi*] Quando me pro Propheta habes, in quo non falleris.

Ἔρχεται, venit] Praesens pro proxime futuro. Vide Matth. 26: 28. Sic infra commate 25 vertit Syrus: Latini quoque codices antiquiores ibidem, *veniet.*

Οὐ-

Οὔτε ἐν τῷ ὄρει τούτῳ, οὔτε ἐν Ἱεροσολύμοις προσκυνήσετε, neque in monte hoc, neque Hierosolymis adorabitis] Nempe, ut dixi, eximio quodam ritu. Philo II Alleg. Legis: Ὁ φαῦλος δοκεῖ εἶναι τὸν Θεὸν ἐν τόπῳ μὴ περιέχοντα, ἀλλὰ περιεχόμενον [*Qui vitiosus est putat Deum esse in loco ita ut contineatur, non ut contineat*]. Simul tacite innuitur imminens utrique locorum vastitas.

Τῷ πατρὶ, Patrem] Tacite Novi Foederis suavitatem innuit, cum Deum *Patrem* vocat, Rom. 8: 15, Gal. 4: 6.

22. *Ὃ οὐκ οἴδατε, quod nescitis*] Putant quidam a Samaritis Deum habitum corporeum: sed hoc illis commune cum Iudaeis non paucis. Alii, Deum Israelis habitum pro Deo non universi, sed unius regionis: ita enim olim existimasse censentur qui primi Assyriorum ibi habitaverunt, sed, ut credibile, nondum Lege suscepta, 2 Reg. 17. Credibilius mihi videtur, sicut *vidisse Deum* Filius dicitur quod arcana eius noverit, supra 1: 18, ita *novisse Deum* dici Iudaeos, quia voluntatem eius ubi et quomodo coli vellet non ex Lege tantum cognoverant sed et ex Prophetis, quos Samaritae reiiciebant. Prophetarum autem monitu Templum Hierosolymis struere proposuerat David, struxit Salomo.

Ἡμεῖς προσκυνοῦμεν, nos adoramus] Iudaeis se accenset: nam iam ostenderat mulier se eum pro Iudaeo habere.

Ὃ οἴδαμεν, quod scimus] Cognita, ut diximus, per Prophetas ipsius voluntate.

Ἡ σωτηρία ἐκ τῶν Ἰουδαίων ἐστὶν, salus ex Iudaeis est] Ibi post structum Templum perpetua mansit Sacerdotum successio; quod urgent Iudaei adversus Samaritas in hac ipsa controversia: Ioseph. Antiq. XIII. 16. Illud Templum praesentia sua honestarunt Prophetae. Quibus signis ostendit Deus cognitionem voluntatis suae indidem non a Garizitanis petendam: ac propterea etiam in eo Templo a Christo et Apostolis praedicari voluit Euangelicum dogma, iuxta id quod praedictum erat per Malachiam 3: 1.

23. *Ἀλλὰ ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστιν, sed venit tempus, et nunc est*] *Νῦν* significat tempus de proximo imminens: quasi dicat, *erit, imo iamiam erit.* Eadem locutio infra 5: 25. *Ἀλλὰ* refer ad id quod praecessit de adoratione neutri templo adstringenda.

Οἱ

Οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ, veri adoratores] *Ἀληθινοὶ* hic sunt *eximii*, Deo ante alios grati: diximus supra 1: 9.

Ἐν πνεύματι, spiritu] *Pura mente*, ut est in Latino versu; quod *compositum ius fasque animi* dixit Persius. Hierocles: *Τιμήσεις τὸν Θεὸν ἄριστα, ἐὰν τῷ Θεῷ τὴν διάνοιαν ὁμοιώσῃς* [*Optime Deum honorabis, si Deo mente sis similis*]. Mox: *Τὸ δὲ ἔνθεον φρόνημα διαρκῶς ἡδρασμένον συνάπτει Θεῷ· χωρεῖν γὰρ ἀνάγκη τὸ ὅμοιον πρὸς τὸ ὅμοιον· ὅθεν καὶ μόνος ἱερεὺς ὁ σοφὸς λέγεται, μόνος θεοφιλὴς, μόνος εἰδὼς εὔξασθαι· μόνος γὰρ οἶδε τιμᾷν ὁ τὴν ἀξίαν μὴ συγχέων τῶν τιμωμένων, καὶ ὁ προηγουμένως ἱερεῖον ἑαυτὸν προσάγων, καὶ ἄγαλμα θεῖον τεκταίνων τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν, καὶ ναὸν εἰς ὑποδοχὴν τοῦ θείου φωτὸς τὸν ἑαυτοῦ παρασκευάζων νοῦν· τί γὰρ τοιοῦτον προτάξεις ἀπὸ τῶν ἐν μέσῳ κειμένων ὑλῶν, ὃ τῷ Θεῷ προσφυὲς ἄγαλμα ἐργάσῃ, ἢ δῶρον αὐτῷ ἑνοῦσθαι δυνάμενον, ἃ δὴ ἐπὶ τῆς λογικῆς οὐσίας καθαρθείσης συμβαίνειν ἀνάγκη; ὡς γὰρ οἱ αὐτοὶ ἄνδρες φασὶ, ψυχῆς καθαρᾶς τόπον οἰκειότερον ἐπὶ γῆς Θεὸς οὐκ ἔχει* [*Pium autem propositum, solide fundatum, Deo sociat, necesse enim ut quod simile est ad sibi simile vadat; unde et solus sapiens Sacerdos dicitur, solus Dei amans, solus precandi sciens. Is enim solus recte honorare novit qui rerum quas honorat dignitatem non confundit, et qui se praecipue offert victimam, et animam suam fabricat in simulacrum Dei, et mentem suam in id parat ut templum fiat ad Divinam lucem recipiendam. Quid enim tale proponis ex vulgaribus illis materiis, quod facere posses agnatum Deo simulacrum, aut donum quod Deo adunari possit, quae necesse est evenire animae recte purgatae? Ut enim dicunt viri illi, de quibus dicere coeperam, Deus in terra locum nullum magis sibi proprium habet animo bene purificato*]. Clemens Alexandrinus libro VII; *Θεράποντες ἄρα καὶ θεραπευταὶ τοῦ Θεοῦ, οἱ ἐλευθεριωτάτην καὶ βασιλικωτάτην θεραπείαν προσάγοντες τὴν διὰ τῆς θεοσεβοῦς γνώμης τε καὶ γνώσεως* [*Famuli ergo et cultores Dei, qui maxime munificum maximeque regalem adferunt cultum per pium propositum atque cognitionem*]. Vide Rom. 1: 9, 2: 29, 2 Cor. 3: 6.

Καὶ ἀληθείᾳ, et veritate] Non in figuris, sed rebus solidis, quales sunt Preces, Gratiarum actiones, Marty-

ria,

ria, opera Beneficentiae. Nam *veritatis* vocem sic sumi ostendimus 1: 17. Non longe hinc abit Philonis illud de Deo, libro Peiores insidiari melioribus: Ὅς γνησίους μὲν θεραπείας ἀσπάζεται· γνήσιοι δ' εἰσὶν αἱ ψυχῆς, ψιλὴν καὶ μόνην θυσίαν φερούσης ἀλήθειαν [*Qui sinceros amat cultus; sinceri autem illi quos peragit anima, solam nudamque adferens victimam ipsam veritatem*]. Ritus illi Iudaici suam quidem habuerunt utilitatem ad avertendum populum ab extraneo cultu, simulque ad praeparandos animos ad maiora; sed postquam in illis praecipua pars pietatis collocari coeperat, evellendi iam erant ut verae frugi obstans lolium. Factum autem hoc primum quidem publicatione Christianae libertatis (quod *tempus correctionis* dicitur Hebr. 9: 10.) deinde etiam destructione Templi et Garizitani et Hierosolymitani.

Τοιούτους ζητεῖ, *tales quaerit*] *Tales summe amat ac desiderat*, ἀσπάζεται, ut dixit Philo.

24. Πνεῦμα ὁ Θεός, *Spiritus est Deus*]. *Mens*, ut Cicero inquit, *soluta et libera, segregata ab omni concretione mortali. Deus est animus*, ut in Latino carmine. Similia similibus gaudent: quare corporeo cultu nec per se nec praecipue delectatur.

Ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν, *Spiritu et veritate oportet adorare*] Sublatis ut ritibus ita et locorum discrimine. Menander:

—— Πάντ' ἐςὶ τῷ καλῷ λόγῳ
Ἱερόν· ὁ νοῦς γάρ ἐςιν ὁ λαλήσων Θεῷ.
[—— *Ad bona verba omnis locus*
Pro Templo est: mens est quippe quae loquitur Deo.]

Clemens dicto loco: Πᾶς οὖν καὶ τόπος ἱερὸς τῷ ὄντι, ἐν ᾧ τὴν ἐπίνοιαν τοῦ Θεοῦ λαμβάνομεν [*Omnis locus revera sacer, in quo de Deo cogitationem suscipimus*]. Cicero De natura Deorum II, *Cultus autem Deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus, plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur.* Idem De legibus II, *Caste iubet lex adire ad Deos, animo videlicet in quo sunt omnia.* Seneca a Lactantio citatus, *Vultis vos Deum cogitare magnum et placidum et maiestate leni verendum? amicum et semper in proximo? non immolationibus et* san-

sanguine multo colendum (quae enim ex trucidatione immerentium voluptas est?) sed mente bona, puro honestoque proposito? Non templa illi congestis in altitudinem saxis struenda sunt: in suo cuique consecrandus est pectore. Sic ostendit non esse quod mulier se de veteri illa controversia torqueat, cum brevi cessaturum sit omnino id privilegium de quo certabatur.

25. *Ὅτι Μεσσίας ἔρχεται, Messiam venturum*] Siloh ille Iacobo praedicatus; cuius tempus iam instare ex communi fama acceperat.

Ὁ λεγόμενος Χριστὸς, qui dicitur Christus] Parenthesis Euangelistae, ut supra 9.

Ἀναγγελεῖ ἡμῖν πάντα, nobis annuntiabit omnia] Nondum nata tunc erat opinio quam in nostri odium posteriores Iudaei confinxerunt, Messiam non fore Prophetam. Simile est quod hodie de Elia dicunt Iudaei, *Elias veniet et revelabit omnia.* Sic et Asmonaeorum temporibus controversiae in adventum Prophetae reiiciebantur, 1 Macc. 4: 46, 14: 41. *Πάντα* intellige *quae scire expetimus.*

26. *Ἐγώ εἰμι*] Id est, *ego is sum*, ut infra 18: 5. Magnum praemium simplicitati mulieris redditur, quod ei primum Iesus dignitatem suam cognitam facit.

27. *Καὶ ἐπὶ τούτῳ, et continuo*] *Dum loquitur Iesus*, ut Syrus interpretatur.

Οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, discipuli eius] Vide supra 8.

Ἐθαύμασαν, ὅτι μετὰ γυναικὸς ἐλάλει, mirabantur, illum cum muliere loqui] Nam praeter morem id erat et Hebraeorum et Iesu: nec coniicere poterant sermonis materiam, cum Iesus nihil nisi coelestia solitus esset loqui, quorum discendorum avidam esse Samaritidem credere non poterant.

Οὐδεὶς μέντοι εἶπε, nemo tamen dicebat] Reverentia vetabat esse curiosos.

Τί ζητεῖς] *Quid ab ea poscis?* cibum an potum?

28. *Ἀφῆκεν οὖν τὴν ὑδρίαν, reliquit ergo hydriam*] Vide supra 7. Ostenditur animus accensus rerum Divinarum studio ita ut id ipsum oblivisceretur ob quod venerat. Sic notantur Discipuli Iesum secuti omissis retibus, Matth. 4: 20.

Τοῖς

Τοῖς ἀνθρώποις, hominibus] Id est, τοῖς ἐκεῖ [*hominibus loci illius*].

29. *Πάντα ὅσα ἐποίησα, omnia quaecunque feci*] Vitae meae seriem quam scire humanitus non potuit.

31. *Ἠρώτων*] Ἐρωτᾷν pro *rogare* passim sumit, ut 4: 40, 47, 16: 19. Notavimus ad Luc. 4: 38. Chrysostomus: Τὸ ἠρώτων ἐνταῦθα, παρεκάλουν ἐςὶ τῇ ἐγχωρίῳ αὐτῶν φωνῇ [*Rogarunt hic est hortati sunt, more loquendi in illis partibus*]. Attulerant Discipuli ex urbe prandium; itaque invitant ut vescatur, non dubitantes quin ex multo itinere famem contraxisset.

32. *Ἐγὼ βρῶσιν ἔχω φαγεῖν, ego cibum habeo edendum*] Dat Christus exemplum suis ut semper spiritualia temporalibus anteferant. Confer historiam Samuelis 1 Sam. 16: 11. Ideo quamvis esuriens differt prandium ob oblatam occasionem docendi Sicimitas. *Ἔχω φαγεῖν edendum habeo*; ut ἔχοντα λαλῆσαι *qui habebat quid dicendum*, Act. 23: 18, et ἔχω λέγειν [*habeo dicendum*] infra 16: 12. Alioqui ἔχω καταφαγεῖν apud Isocratem est *habeo quod edam*. Mos autem est Hebraeis βρῶσιν vocare id quo desiderium animi expletur, sicut et Latini dicunt *pastum animorum*. Vide Ps. 19: 11.

Οὐκ οἴδατε] *Non consideratis, non attenditis*.

33. *Μήτις*] An quis ex urbe nobis inscils? Hoc ideo dicunt quia mirantur differri prandium.

34. *Τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με*] *Mandatum mihi iniunctum*. Sic infra 5: 30, 6: 38, 39, 40.

Τελειώσω αὐτοῦ τὸ ἔργον, perficiam opus eius] Opus vocandi peccatores ad poenitentiam: quo mandatum tendit infra 17: 4.

35. *Οὐχ ὑμεῖς λέγετε, nonne vos dicitis*] Soliti estis laborem sationis hac spe solari. Id ostendit membrum oppositum infra 37. Simile est illud, ὀψίας γενομένης, λέγετε, εὐδία [*vespere dicitis: serenum*], et quae sequuntur Matth. 16: 2, ubi similiter a locutione de rebus temporalibus ad maiora adscenditur.

Ἔτι τετράμηνόν ἐςι, adhuc quatuor menses sunt] Hebraismus est pro, *Post quatuor menses instat messis*. Sic Ion. 3: 4. At Manuscriptus vetus sine ἔτι habet τετράμηνόν ἐςι, forte a Calendis Nisan quod anni initium.

Ἐπά-

Ἐπάρατε τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν, tollite oculos vestros] Mentis oculos.

Θεάσασθε τὰς χώρας, videte agros] Quam late potestis aciem animi extendere. Vocatio enim non Iudaeorum tantum et Samaritanorum, sed et Gentium innuitur.

Λευκαί εἰσι πρὸς θερισμὸν ἤδη, albae sunt iam ad messem] Quod *flavescere* dicunt Latini. Sicut a cibo corporis ad cibum animi, ita a messe temporali ad spiritualem transit. Similis translatio Matth. 9: 37. Indicat autem ingenia multa esse docilia.

36. *Ὁ θερίζων μισθὸν λαμβάνει, qui metit mercedem accipit*] Solutio operarum ab agricolis post messem differtur.

Συνάγει καρπὸν εἰς ζωὴν αἰώνιον, congregat fructum in vitam aeternam] Quos metit, eos infert Regno coelesti, tanquam horreo.

Ἵνα καὶ ὁ σπείρων ὁμοῦ χαίρῃ, καὶ ὁ θερίζων, ut et qui seminat simul gaudeat, et qui metit] Ut sanctorum Veteris ac Novi Federis una sit gloria, Hebr. 11: 40. *Ἵνα* hic est *ἐκβατικόν* [*eventuale*]. Huc mystice pertinet locus Amosi 9: 13.

37. *Ὁ λόγος ἐςὶν ἀληθινὸς, est dictum verum*] Id est, Dictum illud vetus hic locum habet.

Ἄλλος ἐςὶν ὁ σπείρων, καὶ ἄλλος ὁ θερίζων, alius est qui seminat, alius qui metit] Proverbium quod et apud Graecos obtinuisse notatum est:

Ἄλλοι μὲν σπείρουσ', ἄλλοι δ' αὖ ἀμήσονται.
[*Alter sementem fecit, quam demetet alter.*]

Et Equitibus Aristophanis:

Τ' ἀλλότριον ἀμῶν θέρος.
[*Sementem alienam metens.*]

Cui simile: *Aliis leporem excitasti.* Et illa,

Sic vos non vobis.

38. *Ἀπέςειλα ὑμᾶς, misi vos*] Id est, *destinavi mittere.* Sic Matth. 10: 5, 16.

Ἄλλοι κεκοπιάκασι, alii laboraverunt] Subactum est arvum a Prophetis, qui non tantum in Iudaea sed et per dispersiones varias apud Gentes voce ac scriptis homines ad unius Dei cultum excitarant; quod semen est Euangelicae frugis. Sic *κοπιᾶν* sumitur 2 Tim. 2: 6.

Εἰς

Εἰς τὸν κόπον αὐτῶν εἰσεληλύθατε, vos in labores eorum introistis] Id est, *in arvum ab ipsis laboratum:* quomodo apud Poetam:

— *Sata laeta boumque labores.*

Sic κόπος sumi videtur 2 Cor. 10: 16.

39. *Πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν, multi crediderunt in eum*] Ostendunt sequentia intelligendum hoc de Sicimitis antequam exissent urbe. Ecce complementum eius quod de Messia dictum erat.

Μαρτυρούσης, ὅτι εἶπέ μοι, testantis, dixit mihi] Mulieri credebant ut quae sibi non parceret: et arcana nosse Divinum esse aliquid recte iudicabant. Est autem hic, ut saepe, directa oratio pro indirecta. Nam Latine diceremus, *ob sermonem mulieris testantis sua facta sibi ab Iesu indicata.*

40. *Ἠρώτων, rogaverunt*] Sic supra 31.

Μεῖναι παρ' αὐτοῖς] *Ut apud se diverteret*, ut supra 1: 39.

Καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ δύο ἡμέρας, et mansit ibi duos dies] Non plus biduo illis indulsit, ut rem temperaret, ne aut Samaritas discendi avidos contemneret, aut Iudaeis praeferre videretur. Discipulis antehac vetuerat morari in Samaritanis oppidis sed ad tempus. Ipse nulla lege eos adire vetabatur.

41. *Διὰ τὸν λόγον αὐτοῦ, propter sermonem eius*] Sine miraculis, quod magnam in Samaritis docilitatem monstrat: praesagium eius quod a Gentibus erat exspectandum.

42. *Οὐκ ἔτι διὰ τὴν σὴν λαλιὰν, iam non propter tuum sermonem*] Intellige *non tam*, loquendi genere et in aliis et in his maxime Scriptoribus usitato. Et nota argumentum fidei. Quod modo λόγον dixerat nunc λαλιὰν vocat. Alibi est *proprietas quaedam loquentis*, ut infra 8: 43, Matth. 26: 73, Marc. 14: 70. Sic משמע Esai. 11: 3 vertitur λαλιά. Sic et Ps. 19: 3 λαλιὰ pro Hebraeo אמר, ubi Latine *loquela* ut hic. Pro Hebraeo דבר reperitur Iob. 33: 1, Eccl. 3: 18, 7: 15, Cant. 4: 3. Vide et Marc. 16: 12. Notarunt Veteres in hac Samaritide Ecclesiae esse figuram; quae nos adducit ad Verbum Divinum; nos Verbo, maxime propter ipsius Verbi maiestatem et sanctitatem, credimus. Confer 1 Reg. 10: 6, 7.

'Αληθῶς ἐςιν, est vere] Sicut tu eam de te praedicasse nobis memorasti. Hoc enim tacite subintelligendum est, quanquam non narratur. Quis enim credat hoc reticuisse feminam? Et notandum tenuitate cultus non offendi Samaritas.

'Ο σωτὴρ τοῦ κόσμου, Servator mundi] Sic 1 Ioh. 4: 14. Paulo dicitur σωτὴρ πάντων ἀνθρώπων [*Servator omnium hominum*], 1 Tim. 4: 10. Unde hoc sciebant Samaritae? Quia de Siloh, id est, Messia Iacob dixerat *ad eum concursuras Gentes*, Gen. 49: 10.

43. *Εἰς τὴν Γαλιλαίαν, in Galilaeam*] Id est, in agrum Galilaeae; non in oppida. Sicut vox 'Ιουδαία sumitur supra 3: 22. Cum autem supra dictum sit, domicilium Iesu fuisse Nazarethi, ratio reddenda fuit cur non recta ex Samaritana regione Nazarethum petierit.

44. *Αὐτὸς γὰρ 'Ιησοῦς ἐμαρτύρησεν, ipse enim Iesus testabatur*] Quasi dicat, ideo Nazarethum non iit quod ibi se contemni sciret ob memoriam humilis educationis, sicut ipse interdum praedicare solebat. Illud enim ἐμαρτύρησε non habet certi temporis notam: itaque nihil obstat quo minus id post aliquanto Christus dixerit, eo nempe tempore cuius narratio est Matth. 13: 54 et Marc. 6: 4, ubi notata vide. Plane non probo quod *patriam* hic quidam intelligunt eam regionem in qua Bethlehemum erat; nam id nondum innotuerat: ita ut ibi ob familiaritatem aut educationem contemni non posset.

45. *'Εδέξαντο*] *Hospitaliter acceperunt.* Neque enim tantum illis testimonium redditur quantum Samaritis.

Οἱ Γαλιλαῖοι, Galilaei] Ii qui agrum et vicos habitabant.

Πάντα ἑωρακότες, cum omnia vidissent] Tardiores Samaritis, qui nullis conspectis miraculis fidem ei adhibuerant.

"Α ἐποίησεν ἐν 'Ιεροσολύμοις, quae fecerat Hierosolymis] Supra 2: 23, 3: 2.

'Ηλθον εἰς τὴν ἑορτὴν, venerant ad diem festum] Ut Lex praecipiebat.

46. *'Ηλθεν οὖν, venit ergo*] Cum ex agro in oppidum recipere se vellet, ne tum quidem Nazarethum se recepit, sed Canam.

Τίς

Τις βασιλικὸς, quidam regius] Haec lectio non tantum meliorum codicum fide nititur, sed et Syri et Arabis auctoritate: Syro est עבד מלכא *minister Regis*, Arabi انسي ملكي *homo Regis.* Apud Plutarchum in Catone: *Μαρφαδάτῃ τῶν βασιλικῶν* [*Marphadati qui ex regiis erat ministris*]. Esdr. 8: 67 legitur *τοῖς βασιλικοῖς οἰκονόμοις* [*dispensatoribus regiis*]. Puto hunc Herodis Tetrarchae (quem Galilaei honoris causa *Regem* appellabant Matth. 14: 9, Marc. 6: 14) vectigalibus colligendis fuisse praepositum. Ex quo edoctus deinde Centurio Romanus in eodem agens oppido egregiam de Iesu opinionem conceperit.

Ἐν Καπερναοὺμ, Capernaumi] Sive hoc ad patrem sive ad filium referas, sive ad utrumque, omnino tenendum est hunc regium ministrum non in Cana sed Capernaumi habitasse, unde mox ipsi famuli occurrunt.

47. *Εἰς τὴν Γαλιλαίαν, in Galilaeam*] Fama enim Christum in eos fines adventantem praecurrebat.

Ἵνα καταβῇ, ut descenderet] Dicitur Hebraeis *descendere* etiam qui it in locum superiorem, Iud. 15: 11. Sed hic non tam urbis quam regionis situm respici puto. Erat enim Capernaumum propius flumen.

Ἰάσηται αὐτοῦ τὸν υἱὸν, sanaret ipsius filium] *Αὐτοῦ* non *αὐτὸν* legerunt omnes veteres Interpretes; quare id rectius. Aliquid de Iesu boni suspicabatur, quasi praesens praesentem sanare posset. Confer 2 Reg. 5: 11. Et nota quanto maior Centurionis alienigenae fides fuerit, Matth. 8: 8.

Ἤμελλε γὰρ ἀποθνήσκειν] *Proximus erat morti*, ut vertit Syrus. Sic in tragoedia:

Εἴ γάρ σ' ἔμελλεν, ὡς σὺ φῄς, κτείνειν πόσις.
[*Necare te si vellet, ut ais, vir tuus.*]

Si probabile erat futurum ut te occideret. *Ἀπέθνησκεν* pro eodem dixit Luc. 8: 42. Alioqui posset et sumi pro *videbatur mori*, quomodo *μέλλειν* apud Homerum poni notant Scholiastae.

48. *Ἐὰν μὴ σημεῖα καὶ τέρατα ἴδητε, οὐ μὴ πιστεύσητε, nisi signa et prodigia videritis, non credetis*] Vos, inquit, Iudaei tam duri estis ut quamvis sanctissima praedicanti, quamvis testimonium habenti a Iohanne Baptista,

ta, non credatis nisi conspectis sanationibus et portentis. Videtur enim *τέρας* hic plus esse quam *σημεῖον*, ut et Matth. 24: 24, Rom. 15: 29, 2 Cor. 12: 12, 2 Thess. 2: 9, Hebr. 2: 4, quanquam alibi vocum ordo invertitur. Confer quae diximus supra 2: 18, et huic Iudaeorum duritiae facilitatem Samaritanorum oppone. Nota item hunc ipsum Regis ministrum dici *non credere* quia non satis credebat: et vitium eius notari, qui miraculum exigeret sui temporalis boni, non probandi dogmatis causa.

49. *Κατάβηθι πρὶν ἀποθανεῖν, descende priusquam moriatur*] Adhuc et suum tantum curat, et tenuiter de Iesu sentit, quasi absens prodesse non possit: multo minus suspicatur mortuum posse resuscitari, quae robustissima est fides, Hebr. 11: 19.

50. *Πορεύου*] Quod Iudaei dicunt, *Vade in pace*, hoc est, Bono animo esto. Vide Luc. 7: 50.

Ζῇ] *Valet*, locutione Hebraeis usitatissima. Sic infra 52, Ios. 5: 8.

Ἐπίστευσεν ὁ ἄνθρωπος τῷ λόγῳ, credidit homo sermoni] Secundus hic gradus credulitatis elucet: credit vera dicere Iesum: virtute eius valetudinem filio redditam aut nondum credit, aut dubitat.

51. *Ἀπήντησαν αὐτῷ, occurrerunt ei*] In itinere Cana Capernaumum.

52. *Τὴν ὥραν, horam*] Ut intelligeret an congrueret in id tempus quo Christus ipsum bene animatum esse iusserat.

Κομψότερον ἔσχε] *Meliuscule se habuit: ἐλαφρότερον* exponunt Lexicographi.

Ἀφῆκεν αὐτὸν ὁ πυρετὸς, reliquit eum febris] Non paulatim revaluit, sed subito eum reliquit febris.

53. *Ὅτι ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, ea hora*] Supple, *id factum est:* ac proinde non scientiam tantum eius sed et potentiam agnoscit.

Ἐπίστευσεν αὐτὸς, credidit ipse] Tertius gradus fidei, qua videtur Iesum iam plane pro Messia habuisse et professum se eius discipulum.

Καὶ ἡ οἰκία αὐτοῦ ὅλη, et domus eius tota] Quotquot erant rationis usum habentes. Similia exempla familiae, patre ipso familias praeeunte, conversae videre est Act. 16: 14, 15, 34, 18: 8.

54.

54. *Τοῦτο πάλιν δεύτερον, hoc iterum secundum*] Refer ad id quod sequitur, *ἐλθὼν ἐκ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Γαλιλαίαν* [*cum venisset e Iudaea in Galilaeam*]: nam Hierosolymis plura fecerat. Videtur autem hoc addere Iohannes, ut significet haec prima esse signa facta in regione Galilaea, ac proinde priora iis quae a Matthaeo 4: 23 et aliis narrantur.

CAPUT V.

1. *Ἑορτὴ τῶν Ἰουδαίων, dies festus Iudaeorum*] Disputant hic Scriptores, quis hic dies festus fuerit; et tempora supputant coniecturis mirum quam incertis. Si auctores sequimur, vetustissimus est Irenaeus, qui lib. II cap. 39 Paschale hoc festum ait. Si loquendi morem attendimus sane Pascha hoc nomine designatum ostendimus Matth. 26: 5. Nec movere nos debet quod hic articulus non est additus nomini *ἑορτῆς*, nam plane eodem modo *ἑορτὴ* sine articulo Pascha significans reperitur Marc. 15: 6, Luc. 23: 17.

Τῶν Ἰουδαίων, Iudaeorum] Sic supra 2: 13, *πάσχα τῶν Ἰουδαίων* [*Pascha Iudaeorum*], etc.

2. *Ἐπὶ τῇ προβατικῇ, ad victimalem*] *Ἐπὶ*, ut על Hebraeum, pro *apud*. *Ἐπὶ Πριάμοιο θύρῃσι* apud Homerum *ad fores Priami*: *ἐπὶ ποταμῷ* [*apud amnem*] Thucydides dixit pro *παρὰ ποταμῷ*. Subaudiendum autem hic *πύλῃ* [*portam*], quod expressum legitur Neh. 3: 1, 12: 38. Hac victimae in Urbem ducebantur. *Varro dicit semper lacum portis additum scilicet ob usum iumentorum exeuntium et introeuntium.* Ita Donatus ad Adelphos IV, 2.

Κολυμβήθρα] *Lavacrum. Piscina* dicitur *καταχρηστικῶς* [*per abusionem*]. *Conceptelam* interpretatur Frontinus. Videntur in hoc et aliis quibusdam vicinis stagnis ablui solitae pecudes antequam ad Templum ducerentur, ut a compluribus notatum est.

Ἑβραϊστὶ Βηθεσδά, Hebraice Bethesda] Non est dubium quin verum nomen Syrus expresserit בית חסדא. Idem nomen sed sensu expresso reddit Arabs بيت الرحمة *domus gratiae*. Omnem locum בית, id est, *domum*, vocare He-

 braei

braei solent: *χάριτος* [*gratiae*] autem ideo vocabatur quod aegroti hic sanarentur Divino beneficio. Gutturales a Graecis omitti solent: atque ita *Βηθεσδὰ* hic est בית־חסדא, quomodo בן־חסד 1 Reg. 4: 10, in Graeco *Βενεσέδ*.

Πέντε στοὰς ἔχουσα, 3. *Ἐν ταύταις κατέκειτο πλῆθος πολὺ τῶν ἀσθενούντων*, *quinque porticus habens. In his iacebat magna aegrotantium multitudo*] Ut solebat fieri in Medicorum aedibus. In veteri tragoedia Latina, *Aesculapi liberorum saucii opplent porticus*, *Ἀσθένεια* autem et *ἀσθενεῖν* de quovis morbo in his libris dicitur, ut Matth. 8: 17, Luc. 13: 11, 12, Matth. 10: 8, Marc. 6: 56.

Ξηρῶν, *aridorum*] *Ξηρὸν* dicitur quod ab influxu vitali est destitutum, ut ramus qui exaruit, Matth. 12: 10, Luc. 6: 6. Vide et 1 Reg. 13: 4. Hic ergo *ξηροὶ*, quibus pars aliqua motu defecta.

4. *Ἄγγελος γὰρ*, *Angelus enim*] Non quod videretur, sed quod persuasum esset Iudaeis talia a Deo non nisi per Angelos agi. Itaque ex motu aquae, praesentia Angeli intelligebatur, ut ex terrae motu Matth. 28: 2.

Κατὰ καιρὸν, *secundum tempus*] Certo tempore circa Pascha, ut Veteres crediderunt. Videtur autem circa id tempus non semel tantum sed saepius aqua moveri solita.

Κατέβαινεν ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ, *descendebat in lavacrum*] Id est, *εἰς τὴν κολυμβήθραν*. Solet autem illud *καταβαίνειν* de Angelis dici, ut Matth. 28: 2, Apoc. 10: 1. At manuscriptus vetus ille pro *κατέβαινεν* habet *ἐλούετο* [*lavabatur*], quod non improbo; solent enim Angelis aptari ea quae hominum sunt.

Ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ, *movebat aquam*] Multa concurrebant, ne naturalis per aquam medicatio crederetur. Primum stato tempore fiebat: deinde sanabantur omnia morborum genera: postremo commota prius aqua, cum alioqui ad remedia quaeratur ea quae tranquilla est. *Ἐτάρασσε* est דלח Ezech. 32: 2.

5. *Τριάκοντα ὀκτὼ ἔτη ἔχων*, *triginta et octo annos habens*] Augetur admiratio ex pertinacia morbi, Luc. 8: 43.

Ἐν τῇ ἀσθενείᾳ, *in infirmitate*] *Κακῶς ἔχων* [*male se habens*], ut vulgo dicitur et Matth. 14: 35.

6. *Κατακείμενον*, *iacentem*] Quod se movere nequiret.

Πο-

Πολὺν ἤδη χρόνον ἔχει, iam multum tempus haberet] Supple τοῦ ἀσθενήματος [*infirmitatis*].

7. *Κύριε, ἄνθρωπον οὐκ ἔχω, Domine, hominem non habeo*] Tacite plus respondet, quam si expresse respondisset: quasi dicat: Imo hoc unicum ago ut saner, sed neminem invenio qui mei misereatur. Verecunde Iesu opem implorat. Ἄνθρωπον οὐκ ἔχω Hebraismus est, pro *neminem habeo*. Ad morbum accedebat inopia, ut nec comitem comparare sibi posset. Sacerdotes et Pharisaei non tangebantur eius miseria.

Ἐν ᾧ δὲ] *Simul ac:* subauditur χρόνῳ [*tempore*].

8. *Ἔγειραι, surge*] Ostendit hic Iesus quicquid ab Angelo exspectatur, a se praestari posse. Non exigit hic, ut alias, fidem Christus, quia hic nihil operum ipsius viderat, nihil audiverat. Non vult metere ubi non sevit. Vide infra 12.

Ἆρον τὸ κράββατόν σου, tolle lectulum tuum] Sic Matth. 9: 6. Mos erat Christi ut peracto miraculo aliquid testimonii causa imperaret: idem hic fecit. Hoc autem testimonio Divinae potentiae Sabbatum sanctificabatur, non profanabatur. Quanto enim hoc illustrius, quam puerum circumcidere, aut victimas iugulare, quod Sabbato licebat? Alioqui ἀχθοφορεῖν [*ferre onera*] est inter prohibita Sabbato, ut Philo notat De Coloniis. Vide et Ier. 17: 21, et Origenem περὶ ἀρχῶν [*De principiis*] libro IV cap. 2, ubi miros recitat Iudaeorum ἀκριβασμοὺς [*scrupulos*] super hoc negotio.

10. *Ἰουδαῖοι, Iudaei*] Ex Primoribus: ut et infra 15.

Οὐκ ἔξεστί σοι ἆραι τὸ κράββατον, non licet tibi tollere lectulum] More suo cavillantes circa ritus.

11. *Ὁ ποιήσας με ὑγιῆ, ἐκεῖνός μοι εἶπεν, qui me sanavit, ille mihi dixit*] Ostendit se nec Sabbati legem ignorare, nec receptam apud ipsos obtrectatores sententiam, ad imperium Prophetae posse violari Sabbatum, exemplo eorum qui ad Iosuae imperium Sabbato Hierichuntem oppugnaverunt. Tacite autem ostendit se Iesum pro Propheta habere, cum is vi Divina sanitatem ipsi reddiderit.

12. *Τίς ἐστιν ὁ ἄνθρωπος ὁ εἰπών σοι, Ἆρον τὸ κράββατόν σου, quis est ille homo qui dixit tibi: Tolle grabatum tuum*] En malitiae ingenium! Non dicunt, *Quis est qui te*

te sanavit? sed, *Quis iussit grabatum tollere?* Quaerunt non quod mirentur, sed quod calumnientur.

13. Ἐξένευσεν] *Subduxit se*, uti vox haec usurpatur in Graeca versione, Iud. 18: 26, 2 Sam. 2: 24, 23: 16; nec multo aliter Iud. 4: 18. Sed et Euripidi ἐκνεύειν est *e malo se explicare:* item *de sententia abire.*

Ὄχλου ὄντος ἐν τῷ τόπῳ] Ratio redditur cur abiret, *quia magnus ibi erat hominum conventus*, quorum plausum a se non captari Iesus ostendebat.

14. Ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*] Gratias Deo reddentem in loco sacro, ut mos erat, Luc. 18: 10, Act. 3: 1.

Μηκέτι ἁμάρτανε, *noli amplius peccare*] Cave tale aliquid committas quale ante hos 38 annos. Divinitatem suam Iesus ostendit, cum ea videret quae ante aetatem suam clam acciderant. Lex autem inter caetera etiam morbos minabatur transgressoribus.

Ἵνα μὴ χεῖρόν τι σοὶ γένηται, *ne deterius quid tibi accidat*] Veniam consecuti, qualis hic, non modo tuti non sunt adversum novos lapsus, sed et in statum peiorem recidere possunt, et ob acceptum contemtumque beneficium gravius puniuntur, Matth. 12: 45, 2 Petr. 2: 20.

15. Ὅτι Ἰησοῦς ἐστιν ὁ ποιήσας αὐτὸν ὑγιῆ, *Iesum esse qui ipsum sanasset*] Grato animo celebrans beneficii auctorem, cuius nomen ex adstantibus in Templo didicerat.

16. Ἐδίωκον, *persequebantur*] Vide Matth. 5: 10.

Οἱ Ἰουδαῖοι, *Iudaei*] Primores.

Ἐζήτουν αὐτὸν ἀποκτεῖναι, *quaerebant eum occidere*] Calumniam capitalem ei struebant, in tantum paulatim accenso odio. Hoc ideo hic in quibusdam libris omissum, quia repetitum ex sequentibus credebatur. Sed habent Syrus et Arabs.

Ὅτι ταῦτα ἐποίει ἐν Σαββάτῳ, *quia haec faceret Sabbato*] Vide Matth. 12: 24 et alibi.

17. Ἀπεκρίνατο, *respondit*] Ad verba factum suum accusantium, quae subticentur, sed intelligi facile possunt.

Ὁ πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, *Pater meus usque in hunc diem operatur*] Non cessat vi sua homines aliaque animantia ipsis etiam Sabbatis in vitam educere. Nam Sab-

Sabbato olim quievit a creatione universitatis et generum. Sophocles Oedipode Coloneo:

Τελεῖ τελεῖ Ζεύς τι κατ' ἦμαρ.

[*Nulla dies qua non quid agit Deus.*]

Philo Allegoriis: *Παύεται οὐδέποτε ποιῶν ὁ Θεός· ἀλλ' ὥσπερ ἴδιον τὸ καίειν πυρὸς, καὶ χιόνος ψύχειν, οὕτω καὶ Θεοῦ τὸ ποιεῖν, καὶ πολύ γε μᾶλλον, ὅσῳ καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἀρχὴ τοῦ δρᾷν ἐςίν* [*Nunquam Deus facere aliquid desinit: sed sicut proprium est ignis urere, nivis perfrigerare, sic Dei facere, ac quidem multo magis, quando ipse aliis agendi causa est*]. Et de Caino: *Ἀνάπαυλαν δὲ, οὐ τὴν ἀπραξίαν καλῶ, ἐπειδὴ φύσει δραςήριον τὸ τῶν ὅλων αἴτιον οὐδέποτε ἴσχον τοῦ ποιεῖν τὰ κάλλιςα* [*Cum requiem dicò, nolò inertiam intelligas: natura enim sua activum est id quod universi principium est, nec unquam cessat ea facere quae sunt pulcherrima*]. Maximus Tyrius Dissertatione *Vitam activam contemplativae praeferendam*: *Οὐδὲ γὰρ ὁ Ζεὺς σχολὴν ἄγει· ἢ γὰρ ἂν ἐπαύσατο καὶ οὐρανὸς περιφερόμενος, καὶ γῆ τρέφουσα, καὶ ποταμοὶ ῥέοντες, καὶ δεχομένη θάλαττα, καὶ ὧραι ἀμείβουσαι, καὶ μοῦσαι ᾄδουσαι· ἐπαύσαντο δ' ἂν καὶ αἱ ἀνθρώπων ἀρεταὶ, καὶ ζώων σωτηρίαι, καὶ καρπῶν γενέσεις· καὶ τὸ πᾶν τοῦτο αὖθις ἂν περὶ αὐτῷ σφαλλόμενον συνεχύθη καὶ συνεταράχθη· ἀλλ' ἡ Διὸς πραγματεία ἄτρυτος οὖσα καὶ διηνεκὴς καὶ ἀκοίμητος, καὶ μηδέποτε ἀπαγορεύουσα μηδὲ ἐπαναχωροῦσα τοῦ ἑαυτῆς ἔργου, ἀέναος χορηγεῖ τὴν σωτηρίαν τοῖς οὖσι* [*Neque enim Deus otiatur: alioqui desineret et coelum rotari, et terra nutrire, et fluere amnes, et eos suscipere mare, et horae suis ire vicibus, et Musae canere. Cessarent et hominum virtutes, et animantium incolumitates, et fructuum ortus: et hoc universum rursus in semet oberrans confunderetur et perturbaretur. At Dei occupatio indefatigabilis et perpetua, nunquam dormiens, nunquam succumbens labori aut ab opere decedens, semper rebus salutem suppeditat*]. Illud ἕως ἄρτι Matth. 11: 12 et 1 Ioh. 2: 9 significat *usque in hunc diem*.

Κἀγὼ ἐργάζομαι, et ego operor] Sic ego ipsius exemplo Sabbato edo Divinae potentiae opera. Nam Hebraeum ו solet comparative poni. Vide infra 21.

18. *Ἔλυε τὸ σάββατον, solveret Sabbatum*] Ipsorum iudicio. De locutione vide Matth. 5: 19.

Πατέρα ἴδιον ἔλεγε τὸν Θεὸν, Patrem suum diceret Deum] Non communiter cum Iudaeis, qui de Deo dicebant, *Pater noster*, sed supra caeteros: est enim ἔμφασις [*efficax sermo*] in illo ἴδιον, ut Rom. 8: 32. Perinde hoc est quasi eum accusarent quod *Christum* se diceret, cuius cognomen habebatur *Filius Dei*. Notavimus ad Matth. 26: 63. Adde quod infra 19: 7.

Ἴσον ἑαυτὸν ποιῶν τῷ Θεῷ, aequalem se faciens Deo] Sibi licere praedicans quicquid Deo licet, neque magis Sabbato se adstringi. Crassa calumnia; nam Divinae potentiae opera haud dubie Sabbato eximebantur.

19. *Ἀπεκρίνατο, respondit*] Accipe ut supra 17.

Οὐ δύναται, non potest] Alienissimum hoc est ab illo: nunquam id ipsi in mentem veniet.

Ἀφ' ἑαυτοῦ οὐδὲν, a se quicquam] מן צבות נפשה Syrus, id est, *suopte arbitratu, iniussu*. Sic infra sumitur 7: 17 et 12: 47. Sed proprie puto ἀφ' ἑαυτοῦ hic opponi ei quod ab alio didicimus; infra 18: 34, Ἀφ' ἑαυτοῦ σὺ τοῦτο λέγεις; ἢ ἄλλοι σοι εἶπον περὶ ἐμοῦ; [*A temetipso hoc dicis? an alii tibi dixerunt de me?*], ubi Syrus מן נפשך *ex animo tuo*. Compara Matth. 16: 17.

Ἐὰν μή τι, nisi quod] Ἐὰν μὴ hic est pro ἀλλὰ [*sed*], ut Matth. 12: 4, Gal. 2: 16, infra 15: 4. Non dissimiliter Homerus dixit:

—— Τὸν οὔπως ἐςι περῆσαι
Πεζὸν ἐόντ', ἢν μήτις ἔχῃ εὐεργέα νῆα.
[—— *Quem trans pede non est*
Ire nisi quis agat multo cum remige navem.]

Est enim ἢν μήτις ibi positum pro ἀλλ' εἴτις [*sed si quis*]. Et abundat τὶ post μὴ, ut 2 Cor. 1: 17 et 13: 5, et interrogative Matth. 7: 16, 12: 23, 26: 22, 25, Marc. 4: 21, 14: 19, Luc. 6: 39.

Βλέπῃ τὸν πατέρα ποιοῦντα, viderit Patrem facientem] Comparatio est sumta a discipulo qui magistrum sibi praeeuntem diligenter intuetur, ut imitari possit. Sic βλέπειν sumitur Hebr. 2: 9.

Ταῦτα καὶ ὁ υἱὸς ὁμοίως ποιεῖ, haec et Filius similiter facit] Haec imitatur. Sic Luc. 6: 31, 10: 37.

20.

20. *Φιλεῖ τὸν υἱὸν, καὶ πάντα δείκνυσιν αὐτῷ ἃ αὐτὸς ποιεῖ, diligit Filium et omnia monstrat ei, quae ipse facit*] Comparatio a magistro qui discipulum unum prae caeteris intimum habeat, cui omnia artis suae arcana aperiat. Sic הורה Hebraeum interdum per διδάσκειν [*docere*], interdum per δεικνύειν vertunt Graeci. Et quod hic est δεικνύειν idem dicitur διδάσκειν infra 8: 28.

Μείζονα τούτων δείξει αὐτῷ ἔργα, maiora his monstrabit ei opera] Pater sanavit a serpente morsos, sanavit Ezechiam et alios: atque ita Filio monstravit quid et ipsi ad Patris exemplum faciendum esset. Restat ut Filius etiam maiora imitetur, ac sic sibi monstrata re ipsa doceat. Itaque δείξει hic ad τὴν φάσιν [*id quod tale videri potest*] referendum est. Tale est illud *novi*, Gen. 12: 11.

Ἵνα ὑμεῖς θαυμάζητε, ut vos obstupeatis] Ἐκβατικὸν [*eventus indicatur*], id est, *ita ut fieri non possit quin obstupeatis.*

21. *Ὥσπερ γὰρ ὁ πατὴρ ἐγείρει τοὺς νεκροὺς, sicut enim Pater suscitat mortuos*] Ἐγείρει sumendum est sine temporis definitione, id est, *cum vult*, ut olim ad preces Elisaei. Inter eximia quae de Deo dicuntur hoc est, *vitam reddere*, Deut. 32: 39, 1 Sam. 2: 6, Tob. 13: 2, Sap. 16: 13.

Καὶ ζωοποιεῖ, et vivificat] החיה. Est ἐπεξήγησις [*apertior explicatio*] eius quod dixit ἐγείρει.

Οὕτω καὶ ὁ υἱὸς οὓς θέλει ζωοποιεῖ, sic et Filius quos vult vivificat] Id est, ζωοποιήσει [*vivificabit*], ut sequentia declarant. Sensus est: Videbitis suscitari Lazarum et alios quosdam in signum resuscitationis generalis. Iohannes semper in eo est ut et Christi excellentiam doceat, et Patrem eius non alium esse quam mundi Conditorem, contra errores sui temporis.

22. *Οὐδὲ γὰρ ὁ πατὴρ κρίνει οὐδένα, neque enim Pater iudicat quenquam*] *Iudicare mundum* Dei est, Gen. 18: 25, Ps. 82: 1, Olim *iudicavit* mundum temporibus Noae, *iudicavit* Sodoma, *iudicavit* saepe et populum suum: sed nunc *iudiciariam potestatem Filio dabit*, Act. 17: 31, 1 Petr. 4: 5; nempe ubi ipsum *Regem* constituet, Apoc. 1: 5, nam Regum est *iudicare*, Ps. 72: 1 et alibi passim. Futurum autem praesenti tempore effertur ob certitudinem

nem et proximitatem. Et illud *οὐδένα* recte forte accipias de his quibus Euangelium praedicatum est. Vide quae ad Matth. 25. Bene autem ponitur *γὰρ*, quia eiusdem est potestatis absolvere et damnare: et recte hoc additum, ut quos spes non movet, malis coërceantur.

Δέδωκε τῷ υἱῷ, dedit Filio] *Decrevit dare.* Sensus est: Videbitis iudicium Filii in hanc urbem, quod signum erit iudicii universalis.

23. *Ἵνα πάντες τιμῶσι τὸν υἱὸν, ut omnes honorent Filium*] Ut scilicet homines cognita hac Filii potestate eum colant ac revereantur, Ps. 2: 11, 12, Phil. 2: 10. Usus Sabbati est Deum honorare: sic et usus Sabbati est honorare Filium.

Τὸν πέμψαντα αὐτὸν, qui misit illum] Qui Legatum, praesertim cum plenissima potestate missum, iniuria afficit, is iniuria afficere eum censetur cuius personam Legatus sustinet. Vide supra 4: 34, infra 30, 37, 38, 6: 38, 7: 16 et passim in hoc libro. Tacite ostendit Christus quam intimus sit Patri. Nam Deus honorem suum extraneo non concedit.

24. *Ὅτι ὁ τὸν λόγον μου ἀκούων, καὶ πιςεύων τῷ πέμψαντί με, qui verbum meum audit, et credit ei qui misit me*] *Qui meum dogma sic audit ut credat:* nam copula hanc vim habet. Potuerat adiicere *mihi*, sed invidiae amoliendae causa Patrem nominat cuius erat Legatus. Eodem autem recidit utrum dicas; infra 12: 44. Sicut autem alibi *confidere* ita hic *credere* sive *fidem dicenti adhibere* intelligendum est *cum obediendi proposito*, ut patet infra 29.

Ἔχει ζωὴν αἰώνιον, habet vitam aeternam] Vide supra 3: 36.

Εἰς κρίσιν οὐκ ἔρχεται] *Non subiacet damnationi:* sicut *εἰσενέγκαι εἰς πειρασμὸν* est *efficere ut tentationi succumbatur.*

Μεταβέβηκεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν, transiit a morte in vitam] Sic et 1 Epist. 3: 14, ubi Dilectioni tribuitur quod hic Fidei, sed nempe efficaci per Dilectionem. Ante erat servus mortis; nunc fide fit haeres vitae et quasi in aliam civitatem transscribitur. Vide Eph. 2: 5. Est autem in voce *μεταβέβηκεν* allusio ad typum huius rei, id est Pascha, ut et infra 13: 1.

25.

25. *Ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστιν, venit tempus et nunc est*] Futurum proxime imminens significatur, ut supra 4: 25.

Οἱ νεκροὶ ἀκούσονται τῆς φωνῆς τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, mortui audient vocem Filii Dei] Puto hic explicatius dici quod supra involute significabatur comm. 21, eoque magis quia quae sequuntur cum similibus locis collata eo ducunt. Et solebat Christus voce uti in excitando, Marc. 5: 41, Luc. 7: 14, Ioh. 11: 43.

Καὶ οἱ ἀκούσαντες ζήσονται] *Et illi simul atque audierint, vivent;* ne quis audientes a non audientibus putet distingui. Eodem modo *οἱ δὲ ἀκούσαντες* legas Matth. 2: 9, Marc. 14: 11, Act. 21: 20.

26. *Ἔχει ζωὴν ἐν ἑαυτῷ*] *Ius dandae vitae penes se habet:* nam et ipse est qui vitam homini inspiravit. Vide supra 1: 4.

Ἔδωκε καὶ τῷ υἱῷ ζωὴν ἔχειν ἐν ἑαυτῷ, dedit et Filio habere vitam in semetipso] Ita habere in sua potestate ut cui velit eam dare possit.

27. *Ἐξουσίαν ἔδωκεν αὐτῷ καὶ κρίσιν ποιεῖν, potestatem dedit ei et iudicii faciundi*] *Κρίσιν ποιεῖν* est hic *condemnare ad mortem.* Vide supra 22. *Ποιῆσαι κρίσιν* dixit et Iudas 15.

Ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου ἐστί] *Quia hic ille est Filius hominis,* de quo Danielis illud *μυστικῶς* [*mystice*] intelligitur, *fore ut ei detur dominatus et regnum in omnes gentes sine fine,* Dan. 7: 13, 14. Nam quod ibi legitur *similis Filio hominis* plane eadem locutio est quae ad Phil. 2: 7, *ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος καὶ σχήματι εὑρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος* [*similis hominum factus, et habitu conspectus ut homo*]. In Graeco Danielis est *ὡς υἱὸς ἀνθρώπου.* Significant haec ipsum specie externa nihil maius homine et quidem plebeio prae se tulisse. Vide quae dicta ad Matth. 8: 20, et adde quod dicto loco ad Philippenses sequitur: *Quia se tam humilem gessit, ideo eum in sublime evectum, datumque ei nomen super omne nomen, ut omne genu ei curvetur.*

28. *Μὴ θαυμάζετε τοῦτο, nolite mirari hoc*] Supra 3: 7, 1 Epist. 3: 13. Sensus hic est: Nolite hoc mirari quod dixi, dicam admirabiliora.

Ἔρχεται ὥρα, venit tempus] Non additum est *καὶ νῦν ἐστιν* [et

nem et proximitatem. Et illud *οὐδένα* recte forte accipias de his quibus Euangelium praedicatum est. Vide quae ad Matth. 25. Bene autem ponitur *γὰρ*, quia eiusdem est potestatis absolvere et damnare: et recte hoc additum, ut quos spes non movet, malis coërceantur.

Δέδωκε τῷ υἱῷ, dedit Filio] *Decrevit dare.* Sensus est: Videbitis iudicium Filii in hanc urbem, quod signum erit iudicii universalis.

23. *Ἵνα πάντες τιμῶσι τὸν υἱὸν, ut omnes honorent Filium*] Ut scilicet homines cognita hac Filii potestate eum colant ac revereantur, Ps. 2: 11, 12, Phil. 2: 10. Usus Sabbati est Deum honorare: sic et usus Sabbati est honorare Filium.

Τὸν πέμψαντα αὐτὸν, qui misit illum] Qui Legatum, praesertim cum plenissima potestate missum, iniuria afficit, is iniuria afficere eum censetur cuius personam Legatus sustinet. Vide supra 4: 34, infra 30, 37, 38, 6: 38, 7: 16 et passim in hoc libro. Tacite ostendit Christus quam intimus sit Patri. Nam Deus honorem suum extraneo non concedit.

24. *Ὅτι ὁ τὸν λόγον μου ἀκούων, καὶ πιςεύων τῷ πέμψαντί με, qui verbum meum audit, et credit ei qui misit me*] *Qui meum dogma sic audit ut credat:* nam copula hanc vim habet. Potuerat adiicere *mihi*, sed invidiae amoliendae causa Patrem nominat cuius erat Legatus. Eodem autem recidit utrum dicas; infra 12: 44. Sicut autem alibi *confidere* ita hic *credere* sive *fidem dicenti adhibere* intelligendum est *cum obediendi proposito*, ut patet infra 29.

Ἔχει ζωὴν αἰώνιον, habet vitam aeternam] Vide supra 3: 36.

Εἰς κρίσιν οὐκ ἔρχεται] *Non subiacet damnationi:* sicut *εἰσενέγκαι εἰς πειρασμὸν* est *efficere ut tentationi succumbatur.*

Μεταβέβηκεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν, transiit a morte in vitam] Sic et 1 Epist. 3: 14, ubi Dilectioni tribuitur quod hic Fidei, sed nempe efficaci per Dilectionem. Ante erat servus mortis; nunc fide fit haeres vitae et quasi in aliam civitatem transscribitur. Vide Eph. 2: 5. Est autem in voce *μεταβέβηκεν* allusio ad typum huius rei, id est Pascha, ut et infra 13: 1.

25.

25. *Ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐςιν, venit tempus et nunc est*] Futurum proxime imminens significatur, ut supra 4: 25.

Οἱ νεκροὶ ἀκούσονται τῆς φωνῆς τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, mortui audient vocem Filii Dei] Puto hic explicatius dici quod supra involute significabatur comm. 21, eoque magis quia quae sequuntur cum similibus locis collata eo ducunt. Et solebat Christus voce uti in excitando, Marc. 5: 41, Luc. 7: 14, Ioh. 11: 43.

Καὶ οἱ ἀκούσαντες ζήσονται] *Et illi simul atque audierint, vivent;* ne quis audientes a non audientibus putet distingui. Eodem modo *οἱ δὲ ἀκούσαντες* legas Matth. 2: 9, Marc. 14: 11, Act. 21: 20.

26. *Ἔχει ζωὴν ἐν ἑαυτῷ*] *Ius dandae vitae penes se habet:* nam et ipse est qui vitam homini inspiravit. Vide supra 1: 4.

Ἔδωκε καὶ τῷ υἱῷ ζωὴν ἔχειν ἐν ἑαυτῷ, dedit et Filio habere vitam in semetipso] Ita habere in sua potestate ut cui velit eam dare possit.

27. *Ἐξουσίαν ἔδωκεν αὐτῷ καὶ κρίσιν ποιεῖν, potestatem dedit ei et iudicii faciundi*] *Κρίσιν ποιεῖν* est hic *condemnare ad mortem.* Vide supra 22. *Ποιῆσαι κρίσιν* dixit et Iudas 15.

Ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου ἐςί] *Quia hic ille est Filius hominis,* de quo Danielis illud *μυςικῶς* [*mystice*] intelligitur, *fore ut ei detur dominatus et regnum in omnes gentes sine fine,* Dan. 7: 13, 14. Nam quod ibi legitur *similis Filio hominis* plane eadem locutio est quae ad Phil. 2: 7, *ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος καὶ σχήματι εὑρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος* [*similis hominum factus, et habitu conspectus ut homo*]. In Graeco Danielis est *ὡς υἱὸς ἀνθρώπου.* Significant haec ipsum specie externa nihil maius homine et quidem plebeio prae se tulisse. Vide quae dicta ad Matth. 8: 20, et adde quod dicto loco ad Philippenses sequitur: *Quia se tam humilem gessit, ideo eum in sublime evectum, datumque ei nomen super omne nomen, ut omne genu ei curvetur.*

28. *Μὴ θαυμάζετε τοῦτο, nolite mirari hoc*] Supra 3: 7, 1 Epist. 3: 13. Sensus hic est: Nolite hoc mirari quod dixi, dicam admirabiliora.

Ἔρχεται ὥρα, venit tempus] Non additum est *καὶ νῦν ἐςιν*

[et

et nunc est], quia hoc tempus abest longius: ἔρχεται ergo est *veniet aliquando*. Vide 2 Petr. 3: 8.

Ἐν ᾗ πάντες, *quo omnes*] Non unus et alter, sed omnes plane.

Οἱ ἐν τοῖς μνημείοις] Non tantum qui in lectulo sunt, ut adolescentula, aut in feretro, ut viduae filius, sed *qui in sepulchris* scilicet non exiguo tempore, ut Lazarus, sed diutissime fuerunt.

Ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ, *audient vocem eius*] Sicut vox Filii est vox Patris, sic vox Archangeli est vox Christi qui eum mittet. Vide 1 Thess. 4: 16. Adde 1 Cor. 15: 52 et Matth. 25: 51, ubi quae notata vide.

29. Καὶ ἐκπορεύσονται, *et procedent*] Id est, audita voce ibunt.

Εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, *in resurrectionem vitae*] Quae חיים Hebraeis, et κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] saepe ἀνάστασις, interdum et ἀνάστασις τῶν δικαίων [*resurrectio iustorum*], Luc. 14: 14.

Εἰς ἀνάστασιν κρίσεως, *in resurrectionem iudicii*] Id est, εἰς κόλασιν [*in supplicium*], Matth. 25: 46. Sic ἡμέρα κρίσεως [*dies iudicii*] 2 Petr. 2: 9, exponitur per κολαζομένους [*cruciandos*].

30. Οὐ δύναμαι ἐγὼ ποιεῖν ἀπ' ἐμαυτοῦ οὐδὲν, *non possum ego a memetipso facere quicquam*] Semper ea quae de se praedicare cogitur Christus, ita temperat ut omnem honorem referat ad Patrem, et removeat illud crimen quasi Hominem Patri aequalem faciat. Δύναμαι et ἀπ' ἐμαυτοῦ hic sumenda ut supra 19, nisi quod ibi de quavis actione loquitur, hic de iudiciali.

Καθὼς ἀκούω, *sicut audio*] Ex lege quam Pater praescripsit de servandis qui in me credunt, damnandis qui me reiiciunt. Discimus exemplo et voce: itaque hic ἀκούω idem est quod supra ἃ ὁ πατὴρ δείκνυσιν [*quae Pater monstrat*], et infra 8: 28, καθὼς ἐδίδαξέν ὁ πατήρ [*sicut docuit Pater*].

Κρίνω, *iudico*] Praesens pro futuro: id enim praecedentia videntur exigere. Sic supra 21 ζωοποιεῖ [*vivificat*].

Καὶ ἡ κρίσις ἐμὴ δικαία ἐστὶ, *et iudicium meum iustum est*] Copula pro rationali: ut Gen. 2: 3, collato Exod. 20: 11, Ps. 116: 2, et supra 1: 42, addito 11: 27. *Ideo ae-*

aequum est iudicium meum quia a Patris regula non discedo. Vide vaticinium Es. 11: 4.

Ὅτι οὐ ζητῶ τὸ θέλημα τὸ ἐμὸν, quia non curo voluntatem meam] Epexegesis ante dicti. Iudices qui suis affectibus student, commodis, gloriae, ultioni, saepe ab aequo transversi aguntur. Nihil tale ego: non ducor meis affectibus, sed id curo quod Patri gratum esse scio: ζητεῖν enim est *curare*, *praecipuum habere*, infra 7: 18, 8: 50.

31. *Οὐκ ἔστιν ἀληθής, non est fide dignum*] Dictum est proverbiale apud Hebraeos, ut apparet 8: 13. נאמן, quod Graeci saepe vertunt πιστὸς, non raro etiam vertunt ἀληθὴς aut ἀληθινὸς, *fide dignum* significat, Syro שׁרירא. Hoc sensu μάρτυς ἀληθινὸς [*testis verus*] dicitur in Rhetoricis ad Alexandrum cap. 16. Sic Graeci illud Deut. 19: 15, *stabit omne verbum* vertunt ἀληθὲς ἔσται πᾶν ῥῆμα. Hoc est quod Romani dicunt, *neminem idoneum esse testem in re sua*. Graecum est adagium, οἴκοθεν μάρτυς [*testis domesticus*]. Potest aliquid esse verum quod solum per se tale non est ut fidem impetret. Potest quis de se vera dicere, ut ait Christus, 8: 14, sed nisi alia accedant non persuadet.

32. *Ἄλλος ἐστὶν, alius est*] Facillimum est ut de Iohanne sumamus, quia de eo sunt quae proxime sequuntur.

Οἶδα ὅτι ἀληθής ἐστιν ἡ μαρτυρία, scio fide dignum esse testimonium] Satis mihi constat talem esse testem qui a vobis nullo iure possit reiici. Ἀληθὴς hic iterum *fide dignus*.

33. *Ὑμεῖς ἀπεστάλκατε πρὸς Ἰωάννην, vos misistis ad Iohannem*] Publica auctoritate ad eum misistis, tanquam ad hominem venerandae sanctitatis et quem ipsi faceretis plurimi.

Μεμαρτύρηκε τῇ ἀληθείᾳ, testimonium perhibuit veritati] Modeste dictum. Non dixit, *mihi perhibuit testimonium*, sed *veritati*, legitime compellatus. Similis constructio Luc. 4: 22, supra 3: 26, 28 et Iob. 29: 11. *De aliquo testimonium perhibet*, qui de eo bonum vel malum dicit; *alicui*, qui bonum, quod ei prosit.

34. *Οὐ παρὰ ἀνθρώπου τὴν μαρτυρίαν λαμβάνω, non ab homine testimonium requiro*] Alium hic sensum habet

λαμ-

λαμβάνειν τὴν μαρτυρίαν quam supra 3: 11, 32, 33 et 1 Ioh. 5: 9. Hic *λαμβάνω* est *requiro*, ut infra 41, 44, ubi in opposito membro ponitur *ζητεῖν* ut idem valens. Sic Latine *accipere* dicimur quod avide appetimus.

Ταῦτα λέγω, haec dico] Dico haec *κατὰ συγκατάβασιν* [*per accommodationem*], me vobis attemperans.

Ἵνα ὑμεῖς σωθῆτε, ut vos salvi sitis] Amolitur a se gloriae cupiditatem. Nihil mihi vindico nisi vestri causa; ne dixi quidem quis essem, nisi postquam me Iohannes indicaverat. Vult Christus et quidem serio salutem etiam eorum qui non servantur: nihil patitur ex sua parte desiderari.

35. *Ἦν, erat*] Videntur haec dicta capto Iohanne.

Ὁ λύχνος ὁ καιόμενος καὶ φαίνων, lucerna ardens et lucens] Vide ut quod de Elia dici solebat, Iohanni aptaverit misso in spiritu Eliae. De Elia dicitur *λόγος αὐτοῦ ὡς λαμπὰς ἐκαίετο* [*verbum eius uti fax ardebat*] Eccl. 48: 1. Est autem hic *καίεσθαι* nihil aliud quam *accendi*, principium *τοῦ φαίνειν*, Matth. 5: 15, Luc. 12: 35, Apoc. 4: 5, 8: 10. Hebraeum est דלק, quo utitur Syrus. In templo נרת המערכה Graecis sunt *λύχνοι τῆς καύσεως* [*lucernae accensionis*] Exod. 39: 37. Petro sermo Prophetarum dicitur *λύχνος φαίνων*, 2 Ep. 1, 19.

Ἀγαλλιασθῆναι πρὸς ὥραν ἐν τῷ φωτὶ αὐτοῦ, ad tempus exsultare in luce eius] Ut pueri qui delectantur visu lucis, sed usum eius non habent: *πρὸς ὥραν*, ut Philem. 15, est *non multo tempore*; et sic recte sumas illud כשעה quod est apud Danielem 4: 16. Ostendit Iesus Iudaeorum inconstantiam, qui Iohannem aspernari coeperunt postquam de ipso Iesu testimonium perhibuit.

36. *Μαρτυρίαν μείζω τοῦ Ἰωάννου, testimonium maius quam Iohannis*] Similis collatio 1 Epist. 5: 9, ex quo apparet verum esse quod pridem monitum est, esse hic *ἔλλειψιν* [*defectum*] articuli, ut saepe alibi.

Τὰ γὰρ ἔργα, opera enim] Saepe advocat operum mere Divinorum testimonium, adversus quae nulla erat cavillatio. Philo de vita Mosis: *Πίστις ὡς ὁ παλαιὸς λόγος τῶν ἀδήλων τὰ ἐπιφανῆ* [*Latentium fidem faciunt ea quae conspicua sunt, ut vetus ait sententia*]. Vide supra 3: 12, infra 9: 32, 33, 10: 25, 37, 38, 14: 10, 11, 15: 24.

Αὐ-

Αὐτὰ τὰ ἔργα, ipsa opera] Elegans anaphora, qualis illa,
— *Pallas te hoc vulnere, Pallas*
Immolat.

Habet enim emphasim istud loquendi genus.

Ὅτι ὁ πατήρ με ἀπέσταλκε, Patrem me misisse] Me venire Dei mandatu.

37. *Καὶ ὁ πέμψας με πατὴρ, αὐτὸς μεμαρτύρηκε περὶ ἐμοῦ, et qui misit me Pater, ipse testimonium perhibuit de me*] Connectam libens cum praecedentibus, ut sensus sit, operibus ostendi se missum a Deo et se Dei testimonio non carere: nam praecessit: *Ἐγὼ δὲ οὐ παρὰ ἀνθρώπου τὴν μαρτυρίαν λαμβάνω* [*Ego autem non ab homine testimonium requiro*]. Opera sunt testimonium; Pater testis.

Οὔτε φωνὴν αὐτοῦ ἀκηκόατε πώποτε, οὔτε εἶδος αὐτοῦ ἑωράκατε, neque vocem eius unquam audistis, neque speciem eius vidistis] Sensus est: Vos eum non novistis familiariter, ut ego novi, atque ita, ut meo indicio opus non habeatis. Vide supra 1: 18 et 3: 32, et quae ibi adducta. Notandum est ipsum populum id olim postulasse, ut Deus se nec voce nec specie patefaceret, sed per Prophetas. Deut. 18: 15, Exod. 20: 19.

38. *Καὶ τὸν λόγον αὐτοῦ οὐκ ἔχετε μένοντα ἐν ὑμῖν, et verbum eius non habetis vobis infixum*] *Καὶ* hic ut alibi saepe, est *et tamen.* Per vos ipsos non novistis quae Dei natura ac voluntas sit, et tamen quae ad vos ipse mandata per me mittit, ea intra animum non admittitis. *Μένειν* Iohanni est *inesse, infigi.* Idem hic est *μένειν* quod *χωρεῖν* infra 8: 37, *ὁ λόγος ἐμὸς οὐ χωρεῖ ἐν ὑμῖν* [*sermo meus in vobis*] *locum non habet, non admittitur.* Vide quae de voce *μένειν* annotata supra 3: 36.

Ὅτι, quia] Est hic *ἀποδεικτικόν* [*probativum*]. Apparet verum esse quod dico: nam ei qui a Deo missus est fidem habere pertinaciter recusatis. Quomodo mandata Regis discet qui legatum excludit?

39. *Ἐρευνᾶτε, scrutamini*] Non legite tantum sed attento animo expendite. Sic *ἐρευνᾷν* sumitur infra 7: 52, 1 Petr. 1: 11. Idem est *ἀνακρίνειν τὰς γραφὰς* [*explorare Scripturas*] Act. 17: 11.

Τὰς γραφὰς, Scripturas] Omnia scripta quae ut Divina recipitis.

Ὅτι ὑμεῖς δοκεῖτε ἐν αὐταῖς ζωὴν αἰώνιον ἔχειν, quia vos putatis in ipsis vitam aeternam habere] Etiam plus aequo illis tribuitis. Existimatis enim Legis praecepta observantibus promitti vitam aeternam, atque ita directe eam vitam illis libris contineri. Vide ad Matth. 5: 17, 19: 17, ubi itidem *ζωὴ* simpliciter est *ζωὴ αἰώνιος*. Et nota non cum Sadducaeis, sed cum Pharisaeis hic rem esse, qui Legem vocabant *fontem vitae*, et de vita aeterna accipiebant locum Deut. 32: 47.

Καὶ ἐκεῖναί εἰσιν αἱ μαρτυροῦσαι περὶ ἐμοῦ, et illae sunt quae testimonium perhibent de me] *Καὶ* hic est *atqui:* et *μαρτυροῦσαι* ex commate sequenti intellige, *ὅτι ἐγώ εἰμι ὁ διδοὺς τὴν ζωήν* [*me esse vitae datorem*]. Scripturae illae indicant vitae istius datorem: ad me vos reiiciunt, cum de Novo Federe, cum de Regno sempiterno vaticinantur.

40. *Καὶ οὐ θέλετε ἐλθεῖν πρός με ἵνα ζωὴν ἔχητε, et non vultis venire ad me ut vitam habeatis*] *Καὶ* rursus pro *tamen: Et tamen*, inquit, *non vultis a me discere ut accipiatis vitam aeternam*. Nam *ἔρχεσθαι* est *doceri*, infra 6: 44, 45. Cum dicit, *non vultis*, ostendit penes ipsos stare quo minus ad vitam perveniant.

41. *Δόξαν παρὰ ἀνθρώπων οὐ λαμβάνω, gloriam ab hominibus non capto*] Ego quae dico de mea auctoritate, non dico appetitu honoris a vobis adipiscendi. Vide supra 34. In manuscripto illo antiquissimo *παρ' ἀνθρώπου*, id est, *ab aliquo hominum, quisquis ille sit.*

42. *Ἀλλὰ ἔγνωκα ὑμᾶς, sed cognovi vos*] Sed ideo hoc dico, quod cognitum mihi sit vitium vestrum quo laboratis et quod vos ab itinere ad vitam aeternam impedit. Emphasis est in illo *ὑμᾶς*. Qualem me putatis, vos tales estis.

Ὅτι τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔχετε ἐν ἑαυτοῖς, dilectionem Dei vos non habere in vobis] Habetis in ore non in animo pietatem et studium gloriae Divinae, infra 44. Sic *ἀγάπην Θεοῦ* legas Luc. 11: 42 et alibi.

43. *Ἐγὼ ἐλήλυθα ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ πατρός μου, ego veni nomine Patris mei*] Cum vere Divina potestate.

Καὶ οὐ λαμβάνετέ με, nec tamen me accipitis] Tantum quia dogmatis mei puritas vestris malis moribus vestraeque ambitioni adversatur; Primorum quidem, quia soli

apud

apud populum sancti haberi volunt; Plebis vero, quia metuit a primoribus traduci. *Λαμβάνειν* hic idem est quod supra 1: 11, 12.

Ἐὰν ἄλλος ἔλθῃ ἐν τῷ ὀνόματι τῷ ἰδίῳ, quando alius venerit nomine suo] Nulla certa talis potestatis signa adferens; propria auctoritate: id enim valet hic *ὄνομα*, ut Act. 4: 7 et alibi saepe. Talis fuit Barchochebas. Vide ad Matth. 24: 26. Adde 1 Ioh. 2: 18. Et *ἐὰν* hic est *quando*, ut 12: 32 et alibi.

Ἐκεῖνον λήψεσθε, illum accipietis] Quia vitia vestra non deteget; vobis blandietur.

44. *Πῶς δύνασθε ὑμεῖς πιστεῦσαι, quomodo potestis vos credere*] Ostendit non quid simpliciter sit *ἀδύνατον* [*ex iis quae fieri nequeunt*], sed quid ab illis exspectandum non sit, quamdiu tali sunt animo: et subintellige, *tali dogmati quo vestra ulcera tangantur*. Adde quod infra 12: 39 et 42, et Iac. 4: 4.

Δόξαν παρ' ἀλλήλων λαμβάνοντες, gloriam a vobis invicem accipientes] *Captantes*, ut modo expositum est. Plebs a primoribus, primores a plebe honorem venamini.

Τὴν δόξαν τὴν παρὰ μόνου Θεοῦ οὐ ζητεῖτε, gloriam quae a solo Deo est, non curatis] *Gloria quae a solo Deo proficisci potest*, est ea quae cordi sincero redditur, cuius testis nemo est extra Deum. Facta exteriora multa bonis malisque esse possunt communia, maxime ritualia quae facile implentur. Rom. 2, circa finem, *Ὁ ἐν τῷ κρυπτῷ Ἰουδαῖος, καὶ περιτομὴ καρδίας ἐν πνεύματι, οὐ γράμματι, οὗ ὁ ἔπαινος οὐκ ἐξ ἀνθρώπων ἀλλ' ἐκ τοῦ Θεοῦ* [*Qui in absondito est Iudaeus: et circumcisio cordis in spiritu, non literis: cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo est*]. Non longe abit hinc Ibyci illud:

Δέδοικα μήτι παρὰ Θεοῖς ἀμπλακὼν
Τιμὰν πρὸς ἀνθρώπων ἀμείψω.
[*Formido legem ne violans Dei*
Emerear humanos honores].

45. *Μὴ δοκεῖτε ὅτι ἐγὼ κατηγορήσω ὑμῶν πρὸς τὸν πατέρα, ne putetis me accusaturum vos apud Patrem*] Nihil me opus erit accusatore, quem vobis inimicum putatis.

Ἔστιν ὁ κατηγορῶν ὑμῶν Μωσῆς, est qui accusat vos, Moses] Vide et quae Matth. 12: 41.

Εἰς ὃν ὑμεῖς ἠλπίκατε, quo vos confiditis] Aiunt Hebraei Samuelem, cum post mortem evocaretur et crederet se ad iudicium vocari, attraxisse Mosem ut sibi patrocinaretur. Et sic ipsi sperant se Mosis gratia ac commendatione Deum habituros propitium. Ἐλπίζειν autem hic est *confidere*, ut Matth. 12: 21, Iud. 9: 7, ἤλπισαν ἐν ἀσπίδι καὶ τόξῳ [*confisi sunt clypeo et arcu*]. Obiter ostenduntur plus aequo Mosi deferre: sicut modo de Scripturis habuimus.

46. *Εἰ γὰρ ἐπιστεύετε Μωσῇ, si enim crederetis Mosi*] Scriptis eius, ut Luc. 16: 31.

Περὶ γὰρ ἐμοῦ ἐκεῖνος ἔγραψεν, de me enim ille scripsit] Signa vobis dedit quibus veros Prophetas a falsis dignosceretis, Deut. 18: 15 et sequentibus. Signa autem veri Prophetae in me eximie congruunt, vide Act. 3: 22, 7: 37, ita ut ego ibi velut specialiter denoter.

47. *Εἰ δὲ τοῖς ἐκείνου γράμμασιν οὐ πιστεύετε, si autem illius literis non creditis*] Si libris tam antiquitus receptae auctoritatis non creditis. *Credere* autem hic et alibi saepe est credere non generatim modo sed singulatim, aptando ius ad factum.

Πῶς τοῖς ἐμοῖς ῥήμασι πιστεύσετε, quomodo verbis meis credetis] Non quod non maior sit Christi auctoritas, sed quod minus cognita.

CAPUT VI.

1. *Μετὰ ταῦτα, post haec*] Aliquanto post tempore. Transilit hic noster multa a caeteris memorata; neque hanc de auctis panibus historiam ab aliis tractatam referret, nisi desideraret sermo eximius Christi hac occasione habitus, quem servari Ecclesiae intererat.

Πέραν τῆς θαλάσσης τῆς Γαλιλαίας, trans mare Galilaeae] Puto significationem propriam vocis πέραν, quam expressit Syrus לעברה, hic posse retineri. Neque enim obstant quae ab aliis aut hic post narrantur. Lacus qui Plinio et aliis *Genesara*, Hebraeis eo tempore dicebatur *Mare Galilaeum*, ut Matth. 4: 18 et alibi.

Τῆς Τιβεριάδος] Propius denotat lacus partem quae ab ad-

adsito oppido, ut fieri solet, nomen habebat proprium. Vide infra 23. Erat autem haec pars lacus ferme infima, ita ut non multo ambitu, transito amne Iordane, plebs Christum pedestri itinere consequi posset.

2. *Ὅτι ἑώρων αὐτοῦ τὰ σημεῖα, quia videbant eius signa*] Partim ut beneficio uterentur, partim ut fruerentur spectaculo.

3. *Εἰς τὸ ὄρος, in montem*] In deserto Bethsaidae quod dicitur. Vide Luc. 9: 10.

Ἐκεῖ ἐκάθητο, ibi sedebat] Disciplinae tradendae causa.

4. *Ἦν δὲ ἐγγὺς τὸ πάσχα, appropinquabat autem Pascha*] Hoc ideo interiicit, ut intelligatur tempus fuisse opportunum ad eliciendam multitudinem, et quo melius cohaereat quod de herba sequitur.

5. *Ἐπάρας οὖν, sublatis ergo*] *Οὖν* illud non semper continua nectit, sed et aliquo intervallo temporis disiuncta. Nam serius haec gesta, postquam Iesus a monte descenderat.

Λέγει πρὸς τὸν Φίλιππον, dixit ad Philippum] Cum iam hac de re ab Apostolis sermo iniectus esset. Et Philippum magis quam caeteros compellat, ut qui institutionis maxime egeret, rudis adhuc et satis confidens, ut videre est infra 14: 8, 9.

6. *Πειράζων αὐτὸν, tentans eum*] Ut apertum faceret quousque profecisset. Hunc sensum habet *πειράζειν* cum de Deo dicitur, Gen. 22: 1 et alibi: eundem, cum de Christo.

Ἤιδει τί ἔμελλε ποιεῖν, sciebat quid esset facturus] Ita definite ut a nulla hominis cuiusquam qualicunque actione impediri possit. Decreta tam firma et immutabilia Deo soli conveniunt, Act. 15: 18.

7. *Διακοσίων δηναρίων ἄρτοι οὐκ ἀρκοῦσιν αὐτοῖς, ducentorum denariorum panes non sufficiunt eis*] Nam his non amplius bis mille pasci poterant: multo autem plures erant.

Βραχύ τι λάβῃ, modicum quid accipiat] Ne ad gustandum quidem tam multis sufficerent.

8. *Ἀνδρέας*] Aetate provectior Philippo: ideo eius auxilio utitur Philippus in Domino compellando, infra 12: 22. Videtur autem Andreas dixisse hoc, consilio prius cum aliis Apostolis habito.

9. *Ἔϛι παιδάριον ἓν ὧδε, est puer unus hic*] Apud alios Euangelistas dicuntur *habere* id quod in promptu erat ut emi posset. *Παιδάριον* autem saepissime est apud Graecos Interpretes pro Hebraeo נער [*adolescens*].

Πέντε ἄρτους κριθίνους, quinque panes hordeaceos] Significatur frugalitas Christi et Apostolorum, qui pane non nisi vili vescebantur.

Καὶ δύο ὀψάρια, et duos pisces] Notant Graecorum Grammatici ὄψον per excellentiam dici *pisces*: unde ὀψοφάγοι [*piscicomedones*]. Et Graeci Sacrorum librorum Interpretes דג, quod alibi ἰχθὺν [*piscem*] vertunt, uno in loco ὄψον verterunt, Num. 11: 22. Nonnus hic ἰχθύας ὀπταλέους [*assatos pisces*] dixit, quo sensu vox ὀψάριον iterum comparet infra 21: 9, 10, 13.

Τί ἐϛιν εἰς τοσούτους, quid sunt ad tam multos] Exigui erant panes, ita ut non sine miraculo viginti panibus centum homines cibaverit Elisaeus 2 Reg. 4: 42, 43, 44. Quo exemplo sperabat forte Andreas fieri posse ut viginti quinque aut plures homines istis panibus Christi beneficio satiarentur; maius quicquam nondum audebat animo concipere.

10. *Χόρτος πολὺς, foenum multum*] Vide Marc. 6: 40.

Ἀνέπεσον, discubuerunt] Curantibus Apostolis, qui, medii inter spem et diffidentiam, parere tamen didicerant.

Ἄνδρες τὸν ἀριθμὸν ὡσεὶ, viri numero fere] Viros tantum numerat, ut in censu qui ex Lege agebatur fieri solebat. De ὡσεὶ vide supra 4: 6; eandem vocem in hac historia et alii Scriptores usurpant.

11. *Εὐχαριϛήσας, cum gratias egisset*] Idem est quod εὐλογήσας. Vide Matth. 26: 27.

Διέδωκε τοῖς ἀνακειμένοις, distribuit discumbentibus] Cum et Graeca quaedam exemplaria sic habeant, et Syrus et Latinus, credibilius est illas voces τοῖς μαθηταῖς, οἱ δὲ μαθηταὶ [*discipulis; discipuli vero*] adiectas ab iis qui medicinam adferre voluerunt ei quam sibi fingebant repugnantiae inter hunc et alios Scriptores: quae tamen, retenta quam diximus lectione, nulla est: quia dat etiam qui per alium dat; facit qui per alium facit, ut supra 4: 1.

Ὅσον ἤθελον, quantum volebant] Ad satietatem usque: ut ostendit quod sequitur.

12.

12. *Συναγάγετε τὰ περισσεύσαντα, colligite quae supersunt*] Omnia a Christo ita directa ut et de necessitate et de veritate et de magnitudine miraculi certo constaret. Videntur autem inter Discipulorum manus crevisse panes, mira Christi potestate, cum effecit ut tantum superesset quantum cophinorum numerum Apostolorum numero parem impleret.

14. *Ὃ ἐποίησε σημεῖον, quod fecerat signum*] Maius quam quod Moses fecerat, panem non dans sed impetrans e coelo, et quidem panem merum sine obsonio, et cuius nullae superessent reliquiae. Miracula antehac edita paucis profuerant; hoc maximae multitudini eius generis hominum quod victum sibi difficulter parat.

Ὅτι οὗτος, hic] Ὅτι hic ut alibi *πλεονάζει* [*abundat*]. Oratio incipit ut indirecta, impletur at directa.

Ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος, Propheta qui venturus est] *Ὁ ἐρχόμενος*, id. est, *qui venire debebat*, ut Matth. 17: 11. Proprie autem ὁ ἐρχόμενος intelligebatur Messias Luc. 7: 19, quem eundem et maximum Prophetam fore eo tempore sibi persuaserant. Vide supra 4: 25. Ab hoc solo exspectabantur maiora quam Moses praestiterat.

15. *Γνοὺς, cum cognovisset*] Divina vi, introspectis eorum consiliis.

Ἁρπάζειν αὐτὸν, rapere eum] Etiam invitum rapere et aliquo perducere ubi inauguraretur.

Ἵνα ποιήσωσιν αὐτὸν βασιλέα, ut facerent eum Regem] Spe facilis alimoniae.

Ἀνεχώρησε πάλιν εἰς τὸ ὄρος, fugit iterum in montem] Id est, rediit in montem unde venerat, exemplum dans Ecclesiae Pastoribus fugiendi potestates terrenas. Similis locutio supra 4: 3.

Αὐτὸς μόνος, ipse solus] Et quidem, ut videtur, inconspicuus. Sine ullo comite esse voluit quo longius abesset a cupiti regni specie. Connectit hic Iohannes ea quae ad Iesum pertinent, deinde persequitur ea quae ad Discipulos. Nam si temporis ordinem attendimus prius navigium intrant Apostoli quam Iesus in montem perveniret. Sed in rebus eiusmodi mos est Historicorum libertate sua uti.

17. *Ἤρχοντο πέραν τῆς θαλάσσης*] Vertam *transibant ma-*

mare: nam ἔρχεσθαι pro *ire* poni alibi quoque notatum. Syrus, *ibant in transitu*, Nonnus:

Γαῖαν ἐς ἀντιπέραιαν ἐπορθμεύοντο.

[*Oppositam terram navi petiere.*]

Εἰς Καπερναούμ] Is enim finis erat propositus navigationi: alioqui Bethsaidam videntur appulisse.

Σκοτία ἤδη ἐγεγόνει, tenebrae iam factae erant] Tempus per se terribile navigantibus.

18. *Διεγείρετο*] *Intumuit.* Sic ἐξηγείρετο סער Ion. 1: 13.

19. *Ἐληλακότες οὖν, cum remigassent ergo*] Vide ad Marc. 6: 48.

Ὡς σταδίους εἰκοσιπέντε ἢ τριάκοντα, stadia fere viginti quinque] Exiguus profectus a vespere ad quartam noctis vigiliam; quod tempus notant alii Scriptores. Nam *νυχθημέρου* [*diei et noctis*] cursus mille stadiis aestimatur; ac proinde diei aut noctis totius, quingentis.

Περιπατοῦντα ἐπὶ τῆς θαλάσσης, ambulantem in mari] Non siccato mari, sed in ipso mari; ut hic quoque Mosem superaret.

21. *Ἤθελον οὖν λαβεῖν αὐτὸν, voluerunt ergo recipere eum*] Non quod non receperint, sed quod cupide admodum, ut Syrus indicat.

22. *Ὁ ἑστηκὼς*] *Qui substiterat* in loco facti miraculi.

Πέραν τῆς θαλάσσης] *Citra sinum illum.*

Ὅτι πλοιάριον ἄλλο οὐκ ἦν ἐκεῖ] *Non aliud fuisse navigium*: nam ἦν vice est cuiusvis praeteriti.

Οἱ μαθηταὶ Ἰησοῦ, discipuli Iesu] Quos sine Iesu avectos viderant.

Μόνοι, soli] Id est, sine Magistro.

23. *Ἄλλα δὲ ἦλθε πλοιάρια, alias vero supervenerunt naves*] Hoc ideo ut intelligatur quomodo ipsi transierint. Ergo post aliquanto alia navigia a Tiberiade advenerunt.

24. *Ὅτε οὖν εἶδεν, cum ergo vidisset*] Repetitio eius quod praecesserat ἰδὼν [*videns*], ob interiecta diuque tracta verba: quod et in aliis historiis occurrit.

25. *Πότε ὧδε γέγονας, quando huc venisti*] Ut, si iam dudum ibi fuisse intelligeretur, non dubitarent de miraculo, quando navi eum non venisse constabat, pedestre autem iter erat longissimum. At Christus id dissimulans, et corda eorum introspiciens, quae caduca quam coelestis vi-

vitae pabulo magis afficiebantur, ad id quod interrogatur non respondet, ea vero docet de quibus non interrogabatur.

26. *Ἀμὴν, ἀμὴν, vere, vere*] Non ex coniecturis loquor, sed ex certa scientia.

Οὐχ ὅτι εἴδετε σημεῖα, non quia vidistis signa] Nempè qua signa sunt, id est, quatenus pertinent ad efficiendam fidem et elevandos animos ad coelestia. Nam in ipso miraculo utilitatem tantum huius vitae spectabant.

27. *Ἐργάζεσθε μὴ τὴν βρῶσιν*] Ἐργάζεσθαι βρῶσιν est *operam dare ut victum adipiscamur:* ut κατεργάζεσθαι σωτηρίαν [*salutem operari*] Phil. 2: 12. Sic in Ecclesiastico ἐργάζεσθαι ἀλήθειαν [*operari veritatem*]. Vult ergo non hoc praecipue agendum.

Τὴν ἀπολλυμένην, qui perit] Cuius utilitas temporaria est. Vide 1 Cor. 6: 13, ubi *cibus* dicitur *destruendus:* et Gal. 6: 8, *is qui carni studet* dicitur *reportare* φθορὰν [*corruptionem*]. Ad mortem enim tendunt omnia huius vitae officia.

Τὴν μένουσαν εἰς ζωὴν αἰώνιον] Id est, *cuius fructus ad aeternitatem pertinet*, ut supra de aqua dixerat 4: 14, more suo ex occasione eorum quae videbat aut audiebat ad spiritualia animum attollens. Nec nova erat apud Iudaeos haec allegoria. Philo Alleg., *Τὸ γὰρ φαγεῖν σύμβολόν ἐςι τροφῆς ψυχικῆς· τρέφεται δὲ ἡ ψυχὴ ἀναλήψει τῶν καλῶν καὶ πράξει τῶν κατορθωμάτων* [*Edere enim symbolum est alimenti animarum. Alitur autem anima discendo bona et faciendo recta*]. Plura ad Matth. 26: 26.

Ἣν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ὑμῖν δώσει, quem Filius hominis dabit vobis] Quantum ex sua parte est: nam sic verba saepe sumuntur, ut supra 1: 9. Sic δοῦναι ponitur Act. 5: 31. *Cibum* hunc intellige dogma Euangelicum.

Ἐσφράγισεν, signavit] Potestate mirifica eaque incomparabili hoc egit ut fidem ei conciliaret; quomodo Reges sigillo literis impresso solent. Similis usus vocis supra 3: 33.

28. *Τί ποιοῦμεν ἵνα ἐργαζώμεθα τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ, quid faciemus ut operemur opera Dei*] Meminerunt Legi Mosis tribui vim alentem, ut Deut. 8: 1, 2, 3. Unde et Eccl. 21: 21, πλησθήσουσι τοῦ νόμου [*replebuntur Lege*]. Quaerunt

runt ergo an quid aliud praescribendum habeat quam quod Lex praescribit. Confer quod est Matth. 19: 16 et sequentibus. *Ποιοῦμεν* pro *ποιήσομεν* [*faciemus*], quae enallage frequens, maxime in interrogationibus. *Ἔργα Θεοῦ* sunt opera apprime Deo grata. Sic *sacrificia Dei* Ps. 51: 19.

29. *Τοῦτό ἐστι τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ, ἵνα πιστεύσητε, hoc est opus Dei, ut credatis*] *Opus* est etiam haec fiducia, sed internum. Neque opponitur operibus quibusvis, sed externis et quidem iis quae sine ea fiducia esse possunt, et sine quibus ea fiducia esse potest; qualia praesertim sunt ritualia, et alia quaedam vere bonis et bonos simulantibus communia. Unum autem hoc exigit, quia si hoc sincerum solidumque sit, omnia alia Deo placentia secum trahit. Nam Christus eos demum censet sibi confidere qui spe promissorum suorum viam ab ipso monstratam ingrediuntur. Sic Rom. 3: 27.

Εἰς ὃν ἀπέστειλεν ἐκεῖνος, in eum quem misit ille] Modeste: non dixit *in me*, ubique honorem muneris sui ad Patrem referens. *Misit* autem intellige *cum tanta ac tam mirifica potestate*.

30. *Ἵνα ἴδωμεν καὶ πιστεύσωμέν σοι, ut videamus et credamus tibi*] Id est, ut eo conspecto tibi fidem adhibeamus, ac proinde etiam confidamus tibi. Alii videntur hi fuisse quam qui modo eum Messiam vocaverant, nisi quibusdam accidit quod vulgo dicitur,

Μετὰ τὴν δόσιν τάχιστα γηράσκει χάρις.
[*Brevi senescit post benefactum gratia.*]

Diximus Iudaeorum esse, signa postulare, et quidem inverecunde qualia ipsi cuperent.

Τί ἐργάζῃ, quid operaris] *Ποιεῖν* [*facere*] videtur sumi pro eo quod habeat effectum permanentem; *ἐργάζεσθαι* [*operari*], quod transeuntem.

31. *Οἱ πατέρες ἡμῶν, Patres nostri*] Extollunt Mosem. Patres illi nostri qui sexcenties mille erant et amplius.

Τὸ μάννα ἔφαγον, ederunt Manna] Procurante Mose. Et cum dicunt *Manna*, cibum intelligunt cui ex ipsa admiratione nomen, ut Iosephus, Chaldaeus, et Graeci Interpretes cum Latino sumunt. Male aliam originem quaerunt Grammatici. Est quidem מן pro *quid* Chaldaicum: sed

sed et Aegyptii sic loquebantur, ut notat Hascuni, quorum idioma adhuc eo tempore adhaerebat Hebraeis.

Ἐν τῇ ἐρήμῳ, in deserto] Id est, per totos annos quadraginta. Christus eos semel tantum paverat: ideo mox aiunt, *πάντοτε δὸς ἡμῖν τὸν ἄρτον τοῦτον* [*semper da nobis panem hunc*], nempe qualem semel dedisti.

Ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, panem de coelo] Id est, ex coelo primo, qui vulgo *aër*, *coelum* saepe etiam Latinis. Recitant Psalmum cui canendo assueverant.

32. *Οὐ Μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸν ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, non Moses dedit vobis panem de coelo*] Id est, ex coelo supremo, quod *tertium coelum* Hebraeis: *ex solio immortalitatis* מכסא הגבור.

Τὸν ἀληθινὸν, verum] Qui excellenter *panis coelestis* dici meretur. Sic vocem *ἀληθινὸς* sumi diximus supra 1: 9.

33. *Ὁ γὰρ ἄρτος τοῦ Θεοῦ, panis enim Dei*] *Panis ille qui a Deo datur eximie.*

Ἐςὶν ὁ καταβαίνων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, est qui de coelo descendit] Modo verbum *suum panem* vocaverat; nunc se *panem* vocat. Solent enim quae Euangelio conveniunt Christo tribui eius promulgatori ac sanctori. De voce *καταβαίνειν* vide supra 3: 13. Philo Allegoriis: *Εἶπε δὲ αὐτοῖς Μωσῆς, Οὗτος ὁ ἄρτος ὃν δέδωκεν ἡμῖν. Κύριος τοῦ φαγεῖν· τοῦτο τὸ ῥῆμα ὃ συνέταξε Κύριος· ὁρᾷς τῆς ψυχῆς τροφὴν οἵα ἐςὶ, λόγος Θεοῦ συνεχὴς, ἐοικὼς δρόσῳ, κύκλῳ πᾶσαν περιειληφὼς, καὶ μηδὲν μέρος ἀμέτοχον αὑτοῦ ἐῶν* [*Dixit autem Moses: hic est panis quem Dominus nobis comedendum dedit: verbum quod constituit nobis. Vides quale sit animae alimentum, continuus Dei sermo rori similis, roris modo eam totam ambiens nullamque eius partem sui exsortem sinens*]. Et mox: *Τρέφεται δὲ τῶν μὲν τελειοτέρων ἡ ψυχὴ ὅλῳ τῷ λόγῳ* [*Nutritur autem perfectiorum quidem anima toto sermone*]. In libro Peiorem insidiari meliori ait: *Καλεῖ μάννα τὸν πρεσβύτατον τῶν ὄντων, λόγον θεῖον* [*Vocat Manna id quod in rebus est antiquissimum, verbum Divinum*]. Vide quae ad Matth. 26: 26.

Ζωὴν, vitam] Nempe aeternam, ut supra 1: 4.

Διδοὺς, dat] Quantum ex sua parte, ut modo diximus.

Τῷ κόσμῳ, mundo] Nec sexcentis tantum millibus, sed infinito numero; omnibus, si vellent: supra 1: 10.

34.

34. *Κύριε πάντοτε δὸς ἡμῖν τὸν ἄρτον τοῦτον, Domine semper da nobis panem hunc*] Simile habuimus supra 4: 15.

35. *Ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, ego sum panis vitae*] *Panis vivificus.* Quomodo hoc sumendum sit, diximus commate antecedente. Magna Christi patientia, qui vitium non exprobrat, sed sanare aggreditur.

Ὁ ἐρχόμενος πρός με, qui venit ad me] Diximus ad Matth. 23: 25, saepe compendio quodam orationis misceri inter se voces comparationis et eius quod comparatione indicatur: ita hic simplex oratio fuerat, *Qui ederit me, nunquam esuriet; et qui biberit me, non sitiet unquam:* sed quia *edere* et *bibere* significat credere, ideo alterum exponitur per *venire*, alterum per *credere:* idem enim est *venire ad Christum*, hoc est, ei se devovere, et *credere*, ut apparet infra comm. 44. Respiciunt haec omnia locum Esai. 55: 1, 2.

Οὐ μὴ πεινάσῃ, non esuriet] Nempe πώποτε [*unquam*], quod ex sequenti membro repetendum est, καθ' ὑποδιαστολήν [*per subdistinctionem*]. *Esurire* et *sitire* idem hic est. Tacite ostendit quanto suum munus Manna sit praestantius quod tanti faciebant: et respondet ad petitionem, *Da nobis semper.*

Καὶ ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ, οὐ μὴ διψήσῃ πώποτε, et qui credit in me, non sitiet unquam] Non opus habebit aliud quicquam addiscere quo ad vitam aeternam perveniat, ut dictum supra 3: 14.

36. *Εἶπον ὑμῖν, dixi vobis*] Dixerat non verbis iisdem, sed re, cum dixit sectatores ipsos sui esse *victus causa, non ob miracula*, id est, non ut miraculis adducti ipsi confiderent, supra 26. Hoc sensu *dicere* ponitur et infra 11: 40.

Ὅτι ἑωράκατέ με, vidistis me] Id est, spectatores fuistis potestatis mihi datae. Sic et infra 14: 9.

Καὶ οὐ πιστεύετε, et non creditis] *Καὶ* est *et tamen.* In manuscripto illo vetere legitur πιστεύετέ μοι [*creditis mihi*].

37. *Πᾶν, omne*] Neutrum pro masculino aut communi. Sic τὰ μωρὰ [*stulta*] 1 Cor. 1: 27, πᾶν κοινόν [*omne inquinatum*] Apoc. 21: 27. Plinius de Homine: *A suppliciis vitam auspicatur, unam tantum ob culpam, quia*

na-

natum est. Ostendit Christus quantae sit virtutis illud credere quod ab ipsis negligebatur.

"Ο δίδωσί μοι ὁ πατὴρ, *quod dat mihi Pater*] Quos mihi velut in manum tradit: nam διδόναι hic cum effectu aliquo intelligitur: ut nomen κλητοὶ [*vocati*] 1 Cor. 1: 24, et alibi saepe: sic *aperire cor* Act. 16: 14, *implere cor* Act. 5: 3, et hoc ipsum dandi verbum Act. 11: 18, 2 Tim. 2: 25. Nec aliter exponit Maimonides illud Deut. 29: 4. Par locutio apud Livium VI, *Dii prohibebunt haec, sed nunquam propter me de coelo descendent, vobis dent mentem oportet.* Tradit autem Pater cum effectu Christo eos qui pietati student, saltem post verbum auditum. Solent praeparationes ad fidem Patri tribui ut Matth. 26, ut fidei operatio Filio, obsignatio Spiritui.

Πρὸς ἐμὲ ἥξει, *ad me venient*] Ii mihi credent: nam id significat *veniendi* vox. Similitudo sumta a discipulis quos pater magistro tradit, quique volentes eum frequentant.

Καὶ τὸν ἐρχόμενον πρός με] *Qui hoc modo mihi fidem adhibuerit.*

Οὐ μὴ ἐκβάλω ἔξω] Ἐκβάλλειν ἔξω *e loco aliquo eiicere,* ut Act. 7: 58. Sic de Synagoga dicitur 9: 34, 35. Hic quasi de Schola. Ea enim coepta est translatio: Non faciam ut morosi magistri, non expellam eum; nempe si perpetuo voluerit meus esse, per me non stabit quo minus sit.

38. Ὅτι καταβέβηκα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *quia descendi de coelo*] Ex proposito sibi fine facit credibile quod dixerat. Quomodo e schola mea eiicerem eos quibus ut dem vitam aeternam sum constitutus, quo nullum maius beneficium excogitari potest? Descendi *e coelo*, id est, a Patre singulariter missus sum, ut supra 3: 13.

Οὐχ ἵνα ποιῶ τὸ θέλημα τὸ ἐμὸν, *non ut faciam voluntatem meam*] Ut agam pro lubitu, privato arbitrio, ut supra 5: 30.

Ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με, *sed voluntatem eius qui misit me*] Est ἔλλειψις [*defectus*] vocum ἵνα ποιῶ ex superiore membro repetendarum; quia quod praecessit affirmativum est, hoc negativum. Missus sum ut omnia agam congruenter Paternae voluntati.

39.

39. *Τοῦτο δέ ἐςι τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με πατρὸς, haec est autem voluntas eius qui misit me Patris*] Hoc est decretum eius generale quod ego exsequor.

Ἵνα πᾶν ὃ δέδωκέ μοι μὴ ἀπολέσω ἐξ αὐτοῦ, ut omne quod dedit mihi non perdam ex eo] Est Hebraismus: nam *πᾶν* cum nullo verbo cohaeret. Latine dicas, *ut ex omni eo quod mihi dedit, nihil perdam:* neutrum rursus vice communis, ut 1 Cor. 1: 27, 28. *Perdere* hic est oppositum ei quod supra comm. 33 dixit *vitam dare;* non tam agendi quam sinendi sensu, id est, *non patiar interire:* nam apud Hebraeos Agentia saepe Sinendi habent significationem.

Ἀλλὰ ἀναςήσω αὐτὸ, sed resuscitem illud] *Ἀνάςασις* [*resuscitatio*] specialiter dici solet ea quae est ad aeternam felicitatem, ut supra monuimus; elevatio in sortem multo sublimiorem. Sic *ἀνιςάμενος εἰς τὴν ἀρχὴν* qui ad imperium evectus est Graece dicitur. Sic הקים Hebraeis, Ezech. 26: 8.

Ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, die novissimo] Sic infra aliquoties. *Συντέλεια τοῦ αἰῶνος* [*consummatio saeculi*] dicitur Matth. 13: 39.

40. *Τοῦτο δέ ἐςι, hoc est autem*] *Δὲ* hic est explicativum, *nimirum, videlicet.*

Ὁ θεωρῶν τὸν υἱὸν καὶ πιςεύων εἰς αὐτὸν, qui contemplatur Filium et credit in eum] Modo dixerat *ἑωράκατε καὶ οὐ πιςεύετε* [*vidistis et non creditis*]. Ergo Videre praecedit ipsum Credere; nec ut incredulus damnabitur nisi qui viderit, id est, cui rationes credendi subministratae sunt. Non tamen de nihilo est quod *θεωρῶν* hic potius dixit, quam *ὁρῶν.* Est enim *θεωρεῖν* non quovis modo sed *cum attentione videre.* Sic in Epistolae primae initio post *ἑωράκαμεν* sequitur *ὃ ἐθεασάμεθα* [*quod contemplati sumus*]. Sic *θεωρεῖν* sumi videmus tum alibi, tum Luc. 21: 6, et supra 2: 23, infra 7: 3, 20: 6; *θεωρεῖν* Cicero, Tusculanarum V, vertit *studiose perspicere.* Hebraeum חזה, quod et hic posuit Syrus, Graeci Interpretes saepissime vertunt *θεωρεῖν.* Non aliud hic est *θεωρεῖν* quam *dari a Patre;* sicut *credere* non est aliud quam *venire.* Credentes sunt המשכילים Dan. 12: 3.

Ἀναςήσω, resuscitem] Cohaeret cum *ἵνα* [*ut*] quod praecessit. Est ergo modi subiunctivi.

41.

41. *Ἐγόγγυζον, murmurabant*] Vide Matth. 20: 11.

Οἱ Ἰουδαῖοι] Nomen hoc eo tempore omnes Israelis posteros in Terra Promissa habitantes continebat, etiam Galilaeos.

Περὶ αὐτοῦ] *Ob eam rem.* Nonnus masculine accipit.

Ὁ ἄρτος ὁ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, panis qui de caelo descendi] Cum accentu pronuntiandum illud *ὁ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ*, nam id proprie erat quod concoquere non poterant: non quod *panem* se dixisset, sed quod se dixisset *de coelo venisse*: quod illi non de potestate aut *περὶ τοῦ λόγου* [*de verbo*], sed de toto homine accipiebant.

42. *Ὁ υἱὸς Ἰωσήφ, filius Iosephi*] Luc. 3: 23 et 4: 22.

Ἡμεῖς οἴδαμεν, nos novimus] Habitabant in proximo Nazarethae: ventitabant interdum Capharnaumum. Supra 2: 12.

Πῶς οὖν λέγει οὗτος· Ὅτι ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβέβηκα, Quomodo ergo dicit hic: De coelo descendi?] Quomodo verum id esse potest si natus est humano more?

43. *Μὴ γογγύζετε μετ' ἀλλήλων, ne murmuretis inter vos*] Discordes enim esse coeperant, aliis benignius, aliis peius de Christo sentientibus. Vide infra 52. Omniscium se ostendit.

44. *Οὐδεὶς δύναται ἐλθεῖν πρός με, nemo potest venire ad me*] *Mihi credere*, ac proinde agnoscere in me coelestem illam excellentiam quam indicaveram cum dicerem *ex coelo me descendisse.* Vide supra 35. Ostendit duritiam cordis eorum.

Ἑλκύσῃ αὐτόν, traxerit eum] Idem est quod supra, *πᾶν ὃ δίδωσί μοι ὁ πατήρ* [*omne quod dat mihi Pater*]: ac infra explicat ipse, *ἐὰν μὴ ᾖ δεδομένον αὐτῷ ἐκ τοῦ πατρός μου* [*nisi fuerit ei datum a Patre meo*]: nam haec omnia significant praeparationem, sed acceptatam. Et vox *ἑλκύειν* respondet Hebraeo משך, quod etiam per *ἄγειν* [*ducere*] vertunt Graeci, et Tertullianus *ἑλκύσῃ* in hoc loco vertit *adducat* libro adversus Praxeam; alibi per *ἑλκύειν*, sed sine ullo sensu impositae necessitatis, ut Ier. 31: 3, ubi est, *Traxi te misericordia:* et alibi, ut Prov. 7: 22, Cant. 1: 3, Os. 2: 4. *Trahi* ergo est idem quod infra 7: 17, *velle facere voluntatem Patris*; 8: 47, *ex Deo esse*, id est, pio quodam affectu esse praeditum; su-

supra 3: 21, *facere veritatem*, id est, sincere ambulare. Philo De vita contemplativa: Ὑπ' ἔρωτος ἁρπασθέντες οὐρανίου, καθάπερ οἱ βακχευόμενοι καὶ κορυβαντιῶντες ἐνθουσιάζουσι, μέχρις ἂν τὸ ποθούμενον ἴδωσι [*Rapti amore coelesti, sicut bacchantes et Corybantes, extra se sunt, donec videant id quod desiderant*]. Iustinus Colloquio cum Tryphone: *Εὔχου δέ σοι πρὸ πάντων φωτὸς ἀνοιχθῆναι πύλας· οὐ γὰρ σύνοπτα οὐδὲ συννόητα πᾶσίν ἐστιν, εἰ μὴ τῷ Θεὸς δῷ συνιέναι* [*Ante omnia vero precare ut aperiantur tibi portae lucis; neque enim haec aut conspici aut intelligi possunt nisi ab his quibus intellectum dederit Deus*]. Clemens Strom. IV, *Οὐ δεῖ δὲ ἀρθέντας μετατεθῆναι, ἀλλὰ βαδίζοντας ἀφικέσθαι οἷ δεῖ· τοῦτο γάρ ἐστι τὸ ἑλκυσθῆναι ὑπὸ τοῦ πατρὸς, διὰ πάσης τῆς στενῆς διελθόντας ὁδοῦ τὸ* (legam *τῷ*) *ἄξιον γινέσθαι τὴν δύναμιν τῆς χάριτος παρὰ τοῦ Θεοῦ λαβεῖν, ἀκωλύτως ἀναδραμεῖν* [*Non oportet elevatos subsistere, sed porro pergere quo oportet: hoc enim est trahi a Patre, ubi totam viam angustam transieris, et dignus factus sis accipere virtutem Divinae gratiae, sine impedimento sursum currere*]. Et V, *Εἴ τ' οὖν ὁ πατὴρ αὐτὸς ἕλκει πρὸς αὐτὸν πάντα τὸν καθαρῶς βεβιωκότα καὶ εἰς ἔννοιαν τῆς μακαρίας καὶ ἀφθάρτου φύσεως κεχωρηκότα, εἴτε τὸ ἐν ἡμῖν αὐτεξούσιον εἰς γνῶσιν ἀφικόμενον τ' ἀγαθοῦ σκιρτᾷ τε καὶ πηδᾷ ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα, ᾗ φασιν οἱ γυμνασταὶ, πλὴν οὐ χάριτος ἄνευ τῆς ἐξαιρέτου πτεροῦταί τε καὶ ἀνίσταται καὶ ἄνω τῶν ὑπερκειμένων αἴρεται ἡ ψυχὴ, πᾶν τὸ βρίθος ἀποτιθεμένη καὶ ἀποδιδοῦσα τῷ συγγενεῖ* [*Sive igitur Pater ipse trahit ad se omnem eum qui pure vixit et ad cogitandam naturam illam beatam atque immortalem se promovit, sive nostra voluntas ad cognitionem boni provecta exsultat, salitque super dissepta, ut loquuntur Palaestritae, certe non sine eximia gratia fit volucris et expergiscitur et supra impendentia attollitur anima, pondus omne deponens et resignans eis quae talis sunt generis*]. Hierocles tractionem mere activam vocat ἔλλαμψιν [*illustrationem*], acceptatam vocat δεῖξιν [*ostensionem*]. Verba sunt: *Οὕτω γὰρ ἡ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἔλλαμψις τῆς παρὰ ἡμῶν ὁράσεως αὐτῇ συντρεχούσης γίνεται· ἔργα δὲ τῆς δείξεως, ψυχῆς ἄνεσις καὶ σωτηρία ἀπὸ τῶν τῇδε τούτων, καὶ συναίσθησις τῶν θείων ἀγαθῶν*

καὶ

καὶ κοινωνία τῆς πατρικῆς πολιτείας [*Sic a Deo illustratio fit concurrente in id visu nostro: opera vero ostensionis, animae manumissio et a rebus his inferioribus liberatio, tum vero divinorum bonorum conscientia et paterni regiminis participatio*].

Ἀναστήσω αὐτὸν, resuscitabo eum] Eum qui ad me venerit, ita ut et in me manserit.

45. *Ἐν τοῖς προφήταις, in Prophetis*] Esai. 54: 13, Ier. 31: 34. In illo loco verba exstant; in hoc, item apud Ezechielem aliquoties et Mich. 4: 2, sensus idem.

Ἔσονται πάντες διδακτοὶ τοῦ Θεοῦ, erunt omnes docti ipsius Dei] למוד Hebraeum non participium est, sed adiectivum, significans *peritum, sapientem.* Coniungitur cum genitivo, ut Esai. 8: 16, בלמדי, id est, *inter peritos meos*, et eo loco qui hic respicitur. At cum genitivus plures habere possit significationes, congruentissima huic Esaiae loco est illa, ut intelligantur *hi qui periti sunt divina institutione;* sicut מכה אלהים Esai. 53: 4, *percussus Dei*, id est, *percussus a Deo; εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς*, Matth. 25: 34, id est, *benedicti a Patre.* Ergo *διδακτοὶ Θεοῦ* duabus vocibus, aut *διδακτοὶ πνεύματος ἁγίου* [*docti Spiritus sancti*], ut 1 Cor. 2: 13, sunt qui una voce *Θεοδίδακτοι* Paulo 1 Thess. 4: 9. Homerus idem exprimit voce *αὐτοδιδάκτου*, nam vocis pars illa prior hominem tantum magistrum excludit: ipse explicat:

Αὐτοδίδακτος δ' εἰμὶ, Θεὸς δέ μοι ὤπασεν αὐδήν.
[*Ipse a me didici: vocem Deus indidit in me.*]

Vide Maximum Tyrium Dissertatione, *Εἴ τις γένοιτο θείᾳ μοίρᾳ ἀγαθός* [*An quis bonus fiat Divino beneficio*], ubi illum Homeri locum expendit. *Omnes* autem intellige apud Prophetam, omnes eos quibus sermo Euangelii annuntiatur: hi omnes a Deo docti evadent, nempe si velint, si avidi sint, si non respuant oblatum et ingestum ultro beneficium: non opus habebunt adire viros literatos, ut ex iis hauriant mysteria Veteris Testamenti. Sic et 1 Epist. 2: 27. Adde 1 Thess. 4: 9 et Ier. 31: 34.

Ὁ ἀκούσας παρὰ τοῦ πατρὸς καὶ μαθὼν, qui audivit a Patre et didicit] Qui ita audit ut docilem se praebeat, ut ad discendum se comparet, ut afflatus Dei admittat

in animum. Vetus manuscriptus post *μαθὼν* adiicit *ἀλήθειαν* [*veritatem*].

Ἔρχεται πρός με, venit ad me] *Se mihi dedit:* quod est credere.

46. *Οὐχ ὅτι τὸν πατέρα τὶς ἑώρακε, non quod Patrem vidit quisquam*] Interpretatio ante dictorum, non quod cum Patre quisquam ita versetur familiariter ut ab eo ipso intelligat quid faciendum sit. Vide supra 1: 18, 5: 37.

Εἰ μή] Recte veteris *sed*, ut hic Syrus אלא: ut sensus sit: Vestrum quidem nemo Patrem vidit; at vidit eum Filius. Ita enim rectius cohaerebit quod sequitur, *οὗτος* etc.

Ὁ ὢν παρὰ τοῦ Θεοῦ, qui est a Deo] *Ὁ μονογενὴς* [*unigenitus*] supra 1: 18, qui Divinitus nobis concessus est.

Οὗτος ἑώρακε τὸν πατέρα, hic vidit Patrem] Is ut intimus pernovit Patris voluntatem, quare cum is eam revelat, tunc Pater trahit; et qui patitur se trahi, adducitur ut credat, ut obediat.

47. *Ὁ πιςεύων εἰς ἐμέ*] Alibi diximus *credere Iesu*, esse verbis eius fidem habere: *credere in eum*, esse ei confidere: quod Hebraei efferunt per אמן addito ב, ut Esai. 28: 16. Ubi autem is qui loquitur agit de re quam ipse nobis praestiturus est, tum hae duae locutiones ferme in idem recidunt. *Credere* autem et *confidere* intellige, ita ut oportet, cum animo implendi conditiones propositas.

Ἔχει ζωὴν αἰώνιον, habet vitam aeternam] *Ius habet ad vitam aeternam*, ut supra 3: 16, 5: 24. *Qui ius ad rem habet, rem habere videtur*, aiunt Iurisconsulti.

48. *Ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, ego sum panis vitae*] Supra comm. 35. Sensum eundem saepe repetit, tum ut infigatur animo, tum ut occasio detur doceri volentibus interrogandi.

49. *Τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ, Manna in deserto*] Repetit ipsorum verba, supra 31.

Καὶ ἀπέθανον, et mortui sunt] Id est, Non potuit illis Manna praestare vitam, nisi ad breve tempus.

50. *Ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων, de coelo descendens*] Supra 33. Verbum praesentis temporis usurpat, quia perpetuo potestas ipsius fluit a Patre.

Ἵνα τὶς ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ] Hebraismus pro, *Ut si quis ex eo ederit, non moriatur.* Intellige, post-

quam

quam semel vitam ipsam (non ius tantum vitae) adeptus fuerit: nam vita ex hoc pane procedens aeterna est, ita explicatur mox comm. 51 et 54.

51. *'Ο ζῶν, vivus*] Hebraeis saepe Kal pro Hiphil: itaque חי ipsis est et ζῆν et ζωοποιεῖν, quo exemplo ζῶν saepe dicunt Hellenistae pro ζωοποιῶν [*vivificans*]. Sic Act. 7: 38, Hebr. 4: 12, 1 Petr. 1: 3.

Καὶ ὁ ἄρτος δὲ ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σάρξ μου ἐςὶν, et panis quem ego dabo, caro mea est] Non tantum Sermo meus est pabulum ad vitam aeternam (quod supra tractatum), sed hoc erit et Mors mea. Nam idem quod Sermo docet, docet et Mors, tum Sermonis veritati testimonium praebens, tum exemplum eorum quae Sermo praecipit, obedientiae, patientiae, humilitatis, dilectionis.

Ἣν ἐγὼ δώσω, quam ego dabo] Et Pater dat, et dat Filius; Pater decreto, Filius voluntario obsequio. Sic et παραδιδόναι [*tradere*] modo de Patre dicitur, Matth. 17: 22 et alibi; modo de Christo, Gal. 2: 20, Eph. 5: 2, 25. Vide infra 10: 17, 18. *Dare corpus* dicitur qui vexandum, qui occidendum praebet, 1 Cor. 13: 3, nam σάρξ [*caro*] et σῶμα [*corpus*] promiscue sumuntur apud Interpretes pro Hebraeo בשר.

'Υπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, pro mundi vita] Ut vitam aeternam impetrem humano generi. Pro omnibus enim mortuus est, Hebr. 2: 9. Vide supra 1: 29, 3: 16.

52. *'Εμάχοντο οὖν, litigabant ergo*] ריב Hebraeum, quod μάχεσθαι plerunque vertunt Graeci, ut Gen. 31: 36, Neh. 13: 11, saepe est *litigare*, quomodo hic vertit Interpres Latinus: ἀντιλέγειν vertitur Os. 4: 4. Alii putarunt subesse aliquid arcani. Pars maior quod Christus dixerat ut plane absonum reiecerunt. Vide supra 41: 43.

Λέγοντες, dicentes] Pars eorum.

Πῶς δύναται οὗτος ἡμῖν δοῦναι τὴν σάρκα φαγεῖν, quomodo potest hic nobis carnem suam dare edendam] Illud δύναται sume non φυσικῶς [*naturaliter*] sed ἠθικῶς [*moraliter*]. Sic Iurisconsulti *impossibiles conditiones* vocant quae honestati repugnant. Sic δύνασθαι habemus Matth. 9: 15. In hoc impossibilium genere est vesci humanis carnibus: θοίνη δυσσεβής [*epulae impiae*] Moschioni: *impiam dapem* dixit vetus apud Latinos Tragicus.

53. *Ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πίητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, nisi ederitis carnem Filii hominis, et biberitis eius sanguinem*] Ut attentionem et discendi cupiditatem excitet, serio affirmat id quod illi absurdum putabant non tantum honestum esse sed et factu necessarium, iis scilicet qui per Euangelium vocarentur. Quo sensu Carnem suam *cibum* appellaverit iam diximus. Hic discernit Carnem et Sanguinem, ut significet mortem non quamvis sed violentam et cruentam. Clemens Alexandrinus Paedagogo primo ipsum Verbum ait vocari *carnem* et *sanguinem;* nec aliter Tertullianus libro De resurrectione carnis: sed verum est quod iam diximus, mortem Christi esse quasi verbum visibile. Duobus modis sapientiam ait doceri Seneca, praeceptis et exemplis. In Christi morte perfectissimum est exemplum tum virtutum aliarum, tum praecipue dilectionis, quam imitari compendium est praeceptorum. Vide infra 13: 34, 15: 12, 13, 1 Epist. 2: 6, 9, 10, 11, 1 Cor. 11: 1. Vide et Col. 1: 24. Hoc ergo est *edere* et *bibere*, uti exemplo; quomodo hunc locum interpretatur Basilius Apologia ad Caesarianos. Hoc ipsum Augustinus vocat *communicare Passioni Domini:* nam sicut cibus ac potus in corpus admissi hominem nutriunt, ita bona exempla in animum admissa eum mirabiliter confirmant. Pro *carne, corpus* habet Syrus; quae vox et in Eucharistiae institutione legitur, ad quam hic, ut diximus supra ad caput tertium, tacita quaedam allusio est: ibi cibus et potus vocantur *corpus* et *sanguis*, hic corpus et sanguis appellantur *cibus* et *potus*. Nimirum, ut apud veterem est Scriptorem, *Significantia et significata iisdem vocabulis censentur.* Et mos erat Prophetis ex comparationibus aut translationibus usitatis signa visibilia sumere quibus efficacius rem animis hominum infigerent.

Οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς, non habetis vitam in vobis] Quid sit *habere vitam*, *aeternam* scilicet, dictum est aliquoties. Illud autem *ἐν ἑαυτοῖς* post *ἔχειν* est *πλεονασμὸς* [*sermo exuberans*] Hebraicus, ut Matth. 13: 21, Marc. 9: 50, supra 5: 26, 42, 1 Epist. 3: 15. Sensus est: *Non est vobis ius ad vitam aeternam.*

54. *Καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτὸν, et ego resuscitabo eum*]

Est

Est epexegesis eius quod praecessit. *Habet ius ad vitam aeternam, quia ego eum excitabo ex morte*, ad vitam scilicet et gloriam.

55. *Ἀληθῶς ἐστι βρῶσις, vere est cibus*] *Eminentissime:* de qua vi huius vocis diximus iam supra aliquoties. Tale illud:

—— *Qui pastus pulcherrimus est animorum.*

Philo II de Allegoriis: *Θεωρίᾳ τῶν θείων τρεφόμενος* [*Contemplatione rerum Divinarum alitus*]. Idem: *Οὐ γηΐνοις καὶ φθαρτοῖς τρέφεται ἡ ψυχὴ, ἀλλ' οἷς ἂν ὁ Θεὸς ὀμβρήσῃ λόγοις* [*Anima non terrenis rebus et corrumpi natis pascitur, sed verbis quae Deus depluerit*].

56. *Ἐν ἐμοὶ μένει, κἀγὼ ἐν αὐτῷ*] *Unitus est mihi, et ego illi*, amore mutuo: nam *μένειν* ut iam ante notavimus, Iohanni est *esse, habitare in aliquo:* quod figura satis usitata ad animum transfertur. Amans est ubi amat. Quod autem hic tribuitur manducationi carnis et sanguinis, id alibi tribuitur dilectioni fraternae, 1 Epist. 3: 2, 3, 24, 4: 16, ut appareat haec eodem recidere.

57. *Καθὼς ἀπέστειλέ με ὁ ζῶν πατὴρ, κἀγὼ ζῶ διὰ τὸν πατέρα, sicut misit me, vivens Pater, et ego vivo per Patrem*] Puto hoc esse prius membrum comparationis, non comparationem per se. Est autem Enallage, *Misit me vivens Pater*, id est, Vivit Pater qui me misit. Passim in Sacris Literis Deus dicitur *Deus vivens*, ut Deut. 5: 26 et alibi, quia fontem omnis vitae in se habet: *διὰ* pro *per* hic et sequenti commate, quanquam cum casu quarto, causam efficientem denotat: *διὰ τοὺς Θεοὺς* apud Demosthenem, id est, *Deorum beneficio.* Hesiodus de Iove:

Ὅντε διὰ βροτοὶ ἄνδρες ὁμῶς ἄφατοίτε φατοίτε.

[*Per quem sunt homines obscuri et nomine clari.*]

Sic ferme supra 4: 41, 52 et Marc. 2: 4.

Καὶ ὁ τρώγων, et qui manducat] Hic *καὶ* est *sic*, ut infra 10: 15, 15: 9, 1 Epist. 2: 18.

Δι' ἐμὲ, per me] Me ipsi vitam dante, sicut Pater mihi dedit vitam et ius vivificandi.

58. *Ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβὰς, qui de coelo descendit*] Vide supra 3: 13.

Οὐ καθὼς, non sicut] Hebraismus: pro, *non similis ei pani.* Par locutio, *οὕτως* Rom. 4: 18, supra 3: 8 et alibi.

Καὶ ἀπέθανον, et mortui sunt] Iterum Hebraismus copulam ponens pro relativo: *Non talis panis qualis ille, quo manducato patres vestri mortui sunt.*

59. *Ἐν συναγωγῇ διδάσκων, in Synagoga docens*] Palam, loco publico, ubi plurimi erant testes sermonis. Facit hoc ad fidem narrationis, ut Act. 26: 26.

60. *Ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ex Discipulis eius*] Non ex Duodecim, sed ex aliis qui frequentiores erant Iesu sectatores.

Σκληρός] קשיא Syrus hic, quae vox passim per σκληρὸν vertitur a Graecis, ut Deut. 1: 17. Significat autem *perplexum, inexplicabile.*

Τίς δύναται αὐτοῦ ἀκούειν] *Quis patienter audiat?* Hic vero semet accusant qui de dubiis Magistrum non interrogent.

61. *Σκανδαλίζει*] *Offendit vos* tanquam incredibile, ut supra 52.

62. *Ἐὰν οὖν θεωρῆτε, quid si videritis*] Si aut ipsi videritis aut aliorum certo testimonio cognoveritis; nam et *cognoscendi* significatum habet, ut supra 4: 19, infra 12: 19, 45, 14: 17, Act. 21: 20, Hebr. 7: 4.

Ἀναβαίνοντα ὅπου ἦν τὸ πρότερον, eo ascendentem ubi erat prius] In coelum ubi ante fuit ὁ *Λόγος* [*Verbum*] cum esset πρὸς τὸν Θεὸν [*apud Deum*], supra 1: 1, nam Dei regio coelum. Tribuit Christus sibi quod τῷ *Λόγῳ* convenit. Quidni? cum et Animum et Corpus seorsim soleamus appellare *hominis* vocabulo. Etiam animis mortuorum Homerus dat propria hominum nomina. Et modo Christus cum *carnem* et *sanguinem* suum nominasset, subiunxit *me*. Vide infra 20: 2, 13. Est autem hic aposiopesis, ut saepe apud quoslibet auctores, post *Quid si*. Varia supplent Interpretes. Ego sic suppleam: An tunc saltem non percipietis quod nunc non percipitis, verba mea non posse ex usu populari intelligi? Nam corpore meo procul in coelum amoto, nulla spes erit eius manducandi secundum sensum illum crassiorem.

63. *Τὸ πνεῦμά ἐστι τὸ ζωοποιοῦν, spiritus est qui vivificat*] Res sunt animi, quibus vita aeterna comparatur. Diximus ad Matth. 26: 41, voce רוח modo τὸ ἡγεμονικὸν [*vim illam quae imperat*] significari, modo *animum* totum,

tum, ut infra 11: 33, 13: 21, Act. 19: 21. Atque hoc posteriore sensu hic sumere simplicius est.

Ἡ σὰρξ οὐκ ὠφελεῖ οὐδὲν, caro non prodest quicquam] Caro nulla, ne mea quidem, ita ut vos putatis sumta, potest vitam dare aeternam: est enim pabulum temporarium.

Τὰ ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν, πνεῦμά ἐστι, verba, quae ego loquor ad vos, spiritus sunt] Praecepta mea, quae morte mea, quam *carnis* et *sanguinis* nomine significavi, sancientur, pertinent ad animi actiones. Ergo *πνεῦμα* hic significat *πνευματικὰ* [*spiritualia*], quomodo ferme *πνεῦμα* etiam sumitur 2 Cor. 3: 6, significans Christi praecepta cordi inscripta, id est, cor conformatum Christi praeceptis.

Καὶ ζωή ἐστιν, et vita sunt] *Καὶ* pro *ideo*, ut supra 5: 30. Quia ad animi actiones pertinent, ideo ad vitam aeternam proficere possunt, quae alia re nulla est parabilis. Dicitur autem *vita* id quo vita aeterna paratur, ut infra 12: 50, 17: 3. Hinc mox vocantur *ῥήματα ζωῆς αἰωνίου* [*verba vitae aeternae*], ubi genitivus, ut saepe, continet effecti significationem.

64. *Ἀλλ' εἰσὶν ἐξ ὑμῶν τινες οἳ οὐ πιστεύουσιν, sed sunt quidam ex vobis, qui non credunt*] Sed non miror perverse haec a vobis accipi: sunt enim vestrorum non pauci qui fidem mihi non adhibent, idque ob animi superbiam ac contumaciam.

Ἤιδει γὰρ ἐξ ἀρχῆς, sciebat enim ab initio] Iam ab initio, ex quo eum sectari illi coeperant, noverat cuiusque animum. Sic *ἀπ' ἀρχῆς* Luc. 1: 2.

Καὶ τίς ἐστιν ὁ παραδώσων αὐτὸν, et quis esset traditurus eum] Non tantum in reliqua sectantium se turba, sed et in numero Duodecim sciebat unum esse qui animum sibi addictum non haberet, et qui scelera sceleribus cumulando ad Magistri proditionem perventurus esset.

65. *Διὰ τοῦτο εἴρηκα ὑμῖν, propterea dixi vobis*] Quia hoc verum esse sciebam, ideo modo dixeram ea quae exstant comm. 44.

Ἐὰν μὴ ᾖ δεδομένον αὐτῷ ἐκ τοῦ πατρός μου, nisi fuerit ei datum a Patre meo] Hic *dare alicui* vocat quod supra *aliquem trahere*, dare scilicet ut penitus Christo cre-

 dat;

dat; quod non datur nisi piis, modestis, discendi avidis. Sic Iurisconsulti notant saepe *datum* id intelligi quod et acceptatum sit.

66. *Εἰς τὰ ὀπίσω, retro*] Id est, redierunt unde venerant. Sic *ἀποςρέφεσθαι εἰς ὀπίσω* in Psalmis et alibi. Sic Luc. 17: 31, infra 18: 6. *Ἀπηλλοτριώθησαν εἰς τὰ ὀπίσω* [*abalienati sunt retrorsum*] Esai. 1: 4.

Οὐκέτι μετ' αὐτοῦ περιεπάτουν, non amplius cum illo ambulabant] Ne reversi quidem sunt ut eum sectarentur.

67. *Μὴ καὶ ὑμεῖς θέλετε ὑπάγειν, nonne et vos vultis abire*] Ostendit se nullius ministerium sui causa quaerere, ac ne velle quidem discipulos nisi volentes.

68. *Σίμων Πέτρος*] Caeteris fervidior ac proinde societatis nomine sermonem suscipiens.

Πρὸς τίνα ἀπελευσόμεθα, ad quem ibimus] Nihil tale docent Scribae, Matth. 7: 29. Iohannes autem Baptista ipse nos ad te relegavit.

Ῥήματα ζωῆς αἰωνίου ἔχεις, verba vitae aeternae habes] Affirmat idem se sentire quod Christus modo dixerat, ipsius sermones duces esse ad vitam aeternam.

69. *Καὶ ἡμεῖς πεπιςεύκαμεν, et nos credidimus*] Iampridem Iohanni tibique affirmanti id credidimus.

Καὶ ἐγνώκαμεν, et cognovimus] Imo certo quasi persuasi sumus; tum miraculorum conspectu, tum sermonis efficacia atque auctoritate. Sic et supra 4: 42 post *πιςεύομεν* [*credimus*] ponitur *οἴδαμεν* [*scimus*]. Clemens Strom. VI *πίςιν γνωςικὴν* [*fidem scientificam*] sitam ait *ἐν βεβαίᾳ καταλήψει* [*in firma comprehensione*].

Ὅτι σὺ εἶ ὁ Χριςὸς, te esse Christum] Ac proinde tibi in omnibus tum quae capimus, tum quae non capimus fidem habendam. Eodem sensu idem mox de Iesu Martha affirmat 11: 27.

Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, Filium Dei viventis] Non Iosephi, ut modo caeteri dixerant. Vide Matth. 16: 16.

70. *Τοὺς δώδεκα ἐξελεξάμην, duodecim elegi*] In propiorem amicitiae gradum, in contubernium.

Εἷς διάβολός ἐςιν, unus Diabolus est] Qui innocentibus malum struunt vocantur *διάβολοι*, ut Matth. 13: 39. Neque tantum respondet haec vox voci *Satana* quam hic usurpat Syrus, de qua egimus Matth. 16: 23, sed et voci

ci צר [*hostis*], ut cum Amani hoc nomen tribuitur Esth. 7: 4, 8: 1. Indicat Christus melius Petrum de sodalibus suis sentire quam res haberet, et unius exemplo caeteros sollicitos reddit. Videtur autem Iudas iam tum Iesu male voluisse, quod eius praecepta ab ipsius studiis plurimum discreparent.

71. *Ἔλεγε δὲ τὸν Ἰούδαν, dicebat autem Iudam*] Hoc addidit Iohannes, ne quis de alio quo Apostolorum dictum hoc suspicaretur.

CAPUT VII.

1. *Καὶ περιεπάτει*] הלך, quod hic habet Syrus frequentissime significat *in loco aliquo degere atque versari: id περιπατεῖν* vertunt Hellenistae, ut Dan. 4: 29, supra 6: 66, infra 11: 54.

Μετὰ ταῦτα, post haec] Id est, etiam postquam acciderant quae iam narrata sunt, perrexit vivere in Galilaea ex quo eo venerat; quod narratum est supra 6: 1.

Οὐ γὰρ ἤθελεν, nolebat enim] Videtur antiquissima lectio fuisse *οὐκ ἐδύνατο* [*non poterat*], quod mutatum a delicatis, quasi Christi potentiae iniuriam faceret; cum nihil aliud significet quam non potuisse eum tuto eo tempore Hierosolymis versari, accensis recente fama, necdum satis restinctis odiis.

Οἱ Ἰουδαῖοι] Plebs incitatu Primorum, per seditionem, ut saepe. Quod genus mortis ut non aptum Patris instituto vitabat Christus.

2. *Ἡ σκηνοπηγία, festum tabernaculorum*] Quoties temporis aut loci nomen proprium diserte memorat Iohannes, facit id plerunque cum emphasi. Scenopegia Iudaeis in memoriam revocabat tempus illud quo in locis vastis atque incultis sub Dei praesidio militariter habitaverant, Lev. 23: 43.

3. *Οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ, fratres eius*] Galilaei cognati Mariae, quorum posteros *Δεσποσύνους* [*Dominicos*] vocavit aetas posterior.

Μετάβηθι, transi] Excitantium est. *Excede ex his latebris*. Nam Galilaea ignobilis erat regio prae parte Hiero-

 ro-

rosolymitana, ubi Senatus, ubi tanta populi, tanta exterorum multitudo.

Ἵνα καὶ οἱ μαθηταί σου, ut et discipuli tui] Qui ibi coeperunt auditores tui et fautores esse.

Τὰ ἔργα σου ἃ ποιεῖς, opera tua quae facis] Hoc ideo, quia maiora et plura in Galilaea fecerat quam in Iudaea.

4. *Οὐδεὶς γὰρ ἐν κρυπτῷ τι ποιεῖ καὶ ζητεῖ*] Est Hebraismus copulam ponens pro relativo. *Nemo enim clam sua agit qui celeber esse cupiat:* quod ipsi de Christo opinabantur, ex suo ingenio metientes alienum. Nam ipsi ex ipsius celebritate sibi gloriam quaerebant, hoc, ut credibile est, praecipue optantes ut Iesu auctoritas a Synedrio approbaretur. Vide infra 26.

Ἐν παῤῥησίᾳ εἶναι] *Clarus esse.* Nam vocem *παῤῥησίας* a Macedonibus acceperunt Iudaei, sed significatu extensiore. Saepe enim significat *securitatem* aut *fiduciam*, ut Lev. 26: 13 et infra 11: 54, Hebr. 10: 19, interdum *claritatem nominis* aut *facti*, Col. 2: 15, ut ab aliis notatum.

Εἰ ταῦτα ποιεῖς, si haec facis] *Ποιεῖν* hic *potestatem perpetuam faciendi* significat. Si potes, inquiunt, et ubi et quoties vis talia facere, aquam mutare in vinum, panes quasi in infinitum multiplicare.

Φανέρωσον σεαυτὸν τῷ κόσμῳ, manifesta te ipse mundo] Magnae hominum multitudini, qualis est Hierosolymis, ut infra 12: 19.

5. *Ἐπίστευον, credebant*] Non omnino, non ut oportebat. Sperabant aliquid magni de illo; sed nihil certi apud se constituerant, neque ei parebant.

6. *Ὁ καιρὸς ὁ ἐμὸς οὔπω πάρεστιν, tempus meum nondum venit*] Dies festi habent suos *καιρούς*, מועדים Lev. 23: 4. *Καιρὸς τῆς σκηνοπηγίας* est tempus colligendarum in horreum frugum agri, *ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν ἔργων τοῦ ἀγροῦ*, Exod. 23: 16. Mos Christi est eos qui tentandi causa adveniunt per allegoricas locutiones eludere. Sic de Templo destruendo, sic de manducando Corpore et Sanguine suo egit, pluraque sunt eiusmodi. Volebant Iesum adscendere Hierosolyma, quia iam ipsum tempus esset colligendarum frugum; Christus artificiose indicat suarum frugum colligendarum tempus nondum advenisse;

οὐ-

οὔπω πάρεστιν, ait, *nondum venit.* Venire enim debebat et post Pascha et post Pentecosten, id est, post mortem et resurrectionem, et post inscriptionem legis novae in cordibus Apostolorum per Spiritum. Non multo enim post coeperunt colligi fideles ubique terrarum, et nomen Iesu coepit esse celebre, *ἐν παῤῥησίᾳ.* Sic *συνάγειν* [*congregare*] sumitur supra 4: 36.

Ὁ δὲ καιρὸς ὑμέτερος πάντοτέ ἐστιν ἕτοιμος, tempus autem vestrum semper est paratum] Vobis semper promptum est colligere fructus vestros, hominum gratiam et huius vitae commoda.

7. *Οὐ δύναται ὁ κόσμος μισεῖν ὑμᾶς, non potest mundus odisse vos*] Generali quodam odio scilicet, quale fuit quo Christus exceptus est, et diu Christiani: nam illud non nascitur, nisi ex dogmate quod maximae partis hominum affectibus repugnat.

Ὅτι ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ αὐτοῦ, ὅτι τὰ ἔργα αὐτοῦ πονηρά ἐστιν, quia ego testimonium perhibeo de illo, opera eius mala esse] Probitas dogmatis mei collata cum ipsorum vita, quam ea foeda sit ostendit. Vide supra 3: 91. Confer Sap. 2: 12.

8. *Ὑμεῖς ἀνάβητε εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην, vos adscendite ad diem festum hunc*] Ite figite tabernacula vestra.

Ἐγὼ οὐκ ἀναβαίνω εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην, ego autem non adscendo ad diem festum hunc]. Omnino fuit haec vetus scriptura; nam si *οὔπω* [*nondum*] fuisset Porphyrii tempore, nunquam hinc Christum calumniatus esset de mendacio: nam in voce *οὔπω* fuisset nodi solutio: quem ut evaderent, alii *οὔπω* scripserunt, alii *οὐκ ἀναβαίνω νῦν* [*non adscendo nunc*], alii rursum deleverunt *ταύτην*, quibus omnibus nihil opus. Dixit hic *ἑορτὴν ταύτην*, sicut *ἐκ τούτου τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου* [*de hoc genimine vitis*] Matth. 26: 29, utrumque sensu mystico. Festum Tabernaculorum Christi est illud tempus quo constitui passim Ecclesiae coeperunt, Apoc. 13: 6, cum *habitare* etiam *Iaphet coepit in tabernaculis Sem*, iuxta sensum mysticum, Gen. 9: 27.

Ὅτι ὁ καιρὸς ὁ ἐμὸς οὔπω πεπλήρωται, quia meum tempus nondum impletum est] *Πληροῦσθαι* aut *συμπληροῦσθαι* proprie dicitur de certo tempore quod exspectandum est, ut

ut Lev. 25: 20, Num. 6: 5, Act. 2: 1, 7: 23, Gal. 4: 4, Luc. 21: 24. Primum oportebat Iesum Regem constitui; deinde exire debebat sceptrum eius ex Sione; postremo figere debebat latissimas Regni sui sedes.

9. *Ἔμεινεν ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ, mansit in Galilaea*] *Subsistit aliquandiu*, ut sequentia ostendunt.

10. *Οὐ φανερῶς, ἀλλ' ὡς ἐν κρυπτῷ, non manifeste, sed quasi in occulto*] Ne si populus magno comitatu a Galilaea usque Hierosolyma veniret, concitatos in se animos magis accenderet.

11. *Οἱ οὖν Ἰουδαῖοι, Iudaei ergo*] Mos saepe est Iohanni vocem *Ἰουδαίων* sumere *κατ' ἐξοχὴν* [*per excellentiam*] ut *Senatores* significet, ut apparet mox 13. Vide supra 5: 16.

Ἐζήτουν αὐτὸν ἐν τῇ ἑορτῇ, quaerebant eum festo] Mirabantur eum latere, qui solitus erat se talibus ostendere et audiendi sui copiam facere.

Ποῦ ἐςιν ἐκεῖνος, ubi est ille] Contemtim, ut Matth. 27: 63. Sic et infra 35.

12. *Γογγυσμὸς πολὺς, murmur multum*] *Susurri.*

Ὅτι ἀγαθός ἐςιν, bonus est] Hoc dicebant maxime Galilaei, qui et factis et verbis ipsius comitatem erant experti.

Πλανᾷ τὸν ὄχλον, seducit turbas] Quasi doceret contemnere Sabbatum.

13. *Οὐδεὶς μέντοι, nemo tamen*] Hoc *οὐδεὶς* ad melius sentientes referendum est.

Παῤῥησίᾳ] *Coram omnibus*, aut *multis*, ita ut ad Senatorum aures renuntiari posset.

14. *Τῆς ἑορτῆς μεσούσης, medio festo tempore*] *Ἑορτὴν* etiam Iosepho dici totum tempus octo dierum, quorum primus et ultimus proprie sacri erant, diximus ad Matth. 26: 5. Exspectabat Iesus id tempus quo Iudaei a sacrificiis vacui magis possent vacare auditioni.

Ἀνέβη ὁ Ἰησοῦς εἰς τὸ ἱερὸν καὶ ἐδίδασκε, adscendit Iesus in Templum et docebat] Tum primum eo venit ad docendum. Copula pro finali.

15. *Ἐθαύμαζον, mirabantur*] Vide Matth. 13: 55. Opponuntur *γραμματεὺς* [*scriba*] et *τέκτων* [*faber*] Sirach. 38: 25, 28.

Πῶς

Πῶς οὗτος γράμματα οἶδε, quomodo hic literas scit] ספרא Syrus, *librum*, Legis scilicet, quae *τὰ ἱερὰ γράμματα* [*sacrae literae*], 2 Tim. 3: 15. Ideo qui *νομοδιδάσκαλοι* [*legis doctores*] vocantur iidem et *γραμματεῖς* [*scribae*].

Μὴ μεμαθηκώς, cum non didicerit] Nemo praeceptor in discipulorum suorum grege eum viderat.

16. *Ἡ ἐμὴ διδαχὴ, mea doctrina*] Quae meo ore promitur.

Οὐκ ἔςιν ἐμὴ, non est mea] Non est aliquid quod industria mea mihi comparaverim, ut inde, quod homines solent, gloriam vener. Vide mox 18.

Ἀλλὰ τοῦ πέμψαντός με, sed eius qui misit me] Is mihi indidit, quid dicerem. Supra 3: 32.

17. *Ἐάν τις θέλῃ τὸ θέλημα αὐτοῦ ποιεῖν, si quis voluerit voluntatem eius facere*] Si quis ita animo comparatus sit, ut qualemcunque voluntatem Dei sibi revelatam, quantumcunque carnis affectibus contrariam, obsequenti animo amplecti velit.

Γνώσεται περὶ τῆς διδαχῆς, cognoscet de doctrina] Is demum aptus erit ut iudicet de meo dogmate, quippe mentem habens non impeditam; sicut oculi de coloribus tum demum recte iudicant cum nullo pravo humore suffusi sunt. Alioqui enim quae falsa esse vellemus, ea non facile credimus. Iustinus Colloquio cum Tryphone: *Ἐὰν οὖν μὴ τῶν διδαγμάτων τῶν ἑαυτοὺς ὑψούντων καὶ θελόντων Ῥαββὶ Ῥαββὶ καλεῖσθαι, καταφρονήσητε, καὶ μετὰ τοιαύτης ἐνςάσεως καὶ νοῦ τοῖς προφητικοῖς λόγοις προσέλθητε, ἵνα τὰ αὐτὰ πάθητε ὑπὸ τῶν ὑμετέρων ἀνθρώπων, ἃ καὶ αὐτοὶ οἱ προφῆται ἔπαθον, οὐ δύνασθε ὅλως οὐδὲν ἀπὸ τῶν προφητικῶν ὠφέλιμον λαβεῖν* [*Nisi igitur contemnatis dogmata eorum qui semet exaltant ac Rabbi, Rabbi dici volunt, eoque animo ac proposito ad Propheticos accedatis sermones, ut parati sitis eadem a vestrae aetatis hominibus pati, quae passi sunt Prophetae, nihil utilitatis ex scriptis Propheticis capere potestis*]. Adde quod Deus illustrat eos qui vitiis suis non patrocinantur. Platonis est: *Μὴ καθαρῷ γὰρ καθαροῦ ἐφάπτεσθαι μὴ οὐ θεμιτὸν* [*Purum ab impuro tangi nefas*]. Et Socratica erat sententia: *Quibus satis persuasum est ut nihil vellent se esse quam viros bonos, his reliquam facilem esse doctri-*

trinam. Meminit Augustinus Epist. XXI. Adeo et illud verum:

Τῷ γὰρ πονοῦντι καὶ Θεὸς ξυλλαμβάνει.

[*Adiutor ipse est, sed laboranti, Deus.*]

Chrysostomus, in Rom. 9, cum *προσκόπτειν* [*offendere*] interpretatus esset *ἀπιςεῖν* [*incredulum esse*], addit: *Τὸ δὲ προσκόπτειν ἐκ τοῦ μὴ προσέχειν γίνεται, ἐκ τοῦ πρὸς ἕτερα κεχηνέναι* [*Offendere nascitur ex eo quod quis animum non advertit, quod aliis rebus inhiat*].

'Απ' ἐμαυτοῦ, a me ipso] Vide supra 5: 30.

18. *'Ο ἀφ' ἑαυτοῦ λαλῶν, τὴν δόξαν τὴν ἰδίαν ζητεῖ, qui sua ipsius loquitur, gloriam propriam quaerit*] Nemo est qui se a Deo missum falso praedicet, nisi ea re honorem et quae honorem sequuntur commoda venetur. Nemo gratis malus est. *'Αφ' ἑαυτοῦ*, id est, sua cogitata proferens, cum Dei mandatum praeferat.

'Ο δὲ ζητῶν τὴν δόξαν τοῦ πέμψαντος αὐτὸν, qui autem quaerit gloriam eius qui misit eum] Cuius et verba et facta non alio spectant quam ut Deus honoretur, quique propterea nihil ad gratiam dicit, nihil veri salutaris quamvis acerbi subticet, honores non ambit, vita tenuissima contentus est.

Οὗτος ἀληθής ἐςι] *Hic dignus est cui fides habeatur;* supra 5: 32.

Καὶ ἀδικία ἐν αὐτῷ οὐκ ἔςιν, et iniustitia in illo non est] Hic *ἀδικία* et *ἀλήθεια* [*iniustitia et veritas*] opponuntur, ut 1 Cor. 13: 6, et impostura vocatur *ἀπάτη τῆς ἀδικίας* [*seductio iniquitatis*], 2 Thess. 2: 10. Sensus est: Falsi crimen de eo credibile non est, cum absit mentiendi causa.

19. *Οὐ Μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸν νόμον, nonne Moses dedit vobis Legem*] Deut. 33: 4. Redit ad id quod dixerat, suum dogma ab iis ideo damnari quod animum non haberent promtum ut Deo obediant. Quod probat ex Lege Mosis, quam a Deo esse negare non poterant, quod de Christi dogmate negabant. Moses ille eximius, quo Magistro vos iactatis.

Οὐδεὶς ἐξ ὑμῶν ποιεῖ τὸν νόμον, nemo ex vobis facit Legem] Id est, Non est vobis serium propositum vitam vel ad illam Legem instituendi. Sic *ποιητὰς νόμου* [*factores*

Le-

Legis] vocat Paulus eos qui ad Legis normam serio se componunt, etiamsi forte in minutulis lapsent, Rom. 2: 13. Vide Matth. 7: 23. Illud autem *nemo* intelligendum ἐπὶ τὸ πολὺ, *de maxima parte*, ut Ps. 14: 3, Rom. 3: 10.

Τί με ζητεῖτε ἀποκτεῖναι, quid me quaeritis interficere] Vel hoc ipso apparet quam longe absitis ab ipsius Legis obedientia, cum me popularem vestrum innocentem, bene de vobis meritum, vultis morte afficere. Tribuit autem populo id quod proprium erat Primorum populi.

20. *Δαιμόνιον ἔχεις, Daemonium habes*] Graeci dicerent, *Δαιμονᾷς, insanis, Furiae te agitant.* Vide Matth. 11: 18. Non fiebat credibile plebi, quenquam in populo esse qui necem Iesu machinaretur. At certe eam sibi auctoritatem factis pepererat Iesus, ut nihil ab ipso affirmatum temere deberet reiici.

21. *Ἀπεκρίθη ὁ Ἰησοῦς, respondit Iesus*] *Λοιδορούμενος οὐκ ἀντελοιδόρει* [*Convitiis petitus convitia non reponebat*] 1 Petr. 2: 23. Ad convitium docendo respondet.

Ἓν ἔργον ἐποίησα, unum opus feci] Unum nec molestum opus Sabbato feci, aegrotum voce sanando.

Καὶ πάντες θαυμάζετε, et omnes miramini] Quod mox explicat *ἐμοὶ χολᾶτε* [*mihi indignamini*]: sic *θαυμάζειν* pro *offendi* ponitur Eccl. 5: 8, Sir. 11: 21.

22. *Διὰ τοῦτο, propterea*] Ἔλλειψις [*defectus orationis*]: supple, *Audite quod dicam. Quia eo facto offendimini, accipite meam purgationem.* Sic saepe לכן et על־כן apud Hebraeos, ut Os. 2: 14.

Μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὴν περιτομὴν, Moses dedit vobis circumcisionem] *Praecepit*, Lev. 12: 3.

Οὐχ ὅτι ἐκ τοῦ Μωσέως ἐςὶν, non quia ex Mose est] Explicatio ante dicti; *non quod dicam a Mose primum institutam.*

Ἀλλ' ἐκ τῶν πατέρων, sed ex Patribus] Ἐκ pro παρὰ [*ab*]. Venit ab Abrahamo, Isaaco et Iacobo.

Καὶ ἐν σαββάτῳ περιτέμνετε ἄνθρωπον, et Sabbato circumciditis hominem] Id est *puerum* בן אדם [*filium hominis*]. Sic infra 16: 21. Illud *καὶ* est rationale: quasi dicat, *propterea, reverentia patrii instituti opus facitis Sabbato.* Sententia est Hebraeorum, מילא רוחה את השבת, *circumcisio pellit Sabbatum.*

23. *Εἰ περιτομὴν λαμβάνει ἄνθρωπος ἐν σαββάτῳ, si circumcisionem accipit homo in Sabbato*] Si hoc licet et fas est, in quo tam multa concurrunt quae servilia videri possent nisi pietatis causa susciperentur.

Ἵνα μὴ λυθῇ ὁ νόμος Μωσέως, ne solvatur Lex Mosis] Ut maneat praeceptum illud de octavo die facienda circumcisione, a Deo datum, a Mose perscriptum, supra 22.

Ὅτι ὅλον ἄνθρωπον ὑγιῆ ἐποίησα ἐν σαββάτῳ, quod totum hominem sanum fecerim Sabbato] Paralysis totum hominem occupaverat, et ego eum liberavi: quod opus non tantum ad Dei honorem magis pertinet quam Circumcisio, sed et per se beneficum est, ac proinde continetur in Naturae praeceptis, quae antiquiora sunt ipsa Circumcisione, sicut Circumcisio est antiquior rigido otio Sabbati per Mosem imperato, ac propterea Sabbato praefertur. Si lex ritualis cedit rituali antiquiori, quanto magis legi per naturam cordibus inscriptae, ut quavis occasione miseros iuvemus?

24. *Μὴ κρίνετε κατ' ὄψιν, nolite iudicare secundum speciem*] Sepositis personis, circa quas favor aut odium nasci solent, rem nudam spectate: ὄψις hic est פנים, quod πρόσωπον verti solet. Sensus desumtus est ex Deut. 1: 17, 16: 19.

Ἀλλὰ τὴν δικαίαν κρίσιν κρίνετε, sed iuste iudicate] Ex Zach. 7: 9. Ne in me damnate quod vobis permittitis.

25. *Ἐκ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν, ex Hierosolymitis*] Sic saepe apud Iosephum vocantur, et Marc. 1: 5.

Ὃν ζητοῦσιν ἀποκτεῖναι, quem quaerunt interficere] Nam hi, ut cives, propius nosse poterant odium Procerum in Iesum quam qui ex aliis partibus in Urbem venerant, quos modo ὄχλον [*turbae*] nomine significavit.

26. *Παῤῥησίᾳ λαλεῖ, palam loquitur*] *Palam*, ut supra 13.

Οὐδὲν αὐτῷ λέγουσι, nihil ei dicunt] Ne docere quidem a Synedrio vetatur.

Ἀληθῶς ἔγνωσαν, vere cognoverunt] *Ἀληθῶς*, id est, *certis indiciis.* Sic infra 17: 8, quod qui non intellexerunt posuerunt ἀληθῶς ante ἐστὶν, quod secutus est Syrus: postea utrunque in quosdam codices irrepsit.

Οἱ ἄρχοντες] Syrus קשישׁין, id est, *Seniores.* Senatores Magni Synedrii, penes quos cognitio erat de Prophetis veris aut falsis. Vide quae ad Luc. 14: 1, et Matth. 5: 22.

27.

27. *Ὅταν ἔρχηται, cum veniet*] *Veniet; sic γινώσκει, sciet.*

Πόθεν ἐςίν, unde sit] Quo patre natus sit: id enim respondetur ad quaestionem *πόθεν* 1 Sam. 30: 13, 2 Sam. 1: 13. Ex mystica interpretatione loci, *Ecce virgo pariet*, et aliis forte similibus apud quosdam Iudaeos fama invaluerat Messiae patrem indicari non posse. At huius patrem nosse se sibi persuaserant, Iosephum scilicet.

28. *Ἔκραξεν, clamavit*] Intendit vocem ut omnes audirent.

Κἀμὲ οἴδατε καὶ οἴδατε πόθεν εἰμί] Puto legendum cum interrogatione, *Itane vero me nostis quo sim patre genitus?* Nec aliter puto legisse Tertullianum, qui Ad Praxeam sic citat: *Neque me scitis unde sim*, interrogationem negative exponens. Christus sicut ab aqua vulgari ad spiritualem, a cibo corporis ad cibum animi, ita a patre terrestri ad coelestem sermonem traducit.

Καὶ ἀπ' ἐμαυτοῦ οὐκ ἐλήλυθα, et a me ipso non veni] *Καὶ* pro *at: At sane ego me huic muneri non ingessi, sed qui me misit, is Pater est meus.* Sic *ἐρχόμενος* [*qui venit*] supra 1: 15, *ἐλήλυθας* [*venisti*] 3: 2 et alibi.

Ἀλλ' ἔςιν ἀληθινὸς ὁ πέμψας με, sed est verus, qui misit me] Subintellige *πατὴρ* [*Pater*], *κατὰ τὸ σημαινόμενον* [*secundum id quod significatur*]: nam in voce *πόθεν* [*unde*] hoc inerat. Sic supra *τὸν ἄρτον τὸν ἀληθινὸν* [*panem verum*] 6: 32. Supra aliquoties voci *ὁ πέμψας με* additur *πατὴρ* 5: 30, 37, 6: 39, 44. *Qui me misit, is vere est Pater meus.*

Ὃν ὑμεῖς οὐκ οἴδατε, quem vos nescitis] Nescitis quo sit ingenio, quo affectu ergo genus humanum, quo cultu delectetur. Vide supra 1: 18 et quae ibi dicta.

29. *Ἐγὼ οἶδα αὐτὸν, ego scio eum*] Ego eum quis sit, quid velit, quid cogitet, quas leges quibus praeferat, intime novi. Referenda haec ad superiorem quaestionem de sanatione in Sabbato.

Ὅτι παρ' αὐτοῦ εἰμι, quia ab ipso sum] Ab ipso duco auctoritatem et potestatem miracula tanta faciendi: quod infra 10: 36 dicitur a Patre esse sanctificatum. Sic *πόθεν ἐςὶ* [*unde est*] sumitur Matth. 21: 25, infra 9: 29. Allusio est ad illud supra dictum *πόθεν ἐςὶν* sensu alio.

Κἀκεῖνός με ἀπέστειλεν, et ipse me misit] *Ab ipso et mandata accepi*, supra 3: 17, 34. Ratione huius tum sanctificationis tum missionis Deum recte Patrem suum dici infra quoque probat 10: 37.

30. *Ἐζήτουν οὖν αὐτὸν πιάσαι, quaerebant ergo eum apprehendere*] Quidam ex adstantibus manus ei iniicere volebant, nempe ut eum ad Synedrium adducerent: cui id sciebant gratum fore.

Ἡ ὥρα αὐτοῦ, tempus eius] Tempus Passionis a Patre electum ut opportunissimum saluti humanae. Id saepe *ὥραν* vocat Iohannes, 8: 20 et alibi. Vide Responsionem ad Orthodoxos CXXII, in Iustini Operibus. Ante id tempus voluntates quamvis malae ab effectu Divina quadam vi inhibebantur.

31. *Ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν, crediderunt in eum*] Non ut in Christum (nam de eo dubitabant), sed ut in hominem a Deo missum.

Πλείονα σημεῖα, plura signa] Nam plurima ipse etiam Iohannes subticuit: infra 20: 30, 21: 25.

32. *Γογγύζοντος περὶ αὐτοῦ*] *Clam haec mussitantem.* Sic *γογγυσμὸς πολὺς περὶ αὐτοῦ* [*murmur multum de eo*], supra 12.

Ἀπέστειλαν οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, miserunt Pharisaei et summi Sacerdotes] Id est, rem urserunt in Synedrio tum Pontificum primores, tum alii sectae Pharisaicae, quorum illi dignitatis, hi traditionum suarum imminutionem metuebant, quandoquidem populus tam bene de Iesu sentire coeperat. Vide infra 11: 47. Sed Sadducaei ista non curabant, traditionum contemtores et ad dignitates nixi Romana potestate, non aura populari.

Ὑπηρέτας, ministros] שוטרים, qui Senatorum iudicia exsequebantur.

33. *Ἔτι μικρὸν χρόνον μεθ' ὑμῶν εἰμὶ, adhuc breve tempus vobiscum sum*] Ostendit omnia sua agi dispositu Divino speciali atque eximio, et simul vanum esse ipsorum conatum, quia et nunc nocere ipsi impedirentur, et posthac ubi in coelum ipse adscendisset multo magis. Mortem suam in medio positam silentio transit, quia non pertinebat ad id quod hic agitur.

Καὶ ὑπάγω πρὸς τὸν πέμψαντά με, et vado ad eum qui

me

me misit] Renuntiaturus legationem: quasi dicat: Videte quomodo tractandus sit vobis Legatus.

34. *Ζητήσετέ με καὶ οὐχ εὑρήσετε, quaeretis me nec invenietis*] Non esse hoc exprobrantis, sed communiter dictum bonis et malis apparet infra 13: 33. Hebraeorum est indicativo adiecta copula uti pro subiunctivo, quo carent. Sensus ergo est: Si me quaeratis non comparebo. Hoc sensu phrasis haec reperitur Ps. 10: 15, 37: 10, Es. 41: 12, Os. 2: 7.

Καὶ ὅπου εἰμὶ ἐγὼ, ὑμεῖς οὐ δύνασθε ἐλθεῖν, et ubi ego sum, vos eo non potestis venire] Noli cum Nonno εἶμι [*eo*] legere, quod Poeticum est et nostris Scriptoribus incognitum. Tam εἰμὶ hic est pro futuro quam δύνασθε. Vide Matth. 17: 11. Sic infra 13: 33, ubi hic sensus repetitur, ὑπάγω [*vado*] est pro ὑπάξω [*vadam*]; quanquam alio fine ibi Apostolis hoc dicitur quam hic plebi; ibi ut amicis, hic ut inimicis.

35. *Πρὸς ἑαυτούς*] *Inter se:* ut Matth. 16: 7 et alibi.

Ὅτι ἡμεῖς οὐχ εὑρήσομεν αὐτόν] Id est, *ut eum invenire non possimus*, ut hic optime vertit Syrus. Sic 2 Sam. 7: 18 Graece: *Τίς εἰμι ἐγὼ, Κύριέ μου, Κύριε, καὶ τίς ὁ οἶκός μου, ὅτι ἠγάπησάς με ἕως τούτων;* [*Quis ego sum Domine mi, Domine, et quae domus mea*] *ut me diligeres?*

Εἰς τὴν διασπορὰν τῶν Ἑλλήνων, ad dispersos inter Graecos] Vox διασπορᾶς Iudaeis Graece loquentibus, quos *Hellenistas* dici mos habet, significat ea loca in quibus Israelis posteri exsulabant, גלות, ut videre est Deut. 30: 4, Neh. 1: 9, Ps. 147: 2, 2 Macc. 1: 27. In loco illo Ps. LXX habent τὰς διασπορὰς τοῦ Ἰσραήλ; at Symmachus τοὺς ἐξωσμένους [*eiectos*]. Nobiles autem διασποραὶ erant duae, prior Babyloniorum, altera Graecorum; id est illa quae sub Chaldaeis, haec quae sub Macedonibus contigerat: nam Regnum Macedonum Hebraei vocant מלכות יון *Regnum Graecorum*. Vide 1 Macc. 6: 2. Sensus est: Ibitne Antiochiam aut Alexandriam, quo multi Israelitarum migrarunt sub Successoribus Alexandri? Hoc autem potius quaerunt quam de regionibus sub Partho, quia Syria et Aegyptus minus longe aberant a Iudaea, et plurimi inde Hierosolyma festis diebus veniebant; non aeque ex Mediae partibus.

Καὶ διδάσκειν τοὺς Ἕλληνας, docturus Graecos] Ut dogma suum spargat non tantum inter Israelitas, sed etiam inter Graecos, id est, eos qui, cum Israelitae non sint, in iis locis habitant, Deum unum non agnoscentes. ܠܚܢܦܐ *impios* habet hic Syrus. Hoc volunt: Forte sperat suum dogma, quod ritibus Legis non multum tribuit, gratiosum fore apud alienigenas, ita ut eorum ope facile speret tutum se fore adversus conatus nostratium.

36. *Τίς ἐστιν οὗτος ὁ λόγος ὃν εἶπε, quis est hic sermo quem dixit*] Nam nisi hoc vult, quem sensum habet sermo ipsius? Ubi enim in terra Palaestina praesidium sibi sperat, cum Romani ipsi in his locis plurimum deferant auctoritati Synedrii, cuius iudicium ipsi adversatur? Sic et Apostolos videmus nusquam minus tutos fuisse quam in Iudaea. Sed quo ipsi Iesum iturum putabant ut ipsorum insidias vitaret, eo, Iesu iam locum tantum ac gloriosum obtinente, ipsi coacti sunt fugam capere.

37. *Ἐν δὲ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ τῇ μεγάλῃ τῆς ἑορτῆς, ultimo autem magno festi die*] Primus dies et ultimus τῆς ἑορτῆς erant festi, sed ultimus quo dabatur ἄφεσις λαοῖς [*dimissio populo*] celebrior et cum solenni laetitiae significatione. Nam et palmas ramosque tum gestantes canebant *Hosanna.* Vocatur is dies מקרא קדש κλητὴ ἁγία [*celebris sancta*] Lev. 23: 36, item עצרת ἔξοδος [*exitus*] Graecis. Multa de hac laetitiae significatione in Thalmude titulo *Succah.*

Εἱστήκει ὁ Ἰησοῦς, stabat Iesus] Non inter deambulandum, ut alias, sermonem hunc habuit, sed stans et intenta voce, quo magis attentionem excitaret.

Ἐάν τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρός με, καὶ πινέτω, si quis sitit, veniat ad me, et bibat] Ex rebus obviis sermonis occasionem capere Christus solebat. Eo autem die populus magna pompa ex fonte Siloae aquam hauriebat, canticum illud ex Esaia usurpans, *Haurietis aquas in gaudio de fontibus salutis.* Hoc conspecto docet eos Christus quis sit fons vere salutaris indicatus a Zacharia 13: 1. Verba autem haec sua sumit ex Esaia 55: 1. Sensus est: Qui desiderio felicitatis uritur (nam id *sitire* vocant Hebraei, ut et aliae gentes) ad me veniat; ego sitim eius restinguam.

38. *Ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, qui credit in me*] Qui mihi fidem

dem ita adhibet ut mihi pareat atque vitam instituat, quemadmodum ego doceo, et qualem describit aliquatenus Esaias 58: 7 et sequentibus.

Καθὼς εἶπεν ἡ γραφή, sicut dicit Scriptura] Ita saepe Iohannes, ubi non unum aliquem locum sed multorum consensum indicat. Quare et Syrus pluraliter hic *Scripturas* posuit, quomodo et supra habemus 5: 39. Pertinent huc omnes loci qui de *effundendo Spiritu agunt*: nam *effusio* tacitam habet aquarum comparationem. Sed praecipue respici puto locum Esaiae dicto cap. 58: 11, *Erit sicut exitus aquarum cuius aquae non deficient*: hunc enim locum videtur *παραφράζειν* [*fusius exponere*].

Ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ ῥεύσουσιν ὕδατος ζῶντος, flumina de ventre eius fluent aquae vivae] Apud exitus sive scaturigines aquarum solebant *conceptacula lapidea* fieri: *ἀγγεῖα* vocantur Graecis Prov. 5: 15, Hebraeis modo בור, modo באר: nam haec in privatis locis distingui aiunt Thalmudistae, in publicis vocabula misceri. In horum medio erant tubi per quos aqua in publicum exsiliebat. Dicto loco Proverb., *Dispergantur fontes tui foras, et fluenta de medio conceptaculi.* Omne autem medium aut intimum Hebraeis בטן, Graecis *κοιλία* dicitur, ut 1 Reg. 7: 20, Matth. 12: 40. Dicitur igitur futurum ut sibi credentes ita repleantur aqua ut contineri intra ipsos nequeat, sed undique magnis fluentis exsiliat. *Aquam* autem hic intelligit Spiritum Sanctum, ut statim Iohannes explicat. *Aqua viva* est *aqua iugiter fluens*, ut explicat Servius in codice Fuldensi, addens *augurale esse verbum.* Merito autem sic vocatur Spiritus Sanctus, quia arrhabo est vitae aeternae. *Ποταμοὶ* vocantur non tantum *amnes* sed et *quaevis copia aquarum*, Matth. 7: 25, 27. Est autem Hebraismus, *ὁ πιστεύων* [*credens*], et deinde *αὐτοῦ* [*eius*], pro quo Graeci una voce dicerent *τοῦ πιστεύοντος* [*credentis*].

39. *Περὶ τοῦ πνεύματος οὗ ἔμελλον λαμβάνειν οἱ πιστεύοντες, de Spiritu quem accepturi erant credentes*] Non tantum Apostoli, sed credentium ingens multitudo, cuius rei initium in 120 hominibus factum est in Pentecoste. Vide quae ad Marc. 16: 17 et deinceps.

Οὔπω γὰρ ἦν Πνεῦμα, nondum enim erat Spiritus] Ita

 pu-

puto scriptum fuisse; nam ἅγιον [*sanctus*], quod Graeci codices, nec omnes, habent et sequitur Arabs, Syrus et Latinus veteresque Scriptores non agnoscunt. Itaque explicandi causa adiectum est, sicut in Graecis quibusdam ἐπ' αὐτοῖς [*super ipsis*], et in nonnullis *datus* ad vitandam calumniam Macedonianorum; quibus tamen minime opus est: subintelligendum enim ex prioribus *credentium Christo.* Hic Spiritus credentium Christo adhuc erat exspectandus. Alioqui *Spiritus Sanctus* etiam de Prophetis dicitur 2 Petr. 1: 21, et de Elisabeta Luc. 1: 41, et de Zacharia ibidem 67.

Ὅτι ὁ Ἰησοῦς οὐδέπω ἐδοξάσθη, quia Iesus nondum acceperat gloriam] Nondum in coelum adscenderat, ut explicatur Act. 2: 33 et Eph. 4: 8, 9, 10. Regis enim est iam regnantis dona dare regia. Iustinus Colloquio cum Tryphone: *Πάλιν ὡς ἐπεπροφήτευτο γενήσεσθαι δόματα, ἃ ἀπὸ τῆς χάριτος τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος ἐκείνου τοῖς ἐπ' αὐτὸν πιςεύουσι δίδωσιν, ὡς ἄξιον ἕκαςον ἐπίςαται, ὅτι ἐπεπροφήτευτο τοῦτο μέλλειν γίνεσθαι ὑπ' αὐτοῦ μετὰ τὴν εἰς οὐρανὸν ἀνέλευσιν αὐτοῦ* [*Deinde quomodo praedictum sit dona exstitura, quas ille ex gratia potentis Spiritus sui daturus esset in se credentibus, sicut quemque dignum sciret, quod et ipse praesignificaverat se facturum post suam in coelum adscensionem*].

40. *Πολλοὶ οὖν ἐκ τοῦ ὄχλου, multi ergo ex turba*] Moti verborum maiestate percellente animos.

Ὁ προφήτης, Propheta] Vide supra 1: 21.

41. *Μὴ γὰρ ἐκ τῆς Γαλιλαίας ὁ Χριςὸς ἔρχεται, numquid e Galilaea venit Christus*] De loco ortus Iesu nihil nisi rumore ipsis constabat, de miraculis et dogmate, visu atque auditu, quibus excitari debuerant ut de ortu aut ipsum aut cognatos ipsius interrogarent.

42. *Οὐχὶ ἡ γραφὴ εἶπεν, ὅτι ἐκ τοῦ σπέρματος Δαβὶδ, nonne Scriptura dicit, ex semine Davidis*] Qui haec dicebant a Doctoribus erant instituti apud quos traditiones istae vigebant. Vide Matth. 22: 42.

Καὶ ἀπὸ Βηθλεὲμ τῆς κώμης, ὅπου ἦν ὁ Δαβὶδ, et Bethleemo e vico, ubi erat David] Vide Matth. 2: 5, *κώμας* vocant Scriptores nostri non raro minora oppida, ut Luc. 24: 13. Etiam Graeci עיר saepe *πόλιν* [*oppidum*], in-

interdum κώμην vertunt. Davidis domus paterna Bethleem 1 Sam. 16: 4, 17: 12, 15, atque ibi gentilitia convivia celebrare erat solitus, 1 Sam. 20: 6, 29.

43. Σχίσμα] *Diversitas studiorum.* Sic infra 9: 16, 10: 19.

44. *Τινὲς δὲ ἤθελον ἐξ αὐτῶν πιάσαι αὐτὸν, quidam autem ex ipsis volebant apprehendere eum*] Subornati a Senatoribus. Vide supra 30.

45. *Ἦλθον οὖν οἱ ὑπηρέται, venerunt ergo ministri*] Postquam per dies aliquot Christum sectati erant, quasi eum prehensuri data occasione.

Πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ Φαρισαίους, ad Pontifices et Pharisaeos] Ἀρχιερεῖς hic intellige non tantum Caiapham et Annam, sed et alios familiarum Sacerdotalium Principes; *Pharisaeos*, caeteros e Senatoribus quibus prehensio cordi erat, quique hoc negotium urgebant.

46. *Οὐδέποτε οὕτως ἐλάλησεν ἄνθρωπος, nunquam sic locutus est homo*] Ἄνθρωπος איש pro τὶς [*aliquis*], ut et infra 51. Ingenue loquuntur: non causantur metum turbae, sed animi conscientiam verbis Divinis commotam; tanto Magistratibus suis meliores. Confer Matth. 7: 29, 1 Cor. 2: 14.

47. *Μὴ καὶ ὑμεῖς πεπλάνησθε, numquid et vos seducti estis*] Etiam vos, qui, cum in ministerio nostro sitis, facile potestis discere ea quae ad religionem pertinent?

48. *Μή τις ἐκ τῶν ἀρχόντων ἐπίστευσεν, an quis ex principibus credidit*] *Ex Senatoribus Magni Synedrii*, qui ius habent cognoscendi de Propheta. Vide supra 3: 1, et hoc capite 26.

Ἢ ἐκ τῶν Φαρισαίων] *Aut saltem ex Pharisaeis*, qui et sanctitatis et eruditionis nomine excellunt. Ita a duplici auctoritate argumentantur, Iudiciali et Magistrali.

49. *Ἀλλ' ὁ ὄχλος οὗτος, sed turba haec*] *Populus terrae*, ut loquebantur: *faex populi.*

Ὁ μὴ γινώσκων τὸν νόμον, quae non novit Legem] Qui studium non ponit ut exacte Legem discat secundum Scholarum interpretationes et traditiones.

Ἐπικατάρατοί εἰσι, maledicti sunt] חרם, quod saepissime Rabbini dicunt de populo terrae. Sumtum hoc ex Deut. 7: 26, ubi *maledicti* aut *exsecrabiles* pronuntiantur qui ex Lege vivere noluerint. Quasi vero hoc ad illos apices

ces pertineret qui nisi in Scholis disci non poterant: ideoque simplex aliquis piscator aut opifex secundum communem intellectum dans operam servandis Dei praeceptis Deo placere non posset.

50. *Ὁ ἐλθὼν νυκτὸς πρὸς αὐτὸν, qui nocte venerat ad eum*] Hoc additur ut intelligatur et Christi fautor et timidior. Ideo nec aperte ei patrocinatur.

Εἷς ὢν ἐξ αὐτῶν, qui unus erat ex ipsis] Unus e Senatu, ut apparet supra 3: 1.

51. *Μὴ ὁ νόμος ἡμῶν κρίνει τὸν ἄνθρωπον, an lex nostra iudicat hominem*] *Κρίνει*, id est, *patitur iudicari.* Nostrane Lex, quae aequitatem ubique Iudicibus commendat, hoc patitur ut praeiudicio confodiatur aliquis (quale hoc erat de Iesu prehendendo), neglectis veri indagandi rationibus commodis, qualis est imprimis ut ipse coram interrogetur atque audiatur? Vide Praeceptorum iubentium CVI. *Τὸν ἄνθρωπον, hominem aliquem*, ut supra 2: 25. De lege Romana idem dicit Piso apud Appianum Civilium III, *Ὁ νόμος δικαιοῖ τὸν εὐθυνόμενον αὐτὸν ἀκοῦσαί τε τῆς κατηγορίας καὶ ἀπολογησάμενον ὑπὲρ αὐτοῦ κρίνεσθαι* [*Vult lex reum audire ea de quibus accusatur, et ubi se defenderit iudicari*].

Ἐὰν μὴ ἀκούσῃ παρ' αὐτοῦ πρότερον, si non prius audierit ex ipso] Cum in eadem urbe palam versetur, neque de fuga suspectus sit. *Ἐὰν μὴ* hic *si non* vertendum.

Καὶ γνῷ τί ποιεῖ, et cognoverit quid faciat] *Καὶ* pro *ut:* ut scilicet eo modo cognoscatur quam vitam vivat, quem se dicat, quibus argumentis.

52. *Μὴ καὶ σὺ ἐκ τῆς Γαλιλαίας εἶ, tune etiam Galilaeus*] Non quod hoc crederent, sed quod significare vellent non alios Iesum fautores habere quam populares factione occupatos. Vide Marc. 14: 70, Luc. 22: 59.

Ἐρεύνησον, scrutare] *Revolve tecum omnium temporum historiam.* Loquuntur ut erudito.

Καὶ ἴδε, et vide] Quasi dicant, *Certum est, Constat.*

Ὅτι προφήτης ἐκ τῆς Γαλιλαίας οὐκ ἐγήγερται, e Galilaea nullum ortum Prophetam] Non de uno sed de quovis Propheta accipe. Nullus, aiunt, Galilaeus unquam a Deo donatus est Spiritu Prophetico: Gens est Deo despecta. Vide supra 1: 46. Occoecatus odio animus nihil

ad

ad illud de aequitate a Nicodemo allatum respondet, sed argumentum arripit, quo nullum fragilius, ab historia negative; quasi nemo eximius nasci posset unde non alius talis prior natus sit. Proprie autem de Propheta dicitur ἐγήγερται, id est, *a Deo excitatus et quasi in sublimi collocatus est.* Notavimus ad Matth. 11: 11.

53. *Καὶ ἐπορεύθη ἕκαστος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, et abiit in suam quisque domum*] Discessio facta est re infecta: quod credibile est evenisse, quia Sadducaei, pars Senatus, Nicodemi sententiam probarunt. Erant enim, ut Iosephus notat, in iure dicendo exacti satis Legis observatores, et libenter Pharisaeis contradicebant. Videntur autem postea hi cessisse, intellecta Maiestatis accusatione: erant enim cultores Romanae potentiae.

CAPUT VIII.

1. *Ἰησοῦς δὲ ἐπορεύθη, Iesus autem perrexit*] De historia adulterae iam olim fuit quaestio, et nunc est. Ego plane arbitror initio nec a Matthaeo scriptam in Hebraeo Euangelio, nec a Iohanne in Graeco; sed quia et hi et alii Apostoli viva voce hanc historiam saepe narraverant, attextam a Nazarenis quidem Palaestinae Hebraeo Euangelio, a Papia autem aliisque Iohannis discipulis Graeco Iohannis, et ab Ecclesia probatam, ideo quod satis certo testimonio constaret ab Apostolis traditam. Ideo vetustiora Graeca exemplaria et Syriacum non habent. At habent Latina quaedam, seriora Graeca, et Arabicum. Nam in Nazaraeorum Hebraeo fuisse satis ex Hieronymo constat. Puto autem omissam scribi ab ipsis Apostolis, quod facile inde calumnia arripi posset traducendi Christianos apud Magistratus quasi evertentes publica iudicia, quibus stare videtur reipublicae salus. Nam quod quidam putant a Novatianis erasam credibile non est, cum ex Eusebio et Hieronymo satis appareat ante ea tempora desideratam.

Εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν, in montem Oliveti]. In villam Gethsemane, ubi orare et pernoctare solebat, Luc. 21: 37, Matth. 26: 36. Coenabat autem saepe in proximo in Bethania apud Lazarum et eius sorores.

2. Ὄρθρου δὲ πάλιν, *diluculo iterum*] Cum diluculo docere incipiebat, Luc. 21: 38.

Καθίσας ἐδίδασκεν, *sedens docebat*] Qui mos longum sermonem ordienti.

3. Οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *Scribae et Pharisaei*] Qui doctissimi et religiosissimi Iudaeorum audiebant, quaestionem ei proponunt captatoriam, qualis illa erat de Tributo Caesari solvendo, Matth. 22: 17.

Ἐν μοιχείᾳ κατειλημμένην, *in adulterio deprehensam*] A duobus testibus, ut Lex desiderat. Quidam μοιχείαν hic incestum intelligunt, ideo quod negent adulterium apud Iudaeos lapidatione punitum, de quo mox dicemus. Ego plane arbitror retinendam vocis proprietatem.

Ἐν μέσῳ, *in medio*] Loco conspicuo. Sic Matth. 14: 6, Marc. 3: 3.

4. Ἐπαυτοφώρῳ, *in flagranti*] Tam manifeste ut negari non possit. Vox est Graeca forensis. Indicant non agi hic de suspicione; in quam constituta erat potio aquae Zelotypae.

5. Μωσῆς ἡμῖν ἐνετείλατο τὰς τοιαύτας λιθοβολεῖσθαι, *Moses mandavit nobis tales lapidare*] Lev. 20: 10, Deut. 22: 22 mortis poena indicitur adultero et adulterae. At mortis poena, ubi lex nihil exprimebat, accipiebatur mitissima, id est strangulatio, quam specialiter in adulterae supplicio agnoscunt Hebraeorum Magistri. Lapidationis poena est inter atrociores. Statuebatur vir aut mulier, nudi parte aliqua et manibus vincti, in catasta alta quantum bis fert mediocris hominis statura: inde in locum inferiorem a testibus praecipitabantur: et si eo casu interimerentur, sufficiebat id supplicium: sin minus, superiiciebatur tergo iacentis saxum ingens ab ipsis testibus, et, si opus esset, alia a reliquis adstantibus. Quo igitur iure hoc graviore supplicio affectae adulterae? Aiunt quidam, cum Lev. 20 initio et fine capitis mentio fiat lapidationis, etiam in medio posita eodem trahenda. Sed eodem in capite quaedam incendio puniuntur, quaedam per succisionem כרת, id est, per poenam Divinitus infligendam si res lateat; sin manifesta sit res et monitio praecesserit, per verbera. Alii dicunt, cum in Deuteronomio sequentibus verbis sponsae corruptae imponatur poe-

poena lapidationis, ex pari aut maiori ratione debere eam et adulterae aptari. Sed obiici potest in sponsam gravius animadversum quia in custodia mariti non erat, sicut et gravius punitur furtum de pascuo quam de ovili. Potest fieri ut haec adultera dicatur sicut sponsa uxor dicitur: et ita quaeratur an ex sponsarum lege poena exigi debeat. Sed et dici potest ubi mortis poena lege exprimitur, non item mortis genus, ibi a Synedrio pro ratione temporum genera poenarum definita; ut graviores exigerentur ubi occurrendum erat gliscenti exemplo. Quare ex Ezech. 16: 40, collato comm. 38, notat Kimchi, nonnullis temporibus lapidatas adulteras. Et eo factum, ut qui de Susanna historiam scripsit, falso adulterii insimulatores lege talionis lapidatos dixerit. Similiter et Hyrcani sequentibusque temporibus in Iudaea putem lapidatas adulteras ob criminis frequentiam. Vide Rom. 2: 22. Sumenda ergo haec verba quasi dictum esset: *Moses tales praecepit morte puniri, quam mortem postremus usus fecit lapidationem.*

Σὺ οὖν τί λέγεις, tu ergo quid dicis] Romani non ita dudum omnia capitalia supplicia eripuerant Iudaeis, ut alibi notatum est. In lapidatione populus testibus praeeuntibus iudicium exsequebatur, et quidem his temporibus saepe citra sententiam, ut Stephano factum et Iacobo Iesu cognato, cuius historia apud Iosephum. Usurpabat ergo interdum populus hoc ius quamvis Romanis nolentibus, ut a Deo concessum. Quaeritur ex Iesu quid sentiat.

6. *Ἵνα ἔχωσι κατηγορίαν κατ᾽ αὐτοῦ, ut haberent de quo eum accusarent*] *Ut eum accusarent* aut apud Romanos imminutae Maiestatis, aut apud populum imminutae libertatis.

Ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν, scribebat in terra] Sententiam aliquam dignam quae memoriae mandaretur. Videtur id moris fuisse.

Μὴ προσποιούμενος, dissimulans] Sic *μὴ προσποιεῖσθαι* usurpat Thucydides, *οὐ προσποιεῖσθαι* Polybius. Subintellige, *intelligere se sermonem Pharisaeorum et Legisperitorum.*

7. *Ὁ ἀναμάρτητος ὑμῶν, qui sine peccato est vestrum*] Verbalia huius generis non semper potentiam significant, ut

ut videtur sensisse Hieronymus, sed plerunque actum; ut ἄπρακτος [*nihil efficiens*]. Intelligendus autem hic ἀναμάρτητος qui nec adulterii nec paris aut maioris criminis reus est.

Πρῶτον τὸν λίθον ἐπ' αὐτῆς βαλέτω, primum in illam lapidem mittat] Quia lapidatio illis temporibus erat quasi iudicium populi, ideo quod de iudicibus dici solet populo aptavit. Est enim re ipsa idem dictum quod apud Paulum Rom. 2: 1, *Inexcusabilis es tu qui iudicas: quia cum alterum iudicas temetipsum condemnas, cum tu iudex eadem facias.* Venit hoc ex naturali aequitate. Cicero Verrina V, *Non modo accusator sed ne obiurgator quidem ferendus est is, qui quod in alio vitium reprehendit, in eo ipse reprehenditur.* Xenophon: *Τί προσήκει αὐτὸν ὄντα πονηρὸν πονηρίας ἕνεκα ἢ βλακείας ἄλλους κολάζειν;* [*Quomodo convenit, ut qui malus sit ob malitiam aut stultitiam aliis poenas irroget?*] Seneca: *Non potest auctoritatem habere sententia ubi qui damnandus est damnat.* Idem alibi: *Neque aequus iudex aliam de sua aliam de aliena causa sententiam fert.* Plinius: *Sic aliorum vitiis irascuntur quasi invideant, et gravissime puniunt quos maxime imitantur.* Salvianus De Gub. Divina lib. II, *Per hoc dum damnare se caeteros putant, ipsos se magis propria animadversione condemnant. Primum* autem *lapidem* nominat, quia is maximus et plerunque lethalis. Propositum autem erat Christo ostendere, non esse quod iudices aut populus multum dolerent ereptam sibi puniendi potestatem, cum ea res valde sit periculosa alicuius culpae sibi consciis, ita ut exonerari multo sit satius. Non respondet ad illud quod dixerant de lege, quia satis constabat non obligare eam ad poenas exigendas nisi ubi populus sui iuris esset, aut ubi imperantes eius rei potestatem ipsis facerent. Sed ipsi, ultra quam sub Romano Imperio concessum ipsis erat, ultro usurpabant quasi amore iustitiae: quem praetextum illis eripit, iussis in semet descendere, ubi satis criminum inventuri essent quod vindicare possent.

8. *Πάλιν κάτω κύψας ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν, iterum se inclinans scribebat in terra*] Ostendens nihil habere se quod adiiceret, neque sua interesse quid agerent.

9.

9. Ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι, *a conscientia convicti*] Erant enim eo tempore corruptissimi mores etiam eruditorum, ita ut et adulteria essent frequentia. Vide caput secundum ad Romanos, et Iosephum circa haec tempora.

Εἷς καθ᾽ εἷς, alter post alterum] Diximus ad Marc. 14: 19.

Ἀρξάμενοι ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων ἕως τῶν ἐσχάτων, incipientes a senioribus usque ad postremos] Aetate provectissimi primi convictos se sentiebant; quorum exemplum caeteri sequebantur.

Μόνος ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ γυνὴ, solus Iesus et mulier] *Solus*, id est, sine Pharisaeis et Legisperitis. Nam Apostoli aderant, forte et turba aliqua. Sic *μόνος* habuimus supra 6: 22.

Ἐν μέσῳ οὖσα, in medio stans] Conspicua Apostolis, forte et turbae.

10. *Μηδένα θεασάμενος, neminem conspiciens*] Eorum qui mulierem adduxerant.

Οἱ κατήγοροί σου, qui te accusabant] Id est, qui mea auctoritate videbantur uti velle ad te puniendam.

Οὐδείς σε κατέκρινεν, nemo te condemnavit] Quasi dicat: Si lata est in te sententia, ego ei non contradico. Non est iniquum in adulteram mortis iudicium.

11. *Οὐδὲ ἐγώ σε κατακρίνω, nec ego te condemnabo*] Ego auctoritatem meam in hoc non commodo, ut populum, qui salva conscientia a talis supplicii exactione abstinere potest, ad id excitem.

Πορεύου] *Abi*, cura res tuas: evasisti periculum.

Καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν μηκέτι ἁμάρτανε, et iam amplius noli peccare] Alioqui multo gravius a Deo damnanda. Hoc ideo adiicit ne commeatum videretur dare peccandi. Augustinus: *Nam si peccatorum fautor esset, diceret, Nec ego te condemnabo, vade et vive ut vis. De mea liberatione esto secura: ego, quantumcunque peccaveris, te ab omni poena, etiam Gehennae et inferni terroribus liberabo. Non hoc dixit: sed, Vade, et noli amplius peccare.* Recte autem notarunt Veteres in hac femina typum esse Ecclesiae ex Gentibus idololatris colligendae, cui impertitam Dei misericordiam accusare Iudaei non possent si ipsi suos mores inspicerent.

12.

12. *Πάλιν οὖν*] *Alio tempore.* Sic supra 1: 35, 9: 15 et alibi.

Ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου, ego sum lux mundi] Cum varii varia de se sentirent, Iesus quid de se sentiendum sit, sed modeste, profitetur. De Messia dictum erat *futurum eum lucem Gentium*, Esai. 49: 6, hoc sibi aptat. Vide quae supra 1: 5 et deinceps; et Luc. 2: 32.

Ὁ ἀκολουθῶν ἐμοί] *Qui ductum meum sequitur:* lux enim praeferri solet.

Οὐ μὴ περιπατήσει ἐν τῇ σκοτίᾳ, non ambulabit in tenebris] Videt qua et quo ambulandum sit: diximus supra 1: 4 et Luc. 2: 32.

Ἀλλ' ἕξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς, sed habebit lucem vitae] Habebit sibi praeviam illam lucem quae ducit ad vitam aeternam. Vide supra dicto loco cap. 1.

13. *Εἶπον οὖν αὐτῷ οἱ Φαρισαῖοι, dixerunt ergo ei Pharisaei*] Superbi et invidi homines.

Σὺ περὶ σεαυτοῦ μαρτυρεῖς, tu de te ipse testimonium perhibes] Tam magnifica de te praedicas, et dicenti tibi credi vis.

Οὐκ ἔστιν ἀληθής] *Non digna est quae recipiatur.* Vide supra 5: 31.

14. *Κἂν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ, etsi ego testimonium perhibeo de me ipse*] Etiamsi nulla essent de me praegressa Prophetarum, nulla Iohannis Baptistae testimonia, etiamsi ego primus ac solus haec de me praedicarem.

Ἀληθής ἐστιν ἡ μαρτυρία μου] *Tamen recipienda essent mea dicta.*

Ὅτι οἶδα πόθεν ἦλθον καὶ ποῦ ὑπάγω· ὑμεῖς δὲ οὐκ οἴδατε πόθεν ἔρχομαι καὶ ποῦ ὑπάγω, quia scio unde venerim et quo vadam: vos autem nescitis unde venerim et quo vadam]. Receptum est apud omnes gentes ut testimonia admittantur pro subiectae rei qualitate. Itaque in his quae solent clam fieri, audiuntur qui alias non audirentur. Legationis iniunctae conscius est is cui iniuncta est; reliqui ab ipso hoc debent discere. Quod si is legatus nulla in re sua commoda captet, ipse ob legationem multa mala perferat, honorem vero nullum sibi vindicet, sed leganti, nec quicquam dicat quod non legante dignum sit, tunc nulla est ratio cur non ei credatur. Illud, *πόθεν ἔρχομαι*

καὶ

καὶ τοῦ ὑπάγω est circumlocutio legationis, quae accipi primo, deinde renuntiari solet. *Ego scio a quo et quae mihi data sint mandata: vos id nisi per me scire non potestis.*

15. Ὑμεῖς κατὰ τὴν σάρκα κρίνετε, *vos secundum carnem iudicatis*] *Non vera ratione rem diiudicatis, sed ex affectibus*: quod supra 7: 24 dixit κατ' ὄψιν κρίνειν. Sic κατὰ σάρκα περιπατεῖν, *sequi affectus contemta ratione.* Κρίνειν hic est *profiteri quid de aliquo sentias*: sicut isti profitebantur se Iesum habere pro indigno cui fides habeatur.

Ἐγὼ οὐ κρίνω οὐδένα, *ego neminem iudico*] *Nihil dico quod alicui noxium esse possit*; in quo dictorum genere merito maiora exspectantur documenta. Κρίνειν hic est *id dicere unde condemnatio sequi possit.* Sic et accusatores et testes *condemnare* Latine dicuntur.

16. Καὶ ἐὰν κρίνω δὲ ἐγὼ, *et si iudicem ego*] *Quod si etiam id faciam.*

Ἡ κρίσις ἡ ἐμὴ ἀληθής ἐςι, *iudicium meum verum esset*] Indicativus pro subiunctivo, more Hebraeo: *mea talis professio non esset spernenda.*

Ὅτι μόνος οὐκ εἰμὶ, *quia solus non sum*] Quod dicerem non habendum esset pro meo unius dicto. *Non solus sum*, in tali professione scilicet.

Ἀλλ' ἐγὼ καὶ ὁ πέμψας με πατὴρ, *sed ego et qui misit me Pater*] Quod ego dicerem Pater dicere censendus esset, a quo missum me dico, et qui me a se missum ostendit, et voce et tot tantisque miraculis. Legatione autem probata, quicquid legatus affirmat id censendus est qui legavit affirmare.

17. Καὶ ἐν τῷ νόμῳ δὲ τῷ ὑμετέρῳ γέγραπται] Quod iam dico, non naturali aequitati modo congruit, sed *scriptum quoque est in Lege, vestra* inquam *Lege*, in qua gloriamini. Scriptum autem est non totidem verbis, sed eadem sententia, Deut. 17: 6, cuius loci ipsa verba citantur Matth. 18: 16.

Ὅτι δύο ἀνθρώπων μαρτυρία ἀληθής ἐςι, *duorum hominum testimonium verum est*] *Pro vero recipitur*, fidem invenit, etiam ad hominis alicuius condemnationem: hoc enim est, *stabit verbum.* Quod si duorum hominum consen-

sensus tanti est, quanti haberi debet consensus Dei et a Deo missi?

18. *Ἐγώ εἰμι ὁ μαρτυρῶν περὶ ἐμαυτοῦ, ego sum qui testimonium perhibeo de me ipse*] Redit ad illud unde digressus erat: a professione de sua qualitate, quae credi poterat sine ullo damno cuiusquam. Cum autem dicit *ego*, subintellige, in cuius vita nihil est culpandum, cuius dogmata omnia ad Dei honorem, pietatem ac sanctitatem promovendam pertinent.

Καὶ μαρτυρεῖ περὶ ἐμοῦ ὁ πέμψας με πατήρ, et testimonium perhibet de me qui misit me Pater] *Is mihi fidem adstruit:* ostendit me missum, eo quo diximus modo. Vide supra 3: 2, 5: 32, 36.

19. *Ποῦ ἐστιν ὁ πατήρ σου, ubi est Pater tuus*] Odio excoecati non intelligebant quem *Patrem suum* diceret, ut explicatur infra 27. *Ubi est?* demonstra eum nobis, ut videamus qualis sit auctoritatis, quid dicat.

Οὔτε ἐμὲ οἴδατε, οὔτε τὸν πατέρα μου, neque me nostis, neque Patrem meum] Ita affectibus impedimini, ut nec meam qualitatem intelligatis, nec quem dicam esse Patrem meum; cum tamen utrunque satis clare vobis exposuerim.

Εἰ ἐμὲ ᾔδειτε, καὶ τὸν πατέρα μου ᾔδειτε ἄν, si me nossetis, et Patrem meum nossetis] Si consideraretis me Doctorem esse sanctissimi dogmatis, facile et hoc conciperetis animo non alium a me Patrem appellari quam Deum. Sic supra 4: 10, *εἰ ᾔδεις τὴν δωρεὰν τοῦ Θεοῦ, si intelligeres* [*donum Dei*]. Et infra 13: 17.

20. *Ἐν τῷ γαζοφυλακίῳ, in gazophylacio*] Loco valde celebri, et in quo etiam Sacerdotum e primoribus quidam versari erant soliti. Vide quae ad Marc. 12: 41.

Διδάσκων ἐν τῷ ἱερῷ, docens in templo] Id est, cum nunc hoc, nunc illo templi loco doceret.

Καὶ οὐδεὶς ἐπίασεν αὐτόν, et nemo apprehendit eum] *Καὶ* pro *et tamen*. De sensu vide supra 7: 32.

21. *Ἐγὼ ὑπάγω, ego vado*] Cum sciret multos adstantium perstare in consilio se capiendi et mortem ipsi procurandi, ostendit eius consilii vanitatem, ut supra 7: 33.

Καὶ ζητήσετέ με, et quaeretis me] Id est, ut maxime velitis nocere mihi non poteritis.

Καὶ

Καὶ ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ ὑμῶν ἀποθανεῖσθε, et in peccato vestro moriemini] Desumtum est ex Ezech. 3: 19, ubi in Graeco, *ἐν τῇ ἀδικίᾳ αὐτοῦ ἀποθανεῖται* [*in iniquitate sua morietur*], ex quo loco sumenda est huius interpretatio. Merito eveniet, ut et ego extra periculum ponar, et vos ob culpas vestras pessime pereatis; quia ego quidem monitoris officio probe functus sum, vos autem monenti auscultare noluistis. Indicatur autem Urbis et populi excidium: quod universalis iudicii praesagium fuit.

Ὅπου ἐγὼ ὑπάγω, ὑμεῖς οὐ δύνασθε ἐλθεῖν, quo ego vado, eo vos non potestis venire] *Eo non potestis pertingere*, ut supra 7: 34.

22. *Μήτι ἀποκτενεῖ ἑαυτὸν, numquid interficiet semetipsum*] Num sibi manus inferet Samsonis exemplo, ne nos ei illudere aut mortem inferre possimus? Nam id Hebraei quidam licitum putabant, ut ex Iosepho quoque apparet.

23. *Ὑμεῖς ἐκ τῶν κάτω ἐςὲ, vos inferne estis*] Hoc *ἐκ τῶν κάτω* statim explicat *ἐκ τοῦ κόσμου* [*ex mundo*]: quod non originem significat, sed affectum, ut patet infra 16: 19, ubi Apostoli negantur esse *ἐκ τοῦ κόσμου*, *mundi studiis operari*.

Ἐγὼ ἐκ τῶν ἄνω εἰμὶ, ego superne sum] Id est, *τὰ ἄνω φρονέω, μὴ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς* [*quae sursum sunt curo, non quae in terra*], ut loquitur Paulus Col. 3: 2. Ac proinde non mirum est si ad superna assumar.

24. *Εἶπον οὖν ὑμῖν, ὅτι ἀποθανεῖσθε ἐν ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν, dixi ergo vobis, vos morituros in peccatis vestris*] Hic interpretatur quod de poenis eorum dixerat intelligendum de iis qui vitiis suis addicti erant ac tales manebant.

Ἐὰν γὰρ μὴ πιςεύσητε ὅτι ἐγώ εἰμι, si enim non credideritis me esse] Ubi *ἐγώ εἰμι* simpliciter ponitur, intelligendum id de quo ante agebatur. Sic Luc. 24: 39, infra 18: 5 subauditur *Iesus*: hic vero *lux mundi*, ex comm. 12. Supra 4: 26, *Messias*.

Ἀποθανεῖσθε ἐν ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν, moriemini in peccatis vestris] Nullus melior morborum vestrorum Medicus adveniet. Si a me sanari non vultis, insanabiles estis. Vide infra 16: 8 et Hebr. 10: 26.

25. *Σὺ τίς εἶ*] *Quis es?* id est, Qualis es? ideo neutro nomine respondet Iesus.

Τὴν ἀρχὴν, primum] מתחלה [*iam dudum*], quod τὴν ἀρχὴν vertunt Graeci. Hoc autem ideo dicit Christus quia multa alia de se praedicare poterat praeter id quod dixerat: sed eo nunc contentus est.

Ὅ τι καὶ λαλῶ ὑμῖν] *Primum hoc sum, quod et dico vobis:* hoc ipsum quod me hoc ipso tempore esse dixi, id est, *Lux mundi.* Solet מלל Hebraeum, quod et hic posuit Syrus, per λαλεῖν verti: id autem Hebraei explicant *dicere aliquid concise*, ἀποφθεγματικῶς Matth. 9: 18, 13: 3, 34, Marc. 2: 2, Luc. 24: 25, Ioh. 3: 34 et alibi.

26. *Πολλὰ ἔχω περὶ ὑμῶν λαλεῖν καὶ κρίνειν*] De me hoc tantum dico quod dixi, *de vobis autem multa possem dicere ad vos notandos:* id enim est hic *iudicare*, ut supra 15 diximus: quasi dicat, possem dicere vos esse seductores et causas tenebrarum.

Ἀλλ' ὁ πέμψας με ἀληθής ἐςι] Hoc adversum vos pro hoc tempore sufficiat, quod *ille qui me misit in omnibus rebus fide est dignissimus.*

Κἀγὼ ἃ ἤκουσα παρ' αὐτοῦ, ταῦτα λέγω εἰς τὸν κόσμον, et ego quae audivi ab eo, haec loquor ad mundum] Vide supra 3: 32. Sensus: Qui me misit fide dignus est, et ego nihil dico aliud quam quod ab ipso dicendum accepi. Quare merito mihi credere deberetis; quod cum non faciatis, estis inexcusabiles. Non dicit autem simpliciter *vobis dico*, sed εἰς τὸν κόσμον, ut magis confirmet quod dixerat, *se esse Lucem mundi.* Nam et quae ipsis dicebat, in hoc dicebat ut latius spargerentur. Et locus ipse gazophylacii erat medius inter subdiale in quo erant Iudaei, et subdiale in quo erant alienigenae.

27. *Οὐκ ἔγνωσαν ὅτι τὸν πατέρα αὐτοῖς ἔλεγε*] Intellige τὸν πατέρα τὸν Θεὸν [*Patrem Deum*], quem *Patrem κατ' ἐξοχὴν* [*per excellentiam*] Hebraei vocabant: id quod recte hic interpretando expressit Latinus: *Plerique de auditoribus non intelligebant eum haec de Deo Patre dicere*, Deum Patrem ab ipso *mittentis* voce significari. Nam λέγω hic est *significo*, ut Latinis saepe.

28. *Ὅταν*] Id est, *postquam*, ut Matth. 9: 15, Luc. 14: 8.

Ὑψώ-

Ὑψώσητε, exaltaveritis] *Vestro incitatu in crucem egeritis.* Vide supra 3: 14, infra 12: 32.

Τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, Filium hominis] Sic supra 3: 13, 14.

Τότε γνώσεσθε ὅ τι ἐγώ εἰμι, tunc noscetis quid ego sim] Dixerat primum *Lucem* se esse *mundi: quid praeterea sim*, inquit, *cognoscetis post meam passionem*, ὅ τι hic sumo pro τί. Tunc cognoscetis me esse Victorem Mortis ex Resurrectione, Dominum coeli et Angelorum ex Adscensione, ipsius Spiritus Missorem, ac postremo Vindicem rebellium. Cognoscetis autem alii resipiscendo, alii ita convicti ut nulla specie negare possitis.

Καὶ ἀπ' ἐμαυτοῦ ποιῶ οὐδέν, et a me ipso facio nihil] *Καὶ* pro *certe, etenim.* Quod dixi antehac *me nihil iniussu Patris facere*, id tunc apparebit.

Ἀλλὰ καθὼς ἐδίδαξέ με ὁ πατήρ ταῦτα λαλῶ, sed sicut docuit me Pater haec loquor] Vide supra 5: 19, *dictata Patris recito.*

29. *Καὶ ὁ πέμψας με μετ' ἐμοῦ ἐστιν*] Praesens pro futuro, ut mox 31, et *καὶ* pro *ideo. Ideo*, inquit, *qui me misit plane res meas promovebit.* Hoc enim significat Hebraismus *cum aliquo esse.* Vide Matth. 1: 23 et 28: 20.

Οὐκ ἀφῆκέ με μόνον ὁ πατήρ, non reliquit me solum Pater] Explicat id quod iam dixerat. Sic et infra opponit *solum esse* et *Patrem esse cum ipso*, 16: 32. Similiter illud infra 14: 18, *Οὐκ ἀφήσω ὑμᾶς ὀρφανούς· ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς* [*Non relinquam vos orphanos: veniam ad vos*].

Ὅτι ἐγὼ τὰ ἀρεστὰ αὐτῷ ποιῶ πάντοτε, quia facio semper quae ei placent] *Ποιῶ*, id est, *ἐποίησα* [*feci*]. Christi perfectissima obedientia non hoc tantum in loco, sed et alibi, ponitur ut causa gloriae ipsi collatae. Vide Phil. 2: 8 et Esai. 53: 10, 11, 12.

30. *Πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν, multi crediderunt in eum*] Id est, crediderunt a Deo missum, sed fide infirma.

31. *Πρὸς τοὺς πεπιστευκότας αὐτῷ, ad eos qui credebant ei*] Eorum praecipue causa, quanquam communiter ad turbam sermonem dirigens.

Ἐὰν ὑμεῖς μείνητε ἐν τῷ λόγῳ τῷ ἐμῷ, si vos manseritis in sermone meo] *Μένειν ἐν τῷ λόγῳ* aut *ἐν τῇ διδαχῇ* [*in* doc-

doctrina] *Christi*, ut dicitur 2 Epist. 9, est observare praecepta, cui opponitur *παραβαίνειν* [*transgredi*].

Ἀληθῶς μαθηταί μου ἐστέ, vere discipuli mei estis] *Discipuli* dicuntur qui auditum veniunt: vere autem illis *discipulorum* nomen competit qui quod docetur sibi tanquam normam proponunt. Quintilianus de praecoci ingenio: *Non subest vera vis, nec penitus immissis radicibus innititur*. Vide quae de voce *μένειν* diximus supra 3: 36.

32. *Καὶ γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν, et cognoscetis veritatem*] *Experiendo discetis qualis sit veritas*. Vide quae de voce *γινώσκειν* diximus supra 6: 69. Platonici cognitionem quandam statuunt matrem Amoris, alteram filiam.

Καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς, et veritas liberabit vos] Profectus ille in cognitione veri dogmatis vos liberos reddet a dominio vitiorum, idque tum praeceptorum puritate, tum promissorum praestantia. Hierocles: *Ἐν γὰρ τῇ ἀγνοίᾳ τῶν κρειττόνων ἀνάγκη δουλεύειν τοῖς χείροσιν, ὧν ἐλευθερῶσαι ἄλλως οὐχ οἷόν τε ἢ τῇ δι' ἀναμνήσεως εἰς νοῦν καὶ Θεὸν ἐπιστροφῇ* [*Dum manet rerum meliorum ignorantia, necesse est hominem servire peioribus, a quibus liberari aliter non potest nisi reminiscendo ad Mentem et ad Deum convertatur*]. Marinus Proclo: *Ἀλήθεια γὰρ πάντων μὲν ἀγαθῶν θεοῖς ἡγεῖται, πάντων δὲ ἀνθρώποις* [*Veritas omnium bonorum auctor tum Diis tum hominibus*].

33. *Σπέρμα Ἀβραάμ ἐσμεν, καὶ οὐδενὶ δεδουλεύκαμεν πώποτε, Abrahami sumus proles, et nemini servivimus unquam*] Ut de Aqua et Pane, ita et de Servitute dicta *κατ' ἀλληγορίαν* [*secundum latentem sensum*] verba sumuntur hic nimium *κατὰ πόδας* [*verbotenus*]. Duobus maxime modis homines servi fiebant, nascendo ex servis, aut bellico casu incidendo in captivitatem. Utrumque a se removent. Non sumus nati ex Cananaeis aliisve servilibus populis, sed per legitimum tramitem et ingenua capita ab Abrahamo usque descendimus: tum vero nemo nos in servitutem bello redegit. Non agitur hic de libertate status publici, sed privati.

Πῶς σὺ λέγεις· Ὅτι ἐλεύθεροι γενήσεσθε, quomodo tu dicis: Liberi fietis] Abundat *ὅτι*, ut alibi saepe. Liberum hominem non posse manumitti et leges et ratio docent.

34.

34. *Πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δοῦλός ἐςι τῆς ἁμαρτίας, quisquis facit peccatum, servus est peccati*] Ποιεῖν ἁμαρτίαν quid sit vide Matth. 7: 23. *Δοῦλός ἐςι τῆς ἁμαρτίας*, quia ab illo vitio, cui studet tanquam captivus fertur atque agitur, אסיר Esai. 42: 7. Horatius de Amore:

Urget enim mentem dominus non lenis, et acres
Subiectat lasso stimulos.

Cicero Paradoxis: *Si servitus sit obedientia fracti animi atque abiecti et arbitrio carentis suo, quis neget omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos esse servos? An ille mihi liber, cui mulier imperat?* et quae ibi sequuntur. Egregie hoc dictum exsequitur Philo, ὅτι πᾶς ὁ σπουδαῖος ἐλεύθερος [*omnem virum bonum esse liberum*]. Adde Rom. 6: 16, 2 Petr. 2: 19 et Prov. 5: 22. Elucet autem Christi lenitas in eo quod haec pronuntiat nondum nominatis personis in quas diceret; si forte ea ratione emendarentur.

35. *Ὁ δὲ δοῦλος οὐ μένει ἐν τῇ οἰκίᾳ εἰς τὸν αἰῶνα, servus autem non habitat in domo in aeternum*] לעולם [*in aeternum*], id est, toto vitae suae tempore: ut apud Horatium:

Serviet aeternum qui parvo nesciet uti.

Non habitat, id est, ius non habet habitandi, *in domo*; sicut ἔχειν [*habere*] sumi supra monuimus aliquoties. Nota autem tacite mutari tralationem. Nam a servo affectuum transitur ad servum respectu domus. Sic Rom. 7 a morte mariti transitur ad mortem eius qui legi quasi devinctus est. Et similia multa in hoc genere sermonum occurrunt.

Ὁ υἱὸς μένει εἰς τὸν αἰῶνα, filius autem habitat in aeternum] *Ius habet in domo habitandi*; nam, ut Iurisconsulti loquuntur, *est quasi dominus rerum paternarum: herus minor* in Comoediis. Confer Gen. 21: 10, Gal. 4: 30.

36. *Ἐὰν οὖν ὁ υἱὸς ὑμᾶς ἐλευθερώσῃ, si ergo vos Filius liberaverit*] Erat in Graeciae quibusdam civitatibus, forte et alibi, usitata ἀδελφοθεσία, *adoptio in fratres*, quo hic videtur alludi. *Si Filius vos ex servis faciat liberos, simulque sibi cohaeredes.* Tribuitur hic Filio quod modo Veritati, quia eam profert Filius.

 Ὄν-

Ὄντως ἐλεύθεροι ἔσεσθε, vere liberi eritis] Non falsa persuasione, sed re ipsa, Luc. 24: 34, 2 Petr. 2: 18.

37. *Οἶδα ὅτι σπέρμα Ἀβραάμ ἐστε, scio vos sobolem Abrahami esse*] Sensu illo vulgari, non illo καθ' ὑπόνοιαν [*secundum intellectum abstrusiorem*], quo *nati ex aliquo* dicuntur qui eius exemplo aut praeceptis animum informant. Vide quae supra cap. 3. *Σπέρμα* זרע pro *sobole* Hebraismus est, Gen. 4: 25 et alibi passim.

Ἀλλὰ ζητεῖτέ με ἀποκτεῖναι, sed quaeritis me interficere] Emphasis est in *με*, me innocentem, nec nisi beneficiis cognitum.

Ὅτι ὁ λόγος ὁ ἐμὸς οὐ χωρεῖ ἐν ὑμῖν, quia sermo meus in vos non transit] *Χωρεῖν* apud Hellenistas est *vadere, transire*, Sap. 10: 23, 24, et *ἐν ὑμῖν* pro *εἰς ὑμᾶς*, ut saepe in his libris, Matth. 16: 28, Hebr. 4: 11. Proximum huic locutioni est illud 1 Thess. 1: 8, *Ἐν παντὶ τόπῳ ἡ πίστις ὑμῶν, ἡ πρὸς τὸν Θεὸν, ἐξελήλυθεν* [*In omnia loca vestra in Deum fides permanavit*]. Sensus est: Ideo mihi mortem intentatis quia praecepta mea sanctiora sunt quam ut in animum vestrum vitiis obsitum penetrent. Dicit autem hoc Christus toti quidem turbae, sed eos notans quos sibi sciebat male velle: et sic solemus quod aliquibus de populo competit, tribuere populo.

38. *Ἐγὼ ὃ ἑώρακα παρὰ τῷ πατρί μου, λαλῶ, ego quod vidi apud Patrem meum, loquor*] *Ea dico quae a Patre didici.* Nam ut *ὁρᾷν* ita *ἀκούειν* [*audire*] est *discere*.

Καὶ ὑμεῖς οὖν ὃ ἑωράκατε παρὰ τῷ πατρὶ ὑμῶν, ποιεῖτε, et vos quae vidistis apud patrem vestrum, facitis] Quidam libri pro ὃ ἑωράκατε habent hic *ἠκούσατε* [*audistis*], sed ex interpretamento, ut arbitror. Non puto hic certum patrem designari, sed hoc dici: Facite quae didicistis, ut appareat quis sit pater, sive doctor, vester; Abrahamne scilicet, an Spiritus nequam.

39. *Ὁ πατὴρ ἡμῶν Ἀβραάμ ἐστι, Pater noster Abrahamus est*] Quia ambigue Christus locutus erat de patre ipsorum, repetunt quod dixerant, sed efficacius; quasi dicant, nolle se alium patrem agnoscere quam Abrahamum; eo se parente gloriari. Vide Matth. 3: 9. Ideo Christus iam ex hoc concesso pressius respondet.

Εἰ τέκνα τοῦ Ἀβραὰμ ἦτε, τὰ ἔργα τοῦ Ἀβραὰμ ἐποιεῖτε,

si

si filii Abrahami essetis, opera Abrahami faceretis] Si eum pro patre ac duce agnosceretis, opera faceretis ipsius operibus similia. Hebraeis *Pater* vocatur etiam ex quo quis natus non est, si hic ita se gerat quasi eum pro patre habeat: qualia et illa:

Nec tibi Diva parens, generis nec Dardanus auctor.

Vide Ezech. 16: 3.

40. *Νῦν δὲ ζητεῖτέ με ἀποκτεῖναι, at vero quaeritis me interficere*] Hoc *νῦν δὲ* pro *at vero* est oppositivum. Duo in illis notat opera Abrahami operibus valde adversa, Odium proximi ad suffusionem usque sanguinis, et Contemtum veritatis et quidem Divinae. Diximus supra communiter haec dici, quia aut in turba ista, aut certe in populo multi tales erant.

Ἄνθρωπον, hominem] Quod ipsum satis erat ut me vobis commendaret. Est enim inter homines cognatio quaedam a Deo instituta; ideo omnes ab uno oriri voluit. Vide Act. 17: 26.

Ὃς τὴν ἀλήθειαν ὑμῖν λελάληκα] Adscendit oratio: Non quemvis hominem, sed *qui verissima vos doceo*, ac proinde fidem et gratiam mereor.

Ἣν ἤκουσα παρὰ τοῦ Θεοῦ] Adscendit amplius: Nec quamvis veritatem, sed *eam, quam a Deo didici.* Hoc enim est *ἤκουσα* ut supra aliquoties. Si omnis veritas per se amari digna est, quanto magis illa quae Deum habet auctorem?

Τοῦτο Ἀβραὰμ οὐκ ἐποίησεν, hoc Abrahamus non fecit]. *Τοῦτο*, id est, *tale quid.* Abrahamus hominum amans fuit, captivos liberavit, peregrinos hospitio excepit; veritatem Divino nomine sibi revelatam, quanquam in speciem minus credibilem, admisit in animum. Haec sunt Abrahami opera, quibus eius vera posteritas cognoscitur. Rom. 4: 9, 9: 8, Gal. 3: 6. Iustinus Colloquio cum Tryphone: *Ἐὰν δὲ ὑμεῖς σκληροκάρδιοι μένοντες ἢ ἀσθενεῖς τὴν γνώμην διὰ τὸν ἀφωρισμένον τοῖς Χριστιανοῖς θάνατον τῷ ἀληθεῖ συντίθεσθαι μὴ βούλησθε, ἑαυτοῖς αἴτιοι φανήσεσθε καὶ ἐξαπατᾶτε ἑαυτοὺς, ὑπονοοῦντες διὰ τὸ εἶναι τοῦ Ἀβραὰμ κατὰ σάρκα σπέρμα, πάντως κληρονομῆσαι τὰ κατηγγελμένα παρὰ τοῦ Χριστοῦ δοθήσεσθαι ἀγαθά· οὐδεὶς γὰρ οὐδὲ ἐκείνων οὐδαμόθεν λαβεῖν ἔχει, πλὴν οἱ τῇ γνώμῃ ἐξομοιωθέντες τῇ πί-*

πέζει τοῦ Ἀβραάμ [*Si vero vos, aut quia duri corde estis aut quia animo imbecilli ob mortem, quae in Christianos edictis constituta est, vero assentiri non vultis, ipsi vos in culpa estis et vosmetipsos decipitis, existimantes, quia secundum carnem Abrahami semen estis, omnino vos quasi haereditario iure consecuturos ea bona quae per Christum donanda praedicta sunt. At de iis nemo quicquam accepturus est, nisi qui animo similis factus fuerit fidei Abrahami*].

41. Ὑμεῖς ποιεῖτε τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς ὑμῶν, *vos facitis opera Patris vestri*] Paulatim procedit castigatio. Satis ostendit Abrahamum moraliter patrem eorum non esse. Iam indicat alium longe diversum esse eorum patrem, quem tamen nondum nominat, exspectans voluntariam resipiscentiam.

Ἡμεῖς ἐκ πορνείας οὐ γεγεννήμεθα] Ἐκ πορνείας hic dictum est ut ἐκ περιτομῆς [*ex circumcisione*] Act. 10: 45, 11: 2, id est, ἐκ τῶν περιτεμνομένων [*ex circumcisis*], Gal. 2: 7, 8, 9, Eph. 2: 11. Sensus est, *Non nati sumus ex scortatoribus*, id est, idololatris, quos *scortatores* sensu tralatitio vocant Moses et Prophetae; quasi dicant, Si non de nativitate corporis sed animi agis, etiam sic nihil est quod nobis obiicias. Non sumus בני זנונים, τέκνα πορνείας [*filii fornicationis*], ut loquitur Oseas 2: 4.

Ἕνα πατέρα ἔχομεν τὸν Θεὸν, *unum Patrem habemus Deum*] Non plures habemus quos colamus; *unum Deum colimus*, quem etiam hoc nomine *Patris* appellamus, Ier. 3: 4. Etiam idololatrae Deos suos *Patres* vocabant: unde *Iupiter*, *Marspiter*, et similia.

42. Εἰ ὁ Θεὸς πατὴρ ὑμῶν ἦν, *si Deus Pater vester esset*] Si, ut profitemini, Deum tanquam patrem sincere coleretis.

Ἠγαπᾶτε ἂν ἐμὲ, *amaretis utique me*] Aequum est ut qui aliquem amat, amet et eos quorum opera ipse, maxime ad res eximias, utitur.

Ἐγὼ γὰρ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθον καὶ ἥκω] Id est, ἐξελθὼν ἥκω, *a Deo missus adsum*. Vox ἐξέρχεσθαι saepe apud Iohannem est hoc sensu, 16: 27, 28, 30, 17: 8. Vide quae supra 1: 9, de voce ἔρχεσθαι. Interpretatio sequitur, ἀλλ' ἐκεῖνός με ἀπέστειλε [*sed ille me misit*].

Οὐ-

Οὐδὲ γὰρ ἀπ' ἐμαυτοῦ ἐλήλυθα, neque enim a me ipso veni] Ut qui falso sibi Prophetae munus arrogant, Ier. 23: 21. De locutione ἀπ' ἐμαυτοῦ supra diximus 5: 30.

43. *Διατί τὴν λαλιὰν τὴν ἐμὴν οὐ γινώσκετε, quare loquelam meam non cognoscitis*] Si Deus Pater est vester, cur in me non agnoscitis ipsius *ἰδίωμα loquendi characterem?* Solent filii agnoscere linguam paternam. Sic vocat suam docendi rationem plane Divinam.

Ὅτι οὐ δύνασθε ἀκούειν τὸν λόγον τὸν ἐμὸν, quia non potestis audire sermonem meum] Ut agnoscatur dialectus alicuius, attentione aliqua opus est, puta שבלת dicatur an שׁבלת, Iud. 12: 6. *Vos non potestis audire*, id est, patienter ferre, *me loquentem*. Sic *non posse* dicuntur quibus affectus vehemens obstat. Diximus ad Marc. 6: 5. *Ἀκούειν attente audire*, Matth. 11: 15.

44. *Ὑμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐςὲ, vos ex patre Diabolo estis*] *Διάβολον* ob ea quae mox sequentur hic intelligo *genus Diabolorum*, quomodo et ὁ *Σατανᾶς* dicitur Matth. 12: 26. Sic ἄνθρωπος [*homo*] saepe est *genus humanum*, Matth. 4: 4, pro quo ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου [*filius hominis*] dicitur Matth. 12: 8. Sic Act. 13: 10, *υἱὲ διαβόλου, ἐχθρὲ πάσης δικαιοσύνης* [*fili Diaboli, inimice omnis iustitiae*]. Noster 1 Epist. 3: 8, ὁ *ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν ἐκ τοῦ διαβόλου ἐστὶν* [*qui facit peccatum ex Diabolo est*].

Καὶ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὑμῶν θέλετε ποιεῖν, et desideria Patris vestri vultis facere] *Ἐπιθυμίας*, id est, *quod ei collibitum est.* Sic 2 Tim. 4: 3, 1 Petr. 4: 2. *Ποιεῖν ἐπιθυμίαν* ut *τελεῖν ἐπιθυμίαν* [*perficere desideria*] Gal. 5: 16.

Ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς, ille homicida erat ab initio] Diximus supra duo a Christo in Iudaeis maxime notari, Caedis propositum et Veritatis contemtum. Ex his duobus probat eos referre ingenium Diaboli. *Ἀπ' ἀρχῆς* Hellenistae ponunt ubi in Hebraeo est מעולם ut Ios. 24: 2, Esai. 63: 16, 19. Sic Act. 26: 4, et 1 Epist. 3: 8, *ὅτι ἀπ' ἀρχῆς ὁ διάβολος ἁμαρτάνει* [*quoniam ab initio Diabolus peccat*]. Homicida autem fuit eodem actu quo mendax, cum primos homines dolo malo in peccatum illexit, unde mors erat secutura. *Invidia Diaboli mors intravit*

in mundum, Sap. 2: 24. At Paulus eodem respiciens: *Δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθε, καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος* [*Per unum hominem peccatum in mundum intravit, et per peccatum mors*], Rom. 5: 12. Adamum, quo die erat conditus, lapsum in crimen sentiunt Rabbini, et ipse Maimonides.

Καὶ ἐν τῇ ἀληθείᾳ οὐχ ἕστηκεν, et in veritate non stetit] Affirmatio per negationem contrarii. Sensus est, *deflexit a veritate*. Sic Ps. 1: 1.

Ὅτι οὐκ ἔστιν ἀλήθεια ἐν αὐτῷ, quia non est veritas in eo] Id est, *quia non est in ipso studium veritatis*. Sic 1 Epist. 2: 21, *πᾶν ψεῦδος ἐκ τῆς ἀληθείας οὐκ ἔστι* [*omne mendacium ex veritate non est*]; *non est ex studio veritatis*. 1 Macc. 7: 18 propius ad nostram phrasin: *Οὐκ ἔστιν ἐν αὐτοῖς ἀλήθεια καὶ κρίσις· παρέβησαν γὰρ τὴν στάσιν καὶ τὸν ὅρκον ὃν ὤμοσαν* [*Non est veritas et iudicium in eis: transgressi sunt enim constitutum et iusiurandum quod iuraverant*].

Ὅταν λαλῇ τὸ ψεῦδος, ἐκ τῶν ἰδίων λαλεῖ, cum loquitur mendacium, ex propriis loquitur]. *Loquitur pro ingenio suo.*

Ὅτι ψεύστης ἐστὶ, quia mendax est] In more habet fallere: hoc amat: ideo vocatur רוח שקר, *πνεῦμα ψευδὲς* [*Spiritus mendax*] 1 Reg. 22: 22, 2 Par. 18: 21. Porphyrius de huius generis Spiritibus: *Τὸ γὰρ ψεῦδος αὐτοῖς οἰκεῖον* [*Mentiri enim illorum est proprium*].

Καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ] *Pater generis Diabolorum* est *ὁ ἄρχων τῶν δαιμονίων* [*princeps Daemoniorum*], de quo diximus ad Matth. 9: 34, *ὁ ἄρχων τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος* [*princeps potestatis aëris*], Eph. 2: 2. *Ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου* [*princeps mundi huius*] infra 12: 31, 14: 30, 16: 11. Hic *pater* caeterorum dicitur quia deficiendi initium dedit, quomodo vox *patris* usurpatur tum alibi, tum Gen. 4: 20, 21. Qui Adamum deceperat non fuit ipse *ὁ ἄρχων*, sed aliquis ab eo submissus, *Angelus Satanae*, ut 2 Cor. 12: 7.

45. *Ἐγὼ δὲ ὅτι τὴν ἀλήθειαν λέγω, οὐ πιστεύετέ μοι, ego vero quia verum dico, mihi non creditis*] Est Hebraismus qualis Ps. 73: 28 et alibi: pro, *Mihi vero non creditis, quia verum vobis eloquor*. Adeo alieno et adverso animo

a veritate estis: cuius vitii quem patrem habeatis iam indicavi.

46. *Τίς ἐξ ὑμῶν ἐλέγχει με περὶ ἁμαρτίας, quis ex vobis convincit me peccati*] Si cui fides negetur, oportet eam negari aut quia loquens indignus est cui habeatur fides, aut quia res per se est incredibilis. Priorem partem hic removet, *Nullius culpae me convincere potestis:* hoc enim est ἐλέγχειν. Sic infra 16: 8, Tit. 1: 9, 13.

Εἰ δὲ ἀλήθειαν λέγω] *Si ea dico quae fide perdigna sunt:* sicut vocem ἀληθὴς sumi diximus aliquoties.

47. *Ὁ ὢν ἐκ τοῦ Θεοῦ, qui ex Deo est*] Qui honesta amat, ac proinde ingenio Deum refert. Opponitur enim hoc illi, *esse ex Diabolo:* quare pari modo interpretandum. Nonnus non male:

Εἰς Θεὸν ἀρχιγένεθλον ἔχων νόον.

[*Cuius ad artificem rerum conversa Deum mens.*]

Τὰ ῥήματα τοῦ Θεοῦ ἀκούει, verba Dei audit] Libenter audit, attente audit sermones ad Dei honorem pertinentes, Deo dignos. Supra 3: 34.

Διὰ τοῦτο ὑμεῖς οὐκ ἀκούετε, ὅτι ἐκ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἐστέ, propterea vos non auditis, quia ex Deo non estis] Subauditur, *At vero:* est enim oppositio. *At vos ideo gravamini quae dico audire, quia ingenio estis averso a rebus vere Divinis.*

48. *Οὐ καλῶς λέγομεν ἡμεῖς, ὅτι Σαμαρείτης εἶ σύ*] *Nonne merito dicere inter nos solemus* (nusquam enim hoc palam dictum narratur) *Samaritam te esse?* Intellige non gente sed sensu, quia negas veritatem religionis esse penes Iudaeos. Vide supra 4: 20 et sequentibus.

Καὶ δαιμόνιον ἔχεις, et Daemonium habere] Δαιμονᾷς [*Daemonio afflari*]. Vide supra 7: 20, infra 52, 10: 20.

49. *Ἐγὼ δαιμόνιον οὐκ ἔχω, ἀλλὰ τιμῶ τὸν πατέρα μου*] *Quae dixi, non prae insania dixi, sed Divino spiritu ad Dei honorem.* De Samarita quod dixerant quasi merum convitium praeterit; ut si quis nunc aliquem *haereticum* vocet.

Καὶ ὑμεῖς ἀτιμάζετέ με] *Et tamen vos me convitiis petitis.*

50. *Ἐγὼ δὲ οὐ ζητῶ τὴν δόξαν μου, ego autem non quaero gloriam meam*] Quod toties dico et repeto, quae do-

doceo vera esse et a Deo profecta, non id facio cupiditate humanae gloriae, quod et ex verbis et ex factis meis facile collectu est.

Ἔςιν ὁ ζητῶν καὶ κρίνων, est qui quaerat et iudicet] Est qui me honore afficere velit Deus, et qui vindicaturus est has contumelias quibus me afficitis. Vide 1 Petr. 2: 23. Sed et Deuteronomii locus respicitur 18: 19, ubi Deus promittit se vindicem futurum contemti Prophetae. Confer 2 Par. 24: 22.

51. *Ἐάν τις τὸν λόγον τὸν ἐμὸν τηρήσῃ, si quis sermonem meum servaverit*] Locutio quae Matth. 19: 17, 28: 20, Marc. 7: 9, infra 9: 16, 14: 15, et alibi.

Θάνατον οὐ μὴ θεωρήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα, mortem non videbit in aeternum] Sic ἰδεῖν θάνατον [*videre mortem*] Luc. 2: 26, idem statim γεῦσαι θανάτου [*gustare mortem*], ut et Matth. 16: 28, Marc. 9: 1. Sensus est: *Eam vitam consequetur quae morte careat.* Sic supra exposuimus 6: 49.

52. *Νῦν ἐγνώκαμεν ὅτι δαιμόνιον ἔχεις, nunc cognovimus te Daemonium habere*] Plane insanis cum talia polliceris. Locutio similis Gen. 22: 12, infra 16: 30.

Ἀβραὰμ ἀπέθανε, καὶ οἱ προφῆται, Abrahamus mortuus est, et Prophetae] Ex Zach. 1: 7. Qui sermonem non hominis sed Dei observarunt, mortui tamen sunt. Omnia enim intelligunt crasse et κατὰ πόδας [*verbotenus*], odio fascinati.

Καὶ σὺ λέγεις, et tu dicis] Tu neutiquam illis comparandus haec audes dicere?

Ἐάν τις τὸν λόγον μου τηρήσῃ, si quis sermonem meum servaverit] Ἔμφασις [*vis*] est in voce μου, nam, ut diximus, supponit a Mose et Prophetis religiose servata Dei mandata.

53. *Μὴ σὺ μείζων εἶ τοῦ πατρὸς ἡμῶν Ἀβραάμ, ὅςις ἀπέθανε, numquid tu maior es patre nostro Abrahamo, qui mortuus est*] Qui vitam aliis daturus est, multo magis sibi. Tu te vitam aliis daturum profiteris: ergo multo magis te perpetuo victurum pronuntias: quod Abrahamo non contigit.

Καὶ οἱ προφῆται ἀπέθανον] *Sicut et Prophetae mortui sunt:* nam ad eum modum copula sumi solet. Prov. 1: 24, 26.

Ti-

Τίνα σεαυτὸν σὺ ποιεῖς] *Quem te venditas?* Sic infra 10: 33.

54. *Ἐὰν ἐγὼ δοξάζω ἐμαυτὸν, si ego gloriam mihi arrogo*] Si quod meum non est, mihi arrogo. Vide supra 3: 27, 5: 41.

Ἡ δόξα μου οὐδέν ἐςιν, gloria mea nihil est] Nullius pretii est ista venditatio; semet prodet. Sic 1 Cor. 13: 2.

Ἔςιν ὁ πατήρ μου ὁ δοξάζων με, est Pater meus qui gloriam mihi addit] Miraculis; Baptistae testimonio; et amplius posthac.

Ὃν ὑμεῖς λέγετε ὅτι Θεὸς ὑμῶν ἐςι, qui a vobis dicitur Deus vester esse] Deus opifex Universi; Deus Abrahami, Isaaci, Iacobi, Mosis et Prophetarum: ne quem forte Daemonem a me *Patrem* appellari censeatis.

55. *Καὶ οὐκ ἐγνώκατε αὐτὸν, et non cognovistis eum*] Non intelligitis qualem cultum praecipue desideret, et quae praemia promittat. Vide quae supra 1: 18.

Ἐγὼ δὲ οἶδα αὐτὸν, ego autem novi eum] *Penitus pernovi.* Vide dicto loco.

Οἶδα αὐτὸν, καὶ τὸν λόγον αὐτοῦ τηρῶ, novi eum, et sermonem eius observo] Et scio quae ei placeant, et ea religiose observo, nusquam mandata excedens.

56. *Ἀβραὰμ ὁ πατὴρ ὑμῶν, Abrahamus pater vester*] Quo vos patre iactatis. Sic supra 8: 33. Modeste ostendit mirari eos non debere, si ipse maiora adferat quam Abrahamus.

Ἠγαλλιάσατο ἵνα ἴδῃ τὴν ἡμέραν τὴν ἐμὴν, gestivit videre diem meum].

——— *Ἰδεῖν ἠγάλλετο θυμῷ.*

[——— *Gestivit mente videre.*]

Nonnus hic. Syrus סוס, *cupiit diem meum*, id est, tempora mea. Sic Ioel. 2: 1, Amos 5: 18, et alibi. Confer 1 Petr. 1: 12. Sensus est: Abraham cum, initio Gen. 12: 3, promissum a Deo accepisset, futurum ut etiam exterae gentes per ipsius semen bearentur, valde expetivit proprius aliquid cognoscere qualis ea futura esset beatitudo. Vide Irenaeum IV. 15.

Καὶ εἶδε καὶ ἐχάρη, et vidit et gavisus est] Et vidit aliquid eius non sine magno gaudio, sed *eminus*, Hebr. 11: 13. Nimirum tunc maxime cum fiduciae suae in Deum

hoc

hoc praemium retulit quod Isaacum quasi e mortuis recepit, Hebr. 11: 19. Hinc enim intellexit quid praecipue Deus requireret et quantum praestare posset. Atque ex eo facto proverbium illud mysticum manavit, *In nomine Domini providebitur.*

57. *Πεντήκοντα ἔτη οὔπω ἔχεις, quinquaginta annos nondum habes*] Mos est omnium populorum, ubi non est cur restricte agamus, numerum sumere aliquem ex nobilioribus, qualis apud Hebraeos Quinquagenarius ob Iubilaeum: quasi dicerent, *Certe nondum semisecularis es.* Nec refert quod Christus multis annis inde aberat: agunt enim liberalius, quia hoc omne nihil ad eos annos qui ab Abrahami aevo numerabantur.

Καὶ Ἀβραὰμ ἑώρακας, et Abrahamum vidisti] Solet fieri ut qui nos videt eum et nos videamus. Sensus est: Quomodo fieri potuit ut tu et Abraham alter alterum conspiceretis? Sumunt omnia, ut diximus, in sensu vulgari.

58. *Πρὶν Ἀβραὰμ γενέσθαι, antequam Abrahamus esset*] *Antequam esset.* Sic enim haec vox saepissime sumitur, supra 1: 6, 30, et hoc capite 33, 20: 27, Act. 7: 38, 13: 5 et alibi.

Ἐγώ εἰμι, ego sum] Id est, *eram:* Praesens pro imperfecto. *Eram*, Syrus: *ἐγὼ πέλον* [*ego eram*], Nonnus. Sic in Graeco Ps. 90: 2, *Πρὶν τὰ ὄρη γεννηθῆναι σὺ εἶ* [*Antequam fierent montes tu es*]. Fuerat ante Abrahamum Iesus Divina constitutione, infra 17: 5, Apoc. 13: 8, 1 Petr. 1: 20. Constat hoc, quia de ipso ipsiusque Ecclesia mystice dictum erat, recente humano genere, futurum ut semen muliebre contereret caput serpentis; ut exponitur Rom. 16: 20. Unde simul intelligitur hunc hominem Iesum maiorem esse Abrahamo; quod ipse innuere quam praedicare mavult.

59. *Ἦραν οὖν λίθους ἵνα βάλωσιν ἐπ' αὐτὸν, sustulerunt ergo lapides ut iacerent in eum*] Furore perciti, ut infra 10: 31. Adeo aegre ferebant aliquid dici quod Abrahami dignitatem laedere videretur.

Ἐκρύβη, abscondit se] Miraculo quodam, ut Luc. 4: 30.

Ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ ἱεροῦ, exivit de Templo] Erant enim plures exitus.

Διελ-

Διελθὼν διὰ μέσου αὐτῶν, transiens per medium eorum] Videtur hoc additum ex dicto Lucae loco interpretamenti causa, ut et quod sequitur *καὶ παρῆγεν οὕτως* [*et sic praeteriit*] ex initio capitis sequentis. Nam et vetustissimi codices Graeci non habent, et in Latinis deest: at in Syriaco et Arabico adscriptum est.

CAPUT IX.

1. *Καὶ παράγων Ἰησοῦς εἶδεν*] *Vidit in transitu.* Sic *παράγειν* sumitur Matth. 20: 30, Marc. 15: 21. Nam caecus hic sedebat iuxta viam, ut fieri solebat, Matth. 20: 30.

Τυφλὸν ἐκ γενετῆς, caecum a nativitate] Non frustra hoc additur, nam id vitium constat humana ope esse insanabile.

2. *Τίς ἥμαρτον; οὗτος, quis peccavit? hic*] Ex traditione habebant caecitatem et alia eiusmodi corporis vitia poenas esse peccatorum: quod interdum verum est. Vide supra 5: 14. Quaerunt ergo an ipse peccaverit, quia multi Iudaeorum credebant *προΰπαρξιν* [*praexistentiam*] animarum, imo et גלגול נשמות sive *μετενσωμάτωσιν* [*transitum in corpora*], ut apparet ex Philone, Iosepho, Thalmudistis et aliquot horum librorum locis. Proponunt ergo hoc tanquam controversum.

Ἢ οἱ γονεῖς αὐτοῦ, an parentes eius] *Uterque parentum.* Quomodo? Delinquendo contra legem Lev. 20: 18, quod peccatum inter gravia ponit Ezechiel 18: 6. Ex tali concubitu solent nasci partus imperfecti, quia natura muliebris in egestu occupata impeditur formam iustam dare conceptui; ut notant Hebraei.

3. *Οὔτε οὗτος ἥμαρτεν, neque hic peccavit*] Antequam nasceretur non exstitit, quare nec peccavit.

Οὔτε οἱ γονεῖς αὐτοῦ, neque parentes eius] Nec tale quid de parentibus est quale suspicamini.

Ἀλλ' ἵνα, sed ut] Subauditur vocula huiusmodi, *sed commode hoc accidit, ut pateat quam magnifica sint Dei opera.* *Ἵνα* saepe esse *ἐκβατικὸν* [*eventuale*] alibi notavimus. Sic Ps. 51: 6, Rom. 1: 11, quae hic notata Theophylacto. Sic et infra 39. Solet autem *ἀλλ' ἵνα* habe-

re talem ἔλλειψιν [*defectum*], ut infra 13: 18, 14: 31, 15: 25.

Φανερωθῇ τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῷ, manifestentur opera Dei in illo] Ut per ipsum pateat qualia et quanta sint Dei opera. Ideo plurali utitur, quia ex uno exemplo colligitur quanta Deus possit.

4. *Ἐμὲ δεῖ ἐργάζεσθαι τὰ ἔργα τοῦ πέμψαντός με, convenit me operari opera eius qui misit me*] Docere per me ipsum ac plurimis benefacere. Vide supra 5: 19. *Δεῖ*, hoc est, *par est*, *convenit*.

Ἕως ἡμέρα ἐςὶ, donec dies est] Alludit ad rem praesentem: nam caecis perpetua nox est. *Diem* vocat conspicuam suam praesentiam plurimis salutarem. Sic supra 8: 56 et infra 12: 35.

Ἔρχεται νὺξ, venit nox] Tempus absentiae corporalis. Confer Matth. 9: 15.

Ὅτε οὐδεὶς δύναται ἐργάζεσθαι] *Cum commodum non est operi intendere.* Sic *δύνασθαι* poni notavimus dicto loco Matth. 9: 15. Christus hominum conspectui abreptus non amplius voce sua docuit, neque per se effecit miracula.

5. *Ὅταν ἐν τῷ κόσμῳ ὦ, φῶς εἰμι τοῦ κόσμου, quamdiu sum in mundo, lux sum mundi*] Persistit in allusione, et facto confirmat verum esse quod dixerat supra 8: 12. Nam beneficia corporalia spiritualium sunt argumentum: ideo hunc caecum voluit imaginem gerere mundi, cuius ipse Lux erat.

6. *Ἔπτυσε χαμαὶ, καὶ ἐποίησε πηλὸν ἐκ τοῦ πτύσματος, exspuit in terram, et fecit lutum ex sputo*] Quia aqua ad manum non erat, lutum saliva fecit.

Καὶ ἐπέχρισε τὸν πηλὸν ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ τυφλοῦ, et linivit lutum super oculos caeci] Causam huius facti ostendere coepimus. Homini non tantum suapte natura non inest vis cognoscendi per se ea quae Divina sunt ac spiritualia, sed et, quia ex luto factus est, affectus habet luteos, qui ipsum impediunt, 1 Cor. 2: 14.

7. *Νίψαι εἰς τὴν κολυμβήθραν τοῦ Σιλωάμ, lava te in lavacro Siloam*] *Εἰς* pro *ἐν*. Et *Σιλωάμ* eius saeculi pronuntiatione pro *Σιλωά*. Sic *Silo* vocatur *Σηλώμ* Iud. 18: 31. Ex fonte Siloa prodibat aquaeductus unde aqua in piscinam hanc colligebatur; inde vero rivis sparsa hor-

hortos irrigabat: de qua re locus est Timocharis apud Eusebium, Προπ. IX.

Ὁ ἑρμηνεύεται, Ἀπεςαλμένος, quod est si interpretaris, Missus] Quoties vocis interpretationem adiungunt Euangelistae, ostendunt ad eius significatum alludi. *Siloah* dictum volunt Hebraei quod inde aqua *emitteretur*. At Christus qui ubique se vocat *Missum a Patre*, supra 3: 17, 34, 5: 36, 38 et alibi passim, unde et *ἀπόςολος* dicitur Hebr. 3: 1, per hanc *κολυμβήθραν τοῦ ἀπεςαλμένου* intelligit Verbum suum, verbum *emundans*, Eph. 5: 26, Act. 15: 9. Quod qui contemnerent, iis incumbebant clades similes iis de quibus locutus erat Esaias 8: 6; id enim vaticinium iterum completum est in excidio Hierosolymorum. Neque incredibile est respexisse Iohannem simul ad celebre Iacobi vaticinium, ubi שלה, vel cum epenthesi שילה, per ה non per ח, in antiquis fuisse codicibus, documento est Hieronymi versio, *Qui mittendus est*. Sic Armeniae nomen alibi חרמין, alibi הרמין scribitur.

Καὶ ἐνίψατο, καὶ ἦλθε βλέπων, et lavit, et rediit videns] Sic primum mundantur homines a pravis affectibus, deinde illuminantur, Eph. 1: 18. Hinc Baptismo nomen *φωτισμοῦ* [*illuminationis*]. Indicatur hic obiter obedientia caeci qui nihil recusat quanquam in speciem inutile; praeferendus in hoc Neemani, qui aliquandiu spernebat intrare Iordanem. Abiit autem ad domum parentum, unde non longe sederat. Vide infra 18.

8. *Οἱ οὖν γείτονες, itaque vicini*] Qui in proximo habitabant atque eum quotidie viderant.

Ὅτι προσαίτης ἦν, quia mendicus erat] Cum in hanc lectionem consentiant Latinus, Syrus, Arabs et quidam Graeci codices, omnino praeferendam censeo. Saepe visus erat, quia in publico misericordiam omnium implorabat. Vide Marc. 10: 46, Luc. 18: 35.

Οὐχ οὗτός ἐςιν ὁ καθήμενος καὶ προσαιτῶν, nonne hic est qui sedebat et mendicabat] *Nonne hic ille ipse est?* Vide simile Act. 3: 10.

9. *Ὅτι οὗτός ἐςιν, Est*] Quidam plane affirmabant.

Ἄλλοι δὲ, ὅτι ὅμοιος αὐτῷ ἐςιν, alii vero, Similis ipsi est] Hae variae sententiae pertinent ad fidem adstruendam miraculo et ostendendam eius magnitudinem. Nam

 qui

qui dicebant *simillimum ipsi esse*, ne eundem crederent, hoc solo abstinebantur quod non cogitarent fieri posse ut caecus visum acciperet.

Ἐκεῖνος ἔλεγεν, ὅτι ἐγώ εἰμι, ille vero dicebat, Ego sum] *Ego sum*, nempe ille ipse quem caecum vidistis: quomodo sumi hoc *ἐγώ εἰμι* supra notavimus. Grata professione omnem aliorum disputationem dirimit certissimus testis.

10. *Πῶς ἀνεῴχθησάν σου οἱ ὀφθαλμοί, quomodo aperti sunt tibi oculi*] *Aperire oculos* est facere ut videant. Vide Matth. 9: 30.

11. *Ἄνθρωπος λεγόμενος Ἰησοῦς*] *Quidam qui appellatur Iesus.* Discimus hinc multas facti circumstantias in superiori narratione omissas, ut, compellatum ab Iesu caecum ex ipso aut adstantibus didicisse quis esset qui se compellaret; et, quod mox adiicitur, Sabbato facta haec.

Νιψάμενος ἀνέβλεψα] *Statim ut lavi accepi visum.* Est autem catachresis: nam *ἀναβλέπειν* proprie eorum est qui vivendi facultatem aliquando habuerunt: sed nec male *recipere* quis dicitur quod communiter tributum humanae naturae ipsi abfuit.

12. *Ποῦ ἐστιν ἐκεῖνος; Λέγει, Οὐκ οἶδα. Ubi est ille? Ait: Nescio*] Solebat Iesus miraculo edito se ex eo loco subducere, ne gloriam ex concursu venari videretur.

13. *Πρὸς τοὺς Φαρισαίους, ad Pharisaeos*] Pharisaeos hic intelligo Synedrium, in quo plurimi Pharisaei. Sic

—— *Ἀρχιερῆας*

[*Primores sacrificorum.*]

dixit Nonnus, quia et illi in Synedrio. Vide supra 1: 24, iidem infra Iudaei, comm. 18 et 22, id est, primores Iudaeorum, ut iam supra aliquoties.

16. *Φαρισαίων τινές, ex Pharisaeis quidam*] Duriores.

Οὗτος ὁ ἄνθρωπος οὐκ ἔστι παρὰ τοῦ Θεοῦ, ὅτι τὸ σάββατον οὐ τηρεῖ] *Non est a Deo missus, quia solenne illi est operari in Sabbato.* Iam enim aliquoties Sabbato sanaverat. Linere oculos Pharisaica superstitio operibus Sabbato vetitis annumeraverat: quod etsi ita esset, tamen quod ad Dei honorem pertinet liberum est a lege.

Ἄλλοι ἔλεγον, alii autem dicebant] Hi quibus aliquid bonitatis erat reliquum; qui nondum occalluerant.

Ἀν-

Ἄνθρωπος ἁμαρτωλὸς, homo peccator] Intellige ex verbis antecedentibus, *qui se falso a Deo missum praedicat.* Tales enim excellenter *peccatores* vocantur.

Τοιαῦτα σημεῖα ποιεῖν, talia signa facere] Nota *τοιαῦτα* et *σημεῖα.* Primum res *tam eximias*, Divinas salutaresque; et quidem in *signum* missionis suae.. Nunquam sane id Deus permitteret, si falso sibi hoc arrogaret. Vide supra 3: 2.

Σχίσμα, schisma] Diximus supra 7: 43; sic et infra 10: 19.

17. *Τῷ τυφλῷ, caeco*] Id est, *Τῷ ποτὲ τυφλῷ* [*Ei qui caecus fuerat*], ut modo locutus erat Iohannes. De hoc loquendi genere vide quae ad Matth. 26: 6.

Σὺ τί λέγεις περὶ αὐτοῦ, ὅτι ἤνοιξέ σου τοὺς ὀφθαλμοὺς, tu quid dicis de illo, quia aperuit oculos tuos] *Nempe in Sabbato:* ita enim perfecta est quaestio.

Ὅτι προφήτης ἐςὶν, Propheta est] *A Deo missus.* Receptum erat inter ipsos mandato Prophetae solvi posse Sabbatum.

18. *Ἕως ὅτου, donec*] Non inde sequitur postea credidisse; sed, cum non crederent, voluisse eos ex parentibus sciscitari rem omnem. Vide quae ad Matth. 1: 25.

19. *Ὑμεῖς λέγετε, vos dicitis*] Ipsa percunctatione ostendunt quale responsum desiderent, nempe non fuisse revera caecum, aut certe non natum talem, ut aut everteretur aut minueretur laus sanationis.

Πῶς οὖν ἄρτι βλέπει, quomodo ergo nunc videt] Hoc solum negari non poterat.

21. *Ἡμεῖς οὐκ οἴδαμεν, nos nescimus*] Non adfuimus cum id fieret.

Αὐτὸς ἡλικίαν ἔχει, aetatem habet] Aetatem quae ex moribus requiritur ad perhibendum testimonium; quae Hebraeis anni XIII.

Περὶ ἑαυτοῦ, de se] De eo quod ipsi compertum est.

22. *Ἤδη γὰρ συνετέθειντο*] *Iam maior pars in eo convenerat.* Nam antea ob dissidentes sententias nihil perrogari potuerat, supra 7: 53.

Ἐάν τις αὐτὸν ὁμολογήσῃ Χριςὸν, si quis eum confiteretur esse Christum] Quod caecus sanatus dixerat huic erat proximum. *Missum* enim *a Deo* agnoverat. Quare nihil aliud restabat quam ut ex Iesu intelligeret, Iesum se

profiteri Messiam. Nam si a Deo missus erat, etiam in hoc ei credi debebat. Vide infra 35, 36, 37, 38.

Ἀποσυνάγωγος γένηται] *Excluderetur a Synagogis et familiari convictu:* nempe per נדוי, quod proprie vertitur ἀφορισμὸς [*separatio*], Luc. 6: 22, nam חרם ἀνάθεμα [*anathema*], qui secundus est gradus, in Iesu sectatores decerni demum coepit post resurrectionem. Vide quae ad Matth. 28: 15 et Apoc. 22: 15.

23. *Διὰ τοῦτο οἱ γονεῖς αὐτοῦ εἶπον, propterea parentes eius dicebant*] Hominum quam Dei metuentiores; quales non mirum est si sibi potius quam carissimis consulant: itaque filium obtrudunt odio.

24. *Ἐκ δευτέρου, rursum*] Iam ante enim eum audiverant, ut narratum est. Sed pressiori interrogatione aliquid sperabant se posse elicere quod claritatem miraculi obscuraret.

Δὸς δόξαν τῷ Θεῷ, da gloriam Deo] Explicavimus hanc formulam Matth. 26: 63. Usurpant hanc et Prophetae et Iudices Magni Synedrii a Deo constituti. In Thalmudicis Digestis titulo De Synedrio, Simeon Senatorum unus Regem Iannaeum sic alloquitur: *Non stas coram nobis, sed coram eo qui dixit, Fiat, et factus est mundus.*

Ἡμεῖς οἴδαμεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἁμαρτωλός ἐςιν, nos scimus hunc hominem esse peccatorem] Quo magis eliciant aliquod testimonium in Iesum, aiunt sibi iam aliunde constare esse ipsum falsum iactatorem Prophetici muneris. Vide supra 16.

25. *Εἰ ἁμαρτωλός ἐςιν, οὐκ οἶδα, an peccator sit, nescio*] Quod vos vobis constare dicitis, de eo mihi non constat.

Ἓν οἶδα, unum scio] Hoc unum certo mihi constat.

Τυφλὸς ὤν, caecus qui eram] *Ὢν, qui eram*, ut habet hic Syrus. Simile loquendi genus vide Eph. 2: 5.

26. *Τί ἐποίησέ σοι; πῶς ἀνέῳξέ σου τοὺς ὀφθαλμούς; Quid fecit tibi? quomodo aperuit tibi oculos?*] Ex ipso sanationis modo sperabant aliquid deprehensuros se quo constaret non fuisse veram ac nativam caecitatem.

27. *Καὶ οὐκ ἠκούσατε*] Sic et Syrus et Arabs: quare hanc lectionem praeferendam censeo, sed cum interrogandi nota (ut melius cohaereat quod sequitur), *An non satis audistis?*

Mὴ

Μὴ καὶ ὑμεῖς θέλετε αὐτοῦ μαθηταὶ γενέσθαι, numquid et vos vultis discipuli eius fieri] Possetne fieri ut vos, qui omnia scire vos venditatis, illo Magistro utamini?

28. *Σὺ εἶ μαθητὴς ἐκείνου, tu illius discipulus es*] Tu sane eius fautor es: nam in gratiam eius loqueris.

Τοῦ Μωσέως ἐσμὲν μαθηταὶ, Mosis discipuli sumus] Illo Magistro contenti alium non quaerimus.

29. *Τοῦτον δὲ οὐκ οἴδαμεν πόθεν ἐστὶν, hunc autem nescimus unde sit*] Oppositio membri praecedentis ostendit *πόθεν* hic significare missionem: Nescimus suopte impulsu an Daemonis instigatu doceat. Vide supra 7: 29. Ideo mox sequitur: *εἰ μὴ ἦν οὗτος παρὰ Θεοῦ* [*nisi esset hic a Deo*].

30. *Ἐν γὰρ τούτῳ θαυμαστόν ἐστιν*] Illud *θαυμαστόν ἐστιν* impersonale est, quasi dicas, *Est quod hoc miremur*. *Ἐν* pro *ob*. Similis constructio post *θαυμάζειν* Luc. 1: 21, 2 Thess. 1: 10.

Ὑμεῖς οὐκ οἴδατε πόθεν ἐστὶ, vos nescitis unde sit] Vos, qui vobis arrogastis scientiam diiudicandi inter Prophetas veros et falsos.

Καὶ ἀνέῳξε, et aperuit] *Καὶ* pro *tamen*, ut supra.

31. *Ἁμαρτωλῶν ὁ Θεὸς οὐκ ἀκούει, peccatores Deus non exaudit*] Est quidem hoc satis proverbiale, ut videre est Ps. 66: 18, Esai. 1: 15 et alibi: sed et praecedentia et sequentia exigunt ut intelligatur hoc de eo qui falso se a Deo missum asseverat: quem Deus non exaudit, ut Divina edat signa ad fidem faciendam suae missionis. Imo nulla miracula fieri Deus a talibus permittit extra causam tentationis ad cultum falsorum Deorum, adversus quem satis muniti esse debebant Israelitae. Et haec ipsa miracula multum absunt ab eo quod Iesus fecerat. Vide quae dicta ad Matth. 24: 24.

Ἀλλ' ἐάν τις θεοσεβὴς ᾖ, καὶ τὸ θέλημα αὐτοῦ ποιῇ, τούτου ἀκούει, sed si quis Dei cultor est, et voluntatem eius facit, hunc exaudit] Est et hoc proverbiale, ut videre est Ps. 34: 16 et alibi: etiam apud Graecos:

> *Εὐχῆς δικαίας οὐκ ἀνήκοος Θεός.*
> [*Deus ipse non est surdus ad iustas preces.*]

Unde illud Ovidii primo Metamorphoseon:

> — *Si precibus, dixerunt, Numina iustis*
> *Victa remollescunt.*

Xenophon II de Cyri institutione: *Ὅτι εἰκότως ἂν καὶ παρὰ τῶν θεῶν πρακτικώτερος εἴη, ὥσπερ καὶ παρ' ἀνθρώπων, ὅςις μὴ ὁπότε ἐν ἀπόροις εἴη, τότε κολακεύοι· ἀλλ' ὅτι ἄριςα πράττει, τότε μάλιςα τῶν θεῶν μέμνηται* [*Merito etiam apud Deos plurimum possit, sicut apud homines, non qui cum in rebus est adversis tunc adulari incipit: sed qui cum maxime floret, tunc maxime Deorum meminit*]. Terentius Adelphis:

Tu potius Deos comprecare: nam tibi eos, certo scio,
Quo vir melior multo es, quam ego sum, obtemperaturos magis.

Sed et hoc aptandum ad praesentem materiam; ut intelligatur Deus libenter concedere potestatem signorum his qui pio animo Dei mandata exsequuntur et ad hoc signis opus habent.

32. *Ἐκ τοῦ αἰῶνος οὐκ ἠκούσθη, ab aeterno non est auditum*] Quasi dicat: Neque Prophetae hoc fecerunt, nec ipse ille quem Magistrum profitemini Moses. Et sane quam causam Senatores adferre poterant cur Iesu minus quam Mosi crederent, cum huius miracula et quidem maiora adspicerent, illius vero a patribus tantum accepissent? *Messiam caecis aperturum oculos* ait Midrasch in Ps. 146. Adde Esai. 42: 7.

Τυφλοῦ γεγεννημένου, caeci nati] *Ἐμφατικὸν* [*efficaciter dictum*] hoc est: nam alioqui morbo multi visum amittunt qui sanabiles sunt nec plane caeci.

33. *Παρὰ Θεοῦ, a Deo*] *Missus* scilicet. Vide supra 7: 29.

Οὐκ ἠδύνατο ποιεῖν οὐδὲν, non posset facere quicquam] Subintellige *horum quae facit*.

34. *Ἐν ἁμαρτίαις σὺ ἐγεννήθης ὅλος, in peccatis tu natus es totus*] Locutio est hyperbolica quae significat aliquem a prima aetate vitiosum fuisse, Ps. 51: 7, 58: 4, Esai. 48: 8. Et Chrysostomus ad hunc locum: *Ὡσανεὶ ἔλεγον, ἐκ πρώτης ἡλικίας ἐν ἁμαρτίαις εἶ σύ* [*Quasi dicerent, a prima aetate in peccatis es tu*]. Sic et aliae res quae nobis a pueritia adsfuerunt dicuntur *ab utero adfuisse* Ps. 22: 10, 71: 5, 6, Iob. 31: 18. *Ὅλος*, id est, *totus quantus es scates peccatis*. Grave convitium.

Διδάσκεις ἡμᾶς, doces nos] Nos Magistros et Iudices populi et sanctitate eximios, unde *Pharisaei* dicebantur.

Ἐξέ-

Ἐξέβαλον αὐτὸν ἔξω, eiecerunt eum foras] Non dimiserunt, sed per apparitores e curia Synedrii ignominiose eiici iusserunt. Ita vox haec usurpatur Act. 7: 58, 13: 50 et alibi.

35. *Ἤκουσεν ὁ Ἰησοῦς ὅτι ἐξέβαλον αὐτὸν ἔξω, audivit Iesus eiectum esse eum foras*] Volebat hoc scire humano more, narrantibus aliis. Praesto autem est Iesus testibus suis ob id testimonium mala ferentibus.

Πιςεύεις εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ] *Fiduciam tuam collocas in Messiam*, quod omnes Iudaei facere se profitentur. *Filius Dei* cognomen erat usitatum Messiae, ut notatum supra 1: 46 et alibi.

36. *Ἐκεῖνος, ille*] *Qui sanatus erat*, quod hic addit Syrus.

Καὶ τίς ἐςι, Κύριε, ἵνα πιςεύσω εἰς αὐτόν, quis est, Domine, ut credam in eum] Ubi est? iamne venit?

37. *Καὶ ἑώρακας αὐτὸν, et vidisti eum*] Virtutem eius expertus es: nam is est per quem visum recuperasti. Sic supra 6: 36, infra 14: 9.

Καὶ ὁ λαλῶν μετὰ σοῦ, ἐκεῖνός ἐςι, et qui loquitur tecum, ipse est] Dixerat Messiam eum fuisse qui visum ipsi reddidisset: nunc addit *semet eum esse*.

38. *Πιςεύω, Κύριε, credo, Domine*] *Plane in illo spem meam colloco.*

Καὶ προσεκύνησεν αὐτῷ, et adoravit eum] Non modo ut Prophetam, sed ut Messiam, cui summus honos debebatur. Quare gestum eximiae venerationis hic expresserunt Latinus et Syrus.

39. *Εἰς κρίμα ἐγὼ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ἦλθον*] *Ex quo in mundum veni*, id est, hominibus palam apparui (ut exposuimus supra 1: 9) *iudicia Dei hac occasione elucescunt*: nam *εἰς* et quod sequitur, *ἵνα*, ut alibi saepe, sunt *ἐκβατικά* [*eventus significantia*]. Vide quae diximus Luc. 2: 34. *Κρίμα* hic sumitur, ut Rom. 11: 33.

Ἵνα οἱ μὴ βλέποντες, ut qui non vident] More suo alludit ad rem gestam. *Qui non vident*, subintellige, *et qui tales se esse sentiunt*; qualis ille caecus fuerat, qui nullam sibi rerum Divinarum peritiam arrogabat. Vide supra 25: 30.

Βλέπωσι, videant] *Cognitione donentur.* Confer locum Matth. 11: 25 et quae inibi dicta.

Καὶ οἱ βλέποντες, et qui vident] *Qui tales haberi volunt et appellari* פקחים, *videntes*, quod erat nomen Sapientum, quales plerique Pharisaeorum habebantur, et quales hi ipsi cum quibus res erat haberi se volebant, ut apparet supra 24, 29, 34.

Τυφλοὶ γένωνται, caeci fiant] Id est, *appareant caeci*, ignari rerum Divinarum: ut hi, qui omni modo hoc agebant ne viderent, quod videbant, caeco lucem datam. Sic *ἐμωράνθησαν* [*stulti facti sunt*] Rom. 1: 22. Ex Hebraeorum more qui declarationem rei per Hiphil enuntiant.

40. *Οἱ ὄντες μετ' αὐτοῦ, qui cum ipso erant*] Quidam ex Pharisaeis qui in hoc ipsum sectabantur ut sermones eius captarent, Luc. 15: 2.

Μὴ καὶ ἡμεῖς τυφλοί ἐσμεν, numquid et nos caeci sumus] Satis intelligebant Christum de animi caecitate loqui. Sed indignum et incredibile putant se in eo numero poni.

41. *Εἰ τυφλοί ἦτε, si caeci essetis*] Sicut modo, *μὴ βλέποντες* erant *qui ignorantiam suam agnoscebant*: ita hic, *si caeci essetis* est: Si vos pro talibus gereretis, Si agnosceretis ignorantiam qua tenemini. Ostendit hoc membrum oppositum. Epicurus: *Initium est salutis, notitia peccati.*

Οὐκ ἂν εἴχετε ἁμαρτίαν, non haberetis peccatum] Id est, Essetis aliquo modo excusabiles: nam *ἁμαρτία* hic sumitur non pro quavis *culpa*, sed pro *gravi et incondonabili crimine*, ut infra 15: 22, 24, 16: 8, 9, ubi itidem *habere peccatum* est *reum esse*. Opponitur hic *ἁμαρτία*, id est, רשע, *ἀγνοίᾳ* [*ignorantiae*], id est, שגגה.

Νῦν δὲ λέγετε, ὅτι βλέπομεν, nunc vero dicitis vos videre] *Ὅτι* abundat more Hebraeo: et *λέγειν*, id est, *cogitare*: *Nunc autem existimatis vos sapere*, etiam postquam error vester vobis aperte monstratus est. Adde Rom. 2: 19.

Ἡ οὖν ἁμαρτία ὑμῶν μένει, peccatum igitur vestrum manet] Id est, *non perit, non aufertur*: sicut *μένειν* sumitur infra 15: 11, 1 Cor. 3: 14. *Auferri* autem intelligo *condonari*, ob membrum superius huic oppositum: קימא habet hic Syrus, quod significat *firmum est*, eo quo diximus sensu.

C A-

CAPUT X.

1. *Ἀμὴν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν, vere, vere dico vobis*] Sermoni huic, ut et priori, occasio ex re nascitur. Quia enim caecus eiectus erat et Christus pro seductore habitus, hinc de vero Pastore et Ostio incipit disserere. Sicut autem Christus priori sermone, ut Messiam se indicaret, circumlocutione usus se *Lucem mundi* dixerat, quod Messiae est epithetum, ita nunc alio epitheto idem significat. Nam apud Ezechielem Messias indicatur nomine *unius pastoris*, 34: 23. Ideo post hunc sermonem absolutum interrogant Iudaei, *an se Christum dicat*, infra 24. Vide 1 Petr. 5: 4, ubi idem Ezechielis locus respicitur. Etiam apud Xenophontem legimus: *Παραπλήσια ἔργα νομέως ἀγαθοῦ καὶ βασιλέως ἀγαθοῦ* [*Vicina esse opera boni pastoris et boni Regis*].

Διὰ τῆς θύρας] *Per ostium villae*, ubi statim apparebat subdiale et in eo caula. Eustathius ad Odysseae Ξ, *Πρόδομος ὁ ἔξω, μεθ' ὃν εὐθὺς ἡ αὐλή* [*Vestibulum exterius, post quod statim subdiale*].

Εἰς τὴν αὐλὴν τῶν προβάτων, in septum ovium] Nam erant et alia septa hircorum, suum.

Ἀλλαχόθεν, aliunde] Perrupto pariete.

Κλέπτης ἐστὶ καὶ λῃστής, fur est et latro] Fur, quia venit ut rapiat alienum; latro, quia ut occidat. Sic exponitur infra 10.

2. *Ὁ δὲ εἰσερχόμενος διὰ τῆς θύρας, qui autem intrat per ostium*] Qui ad officium illud electus est.

3. *Τούτῳ ὁ θυρωρὸς ἀνοίγει, huic ostiarius aperit*] Nihil opus est in parabolis particulas singulas habere cui respondeant. Multa sunt *ἐπεισοδιώδη* [*adscita ornandi causa*]. Sic hoc de ianitore aperiente descriptio est noti hominis.

Καὶ τὰ πρόβατα τῆς φωνῆς αὐτοῦ ἀκούει, et oves vocem eius audiunt] Habent pastores voces quasdam proprias, ut *σίττα* apud Theocritum, quibus assuescunt pecudes. *Oves* autem in affabulatione intellige eos qui pio sunt animo ac proinde dociles, infra 16. Hi et ex maiestate verborum et ex sanctitate dogmatis Christum agnoscunt.

Καὶ τὰ ἴδια πρόβατα καλεῖ κατ' ὄνομα, et suas oves vocat nomine] *Ipse vicissim oves suas novit.* Vide Prov. 27: 23. Virgilius:

Bisque die numerant ambo pecus.

Vocare nomine signum perfectae notitiae: Esai. 40: 26 et alibi. *Ἔγνω Κύριος τοὺς ὄντας αὐτοῦ* [*Cognovit Dominus qui sunt eius*], 2 Tim. 2: 19.

Ἐξάγει αὐτά] *Educit in pascua.* Ne hoc quidem requirit specialem *ἀνταπόδοσιν* [*redditionem*]. Pertinent enim ad circumlocutionem curae pastoralis.

4. *Ἐκβάλῃ, emiserit*] Quod iam dixerat *ἐξάγειν* nunc dicit *ἐκβάλλειν.* Sic הוציא modo per *ἐξάγω* vertitur, Ier. 46: 27, modo per *ἐκβάλλω*, 2 Par. 13: 9, Ier. 29: 18.

Ἔμπροσθεν αὐτῶν πορεύεται, iis praeit] Solent pastores non modo subsequi gregem sed et praeire. Vide Ps. 80: 1, et quae diximus Matth. 25: 32. Sic Christus vitae exemplo nobis praeiit, et veri Christi discipuli *τύποι* [*formae*] sunt *τοῦ ποιμνίου* [*gregis*], 1 Petr. 5: 3.

5. *Οὐκ οἴδασι τῶν ἀλλοτρίων τὴν φωνήν, non noverunt vocem alienorum*] Sic et pii animi agnoscunt falsorum magistrorum arrogantiam, privati commodi studium, et alia a pietate aliena.

6. *Τὴν παροιμίαν, proverbium*] משל Hebraeum omnem *sermonem figuratum* significat, Ezech. 20: 49. Distinguunt Graeci *παροιμίαν* et *παραβολὴν* [*parabolam*], sed Hellenistae pro eodem usurpant. Itaque liber Salomonis משלי utroque titulo inscribitur: et sicut Matth. 15: 15 *παραβολὴ* vocatur quae proprie est *παροιμία*, ita hic et 16: 25, 29 *παροιμία* appellatur quae proprie est *παραβολή.*

Οὐκ ἔγνωσαν τίνα ἦν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, non cognoverunt quid loqueretur eis] Quid hac similitudine significaret. Sic *λέγειν* [*dicere*] habuimus supra 2: 21.

7. *Ἐγώ εἰμι ἡ θύρα, ego sum ostium*] Superiori similitudine non exposita aliam affinem orditur atque explicat, occasione eius quod de ostio dixerat. Intra ostium in tuto sunt oves.

8. *Πάντες ὅσοι ἦλθον, omnes qui venerunt*] *Πρὸ ἐμοῦ* [*ante me*], quod Nonnus et Arabs legerunt puto rectius omitti, cum praeter Latinum et Syrum multa Graecorum exemplaria consentiant. Et credibilius est adiectum hoc in-

interpretamentum quam sine causa erasum. *Omnes qui venerunt*, intellige sibi arrogantes illud nomen *magni Pastoris*, id est, Messiae.

Κλέπται εἰσὶ καὶ λῃςαί, fures sunt et latrones] Id est, *Fuerunt*, Theudas, Iudas Gaulonites et si qui his similes impostores, qui et se saginarunt et miserum populum a se fascinatum caedibus obiecerunt. Alluditur ad locum Ier. 23: 1 et Ezech. 34: 2, 3.

Οὐκ ἤκουσαν αὐτῶν τὰ πρόβατα, non audierunt eos oves] Habuerunt suos sectatores Zelotas, humana commoda sectantes; sed pietatis amantes alieni ab ipsis fuerunt.

9. *Δι' ἐμοῦ ἐάν τις εἰσέλθῃ, per me si quis introierit*] Per me inveniet fidum receptum apud Deum, Rom. 5: 1, Hebr. 10: 19.

Σωθήσεται] *Extra periculum erit.*

Καὶ εἰσελεύσεται καὶ ἐξελεύσεται, καὶ νομὴν εὑρήσει, et ingredietur et egredietur, et pascua inveniet] Id est, ubicunque fuerit, pabulo non carebit. Sic enim mos est loquendi Hebraeis, Deut. 28: 6, Ps. 121: 8, 1 Sam. 29: 6, 2 Sam. 3: 25, 2 Par. 1: 10. Est autem allusio ad id quod erat in comparatione: nam oves caula exeunt et in eam redeunt. *Νομὴν* מרעה.

10. *Ὁ κλέπτης, fur*] Qui et λῃςὴς [*latro*], quam vocem supra addidit: sequentibus sensum exprimit.

Ἵνα ζωὴν ἔχωσι, καὶ περισσὸν ἔχωσιν, ut vitam habeant, et amplius habeant] *Amplius habeant*, Syrus. Oves quae bene habentur non tantum habent quae necessaria sunt ad vitam sustentandam, sed et delicias herbarum varietate. Vide de caprarum deliciis Eupolidis anapaestos qui apud Macrobium leguntur, et confer ea quae sunt Ezech. 34. Sic Christus suis non tantum vitam dabit aeternam sed et cum ea vita omne genus felicitatis. Sic περισσότερον habuimus Matth. 5: 37, Luc. 12: 4, Hebr. 6: 17.

11. *Ἐγώ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς, ego sum pastor bonus*] Occasione antedictorum tertiam incipit comparationem, *Pastoris* vocem iam sumens non pro solo Messia, sed pro quovis populum docente. Neque hic Pastorem opponit, ut ante, Furi et Latroni, sed Pastorem qui idem dominus sit ovium Mercenario, quem *alienum* Virgilius vocat:

Hic

Hic alienus oves custos bis mulget in hora:
Et succus pecori et lac subducitur agnis.

Homerus Odyss. *Π*,

—— *Αὐτὰρ μῆλα κακοὶ φθείρουσι νομῆες.*
[—— *Perit Pastorum desidia grex.*]

Est eadem oppositio Pastoris et Mercenarii apud Rabbinum Abrahamum. Ibi ergo Christus se Pseudochristis opponit, hic quibusvis pravis Doctoribus. Ibi respexit Theudam et eos quos diximus, hic Legisperitos suorum temporum et Pharisaeos.

Τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν, animam suam ponit] *Ψυχὴν τιθέναι* significat hoc loco *mortem non defugere*, sive re ipsa mors sequatur, sive non; quod plenius Hebraei dicunt *vitam ponere in manu sua*, Iud. 12: 3, 1 Sam. 19: 5, 28: 21. Sic *παραδεδώκασι τὰς ψυχὰς αὐτῶν* [*tradiderunt animas suas*], Act. 15: 26. Sic *παρθέμενοι κεφαλὰς* [*obiectant capita*] apud Homerum Odysseae secundo, et *ψυχὰς παρθέμενοι* [*obiectant animas*] Odysseae tertio: ubi Scholiastes *ἀφειδήσαντες ἑαυτῶν* [*sibi non parcentes*]. Plautus Captivis dixit *caput periculo ponere.*

Ὑπὲρ τῶν προβάτων, pro ovibus] Cuius rei typus fuit in Davide, 1 Sam. 17: 34 et sequentibus. Alioqui vix est ut quis se pro pecude magnis periculis obiiciat.

12. *Καὶ οὐκ ὢν ποιμήν*] *Qui affectu pastor non est.* Vide Phil. 2: 21.

Οὗ οὐκ εἰσὶ τὰ πρόβατα ἴδια, cuius non sunt oves propriae] Quia nec ipsius sunt pecudes nec paternae, ut Davidi; neque est partiarius, ut loquuntur. Itaque a veri Pastoris nomine Apostoli eorumque similes non excluduntur, quia gregem Christi tanquam suum curabant. Vide 1 Cor. 12: 15.

Θεωρεῖ τὸν λύκον ἐρχόμενον, καὶ ἀφίησι] Id est, *si videat lupum venientem, deserit gregem fuga. Lupum* intellige saevitiam imminentem, quam fugere non semper vetitum est, sed tum demum cum eo modo grex destitutus manet. Vide quae ad Matth. 10: 23.

Καὶ ὁ λύκος ἁρπάζει αὐτὰ, καὶ σκορπίζει τὰ πρόβατα] Id est, *ita ut lupus partim rapiat oves, partim disiiciat.* Ita vox *πρόβατα* repetitur ad significandam partitionem, et *καὶ* est consecutionis. Oppositio Pastoris et Lupi homi-

minibus aptata est et apud Maximum Tyrium, dissertatione *Quid sit scientia: Κῦρος μὲν ἡγεῖτο Περσῶν ὡς ποιμὴν θρεμμάτων, σώζων τὸ αἰπόλιον καὶ τρέφων, καὶ Μήδοις πολεμῶν, καὶ Βαβυλωνίους λαμβάνων, καὶ μηδενὶ ἐφιεὶς λύκῳ βαρβάρῳ καὶ ἀγρίῳ ἀναμιχθῆναι τῇ ἀγέλῃ. Καμβύσης δὲ ἦν καὶ αὖθις Ξέρξης ἐκ ποιμένων ἀγαθῶν πονηροὶ λύκοι* [*Cyrus Persis imperabat ut Pastor ovibus, servans et alens gregem, nunc in Medos bellans, nunc Babylonios capiens, nec cuiquam lupo fero ac barbaro permittens induere se in gregem. Cambyses vero et rursus Xerxes ex bonis Pastoribus orti lupi mali fuere*].

13. *Οὐ μέλει αὐτῷ περὶ τῶν προβάτων*] *Non sunt oves ei cordi:* quia res ipsius non agitur, neque tanti putat. Eadem locutio Marc. 12: 14, Luc. 10: 40.

14. *Καὶ γινώσκω τὰ ἐμὰ, et novi meas*] *Πρόβατα* [*oves*] ex superioribus intellige. *Novi* autem hic intellige, *scio quanti me faciant*, ut supra 1: 10.

Καὶ γινώσκομαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν, et notus sum meis] *Sciunt vicissim quo amore se prosequar.*

15. *Καθὼς γινώσκει με ὁ πατὴρ, sicut novit me Pater*] *Sicut et Pater scit quam ipsi sim obsequens:* Matth. 11: 27.

Κἀγὼ γινώσκω τὸν πατέρα, et ego novi Patrem] *Et ego scio quanti sim apud Patrem*, quanta mihi destinet. Saepius Christus amorem inter se et Christianos comparat ei amori qui est inter se et Patrem, supra 6: 56, 57, infra 17: 23. Vide Matth. dicto iam loco.

16. *Καὶ ἄλλα πρόβατα ἔχω, et alias oves habeo*] Non pro his tantum consanguineis meis me morti obiiciam, sed et pro extraneis. *Oves* intellige eos qui miti erant animo ac tali ut spes esset eos Euangelium sibi patefactum non repudiaturos. Sic et *populi* vox sumitur ex spe futuri Act. 18: 10, et *messis* Matth. 9: 37.

Ἃ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐλῆς ταύτης, quae non sunt ex hoc ovili] Non ex hac gente sunt.

Κἀκεῖνά με δεῖ ἀγαγεῖν, et illas oportet me adducere] Per ministros meos.

Καὶ τῆς φωνῆς μου ἀκούσουσι, et vocem meam audient] Ostendit magnam copiam eorum qui in se credituri essent ex Gentibus.

Μία ποίμνη, εἷς ποιμήν] Proverbium fuit, *Grex unus*,

unus pastor. Vide locum similem Ezech. 37: 24, ubi typus est eius rei. Descriptio Ecclesiae undique colligendae sub capite Christo. Antea erant sub variis Doctoribus, Iudaei sub Legisperitis, Graeci sub Philosophis.

17. *Διὰ τοῦτο ὁ πατήρ με ἀγαπᾷ, propterea me diligit Pater*] מעמל נפשו [*propter laborem animae suae*] Esai. 53: 11, et ibidem לכן, *διὰ τοῦτο*, Graece *δι᾽ ὅ*, Phil. 2: 9.

Ἵνα πάλιν λάβω αὐτήν, ut iterum assumam eam] Hoc *ἵνα* non est *τελικὸν* [*finis significativum*] sed, ut saepe, *ἐκβατικόν* [*eventus significativum*]. Quasi repetiisset: Obiiciam quidem me morti, sed ita ut vitam sim recepturus.

18. *Οὐδεὶς αἴρει αὐτὴν ἀπ᾽ ἐμοῦ, nemo tollit eam a me*] Ostendit Christus aliquid in se eximium. Alii etsi periculo se non offerre poterant, non tamen quoties volunt se periculo possunt eximere, quod ipse poterat. Ideo ait sibi non eripi vitam, invito scilicet.

Ἀπ᾽ ἐμαυτοῦ] *Mea voluntate*, ut hic recte Syrus.

Ἐξουσίαν ἔχω θεῖναι αὐτήν, καὶ ἐξουσίαν ἔχω πάλιν λαβεῖν αὐτήν, potentiam habeo ponendi eam, et potentiam habeo iterum assumendi eam] *Ἐξουσία* hoc loco, ni fallor, *potentiam* significat, ut Act. 1: 7, 26: 18. Hunc sensum habet ממשלה, et sic vertitur Ps. 136: 8. *Πάλιν λαβεῖν αὐτήν* intellige *vitam periculo iam praesenti eripere:* quod saepe fecit, cum se reddidit inconspicuum, et cum corda satellitum emollivit, et cum in se missos praecipites dedit.

Ταύτην τὴν ἐντολὴν ἔλαβον παρὰ τοῦ πατρός μου, hoc mandatum accepi a Patre meo] Pater hoc negotium ovium servandarum mihi commendavit. Solet *ἐντέλλεσθαι* [*mandare*] apud Graecos dici etiam ubi *imperium* proprie dictum locum non habet.

19. *Σχίσμα, dissensio*] Vide supra 9: 16.

20. *Δαιμόνιον ἔχει καὶ μαίνεται, Daemonium habet et insanit*] Alterum per alterum exponitur: quasi dicas, *Furiis agitatus insanit.* Vide supra 7: 20.

21. *Μὴ δαιμόνιον δύναται τυφλῶν ὀφθαλμοὺς ἀνοίγειν, numquid Daemonium potest caecorum oculos aperire*] Opus hoc est potestatis rerum Opificis, non Spiritus minoris. Vita et sensus solius Dei sunt munera. Chrysostomus: *Οὐ γὰρ ἔπλασε μόνον ὀφθαλμοὺς οὓς ἀνέῳξεν, ἀλλὰ*

καὶ

καὶ τὸ ὁρᾷν ἐχαρίσατο· ὅπερ τεκμήριόν ἐςι τοῦ καὶ ψυχὴν ἐμφυσῆσαι· ἐκείνης γὰρ μὴ ἐνεργούσης, ὁ ὀφθαλμὸς, κἂν ἀπηρτισμένος ῇ, οὐκ ἂν ἴδῃ ποτὲ οὐδέν [*Non enim formavit tantum oculos quos aperuit, sed et videndi facultatem eis dedit: quod signum est eum etiam animam inflasse oculis. Nam anima non operante, oculus etiam integer nihil umquam videat*].

22. Ἐγένετο δὲ τὰ ἐγκαίνια, *agebatur autem festum sacrorum instauratorum*] Ἡμέραι ἐγκαινισμοῦ 1 Macc. 4: 58. Iosephus Ant. XII. 11, Ἑόρταζε δὲ Ἰούδας μετὰ τῶν πολιτῶν ἀνάκτησιν τῆς περὶ τὸν ναὸν θυσίας ἐφ' ἡμέρας ὀκτὼ, μηδὲν ἀπολιπὼν ἡδονῆς εἶδος, ἀλλὰ πολυτελέσι μὲν καὶ λαμπραῖς ταῖς θυσίαις κατευωχῶν αὐτοὺς, ὕμνοις δὲ καὶ ψαλμοῖς τὸν Θεὸν μὲν τιμῶν, αὐτοὺς δὲ τέρπων. Τοσαύτῃ δὲ ἐχρήσαντο τῇ περὶ τὴν ἀνανέωσιν τῶν ἐθῶν ἡδονῇ, μετὰ χρόνον πολὺν ἀπροσδοκήτως ἐν ἐξουσίᾳ γενόμενοι τῆς θρησκείας, ὡς νόμον θεῖναι τοῖς μετ' αὐτοὺς, ἑορτάζειν τὴν ἀνάκτησιν τῶν περὶ τὸν ναὸν ἐφ' ἡμέρας ὀκτὼ, καὶ ἐξ ἐκείνου μέχρι δεῦρο τὴν ἑορτὴν ἄγομεν καλουμένην φῶτα [*Egit autem Iudas cum civibus per octo dies instaurationem sacrificiorum in templo, nullum omittens laetitiae genus, sed magnificis splendidisque victimis eos excipiens, Deum autem honorans hymnis et psalmis, simulque populares oblectans. Tantum autem gaudii cepere ex hac rituum restitutione, libertate religionis post multum temporis inexspectato recuperata, ut legem inter se fecerint, quotannis solennes agere dies octo ob res templi restitutas. Ex ex eo in hunc diem celebramus id solenne quod dicitur Lumina*]. Vocabantur φῶτα quia per totos hos octo dies lucernae noctibus etiam in domibus accendebantur, ut in titulo Thalmudico, quo de hoc facto et festo Sortium agitur, traditum est. Ἐγκαινίζειν, unde est nomen ἐγκαίνια, Hebraeis est חנך: quod de quavis dedicatione sive prima sive instaurata usurpatur. Invenitur Deut. 20: 5, 1 Reg. 8: 64, 2 Par. 7: 5. Discimus hinc posse pie a populo Dei etiam sine speciali mandato Divino in beneficii alicuius memoriam dies festos institui.

Καὶ χειμὼν ἦν, et hyems erat] Πέμπτῃ καὶ εἰκάδι τοῦ Χεσλαίου μηνὸς [*vicesima et quinta mensis Cheslaei*], quod in Decembrem incidit.

23.

23. *Ἐν τῇ ϛοᾷ τοῦ Σολομῶντος, in porticu Salomonis*] Bene cohaeret cum eo quod dixit *hyemem fuisse*. Nam aestate in ipso subdiali ambulabant: hyeme magis in porticu, ubi et tum densior erat multitudo: quam occasionem captant Iesu inimici. Dicitur autem *Salomonis porticus* aut *regia*, quia eodem loco quo ille suam struxerat erat restituta, ad Meridiem Templi: describit Iosephus Antiq. VIII. 11 et XX. 8. Sed ibi *ἀνατολικὴν* [*orientalem*] mendose pro *νότιον* [*australem*] scriptum putant viri eruditi.

24. *Ἐκύκλωσαν οὖν, circumdederunt ergo*] Magno confluxu, quo plures essent testes eius quod Iesus esset dicturus.

Ἕως πότε τὴν ψυχὴν ἡμῶν αἴρεις, quousque animam nostram tollis] *Αἴρειν* hic est quod *μετεωρίζειν*, *in sublime tollere*, Luc. 12: 29, *suspensum tenere in dubio*.

Εἰ σὺ εἶ ὁ Χριϛὸς, εἰπὲ ἡμῖν παῤῥησίᾳ, si tu es Christus, dic nobis aperte] Videbant Iesum uti circumlocutionibus eo tendentibus, ut cum se *Lucem mundi*, cum *eximium Pastorem*, imo et *Dei Filium* vocabat: sed volunt eum aperte loqui: hoc enim est *παῤῥησίᾳ*, ut apparet infra 16: 29. Nimirum *Christi* nomine sciebant *Regem* intelligi, atque ea professione periculum illi creare volebant apud Romanos.

25. *Εἶπον ὑμῖν, dixi vobis*] Re ipsa, verbis idem significantibus quanquam minus invidiosis.

Τὰ ἔργα ἃ ἐγὼ ποιῶ, opera quae ego facio] Caecos illumino, et sensu mystico, et, quo magis excitemini, etiam sensu populari; aliaque facio quae de Messia sunt praedicta.

26. *Οὐ γὰρ ἐϛὲ ἐκ τῶν προβάτων τῶν ἐμῶν, non enim estis ex ovibus meis*] Non estis pii ac dociles, quales sunt apti ut oves meae fiant. Vide quae supra 16.

Καθὼς εἶπον ὑμῖν, sicut dixi vobis] Dixi oves esse eos qui vocem meam audiunt. Confer quod supra 8: 47.

28. *Κἀγὼ ζωὴν αἰώνιον δίδωμι αὐτοῖς, et ego vitam aeternam do iis*] Ne quis putaret qui oves non essent oves fieri nullo modo posse, adhuc promissorum excellentia eos allicit ut oves fieri velint.

Καὶ οὐ μὴ ἀπόλωνται εἰς τὸν αἰῶνα] *Nunquam peribunt*

pe-

penitus. Sic enim locutio haec ponitur infra 18: 8 et alibi saepe. Intellige autem loqui Christum de ovibus qua tales sunt ac manent, ut supra 3: 36.

Καὶ οὐχ ἁρπάσει τις αὐτὰ ἐκ τῆς χειρός μου, nec eripiet eos quisquam manui meae] Nulla vis, ne ipse quidem Diabolus, qui τὸ κράτος ἔχει τοῦ θανάτου [*mortis habet imperium*], Hebr. 2: 14. Spiritus sanctorum deponuntur in manu Christi, Act. 7: 59. Is eos servat ad tempus resurrectionis, quae praedicta a Daniele, credita a Maccabaeis, adumbrata in liberatione populi ab Antiocho. Hae vero Prophetiae et historiae tempore ἐγκαινίων [*Sacrorum instauratorum*] populo explicabantur.

29. *Ὁ πατήρ μου, ὃς δέδωκέ μοι, μείζων πάντων ἐστί, Pater meus, qui dedit mihi, maior omnibus est*] Sic habent non Graeci tantum sed et Syrus et Arabs. Quare omnino videtur haec verior lectio. Pater dat credentes Filio servandos ac vivificandos. Vide supra 6: 37. Pater autem fortior est morte et Diabolis.

Καὶ οὐδεὶς δύναται ἁρπάζειν ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ πατρός μου, et nemo manui Patris mei potest eripere] Καὶ pro *ideo*, ut supra 6, 30. *Quia Pater potentior illis est, ideo illi nihil possunt eripere Patris potestati.*

30. *Ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἕν ἐσμεν, ego et Pater unum sumus*] Connectit quod dixerat cum superioribus: Si Patris potestati eripi non poterunt, nec meae poterunt: nam mea potestas a Patre emanat et quidem ita ut tantundem valeat *a me*, aut *a Patre*, *custodiri*. Vide Gen. 41: 25, 27.

31. *Ἐβάστασαν οὖν πάλιν λίθους, sustulerunt ergo iterum lapides*] Nimirum quod intelligerent Iesum sibi adscribere Divinam potestatem. Sic supra 5: 18.

32. *Πολλὰ καλὰ ἔργα, multa bona opera*] *Pulchra, laudabilia*: שׁפירא, *eximia*, Syrus. Sic Matth. 5: 16, Marc. 14: 6, 1 Tim. 5: 10.

Ἔδειξα ὑμῖν] *Feci, et quidem palam.* Hebraei dicunt הראה *facere videre*, Ps. 4: 7, 60: 5, 85: 8, Eccl. 2: 24.

Ἐκ τοῦ πατρός μου, ex Patre meo] Modestiae causa et imminuendae invidiae hoc adiicit: ἐκ pro παρὰ, ut saepe.

Διὰ ποῖον αὐτῶν ἔργον λιθάζετέ με, propter quod eorum opus me lapidatis] Est mira δεινότης [*vehementia*] in his

verbis. *Ποῖος* pro *quis*, Matth. 19: 18, Luc. 12: 39, Apoc. 3: 3 et alibi. *Lapidatis*, id est, *lapidare vultis.* Nam his verbis Christus quanquam perversos animos inhibuit ne destinatum opus efficerent, re ipsa ostendens quod dixerat, in sua esse potestate semet eripere periculis quoties vellet.

33. *Περὶ καλοῦ ἔργου οὐ λιθάζομέν σε, ob bonum opus te non lapidamus*] Quasi dicant, An bonum aliquod opus feceris iam non quaerimus: sed haec non est causa cur tibi male velimus.

Περὶ βλασφημίας, de blasphemia] Non tantum maledicta in Deum hoc nomine veniunt, sed et quicquid Dei honorem minuit, Matth. 9: 3, 26: 65, Marc. 14: 64.

Καὶ] Id est, *nempe.*

Ὅτι σὺ ἄνθρωπος ὢν, quia tu, homo cum sis] *Caro et sanguis*, ut loquuntur Hebraei.

Ποιεῖς σεαυτὸν Θεόν] Id est; *dicis*, ut supra 8: 53, *pro Deo te venditas.* Hoc ideo quia *Patrem suum* singulari modo *Deum* dixerat, ut diximus supra 5: 18. Quare quod ibi dixerant *aequalem Deo*, hic dicunt *Deum*, id est, quasi alterum Deum: sicut filii idem cum patre esse etiam in Iure dicuntur.

34. *Ἀπεκρίθη αὐτοῖς, respondit eis*] *Replicans*: ut infra 12: 34.

Ἐν τῷ νόμῳ ὑμῶν, in lege vestra] Id est, In Sacris illis Literis quae vobis praescribunt quid credere et facere debeatis, et proinde non male Legis nomine appellantur, id est, תורה, quo significatur *quicquid hominem dirigit.* Sic infra 15: 25, 1 Cor. 14: 21, utitur sic et Origenes frequenter. Sed et in ipsa Mosis lege non quidem eadem exstant verba; sed sensus idem cum Iudices *Dii* vocantur.

Ἐγὼ εἶπα, Θεοί ἐστε, ego dixi, Dii estis] Ps. 82: 6, qui de Iudicibus Synedrii Magni factus est ad eos sui officii commonefaciendos.

35. *Εἰ ἐκείνους εἶπε θεοὺς, si illos dixit Deos*] Nempe Sacra Scriptura, cui solent *κατὰ προσωποποιΐαν* [*per personae fictionem*] talia tribui, supra 7: 38, Rom. 4: 3, 9: 17, 10: 11, 11: 2, Gal. 3: 8, 22, 4: 30, 1 Tim. 5: 18, Iac. 4: 5.

Πρὸς

Πρὸς οὓς ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐγένετο, ad quos sermo Dei factus est] Dicitur quidem hoc de omnibus quos aliquo modo Deus affatur, sed hoc loco assentior omnino iis qui *λόγον* interpretantur *mandatum;* sicut דבר eodem iure modo *λόγον*, modo *πρόσταγμα* vertunt Graeci 1 Par. 26: 32, et quod Latine dicimus *mandatu*, Hebraei dicunt דבר. Mandatum autem a Deo acceperant Senatores iudicandi populum: ideo *Dei iudicia exercere* dicuntur 2 Par. 19: 6: et ipsa iudicia *res Dei* vocantur 1 Par. 26: 32, 2 Par. 19: 11. Vide institutionem eius iudicii Num. 11: 17.

Καὶ οὐ δύναται λυθῆναι ἡ γραφή] *Non potest ei contradici.* Sicut qui facit contra praeceptum *id solvere* dicitur Matth. 5: 19, supra 5: 18, 7: 23, sic et qui affirmationi contradicit.

36. *"Ον ὁ πατὴρ, quem Pater*] Subaudiendum hic *mihi*, ut ex sequentibus apparet.

'Ηγίασε, consecravit] Quod Ier. 1: 5, est הקדיש, in Graeco *ἁγιάζειν*, ut et Eccl. 49: 7, id Paulus ad eum locum alludens vertit *ἀφορίζειν* [*segregare*] Gal. 1: 15. Hebraei dicto loco Ieremiae recte exponunt *praeparare*, ad Divinum scilicet ministerium. Quod in Christi conceptione ineffabili, eximio et admirando modo factum est: *τὸ γεννώμενον ἐκ σοῦ ἅγιον* [*quod nascetur ex te sanctum*] ait Angelus matri Luc. 1: 35. Sed magis est ut hic aliquid intelligatur de quo satis auditoribus constare poterat, attributio scilicet potestatis tanta prodigia faciendi.

Καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὸν κόσμον, et misit in mundum] Qui mandatum aliquod a Deo accipit ad aliquem perferendum, is *mitti* ab eo dicitur, ut supra 1: 6, 3: 17, 34, 5: 36, 38, 6: 57, 8: 42. Est autem hic tacita comparatio: Senatores mandata acceperant ad unum populum pertinentia, ego ad totum genus humanum, ut supra 1: 9, 3: 17, 4: 42, 8: 12.

'Υμεῖς λέγετε· "Οτι βλασφημεῖς, ὅτι εἶπον, υἱὸς τοῦ Θεοῦ εἰμι; Vos dicitis: blasphemas: quia dixi, Filius Dei sum?] Refellit calumniam: quasi diceret, si quid Divini mihi tribui, non id feci me opponens Deo, sed eum ut fontem agnoscens: quod ostenditur ipsis vocibus *Patris* et *Filii* quas usurpavi. Est hic oratio directa pro indirecta.

Sensus enim est, *λέγετέ με βλασφημεῖν* [*dicitis me blasphemare*].

37. *Τὰ ἔργα τοῦ πατρός μου, opera Patris mei*] Deo digna, dum omne genus morborum sano, cogitationes introspicio, corda flecto ubi libuit, caecis visum do, Diabolis nutu impero.

Μὴ πιστεύετέ μοι, nolite credere mihi] Est figura quae Concessio dicitur: quasi dicat: Nisi tanta facio, permittam vobis ne credatis. Sic supra 9: 41.

38. *Κἂν ἐμοὶ μὴ πιστεύητε*] *Etiamsi verbis meis*, quanquam Divina maiestate prolatis, *credere non vultis.*

Τοῖς ἔργοις πιστεύσατε] *Factis habete fidem:* quod alibi dixit *διὰ τὰ ἔργα πιστεύετέ μοι* [*propter ipsa opera credite mihi*], 14: 11.

Ὅτι ἐν ἐμοὶ ὁ πατὴρ, Patrem in me esse] Per vim operantem. Sic infra exponitur dictum illud, *πατὴρ ἐν ἐμοὶ ἐστιν* [*Pater in me est*], nempe, *ὁ πατὴρ ὁ ἐν ἐμοὶ μένων, αὐτὸς ποιεῖ τὰ ἔργα* [*Pater in me manens, ipse facit opera*], 14: 10.

Κἀγὼ ἐν αὐτῷ, et me in Patre] Per obedientiam perfectissimam. Sic infra 14: 10, *ὅτι ἐγὼ εἰμι ἐν τῷ πατρὶ* [*me esse in Patre*], exponitur *τὰ ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν, ἀπ' ἐμαυτοῦ οὐ λαλῶ* [*verba quae ego loquor vobis, a me ipso non loquor*]. Confer 15: 4, 5.

39. *Πιάσαι, apprehendere*] Quia blasphemiae calumniam ita solverat ut ne species quidem restaret, lapidationem tanquam in blasphemum omittunt, et dant operam ut eum captum tradant Synedrio aliud aliquod crimen reperturo.

Ἐξῆλθεν ἐκ τῆς χειρὸς αὐτῶν, exivit de manibus eorum] Inconspicuus; iterum ostendens potestatem sibi non deesse quaevis pericula evadendi.

40. *Πάλιν πέραν τοῦ Ἰορδάνου, iterum trans Iordanem*] In Bethabara. Exposuimus supra 1: 28.

Εἰς τὸν τόπον ὅπου ἦν Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων, in eum locum ubi Iohannes primum baptizabat] Nempe antequam in Salim veniret. Hoc ideo addit ut significet Christum ex ipso loco revocare populo in memoriam voluisse testimonium a Baptista ibidem perhibitum. Ideo mox sequitur, *ἐπίστευσαν πολλοὶ ἐκεῖ* [*multi crediderunt ibi*].

41.

41. Ἰωάννης μὲν σημεῖον ἐποίησεν οὐδέν, *Iohannes quidem signum fecit nullum*] Deo hoc sic dispensante, quo maior Messiae esset claritas. Hoc autem volunt, Cum Iohannes nullum ediderit miraculum, nos tamen eum venerati sumus, et prope pro Messia eum habuimus.

Πάντα δὲ ὅσα εἶπεν Ἰωάννης περὶ τούτου, ἀληθῆ ἦν, *omnia autem quae dixit Iohannes de hoc, vera erant*] Hunc multo *se esse maiorem*, *Agnum Dei*, id est, emundatorem mundi, apparet ex dictis et factis.

42. Εἰς αὐτόν, *in eum*] Ut in talem qualem Baptista dixerat.

CAPUT XI.

1. Ἦν δέ τις ἀσθενῶν, *erat autem quidam aegrotans*] Ἀσθενεῖν etiam de graviter aegroto dicitur, ut Matth. 10: 8, Luc. 4: 40 et alibi. Sic vertitur חלה Hebraeum.

Λάζαρος] De hoc nomine vide quae ad Luc. 16: 20.

Ἀπὸ Βηθανίας ἐκ τῆς κώμης, *a Bethania ex vico*] Noli aliud *Bethaniam* putare, aliud *vicum*: est enim alterum alterius interpretatio. Neque movere nos quicquam debet interiecta praepositio: nam sic et supra habuimus 1: 45, ἀπὸ Βηθσαϊδὰ ἐκ τῆς πόλεως [*a Bethsaida ex oppido*].

Μαρίας καὶ Μάρθας τῆς ἀδελφῆς αὐτῆς, *Mariae et Marthae sororis eius*] Habet hic paulo aliter Syrus: sed Graecam lectionem praeter Latinam Arabs confirmat. Ita hic Bethania dicitur *vicus Mariae et Marthae* quomodo iam dicto loco Bethsaida *oppidum Andreae et Petri*. Nominat autem sorores has quod saepissime apud eas divertissent Christus et Apostoli. Μάρθα Syriacum nomen etiam apud Plutarchum Mario legitur. Et apud Tacitum pro *Martina* bis ponendum *Martha* in Syrae mulieris nomine. Quaeri solet, cur hanc tam nobilem historiam priores Euangelii Scriptores non attigerint. Mihi hoc succurrit, cum illi scriberent vixisse resuscitatum Lazarum, et periculum ei fuisse a Iudaeis si quod ipsi acciderat palam vulgaretur. Nam etiam mox narratur, ob hoc ipsum structas ei insidias 12: 10. Quare visum illis hoc

 ad

ad tempus subiiceri posse cum alia exempla resuscitatorum suppeterent. At mortuo Lazaro, cum iam nemini periculum ex rei narratione fieri posset, additum hoc a Iohanne in hac quasi praetermissorum collectione. Supervixit autem Lazarus, si Epiphanio traditionem referenti credimus, annos 30, intra quod tempus tres alii Euangelistae scripserunt.

2. *'Η ἀλείψασα, quae unxit*] Non quod hoc ante Lazari morbum esset gestum, sed quod gestum hoc esset et notum omnibus cum haec scriberentur; plane ut Luc. 6: 16 de Iuda scriptum est, ὃς καὶ ἐγένετο προδότης [*qui et factus est proditor*], et de Simone, τὸν λεγόμενον Πέτρον [*qui dicitur Petrus*] Matth. 4: 18, 10: 2. Sic exponunt Theodorus Mopsuestenus et Leontius. De re ipsa vide quae ad Matth. 26: 6.

Καὶ ἐκμάξασα τοὺς πόδας αὐτοῦ ταῖς θριξὶν αὐτῆς, et abstersit pedes eius capillis suis] Ὕστερον πρότερον [*praepostere*]: nam prius abstersit, deinde unguento perfudit, Luc. 7: 38, infra 12: 3.

3. *'Απέστειλαν οὖν*] *Nuntium miserunt qui diceret.*

Λέγουσαι, dicentes] Per nuntium. Vide Matth. 8: 5.

Ὃν φιλεῖς, ἀσθενεῖ, quem amas, aegrotat] Nimirum sperantes fore ut Iesus adveniens eum sanaret, ut apparet infra 21. Confer supra 4: 49. Etiam Deo cari suis non carent miseriis.

4. *Οὐκ ἔστι πρὸς θάνατον, non est ad mortem*] *Mortis* voce hic intellige permansionem in morte. Vide Rom. 6: 23, 1 Cor. 15: 24 et sequentibus. Idem alibi ᾅδης [*infernus*] dicitur. Simile quid Matth. 9: 24. Ostendit Christus notum sibi quod tanquam nescienti indicabatur.

'Αλλ' ὑπὲρ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, sed ob gloriam Dei] Et hic recte subaudias, *commode evenit*, *ut inde illustretur Dei gloria.* Vide quae diximus supra 9: 3.

Ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ut illustretur Filius Dei] Cuius omnis gloria ad Patrem redit.

5. *Ἠγάπα δὲ ὁ Ἰησοῦς, amabat autem Iesus*] Amabat eos a quibus hospitio excipi solebat: ut olim Elias 1 Reg. 17: 9, Elisaeus 2 Reg. 4: 8. Ita non perit beneficium quod sanctis praestatur, Matth. 10: 41. Nonnus:

φι-

— Φιλοξείνους δὲ γυναῖκας
Ἰησοῦς ἀγάπαζε.
[— Illas adamabat Iesus
Munus ob hospitii.]

Mysticum sensum vide Prov. 8: 17.

6. Τότε μὲν ἔμεινεν ἐν ᾧ ἦν τόπῳ δύο ἡμέρας, tunc quidem mansit in eodem loco duos dies] Est hic μὲν sine δὲ ut Act. 19: 4. Substitit autem per duos dies, quanquam amans Lazari, ut de morte minus dubitari posset. Ideo mox notatur eum fuisse τεταρταῖον [quatuor dierum].

7. Εἰς τὴν Ἰουδαίαν πάλιν, in Iudaeam iterum] Introrsum longius a Iordane versus Urbem.

8. Νῦν ἐζήτουν, nunc quaerebant] Non diu est. Iam modo dicunt Latini. Sic infra 21: 10.

Καὶ πάλιν ὑπάγεις ἐκεῖ, et iterum vadis illuc] Inconsulto amore volunt eum a periculo removere, ut Petrus Matth. 16: 22.

9. Οὐχὶ δώδεκα ὧραί εἰσι τῆς ἡμέρας, nonne duodecim sunt horae diei] Id est, Ultima hora non minus quam prima ad diem pertinet: itaque ea quoque solet iter fieri sicut supra de opere dixerat 9: 4. Confer Luc. 13: 32.

Οὐ προσκόπτει, non offendit] Tuto ambulat. Videt qua eundum sit, infra 12: 35. Vide quae ibi dicta.

Ὅτι τὸ φῶς τοῦ κόσμου τούτου βλέπει] Illustratur a solis lumine: ἀνταπόδοσις [redditio] non apponitur, sed facilis intellectu est ex illis verbis Lucem huius mundi. Quanto ergo magis tuto ambulo qui praelucentem mihi habeo lucem supra coelestem ac Divinam cognitionem Paterni propositi?

10. Ὅτι τὸ φῶς οὐκ ἔστιν ἐν αὐτῷ, quia lux non est in eo] In oculis eius. Receptione enim lucis et specierum fit visio. Sensus allegoricus, qui obiter et per occasionem innuitur, est, Eos qui Dei voluntatem non respiciunt in peccata labi.

11. Κεκοίμηται, dormit] De hac locutione κατ' εὐφημισμὸν [per emollitionem] diximus ad Matth. 9: 24. Apud Syrum est שׁכב, quod pro mori usurpatur non tantum apud Esaiam 14: 8, ut annotatum est antehac, sed et 2 Sam. 7: 12. Utrobique Graeci reddunt per κοιμᾶσθαι.

Ἵνα ἐξυπνίσω αὐτὸν, ut a somno expergefaciam eum] Modestia Christi in hoc elucet quod cum eum dixisset *dormire* addidit *se experrecturum*, mox cum *mortuum* dicit nihil adiicit tale. עור vertitur *ἐξυπνίζειν* Iob. 14: 12, quanquam alio sensu. Sed si Hebraeis *ὑπνῶσαι* [*dormire*] erat *mori*, nihil a consueto sermone abiit Christus cum dixit *ἐξυπνίζειν* pro *a morte ad vitam reducere*, quod ipsi aeque erat facile atque alii excitare dormientem.

12. *Εἰ κεκοίμηται, σωθήσεται, si dormit, salvus erit*] Ex libro Misnaioth apparet fuisse hoc in ore populi, *Somnum in aegrotante signum esse ad salutem; quia eo ostenditur remisisse morbum.* Discipuli omni modo quaerunt Dominum ab isto itinere avocare: ideo omnibus utuntur argumentis: *Si dormit, quid est quod excitetur?*

13. *Περὶ τῆς κοιμήσεως τοῦ ὕπνου, de dormitione somni*] Stupore quodam, et quia potentiam Iesu, utcunque magna eius effecta viderant, non satis animo comprehendebant.

14. *Παῤῥησίᾳ*] Id est, *sermone apertissimo et minime ambigui sensus*, ut supra 10: 24, infra 16: 29. Syrus מפרשא *aperte, explicate.*

15. *Ἵνα πιστεύσητε*] Est *παρενθετικὸν* [*per parenthesin dictum*]: nam quae sequuntur cohaerent cum prioribus. *Ut credatis*, id est, quo magis, quo firmius credatis me esse vitae datorem. Sic *credere* usurpatur supra 2: 11 et alibi.

Ὅτι οὐκ ἤμην ἐκεῖ, me ibi non fuisse] Nempe, ut Nonnus explicat:

—— *Ὅτε κεῖνος ὁμίλεε γείτονι πότμῳ.*

[—— *Tunc cum fato fuit ille propinquus.*]

Tacite significat se, si in loco fuisset, vix honeste potuisse negare opem suam cunctis obviam, ad amicum aut in vita retinendum, aut statim a morte revocandum; quorum utrumvis imminuturum fuerat aut rem ipsam aut rei fidem. Nunc in quatuor dies sepulto nulla erat tergiversatio. Ita et nunc sapientiam ostendit suam, et post potentiam est demonstraturus.

Ἄγωμεν πρὸς αὐτὸν, eamus ad eum]. Hoc loco quid facturus erat maluit innuere quam exprimere; ob eam quam diximus causam.

16.

16. *Θωμᾶς ὁ λεγόμενος Δίδυμος, Thomas qui dicitur Didymus*] Id est, qui inter Graecos agens eiusdem significationis vocabulo *Δίδυμος* [*Geminus*] vocabatur. Nam Iudaeorum alii apud Graecos nomen sumebant alludentis soni, alii vero paris significatus. Itaque Syrus, qui nihil mutare potuit, bis hic idem posuit nomen.

Ἵνα ἀποθάνωμεν μετ' αὐτοῦ, ut moriamur cum eo] Cum Christo, an cum Lazaro? Posterius malo, quia *αὐτὸν* de Lazaro praecesserat, quo respicit Thomas. Thomam ideo nominaverat Iohannes quod infra ostensurus esset eius in credendo tarditatem, cuius iam nunc indicium dedit: perinde enim est quasi dicat: Eamus sane, ut Lazarum iam mortuum sequamur: quid enim aliud speremus. Meminerat periculi in quo nuper fuerat Dominus Hierosolymis, unde Bethania modicum distabat, quod hac ipsa de causa mox exprimitur.

17. *Ἐλθὼν οὖν ὁ Ἰησοῦς, cum itaque venisset Iesus*] Adiicit manuscriptus *εἰς Βηθανίαν* [*in Bethaniam*].

Ἔχοντα, habentem] Sic supra sumitur ea vox, 5: 5.

18. *Ὡς ἀπὸ σταδίων δεκαπέντε, stadiis fere quindecim*] Quantum erat iter Sabbati.

19. *Ἐκ τῶν Ἰουδαίων, ex Iudaeis*] Sic *κατ' ἐξοχὴν* [*secundum excellentiam*] vocantur Hierosolymitae.

Πρὸς τὰς περὶ τὴν Μάρθαν καὶ Μαρίαν] Ex Graecismo satis noto Syrus et Latinus acceperunt quasi diceretur *ad Martham et Mariam*. Dubitari tamen potest an non et ipsae et simul tota ipsarum familia significetur, ut Act. 13: 13; *οἱ περὶ τὸν Παῦλον, Paulus et qui ei aderant.*

Ἵνα παραμυθήσωνται αὐτὰς, ut consolarentur eas] Quod officium per septem dies extendi solebat. Saepe eius moris mentio in Sacra historia et apud Iosephum et in Thalmudicis libris.

20. *Ὡς ἤκουσεν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔρχεται, ut audivit, venire Iesum*] Rem familiae curans huc illuc cursitabat. Itaque prius accepit rumorem quam Maria salutatores excipiens in intima domo. Vide Luc. 10: 41.

21. *Εἰ ἦς ὧδε, si fuisses hic*] Fides quidem, sed infirma; ut quae nihil ei tribuat nisi praesenti. Sic supra 4: 49.

22. *Ὅσα ἂν αἰτήσῃ τὸν Θεὸν, quaecunque poposceris a Deo*]

Deo] Et hic infirmitas apparet. Putat illum gratiosum esse apud Deum, non autem in illo esse plenitudinem Divinae potestatis.

Δώσει σοι, dabit tibi] Concedet tuis precibus. Non audet dicere *mortuum resuscitabit*, ob voti magnitudinem.

23. *Ἀναστήσεται ὁ ἀδελφός σου, resurget frater tuus*] Modeste, ut solet: nam de se nihil praedicat nisi necessitate extorquente.

24. *Ἐν τῇ ἀναστάσει ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, in resurrectione in novissimo die*] Syrus ἀνάστασιν vocat παράκλησιν [*consolationem*] locutione recepta. De hac autem generali resurrectione Martha aliquid quidem a Pharisaeis didicerat, sed confusum, obscurum, neque certis nixum testimoniis. Ex Christi autem habitis antehac sermonibus certius aliquid cognoverat.

25. *Ἐγώ εἰμι ἡ ἀνάστασις, ego sum resurrectio*] Non est quod haesites: *Ego auctor sum resurrectionis* quare et repraesentare eam possum. Sic solent Hebraei causis dare nomen effecti, ut supra 1: 4. Simili modo Christus dicitur *iustitia, sanctificatio, redemtio*, 1 Cor. 1: 30. Refellitur hic tenuis illa Marthae de Iesu opinio.

Ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, κἂν ἀποθάνῃ, ζήσεται, qui credit in me, etiamsi mortuus fuerit, vivet] Primum dicit, *in se confidentes non mansuros in morte;* sequente membro adiicit, *eos postquam iterum vixerint, nunquam morituros.* Haec omnia de tota persona sunt intelligenda.

26. *Καὶ πᾶς ὁ ζῶν καὶ πιστεύων εἰς ἐμέ, et omnis qui vivit et credit in me*] Hebraismus hoc significans, *et quisquis vivens* (vitam hanc mundi scilicet) *mihi confidet.* Agitur autem hic de fiducia operante et constante.

Οὐ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τὸν αἰῶνα, non morietur in aeternum] Sic supra 6: 49 et sequentibus.

Πιστεύεις τοῦτο, credis hoc] Christus plerunque ante miraculum fidem exigit.

27. *Ναί, Κύριε, utique, Domine*] Credo tibi hoc iam affirmanti *te esse datorem vitae aeternae:* nam *ναί* praecedentia affirmat.

Ἐγὼ πεπίστευκα, ego credidi] Rationem reddit; *nam et antehac credidi te esse Christum.* Quare aequum est ut omnia dicenti tibi credam. Vide supra 5: 25.

Ὁ

Ὁ εἰς τὸν κόσμον ἐρχόμενος] Id est, *qui debebat mundo apparere;* qui exspectabatur. Sic supra 6: 14. Vide et Matth. 17: 11.

28. Ἀπῆλθε, *abiit*] Iussa a Christo, ut sequentia ostendunt, Mariam sororem advocare ad eum locum ubi Christus substiterat, qui propior erat sepulchro extra vicum, ut mos erat, posito.

Ὁ διδάσκαλος, *Magister*] Sic eum illa familia appellabat.

Φωνεῖ σε, *vocat te*] Mariam solam Christus vocari iusserat, ne turbam colligere videretur, quam tamen sponte secuturam praeviderat.

29. Ἐγείρεται ταχὺ, *surgit cito*] Promto obsequio.

31. Ἰουδαῖοι] Hierosolymitae.

Παραμυθούμενοι αὐτὴν, *consolabantur eam*] Ut supra 19.

Λέγοντες] *Cogitantes*, ut recte hic exponit Syrus. Hinc in quosdam Graecos contextus irrepsit interpretamentum δόξαντες.

Εἰς τὸ μνημεῖον, ἵνα κλαύσῃ ἐκεῖ, *ad monumentum, ut ploret ibi*] Solebat enim ibi maior quidam planctus excitari, velut renovato dolore.

32. Ἔπεσεν εἰς τοὺς πόδας αὐτοῦ, *cecidit ad pedes eius*] Ut Prophetam venerata.

33. Ἐνεβριμήσατο τῷ πνεύματι, *commotus est spiritu*] Solent lacrymae lacrymis excitari, praesertim apud animos misericordes.

—— Ἀγαθοὶ δ' ἀριδάκρυες ἄνδρες,

[—— *Virûm sed flere bonorum est*,]

est apud Homerum. Κλαίειν μετὰ κλαιόντων [*Flere cum flentibus*] est Rom. 12: 15. Euripides:

Ἀμουσία τοι μηδ' ἐπ' οἰκτροῖσιν δάκρυ
Στάζειν.
[*Agreste nullam rebus in lugubribus*
Stillare lacrymam.]

Menander:

Μέγιςόν ἐςιν ἄρα τοῖς πεπτωκόσιν
Τὸ παρόντας ἐγγὺς τοὺς συναλγοῦντας βλέπειν.
[*Res magna est illis quos sors adversa opprimit*
Videre iuxta, qui dolorem partiant.]

Ἐμβριμᾶν respondet Hebraeo זעם, et sic vertitur Thren. 2:

2: 6 [illegible], quod et רגז; quemlibet animi motum graviorem significat, sive ille ex ira est, sive ex metu, sive ut hic ex dolore. Arabs [illegible], id est, *gemuit.* *Πνεῦμα* hic est *animus:* nam saepe et pars illa in qua sunt affectus venit hoc nomine, Matth. 5: 3, Act. 19: 21.

Καὶ ἐτάραξεν ἑαυτὸν] Expositio est formae Hithphael, quae non Actionem semper significat, sed saepe et Passionem intra nos. Syrus [illegible], id est, *commovit se.* Arabs [illegible] quod idem est. Sed ut differat a superiore membro, puto hic intelligi mutationem in vultu quae animi effectum indicaret.

34. *Ποῦ τεθείκατε αὐτὸν, ubi posuistis eum*] Volebat ab ipsis deduci: ideo interrogat.

35. *Ἐδάκρυσεν ὁ Ἰησοῦς, lacrymatus est Iesus*] Lacrymas oborientes non ultra tenuit conspecto sororum fletu graviore. Neque hoc indignum Iesu. Vide Luc. 19: 41 et 22: 44, quae loca male olim sollicitata ab iis qui Christum nobis Stoicum effingere voluerunt.

36. *Ἴδε πῶς ἐφίλει αὐτὸν, ecce quomodo amabat eum*] In hoc profuit fletus Iesu, ut spectatores benignius de eo sentirent, ut de homine non nescio misereri aliisque humanis affectibus tangi.

37. *Οὐκ ἠδύνατο οὗτος, non poterat hic*] Animo dubio. Nam et de ipsius animo in Lazarum bene existimabant, et caeci illuminatio maius quiddam erat sanatione. Haec eo diligentius annotata ut plurimis testimoniis constaret non dubitatum de Lazari morte.

38. *Πάλιν ἐμβριμώμενος ἐν ἑαυτῷ, rursum commotus in se*] Vultu iterum dolorem testante: nam quod ante explicatius dixit, hic brevius. Solet, ut diximus, adspectu sepulchri dolor recrudescere.

Σπήλαιον, spelunca] Vide quae ad Matth. 27: 60.

Λίθος ἐπέκειτο ἐπ᾽ αὐτῷ, lapis superpositus erat ei] Quia os huius speluncae parte una sublimius, altera depressius erat, declivi specu.

39. *Ἄρατε τὸν λίθον, tollite lapidem*] Dicebat hoc ministris Martham et Mariam comitantibus: erat enim nonnullius laboris. Marc. 16: 3.

Κύριε, ἤδη ὄζει, Domine, iam foetet] Spem prae rei speratae magnitudine non retinens, quasi humane, avocat Do-

Dominum ab introitu speluncae, ne ingrato iam putiscentis odore offenderetur.

Τεταρταῖος γάρ ἐςι, quatuor iam enim est dierum] Sic Aristophanes Avibus *πεμπταῖον* dixit puerum natum dies quinque. At Plutarchus de mortuo itidem agens *τριταῖον* [*trium dierum*] dixit, libro De sera Numinis vindicta; ut et Philostratus Vita Apollonii lib. III cap. 12. Plato itidem de mortuo *δωδεκαταῖον* [*duodecim dierum*].

40. *Οὐκ εἶπόν σοι, nonne dixi tibi*] Non totidem verbis sed sensu, cum dixerat *resurrecturum fratrem, et se esse resurrectionis dandae Dominum*, et rogasset *an hoc crederet.*

Ἐὰν πιςεύσῃς, si credideris] Fidem hinc in talibus beneficiis requirebat Christus, ut disceremus spiritualia beneficia non nisi in ipsum confidentibus conferri.

Τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, gloriam Dei] Modeste non suam dixit, sed *Dei*, cuius maiestas nunquam magis quam in admirandis et superantibus naturam operibus conspicitur.

41. *Ἦραν οὖν τὸν λίθον, tulerunt ergo lapidem*] Ministri, ut diximus.

Οὗ ἦν ὁ τεθνηκὼς κείμενος, ubi situs erat mortuus] Latinus hoc non habet, sed nec Syrus, nisi quod articulo addito refert se ad id quod supra dictum erat. At habent pleraque exemplaria Graeca et Arabs; quare retinendum puto.

Ἦρε τοὺς ὀφθαλμοὺς ἄνω, sublatis oculis] Vide quae diximus Luc. 18: 13. Sic et Matth. 14: 19.

Εὐχαριςῶ σοι, gratias ago tibi] Pro omni bono adepto debetur תודה, id est, *gratiarum actio*, quocunque modo id nobis obtigerit, quando omnium primus auctor est Deus. Iac. 1: 17.

Ὅτι ἤκουσάς μου, quod me audiveris] *Audire* aliquem Deus dicitur etiam non rogatus cum ei benefacit, Ps. 10: 17, Es. 65: 24. Agit ergo gratias Christus pro accepta Divina miraculorum quorumvis efficiendorum potestate.

42. *Ἐγὼ δὲ ᾔδειν ὅτι πάντοτέ μου ἀκούεις, ego autem sciebam me semper a te audiri*] Non hoc ideo facio quod novum hoc sit beneficium, ut vulgus putat, supra 22, sed quia semper mihi ades.

Διὰ τὸν ὄχλον τὸν περιεςῶτα, propter populum qui circum-

2: 6 ... significe... hic ex ... est an ... venit ... Ka... quae ... sior ... br ... e

...patent aut me mihi originem ...aut Diabolo uti auctore, ali... ...re ac monstrare: te, inquam, ...iere se profitetur.

...me a te missum] Ut inde me a te ...ed videant omnia a me ad tuam lau... ...me mihi vindicare, Diaboli autem et ...per me destrui.

...ἐκραύγασε, voce magna clamavit] ...urro, sed palam exserens potestatem. Et ...quaedam generalis resuscitationis Matth. 24: ...: 16.

...ρο ἔξω, Lazare, veni foras] Non dixit tan..., ut ad puellam Marc. 5: 41, sed, quod am... Exi e monumento. Tales autem voces non ...ed vim agentem significant, ut diximus ad Marc. ... Confer Rom. 4: 17.

...ξῆλθεν, prodiit] Non vita tantum sed et valetu... recuperata.

...δεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις, ligatus pe... et manus institis] Praeter sudarium capiti impositum ceterum corpus totum perpetuis involucris tegebatur, quod ...t icones Aegyptiacae monstrant, et Nonnus hoc loco:

—— Καὶ ἐκ ποδὸς ἄχρι καρήνου
Σφιγγόμενον πλεκτῇσιν ὅλον δέμας εἶχε κερείαις.
[—— A vertice summo
Ad calcem totum velarant lintea corpus.]

Ideo infra legimus 19 40, Ἔλαβον οὖν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ἔδησαν αὐτὸ ὀθονίοις [Acceperunt ergo corpus Iesu, et ligaverunt illud linteis]. Quare quod hic dicitur de vinctis manibus pedibusque, ita accipe ut illud Plinii de infantibus, Iacent pedibus manibusque devinctis. Augustinus, Institae quibus totum corpus Christi alligatum est. Nec aliter sensisse videtur Basilius ubi hanc historiam tractat. Ideo συςέλλεσθαι dicitur mortuus Act. 5: 6, id est, involvi, fasciis scilicet, quam vocem Latinam hic Syrus usurpat ut Graecum κειρίας [institas] interpretetur, ut et infra. Hebraea vox est מרכרים.

Σουδαρίῳ περιεδέδετο, sudario circumligata erat] Vide et infra 20: 7. Nonnus:

Σου-

Σουδάριόν τόπερ εἶπε Σύρων στόμα.

[Quod Syra vox dicit sudaria.]

et infra:

Σουδάριόν τόπερ εἶπε Σύρων ἐπιδήμιος αὐδή.

[Vox quod avita Syris sudari nomine dicit.]

ote: nam in Syriacum et Iudaicum idioma haec vox nsierat, ut notavimus Luc. 19: 20. Nec mirum cum Graeci eam a Latinis accepissent, ut docet nos Pollux. th. 3: 15. המטפחת *flammeum*, ut David Kimchi eo loco ponit; Chaldaeus vertit סודר, ut et Exod. 34: 33 *κάλυμμα* [*velum*], quod vultui suo imposuit Moses, מסוה Hebraice. Alii Rabbini etiam *vexillum constare* dicunt *ex rtica sive columna et sudario*. In Thalmudico titulo sepultura refertur, *sapientioribus additum sudarium n amplius denario constans*. Meminit *sudarii* quo cat mortui obvolvebatur et Maimonides. Servius in Aeidos XI de Pallante mortuo: *Unam de duabus vestibus ulit inveni, altera caput eius velavit.* Adde illud Hori de Patroclo:

Ἐν λεχέεσσι δὲ θέντες ἑανῷ λιτὶ κάλυψαν
Ἐς πόδας ἐκ κεφαλῆς, καθύπερθε δὲ φάρεϊ λευκῷ.
[In lectis posito subtilia circumvolvunt
Lina pedum tenus, at candens in vertice velum.]

Odysseae secundo Penelope sic locuta dicitur:

—— —— —— —— Εἰσόκε φᾶρος
Ἐκτελέσω (μή μοι μεταμώλια νήματ' ὄληται)
Λαέρτῃ ἥρωϊ ταφήϊον, εἰς ὅτε κέν μιν
Μοῖρ' ὀλοὴ καθέλῃσι τανηλεγέος θανάτοιο,
Μή τις μοι κατὰ δῆμον Ἀχαιιάδων νεμεσήσῃ
Αἴκεν ἄτερ σπείρου κεῖται. —— ——
[—— —— —— —— Donec amictum
Perficiam (ne sint nobis precor irrita fila)
Qui quondam Herois Laertae funus adornet,
Cum fatalis ei finiverit hora senectam,
De nuribus me ne qua probro conspergat Achivis,
Si iaceat corpus velo sine. —— ——]

eum locum Didymus: *Σπεῖρον, ὕφασμα δυνάμενον σπειν καὶ σπαργανοῦν τὸ αὐτῷ περιτιθέμενον* [*Est textum s, quod involvere et velare undique possit id quod inditur*].

Αὐ-

cumstat] Ideo hoc facio ne putent aut me mihi originem huius potestatis adscribere, aut Diabolo uti auctore, aliumve quam te Deum colere ac monstrare: te, inquam, quem et populus hic colere se profitetur.

Ὅτι σύ με ἀπέστειλας, *me a te missum*] Ut inde me a te missum colligant, quod videant omnia a me ad tuam laudem referri, nihil me mihi vindicare, Diaboli autem et mortis potestatem per me destrui.

43. Φωνῇ μεγάλῃ ἐκραύγασε, *voce magna clamavit*] Non magico susurro, sed palam exserens potestatem. Et est hic imago quaedam generalis resuscitationis Matth. 24: 31, 1 Thess. 4: 16.

Λάζαρε, δεῦρο ἔξω, *Lazare, veni foras*]. Non dixit tantum, *Surge*, ut ad puellam Marc. 5: 41, sed, quod amplius est, *Exi e monumento*. Tales autem voces non agunt, sed vim agentem significant, ut diximus ad Marc. 1: 25. Confer Rom. 4: 17.

44. Ἐξῆλθεν, *prodiit*] Non vita tantum sed et valetudine recuperata.

Δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις, *ligatus pedes et manus institis*] Praeter sudarium capiti impositum caeterum corpus totum perpetuis involucris tegebatur, quod et icones Aegyptiacae monstrant, et Nonnus hoc loco:

—— Καὶ ἐκ ποδὸς ἄχρι καρήνου
Σφιγγόμενον πλεκτῇσιν ὅλον δέμας εἶχε κειρίαις.
[—— *A vertice summo*
Ad calcem totum velarant lintea corpus.]

Ideo infra legimus 19 40, Ἔλαβον οὖν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ἔδησαν αὐτὸ ὀθονίοις [*Acceperunt ergo corpus Iesu, et ligaverunt illud linteis*]. Quare quod hic dicitur de vinctis manibus pedibusque, ita accipe ut illud Plinii de infantibus, *Iacent pedibus manibusque devinctis*. Augustinus, *Institae quibus totum corpus Christi alligatum est.* Nec aliter sensisse videtur Basilius ubi hanc historiam tractat. Ideo συστέλλεσθαι dicitur mortuus Act. 5: 6, id est, *involvi*, *fasciis* scilicet, quam vocem Latinam hic Syrus usurpat ut Graecum κειρίας [*institas*] interpretetur, ut et infra. Hebraea vox est מרבדים.

Σουδαρίῳ περιεδέδετο, *sudario circumligata erat*] Vide et infra 20: 7. Nonnus:

Σου-

Σουδάριον τόπερ εἶπε Σύρων ϛόμα.
[*Quod Syra vox dicit sudaria.*]
et infra:
Σουδάριον τόπερ εἶπε Σύρων ἐπιδήμιος αὐδή.
[*Vox quod aniba Syris sudari nomine dicit.*]
ote: nam in Syriacum et Iudaicum idioma haec vox nsierat, ut notavimus Luc. 19: 20. Nec mirum cum Graeci eam a Latinis accepissent, ut docet nos Pollux. th. 3: 15. מטפחת *flammeum*, ut David Kimchi eo loco monit; Chaldaeus vertit סודר, ut et Exod. 34: 33 *κάλυμμα* [*velum*], quod vultui suo imposuit Moses, מסוה Hebraice. Alii Rabbini etiam *vexillum constare* dicunt *ex tica sive columna et sudario*. In Thalmudico titulo sepultura refertur, *sapientioribus additum sudarium amplius denario constans*. Meminit *sudarii* quo cadavera mortui obvolvebatur et Maimonides. Servius in Aeneidos XI de Pallante mortuo: *Unam de duabus vestibus illi inveni, altera caput eius velavit*. Adde illud Homeri de Patroclo:

Ἐν λεχέεσσι δὲ θέντες ἑανῷ λιτὶ κάλυψαν
Ἐς πόδας ἐκ κεφαλῆς, καθύπερθε δὲ φάρεϊ λευκῷ.
[*In lectis positū subtilia circumvolvunt*
Lina pedum tenus, at candens in vertice velum.]

Odysseae secundo Penelope sic locuta dicitur:

—— —— —— —— *Εἰσόκε φᾶρος*
Ἐκτελέσω (μή μοι μεταμώλια νήματ' ὄληται)
Λαέρτῃ ἥρωϊ ταφήϊον, εἰς ὅτε κέν μιν
Μοῖρ' ὀλοὴ καθέλῃσι τανηλεγέος θανάτοιο,
Μή τις μοι κατὰ δῆμον Ἀχαιϊάδων νεμεσήσῃ,
Αἴκεν ἄτερ σπείρου κεῖται. —— ——
[—— —— —— —— *Donec amictum*
Perficiam (ne sint nobis precor irrita fila)
Qui quondam Herois Laertae funus adornet,
Cum fatalis ei finiverit hora senectam,
De nuribus me ne qua probro conspergat Achivis,
Si iaceat corpus velo sine. —— ——]

eum locum Didymus: *Σπεῖρον, ὕφασμα δυνάμενον σπει-ν καὶ σπαργανοῦν τὸ αὐτῷ περιτιθέμενον* [*Est textum s, quod involvere et velare undique possit id quod inditur*].

Αὐ-

Λύσατε αὐτὸν, solvite eum] *Solvite fascias*, quibus involutus prorepserat.

Ἄφετε ὑπάγειν] *Abeat domum*. Noluit Christus cum eo ire, ne quasi in triumphum ducere videretur.

45. *Ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν, crediderunt in eum*] Tracti et magnitudine et certitudine miraculi, crediderunt non tantum a Deo missum, sed et Messiam, ut sequentia ostendent. Vide infra 12: 11, 18.

46. *Τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν, quidam autem ex ipsis*] Refer non ad postremas voces, sed ad illud generale Ἰουδαίων. Impios hos fuisse necesse est: quod genus hominum ne conspecta quidem mortuorum resurrectione resipiscere solet, Luc. 16: 31. Omnia enim potius, etiam absurdissima, comminiscuntur quam sua commoda aut hominum gratiam (quam istos veriatos apparet) amittam.

Πρὸς τοὺς Φαρισαίους, ad Pharisaeos] Praecipuos eius sectae qui in Synedrio erant; ut docent sequentia.

47. *Οἱ ἀρχιερεῖς, Pontifices*] Pontifex maximus Caiaphas, et socer eius Annas ante eo functus Pontificatu, et cuius consiliis ferme regebatur Caiaphas. Vide Luc. 3: 2, infra 18: 13, 24, Act. 4: 6.

Καὶ οἱ Φαρισαῖοι, et Pharisaei] Pharisaei impulsu. Annas et Caiaphas auctoritate, Senatum convocarunt.

Τί ποιοῦμεν] *Quid agimus?* quomodo et Latini loquuntur ubi deliberant.

Οὗτος ὁ ἄνθρωπος, hic homo] Contemtim dictum, ut supra 5: 12.

Πολλὰ σημεῖα ποιεῖ, multa signa facit] Adeo excaecati erant invidia animi, ut quod argumentum esse debuerat quo ipsi crederent, eo in ipsius perniciem incitarentur.

48. *Ἐὰν ἀφῶμεν αὐτὸν οὕτω, si eum sic sinimus*] Quasi humana vis Divinam impedire possit.

Πάντες πιστεύσουσιν εἰς αὐτὸν, omnes credent in eum] Ut Messiam ac proinde populi huius Regem.

Καὶ ἐλεύσονται οἱ Ῥωμαῖοι, καὶ ἀροῦσιν ἡμῶν καὶ τὸν τόπον καὶ τὸ ἔθνος] Hebraismus pro, *adventantes Romani delebunt et urbem et gentem*. נשׂא, quod saepe per αἴρειν redditur, significat *delere* Os. 1: 7. Sic αἴρειν sumitur Luc. 8: 12, supra 1: 29 et alibi. *Τόπος* pro *urbe* Act. 6: 13, 14. Urbs deletur excidio, Gens internecione aut disper-

persione. Romanos autem infensos aiunt fore ob Messiam; quasi non Iesus aperte docuisset obtemperandum qualibuscunque Rectoribus, Regnum autem etiam oblatum defugisset. At ipsi Messiam et quidem Romani Imperii hostem exspectabant. Et vero Messia contemto in id inciderunt quod se metuere profitebantur.

49. *Ἀρχιερεὺς ὢν τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου, cum esset Pontifex anni illius*] Hoc additum non quod in annos sed quod subinde mutarentur Pontifices: quem morem ipsorum ambitio contra Legem invexerat.

Ὑμεῖς οὐκ οἴδατε οὐδέν, vos nescitis quicquam] Quasi diceret: Stulti estis quod in re tam facili atque expedita haesitatis.

50. *Οὐδὲ διαλογίζεσθε ὅτι συμφέρει ἡμῖν, nec cogitatis expedire nobis*] Descriptio ingenii eius generis quos vulgo *Politicos* vocant, qui honesto atque iusto insuper habito nihil praeter utilitatem spectant, nec aliud in ore habent; utilitatem, inquam, quam publicam vocant, cum revera plerumque mere privata sit.

Ἵνα εἷς ἄνθρωπος ἀποθάνῃ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, ut unus homo moriatur pro populo] Id est, pro salute populi. Praxithea in Euripidis Erechtheo:

Πόλεως δ' ἁπάσης τοὔνομ' ἕν, πολλοῖς δ' ἔνι
Νόμοισι· τούτους πῶς διαφθεῖραί με δεῖ,
Ἐξὸν πρὸ πάντων μίαν ὑπερδοῦναι θανεῖν;
[*Tum civitatis nomen unum, in Legibus*
Res posita multis: perdere has an fas mihi,
Cum possit una vita pro multis dari?]

Otho Imperator apud Xiphilinum: *Πολὺ γάρ που καὶ κρεῖττον καὶ δικαιότερόν ἐςιν ἕνα ὑπὲρ πάντων, ἢ πολλοὺς ὑπὲρ ἑνὸς ἀπολέσθαι* [*Multo enim et melius et iustius unum pro omnibus, quam omnes pro uno interire*]. Apud Virgilium:

Unum pro cunctis dabitur caput. —

Eandem sententiam Musulmannici magistri Selimo dictarunt, ut est in Leunclavii Annalibus. Sed ut hoc laudabile sit in eo qui sponte se pro patria devovet, illud excusari quî potest, ut ob periculum imaginarium homo innocens, beneficus opprimatur, et quidem per calumniam? Haec est illa mundi sapientia.

Καὶ μὴ ὅλον τὸ ἔθνος ἀπόληται, ne tota gens pereat] *Καὶ μὴ*, id est, *ne*, ut Hebraeis ולא.

51. *Ἀφ᾽ ἑαυτοῦ, a semetipso*] Non casu, non sine speciali directione Divina, quae in singulis vocibus apparet. *Ἀρχιερεὺς ὢν τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου προεφήτευσεν, cum esset Pontifex anni illius vaticinatus est*] Apud Homerum de somnio quodam dicitur, contemnendum fuisse nisi evenisset Ducum Duci Agamemnoni. Et apud Spartanos solis Ephoris licebat somnia referre. Et Hebraei aiunt ominis loco esse quod viro principi etiam ignoranti exciderit: unde proverbium: יהיה כשגגה היוצא מלפני השליט [*Deus tanquam fortuitum educit ex ore Principis*]. Docet scilicet ratio, si quid publici negotii significari vellet Deus, id significaturum maxime iis qui populo praesunt. Sic Pharaoni, sic Nabuchodonosoro ventura per somnium patefacta sunt. Etiam Urim et Thumim consulere Regum erat, aut summorum Magistratuum in populo Dei. Quia vero Caiaphas in eo populo summam obtinebat dignitatem et quasi Princeps erat populi, ideo eius ore tanquam instrumento utitur Deus. *Inimici nostri, iudices*, Deut. 32: 31.

Ὅτι ἔμελλεν ὁ Ἰησοῦς ἀποθνήσκειν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, Iesum moriturum pro gente] Deus mortem ipsius erat permissurus atque ordinaturus ad salutem aeternam eorum ex Iudaeis quibus aliqua esset Dei reverentia. Nam per mortem Christi, secuta maxime resurrectione, certi facti sunt de eius dogmate, fidem ei habuerunt, et se converterunt. Vide Act. 2 et sequentibus. *Ἔθνος* de Iudaeis Luc. 7: 5, infra 18: 35, Act. 10: 22, 24: 3, 10. Hinc Abrahamum Philo vocat *τὸν ἐθνοπάτορα* [*gentis auctorem*]. *Pro gente* autem *mortuus* dicitur, quia pro parte optima gentis est mortuus: nam effectus hic respici videtur, non sola occasio, ut alibi.

52. *Τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ, filios Dei*] Id est, *qui animo sunt apto ut Dei filii fiant*: sicut *oves* et *populum Dei* ex praeparatione quadam dici supra notavimus 10: 16.

Τὰ διεσκορπισμένα, qui erant dispersi] Non in uno loco sed passim habitantes. פזר quod est *dividere, separare, διασκορπίζειν* interdum vertunt Graeci. Et opposita sunt *διασκορπίζειν* et *συνάγειν*, Matth. 25: 24, 26. Vox Hebraea est

est נדח, quam per *πλανώμενον* vertunt Graeci Ezech. 34: 4, 16.

Συναγάγῃ εἰς ἓν, congregaret in unum] Quod supra dixerat, *ut fiat unum ovile*, una Ecclesia sub eodem capite Christo. Confer Eph. 2: 13. Antehac qui extra Iudaeos erant *σεβόμενοι τὸν Θεὸν* [*colentes Deum*] nullos inter se coetus faciebant, nullum constituebant corpus.

53. *Συνεβουλεύσαντο, consuluerunt*] Iam plane ac firme, exemto omni scrupulo, constituerunt rem non ultra differendam, sed omni modo mortem maturandam. Ostendit Euangelista illum obtentum publicae utilitatis tam bellum ipsis visum ut sufficeret ad decernendam Christi occisionem, cui deinde color quaerebatur. Ita apparuit verum esse quod dicitur,

Grave praeiudicium est quod iudicium non habet.

54. *Οὐκ ἔτι παῤῥησίᾳ, non ultra palam*] *Aperte, palam*. 1 Macc. 4: 18, *Λήψετε τὰ σκῦλα μετὰ παῤῥησίας* [*Sumetis spolia palam*].

Εἰς τὴν χώραν ἐγγὺς τῆς ἐρήμου, in regionem iuxta desertum] Ad partem Iudaeae Orientalem, non procul Hierichunte.

Εἰς Ἐφραΐμ λεγομένην πόλιν, in urbem quae dicitur Ephraim] Eadem est Ἐφραΐμ et Ἐφρὴμ, ut pro ירושלים scribitur Ἱερουσαλὴμ, et in multis aliis vocibus Patach cum Iod mutatur in Tzere ob vicinitatem pronuntiationis. Non potest haec urbs esse *Ephron* cuius mentio in Paralipomenis et Maccabaica historia: nam Ephron incipit ab Ayn, *Ephrem* Syro et Arabi per Aleph: ut omnino videatur hoc oppidum dictum ab ipsa Tribu: cuius, credo, reliquiae illuc se contulerant post cladem ab Iephta illatam, Iud. 12: 6.

Κἀκεῖ διέτριβε, et ibi morabatur] Ne ante iustum tempus se odiis obiiceret, et ut ipsa absentia apud non malos desiderium sui excitaret; quod ostendunt sequentia: itaque introitus postea eius in Urbem ex ipsa exspectatione factus est augustior.

55. *Τὸ πάσχα τῶν Ἰουδαίων, Pascha Iudaeorum*] Ut supra 2: 13.

Ἐκ τῆς χώρας, de regione] Ex ea regione in quam se receperat Iesus et qui ibi eum reliquerant.

 Ἵνα

Ἵνα ἁγνίσωσιν ἑαυτοὺς, ut consecrarent se ipsos] Maturius iverunt quotquot aut imperatis a Lege sacrificiis, puta qui culpae alicuius sibi erant conscii, aut sponte suscepto Nazareatus voto obligabantur: nam et vota talia solvi solebant sub aliquem diem festum. Sed et alii aliquot dies praevios impendebant precibus. Vide 2 Par. 29.

56. *Ἐζήτουν οὖν τὸν Ἰησοῦν, quaerebant ergo Iesum*] Cupiditate videndi miracula.

Ἐν τῷ ἱερῷ, in templo] Ubi conspiciendum se dare et docere populum solebat.

Ὅτι οὐ μὴ ἔλθῃ εἰς τὴν ἑορτήν; non venturum ad festum] *Ὅτι*, ut solet, abundat. Dubitabant venturusne esset ad diem festum, aliis affirmantibus ob morem ipsius perpetuum, aliis negantibus ob impendens periculum.

57. *Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, Pontifices et Pharisaei*] Id est, Senatus, impellentibus Pontificibus et iis qui Pharisaicae erant factionis, caeteris se tempori aptantibus.

Ἵνα ἐάν τις γνῷ ποῦ ἐστι, μηνύσῃ, ut si quis cognosset ubi sit, indicet] Quod fieri solitum in criminibus atrocibus cum diris in non parentes. Vide Sophoclem Oedipode.

Ὅπως πιάσωσιν αὐτὸν, ut apprehenderent eum] Ut ita eum in sua potestate haberent, ac deinde constituerent de modo interficiendi.

CAPUT XII.

1. *Ὁ οὖν Ἰησοῦς, Iesus ergo*] Cum alii iam praeiissent et ipse aliquandiu exspectatus esset. Cohaeret cum capite superiori 54 et seqq.

Πρὸ ἓξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα, sex diebus ante Pascha] Omnino eadem est locutio quae reperitur in Graeco Am. 1: 1, *πρὸ δύο ἐτῶν τοῦ σεισμοῦ*, id est, *duobus annis ante terrae motum*, ut aperte habet sensus Hebraicus. Sic 2 Cor. 12: 2, *πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων*, id est, *annis quatuordecim ante hunc diem.*

Ἦλθεν εἰς Βηθανίαν, venit Bethaniam] Prosabbato: neque enim Sabbato tantum itineris fecisset.

Ὅπου ἦν Λάζαρος] *Ubi habitabat Lazarus et ubi manse-*

serat: neque enim Iesus eum secum ducere voluerat, vitandae ostentationis.

2. *Ἐποίησαν οὖν αὐτῷ δεῖπνον ἐκεῖ*] Personale pro impersonali. *Parata est ei coena*, nempe apud Simonem Lazari consanguineum. Solebant Iudaei ante Paschatis dies coenis solennioribus se et amicos excipere, praesertim nona, ut notat Theophylactus, quae tunc incidit in diem Solis. *Ἐκεῖ*, id est, in Bethania, ubi domus erat Simonis. Vide quae ad Matth. 26: 6 et ad Luc. 7: 37, ubi pleraque huius historiae explicata.

Ἡ Μάρθα διηκόνει, Martha ministrabat] Non solebant in talibus conviviis accumbere feminae. De Marthae sedulitate vide Luc. 10: 40.

Ὁ δὲ Λάζαρος εἷς ἦν τῶν ἀνακειμένων σὺν αὐτῷ, Lazarus autem unus erat ex discumbentibus cum eo] Ipso cibi sumtu vitae redditae veritatem probans. Vide Marc. 5: 43, infra 21: 13.

3. *Λίτραν, libram*] Haec vox, qua et Hebraei utuntur, una est earum quas a vicinis Siculis Latini acceperunt, ut et *λέποριν* [*leporem*], *οὐγκίαν* [*unciam*], *νούγκιον* [*nuncium*], multaque alia. Errant enim qui primitiva origine Latina haec putant. Iudaei eam acceperunt a Macedonibus.

Καὶ ἐξέμαξε] Id est, *et absterserat*, ut diximus supra 11: 2.

Ταῖς θριξὶν αὐτῆς, capillis suis]

Quod summum formae decus est,

ait Latinus Poeta, et quo feminae maxime se solent iactare. Vide 1 Petr. 3: 3.

Ἐπληρώθη ἐκ τῆς ὀσμῆς, impleta est odore unguenti] Est enim valde odorum nardus, Cant. 1: 12.

4. *Ἰούδας*] Is dolo malo sermonis fecit initium, quem alii incautius secuti sunt.

6. *Οὐχ ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἔμελεν αὐτῷ, non quod ei cura esset egentium*] Quippe perfido et immisericordi. Exemplum est Iudas multorum privatis commodis obtendentium nomen pietatis.

Κλέπτης ἦν, fur erat] Permissus tamen a Christo inter Apostolos vivere; ne unquam sine malis speraremus fore Ecclesiam. Subducebat autem pecuniam, aut divortium meditans, aut periculum praevidens.

Καὶ τὸ γλωσσόκομον εἶχε, et loculos habens] Ita ארון vertitur a Chaldaeo et Hierosolymitano Gen. 50: 26, a Graecis 2 Par. 24: 8 et seqq., ubi *κιβωτὸν* [*arcam*] alii posuerunt. Et creditur proprie fuisse arcula oblonga et angusta quam iter facientes ferre secum poterant. Docuit hoc exemplo Christus viris excellentibus non esse demandanda ea quae ad vitae huius curam pertinent; Act. 6: 2, 1 Cor. 6: 4. Simul hinc apparet etiam perfectissimae vitae non obstare commune aliquod aerariolum unde necessaria comparentur.

Τὰ βαλλόμενα, ea quae mittebantur] Pecunias quae isti marsupio indebantur, et si quid aliud ad viam erat necessarium.

7. *Ἄφες αὐτήν*] Id est, *agat quod vult*. Vide Matth. 27: 49. Marcus optime exponit: *Quid ipsi molesti estis?* 14: 6.

Εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου τετήρηκεν αὐτό] Id est, *servavit hoc tanquam ad pollincturam*. Qui hoc loquendi genus non intellexerunt, mutarunt lectionem ut esset, *In diem sepulturae meae servet illud*, quod non Latini tantum codices habent sed et Graeci quidam: habuit et codex quo usus est Nonnus. At Syrus recte. Neque novum est perperam intellecta perperam mutari.

8. *Ἔχετε, habetis*] Praesens pro futuro, ut infra 16: 10 et alibi.

9. *Ἔγνω οὖν, cognovit autem*] Cum haesisset ibi per diem unum aut alterum.

Ἐκ τῶν Ἰουδαίων] *Ex Hierosolymitis*, ut supra aliquoties.

Ἀλλ' ἵνα καὶ τὸν Λάζαρον ἴδωσιν, sed ut et Lazarum viderent] Eadem opera. Fama adventûs Iesu famam Lazari in vitam revocati resuscitaverat.

10. *Ἐβουλεύσαντο δὲ, constituerunt autem*] *Βουλεύεσθαι* non est hic *consultare* sed *constituere*, ut Act. 5: 33, 15: 37, 2 Cor. 1: 17.

Οἱ ἀρχιερεῖς, principes Sacerdotum] Cum Senatoribus caeteris.

Ἵνα καὶ τὸν Λάζαρον ἀποκτείνωσι, ut et Lazarum interficerent] Non Iesum solum. Praeceps est malitia et semper ultra rapit. Tam bene iam profecerant in egregia is-

ista Caiaphae sententia, *Pro bono publico quidvis licere*, ut non dubitarent hominem nullius culpae reum adiectamentum facere sui sceleris, ad tuendam dominationem.

11. *Δι' αὐτὸν ὑπῆγον, propter illum abibant*] Urbe relicta Iesum sectabantur.

Καὶ ἐπίστευσαν εἰς τὸν Ἰησοῦν, et credebant in Iesum] Non tantum ut in Prophetam, sed et ut in Messiam; ut sequens historia ostendit.

12. *Ὄχλος πολὺς ὁ ἐλθὼν εἰς τὴν ἑορτὴν, turba multa quae venerat ad diem festum*] Nam quo propiores erant dies Paschatis, eo maior turba in Urbem veniebat.

Ὅτι ἔρχεται ὁ Ἰησοῦς, venire Iesum] Ex Bethania. Historia explicata ad Matth. 21.

13. *Τὰ βαΐα, ramos palmarum*] Signum laetitiae. Vide dicto loco.

Ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ, Rex Israelis] Promissus Messias. Ita Christus ante mortem et Regni sui indicia dedit, et quale esset Regnum ostendit, vi Divina in sui cultum animos movens.

14. *Εὑρὼν δὲ ὁ Ἰησοῦς*] *Nactus*. Sic enim vox illa sumitur, ut diximus Luc. 1: 30.

Ὀνάριον] *Pullum asinae maiusculum*. Vide dicto loco.

Ἐκάθισεν, insidebat] Nempe dum fierent quae iam narrata sunt.

15. *Μὴ φοβοῦ θύγατερ Σιών*] *Secura esto, civitas Hierosolymorum:* quod *iubilandi* voce Propheta expresserat. Securam autem esse debere ostendit quia *Rex adveniat bonus ac mitis et ipsi salutaris*, nihil habens fastuosum.

16. *Οὐκ ἔγνωσαν*] *Non intellexerunt* illud vaticinium ad hanc rem spectare. *Γινώσκειν* saepe est *intelligere* Matth. 12: 7, 21: 45 et alibi.

Τὸ πρῶτον, primum] Recenti re.

Ὅτε ἐδοξάσθη ὁ Ἰησοῦς, postquam illustratus est Iesus] Postquam in coelum adscendit, ut supra 7: 39. *Tempore Regni coelorum*. Vide Matth. 11: 11.

Τότε ἐμνήσθησαν, tunc recordati sunt] Reminiscendo rem intellexerunt sensum Prophetae; quia scilicet Adscensio in coelum et secuta Missio Spiritus exemerunt illis opinionem de Regno terreno acceptam, ac docuerunt Reg-

 num

num hoc in conspectu hominum humile, esse omnium sublimissimum, et vere Regnum.

Καὶ ταῦτα ἐποίησαν αὐτῷ] Id est, *haec illi facta esse animo revolverunt:* nam personale est pro impersonali. Intelligit acclamationem *Hosanna*, substrationem vestimentorum, incessionem asini, et introitum in Urbem tanta turba comitante.

17. *Ὁ ὢν*] *Quae fuerat*, ut supra quoque habuimus.

Ὅτε, quando] Ita Syra editio Fabriciana, ita Latina et Graeci codices vetustiores. Qui adfuerant cum Lazarus excitaretur, apud caeteram turbam testimonium perhibebant, hunc esse eum qui id fecisset. Solet *μαρτυρεῖν* [*testimonium perhibere*] absolute poni, ubi ex sequentibus intelligitur quo sit referendum, ut supra 1: 32.

18. *Διὸ τοῦτο καὶ ὑπήντησεν αὐτῷ ὁ ὄχλος, propterea et obvia ei venit turba*] Est *ἐπάνοδος* [*retrogressio*], nam quod narrarat magnam turbam ei obviam factam, id ait maxime evenisse ob famam sparsam de Lazaro.

19. *Οἱ οὖν Φαρισαῖοι, Pharisaei ergo*] Cum sectatores eius in tantum crescentes viderent.

Ὅτι οὐκ ὠφελεῖτε οὐδέν] Alii aliis hoc dicunt, *nihil promoveri*, imo multum corrumpi res suas cunctando: ita ut iam maiora praesidia quaerenda sint ad exsequendum Senatusconsultum. *Ὠφελεῖτε* legit Syrus, Latinus vertit *proficimus*, sensum respiciens.

Ὁ κόσμος, mundus] *Vis ingens hominum:* quomodo עולם saepe usurpant Hebraei, et hic Syrus עלמא.

20. *Ἦσαν δέ τινες Ἕλληνες, erant autem quidam Gentiles*] Hoc nomine vocantur omnes qui nec Israelitae erant nec proselyti, inter quos non pauci erant viri pii, unius Dei cultores, *σεβόμενοι Ἕλληνες* [*Deum colentes Gentiles*] Act. 17: 4. Hebraeis Thalmudicis חסידי אמות, *pii ex Gentibus:* qualis Cornelius Centurio et Eunuchus Candaces in Actis Apostolicis. Tales Deum adorabant in subdiali quod vocabatur *Gentium*, ex instituto Salomonis 1 Reg. 8: 41. Narrat Iosephus inter haec subdialia intersepimentum fuisse quo alienigenae interius penetrare vetabantur. Vide Act. 21: 28. Pertinet autem haec historia ad cognoscendam amplitudinem Regni Messiae: nam Gentium uberrimae vocationi praeludebatur. Videntur au-

autem hi Gentiles fuisse Syrophoenices: nam et alibi notavimus, Marc. 7: 26, *Ἑλληνίδα* vocari quae aliis est *Syrophoenissa.* Et his ob vicinitatem facilior notitia cum Galilaeis Bethsaidensibus, quod illi forte in partes Tyri et Sidonis subinde excurrebant.

Ἐκ τῶν ἀναβαινόντων, ex adscendentibus] Ex his quibus commodum erat ob loci propinquitatem, hoc iter quotannis suscipere.

Ἵνα προσκυνήσωσιν ἐν τῇ ἑορτῇ, ut adorarent in die festo] Ut preces suas cum populo Dei coniungerent.

21. *Φιλίππῳ*] Noto forte, aut quod in eum inciderant.

Θέλομεν] *Vellemus.* Vide quae diximus Matth. 26: 39, Marc. 10: 35.

Τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν, Iesum videre] Id est, propius convenire, cum eo colloqui.

22. *Καὶ λέγει τῷ Ἀνδρέᾳ, et dicit Andreae*] Ut qui ordine prior ac proinde familiarior esset.

Ἀνδρέας καὶ Φίλιππος λέγουσι τῷ Ἰησοῦ, Andreas et Philippus dicunt Iesu] Quia antehac in legatione Discipulos vetuerat ire in fines Gentium, Matth. 10: 5, dubitabant an homines inde venientes incircumcisi admitti ad Christi colloquium debeant. Itaque ut in re dubia ipsum consulunt.

23. *Ἀπεκρίνατο αὐτοῖς, respondit eis*] Verbis quidem generalibus, sed unde satis intelligeretur se hoc colloquium non recusasse.

Ἐλήλυθεν ἡ ὥρα] *Non longe est; adest; instat tempus illud.*

Ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, ut illustretur Filius hominis] Ut qualis quantusque sit non Iudaei tantum sed et alienigenae agnoscant.

24. *Ἀμὴν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν, vere, vere dico vobis*] Iam ostendit qua via sibi aliisque ad veram gloriam eundum sit, nempe per ignominiam et passiones: et, ne offendantur Pharisaeorum in se conspiratione, docet peiora adhuc restare.

Μόνος μένει, solum manet] Sine fructu. Sic supra 6: 22. *Μόνος* dicitur certo respectu.

25. *Ὁ φιλῶν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, qui amat animam suam*] Nempe *ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ* [*in mundo hoc*], ut ostendit

 mem-

membrum oppositum. *Ψυχὴν αὑτοῦ*, id est, se et sua commoda et honores huius vitae. *Amat*, nempe prae Divinis. Confer quae Matth. 10: 39 et ibi dicta.

Ἀπολέσει αὐτὴν, perdet eam] *Semet perdet.*

Ὁ μισῶν, qui odit] Minoris faciens quam ea quae ad Deum pertinent, ut Luc. 14: 26, et vide quae ibi dicta.

Εἰς ζωὴν αἰώνιον φυλάξει αὐτὴν, in vitam aeternam custodiet eam] Efficiet ut ad vitam aeternam perveniat: *φυλάσσειν* [*custodire*] opponitur *τῷ ἀπολλύειν* [verbo *perdere*], etiam infra 17: 12.

26. *Ἐὰν ἐμοί διακονῇ τις, si quis mihi ministrat*] Ostendit generalia haec effata non ad se tantum sed et ad suos pertinere. Hic tacite Regem se nuncupat, qui ministros plurimos habeat ad res Regni sui promovendas.

Ἐμοὶ ἀκολουθείτω, me sequatur] Imitetur exemplum meum. Sic Marc. 8: 34, Luc. 9: 23, Apoc. 14: 4.

Ὅπου εἰμὶ ἐγὼ, ubi ego sum] *Sum* pro *ero*. Intelligit locum summae felicitatis.

Τιμήσει αὐτὸν ὁ πατὴρ, honorabit eum Pater meus] Felicitati addit gloriam, ne quid absit quod desiderari ab hominibus solet. Pro temporali iactura, aeterna promittitur reparatio, sicut ipse Christus per mortem non modo ad vitam aeternam sed ad perfectam Regni possessionem pervenit.

27. *Νῦν ἡ ψυχή μου τετάρακται, nunc anima mea turbata est*] Ne putarent qui ad ipsum imitandum invitantur, in ipso non esse naturalia desideria vivendi, evitandi dolorem et probra, ostendit eadem in se esse revera, quo magis aptus erat ut exemplar nostrum fieret, Hebr. 2: 17, 4: 15. Utitur hic voce *ταράσσεσθαι*, qua et supra vehemens affectus indicatus est 11: 33. Hebraice נפש תתומי עלי ut Ps. 42: 6. Confer quae ad Matth. 26: 38 et seqq. et Luc. 22: 44.

Καὶ τί εἴπω; Πάτερ, σῶσόν με ἐκ τῆς ὥρας ταύτης; Et quid dicam? Pater eripe me huic tempori?] Puto recte etiam posterius hoc membrum per interrogationem legi. Solemus enim in talibus sermonibus primum generaliter interrogare, *Quid agam?* Deinde subiicere hoc aut illud. *Ὥραν* vocat tempus istud sibi periculosissimum inter tam potentes ac crudeles inimicos.

Ἀλ-

Ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἦλθον εἰς τὴν ὥραν ταύτην, atqui ob hoc veni in tempus hoc] Ostendit se non facturum quod interrogaverat, non deprecaturum mortem: nam *ἀλλὰ* hic valet *atqui. Ob hoc*, intellige *ut moriar*, quod superioribus verbis indicaverat, *veni* huc Hierosolyma, in medios inimicos me conieci.

28 *Πάτερ, δόξασόν σου τὸ ὄνομα, Pater, illustra nomen tuum*] Patiar quidvis quod tibi sit honorificum. *Δοξάζειν Θεὸν* eximie dicuntur qui pro Divinae veritatis testimonio moriuntur, infra 21: 19.

Ἦλθεν οὖν φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, venit ergo vox de caelo] Quod solum ferme oraculi genus temporibus Templi secundi restabat. בת קול [*filiam vocis*] vocant.

Καὶ ἐδόξασα, καὶ πάλιν δοξάσω, et illustravi, et iterum illustrabo] Puto subaudiendum *te*: ut Pater ostendat sibi cordi esse Filii gloriam, sicut sua gloria erat Filio. *Ἐδόξασα*, ut miraculis et nunc nominatim resuscitato Lazaro: *δοξάσω* tui ipsius resuscitatione et evectione in coelum.

29. *Ἔλεγε βροντὴν γεγονέναι, dicebat tonitru esse factum*] Pars ista vulgi quae a Christo longius aberat.

Ἄγγελος αὐτῷ λελάληκεν, Angelus ei locutus est] Opinio erat multorum apud Hebraeos Deum non loqui nisi Angelorum ministerio. Itaque Decem praecepta quae *Deus* dicitur *elocutus*, adscribuntur *Angelis*, Act. 7: 38, Hebr. 2: 2.

30. *Οὐ δι' ἐμὲ αὕτη ἡ φωνὴ γέγονεν, non propter me haec vox venit*] Qui satis certus sum de Patris in me affectu.

Δι' ὑμᾶς, propter vos] Ut videatis quanti me Pater facit, etiamsi pro impio et seductore condemner.

31. *Νῦν κρίσις ἐστὶ τοῦ κόσμου, nunc liberatio est mundi*] *Κρίνειν* saepe apud Hebraeos est *in libertatem vindicare:* id qui faciebant, שופטים [*Iudices*]. Vindicabitur genus humanum ab iniusto possessore, ut sequentia explanant.

Νῦν ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου ἐκβληθήσεται ἔξω, nunc princeps huius mundi eiicietur foras] Id est, *De Regno deturbabitur:* nam *ἔξω* ex voce *ἄρχων* interpretandum *ἐκ τῆς ἀρχῆς* [*extra principatum*]. *Ἄρχων κόσμου* hic et 14: 30, 16: 11, *ὁ Θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου*

[*De-*

[*Deus huius saeculi*] 2 Cor. 4: 4, est Diabolus, qui inducta in maximam mundi partem idololatria et quae idololatriam comitatur vitiorum colluvie, quasi Deo excluso, regnabat. *Κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου* [*principes mundi huius tenebricosi*] dixit Paulus Eph. 6: 12, *ἑπτὰ ἄρχοντας δαίμονας* [*septem principes Daemones*] dixit Celsus memorante Origene. Alterum Principium Manichaeorum *ἄρχων τῶν ἐπιγείων* [*princeps terrenorum*] Psello. Significat ergo Christus destruendam idololatriam et quae ei cohaerent. Confer locum supra 10: 18 et Col. 2: 15, Act. 26: 18.

32. *Ἐὰν ὑψωθῶ, quando exaltatus fuero*] Id est, *postquam in crucem evectus fuero*, ut supra 3: 14, nam *ἐὰν* est *quando*, ut hic vertit Syrus. Sic Epist. 3: 10. Sic saepe sumitur Hebraeum אם.

Πάντας ἑλκύσω πρὸς ἐμαυτὸν, omnes traham ad me] *Πάντας* habent plerique codices Graeci et Syrus. *Omnes* intellige non Iudaeos tantum sed et alienigenas. *Traham ad me*, abstraham a Diabolo, traham vi resurrectionis meae; sed eos intellige qui non reluctantur.

33. *Ποίῳ θανάτῳ, qua morte*] Nempe crucis, quod vox illa *ὑψοῦν* [*exaltandi*] innuit: vide supra 3: 14 et quae ibi dicta.

34. *Ἡμεῖς ἠκούσαμεν ἐκ τοῦ νόμου, nos didicimus ex lege*] Ex Sacris Literis, ut vox *νόμου* sumta est supra 10: 34; *didicimus* autem, intellige Legisperitis interpretantibus. Puto autem praecipue intelligi Ps. 110 et Dan. 7: 14.

Ὅτι ὁ Χριςὸς μένει εἰς τὸν αἰῶνα, Christum manere in aeternum] Quia scilicet in aeternum regnaturus dicitur. Quae ad evectionem Messiae pertinent diligenter annotarant Magistri illorum temporum caeci ad ea quae de praeviis eius passionibus dicebantur, tum alibi, tum maxime Esaiae cap. 53, cuius initium mox citatur. Vide 1 Petr. 1: 2.

Καὶ πῶς σὺ λέγεις, ὅτι δεῖ ὑψωθῆναι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, et quomodo tu dicis: oportet exaltari Filium hominis] Omnino iis accedo qui a Iohanne relatam hic aiunt summam verborum Christi, non verba singula. Nam haec plebis dicta ostendunt Christum simul cum de *evecti-*

tione diceret, nominasse se *Filium hominis:* forte et ipsam evectionem Serpentis similitudine illustraverat, ut supra 3: 14, quo factum ut mortem eo verbo indicari plebs intelligeret.

Τίς ἐστιν οὗτος ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, quis est iste Filius hominis] Nos cum *Filium hominis* dici audimus, eum concipimus de quo dixit Daniel, et cuius fore Regnum aeternum ipse vaticinatus est, id est, Messiam. An tu alium *Filium hominis* designas?

35. *Ἔτι μικρὸν χρόνον τὸ φῶς μεθ' ὑμῶν ἐστι, adhuc parvo tempore lux vobiscum est*]. Cum eos videret offendi mentione passionis suae, contra ostendit hoc magis ipsis festinandum ut sui praesentis beneficiis fruantur:

Ut esse solis gratius lumen solet
Iamiam cadentis.

Se vocat *Lucem*, ut supra aliquoties; *tempus lucis*, praesentiam suam conspicuam, quam et *diem* dixerat 9: 4.

Περιπατεῖτε ἕως τὸ φῶς ἔχετε, ambulate dum lucem habetis] Proficite in cognitione rerum Divinarum. Coniungi solent *lux* et *ambulatio*, ut supra 8: 12.

Ἵνα μὴ σκοτία ὑμᾶς καταλάβῃ, ne vos tenebrae opprimant] Ne forte Deus sermonem suum vobis subtrahat. Quod iure quidem Deus facere potuit statim post Christum crucifixum; sed pro sua misericordia multum adhuc temporis indulsit; quo elapso Urbem reliquit suae caecitati, eductis Christianis.

Καὶ ὁ περιπατῶν ἐν τῇ σκοτίᾳ, οὐκ οἶδε ποῦ ὑπάγει, et qui ambulat in tenebris, nescit quo eat] *Καὶ* pro *nam.* Ideo utimini luce, quia in tenebris nescitur quo eundum sit. Et sane Iudaei ab Euangelio derelicti, non in suam tantum Legem, sed et in mores civiles et naturam ipsam gravissime impegerunt, ut docet obsidionis historia.

36. *Πιστεύετε, credite*] Explicat quod modo dixerat figurate *περιπατεῖτε* [*ambulate*].

Ἵνα υἱοὶ φωτὸς γένησθε, ut filii lucis sitis] *Lucis aeternae filii*, id est, participes; ut solet vox *filiorum* sumi apud Hebraeos. Diximus Matth. 9: 15. Sensus ferme idem qui supra 8: 12, ubi in luce ambulantibus promittitur fore ut *habeant lucem vitae*, aeternae scilicet.

Ἐκρύ-

Ἐκρύβη ἀπ᾽ αὐτῶν, abscondit se ab eis] Bethaniam secessit, ne ante opportunum tempus se ingereret periculis, Luc. 21: 37.

37. *Τοσαῦτα δὲ αὐτοῦ, cum ille tot*] Hoc est quasi Epiphonema Apostoli, subnixum non iis quae proxime praecesserunt sed toti historiae. *Τοσαῦτα* est *tot* ut supra 6: 9, Luc. 15: 29. Syrus, *haec omnia: ex* aqua vinum fecerat, caecum natum illuminaverat, mortuum excitaverat.

Ἔμπροσθεν αὐτῶν, coram eis] Non clam sed palam: coram oculis magnae multitudinis, coram ipsis inimicis.

Οὐκ ἐπίστευον εἰς αὐτὸν, non credebant in eum] Pars maxima Hierosolymitarum non agnovit eum a Deo missum: nam qui obviam ei processerant pauci erant in tanta multitudine.

38. *Ἵνα, ut*] *Ἵνα* hic eventum significat, ut saepe.

Πληρωθῇ, impleretur] Id est, Sic evenit quod Esaias dixerat eo in loco quo Christi statum despectum et mala praedicit.

Κύριε, Domine] Hoc recte ad sensus plenitudinem addiderunt Graeci Interpretes.

Τίς, quis] *Quotusquisque.*

Ἐπίστευσε τῇ ἀκοῇ ἡμῶν, credidit sermoni nostro] *Ἀκοὴ* Hellenistis est *id quod auditur, sermo:* ut et Homero *ἀκουὴ* Odysseae quinto. Sic Matth. 4: 24, 24: 6, Gal. 3: 2, 1 Thess. 2: 13. Euangelio hoc vaticinium Esaiae aptat et Paulus Rom. 10: 16.

Ὁ βραχίων Κυρίου τίνι ἀπεκαλύφθη, brachium Domini cui est patefactum] *Ἀποκαλύπτεσθαι* hic intelligitur cum effectu, ut de vocibus *dari* et *trahi* supra notavimus. Sensus est: *Quotusquisque satis recte advertit admiranda illa Dei opera?* Sic enim *brachium* saepissime sumitur in Veteri Federe et Act. 13: 17. Ubi autem verba quaedam ex Propheta citantur, subintelligenda sunt et sequentia quae continent in sensu sublimiore descriptionem sortis abiectae ipsius Christi, puta quod pauper erat, quod a Synedrio praedamnatus.

39. *Διὰ τοῦτο οὐκ ἠδύναντο πιστεύειν, propterea non poterant credere*] Nempe, ut dixi, ob illa impedimenta quae memorat Esaias. *Non poterant*, id est, erat ipsis tali in-

ingenio praeditis ut externa mirarentur, difficillimum talem Messiam amplecti. Sic *δύνασθαι* saepe sumitur Ier. 13: 23, Marc. 3: 20 et alibi. Vide et 1 Cor. 2: 14.

Ὅτι πάλιν εἶπεν Ἡσαΐας] Id est, *nam vere dixerat Esaias:* malim enim hoc ὅτι per *nam* vertere, ut et infra 49 quam per *quia*.

40. *Τετύφλωκεν, excaecavit*] Nempe Christus, qui fecisse dicitur id cui sua humilitate occasionem praebuit; sicut in Hebraeo imperative dicitur ipsi Prophetae Christi imaginem gerenti, *Impingua cor, aggrava aures, obline oculos.* Tale illud Ezech. 14: 9, *Ego Dominus seduxi eum:* et similia multa. Ideo Syrus hic vertit passive, quomodo legitur idem hic Prophetae locus Act. 28: 27. Vide quae Matth. 13: 15.

Καὶ ἐπιστραφῶσι, et convertantur] Passivum pro activo reciprocante, ut supra *ἐκρύβη* [*absconsus est*]. In Graeco Esaiae est *ἐπιστρέψωσι* [*convertant*], supple, *se*, quomodo et apud Matthaeum et in Actis.

Καὶ ἰάσωμαι αὐτοὺς, et sanem eos] Sic et in Graeco Esaiae, in Actis, et apud Matthaeum: nimirum quia apud Prophetam Deus loquitur (ut notat Paulus Act. 28: 25) verterunt Interpretes in personale, non sensum magis secuti quam verba: nam in Hebraeo est *ut medicetur ipsi*; quod Marcus egregia paraphrasi explicat 4: 12, *καὶ ἀφεθῇ αὐτοῖς τὰ ἁμαρτήματα* [*et dimittantur eis peccata*].

41. *Ὅτε εἶδε τὴν δόξαν αὐτοῦ, quando vidit gloriam eius*] Iudicium quod Deus, tanquam throno insidens, exercet, Angelos ei negotio ministrantes, et expositam peccatorum remissionem: nam haec omnia, quae Euangelii tempore perfectissime impleta sunt, apud Esaiam praecedunt, quibus conspectis animatus est ne abstineret Dei mandata eloqui, quanquam plerisque contemtui futurus. Dicitur Esaias *vidisse gloriam Christi*, sicut Abrahamus *diem eius* supra 8: 56.

42. *Ὅμως μέντοι, veruntamen*] Quanquam plerique aspernabantur Iesum; quidam tamen minus contumaces satis intellexerunt eum esse Christum.

Καὶ ἐκ τῶν ἀρχόντων] *Etiam ex ipsis Senatoribus*, quos *ἄρχοντας* solere dici notavimus.

Ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν, crediderunt in eum] Contemplati-

tiva, non activa fide, convicti de veritate, sed non ut etiam voluntatem in eius obsequium redigerent.

Διὰ τοὺς Φαρισαίους οὐχ ὡμολόγουν, propter Pharisaeos non confitebantur] Ob Pharisaeos potentes in Synedrio non audebant profiteri, ne his urgentibus exerceretur adversus ipsos decretum iam factum.

Ἵνα μὴ ἀποσυνάγωγοι γένωνται, ne e Synagoga eiicerentur] Quod probrosum valde habebatur.

43. *Ἠγάπησαν γὰρ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων μᾶλλον ἤπερ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, amabant enim gloriam hominum magis quam gloriam Dei*] *Δόξα* cum genitivo apud Iohannem est eius cui exhibetur; itaque *δόξαν ἀνθρώπων* hic intelligo *suum honorem*; quem ei honori qui Deo debetur praetulerunt: quod et sequentia explanant. *Μᾶλλον ἢ* est hic oppositionis, non comparationis, ut et supra 3: 19.

44. *Ἰησοῦς δὲ ἔκραξε, Iesus autem clamavit*] Cum consideraret aliorum incredulitatem, aliorum fidem infructuosam, medicinam studet adhibere.

Οὐ πιστεύει εἰς ἐμὲ, non credit in me] Non tam mihi quam Patri confidit, cuius Legatus sum. Similis locutio Marc. 9: 37, 1 Sam. 8: 7, 1 Thess. 4: 8.

45. *Ὁ θεωρῶν ἐμὲ θεωρεῖ τὸν πέμψαντά με, qui videt me, videt eum qui misit me*] Sic et infra 14: 9, quasi dicat. In meis operibus resplendet Patris maiestas; Hebr. 1: 3. Luciani matyris haec erat confessio, ut supra attigimus: *Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ οὐσίας καὶ βουλῆς καὶ δυνάμεως καὶ δόξης ἀπαράλλακτος εἰκών* [*Filius et naturae Dei et voluntatis et virtutis et gloriae imago nihil differens*].

46. *Ἐγὼ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα, ego lux in mundum veni*] Ego lux affulsi hominibus: supra 1: 9, 3: 19, 8: 12, Esai. 42: 6.

Ἐν τῇ σκοτίᾳ μὴ μείνῃ] *Non versatur in tenebris*, in rerum bonarum ignorantia gravissimisque erroribus. De voce *μένειν* diximus 3: 36, 8: 31. Contrarium est *ἐν φωτὶ μένειν*, *versari in luce*, 1 Epist. 2: 10.

47. *Καὶ μὴ φυλάξῃ, nec observaverit*] Ita habent quidam codices, et ille in Anglia antiquissimus. Sequitur Syrus, Latinus, Nonnus. Quare haec lectio vulgatae *πιστεύσῃ* [*crediderit*], quam sequitur Arabs, praeferenda videtur, ut hoc proprie in eos dictum sit qui *audiebant*, id

id est, verum credebant Christi sermonem, sed *non observabant*, id est, se eius discipulos non profitebantur. Supra 42.

Ἐγὼ οὐ κρίνω αὐτὸν, ego non iudico eum] Nihil de illo durius pronuntio; ut supra 8: 15.

Οὐ γὰρ ἦλθον ἵνα κρίνω τὸν κόσμον, non enim veni ut iudicem mundum] Non id mihi praecipue propositum est: *οὐκ ἔςι τοῦτο τὸ προηγούμενον* [*non est hoc principale*], libenter talibus abstineo. Sic supra 3: 17.

Ἀλλ' ἵνα σώσω τὸν κόσμον, sed ut servem mundum] Hoc unice ago, hoc desidero, ne quisquam pereat, sed omnes ad resipiscentiam veniant, ut perpetuo serventur: 2 Petr. 3: 9.

48. *Ὁ ἀθετῶν ἐμὲ καὶ μὴ λαμβάνων τὰ ῥήματά μου, qui spernit me neque accipit verba mea*] Allusio ad locum Deut. 18: 19, *Ὃς ἐὰν μὴ ἀκούσῃ ὅσα ἂν λαλήσῃ ὁ προφήτης ἐκεῖνος ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, ἐγὼ ἐκδικήσω ἐξ αὐτοῦ* [*Quisquis non audierit quae loquetur Propheta ille meo nomine, ego de eo ultionem sumam*]. Est autem *λαμβάνειν amplecti*, ut supra 1: 12, 3: 11.

Ἔχει τὸν κρίνοντα αὐτόν] Quid dicat explicant sequentia: *secum fert iudicem suum*, vel me tacente.

Ὁ λόγος ὃν ἐλάλησα, ἐκεῖνος κρινεῖ αὐτὸν, sermo, quem locutus sum, ille condemnabit eum] Sicut Ninevitae dicuntur *testes* futuri, Matth. 12: 41, Mozes *accusator*, supra 5: 45, sic hic Euangelium *condemnaturum* incredulos, spretum scilicet, cum nihil in se habeat quod non admiratione ac veneratione sit dignissimum. Vide supra 9: 41, infra 15: 22.

Ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, in novissimo die] Quo tempore omnium non facta tantum sed et cogitata nudabuntur, et perfectissime adimplebitur Esaiae visio supra priore loco memorata.

49. *Ὅτι ἐγὼ ἐξ ἐμαυτοῦ οὐκ ἐλάλησα, nam ego ex me ipso non sum locutus*] Dixi saepe ὅτι optime verti per *nam*, hoc sensu: Nam certe nihil vobis tanquam ex me repertum, sed tanquam a Patre mandatum loquor; subintellige: qua in re credi mihi et ob opera et ob praeceptorum sanctitatem oportuit. *Ἐξ ἐμαυτοῦ* sume ut supra 7: 17 et infra 14: 10.

῾Ο πέμψας με πατὴρ, αὐτός μοι ἐντολὴν ἔδωκε τί εἴπω καὶ τί λαλήσω, qui misit me Pater, ipse mihi mandatum dedit, quid dicam et quid loquar] Prophetae et inter eos Esaias certis temporibus movebantur Divino Spiritu: Ego vero eum semper in me habeo, ita ut non tantum cum doceo (nam id vox אמר [*dicere*] Hebraeis significat) sed cum quidvis etiam obiter loquor, sequar Patris praescriptum, *ἐντολὴν*, ut supra 10: 18.

50. *῾Η ἐντολὴ αὐτοῦ ζωὴ αἰώνιός ἐστιν, mandatum eius vita aeterna est*] Effectus pro causa: vult enim dicere *Euangelium causam esse vitae aeternae.* Sic Christus se *vitam* dixit supra 11: 25 et infra 14: 6. Sic et verbum Dei *vita* dicitur Deut. 32: 47.

῝Α οὖν λαλῶ ἐγὼ, καθὼς εἴρηκέ μοι ὁ πατὴρ, οὕτω λαλῶ, quae ergo ego loquor, sicut dixit mihi Pater, sic loquor] Subaudi, *et sic a vobis accipienda sunt.*

CAPUT XIII.

1. *Πρὸ δὲ τῆς ἑορτῆς, ante festum*] Erat vespera illa a qua incipiebat *τὸ νυχθήμερον τῆς παρασκευῆς* [*nox et dies praeparationis*].

Αὐτοῦ ἡ ὥρα ἵνα μεταβῇ, tempus eius quo transiret] Tempus illud conveniens nomini Paschatis, quod *διάβασιν* [*transitum*] significat: tempus opportunissimum morti ob maximum populi conventum, quo res esset testatior.

᾿Εκ τοῦ κόσμου τούτου πρὸς τὸν πατέρα, ex hoc mundo ad Patrem] Per mortem scilicet, qui primus erat ad eum transitum gradus.

᾿Αγαπήσας τοὺς ἰδίους τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ, cum dilexisset suos qui erant in mundo] Eos qui disciplinam suam receperant, praecipue Duodecim illos. Est autem efficaciter dictum *τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ*, quos relicturus erant in hoc rerum salo. Sic infra 17: 11.

Εἰς τέλος ἠγάπησεν αὐτούς] Id est, *διετέλει ἀγαπῶν, perrexit eos diligere.* Sic locutio haec usurpatur Ps. 9: 18, 44: 23 et alibi. Hoc autem praefatur Apostolus, ut significet ideo tam vili ministerio Christum se subiecisse ut amorem suum evidentissime ostenderet. Quod diximus vi-

vile esse ministerium apparet 1 Sam. 25: 41, quem locum Iosephus explicans, ἀναξία μὲν εἶναι καὶ ποδῶν ἅψασθαι τῶν ἐκείνου [*indignam se quae vel pedes eius tangeret*]. In oraculo Milesiis dato apud Herodotum:

Σαὶ δ' ἄλοχοι πολλοῖσι πόδας νίψουσι κομήταις.
[Multa comatorum vestigia pulchra lavabunt
Uxores vestrae.]

Plutarchus Pompeio Favonium post cladem obsequentissimum fuisse ut ostendat sic ait: *Καὶ τὸ λοιπὸν ἐκ τούτου περιέπων καὶ θεραπεύων, ὅσα δεσπότας δοῦλοι, μέχρι νίψεως ποδῶν καὶ δείπνου παρασκευῆς διετέλεσεν* [*Praeterea perpetuo Pompeium observavit, et ministeria ei exhibuit quae heris servi solent ad pedum usque lotionem et coenae praeparationem*]. Idem De virtutibus mulierum: *Διηκονοῦντο τοῖς ἀλλήλων γονεῦσι καὶ ἀδελφοῖς ἄχρι τοῦ καὶ τοὺς πόδας ἀπονίζειν* [*Ministrabant aliae aliarum parentibus et fratribus, ita ut et pedes eorum perluerent*]. Catullus:

Quae tibi iucundo famularer serva labore
Candida permulcens liquidis vestigia lymphis.

Tam vile autem ministerium non detrectare magnae est dilectionis, Luc. 7: 44, 1 Tim. 5: 10.

2. *Καὶ δείπνου γενομένου, coena facta*] Coena illa priore, qua non agnum quidem mactatum edit Christus, sed tamen, ut potuit, ritu Babylonici exsilii memoriam Paschatis celebravit: quae coena non habebat ante se lotionem: nam non erat coena iusta: sed coenae imago. Vide quae ad Matthaeum.

Τοῦ διαβόλου ἤδη βεβληκότος εἰς τὴν καρδίαν Ἰούδα, cum Diabolus iam immisisset Iudae animo] Hic quoque illud βεβληκότος intelligendum cum effectu, nempe ut Iudas hoc consilium Diaboli receperit. Simile loquendi genus supra iam aliquoties observavimus. Sic *tentare* Satan dicitur cum tentationi succumbitur 1 Cor. 7: 5.

Ἵνα αὐτὸν παραδῷ, ut traderet eum] Habet et hoc ἔμφασιν [*efficaciam*]. Iam consilio se tradendi capto, tam propinquo periculo, non omisit testari curam suam pro discipulis, etiam pro illo nefario, si forte adhuc resipisceret.

3. *Εἰδὼς δὲ ὁ Ἰησοῦς ὅτι πάντα δέδωκεν αὐτῷ ὁ πατὴρ εἰς τὰς χεῖρας, sciens Iesus omnia dedisse ipsi Patrem in* ma-

manus] Hoc dicit, Tam humile obsequium fecit non inconscius suae dignitatis. Id enim auget facti aestimationem quod tantus ac talis hoc fecerit. *Dare* autem hic intellige *promittere daturum:* nam tradita illi sunt omnia (id est, potestas in omnia quae Ecclesiae conducunt, Matth. 28: 18) post Adscensum in coelum, Act. 2: 36.

Καὶ ὅτι ἀπὸ Θεοῦ ἐξῆλθε, et se a Deo exivisse] A Deo ad genus humanum missum se prodiisse. Sic supra 8: 42.

Καὶ πρὸς τὸν Θεὸν ὑπάγει, et ad Deum redire] Et se receptum iri in Dei regiam, in consortium Regni. Omnia haec mirifice describunt eius dignitatem.

4. *Ἐγείρεται ἐκ τοῦ δείπνου, surgit a coena*] Non solebat coena etiam Agni a stantibus sumi post Exitus tempora: in coena autem memoriali, qualis haec erat, omnino sedebatur aut accumbebatur, et nunc etiam sedetur. Itaque ea confecta surrexit Christus, et ad coenam plenam atque ordinariam pedes lavit: quod ante coenas fieri erat solitum.

Καὶ τίθησι τὰ ἱμάτια, et ponit vestimenta sua] Haec vox ex illis est quae plurali sono singularem habent significatum, ut notavimus ad Matth. 17: 2. Verti ita solet Hebraeum שמלה, quo proprie significatur *extimus amictus* qui a ministrantibus deponi solet. Philo De Sacerdotibus: *Ἀνείμονες γὰρ ἐν μόνοις χιτωνίσκοις τά τε ἱερεῖα καὶ τὰς σπονδὰς καὶ δσ' ἄλλα χρήσιμα θυσίαις προσάγουσιν εἰς ἀνυπέρθετον τάχος ἠσκημένοι* [*Sine vestibus enim in solis tunicis victimas et libamina et alia sacrificiis necessaria adferunt ad summam celeritatem exerciti*].

Καὶ λαβὼν λέντιον, et cum cepisset linteum] Haec vox a Romanis ut ad Graecos, ita et ad Iudaeos pervenerat. Scribitur לנטית, exponunt Grammatici סדין, ut hic Syrus סדינא *sindonem*, Arabs منشفة *abstersorium:* nam ei fini serviisse hoc linteum sequentia ostendunt.

Διέζωσεν ἑαυτὸν, praecinxit se] *Lumbos suos*, ut loquuntur Hebraei et hic Syrus. Is habitus ministrantium, quo expeditiores essent. Luc. 17: 8, *περιζωσάμενος διακόνει* [*praecinctus ministra*]. Et Latinis ministri et popae *succincti* vocantur. Verbum *διαζώννυσθαι* bis hoc loco legitur et infra 21: 7. Est et apud Lucianum.

5.

5. *Βάλλει ὕδωρ εἰς τὸν νιπτῆρα*] Nihil ministerii omittit. *Aquam infundit pollubro*, sumtam scilicet ex hydriis illis quae pro more adstabant. Vide quae diximus ad caput 2 supra.

Ἤρξατο νίπτειν τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν, coepit lavare pedes Discipulorum] Primum dicit generaliter lotos pedes Discipulorum, deinde specialiter narrat Petri verba. Nam *ἤρξατο νίπτειν* nihil est aliud quam *ἔνιψε* [*lavit*], ut diximus Luc. 3: 8; sic Act. 1: 1 et alibi saepe.

Ἐκμάσσειν, exstergere] Ut moris est.

6. *Ἔρχεται οὖν, venit ergo*] *Οὖν* hic est specialius rem enarrantis. Nec impossibile est a Petro factum initium.

Σύ μου νίπτεις τοὺς πόδας, tu mihi lavas pedes] *Tu* Dei Filius, *meos* peccatoris? Vide Matth. 16: 16 et Luc. 5: 8, et confer Matth. 3: 14, ubi oppositio non dissimilis. *Νίπτεις*, id est, *vis lavare?* Sicut *λιθάζετε* [*lapidatis*] supra 10: 32.

7. *Ὃ ἐγὼ ποιῶ, σὺ οὐκ οἶδας ἄρτι*] *Nondum capis quid agam*, id est, quo tendat quod ago.

Γνώσῃ δὲ μετὰ ταῦτα, scies autem postea] Nempe cum in Apostolica functione et in simili sedulitate purgabis quod sordium in Christianis restabit. Vide Luc. 22: 32, et adde 1 Pet. 2: 1.

8. *Οὐ μὴ νίψῃς τοὺς πόδας μου εἰς τὸν αἰῶνα, non lavabis mihi pedes in aeternum*] Nunquam hoc patiar. Sic supra 10: 28 et alibi. Est autem hoc profectum ex animo quidem reverente, sed non satis attendente ad id quod Christus dicebat et innuebat.

Ἐὰν μὴ νίψω σε] Mos Christi est a rebus quae adspiciuntur ad sensum sublimiorem adscendere. *Nisi te lavero*, id est, Nisi et sermone et Spiritu eluero quod in te restat minus puri, puta nimiam de te ipso Existimationem, Matth. 26: 33, Indiligentiam, ibidem 40, Iracundiam, 51, Formidinem, 70, 74, quas sordes quomodo purgaverit in Petro Christus, videre est dictis locis. Sed et quotquot apud Iohannem sequuntur sermones ad hanc lotionem pertinent. Vide Matth. 3: 11.

Οὐκ ἔχεις μέρος μετ' ἐμοῦ] *Non eris particeps meorum bonorum.* Sic haec locutio sumitur Deut. 14: 27, 18: 1 et alibi. Ut Christi coheredes simus non sufficit a vitiis

 gra-

gravioribus animum avertisse, nisi et gressus nostros quotidie reddamus a terrenis contagiis purgatiores.

9. Ἀλλὰ καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὴν κεφαλὴν, *sed et manus et caput*] Id est, totum me; sicut *manuum* et *pedum* vocibus totum corpus significari diximus supra 11: 44.

10. Ὁ λελουμένος, *qui lotus est*] Id est. Qui semel in animum induxit Euangelio obsequi. Ita hoc explicatur ab ipso Christo infra 15: 3. Adde locum Act. 15: 9, ubi Fidei tribuitur quod dicto Iohannis loco cap. 15, tribuitur Euangelio, quia sermo ita demum purgat si cum fide misceatur, Hebr. 4: 2.

Οὐ χρείαν ἔχει ἢ πόδας νίψασθαι, *non indiget nisi ut pedes lavet*] Hoc tantum ei opus est ut ab iis se purget quae ex occasione agnascuntur. Similitudo sumta ab his qui a balneo nudis pedibus abeunt. Scriptor De ablutione pedum in operibus Cypriani: *Supra diximus semel lotos baptismate, eodem lavacro ulterius non egere: sed hoc lavacrum quotidianis est excessibus institutum, et iugis retractatio usque ad novissima veniens omnia debet opera et cogitatus singulos perscrutari, et affectus per vitia discurrentes, vagam instabilemque animam per inania evehentes, corrigere et lavare; nec quicquam in hac vita praetermittere indiscussum quod gemitibus et suspiriis non fuerit expiatum. Pedes* Philoni significant τὰς ἐπιβάσεις τῶν ἀρεσκόντων [*incessus in iis quae placent*] Alleg. II. De vita Mosis tertio interpretatur pedes τὴν περὶ τὸν βίον διέξοδον [*ambulationem huius vitae*]. Cyrillus libro contra Iulianum nono: Ἔθος τῇ θεοπνεύστῳ γραφῇ τὴν τοῦ ποδὸς βάσιν, καὶ ὅλον ἐσθ᾽ ὅτε τὸν πόδα δέχεσθαι πρὸς ἀπόδειξιν αἰνιγματωδῶς τῆς ἐφ᾽ ἑκάστῳ τῶν πρακτέων ὁδοῦ [*Mos est Sacrae Scripturae vestigium pedis, totumque interdum pedem sumere in occulta significatione viae circa singula quae aguntur*]. Confer legem Levit. 8: 24.

Ἀλλ᾽ ἐστι καθαρὸς ὅλος, *sed est mundus totus*] Nempe caetero corpore, exceptis pedibus: nam universalitas restringitur ex superiori sermone, ut 1 Cor. 15: 27.

Καὶ ὑμεῖς καθαροί ἐστε, *et vos mundi estis*] Animi proposito: τὸ πνεῦμα πρόθυμον [*Spiritus promtus*] Matth. 26:41, quae καθαρὰ καρδία [*cor purum*] 2 Tim. 2: 22.

Ἀλλ᾽

Ἀλλ᾽ οὐχὶ πάντες, sed non omnes] Conscientiam Iudae vellicat, qui proposito ipso animi erat impurus, retinens intra se malorum facinorum consilia.

12. *Ἀναπεσὼν πάλιν, cum recubuisset*] Ad coenam iustam sive domesticam, quam finivit instituto Passionis suae Sacramento.

Γινώσκετε τί πεποίηκα ὑμῖν, an scitis quid fecerim vobis] An quale hoc sit satis animadvertitis? Agit de humilitate ministerii: nam mysticum sensum non nisi post acceptum Spiritum erant intellecturi.

13. *Φωνεῖτέ με, Ὁ διδάσκαλος, vocatis me, Magister*] Sic apud Horatium *Poëta salutor: φωνεῖν* idem hic est quod *nominare:* et est hic *μίμησις* [*imitatio sermonis alieni*] qualis Ier. 22: 18. Nam Apostoli quoties inter se agebant de Christo dicebant, *Dominus hoc dixit; Magister hoc fecit.* רבי מראי [*Magister meus, Dominus meus*] saepe apud Hebraeos.

Καλῶς λέγετε, bene dicitis] Nihil mihi alienum per adulationem adscribitis: *Magister* sum docendo, *Dominus* redimendo.

14. *Εἰ οὖν ἐγὼ ἔνιψα ὑμῶν τοὺς πόδας, si ergo ego lavi pedes vestros*] Si ego tanto vobis superior non recusavi hoc vile ministerium subire in gratiam vestri qui tanto inferiores estis. Vide Matth. 9: 29.

Ἀλλήλων νίπτειν τοὺς πόδας, alter alterius lavare pedes] Multo magis vos qui conservi estis, debetis similia officia deferre, *τῇ ταπεινοφροσύνῃ ἀλλήλους ἡγούμενοι ὑπερέχοντας ἑαυτῶν* [*per modestiam alios ipsis arbitrantes superiores*], Phil. 2: 3.

15. *Ὑπόδειγμα*] *Exemplum imitandum.* Sic Iac. 5: 10.

Καθὼς ἐγὼ ἐποίησα, quemadmodum ego feci] In genere actus; quomodo saepe haec vox sumitur. In quibusdam Ecclesiis etiam ipsa actus species in sacramentum praecepti retenta est, ut Mediolani usque ad Ambrosii tempora.

16. *Ἀμὴν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν, vere, vere dico vobis*] Quia Apostoli futuri erant principes Ecclesiae et muneris auctoritate et donorum eminentia, ideo eos munit contra superbiam quae eminentiam comitari solet, et ostendit quo sublimiores erunt eo magis ipsorum fore officii ut se ali-

aliorum usibus submittant. Vide quae ad Matth. 20: 26 et Luc. 22: 26, et quae ibi dicta.

Οὐκ ἔστι δοῦλος μείζων τοῦ κυρίου αὐτοῦ, non est servus maior domino] Tritum proverbium, Matth. 10: 24, infra 15: 20. Repetit tacite quod dixerat, Se ipsorum esse Dominum ipsorum confessione; quare non debere eos quantumvis in loco excellente positos se indignum ducere quod ipse non detrectasset.

Οὐδὲ ἀπόστολος μείζων τοῦ πέμψαντος αὐτὸν, neque Legatus maior eo qui misit eum] Ἀπόστολος hic non specialis muneris sed generale nomen est, *missum cum mandatis* significans, ut Hebr. 3: 1, Phil. 2: 25. Sic Hebraeum שליח vertitur 1 Reg. 14: 6. Quod autem modo dixerat *magistrum*, nunc dicit *mittentem*, qui in hoc eos instituerat ut eorum opera uteretur.

18. *Εἰ ταῦτα οἴδατε*] *Si haec creditis vera.* Sic supra 4: 25 et alibi.

Μακάριοί ἐστε ἐὰν ποιῆτε αὐτὰ, beati eritis si feceritis ea] Quia fides non operosa nocet magis quam prodest, Iac. 4: 17.

18. *Οὐ περὶ πάντων ὑμῶν λέγω*] *Non de omnibus tam bene spero.*

Ἐγὼ οἶδα οὓς ἐξελεξάμην] *Novi eos intime quos mihi in comites delegi.* Haec enim electio Christo adscribitur; ea quae est ad fidem, Patri. Sic ἐκλέγειν usurpatur Luc. 6: 13, infra 15: 16, 19, Act. 1: 2. Quasi dicat: Et tunc cum eum Apostolum feci scivi esse levem, et nunc scio esse perfidum. Vide supra 6: 64.

Ἀλλ' ἵνα ἡ γραφὴ πληρωθῇ, sed ut impleatur Scriptura] Ἔλλειψις [*defectus locutionis*]. Commode hoc accidit, ut iterum et quidem eminentius fiat, quod olim sibi ab Achitophele factum est conquestus David: nam de eo Ps. 41 et Ps. 55 interpretantur Hebraei et nominatim Chaldaeus Paraphrastes. Tacite simul vaticinatur Iudae similem fore exitum qualis Achitophelis fuerat.

Ὁ τρώγων μετ' ἐμοῦ τὸν ἄρτον] *Quem mensae meae participem feceram:* quod etiam apud Gentes sacrum amicitiae signum, 1 Cor. 5: 11. Vide et Marc. 14: 18.

Ἐπῆρεν ἐπ' ἐμὲ τὴν πτέρναν αὐτοῦ, sustulit calcaneum contra me] Pro ἐπᾶραι hic in Hebraeo est הגדיל quod est

mag-

magnifice usurpavit. Sensus ergo est, *pede sublimi me pressit atque calcavit:* id enim rectius quam ut ad cursores aut luctatores alludi dicatur.

19. *Ἀπ' ἄρτι λέγω ὑμῖν πρὸ τοῦ γενέσθαι, iam dico vobis priusquam fiat*] Et cogitationum et rerum futurarum conscium me ostendo.

Ἵνα ὅταν γένηται, πιστεύσητε ὅτι ἐγώ εἰμι, ut cum factum fuerit, credatis me esse illum] Nempe is cuius typum gessit David. Nisi dixissem, poterat ubi evenisset hoc vos offendere. At nunc tanto magis confirmari debetis. Nam *credere* hic de augmento fidei accipiendum, ut supra 2: 11 et alibi saepe.

20. *Ὁ λαμβάνων ἐάν τινα πέμψω, qui accipit quemcunque misero*] Ostendit ministeria ipsis iniuncta non caritura suis solatiis. Nam velle Deum vicissim, ut Christiani Apostolis omnia officia exhibeant, quae ipse large sit remuneraturus. Vide Matth. 10: 41. *Ἐάν τινα* hic est *quemcunque*, ut Act. 9: 2 et alibi.

Ἐμὲ λαμβάνει, me accipit] Perinde mihi gratum facit ac si me in hospitium reciperet. Vide Matth. 25: 40.

Ὁ δὲ ἐμὲ λαμβάνων, λαμβάνει τὸν πέμψαντά με, qui autem me accipit, accipit eum qui me misit] Quod mihi praestatur, id Pater sibi praestitum interpretatur, Matth. dicto loco 10: 41.

21. *Ἐταράχθη τῷ πνεύματι*] *Animo commotus est* et periculi consideratione et sceleris horrore. Vide supra 11: 33.

Καὶ ἐμαρτύρησε, et professus est] Palam professus, quod dixerat tectius, fore ut ab uno Discipulorum proderetur. *Μαρτυρεῖν* solet absolute poni ubi aliquid respicitur quod praecessit, ut diximus supra 12: 17.

22. *Ἔβλεπον οὖν, adspiciebant ergo*] Perculsi rei atrocitate vix credibili animis probis minimeque suspicacibus.

23. *Ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Ἰησοῦ, in sinu Iesu*] *In sinu*, Plinius: *Complexus gremio* dixit Apuleius.

Ὃν ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς] *Quem familiarius caeteris Iesus diligebat.* Hac modesta circumlocutioni se designare solet Iohannes, ut infra 19: 26.

24. *Νεύει οὖν τούτῳ, innuit ergo huic*] Innuit ei ut in-

interrogaret. Sic *νεύετω δίκαια* [*iusta innuant*] in Graeco Prov. 4: 25. Cupit autem hoc Petrus, tum ut innoxii extra suspicionem sint, tum ut sibi caveant ab impuro.

25. *Ἐπιπεσὼν δὲ ἐκεῖνος ἐπὶ τὸ στῆθος, cum recubuisset ille supra pectus*] Propius se ad aurem admovens.

26. *Ὧι ἐγὼ βάψας τὸ ψωμίον ἐπιδώσω, cui ego intinctum panem dedero*] *Ἐπιδώσω* pro *δώσω*, ut Matth. 7: 9, 10, Luc. 4: 17, 24: 30, Act. 15: 30. Ostendit Christus summam suam lenitatem, qui nunc etiam perfidiosum amoris quodam testimonio ad resipiscentiam provocat.

Ἐμβάψας τὸ ψωμίον, cum intinxisset panem] Non εἰς τὰς πικρίδας [*in herbas amaras*], quae erant iam sublatae cum coena rituali, sed in iusculum coenae domesticae: מרק Hebraeis, Iud. 6: 19, 20, Esai. 65: 4.

27. *Τότε εἰσῆλθεν εἰς ἐκεῖνον ὁ Σατανᾶς, tunc intravit in eum Satanas*] Sic et Lucas de Iuda loquitur 22: 3. Intelligendum hic *εἰσῆλθε, penitus intravit*, quod dicitur Act. 5: 3, *ἐπλήρωσεν ὁ Σατανᾶς τὴν καρδίαν* [*implevit Satanas cor*], ubi nihil amplius est quod resistat, lumine rectae rationis paulatim extincto.

Λέγει οὖν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, dixit ergo ei Iesus] Cum ne sic quidem eum flecti videret sed magis magisque obdurescere.

Ὃ ποιεῖς] *Quod facere vis*, ut supra 6.

Ποίησον τάχιον, fac citius] Est hoc proverbiale, *Fac quod facis*, in Latino epigrammate; Senecae, *Fac si quid facis;* Plauto in Trinummo, *Age si quid agis:* idem Persa, *Hoc, si facturus, face: Δρᾶ γ' εἴ τι δράσεις* apud Euripidem Iphigenia in Aulide. Significat autem, Non impedio, ferre paratus sum. Sic 2 Macc. 7: 30, *Τίνα μένετε;* [*Quem exspectatis?*] Nec longe aliter supra 2: 19, *Λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον* [*Solvite templum hoc*]. *Τάχιον* pro *cito*, comparativum pro positivo, ut *ocius* Latine.

28. *Οὐδεὶς ἔγνω τῶν ἀνακειμένων πρὸς τί εἶπεν αὐτῷ, nemo accumbentium scivit quorsum diceret ei*] Nemo vim illorum verborum intellexit, ne Iohannes quidem: neque enim existimabat tam prope esse facinus.

29. *Τινὲς γὰρ ἐδόκουν, quidam enim putabant*] Alii quam Iohannes.

Ἐπεὶ

Ἐπεὶ τὸ γλωσσόκομον εἶχεν, quia loculos habebat] Supra 12: 6.

Ἀγόρασον ὧν χρείαν ἔχομεν εἰς τὴν ἑορτὴν, eme quae nobis opus sunt ad festum] Victimas. Quanquam enim Christus Paschaticam coenam aliquo modo anticipaverat, ut dictum est ad Matthaeum, suspicabantur tamen aliam quamvis causam potius quam quod tam cito, ante sequentem vesperam scilicet, esset moriturus.

Τοῖς πτωχοῖς ἵνα τὶ δῷ, egenis ut aliquid daret] Ἵνα postpositum, ut Rom. 11: 31.

30. *Ἐξῆλθεν· ἦν δὲ νὺξ, exivit: erat autem nox*] Initium noctis: nam qui sequuntur sermones in multam noctem protracti. Vide quae ad Matthaeum.

Ὅτε ἐξῆλθε, cum exisset] Ita habent et cum superioribus connectunt Graeci codices longe plurimi et Syrus; nam qui habent ὅτε οὖν ἐξῆλθε [*cum ergo exisset*] non alii sunt quam qui toti facti sunt ad Latinum exemplar.

31. *Νῦν ἐδοξάσθη ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, nunc illustratus est Filius hominis*] Satis iam apparuit per haec documenta et opera, quibus iam finis imponendus est, me a Deo missum, etiam ipso iudicio latentis proditoris. Vide supra 12: 28 et 8: 54.

Καὶ ὁ Θεὸς ἐδοξάσθη ἐν αὐτῷ, et Deus illustratus est per ipsum] *Per ipsum:* quia et documenta ad verum Dei cultum excitant, et opera ipsa sua Iesus Deo auctori perpetuo adscripserat. Vide 7: 18.

32. *Εἰ ὁ Θεὸς ἐδοξάσθη ἐν αὐτῷ, quandoquidem Deus illustratus est per ipsum*] *Εἰ* pro *quandoquidem.* Sic Matth. 22: 45 et alibi. Utitur axiomate noto inter Hebraeos, quod exstat 1 Sam. 2: 30, ubi in Graeco Deus sic loquitur, τοὺς δοξάζοντάς με δοξάσω [*qui me honorabunt, eos honorabo*].

Καὶ ὁ Θεὸς δοξάσει αὐτὸν ἐν ἑαυτῷ, et Deus illustrabit eum per se ipsum] Non per Angelos sed *per se ipsum*, per signa in sole et terra, per resuscitationem e mortuis, evectionem in coelum, et donationem nominis supra omne nomen. Vide dictum locum 12: 28.

Καὶ εὐθὺς δοξάσει αὐτὸν, et statim illustrabit eum] Statim in ipso mortis puncto incipiet ei testimonium reddere, ita ut qui adspiciant dicturi sint, *Hic vere Filius Dei*

Dei est: neque in morte eum relinquet nisi perpauxillo tempore.

33. *Τεκνία, filioli*] Christus in morte sua illud reperiebat tristissimum quod gravissimo moerore suos esset affectura; itaque omnia illis solatia adhibet, etiam verborum blandimenta, quale hoc *τεκνία.* Sic Gal. 4: 19, 1 Ioh. 2: 1, 12, 28, 3: 7, 18, 4: 4, 5: 21.

Ἔτι μικρὸν μεθ' ὑμῶν εἰμι, adhuc modicum vobiscum sum] Nempe quotidiana hac praesentia: nam post resurrectionem adfuit tantum *οἰκονομικῶς* [*dispensative*]. Sic supra 7: 33, 12: 35, infra 16: 10.

Ζητήσετέ με, quaeretis me] *Si forte quaeratis me postea:* ut exposuimus supra 7: 34.

Καὶ καθὼς εἶπον τοῖς Ἰουδαίοις, et sicut dixi Iudaeis] Dicto loco 7: 34.

Καὶ ὑμῖν λέγω ἄρτι, et vobis iam dico] Locus est inaccessus: non potestis eo venire ulla humana ope.

34. *Ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν, mandatum novum do vobis*] Ut solent abeuntes mandata suis dare. *Novum* autem dicit, quia non agit de dilectione communi omnium, nec de ea quae ob consanguinitatem aut beneficia accepta impenditur, sed de speciali Christianorum inter se qua tales sunt. Itaque infra hoc *suum* quasi proprium sibi mandatum vocat 15: 12. *Diligamus invicem, sicut ipse dedit mandatum,* 1 Ioh. 3: 23. Huc illud spectat Apostoli 1 Thess. 4: 9, *Αὐτοὶ γὰρ ὑμεῖς θεοδίδακτοί ἐστε εἰς τὸ ἀγαπᾷν ἀλλήλους* [*Ipsi enim vos a Deo didicistis diligere vos invicem*]. Hieronymus Commentario ad Epistolam Iohannis: *Iohannes Apostolus a fratribus admonitus cur semper inculcaret dicens, Filioli diligite alterutrum, respondit, Quia praeceptum Domini est, et si solum fiat, sufficit.* Ubi *Domini praeceptum* vocat, quia, ut iam diximus, eius proprium est ac peculiare: et *solum sufficit,* quia si fiat ut oportet, non potest non ex Dei amore proficisci, cum nostri amor inde nos retrahat.

Ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, ut diligatis vos invicem] Ut fratres, ut condiscipulos.

Καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς, ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, sicut dilexi vos, ut et vos diligatis vos invicem] Exponit

nit qualem dilectionem requirat, nempe ut non tantum in rebus huius vitae alii alios nobis praeferamus, 1 Cor. 10: 24, verum etiam ut pro aliorum salute aeterna nulla incommoda defugiamus, ne mortem quidem. Haec enim est illa Christi dilectio qua nos dilexit, infra 15: 13. Quare, *quia ipse animam suam pro nobis posuit, et nos debemus pro fratribus nostris animas ponere*, 1 Ioh. 3: 16.

35. *Ἐν τούτῳ γνώσονται πάντες ὅτι ἐμοὶ μαθηταί ἐςε, hac re cognoscent omnes, vos discipulos meos esse*] Discipuli Legisperitorum ex receptis quibusdam sententiis et interpretationibus Legis noscebantur, Pharisaeorum ex habitu et ceremoniis, Iohannis Baptistae ex vitae austeritate et ieiuniis: at discipuli Christi quo cognoscentur, nisi imitatione Magistri, id est, mutua dilectione? Hac nota insignis fuit illa primorum temporum Ecclesia, cum *esset credentium cor unum et anima una*, Act. 4: 32. Tertullianus Apologetico: *Sed eiusmodi vel maximae dilectionis operatio nobis notam inurit apud quosdam. Vide, inquiunt, ut invicem se diligant; ipsi enim invicem oderunt: et ut pro alterutro mori parati sint; ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores erunt.* Mox: *Itaque quia animo animaque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia indiscreta sunt apud nos praeter uxores.* Minutius: *Sic mutuo, quod doletis, amore diligimus, quoniam odisse non novimus: sic nos, quod invidetis, fratres vocamus, ut unius Dei parentis omnes, ut consortes fidei, ut spei coheredes.* Quid nunc illi dicerent Christiani si nostra viderent tempora, si, non dicam lites asperrimas, sed saevissima bella Christianorum inter se, et quas ob reculas? Si notas Ecclesiae audirent magnis certantium clamoribus adferri omnes potius quam illam quam Magister assignavit?

Ἐὰν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις, si dilectionem habueritis inter vos] Id est, *inter vos*. Sic Marc. 9: 50, *εἰρηνεύετε ἐν ἀλλήλοις* [*pacem habete inter vos*].

36. *Ποῦ ὑπάγεις, quo vadis*] Existimavit Petrus Dominum iter parare in locos longinquos, plenum incommodis.

Ὅπου ὑπάγω, οὐ δύνασαί μοι νῦν ἀκολουθῆσαι, quo ego vado, non potes me modo sequi] Tecte indicat Christus non-

nondum illi sat esse animi, ut mortem subeat, per quam iter sit in coelum.

Ὕστερον δὲ ἀκολουθήσεις μοι, sequeris me autem aliquando] Spiritu firmatus. Vide infra 21: 18. *Ὕστερον, tandem, aliquando*, ut hic vertit Syrus.

37. *Διατί οὐ δύναμαί σοι ἀκολουθῆσαι ἄρτι, quare non possum te sequi iam*] Quid impedit? putasne ulla itineris molestia me terreri?

Τὴν ψυχήν μου ὑπὲρ σοῦ θήσω, animam meam pro te ponam] Si opus sit, etiam mortis discrimini me pro tuo capite obiiciam. De hac phrasi diximus 10: 11 et sequentibus.

38. *Τὴν ψυχήν σου ὑπὲρ ἐμοῦ θήσεις, animam tuam pro me pones*] Itane vero? nihil tam grave est quod non pro me sis subiturus? Hoc ita pronuntiatur ut inde intelligi possit, minime eum qui interrogat, id credere.

Οὐ μὴ ἀλέκτωρ φωνήσει, non cantabit gallus] Cantu illo notiore et qui *κατ' ἐξοχὴν* [*per excellentiam*] *gallicinium* dicitur.

Ἕως οὗ ἀπαρνήσῃ με τρὶς, donec ter me neges] Id est, *prius ter negabis me tibi cognitum quam gallus cantet.* Iohannes et Lucas hoc narrant ut in domo dictum: quare credibile est apud Matthaeum et Marcum esse *ἐπάνοδον* [*retrogressionem*], ut *τότε* [*tunc*] sit *circa illud tempus*, quomodo ad Matthaeum notavimus.

CAPUT XIV.

1. *Μὴ ταρασσέσθω ὑμῶν ἡ καρδία, ne commoveatur animus vester*] Videbat eos commotos antecedentibus de sua morte, de periculis, de abnegatione sermonibus: itaque eos erigit.

Πιστεύετε εἰς τὸν Θεόν] *Sicuti* a prima aetate *didicistis fiduciam collocare in Deo*, ut rerum omnium auctore ac conservatore, ut in Ps. 78: 7. Nam *sicut* hic subauditur ut supra 5: 17 et infra 19.

Καὶ εἰς ἐμὲ πιστεύετε] *Ita et in me* coram conspectum notumque *fiduciam collocate*, ut Ecclesiae auctorem ac con-

conservatorem: ego ipse, adeo amans vestri, ero adiutor vester.

2. *Μοναὶ πολλαί εἰσι, loci multi sunt*] Non excludemini.

—— *Locus est et pluribus umbris.*

Μονὴ est *habitandi locus*, quod statim dicet τόπον. 1 Macc. 7: 38, μὴ δῷς αὐτοῖς μονήν [*ne des illis mansionem*]. Multitudinem autem locorum non male Veteres intelligunt cum graduum differentiis. Clemens Strom. VI, *Πρόβατα ἄλλης μονῆς ἀναλόγως τῆς πίστεως κατηξιωμένα* [*Oves dignae habitae aliis et aliis mansionibus pro fidei modo*]. Tertullianus Scorpiaco: *Quomodo multae mansiones apud Patrem si non pro varietate meritorum? quomodo et stella a stella distabit in gloria nisi pro diversitate radiorum?*

Εἰ δὲ μὴ, εἶπον ἂν ὑμῖν, ni ita esset, dixissem vobis] Hic interpungit Syrus, nec dubito quin id rectum sit: nam εἰ δὲ μὴ saepissime in his libris est, *ni ita esset*. Si locus non esset vobis, aperte hoc dixissem vobis, ut mos meus est; ademissem vobis spem inanem. Nunc autem Petro et in Petro omnibus dixi, futurum tandem ut me illuc sequamini.

Πορεύομαι ἑτοιμάσαι τόπον ὑμῖν, vado parare vobis locum] Similitudo sumta ab uno comitum qui, in itinere praegressus ad diversorium, ibi caeteris cubicula assignat et efficit ut venientibus parata sint.

3. *Ἐὰν πορευθῶ, si abiero*] Ἐὰν hic valet *postquam*, ut supra 12: 32.

Πάλιν ἔρχομαι καὶ παραλήψομαι ὑμᾶς πρὸς ἐμαυτὸν, iterum venio et recipiam vos ad me ipsum] Continuatur similitudo: nam solent qui primi in diversorium venerunt caeteris iam adventantibus obviam procedere et eos introducere. Angelus ad Apostolos Act. 1: 2, Οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀφ' ὑμῶν εἰς τὸν οὐρανὸν, οὕτως ἐλεύσεται ὃν τρόπον ἐθεάσασθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν [*Hic Iesus qui assumtus est a vobis in coelum, sic veniet quemadmodum vidistis eum euntem in coelum*].

Ἵνα ὅπου εἰμὶ ἐγὼ, ut ubi sum ego] Εἰμὶ, id est, *ero*: ut supra 7: 34.

Καὶ

Καὶ ὑμεῖς ἦτε, et vos sitis] Consortes, participes meae felicitatis, Rom. 8: 17.

4. *Ὅπου ἐγὼ ὑπάγω οἴδατε*] Mos est loquendi cum dicere volumus satis nos dixisse. *Habetis quo vadam.* Nam *domum Patris* iam nominaverat.

Καὶ τὴν ὁδὸν οἴδατε] *Habetis et qua via eo vadam.* Nam quod dixerat, *se non amplius conspiciendum*, et quod statim addiderat de sua Dilectione, circumlocutio erat mortis pro ipsis subeundae.

5. *Θωμᾶς*] Caeteris tardior ad res fidei.

Οὐκ οἴδαμεν ποῦ ὑπάγεις, nescimus quo vadas] Thomas, sive ingenii tarditate sive moestitia impeditus, non intellexerat quid Iesus significaret, ac proinde de se coniecturam faciens nec caeteros intellexisse existimabat.

Πῶς δυνάμεθα τὴν ὁδὸν εἰδέναι, quomodo viam possumus scire] Via est *τῶν πρός τι* [*relativum*], nempe a termino ad terminum alterum. Quod si ignoretur quae sit meta, non potest via sub ratione viae concipi.

6. *Ἐγώ εἰμι ἡ ὁδὸς, ego sum via*] Christus, ut ostenderet quantam haberet suorum curam, de se nihil respondet, sed ipsis plenius indicat quomodo ipsi quoque ad Patrem pervenire possint. Videtur autem Christus se *viam* dicens alludere ad locum Esai. 35: 8. Se autem nominans *viam*, actiones suas intelligit per quarum exemplum tanquam stratum iter nobis ambulandum est.

Καὶ ἡ ἀλήθεια, et veritas] Euangelium *λόγος ἀληθείας* [*sermo veritatis*] Eph. 1: 13, sermo nihil falsi admixtum habens. Christus se *veritatem*, id est, veri Doctorem vocans, indicat sibi fidem habendam; eventurum quod pollicetur.

Καὶ ἡ ζωή, et vita] Id est, *dator vitae aeternae*, ut supra 11: 25. Multum hoc est, quod Christus ipse vitae aeternae dandae ius habet: id enim ut eum imitemur utque ei credamus vim habet maximam.

Οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν πατέρα, nemo venit ad Patrem] Pro eodem ponit *vitam aeternam consequi* aut *ad Patrem venire*, quia vita illa aeterna erit apud Patrem.

Εἰ μὴ δι' ἐμοῦ, nisi per me] Id est, nisi mihi fidem habeat, meque imitetur; ut ostendunt praecedentia.

7.

7. Εἰ ἐγνώκειτέ με] *Si recte me nossetis*, proprietates meas quae in actionibus elucent.

Καὶ τὸν πατέρα μου ἐγνώκειτε ἄν] *Eadem opera Patrem nossetis*, in quo eaedem sunt proprietates Bonitatis, Iustitiae, Sapientiae. Tale est illud,

Qui utramvis recte norit, ambas noverit.

Vide supra 8: 19.

Καὶ ἀπ' ἄρτι γινώσκετε αὐτὸν, et iam nostis eum] Ut si quis dicat ei qui imaginem alicuius vidit, nec scit cuius sit imago, *Iam illum nosti ex lineamentis.*

Καὶ ἑωράκατε αὐτὸν, et vidistis eum] Nempe in me, eius effigie.

8. *Δεῖξον ἡμῖν τὸν πατέρα, ostende nobis Patrem*] Legerat Deum variis modis interdum apparuisse Patribus; hoc vellet et sibi concedi.

Καὶ ἀρκεῖ ἡμῖν, et sufficit nobis] Non ultra interrogando molesti tibi erimus.

9. *Τοσοῦτον χρόνον μεθ' ὑμῶν εἰμι, καὶ οὐκ ἔγνωκάς με*] Id est, *Cum tamdiu tam familiariter vobiscum agam, nondum me nostis qualis sim?* Certe nosse debebatis: et si satis nossetis, iam et scire possetis qualis sit Pater.

10. *Ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ, me in Patre*] Per obedientiae propositum, ut exposuimus 10: 38.

Καὶ ὁ πατὴρ ἐν ἐμοί ἐςι, et Patrem in me esse] Per efficaciam.

Τὰ ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν, ἀπ' ἐμαυτοῦ οὐ λαλῶ, verba, quae ego loquor vobis, a me ipso non loquor] Ratio redditur prioris membri, Nihil loquor non imperatum a Patre: supra 7: 17.

Ὁ δὲ πατὴρ ὁ ἐν ἐμοὶ μένων, αὐτὸς ποιεῖ τὰ ἔργα, Pater autem, qui in me manet, ipse facit opera] Ratio membri alterius, Nam Pater per me operatur, atque ita ostendit se esse in me. Nam μένειν Iohanni est *inesse*, ut supra 5: 38. Dei proprietates ex operibus cognoscuntur, quae nunquam maiora ac plura quam per Christum sunt edita; ita ut in istis Sapientiam Dei, Bonitatem, Potentiam multo apertius fuerit concipere quam in visionibus illis quae Prophetis contigerunt, et quibus illae proprietates tantum per similitudinum figuras adumbrabantur. Duo

quae diximus membra, quibus coniunctio Patris et Filii indicatur, breviter sic exprimit Nonnus:

Ὡς σὺν ἐμοὶ τελέθει γενέτης ἐμὸς, ὅττι καὶ αὐτὸς
Σύμφυτός εἰμι τοκῆος, ἐγὼ λαλέων, ὁ δὲ ῥέζων.
[*Nimirum mecum esse Patrem: sum namque Parenti*
Connexus: mea vox sonat: at res efficit ille].

11. *Πιστεύετέ μοι, credite mihi*] Verbis meis nihil non Divinum continentibus credite, me Patri esse coniunctissimum.

Εἰ δὲ μὴ, sin minus] Si verbis credere non vultis.

Διὰ τὰ ἔργα αὐτὰ πιστεύετέ μοι] *Saltem credite ob opera*, quae talia sunt ut nisi a Deo proficisci nequeant. Supra 3: 2; 5: 36, 10: 37.

12. *Ἀμὴν, ἀμὴν, vere, vere*] Pergit consolari.

Τὰ ἔργα ἃ ἐγὼ ποιῶ, κἀκεῖνος ποιήσει, opera quae ego facio, et ipse faciet] Daemonas eiiciet, morbos sanabit, mortuos resuscitabit. Intelligenda autem haec promissio secundum ea quae dicta sunt ad Marc. 16: 17.

Καὶ μείζονα τούτων ποιήσει, et maiora his faciet] Omni genere linguarum loquetur ad conversionem omnium gentium. Maximum signum, ut Chrysostomus notat, gloriae Christi quod per absentem fierent quae praesens non effecerat.

13. *Ὅτι ἐγὼ πρὸς τὸν πατέρα μου πορεύομαι, καὶ ὅ τι ἂν αἰτήσητε ἐν τῷ ὀνόματί μου, τοῦτο ποιήσω· ἵνα δοξασθῇ ὁ πατὴρ ἐν τῷ υἱῷ. Quia ego ad Patrem proficiscor: et quodcunque petieritis Patrem nomine meo, hoc efficiam: ut inclarescat Pater per Filium.*] Haec ita uno spiritu legenda sunt, et notandi Hebraismi, *πορεύομαι καὶ ποιήσω*, id est, *profectus efficiam.* Similitudo sumta ab eo qui ad Regem profectus coram commendat amicorum desideria. Deinde illud *ἵνα* communiter referendum ad *αἰτήσητε*, ut rectius cum superioribus cohaereat: *Quicquid postulaveritis quo Filius et per Filium Pater inclarescere possint, id ego pro vobis effectum dabo: ἐν τῷ ὀνόματί μου*, id est, *quicquid orabitis Patrem ut mea causa faciat.* Solebant Hebraei Deum orantes rogare ut populo benefaceret ob Patres, *ob Abrahamum, ob Isaacum, ob Iacobum, ob Davidem:* nova nunc docetur orandi ratio, *per Christum*, Rom. 1: 8.

14.

14. *'Εγὼ ποιήσω, hoc faciam*] Repetit hoc ut magis spem eorum confirmet, quod ipse adeo ipsis notus omnia effecta dandi sit habiturus potestatem.

15. *'Εὰν ἀγαπᾶτέ με, si diligitis me*] Ne luctu ostendite amorem, sed obedièntia.

Τὰς ἐντολὰς τὰς ἐμὰς τηρήσατε, mandata mea servate] Praesertim illud de mutua Dilectione. Sic Act. 2 antequam narretur missio Spiritus Sancti praeponitur, *ἦσαν ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτό* [*erant omnes concorditer uno in loco*]. Itaque hac praecipue ratione ad accipiendum eum Spiritum parabantur.

16. *Καὶ ἐγὼ ἐρωτήσω τὸν πατέρα, καὶ ἄλλον παράκλητον δώσει ὑμῖν, et ego rogabo Patrem, et alium Paracletum dabit vobis*] Et hic posterior pars in priori repetenda: *Orabo ut Spiritum vobis det: et dabit*, nempe si in obedientia praeceptorum perseveraveritis. *'Ερωτᾷν* pro *precari* frequens in his libris, Luc. 14: 18 et alibi. Precatur autem iam Christus non cum supplicibus lachrymis in hac vita, sed pro ea auctoritate quam sibi mortis obedientia quaesivit. *Παράκλητος* vox Graeca frequens apud Iudaeos in versione Chaldaea et apud Thalmudicos, non pro *consolatore*, sed pro *eo qui causam agit alterius, et quidem rei.* Nam qui pro accusatore dicit vocatur alia Graeca voce קטגר *κατήγορος*. *Alium* ergo *Oratorem* Christus pollicetur qui causam suorum agat apud mundum, sicut ipse acturus est apud Patrem. Nam hoc sensu ipse est *παράκλητος* 1 Ioh. 2: 1. Et quod modo dixit se pro suis interpellaturum Patrem, est circumlocutio muneris *παρακλήτου*. Spiritus autem est qui pro Apostolis apud Reges et Proceres loqui dicitur, Matth. 10: 20, qui Christi dicta ipsis in memoriam revocat, infra 26, qui adversarios ipsorum efficaciter convincit, infra 16: 8. Ideo veteres Latini *Advocatum* dixerunt. Et notandum Dei Spiritui, qui est *παράκλητος*, opponi Spiritum malignum, qui est *κατήγορος*, et sic dicitur Apoc. 12: 10.

῞Ινα μένῃ μεθ' ὑμῶν εἰς τὸν αἰῶνα, ut maneat vobiscum perpetuo] Non ut aliquot annis apud vos sit, ut ego fui, sed *ut maneat perpetuo*. Hoc enim Hebraeis est *εἰς αἰῶνα*. Intelligendum autem hoc sub conditione, iam dicta, observationis mandatorum.

17. *Τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, Spiritus veritatis*] Id est, Spiritus ille Doctor veritatis, ut explicatur infra 16: 13 et 1 Ioh. 2: 27. Huic opponuntur *πνεύματα πλάνης* [*Spiritus erroris*] 1 Tim. 4: 1.

Ὃ ὁ κόσμος οὐ δύναται λαβεῖν, quem mundus non potest accipere] Nempe qua mundus, qua affixus rebus huius seculi, 1 Cor. 2: 14.

Ὅτι οὐ θεωρεῖ αὐτὸ, quia non videt eum] Mundus non curat nisi ea quae oculis corporeis conspiciuntur; quale non est ille Spiritus.

Οὐδὲ γινώσκει αὐτὸ, nec scit eum] Ac proinde nec expetit: *Ignoti* enim *nulla cupido.* Nosset autem si se Divinis sermonibus docilem ac morigerum praeberet. Nam talia pectora quaerit ille Spiritus. Irenaeus citante Basilio: *Τοὺς δὲ ἀχαλιναγωγήτους καὶ καταφερομένους εἰς τὰς ἑαυτῶν ἐπιθυμίας καὶ μηδεμίαν ἔχοντας ἐπιθυμίαν θείου πνεύματος δικαίως ὁ ἀπόστολος σαρκικοὺς καλεῖ* [*Effraenes homines et qui a concupiscentiis suis aguntur, nec ullum habent desiderium Divini Spiritus, merito Apostolus carnales vocat*]. Confer Col. 3: 10.

Ὑμεῖς δὲ γινώσκετε αὐτὸ, vos autem nostis eum] *Nostis et curatis, expetitis.* Sic Matth. 7: 23.

Ὅτι παρ' ὑμῖν μένει, nam vobiscum manet] Puto ὅτι hic poni pro *διὰ τοῦτο* [*idcirco*], aut pro *certe*, ut Esai. 7: 9, 1 Ioh. 3: 20 et alibi. Videntur enim praecedentia indicare Spiritum, quomodo hic sumitur, prius nosci, deinde in hominem penetrare. *Μένει* est *inhabitat*, ut diximus supra 5: 38. Sic *esse* in aliquo 1 Ioh. 2: 5, exponitur per *μένειν* ibid. 6, 14, 24. Est autem praesens pro brevi futuro.

Καὶ ἐν ὑμῖν ἔσται, et in vobis erit] *Et porro habitabit. Εἶναι* enim idem est quod *μένειν*, ut iam diximus.

18. *Οὐκ ἀφήσω ὑμᾶς ὀρφανοὺς, non relinquam vos orphanos*] Tempore sepulturae meae eritis tanquam pupilli. Sed non manebitis tales: nam ego primum rediens vobis ero pro patre, deinde Spiritum vobis, qui vice patris ac defensoris sit, relinquam.

Ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς, venio ad vos] Praesens iterum pro brevi futuro; et *venire* pro *redire.* Sic et infra 28, et *ἐλθὸν* pro *rediens* Matth. 12: 44.

19.

19. Ἔτι μικρὸν, καὶ ὁ κόσμος με οὐκ ἔτι θεωρεῖ, *adhuc modicum, et mundus me non ultra videt*] Hebraismus qualis et Os. 1: 4, Agg. 2: 7, pro eo quod diceremus: *post aliquod tempus mundo non conspiciar amplius*, post mortem scilicet. *Mundum* intelligit a sua disciplina alienos, quae pars maxima: θεωρεῖ pro θεωρήσει [*videbit*], ut saepe in hoc Scriptore.

Ὑμεῖς δὲ θεωρεῖτέ με, *vos autem me videtis*] Vestris oculis vos me non semel videbitis.

Ὅτι ἐγὼ ζῶ] *Nam sane vivam*. Eadem enallage. Non videbitis spectrum; me, inquam, vivum videbitis.

Καὶ ὑμεῖς ζήσεσθε, et vos vivetis] Timebant ne cum Christo in mortem raperentur, supra 11: 16, nunc illis affirmat futurum ut gravissimis periculis exempti superstites sint.

20. Ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ] *Illo tempore* quo iam mortis victor vobis apparebo.

Γνώσεσθε ὑμεῖς, *vos cognoscetis*] Multo quam antehac perfectius, per explicationem apertam veterum vaticiniorum, Luc. 24: 45; et per rei ipsius experimentum.

Ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρί μου; *me esse in Patre meo*] Me mansisse in omnibus quae Pater mihi praescripserat: quod Pater ipsa resurrectione ostendit et evectione in coelum ostendet. Vide infra 16: 10.

Καὶ ὑμεῖς ἐν ἐμοὶ, κἀγὼ ἐν ὑμῖν, *et vos in me, et me in vobis*] Iterum καὶ primum pro *sicut*: Cognoscetis tunc me vobis coniunctissimum fore praesente auxilio; sicut vos mihi fuistis coniunctissimi obedientia et fide, Luc. 22: 28. De locutione vide supra 6: 56. Adde 1 Ioh. 4: 15, 16.

21. Ὁ ἔχων τὰς ἐντολάς μου, *qui habet mandata mea*] Ne quis putaret solis se Apostolis promittere quae dixerat, extendit iam dicta ad omnes sibi parentes. Ἔχειν ἐντολὰς, ut ἔχειν λόγον [*habere verbum*] supra 5: 38, est *intus recipere*, id est, credere, fidem habere.

Καὶ τηρῶν αὐτὰς, et servat ea] Alioqui credere nocet magis quam prodest.

Ὁ δὲ ἀγαπῶν με ἀγαπηθήσεται ὑπὸ τοῦ πατρός μου, qui autem diligit me, diligetur a Patre meo] Subsequente eaque maiore ac fervidiore dilectione.

Καὶ ἐμφανίσω αὐτῷ ἐμαυτὸν, et manifestabo ei me ipsum] Et post resurrectionem illis me ostendam, ut Magdalenae, Cleophae, Nathanaeli, quingentis aliis: et participes faciam Spiritus mei. Vide Ps. 25: 13, Eph. 3: 3.

22. *Ἰούδας (οὐχ ὁ Ἰσκαριώτης), Iudas (non ille Iscariotes)*] Hoc ideo adiicit quod de eo locutus ante erat. Ergo Thaddaeum designat.

Τί γέγονεν, quid factum est] Hebraismus pro *qui fit.*

Ὅτι ἡμῖν μέλλεις ἐμφανίζειν σεαυτὸν, καὶ οὐχὶ τῷ κόσμῳ, quod manifestaturus es nobis te ipsum, et non mundo] Miratur hoc, quia cum caeteris Regnum Christi coram toto mundo conspicuum exspectabat.

23. *Ἐάν τις ἀγαπᾷ με, τὸν λόγον μου τηρήσει, si quis diligit me, sermonem meum observabit*] Haec et quae sequuntur rursum uno legenda sunt spiritu. Ait Christus mirari Iudam non debere si non omnibus ipse se ostendat, quando et Patri is mos sit se non patefacere nisi sui amantibus, id est, praecepta sua observantibus: se autem Patris esse imitatorem. Vide quae ad Matth. 11: 25 et supra 6: 44. Repetit autem quod supra dixerat 15, dilectionem nullam a se ac Patre aestimari sine praeceptorum observantia.

Καὶ πρὸς αὐτὸν ἐλευσόμεθα, καὶ μονὴν παρ' αὐτῷ ποιήσομεν, et ad eum veniemus, et mansionem apud eum faciemus] Multum est, si Rex aliquis privatum adeat, plus si in eius aedibus velit divertere. Hic honos non nisi bene caris habetur. Sic aequum etiam ostendit Christus, ut illa propioris familiaritatis indicia a se et Patre non exhibeantur quibusvis, sed sui amantibus. Vide Zach. 2: 10 et seqq.

24. *Ὁ μὴ ἀγαπῶν με, τοὺς λόγους μου οὐ τηρεῖ, qui non diligit me, sermones meos non observat*] Inversa oratio, pro, *Qui vero praecepta mea non observant*, ut mundani homines, *ii me non diligunt;* subaudi, *ac proinde tali honore digni non sunt.*

Καὶ ὁ λόγος ὃν ἀκούετε, et sermonem quem auditis] *Quem auditis* per hos annos dum me sectamini.

Οὐκ ἔστιν ἐμὸς, ἀλλὰ τοῦ πέμψαντός με πατρὸς, non est meus, sed eius qui misit me Patris] Non mirum est, ait, si et Pater non honoret eos qui praecepta mea spernunt,

nunt, cum ea non a me originaliter sint profecta, non meo reperta ingenio, sed ab ipso Patre emanent. Vide supra 7: 16, 8: 28, 12: 49, 50.

25. *Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν παρ' ὑμῖν μένων, haec locutus sum vobis, apud vos manens*] Haec ad vos consolandos breviter vobis dixi, quoad fert temporis ratio, dum adhuc vobiscum esse et colloqui licet.

26. *Ἐν τῷ ὀνόματί μου, in nomine meo*] Id est, in meam gratiam, ut supra 13.

Ἐκεῖνος ὑμᾶς διδάξει πάντα, καὶ ὑπομνήσει ὑμᾶς πάντα ἃ εἶπον ὑμῖν, ille vos docebit omnia, et in memoriam revocabit vobis quaecunque dixero vobis] Et haec legenda uno spiritu, ut postrema verba ad utrumque membrum referantur. *Docebit*, id est, interpretabitur obscura, *in memoriam revocabit* oblivioni data; exempla vide supra 11: 22, 12: 16.

27. *Εἰρήνην ἀφίημι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν, pacem relinquo vobis, pacem meam do vobis*] Abiturus valedicit. Nam id Hebraei dicebant *relinquere* aut *dare pacem*, id est, salutem. Nam id valet שלום. Bis autem eundem sensum repetit, sicut dicere solemus, *Vale, vale.*

Οὐ καθὼς ὁ κόσμος δίδωσιν, ἐγὼ δίδωμι ὑμῖν, non quomodo mundus dat, ego do vobis] *Mundus*, id est, maior pars hominum, salute alios impertit sono vocis, nihil saepe de re cogitans: et si cogitet, tamen id alteri nihil prodest. At Christus tum ex animo, tum efficaciter salutat; sicut εὐλογεῖν [*benedicere*] cum Deo tribuitur significat *benefacere*. Deest ἀνταπόδοτον [*contra redditum*] ut supra 22, οὐχ ὁ Ἰσκαριώτης [*non Iscariotes*].

Μὴ ταρασσέσθω ὑμῶν ἡ καρδία, ne turbetur animus vester] Miseratione mei.

Μηδὲ δειλιάτω, neque formidet] Vestri periculi respectu. Connectenda haec cum sequentibus.

28. *Ὑπάγω καὶ ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς, vado et venio ad vos*] Supra 12 et 19, ubi diximus ἔρχομαι esse *rediturus sum.*

Εἰ ἠγαπᾶτέ με, si diligeretis me] Quantum oportet et quomodo oportet eam iudicio rectae rationis.

Ἐχάρητε ἄν, gauderetis utique] Sicut et gavisi sunt

 pos-

postea, cum implementum abitus ad Patrem conspexerunt, Luc. 24: 52.

Ὅτι ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐςὶ, quia Pater maior me est] Mittens misso. Hoc autem ideo dicitur ut intelligatur et se ibi tutum fore, et ipsis in Patre plus futurum praesidii quam in sua corporali praesentia.

29. *Εἴρηκα ὑμῖν πρὶν γενέσθαι, dixi vobis priusquam fiat*] Indicavi vobis his verbis meum Adscensum in regionem coelestem. Sic 13: 19, 16: 4.

Ἵνα ὅταν γένηται πιςεύσητε, ut cum factum fuerit credatis] Ut magis magisque mihi confidatis, et credatis vere futura et caetera quae praedixi de auxilio meo perpetuo et vestri adsumtione.

30. *Οὐκ ἔτι πολλὰ λαλήσω μεθ' ὑμῶν, non amplius multa loquar vobiscum*] Quasi dicat, Temporis angustiae abripiunt verba.

Ἔρχεται γὰρ ὁ τοῦ κόσμου τούτου ἄρχων, venit enim princeps huius mundi] Diximus supra 12: 31. Venit autem per homines sui plenos, quorum vis erat ἐξουσία τοῦ σκότους [*potestas tenebrarum*] Luc. 23: 53. Nam is ἄρχων ἐνεργεῖ ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας [*princeps operatur in filiis inobedientiae*] Eph. 2: 2.

Καὶ ἐν ἐμοὶ οὐκ ἔχει οὐδὲν, et in me non habet quicquam] Ἐν ἐμοὶ idem est quod πρός με [*adversum me*] Act. 24: 19 et 25: 19. Quod apertius ἔχειν κατηγορῆσαι [*habere accusandum*] Act. 28: 19. Diaboli opus est accusare. In me nihil habet quod culpare possit. Vide supra 8: 46. Unde sequitur Iesum non esse mortis debitorem: nam *mors stipendium peccati*: et *Diabolus habet imperium mortis*, ut notatum supra. *Καὶ* pro *sed*, ut Act. 10 28 et alibi. Samuel figura Iesu, suo modo ἀνέγκλητος [*inaccusabilis*], 1 Sam. 12: 5.

31. *Ἀλλ' ἵνα γνῷ ὁ κόσμος, ὅτι ἀγαπῶ τὸν πατέρα, sed ut cognoscat mundus, me diligere Patrem*] Ut generi humano constet de eo amore quo Patrem amo.

Καὶ καθὼς ἐνετείλατό μοι ὁ πατὴρ, οὕτω ποιῶ] *Καὶ* hic est *propterea*, ut et alibi. *Propterea*, inquit, *omnia ea facio quae a Patre mihi commendata sunt*: propterea et capi me sinam, et in iudicium adduci, et damnari, et ignominiose interfici, Phil. 2: 8, et confer quae supra 10: 18.

Ἐγεί-

'Ἐγείρεσθε] *Surgamus a mensa.* Solebant enim sermones in accubitu etiam post coenam nonnihil produci. Vide Marc. 16: 14, Luc. 24: 33.

[Ἄγωμεν ἐντεῦθεν, *eamus hinc*] Non video quid nos impediat credere sermones qui sequuntur ad caput usque 18, habitos a Christo in ipso itinere, non quidem Apostolis omnibus exaudientibus, sed iis qui primi ordine cum essent ipsius lateri propius haerebant, Petro scilicet, Iacobo et huic nostro Iohanni.

CAPUT XV.

1. Ἐγώ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, *ego sum vitis vera*] Mos est Christi, ex rebus obviis sermonis sui occasionem sumere. Propinaverat iam post coenam suis ultimum calicem, passionis suae tesseram; quam historiam ab aliis liberaliter tractatam omisit Iohannes, eo quod nihil aliud esset quam significatio per res visibiles eius quod verbis dixerat Christus supra 6: 51. In hac propinatione Vinum vocarat *sanguinem suum.* Hinc ad affinia delabens (quomodo supra 10 se *Pastorem* primum, deinde *Ostium* dixit) *Vitem* se vocat, et quidem cum articulo, *illam veram Vitem*, sicut cap. 10 se dixerat *illum verum Pastorem*, nimirum descriptum locis satis notis. Ergo cum se *illam veram Vitem* vocat, intelligit sibi demum excellenter competere ista epitheta שורק כלה זרע אמת Ier. 2: 21, ἄμπελον καρποφόρον, πᾶσαν ἀληθινήν [*vineam frugiferam, totam veram*], ut est in Graeco, ubi in Hebraeo *semen veritatis*, ut hic *vitis veritatis* in Syriaco, id est, genuina, non fera vitis. Gloriatur Vitis in fabula Iud. 9: 13, *suo liquore laetificari Deum et homines*, quod de Christi sanguine verissime dicitur. Vinum *sanguis uvae*, Gen. 49: 11, Deut. 32: 14; αἷμα σταφυλῆς 1 Macc. 6: 34. Clemens Paed. II de Christo: Μετέλαβεν οἴνου καὶ αὐτός, καὶ εὐλόγησέ γε τὸν οἶνον, εἰπών, Λάβετε, πίετε· τοῦτό μου ἐστὶ τὸ αἷμα, αἷμα τῆς ἀμπέλου [*Etiam ipse de vino sumsit, et vino benedixit, dicens, Sumite, bibite, hoc est sanguis meus, sanguis nimirum vitis*]. Et paulo ante: Μυστικὸν ἄρα σύμβολον καὶ γραφὴ αἵματος

ἁγίου οἶνον ὠνόμασεν [*Ergo et scriptura vinum nominavit mysticum symbolum sancti sanguinis*].

Καὶ ὁ πατήρ μου ὁ γεωργός ἐςι, et Pater meus agricola est] Genus pro specie, *γεωργὸς* pro *ἀμπελουργὸς* [*vinitor*] כרם. Matth. 21: 33 Deus dicitur *οἰκοδεσπότης ὅςις ἐφύτευσεν ἀμπελῶνα* [*paterfamilias qui plantavit vineam*]. Philoni quoque *ψυχῆς γεωργία τῇ γῆς ἐργασίᾳ* [*cultura animi culturae agri*] comparatur libro eius argumenti. Et multae sunt apud Prophetas similitudines ab agricultura desumtae.

2. *Πᾶν κλῆμα ἐν ἐμοὶ μὴ φέρον καρπὸν, αἴρει αὐτὸ, omnem palmitem in me non ferentem fructum, tollit eum*] *Ἐν ἐμοὶ*, id est, *ὃν ἐν ἐμοὶ*, id est, *mihi adhaerens*. Hanc defractionem inutilium palmitum זמר Hebraei, Graeci *κλάσιν* vocant, interdum *κάθαρσιν*, *deputationem* Latini. Vide Varronem libro De studio agricolarum, Theophrastum III De causis Stirpium. Cicero De Senectute: *Vitem serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes nimia fundatur.* Sic qui Christianismum profitentur sine factis piis, tolluntur, habentur a Deo pro non Christianis, utcunque frondibus viridibus se ostendent.

Καὶ πᾶν τὰ καρπὸν φέρον, καθαίρει αὐτὸ, et omnem qui fert fructum, purgat eum] Magis magisque purgat et foecundius reddit. Haec est *βλαςολογία* Graecis, Latinis *pampinatio*. Hoc autem facit Deus variis modis, praecipue per afflictiones.

Ἵνα πλείονα καρπὸν φέρῃ, ut plus fructus afferat] In dies magis magisque.

3. *Ἤδη ὑμεῖς καθαροί ἐςε, iam vos puri estis*] Proposito animi, ut explicatum est supra 13: 11. Dicit autem *iam*, quia impurus Iudas iam exierat, nunquam in Apostolicum consortium rediturus, sarmentum inutile. Tacite autem subintelligi vult Christus ita puros esse, id est, frugiferos, ut tamen magis magisque purgandi sint sollicita purgatione, quam *pedum lotionem* supra dixerat. Nam repetens verba tum dicta, etiam connexa censendus est repetiisse aut innuisse.

Διὰ τὸν λόγον ὃν λελάληκα ὑμῖν, propter sermonem quem lo-

locutus sum vobis] Subintellige, pie admissum atque receptum: quod innuunt sequentia, ἐὰν τὰ ῥήματά μου ἐν ὑμῖν μείνῃ [*si verba mea in vobis manserint*]. Adde quae infra 17: 17, 19.

4. *Μείνατε ἐν ἐμοί, manete in me*] *Curate ut mihi infixi sitis*, nempe obediendi imitandique proposito, 1 Epist. 2: 6. Vide quae diximus 10: 38 et 14: 10.

Κἀγὼ ἐν ὑμῖν, et ego in vobis] *Curate ut ego vobis infigar*, per influxum Spiritus et auxilii quotidiani. Vide dicta iam loca. Hoc autem indicat futurum si ipsi retinuerint obediendi imitandique propositum: sunt enim haec connexa. Simile loquendi genus 1 Tim. 4: 12, *Μηδείς σου τῆς νεότητος καταφρονείτω* [*Nemo adolescentiam tuam contemnat*], id est, *Cura ne tui contemnendi occasionem des*.

Οὐ δύναται καρπὸν φέρειν ἀφ' ἑαυτοῦ, non potest fructum ferre a semetipso] Vi aliqua propria quam habeat extra vitem. Sic ἀπ' ἐμαυτοῦ [*a me ipso*] supra 5: 30, 7: 17, 8: 28.

Ἐὰν μὴ μείνῃ ἐν τῇ ἀμπέλῳ, nisi manserit in vite] Ἐὰν μὴ pro *sed*, ut supra 5: 19. Id est, *ita demum palmes fructum feret, si maneat viti cohaerens*.

Οὕτως οὐδὲ ὑμεῖς, ἐὰν μὴ ἐν ἐμοὶ μείνητε, sic nec vos, nisi in me manseritis] Nisi perpetuo illud propositum in animo retinueritis. Alioqui delabemini ad ritus inutiles, aut falso dictas virtutes, tandem ad aperta vitia.

5. *Ἐγώ εἰμι ἡ ἄμπελος, ego sum vitis*] Statim subiungit planiorem interpretationem, ut Matth. 13: 49.

Κἀγὼ ἐν αὐτῷ, et ego in eo] Hebraismus pro *et in quo ego maneo*.

Οὗτος] *Hic demum, non alius*. Sic Iac. 1: 25.

Χωρὶς ἐμοῦ οὐ δύνασθε ποιεῖν οὐδέν, extra me nihil potestis facere] Χωρὶς ἐμοῦ, id est, *extra me*; ut ostendunt praecedentia. Sic Matth. 14: 21, infra 20: 7. Sic χωρὶς Χριστοῦ Eph. 2: 12. Sic vertitur מלבד Gen. 46: 26, Num. 17: 14 et alibi: quod aliis locis καθ' ἑαυτὸν, κατὰ μονάς, κατ' αὐτό [*per se, seorsim, separatim*]. Qui a Christi praeceptis et exemplo discedit, ab eo nihil bonae frugis exspectandum est. Vide supra 6: 68, Act. 4: 12.

6. *Ἐβλήθη ἔξω, ὡς τὸ κλῆμα, eiicitur foras, sicut pal-*

palmes] Hi aoristi sine designatione temporis significant quid fieri soleat, pro quo et praesens saepe usurpatur. Ἐκβάλλεσθαι ἔξω in comparatione est *praecidi a vite*; in significatione, *destitui gratia ac favore Christi.* Vide Matth. 8: 12, 22: 13, 25: 30.

Καὶ ἐξηράνθη, et arescit] Apparet eius inutilitas: quae egregie describitur Ezech. 15: 2. Hoc fiet in die Iudicii.

Καὶ συνάγουσιν αὐτά] Mutat numerum, quia sensus idem est. Sic et Ps. 111: 10. Et est Hebraismus, *colligunt ipsa* impersonaliter, id est, *colligentur.* Hoc Syrus alio idiotismo expressit, *colligunt colligentes.* Συλλέγεται τὰ ζιζάνια [*colliguntur zizania*], Matth. 13: 40.

Καὶ καίεται] *Igni datur ad consumendum.* Ezechiel dicto loco de sarmentis; sic de zizaniis dicto Matthaei loco; de arbore inutili, Matth. 3: 10. Explicatio est apud Matthaeum dicto capite 13. Videtur autem tacite Iudae exitus indicari ut eius exemplo caeteri sibi caveant.

7. *Καὶ τὰ ῥήματά μου ἐν ὑμῖν μείνῃ, et verba mea in vobis* [*manserint*] Non in memoria tantum haereant, sed et in affectu. Sic supra 8: 38, 1 Epist. 2: 14.

Ὃ ἐὰν θέλητε, quodcunque volueritis] Nempe ad honorem Dei pertinens: quae restrictio addita est supra 14: 13.

Αἰτήσεσθε καὶ γενήσεται ὑμῖν, petetis et fiet vobis] Hebraismus, pro *si petieritis continget vobis.* Similis locutio Luc. 11: 29. Sic Latinis

Graeculus esuriens in coelum, iusseris, ibit.

8. *Ἐν τούτῳ ἐδοξάσθη ὁ πατήρ μου, per hoc clarificatus est Pater meus*] Id est, *clarificatur.* Iterum aoristus sensu quem modo diximus. Ex operibus sanctis suorum inclarescit Dei gloria: Matth. 5: 16, 1 Cor. 6: 20. Ἐν τούτῳ, *per hoc.*

Ἵνα καρπὸν πολὺν φέρητε, ut fructum plurimum feratis] *Ἵνα* hic est modi significativum: quod Latine interdum per *ut*, interdum per *si* enuntiatur. Similis huius voculae usus supra 4: 34, 6: 29, infra 13, 17: 3. Quam significationem recte hic expressit Syrus.

Καὶ γενήσεσθε ἐμοὶ μαθηταί, et eritis mihi discipuli] Sic etiam Syrus legit. Itaque sensus est: *Si copiosos fructus proferatis, tunc vere eritis*, id est, apparebitis es-

esse, *mei discipuli.* Saepe enim dicitur esse id quod apparet. Vide supra 8: 31, Rom. 3: 4, Iac. 1: 12.

9. *Καθὼς ἠγάπησέ με ὁ πατὴρ, κἀγὼ ἠγάπησα ὑμᾶς· μείνατε ἐν τῇ ἀγάπῃ τῇ ἐμῇ*] Omnino haec ita legenda uno spiritu: et subauditur ante *μείνατε*, *οὕτως* [*sic*], ut supra 3, 6: 57. Sensus est: *Sicut Pater me dilexit et ego vos: sic vos me vicissim diligite.* Quod hic dixit *ἀγάπῃ τῇ ἐμῇ* statim dicet *ἀγάπῃ μου· ἀγάπη μου* est *amor mei.* Sic *ἀγάπη Θεοῦ* Luc. 11: 42, et supra 5: 42, et 1 Epist. 2: 5, ubi *ἀγάπη Θεοῦ* explicat id quod ante dictum erat *ἔγνωκα αὐτόν* [*novi eum*], et ibid. 15, *ἡ ἀγάπη τοῦ πατρὸς* [*dilectio Patris*] opponitur ei dilectioni qua mundus diligitur: sic et eadem Epist. 3: 16 et 17.

10. *Ἐὰν τὰς ἐντολάς μου τηρήσητε, μενεῖτε ἐν τῇ ἀγάπῃ μου, si praecepta mea observaveritis, manebitis in dilectione mea*] Id est, Sic apparebit me a vobis diligi. Sic 1 Epist. 2: 5 et supra 14: 24.

Καθὼς ἐγὼ τὰς ἐντολὰς τοῦ πατρός μου τετήρηκα, καὶ μένω αὐτοῦ ἐν τῇ ἀγάπῃ, sicut et ego praecepta Patris mei observavi, et maneo in eius dilectione] Sic ostendi quantopere ipsum diligam. Sic supra 14: 31, *Ut norit mundus a me diligi Patrem, prout Pater mihi mandavit, ita facio.*

11. *Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, haec locutus sum vobis*] Ideo vos excitavi ad multum fructum proferendum.

Ἵνα ἡ χαρὰ ἡ ἐμὴ ἐν ὑμῖν μείνῃ, ut gaudium meum in vobis maneat] *Χαρὰ ἡ ἐμή*, *gaudium ob me*, quo gavisi estis me praesente ac vos fovente. Vide infra 17: 13, quasi dicat, Haec mea verba mei absentis vicem supplebunt in vobis consolandis.

Καὶ ἡ χαρὰ ὑμῶν πληρωθῇ, et gaudium vestrum impleatur] *Πληροῦσθαι* de gaudio dicitur et supra 3: 29, et infra dicto loco 17: 13, 1 Epist. 1: 4, 2 Epist. 12, Phil. 2: 2. Non hic tantum mea verba vobis solatio erunt, sed vobis quoque ea res perfectissimum pariet gaudium in vita futura.

12. *Αὕτη ἐστὶν ἡ ἐντολὴ ἡ ἐμή, hoc est praeceptum meum*] Non Legis Veteris, quae dilectionem nec tam late porrigit nec ad eum extendit gradum. Vide quae supra 13: 34. Saepissime hoc inculcat, ut ad Ecclesiam constituendam continendamque maxime necessarium.

13.

13. *Μείζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, maiorem hac dilectionem nemo habet*] Explicat quid sit illud *sicut ego vos dilexi*. Affectum suum erga amicos nemo maiori facto potest ostendere. Erga amicos, inquam: nam ad tales sermo erat.

Ἵνα, ut] Est expositio illius *ταύτης* [*hac*]. Vide quae supra 8.

Τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῇ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ, animam suam ponat pro amicis suis] Mortis periculis se obiiciat. De locutione diximus 10: 11 et deinceps. Vita nihil carius, Iob. 2: 4. Euripides:

Ψυχῆς γὰρ οὐδέν ἐϛι τιμιώτερον.
[*Vita profecto nulla res pretiosior*]

Notae sunt de Pylade et Oreste, de Damone et Pythia sive fabulae sive historiae, ultra quae amicitiae exempla progredi non possunt.

14. *Ὑμεῖς φίλοι μου ἐϛὲ, vos amici mei estis*] Praesens pro futuro, ut supra 8: 31. *Ita amici mei manebitis:* ita fiet ut semper a me diligamini, ac proinde nihil non a tam fideli amante exspectandum habeatis, Rom. 5: 8, 9, 10.

15. *Οὐκέτι ὑμᾶς λέγω δούλους*] *Dico*, id est, habeo. *Non ego nunc vobiscum ago tanquam cum servis*, quanquam meo iure possem. Diximus ad Matth. 1: 21.

Ὅτι ὁ δοῦλος οὐκ οἶδε τί ποιεῖ αὐτοῦ ὁ κύριος, quia servus nescit, quid faciat Dominus eius] Xenophon: *Οὐδὲ γὰρ δεσποτῶν φύσιν ἢ πρᾶξιν δούλους δεῖ εἰδέναι, οἷς οὐδὲν πλέον ὑπηρεσίας προσήκει* [*Neque enim servorum est nosse herorum aut naturam aut actus, cum ad eos nihil nisi ministerium pertineat*]. Euripides:

Δοῦλος πέφυκας· οὐ μέτεϛί σοι λόγου.
[*Servi tua est fortuna: ratio ad te nihil*].

Ποιεῖ hic est, *quid facere velit*, ut supra 10: 32. Non solent heri servis sua consilia patefacere sed amicis. Seneca: *Servus herilis imperii non censor est, sed minister.* Non longe hinc abit quod apud Platonem est, *servos a Medicis curari solis praeceptis, at amicos ita ut simul praeceptorum ratio ipsis reddatur.*

Ὑμᾶς δὲ εἴρηκα φίλους, vos autem dixi amicos] Et sic voco, et ut tales tracto.

Ὅτι

Ὅτι] *Nam;* ut et alibi monuimus.

Πάντα ὅσα ἤκουσα παρὰ τοῦ πατρός μου ἐγνώρισα ὑμῖν] *Patris consilia quae ex ipso accepi* (sic *audire* sumitur et supra 3: 32 et 8: 26) *vobis aperta feci*, de mea Resurrectione, de Adscensione in coelum, de Missione Spiritus Sancti, de Vocatione Gentium, de Iudicio universali, de Vita aeterna. Horum pleraque Deus antehac adumbraverat quidem, sed non revelaverat, Eph. 3: 5. *Omnia* ergo intellige, quae ullo modo ad consolationem vestram pertinere poterant. Sic enim saepe universalitas ex subiecto sermone restringitur. Locus non dissimilis Act. 20: 27. Nam quaedam, ut Regnum suum mere esse spirituale, Legem Mosis cessare, postea demum docuit, ut profitetur se facturum infra 16: 12.

16. *Οὐχ ὑμεῖς με ἐξελέξασθε*] Commendat amorem suum quod a se amicitiae factum sit initium, nullis ipsorum in se benefactis provocato. *Non vos me elegistis in amicum, sed ego vos mihi assumsi.*

Ἀλλ' ἐγὼ ἐξελεξάμην ὑμᾶς, sed ego elegi vos] Vide supra 6: 70, 13: 18.

Καὶ ἔθηκα ὑμᾶς, et posui vos] Etiam ad Apostolicam dignitatem evexi. Sic et usurpari solet *τιθέναι*, Act. 13: 47, 20: 28, Rom. 4: 17, Hebr. 1: 2. Hoc alibi est *καταστῆναι* ut Matth. 25: 23.

Ἵνα ὑμεῖς ὑπάγητε καὶ καρπὸν φέρητε, ut eatis et fructum afferatis] Syrus, *ut abeuntes afferatis*. Solent saepe hae particulae *ὑπάγειν* et *πορεύεσθαι* abundare. Sed hic rectius est ut intelligamus Christi verbis excitari Apostolos, ut non exspectent dum homines discendi avidi ad se veniant, sed ipsi ultro eos quaerant.

Καὶ ὁ καρπὸς ὑμῶν μένῃ, et fructus vester maneat] Hebraismus pro, *qui fructus maneat*, qui in coeleste horreum reponatur, non comburatur. Vide supra 4: 36, Matth. 13: 30.

Ἵνα ὅ τι ἂν αἰτήσητε τὸν πατέρα ἐν τῷ ὀνόματί μου, δῷ ὑμῖν, ut, quodcunque petieritis Patrem nomine meo, det vobis] *Δῷ* in tertia persona legerunt Syrus et Latinus et Graecorum nonnulli. *Ἵνα* hic quoque est *ἐκβατικόν* [*eventus significativum*]. Nam hoc consequens est di-

diligenti fructificationi ut preces ipsorum Deus impleat. Vide Act. 4: 30. Vide supra 7, Matth. 21: 22.

17. *Ταῦτα ἐντέλλομαι ὑμῖν*] *Haec omnia inculco vobis*, nempe de amore quo vos praeveni, quem ad mortem usque extendi, quo nihil vos celavi. Solet et אמר [*dicere*] verti per ἐντέλλομαι et דבר (quod plerumque ἐντέλλομαι) per λαλεῖν [*loqui*]. Sic Ps. 42: 8, יצוה ἐντελεῖται ἔλεος αὐτοῦ [*misericordiam suam*] *indicabit*, *significabit*.

Ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, *ut diligatis vos invicem*] Non haec dico quod beneficia exprobrem, sed ut vos tanto exemplo provocati diligatis alii alios.

18. *Εἰ ὁ κόσμος ὑμᾶς μισεῖ*, *si mundus vos odit*] Videbant iam Apostoli non posse sermonem Euangelii doceri ut non maxima odia incurrerentur. Iam enim conventu prohibiti erant qui Iesum profiterentur Messiam: ipse petebatur ad mortem. Itaque adversus hunc metum Christus eos solatur. Est autem egregius usus particulae *si* ubi malo bonum opponimus.

Γινώσκετε] *Animo recolite*. Sic εἰδότες [*scientes*] sumitur in eodem argumento, 1 Petr. 5: 9.

Πρῶτον ὑμῶν] Id est πρότερον, *antequam vos*, ut exponit Syrus. Vide quae supra 1: 15. Munivi vobis viam: haec odia prior excepi.

19. *Εἰ ἐκ τοῦ κόσμου ἦτε*, *si ex mundo essetis*] *Affectu mundano praediti*: quomodo *ex Diabolo esse* et *ex Deo* sumtum supra 8: 44, 47.

Ὁ κόσμος ἂν τὸ ἴδιον ἐφίλει, *mundus quod suum est diligeret*] *Vos ut suos diligeret*. Solet enim ad amicitias valere studiorum communitas. *Κόσμον* accipe pro *universitate eorum qui carni et seculo student*, qui generali odio solos pietatis et sanctitatis professores insectantur. Vide supra 7: 7 et 1 Epist. 3: 13.

Ἐξελεξάμην ὑμᾶς ἐκ τοῦ κόσμου, *elegi vos ex mundo*] Secrevi ex illa universitate et mihi in peculium seposui. Sic dicuntur Christiani ἀποφυγόντες τὰ μιάσματα τοῦ κόσμου [*qui effugerunt contagia mundi*] 2 Petr. 2: 20. *Ἐκλέγειν* saepe hoc sensu in Veteri Testamento usurpatur, ubi agitur de populo Hebraeo eorumve Patribus. 2 Macc. 1: 25, Ὁ ποιήσας τοὺς πατέρας ἐκλεκτοὺς καὶ ἁγιάσας αὐτούς [*Qui fecisti Patres electos et consecrasti eos*].

Διὰ

Διὰ τοῦτο, propterea] Tanquam qui suá ipsi vitia contrario vitae instituto exprobretis.

20. *Μνημονεύετε*] *Memores estote.* Sic Luc. 17: 32.

Τοῦ λόγου] *Adagii satis noti.*

Ὃν εἶπον ὑμῖν, quod dixi vobis] Supra 13: 16, quanquam alio usu.

Οὐκ ἔστι δοῦλος μείζων, non est servus maior] Non debet aegre ferre aut mirari si sibi accidat quod domino. In hunc sensum simile dictum usurpatur Matth. 10: 24.

Εἰ τὸν λόγον μου ἐτήρησαν] *Si mihi audientes fuerint, exspectate ut et vobis sint:* quasi dicat, *Non est quod hoc speretis.*

21. *Ταῦτα πάντα ποιήσουσιν ὑμῖν, haec omnia facient vobis*] Ut vos odio habeant, vexent, dicta contemnant.

Διὰ τὸ ὄνομά μου, propter nomen meum] Hoc sicut alibi est *in meam gratiam*, ita hic est *odio mei*, ut et Matth. 10: 22, quod explicare licet, *ἕνεκεν ἐμοῦ* [*propter me*], ut est Matth. 5: 11. Si ob me haec patimini, etiam a me auxilium et praemium exspectate. Hanc consolationem senserunt postea Apostoli Act. 5: 41. Vide et 1 Petr. 4: 16.

Ὅτι οὐκ οἴδασι τὸν πέμψαντά με] *Non considerant a quo missus sim*, excaecati ambitione aliisque mundanis affectibus. Vide quod paulo ante diximus ad vocem *γινώσκετε*. Quasi dicat, *Quid miramini si caeci in vos ruunt?*

22. *Εἰ μὴ ἦλθον*] *Nisi publice me ostendissem.* Id enim est *ἔρχεσθαι*, ut supra diximus aliquoties.

Καὶ ἐλάλησα αὐτοῖς, et eis locutus fuissem] Et nisi ipsis aperte praedicassem dogma longe sanctissimum, in quo nihil potest reprehendi; idque affirmassem mihi a Deo mandatum, simulque confirmassem non tantum testimoniis Prophetarum sed et eximia quadam loquendi maiestate. Supra 7: 46.

Ἁμαρτίαν οὐκ εἶχον] *Essent extra culpam*, nempe in eo quod ignorant, a quo missus sim: connectenda enim haec cum superioribus.

Νῦν δὲ πρόφασιν οὐκ ἔχουσι περὶ τῆς ἁμαρτίας αὐτῶν] *Nunc nihil habent obtentûs ad se purgandum de hac culpa.* In Ps. 141: 4, להתעולל עלילות ברשע, *τοῦ προφασίζεσθαι προφάσεις ἐν ἁμαρτίαις* [*Ad excusanda peccata*].

Apud Iuvenalem:

— *Dic aliquem, dic, Quintiliane, colorem.*

Color est πρόφασις.

23. *Ὁ ἐμὲ μισῶν καὶ τὸν πατέρα μου μισεῖ, qui me odit et Patrem meum odit*] Sensus hic est; Cum scire potuerint ac debuerint me a Patre missum, quicquid in me contumeliosum faciunt, id Pater in suam contumeliam factum interpretatur. Mos est Sacrae Scripturae ut facere quis dicatur quod non facit proprie, si id facit quod eodem loco habetur Deo iudice. Sic 1 Sam. 10: 19, Matth. 25: 40. Haec autem culpae illorum aggravatio mirifice pertinet ad consolandos Apostolos.

24. *Εἰ τὰ ἔργα μὴ ἐποίησα, si opera non fecissem*] Alterum adfert argumentum quo adversarii reddantur inexcusabiles, miracula sua. Hoc autem ita accipiendum est ut utrumvis sufficiat, aut dogmatis sola propositio, aut opera ad probandam missionem. Itaque hic est ἔλλειψις [*defectus sermonis*], *Si nec locutus essem ipsis, nec talia opera fecissem, erant excusabiles.*

Ἐν αὐτοῖς] Supple ὤν, *dum inter ipsos ago, ἐν μέσῳ αὐτῶν* [*in medio ipsorum*] ut Act. 2: 22, *in conspectu ipsorum*, Syrus hic.

Ἃ οὐδεὶς ἄλλος πεποίηκεν, quae nemo alius fecit] Praecipue eo quod omnia morborum genera, nullis exceptis, etiam naturale caecitatis vitium, solo imperio ac meo iure sanavi. Hoc non fecit Moses, non Elias, non Elisaeus, quos a Deo missos crediderunt. Quae autem illi fecerunt, ego quoque feci et potentius, ut in Resuscitatione mortui quatriduani, in panum multiplicatione, apparet.

Ἁμαρτίαν οὐκ εἶχον] Sume ut supra 22.

Νῦν δὲ καὶ ἑωράκασι, nunc autem et viderunt] Opera illa eximia.

Καί] *Et tamen.*

Μεμισήκασι καὶ ἐμὲ καὶ τὸν πατέρα μου, oderunt et me et Patrem meum] Me quidem directe, Patrem autem Patris interpretatione, quia ipsius mandata atque opera contemnunt nullo probabili praetextu.

25. *Ἀλλ' ἵνα πληρωθῇ ὁ λόγος, sed ut impleatur sermo*] Iterum ἔλλειψις [*reticentia*] quae supra. Et ἵνα est ἐκβατι-

τικὸν [*eventus significativum*]. Commode evenit ut hoc modo in me impleretur quod olim David, qui typum mei gessit, sibi fieri conquestus est. De voce *πληροῦσθαι* diximus ad Matth. 1: 22.

Ἐν τῷ νόμῳ αὐτῶν, in lege eorum] *Νόμον* sume ut 10: 34. Est enim ex Ps. 35: 19.

Ὅτι] Hoc *ὅτι* hic valet *nempe*, et est producentis testimonium Psalmi.

Ἐμίσησάν με δωρεὰν, odio habuerunt me sine causa] *Δωρεὰν* חנם Hebraeis est, *sine iusta causa*. Itaque alibi vertitur *ἀδίκως* [*iniuste*], ut Prov. 1: 2, 17. Vide 1 Sam. 19: 5.

26. *Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ παράκλητος, cum autem venerit Paracletus*] Ostendit causam suam, quanquam tantis odiis obnoxiam, non carituram defensoribus etiam se absente. Ac primum dicit *Spiritum Sanctum venturum*, *Παράκλητον*, id est, *actorem causae suae*, ut supra exposuimus.

Ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν, quem ego mittam vobis] *Efficiam ut veniat*: sicut causarum oratores mitti solent ab eo cuius est causa.

Παρὰ τοῦ πατρός] *Ex domo Patris mei*, ex coelo. Sic dicimus, *Eamus ad me*.

Τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, Spiritum veritatis] Qui cum ex coelo veniat omnino pro veraci habendus est, cui nihil potest opponi.

Ὃ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται, qui a Patre procedit] Si Angelus aliquis mihi testimonium praeberet, credere deberent: At nunc perhibiturus est testimonium mihi causamque meam acturus non creatus aliquis spiritus, sed *qui de Patris ipsius substantia procedit et ab ipso emanat*, *ἀπόῤῥοια Θεοῦ* [*effluxus Dei*], ut Athenagoras loquitur, *ὡς ἀκτὶν ἡλίου, ὡς φῶς ἀπὸ πυρός* [*ut radius solis, ut lumen ab igne*]. Iustinus vocat *ἄνωθεν παρὰ Θεοῦ κατιοῦσαν ἐπὶ τοὺς ἁγίους ἄνδρας δωρεὰν, ἣν Πνεῦμα ἅγιον ὀνομάζουσιν οἱ ἱεροὶ προφῆται* [*desuper a Deo descendens super sanctos viros donum, quod Sanctum Spiritum vocant sacri Prophetae*]. Tertulliano Adversus Praxeam dicitur *tertium numen Divinitatis et tertium nomen Maiestatis*.

Ἐκεῖνος μαρτυρήσει περὶ ἐμοῦ, ille testimonium perhibebit de me] Donum enim linguarum (ut alia dona omittamus)

 non

non alii fini serviebat quam ad agendam Iesu causam; quod cum non posset esse nisi a Patre, apertissime Pater hanc causam probabat.

27. *Καὶ ὑμεῖς δὲ μαρτυρεῖτε, et vos testimonium perhibetis*] Id est, μαρτυρήσετε [*perhibebitis*], recepta enallage. Sicut modo dicebat etiam sine operibus sermonem suum sufficere ad docendam suam missionem, ita nunc ait etiam sine talibus donis credi debuisse Apostolis, viris bonae vitae ac fidei. Nota coniungi testimonium Apostolorum et ipsius Spiritus, ut Act. 5: 32.

Ὅτι ἀπ' ἀρχῆς μετ' ἐμοῦ ἐστε, quia ab initio mecum estis] Ἀπ' ἀρχῆς, nempe ex quo coepi munus meum agere, Act. 1: 21. Viris bonis credi solet ac debet quoties testantur de re quam oculis suis conspectam profitentur; quod faciebant Apostoli, Act. 2: 32, 4: 20, 10: 41, 2 Petr. 1: 16, 1 Ioh. 1: 1.

CAPUT XVI.

1. *Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, haec locutus sum vobis*] De odio et incommodis quae vobis imminent.

Ἵνα μὴ σκανδαλισθῆτε, ne offendemini] Non ut vos moestiores reddam, sed ut muniam: praevisa enim mala minus percellunt. Nec offendi debetis si vobis accidit quod semper accidit bonis, Matth. 5: 12.

2. *Ἀποσυναγώγους ποιήσουσιν ὑμᾶς*] Incipit a nota quasi censoria: *Separabunt vos a se* non tantum per נדוי [*separationem*] sed et per חרם [*anathema*]. Vide quae diximus supra 9: 22, 12: 42.

Ἀλλ'] Haec particula hic est augentis, ut *imo* apud Latinos. Sic ἀλλὰ sumitur 2 Cor. 7: 11.

Ἔρχεται ὥρα] *Tempus erit*, loquuntur Latini. Sic supra 5: 25.

Ἵνα] Haec particula hic valet *quum*.

Πᾶς ὁ ἀποκτείνων ὑμᾶς, quicunque interficit vos] De Iudaeis praecipue loquitur, quos ubique ad seditionem usque exarsisse in necem Apostolorum docent Actus Apostolici.

Δόξῃ λατρείαν προσφέρειν τῷ Θεῷ, putet cultum se praesta-

stare Deo] *Λατρεία* respondet Hebraeo עבודה. Sed ut solet genus pro specie poni, valet hic קרבן, quod habet Syrus, id est, *προσφοράν* [*oblationem*]. Sic Exod. 32: 29, ubi Moses dicit Levitis qui idololatras interfecerant, *Consecrastis manus vestras*, Chaldaeus habet *sacrificium obtulistis*. Et Exod. 7: 16 et 8: 1, 27, 10: 7, 24 apparet eodem significatu poni *λατρεύειν* [*colere*] et *θύειν* [*sacrificare*]. Vide exempla Act. 8: 1, 9: 1, 23: 14.

3. *Καί*] Valet hic *sed:* est enim consolatio adversus priora; quasi dicat Christus, *Miserandi magis erunt qui ista facient: ὅτι ζῆλον Θεοῦ ἔχουσιν, ἀλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν* [*studium Dei habent, sed inscite*], Rom. 10: 2.

Ὅτι οὐκ ἔγνωσαν τὸν πατέρα, quia non noverunt Patrem] Non intelligunt Deum esse amantem humani generis, nec tam ritibus delectari quam animi puritate.

Οὐδὲ ἐμέ, neque me] Neque considerant ea quibus convinci possunt me a Deo missum: supra 15: 22 et sequentibus.

4. *Ἀλλὰ ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, ἵνα ὅταν ἔλθῃ ἡ ὥρα, μνημονεύητε αὐτῶν, ὅτι ἐγὼ εἶπον ὑμῖν, sed haec locutus sum vobis, ut cum venerit tempus, reminiscamini me haec vobis dixisse*] Ut fidelitatem meam discatis ex tam veridica praedictione, eoque et connexis promissionibus confidatis: Matth. 24: 25. In manuscripto illo antiquissimo est hic *ὥρα αὐτῶν*, non male. Vide Luc. 22: 53.

Ταῦτα δὲ ὑμῖν ἐξ ἀρχῆς οὐκ εἶπον, haec autem vobis ab initio non dixi] Haec vos passuros ab ipsis cognatis vestris et sub obtentu pietatis. Nam indistinctius multa mala praedixerat Matth. 10: 16 et seq. *Ἐξ ἀρχῆς*, מן קדים, ut habet Syrus, nihil aliud est quam *olim*, Eccl. 39: 38.

Ὅτι μεθ' ὑμῶν ἤμην, quia vobiscum eram] Ac proinde ipse, ut huius negotii caput, omnia odia in me excipiebam.

5. *Νῦν δὲ ὑπάγω πρὸς τὸν πέμψαντά με, nunc vado ad eum qui misit me*] Nunc vobis id opus est dici, qui me erepto principes eritis huius legationis.

Καὶ οὐδεὶς ἐξ ὑμῶν ἐρωτᾷ με, Ποῦ ὑπάγεις, et nemo ex vobis interrogat me, Quo vadis] Non amplius iam interrogatis, ut deberetis. Videbat enim nondum se satis intelligi.

6. *Ἀλλ' ὅτι ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, sed quia haec locutus sum vobis*] Imminentem absentiam meam et connexa incommoda.

Ἡ λύπη πεπλήρωκεν ὑμῶν τὴν καρδίαν, tristitia implevit animum vestrum] Obsedit plane animos vestros. Sic Act. 5: 3. Id impedit quo minus ut ante interrogetis.

7. *Τὴν ἀλήθειαν λέγω ὑμῖν, verum dico vobis*] Attentionem et fidem excitat.

Συμφέρει ὑμῖν ἵνα ἐγὼ ἀπέλθω, expedit vobis me abire] Nempe ut possessionem accipiam Regni coelestis.

Ὁ παράκλητος οὐκ ἐλεύσεται πρὸς ὑμᾶς, Paracletus non veniet ad vos] Est enim hoc inter ea quae coelesti meo Regno reservantur. Vide quae supra 7: 39.

Ἐὰν δὲ πορευθῶ, πέμψω αὐτὸν πρὸς ὑμᾶς, ubi autem abiero, mittam eum ad vos] *Ubi abiero*, ut supra 14: 3, quasi ex arce demittam: Act. 2: 33.

8. *Καὶ ἐλθὼν ἐκεῖνος ἐλέγξει τὸν κόσμον, qui veniens convincet mundum*] Diximus *παράκλητον* esse defensorem causae: eius munus est *ἐλέγχειν τοὺς ἀντιλέγοντας* [*eos qui contradicunt convincere*] Tit. 1: 9, *convincere de causae suae rectitudine*. Respondet Hebraeo הוכיח. Sicut autem hoc forense est, conveniens personae causarum actori, ita et quae sequuntur. Tria enim sunt causarum genera, Publica iudicia de criminibus *περὶ ἁμαρτίας* sive *facinore*, חטא; Privata ex aequo et bono, צדק, *δικαιοσύνη* id est, *aequitas* (nam Hebraeis ea vox *aequitatem* magis significat quam *ius* stricte dictum); Privata certam ex lege formulam habentia, משפט, *κρίσις* [*iudicium*].

9. *Περὶ ἁμαρτίας μὲν, ὅτι οὐ πιστεύουσιν εἰς ἐμὲ, de facinore, quia non crediderunt in me*] Cum evenient omnia quae praedixi de mittendo Spiritu, apparebit me esse Prophetam, secundum regulam Deut. 18: 22, ac proinde eos qui mihi non credunt gravissimis suppliciis afficiendos ex lege publici iudicii quae exstat ibidem 18: 19. Et haec supplicia Deus coram oculis mundi de Iudaeis exiget excidio gentis.

10. *Περὶ δικαιοσύνης δὲ, ὅτι πρὸς τὸν πατέρα ὑπάγω, καὶ οὐκ ἔτι θεωρεῖτέ με, de aequitate, quia ad Patrem abeo, et iam non videbitis me*] Natura aequi et boni, quae *δικαιοσύνης*, id est, *aequitatis* nomine intelligitur,

hoc

hoc exigit ut Rectores, etiamsi lex nulla praecesserit, bonos mala passos aliquibus bonis solentur. *Δίκαιον παρὰ Θεῷ ἀνταποδοῦναι τοῖς θλιβομένοις ἄνεσιν* [*Aequum est apud Deum retribuere requiem iis qui vexantur*], 2 Thess. 1: 6, 7. *Οὐ γὰρ ἄδικος ὁ Θεὸς ἐπιλαθέσθαι τοῦ κόπου* [*Non enim iniquus Deus ut obliviscatur laboris*], Hebr. 6: 10. Ostendet ergo Spiritus Deum aequum esse Rectorem, ut qui me extra omnem iniuriae contactum (hoc enim est quod ait *non videbitis me*, ut supra 7: 36) in suae Maiestatis consortium receperit. *Θεωρεῖτε* [*videtis*] pro *θεωρήσετε* [*videbitis*], enallage tum aliis tum huic imprimis familiari.

11. *Περὶ δὲ κρίσεως, ὅτι ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου κέκριται, de iudicio, quia princeps huius mundi iam iudicatus est*] Inter *κρίσεις*, id est, *iudicia quae inter partes exercentur*, est eximia illa de Talione, Lev. 24: 20, ut qui iniuste cuiquam nocuit, ipse tantundem mali ferat. Diabolus causa fuit mortis Christi; iure igitur ipse Deo condemnante passus est quod ipsi est pro morte, exutus regno suo per destructionem idololatriae aliorumque vitiorum, peragente id Spiritu Sancto. Vide supra 12: 31. Tot igitur modis per Spiritum Sanctum tanquam fidelissimum patronum probata est Christi causa, non sine maximo fructu apud pios animos.

12. *Ἔτι πολλὰ ἔχω λέγειν ὑμῖν*] *Sunt mihi adhuc quae vobis dicam.* Ita hic Syrus optime.

Ἀλλ' οὐ δύνασθε βαστάζειν ἄρτι, sed quae nondum ferre potestis] Boni magistri est non omnia simul ingerere sed suis dispensare temporibus, et quaedam ad maiorem discipulorum maturitatem reservare: 1 Cor. 3: 1, 2, 3, Hebr. 5: 11.

13. *Ὅταν δὲ ἔλθῃ ἐκεῖνος, cum autem venerit ille*] *Ille* Vicarius meus, meae causae Patronus. Constructio est *κατὰ τὸ σημαινόμενον* [*secundum id quod significatur*].

Ὁδηγήσει ὑμᾶς εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν, ducet vos in omnem veritatem] Vos manu ducet ad perfectam cognitionem eorum quae ad Ecclesias constituendas pertinent. Nam universalitas restringenda ad id de quo agitur. Tertullianus De praescriptionibus Haereticorum: *Adiiciens, Ipse deducet vos in omnem veritatem, ostendit*

illos nihil ignorasse quos omnem veritatem consecuturos per Spiritum veritatis promiserat: et utique implevit repromissum, probantibus Actis Apostolorum. Huc pertinet, ut supra diximus, cognitio Regni Christi mere spiritualis, et ablatio Legis ritualis: et huc respicientes Apostoli in decreto aiunt, *Visum est nobis et Spiritui Sancto.* Origenes adversus Celsum secundo: *Οὐκ ἄτοπον ἡγοῦμαι παραθέσθαι τοῦ Ἰησοῦ τινα φωνὴν ἀπὸ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, Ἔτι πολλὰ ἔχω λέγειν ὑμῖν, ἀλλ' οὐ δύνασθε βαστάζειν ἄρτι· ὅταν δὲ ἔλθῃ ἐκεῖνος, τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὁδηγήσει ὑμᾶς εἰς τὴν ἀλήθειαν πᾶσαν· οὐ γὰρ λαλήσει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὅσα ἀκούσῃ, λαλήσει. Καὶ ζητοῦμεν ἐν τῷ τόπῳ, τίνα ἦν τὰ πολλὰ ἃ εἶχε μὲν λέγειν ὁ Ἰησοῦς τοῖς μαθηταῖς ἑαυτοῦ, οὐκ ἠδύναντο δὲ αὐτὰ βαστάζειν τότε. Καὶ φημὶ, μή ποθ' ὡς Ἰουδαίοις καὶ συντραφεῖσι τῷ κατὰ τὸ γράμμα Μωσέως νόμῳ τοῖς ἀποστόλοις εἶχε μὲν λέγειν τίς ὁ ἀληθὴς νόμος, καὶ τίνων ἐπουρανίων ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ ἡ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις λατρεία ἐπετελεῖτο, καὶ τίνων μελλόντων ἀγαθῶν σκιὰν περιεῖχεν ὁ περὶ βρώσεων καὶ πόσεων καὶ ἑορτῶν καὶ νουμηνιῶν καὶ σαββάτων νόμος. Καὶ πολλὰ ἦν ταῦθ' ἃ εἶχεν αὐτοῖς λέγειν· ὁρῶν δ' ὅτι πάνυ χαλεπόν ἐστιν ἀπὸ ψυχῆς ἀνατρέπειν σχεδὸν συγγενηθέντα καὶ συντραφέντα δόγματα μέχρι τῆς τοῦ ἀνδρὸς ἡλικίας, καὶ πείσαντα τοὺς ἀνειληφότας αὐτὰ ὅτι ταῦτα μὲν ἐστι θεῖα, τὸ δὲ μετασαλεύειν αὐτά ἐστιν ἀσεβές· καὶ ἐν τῇ ὑπεροχῇ τῆς κατὰ Χριστὸν, τουτέστι τὴν ἀλήθειαν, γνώσεως ἐλέγχειν αὐτὰ σκύβαλα καὶ ζημίαν ὥστε πεισθῆναι τοὺς ἀκούοντας, ὑπερετίθετο εἰς ἐπιτηδειότερον καιρὸν τὸν μετὰ τὸ πάθος καὶ ἀνάστασιν αὐτοῦ* [*Non alienum abs re duco afferre hic dictum Iesu ex Euangelio secundum Iohannem, Multa adhuc habeo quae dicam vobis, sed nondum potestis ferre. Ubi autem venerit ille, Spiritus veritatis, ducet vos in veritatem omnem, non enim de sese loquetur, sed quae audierit loquetur. Et quaerimus in hoc loco quaenam sint illa multa quae habuit dicenda Iesus Discipulis suis, sed quae ipsi tunc ferre non potuerint. Et dico, An forte Apostolis ut Iudaeis et educatis in illa Lege Mosis quae est secundum literam dicendum habuit quae esset vera Lex, et quibus rebus coelestibus Iudaicus ille cultus quasi per lineamenta et umbram praeministraret, et quam* fu-

futurorum bonorum umbram in se contineret Lex de cibis et potu et festis diebus et interluniis et Sabbatis. Et multa sane haec erant quae ipsis dicenda habebat. Videns autem valde esse difficile ab animo revellere dogmata velut simul nata et educta ad aetatem usque virilem, et in iis qui ea receperunt opinionem hanc imprimentia, esse haec divina, contra vero ea movere impium: tum vero per excellentiam illam cognitionis veri quae est in Christo, ostendere esse ea retrimenta ac persuadere audientibus damnosa potius ea esse, distulit in tempus magis idoneum, post passionem scilicet et resurrectionem suam].

Οὐ γὰρ λαλήσει ἀφ' ἑαυτοῦ, non enim loquetur a semetipso] Nihil quod Deo Patri mihique visum non fuerit de se comminiscetur. Loquitur ut de Legato. Sic supra 7: 18, 14: 10. *Λαλεῖν* Spiritus Sancti est insinuare animis.

'Αλλ' ὅσα ἂν ἀκούσῃ λαλήσει, sed quae audierit loquetur] Quae a Patre acceperit. Sic supra 5: 30, 8: 26.

Καὶ τὰ ἐρχόμενα ἀναγγελεῖ ὑμῖν, et quae ventura sunt annuntiabit vobis] Quae aut mundo aut populo Iudaico aut Ecclesiae eventura sunt praenuntiabit. Exempla vide Act. 11: 28, 13: 1, 20: 28, 21: 11, 1 Tim. 4: 1, 2 Tim. 3, Eph. 4: 11, 2 Petr. 1: 14, et per totam Apocalypsin.

14. *'Εκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, ille me illustrabit*] Hoc ipso meam gloriam ostendet quod per me meis futura praesignificantur.

"Οτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται, quia de meo accipiet] Tanquam ex archivis meis, ut Legati solent.

Καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν, et annuntiabit vobis] Est ἐπεξήγησις [*clarior explicatio*] eius quod praecesserat.

15. *Πάντα ὅσα ἔχει ὁ πατὴρ, ἐμά ἐςι, quaecunque habet Pater, mea sunt*] Etiam praescientia et decreta de rebus futuris, quatenus Ecclesiam spectant.

Διὰ τοῦτο εἶπον, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται, propterea dixi de meo accipiet] Quod de paterno accipit de me accipit. Filius enim alter dominus rerum paternarum, Luc. 15: 31. Tertullianus *Spiritum Sanctum vocat Villicum* (id est, Dispensatorem) *Patris, Vicarium Christi.* Confer locum Act. 2: 33. Peleus apud Euripidem de Pyrrhi nepotis sui rebus:

Οὐκοῦν ἐκείνου τἀμὰ, τἀκείνου τ' ἐμά.
[Mea cuncta sunt illius, illius mea.]

16. *Μικρὸν, καὶ οὐ θεωρεῖτέ με*] Id est, *post exiguum tempus me non videbitis.* Idem Hebraismus supra 14: 19. Intelligendum hoc de spatio quod ad mortem restabat.

Καὶ πάλιν μικρόν] *Et rursus post exiguum intervallum*, nempe quantum inter mortem et resurrectionem intercessit.

Καὶ ὄψεσθέ με] *Iterum fruemini meo conspectu:* videbitis me, et ego vos videbo, ut mox explicat. Videbimus alter alterum.

Ὅτι ἐγὼ ὑπάγω πρὸς τὸν πατέρα, quia abeo ad Patrem] Non enim manebo in morte, sed ad Patrem ibo, transitum quasi per vos faciens. Supra 7: 33, 13: 3, 33, 16: 5.

17. *Ἐκ τῶν μαθητῶν, ex discipulis*] Subauditur *τινὲς* [*aliqui*], quales locos aliquot notavimus ad Matth. 27: 9.

Πρὸς ἀλλήλους, inter se] Mussitando ut exaudiri nequirent.

Τί ἐστι τοῦτο ὃ λέγει ἡμῖν· Μικρὸν, quid est hoc, quod dicit nobis: Post exiguum] In animum inducere non poterant mortem tam propinquam instare.

19. *Ἔγνω οὖν ὁ Ἰησοῦς, cognovit Iesus*] Vi sua Divina.

20. *Κλαύσετε καὶ θρηνήσετε ὑμεῖς, plorabitis et flebitis vos*] Me capto, crucifixo, mortuo. Vide Luc. 23: 27.

Ὁ δὲ κόσμος χαρήσεται, mundus autem gaudebit] Illudent mihi milites, Matth. 27: 27, etiam Iudaei eorumque proceres, ibid. 39, 40, 41, Pharisaei tanquam me devicto triumphabunt, 63.

Ἀλλ' ἡ λύπη ὑμῶν εἰς χαρὰν γενήσεται, sed tristitia vestra fiet gaudium] *Mutabitur in gaudium: vertetur in gaudium*, ut hic Latinus. Est Hebraismus quem hic recte expressit Syrus.

21. *Ἡ γυνὴ ὅταν τίκτῃ, λύπην ἔχει, mulier cum parit, tristitiam habet*] Egregia comparatione rem illustrat. Passim dolores maximi parturigini comparantur.

Ὅτι ἦλθεν ἡ ὥρα αὐτῆς, quia venit tempus eius] Tempus dolorum.

Ἄνθρωπος, homo] Sic dicimus, *Hominem natum te memineris.*

Εἰς

Εἰς τὸν κόσμον, in mundum] Quod genus humanum nova prole auxerit.

22. *Λύπην μὲν νῦν ἔχετε, nunc quidem tristitiam habetis*] Ad breve tempus, ut puerpera. Antiquus ille in Anglia manuscriptus pro ἔχετε [*habetis*] habet ἕξετε [*habebitis*].

Πάλιν δὲ ὄψομαι ὑμᾶς, iterum autem videbo vos] Adero vobis conspiciens et conspiciendus.

Καὶ χαρήσεται ὑμῶν ἡ καρδία, et gaudebit animus vester] Implementum vide infra 20: 20.

Καὶ τὴν χαρὰν ὑμῶν οὐδεὶς αἴρει ἀφ' ὑμῶν, et gaudium vestrum nemo tollit a vobis] *Αἴρει* pro ἀρεῖ [*tollet*], qualia iam saepe habuimus. Et *gaudium* intellige causam gaudii, perpetuam vitam ac potestatem Christi. Haec causa gaudii non cessabit, etiam postquam secundo subtractus erit ipsorum conspectui: erit enim ubi inimici ei nocere nequeant, supra 7: 34. *Christus a mortuis excitatus non moritur amplius*, Rom. 6: 9. Quare Christiani *non videntes quidem eum, sed credentes, gaudent gaudio inexplicabili*, 1 Petr. 1: 7.

23. *Καὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, et in illo die*] Cum gaudebitis mei causa, quamvis absentis.

Ἐμὲ οὐκ ἐρωτήσετε οὐδέν, me non rogabitis quicquam] Quia ἐμὲ praecedit, omnino sentio hoc membrum oppositum esse ei quod sequitur. Angebantur Apostoli quod Iesum non habituri erant praesentem; quia si quid esset mali aut periculi ad eum recurrebant, ipsum precibus sollicitabant, Matth. 8: 25. Sic supra Martha et Maria dicebant, *Domine, si fuisses hic, frater noster non esset mortuus*.

Ὅσα ἂν αἰτήσητε τὸν πατέρα, quae petieritis Patrem] Nihil hoc vos turbet quod me praesentem implorare non poteritis: ipsum Patrem precibus adite.

Ἐν τῷ ὀνόματί μου, in nomine meo] Sicut mos est Ecclesiae orare, *Per Dominum nostrum Iesum Christum*. Vide quae supra 14: 13, 14.

Δώσει ὑμῖν, dabit vobis] Intelligendum hoc sub tacitis quibusdam conditionibus: de quibus actum et dicto iam loco et Matth. 18: 19, 21: 22.

24. *Ἕως ἄρτι οὐκ ἠτήσατε οὐδὲν ἐν τῷ ὀνόματί μου, huc us-*

usque nihil petiistis in nomine meo] Ignoratus erat ille precandi mos, et vim suam praecipue accepit ex obedientia Christi in morte praestita.

Αἰτεῖτε καὶ λήψεσθε, petite et accipietis] Vide exemplum Act. 5: 24, et confer 33.

Ἵνα ἡ χαρὰ ὑμῶν ᾖ πεπληρωμένη, ut gaudium vestrum sit plenum] Ut perficiatur gaudium quod vobis obtigit per meam evectionem. De locutione vide supra 15: 11.

25. *Ταῦτα ἐν παροιμίαις λελάληκα ὑμῖν, haec per figuras locutus sum vobis*] Non tantum figuratus sermo sed et qui generalis est minusque distinctus vocatur משל, παροιμία [*proverbium*] sive παραβολὴ [*parabola*] Hellenistis, ut Ezech. 20: 49. Talia autem erant haec praecedentia. Nondum enim intelligebant Apostoli, cuius generis essent illa quae essent impetraturi.

Ἔρχεται ὥρα, venit tempus] Post missionem Spiritus Sancti, ut ostendunt sequentia.

Παῤῥησίᾳ περὶ τοῦ πατρὸς ἀναγγελῶ ὑμῖν, aperte de Patre annuntiabo vobis] Apertissime et explicatissime aperiam vobis per Spiritum, quae sit Patris voluntas de Regno meo et qualia precari ipsum debeatis. Vide Act. 10.

26. *Ἐν τῷ ὀνόματί μου αἰτήσεσθε καὶ, in nomine meo petetis: et*] Hoc *καὶ* habet vim conditionis in praecedente membro, ut diximus 7: 34. Sic Ier. 18: 8, 10. Deinde est ἔλλειψις [*reticentia*] quaedam aut potius ἀνανταπόδοτον [*non redditum*]. Sensus est: *Si quid petieritis vobis ob me dari, id Pater dabit.*

Οὐ λέγω ὑμῖν, ὅτι ἐγὼ ἐρωτήσω τὸν πατέρα περὶ ὑμῶν, non dico vobis, me rogaturum Patrem de vobis] Praetereo hoc quasi minus eo quod iam inferam. Sic supra 5: 45.

27. *Αὐτὸς γὰρ ὁ πατὴρ φιλεῖ ὑμᾶς, ipse enim Pater amat vos*] Ultro etiam me non commendante amat vos, ac proinde (quod subintelligi diximus) dabit quae petitis.

Ὅτι ὑμεῖς ἐμὲ πεφιλήκατε, quia vos me amastis] Haec causa novae ac specialis cuiusdam dilectionis qua Pater Christianos prosequitur. Vide supra 14: 21, 23.

Ὅτι ἐγὼ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθον] Credidistis *me vere a Deo missum.* Supra 8: 42, 13: 3.

28. *Ἐξῆλθον παρὰ τοῦ πατρὸς, exivi a Patre*] Confirmat eos in eo quod crediderant.

Καὶ

Καὶ ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον, et veni in mundum] Ostendi me hominibus sermone et operibus. Supra 1: 9, 3: 19, 6: 14, 9: 39, 11: 27, 12: 46, 47.

Πάλιν] *Vice versa.* Ita saepe πάλιν non Iterationem sed Oppositionem significat. Vide Matth. 4: 7.

Ἀφίημι τὸν κόσμον, relinquo mundum] *Subtraham me hominum conspectui.* Est enim praesens pro futuro, et de Adscensione agitur.

Καὶ πορεύομαι πρὸς τὸν πατέρα, et abeo ad Patrem] In arcem paternam.

29. *Νῦν παῤῥησίᾳ λαλεῖς, nunc palam loqueris*] Quia nunc addiderat illud ἀφίημι τὸν κόσμον [*relinquo mundum*], incipiunt intelligere de quali profectione ageret.

30. *Νῦν οἴδαμεν ὅτι οἶδας πάντα, nunc scimus te scire omnia*] Vidisti qua in parte haesitaremus.

Καὶ οὐ χρείαν ἔχεις, ἵνα τίς σε ἐρωτᾷ, nec opus esse tibi, ut quis te interroget] Non opus habes, ut qui tua verba non intelligit, enuntiet quid sit quod non intelligat. Est hic indicativus pro subiunctivo more Hebraeorum.

Ἐν τούτῳ πιςεύομεν] *Ob hoc credimus*, id est, magis ac firmius credimus, ut supra 2: 11. Divinum est introspicere cogitata.

31. *Ἄρτι πιςεύετε, iam creditis*] Puto, rectius legi sine interrogatione et sumendum non pro imperativo, ut Syrus sumsit, sed pro indicativo. Apud Nonnum adscribitur quidem interrogatio, ἐμῷ πιςεύετε μύθῳ; [*quae dixi vera putatis?*] sed male, ut ostendit quod sequitur ἐγγύθι δέ [*at prope*]. *Iam quidem creditis*, id est, profitemini vos credere dum tutum est. Ἄρτι praesens tempus hic notat, ut supra 5: 17, 9: 25, 13: 19 et alibi.

32. *Ἔρχεται ὥρα, venit tempus*] *Imminet.*

Καὶ νῦν ἐλήλυθε, et iam venit] Praeteritum pro futuro proximo, *imo iam nunc adest.* Paucarum enim horarum spatium intererat.

Ἵνα σκορπισθῆτε ἕκαςος, quo dispergamini quisque] Matth. 26: 31.

Εἰς τὰ ἴδια] *In sua quisque latibula.* Nam ἴδιον dicitur etiam ubi quis pro tempore divertitur. Vide supra 1: 39 et 10: 3.

Καὶ ἐμὲ μόνον ἀφῆτε, et me solum relinquatis] Matth. 26: 56.

Καί]

Καί] Id est, *attamen*. Est enim explicatio speciem habens *ἐπανορθώσεως* [*correctionis*]. Quid dico me solum futurum? Pater mihi aderit.

Ὁ πατὴρ μετ' ἐμοῦ ἐστι, Pater mecum est] Permittet me quidem ad tempus male tractari, sed ita ut non abiiciat curam mei neque me sine solatiis relinquat. *Cum aliquo esse*, est stare ab eius partibus, auxilium ei praestare. Vide supra 8: 29.

33. *Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, haec locutus sum vobis*] Me etiam in gravissimis malis non cariturum Patris auxilio.

Ἵνα ἐν ἐμοὶ εἰρήνην ἔχητε, ut in me pacem habeatis] Iterum indicativus pro subiunctivo. *Εἰρήνης* nomine hic intellige *animum tranquillum*; quod ostendunt sequentia: et *ἐν ἐμοί*, id est, *fiducia mearum promissionum*. Nam si me in media cruce Pater non relinquet sine auxilio, ne vos quidem relinquet.

Ἐν τῷ κόσμῳ θλίψιν ἔχετε, in mundo vexationem habetis] Id est, *habebitis*. *Ἐν τῷ κόσμῳ a mundo*, ex parte multorum hominum.

Ἀλλὰ θαρσεῖτε] *Sumite animum* meo exemplo.

Ἐγὼ νενίκηκα τὸν κόσμον, ego vici mundum] Praeteritum rursus pro proxime futuro. Nam excellentissime mundi furores vicit, cum mortem patientissime pertulit. Subintelligendum autem, *hoc faciendo vobis vires peperi, quibus armati idem faciatis*: 1 Cor. 15: 57, 1 Ioh. 4: 4, 5: 4, 5, Apoc. 12: 11.

CAPUT XVII.

1. *Ταῦτα ἐλάλησεν ὁ Ἰησοῦς, καὶ, haec locutus est Iesus, et*] Id est, *his dictis*. Consolationi addit preces.

Ἐπῆρε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ εἰς τὸν οὐρανὸν, sustulit oculos in coelum] Ritu Pontificis pro se et pro populo oraturus, Hebr. 5: 3, 7. Et credibile est factum hoc in conspectu Templi, cum istac Christus transiret ac nonnihil subsisteret. Nam pars porticus Templi Septentrionalis et Orientalis proxima erat valli Cedron, ut nos docet Iosephus, Belli Iudaici VI cap. 13.

Ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, venit tempus] Tempus, non tantum

quo

quo cruciatus patiar gravissimos, sed et quo prodar, damner, illudar, contemnar.

Δόξασόν σου τὸν υἱὸν, illustra filium tuum] Nempe celeri resurrectione et evectione in coelum. Vide supra 11: 4, 12: 28, 13: 31.

Ἵνα καὶ ὁ υἱός σου δοξάσῃ σε, ut et filius tuus te illustret] Efficiendo ut Euangelium praedicetur per orbem terrarum, 15: 8.

2. *Καθὼς ἔδωκας αὐτῷ ἐξουσίαν πάσης σαρκὸς, sicut dedisti ei potestatem omnis carnis*] Ostendit quomodo per Euangelium clarificandus sit Pater, quia per illud nullis aliis vita aeterna promittitur quam qui Deum Patrem sincere colunt. *Καθὼς* hic rationem reddit praecedentium, et valet *siquidem*. *Ἐξουσίαν πάσης σαρκὸς*, id est, *in omnem hominem*. Similis constructio Matth. 10: 1. *Carnem* pro *homine* sumi Hebraeis, notum satis. *Dedisti* sumtum pro *daturum te promisisti*, ut in Iure saepe. Nam ius hoc ei traditum est post resurrectionem, Matth. 28: 18. *Potestatem*, in homines intellige servandos aut damnandos, supra 5: 27.

Ἵνα πᾶν ὃ δέδωκας αὐτῷ, δώσῃ αὐτοῖς ζωὴν αἰώνιον, ut omne quod dedisti ei, det eis vitam aeternam] Hebraismus *πᾶν ὃ* pro *παντί*. Et quod sequitur *αὐτοῖς* est constructio *κατὰ σημαινόμενον* [*secundum id quod significatur*]. Vide supra 6: 39. Explicat modum utendae potestatis, nempe ut vita aeterna detur non omnibus sed credentibus. Sic supra 3: 16 primum de mundo locutus, restringit deinde salutem ad *credentes*. *Ὃ δέδωκας αὐτῷ*, intellige cum effectu, *ita dedisti, ut re ipsa ad eum pervenerint*, ut diximus supra 6: 37.

3. *Αὕτη δέ ἐστιν ἡ αἰώνιος ζωὴ, haec est autem vita aeterna*] *In hoc sita est;* hoc modo paratur. Metonymia, ut supra 6: 63, 11: 25, 12: 50, 14: 6. Simile loquendi genus Rom. 11: 12.

Ἵνα γινώσκωσί σε τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν, ut agnoscant te solum verum Deum] Hic *ἵνα* est *εἰδικὸν* [*specificativum*]. Describitur enim modus parandae vitae aeternae, qui talis est ut Dei Patris gloriam maxime spectet. *Γινώσκειν* hic intelligendum *πρακτικῶς* [*active*], ut 1: 10, *ut agnoscant, amplectantur, colant, revereantur te ut solum De-*

Deum, exclusis omnibus iis quos falsa Gentium persuasio introduxerat. Ignatius ad Magnetas de Iesu loquens: *Τοῖς ἐξοκείλασιν εἰς πολυθεΐαν τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καταγγείλαντα τὸν ἑαυτοῦ πατέρα* [*Qui ad multitudinem Deorum impactis unum et solum verum Deum annuntiavit Patrem suum*]. In Clementis Constitutionibus ad conversos ex Gentibus: *Μεταβάντες γὰρ ἀπὸ τῆς προτέρας ματαιοπόνου συνηθείας καὶ τῶν ἀψύχων εἰδώλων ὑπεριδόντες καὶ τῶν ἐν σκότει δαιμόνων καταφρονήσαντες, προσδραμόντες τε τῷ φωτὶ τῷ ἀληθινῷ καὶ ἐπιγνόντες δι' αὐτοῦ τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ πατέρα, κληρονόμοι τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἀνεφάνητε* [*Deserta enim priori in vanum laborante consuetudine, et contemtis idolis exanimis, spretisque Daemonibus qui in tenebris agunt, postquam ad verum Lumen accurristis, et per eum cognovistis solum et verum Deum et Patrem, haeredes regni eius declarati estis*]. Vide 1 Thess. 1: 9.

Καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστὸν, et quem misisti Iesum Christum] De se modeste in tertia persona loquitur. Sensus est, *et ut me agnoscant ut Legatum tuum*. Hac voce ostendit honorem sibi habitum ad Patrem redire. Nam Regis interest ut Legatus honoretur.

4. *Ἐγώ σε ἐδόξασα ἐπὶ τῆς γῆς, ego te illustravi in terra*] Ostendit non iniquum se petere, ut qui omnia sua dogmata ad Patris honorem retulerit. Vide Matth. 9: 8, 15: 31, Marc. 2: 12, Luc. 5: 26, 18: 43. Sed et passio includi potest, quia eam subire constituerat et de proximo imminebat. Nam simili locutione infra ait *se non esse in mundo*. Hac autem passione eximie Deus glorificatus est. Vide quae diximus 12: 28 et infra 21: 19.

Τὸ ἔργον ἐτελείωσα ὃ δέδωκάς μοι ἵνα ποιήσω, perfeci opus quod mihi dederas faciendum] Docui Iudaeos et iam me in mortem trado. Polycarpus, interprete Victore Capuano: *Quomodo opus salutis humanae adimplesse commemorat, cum necdum crucis vexillum conscenderat? Sed definitione voluntatis de qua cuncta venerandae passionis insignia adire decreverat, iure se opus perfecisse significat.*

5. *Καὶ νῦν*] *Nunc ergo vicissim.*

Δόξασόν με σὺ, πάτερ, παρὰ σεαυτῷ, illustra me Tu, Pa-

Pater; apud te ipsum] In coelo. Opponitur enim hoc ei quod praecesserat, ἐπὶ τῆς γῆς [*in terra*].

Τῇ δόξῃ ᾗ εἶχον, gloria quam habui] Destinatione tua, ut 1 Petr. 1: 20, Apoc. 13: 8, sic et Eph. 1: 4 et infra 24. Simile loquendi genus Eph. 1: 3, 4. Sic *Legem fuisse ante mundum* aiunt Hebraei. Vide Thalmudem De votis.

Πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι, priusquam mundus esset] *Πρὸ καταβολῆς κόσμου*, ut Petrus dicto loco loquitur. Chaldaeus Paraphrastes ad Ps. 62, *Ante Solem praeparatum est nomen Messiae.*

Παρὰ σοὶ, apud te] Refer ad illud εἶχον [*habui*], et intellige, ut diximus, in decreto tuo. Cuius signum aliquod iam tum datum est cum mundum et ipsum hominem Deus condidit per τὸν *Λόγον* [*Verbum*], praesignificans eundem in Iesu auctorem fore novae creationis et mundi melioris. Vide quae ad cap. 1. Adde Apoc. 5: 12 et seq.

6. *Ἐφανέρωσά σου τὸ ὄνομα τοῖς ἀνθρώποις, patefeci nomen tuum hominibus*] Proprietates tuas, Iustitiam, Potentiam, Bonitatem patefeci. Et hoc intellige cum effectu, id est, *illi me docente perceperunt.* Vide quae diximus supra 6: 44. Φανέρωσις [*patefactio*] haec est δεῖξις [*ostensio*] Hierocli.

Οὓς δέδωκάς μοι, quos dedisti mihi] Iterum cum effectu; *qui te trahente ad me venerunt et mei esse voluerunt*; ut modo diximus. Agit autem hic de iis qui iam re ipsa crediderant, aget et de credituris.

Ἐκ τοῦ κόσμου, de mundo] Sic supra 15: 19, ἐξελεξάμην ὑμᾶς ἐκ τοῦ κόσμου [*elegi vos de mundo*]. *Ex mundi universitate secretos dedisti mihi in peculium.*

Σοὶ ἦσαν] Pietatis quodam affectu *tui erant; ex te*; ut supra 8: 47.

Καὶ ἐμοὶ αὐτοὺς δέδωκας, et mihi eos dedisti] Operam dedisti ut in me crederent, me Dominum suum agnoscerent; eaque opera effectu suo non caruit.

Καὶ τὸν λόγον σου τετηρήκασι, et sermonem tuum servaverunt] *Patris sermonem* vocat quem ipse Patris nomine annuntiavit. Hunc illi *servarunt*, id est, cordi suo impresserunt ac retinuerunt: non defecerunt perfide, ut Iudas.

7. *Νῦν ἔγνωκαν*] *Iam nunc hoc credunt*, eousque profecerunt. *Γνώσκειν* saepe pro *credere*, ut supra 6: 69 et alibi.

Ὅτι πάντα ὅσα δέδωκάς μοι, παρὰ σοῦ ἐςιν, omnia quae dedisti mihi, abs te esse] Videtur idem per idem dicere: sed sensus est, *Omnia quae eos docui a te sunt.* Pro eo autem quod diceret *quae docui*, modeste ad honorem Patris ait, *quae mihi dedisti docenda.* Tu quidem scis te mihi dedisse, illi autem a te data crediderunt.

8. *Ὅτι τὰ ῥήματα, quia verba*] Explicat quod dixerat, et ostendit recte eos credidisse.

Ἔλαβον] *Amplexi sunt*, ut supra 1: 11, 12.

Ἔγνωσαν ἀληθῶς] *Non ficte sed sincere crediderunt.* Sic *ἐν ἀληθείᾳ ἐργάζεσθαι animo sincero servire*, Eccl. 7: 21. Sic et Luc. 20: 21 et alibi.

Ὅτι παρὰ σοῦ ἐξῆλθον] *Me tuo mandatu apparuisse*, ut antehac saepe. Nam quod sequitur est huius ἐπεξήγησις [*apertior explicatio*].

9. *Ἐγὼ περὶ αὐτῶν ἐρωτῶ, ego pro eis rogo*] Cum suos his titulis commendasset, ostendit non ingratas Deo esse debere quas pro talibus fundit preces.

Οὐ περὶ τοῦ κόσμου ἐρωτῶ, non pro mundo rogo] Oravit et pro mundo, ut resipisceret et veniam acciperet peccatorum, Luc. 23: 34. Imo et mox ut credat, 21. Sed haec quae nunc orat, de protectione paterna, de Spiritu, de concordia, non nisi ad credentes pertinent. Et habet ἔμφασιν [*efficaciam*] haec oppositio; quasi filius Regis oret patrem ut se exaudiat, non pro omnibus subditis, rebellibus non minus quam fidelibus orantem, sed pro iis qui re ipsa ostenderunt quanti Regem facerent.

Ὅτι σοί εἰσι, quia tui sunt] Etiam postquam eos mihi dedisti tui esse non desinunt. Hoc quoque ad commendandas preces est efficax.

10. *Καὶ τὰ ἐμὰ πάντα σά ἐςι, καὶ τὰ σὰ ἐμὰ, et mea omnia tua sunt, et tua mea*] Prius hoc *καὶ* positum est pro *nam.* Causam reddit cur sibi dati non desinant ad Patrem pertinere, quia omnia inter ipsos sint communia, ut inter amicos solent, maxime inter patrem et filium. Nam et quae pater habet habet in usum filii, et quae filius habet simul cum ipso filio patri subiecta sunt. In

In Plautino Trinummo filius patri:

Nam quod tuum est meum est: omne meum est autem tuum.

Καὶ δεδόξασμαι ἐν αὐτοῖς, et inclarui per eos] Praeteritum hoc est pro praesente sive aoristo, nulla temporis definitione; quasi dicat: Etiam hoc nomine illi tibi commendati esse debent quod ego illorum opera et ministerio et inclaruerim et inclariturus sim amplius: itaque in ipsorum persona mea res vertitur.

11. *Καὶ οὐκ ἔτι εἰμὶ ἐν τῷ κόσμῳ, et iam non sum in mundo*] Nova commendandi causa, quod ipse ab eis discedat; ne videatur, ut supra dixit, relinquere eos orbos, 14: 18. *Οὐκ ἔτι* pro *ἔτι οὐκ*, ut vertit Syrus, *Deinceps non sum in mundo:* et *sum* pro *ero*; quia proxime futurum erat.

Καὶ οὗτοι ἐν τῷ κόσμῳ εἰσὶ, et hi in mundo sunt] Erunt post me. Hos relinquam in tantis fluctibus.

Καὶ ἐγὼ πρός σε ἔρχομαι, et ego ad te venio] Ἐπεξήγησις [*clarior explicatio*] eius quod praecesserat, *non fore se in mundo;* ut appareat *mundi* nomine universum hoc inferius intelligi, ut saepe.

Πάτερ ἅγιε, Pater sancte] Solent Deo cognomina tribui accommodata ad id quod agitur. Sic Rom. 15: 5 et in Psalmis saepe. Deus *sanctus* dicitur quod omnem malitiam abhorreat.

Τήρησον αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου] *Custodi eos auxilio tuo in professione nominis tui*, in cultu tuo. Sic ὄνομα sumitur Act. 9: 27, Apoc. 2: 3 et alibi.

Οὓς δέδωκάς μοι, quos dedisti mihi] Cum effectu, ut supra 6.

Ἵνα ὦσιν ἕν, ut sint unum] Ut in ea professione perseverantes idem testentur, et rem tantam consentientibus animis peragant, 1 Cor. 15: 11, Gal. 2: 9.

Καθὼς ἡμεῖς, sicut et nos] Sicut ego idem volui quod tu praeceperas, Pater, et tu mea dicta probasti ac rata habuisti.

12. *Ὅτε ἤμην, cum essem*] Anticipat tempus absentiae suae.

Ἐγὼ ἐτήρουν αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου, ego servabam eos in nomine tuo] Ego quotidianis praeceptis et exemplo

meo operam dedi ut in ea professione permanerent, et quidem satis feliciter; quod res hactenus monstrat.

Οὓς δέδωκάς μοι, ἐφύλαξα, quos dedisti mihi, custodivi] Etiam hanc curam gessi ne numerus collegii istius minueretur.

Καὶ οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἀπώλετο, et nemo ex eis periit] Nemo aut morte aut voluntaria defectione exemtus est huic numero testium. Vide infra 18: 9.

Εἰ μὴ ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας, nisi filius perditionis] Excepto illo qui dignissimus erat ob suam perfidiam exitio, et qui proinde segregatus ab Apostolis pessime peribit. *Υἱὸς ἀπωλείας* dicitur, hic et 2 Thess. 2: 3, non ex nuda Dei destinatione, sed ex merito, ut *υἱὸς γεέννης* [*filius gehennae*], Matth. 23: 15. Sic *filius mortis* 2 Sam. 12: 5. Sic *ἔθνος ἀπωλείας* [*gens perditionis*] Eccl. 16: 10.

Ἵνα ἡ γραφὴ πληρωθῇ, ut Scriptura impleatur] Quo pereunte implebitur illa imprecatio quam David scripsit in eos qui pro benefactis mala rependunt, Ps. 69. Vide Act. 1: 20. Dicitur enim *Scriptura impleri* quoties tale quid accidit quale ibi dictum est. De hoc sensu vocis *ἵνα* diximus aliquoties. Chrysostomus ad hunc locum: *Ἰδιάζων οὗτος τῆς γραφῆς ἐστιν ὁ τρόπος ὡς αἰτιολογίαν τιθέμενος τὰ ἐκ τῆς ἐκβάσεως συμβαίνοντα* [*Proprius hic est Scripturae loquendi modus, quod quae ex eventu sequuntur ponat quasi causam antecedentium reddat*].

13. *Νῦν δὲ πρός σε ἔρχομαι, καὶ ταῦτα λαλῶ ἐν τῷ κόσμῳ, nunc autem ad te venio, et haec loquor in mundo*] Supple *ὢν* [*exsistens*], et *ἔρχομαι καὶ* pro *ἐρχόμενος* [*veniens*]. *Nunc, cum abeundum mihi sit, haec illis dico*, id est, illis audientibus precor. Nam omnino haec dicta sunt *οἰκονομικῶς* [*dispensative*] ad salutem Apostolorum.

Ἵνα ἔχωσι τὴν χαρὰν τὴν ἐμὴν πεπληρωμένην ἐν αὐτοῖς, ut habeant gaudium meum impletum in semetipsis] *Χαρὰν τὴν ἐμὴν* hic intellige gaudium ex me, ut supra 15: 11 et *ἀγάπην τὴν ἐμὴν* [*dilectionem meam*] supra 15: 9. Sensus est, ut gaudium illud quod hactenus conceperunt ex mea praesentia ac cura pro ipsis non minuatur, imo crescat potius me absente, ubi meminerint harum precum, non dubitantes quin exauditus sim.

14. *Ἐγὼ δέδωκα αὐτοῖς τὸν λόγον σου, ego dedi iis sermo-*

monem tuum] Nova commendatio, quod ob receptum Euangelium mundo exosi sint. Aequum autem est ut patrocinio eius quis foveatur ob quem plurimas incurrit offensas. *Δέδωκα* rursus intellige, *ita ut ab ipsis receptus sit*, quod expressum fuerat supra 8.

Καὶ ὁ κόσμος ἐμίσησεν αὐτούς, et mundus eos odio habuit] *Καὶ* id est, *ideo*, ob receptum eum sermonem.

Ὅτι οὐκ εἰσὶν ἐκ τοῦ κόσμου, quia non sunt de mundo] Quia ex eo tempore desciverunt a secta mundi. Vide supra 15: 19.

Καθὼς ἐγὼ οὐκ εἰμὶ ἐκ τοῦ κόσμου, sicut et ego non sum de mundo] Secuti meum exemplum, cuius vita a vita mundi alienissima est. Vide supra 8: 23.

15. *Οὐκ ἐρωτῶ ἵνα ἄρῃς αὐτοὺς ἐκ τοῦ κόσμου*] Ad explicationem praecedentium, ob Apostolos audientes. Quanquam mundi odiis scio fore obiectos, *non tamen oro ut nunc eximantur e mundo*, e vita hac; quippe quorum opera adhuc usui esse debet.

Ἀλλ' ἵνα τηρήσῃς αὐτούς, sed ut serves eos] Singulari cura atque tutela.

Ἐκ τοῦ πονηροῦ] *Ab omni malitia mundana.* Nam *ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται* [*mundus totus in malo iacet*], 1 Ioh. 5: 19. Sic *τοῦ πονηροῦ* vocem sumi etiam in orationis Dominicae formula ad Matthaeum probabilius esse diximus.

16. *Ἐκ τοῦ κόσμου οὐκ εἰσὶ, de mundo non sunt*] Hoc repetit, ut significet eos iam animo alieno esse ab omni tali malitia, quanquam non extra infirmitatem.

17. *Ἁγίασον αὐτοὺς ἐν τῇ ἀληθείᾳ σου, consecra eos in veritate tua*] Vitam eorum redde in dies puriorem, Apoc. 22: 11. Confer quae supra 13: 10. *In veritate tua*, id est, per tuam veritatem magis magisque impressam eorum animis per Spiritum, 16: 13, 1 Epist. 2: 20, 21. Non longe hinc abit Plutarchi illud libro De Iside: *Θειότητος ὄρεξίς ἐστιν ἡ τῆς ἀληθείας, μάλιστα δὲ τῆς περὶ θεῶν ἔφεσις, ὥσπερ ἀνάληψιν ἱερῶν τὴν μάθησιν ἔχουσα καὶ τὴν ζήτησιν ἁγνείας τε πάσης καὶ νεωκορίας ἔργον ὁσιώτερον* [*Divinitatis appetitus est veri, sed eius maxime quod ad Deos pertinet desiderium, id quod discitur habens pro sacrorum perceptione et inquisitionem pro opere sancto supra omnem purificationem et templorum curam*].

Ὁ λόγος ὁ σὸς ἀλήθειά ἐστι, sermo tuus veritas est] *Sermo ille tuus* a te mihi mandatus. Sermo Euangelii non falsus est, ut Pseudoprophetarum dicta, non falso admixtus, ut Pharisaeorum et Philosophorum dogmata, sed pura ac puta *veritas*. Supra 8: 31, 32, 40, 14: 6.

18. *Καθὼς ἐμὲ ἀπέστειλας εἰς τὸν κόσμον, κἀγὼ ἀπέστειλα αὐτοὺς εἰς τὸν κόσμον, sicut tu me misisti in mundum, et ego misi eos in mundum*] Causa redditur cur hi supra alios auxilio Divino egeant, quia durum munus suscepturi sint legationis pro Christo, 2 Cor. 5: 20, Eph. 6: 20. *Ἀπέστειλα* hic est *constitui mittere*, quo sensu et vocem *dandi* usurpari aliquoties monuimus. Illud *καθὼς* aliquam, non omnimodam congruentiam significat, in ipso scilicet dogmate quod erat praedicandum, non in auctoritate. Christus *a Patre se missum* passim in hoc libro praedicat, nec raro in illo sensu docendi. Vide Esai. 61: 1.

19. *Καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ἐγὼ ἁγιάζω ἐμαυτὸν, et pro iis ego consecro me ipse*] Repetit vocem *ἁγιάζειν* sensu paulum mutato. Nam קדש *ἁγιάζειν* inter caetera etiam valet *προσφέρειν* [*offerre*], et dicitur tum de victimis tum de aliis rebus quae Deo consecrantur, Exod. 13: 2, Lev. 22: 2, Eccl. 35: 8. Idem ergo hic dicitur quod Hebr. 9: 14, *ἑαυτὸν προσήνεγκε* [*se ipse obtulit*]. Vide et 10: 10 et 14. *Ὑπὲρ αὐτῶν* hic est ut magis confirmentur in ea fide qua sermonem meum amplexi sunt. Sic Eph. 3: 13, Col. 1: 24.

Ἵνα καὶ αὐτοὶ ὦσιν ἡγιασμένοι ἐν ἀληθείᾳ, ut sint et ipsi consecrati in veritate] Hic magis explicat finem illum inter caeteros eximium mortis Christi, nimirum ut eo exemplo Apostoli vitam suam reddant in dies puriorem, confirmati in veritate.

20. *Οὐ περὶ τούτων δὲ ἐρωτῶ μόνον, nec pro his rogo tantum*] Quanquam pro Apostolis specialia quaedam precatus est, ostendit tamen multa esse quae cum aliis credentibus habeant communia, ut confirmationem in fide et caritate.

Τῶν πιστευόντων, qui credunt] Id est, *credent*. Pro futuro sumtum.

21. *Ἵνα πάντες ἓν ὦσι, ut omnes unum sint*] *Ut sint* *uni*

uni fide et caritate. Agit autem de primis Christianorum: de quibus vide Act. 4: 32. Confer Rom. 12: 5, Eph. 4: 3.

Καθὼς σὺ, Πάτερ, ἐν ἐμοὶ, κἀγὼ ἐν σοὶ, sicut tu, Pater, in me, et ego in te] Sicut nos coniunctis operis Euangelium promovemus. Vide supra 10: 38, 14: 10.

Καὶ αὐτοὶ ἐν ἡμῖν ἓν ὦσι, et ipsi in nobis unum sint] Ἐν ἡμῖν, id est, *nobis obediendo*. Sic *esse in Christo* dicuntur qui eius regulam sequuntur.

Ἵνα ὁ κόσμος πιστεύσῃ ὅτι σύ με ἀπέστειλας, ut credat mundus me a te missum] Ut caeteri illorum exemplo alliciantur ad fidem, admirantes summam illam constantiam in professione dogmatis et mutuam dilectionem. Vide quae notavimus supra 13: 35. Idem autem est *credere Iesum esse a Deo missum* aut *credere Euangelio.*

22. *Καὶ ἐγὼ τὴν δόξαν ἣν δέδωκάς μοι, et ego gloriam quam dedisti mihi*] Potestatem faciendi miracula, quae *gloria Christi* dicitur, supra 2: 11, et *gloria Dei*, supra 11: 40. Exemplo suo, qui hanc illis potestatem dederit, commendat id quod Patrem rogaverat pro ipsorum sanctificatione. Solet enim *οἰκονομικῶς* [*dispensative*] quasi inter se et Patrem operas partiri.

Δέδωκα αὐτοῖς, dedi eis] *Constitui dare*, ut supra *ἀπέστειλα* [*misi*] 18.

Ἵνα ὦσιν ἓν, ut sint unum] Ut ea quoque ratione, nimirum per illum influxum, mihi connexi sint. Subaudio enim hic *ἐν ἐμοὶ, idem mecum.*

Καθὼς ἡμεῖς ἓν ἐσμεν, sicut nos unum sumus] Per Divinam illam vim quam a te habeo. Vide supra 10: 38.

23. *Ἐγὼ ἐν αὐτοῖς, καὶ σὺ ἐν ἐμοὶ, ego in eis, et tu in me*] Explicatio est eius quod praecessit: et repetendum *ἵνα ὦ* [*ut sim*] et *καὶ* pro *καθὼς* [*sicut*], quod positum est infra.

Ἵνα ὦσι τετελειωμένοι εἰς ἓν, ut sint consummati in unum] Id est, *ἵνα ὦσι τετελειωμένοι ἐν τῇ ἀγάπῃ*, [*ut sint perfecti in dilectione*] ut loquitur hic idem 1 Epist. 4: 81, ut illa dona communia ad causam communem conferant. Vide Hebr. 12: 23: 11: 40.

Ἵνα ὁ κόσμος γινώσκῃ ὅτι σύ με ἀπέστειλας, ut cognoscat mundus me a te missum] Visis signis illis, quemadmodum

supra concordiae Apostolorum eundem tribuerat effectum, 21.

Καὶ ἠγάπησας αὐτοὺς, et illos a te dilectos] Quandoquidem tua voluntate ipsis ea potestas concessa est, nec aliter concedi potuit.

Καθὼς ἐμὲ ἠγάπησας, sicut et me dilexisti] Quod inter caetera ostenderas data mihi illa Divina miraculorum edendorum potestate. Vide quae supra 3: 35, 10: 42.

24. *Πάτερ, οὓς δέδωκάς μοι, Pater, quos dedisti mihi*] Cum effectu, *ita ut tradiderint se mihi.* Hoc non pro Apostolis tantum precatur sed pro omnibus credentibus, ut supra 20.

Θέλω] *Velim*, ut Marc. 6: 25, 10: 35, Matth. 12: 38.

Ἵνα ὅπου εἰμὶ ἐγὼ, ut ubi sum ego] Id est, *ubi futurus sum;* in coelo supremo. Supra 7: 34, 12: 26, 2 Tim. 2: 12.

Κἀκεῖνοι ὦσι μετ' ἐμοῦ, et illi sint mecum] Post resurrectionem, sicut ego.

Ἵνα θεωρῶσι τὴν δόξαν τὴν ἐμὴν, ut videant gloriam meam] *Ut coram spectent quo me honore affeceris.* Est enim pars quaedam beatitudinis amicos habere eius conscios ac testes.

Ἣν ἔδωκάς μοι] *Quam constituisti mihi dare.*

Ὅτι ἠγάπησάς με πρὸ καταβολῆς κόσμου, quia dilexisti me ante constitutionem mundi] Vide supra 5 et Matth. 25: 34.

25. *Πάτερ δίκαιε, Pater iuste*] Compellat Deum hoc nomine quia aequitati eius fit conveniens praemiis afficere eos qui mundo relicto ipsum coluerunt.

Καὶ ὁ κόσμος σε οὐκ ἔγνω, et mundus te non cognovit] Cohaeret sententia cum praecedentibus, ὅτι ἠγάπησας. Itaque non est interstinguendum complete post κόσμου. *Magna hominum pars non ostendit factis te sibi esse notum.* Agitur enim hic de cognitione activa, 1 Epist. 2: 4 et 4: 8.

Ἐγὼ δέ σε ἔγνων, ego autem te cognovi] Ostendi dogmate meo.

Καὶ οὗτοι ἔγνωσαν ὅτι σύ με ἀπέστειλας, et hi agnoverunt me a te missum] Factis ostenderunt se id credere.

26. *Καὶ ἐγνώρισα αὐτοῖς τὸ ὄνομά σου, et patefeci eis nomen tuum*] Proprietates tuas, ut supra 6.

Καὶ

Καὶ γνωρίσω, et patefaciam] Magis in colloquiis post resurrectionem, Luc. 24: 45, Act. 1: 3.

Ἵνα ἡ ἀγάπη ἣν ἠγάπησάς με ἐν αὐτοῖς ᾖ, ut dilectio qua dilexisti me in ipsis sit] Id est, ut eos tam bene institutos de te ames sicut me amas. Sic 1 Epist. 4: 9, ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐν ἡμῖν [*dilectio Dei in nobis*] est *erga nos*, qua nos prosequitur.

Κἀγὼ ἐν αὐτοῖς, et ego in ipsis] Ut mea dogmata et exemplum vitae tam bene inculcata magis magisque haereant eorum mentibus, Gal. 4: 19 et supra 14: 33.

CAPUT XVIII.

1. *Ἐξῆλθε, egressus est*] Extra Urbem, cuius portae etiam noctu patebant alta pace, praesertim festis diebus, cum tantae multitudini locus ad quietem intra Urbem non esset.

Πέραν τοῦ χειμάῤῥου, trans torrentem] Ad eum locum qua pedibus transitur, ut hic Syrus.

Τῶν κέδρων, cedrorum] Ita hic Graeci omnes codices: nec aliter in Graeca versione 2 Sam. 15: 23, 1 Reg. 2: 37. Alibi, ut 2 Reg. 23: 4, sine articulo κέδρων, sed ita ut appellativum esse appareat, cum alioqui Hebraea nomina scribantur cum accentu in ultima. Accedit quod Iosephus, belli Iudaici sexto et alibi, vallem adsitam κεδρῶνα, id est, *locum cedris consitum* vocat, quomodo montem Oliveti ἐλαιῶνα [*olivetum*], et sicut Graeci dicunt δαφνῶνα, πλατανῶνα [*locum lauris, platanis consitum*], et alia ad eam formam; ita ut dubitari non debeat quin cedris consiti fuerint margines huius torrentis. Nec movere quenquam debet quod nonnulli monuerunt Cedros Hebraeis dici ארזים. Multa enim sunt Cedri ita generaliter dictae genera, et inter ea unum unde nomen Graecum fluxit קדרין, quod exstat Gen. 6 in Chaldaica versione: quod Rabbini Nathan et Iosua Karchel extulerunt קדרונה. Hebraeis ergo dicitur *Torrens Cedri*, Graecis eodem significatu χείμαῤῥος τῶν κέδρων, quia in his collectivis singulare sumitur pro plurali, ut vidimus supra 15: 16. Solet autem Iohannes ubi nomina propria exprimit ad significa-

quam subduceretur: ut caeteri omnes acciperent promissum Spiritum et munus suum cum fructu auspicarentur, viderentque incrementa Regni Messiae.

10. *Ἔχων μάχαιραν, habens gladium*] Pro more peregrinantium in iis locis. Diximus ad Luc. 22: 38. Caetera vide ad Matthaeum.

Ἦν δὲ ὄνομα τῷ δούλῳ Μάλχος, erat autem nomen servo Malchus] Nomen frequens apud Syros: quomodo et patrio sermone vocabatur Philosophus is qui se Graece *Porphyrium* dixit. Etiam Arabes usurparunt, ut apud Iosephum apparet.

11. *Εἰς τὴν θήκην, in vaginam*] Vide ad Matthaeum.

Τὸ ποτήριον ὃ δέδωκέ μοι ὁ πατὴρ, calicem quem dedit mihi Pater] Vide de hac locutione ad Matth. 20: 22.

Οὐ μὴ πίω αὐτὸ, non bibam illum] Vin' tu prohibere quo minus impleam quod Patri placet? Vide locum non dissimilem Matth. 16: 23.

12. *Καὶ ὁ χιλίαρχος*] Vertas optime *Praefectus cohortis:* ita enim Latini vocant quem Graeci Latinae historiae Scriptores *χιλίαρχον* [*praepositum mille hominibus*], ut et Lucas in Actis saepius. *Tribunus* vero plerunque est qui toti legioni praeest. Erant et inter Iudaeos *χιλίαρχοι*, Num. 31: 14 et seqq., 1 Sam. 18: 13, 1 Par. 12: 20. Sed hic de eo agitur qui Romanam cohortem ducebat. Ideo apposite sequitur *καὶ οἱ ὑπηρέται τῶν Ἰουδαίων* [*et ministri Iudaeorum*].

Καὶ ἔδησαν αὐτὸν, et ligaverunt eum] Ab Iuda moniti ut cum magna circumspectione eum ducerent, quod solitus esset interdum e turba inconspicuus elabi. Vide Marc. 14: 44.

13. *Καὶ ἀπήγαγον αὐτὸν πρὸς Ἄνναν πρῶτον, et adduxerunt eum ad Annam primum*] Quod eius domus in proximo esset, et quia is magnae erat apud generum Caiapham auctoritatis, ex ipso discere voluerunt quonam et quomodo ducendus esset Iesus. Vide quae infra dicemus 24.

Ἦν γὰρ πενθερὸς τοῦ Καϊάφα, erat enim socer Caiaphae] Provectior aetate, affinitate iunctus, et cuius gratia Caiaphas Pontificatum acceperat.

Ὃς ἦν ἀρχιερεὺς τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου, qui erat Pontifex an-

anni illius] Quare quoties infra ἀρχιερεὺς simpliciter dicitur, Caiaphas est intelligendus, ut et apud Matthaeum aliosque Scriptores. Cur additum sit *eius anni*, dictum supra 11: 49. Et cum modo dixisset *primum ductum ad Annam*, tacite satis indicavit inde ductum ad Caiapham. Quod cum quidam deesse putarent textui addiderunt, ut ex Cyrillo discimus, contra omnes qui nunc exstant codices et interpretes. Adde quod satis hoc dictum intelligitur infra 15. Tum vero codex quo usus est Cyrillus alia quoque habebat afficta, ut infra 19: 30.

14. *Ἦν δὲ Καϊάφας ὁ συμβουλεύσας, erat autem Caiaphas qui consilium dederat*] In memoriam reducit dictum huius Caiaphae memoratum cap. 11, ut inde intelligatur quanto ille odio in Christum incensus fuerit, ut qui nulla alia prolata causa, praetextu utilitatis publicae, et quidem imaginario, interficiendum eum pro sententia ausus esset dicere. Pertinet autem hoc ad elevandam iudicii in Christum habiti auctoritatem.

15. *Καὶ ὁ ἄλλος μαθητὴς, et alius discipulus*] Certum est et in aliis et in his libris saepe abundare articulum; quem sensum et hic secutus est Syrus, vertens, *Unus ex discipulis aliis*. Et sane non est probabile aut ipsum Iohannem hic intelligi (cur enim Galilaeus cum esset minus interrogaretur ab adstantibus quam Petrus?) aut aliquem ex Duodecim, sed alium quendam Hierosolymitanum, non aeque manifestum fautorem Iesu: quales multi erant in Urbe, ut supra didicimus 12: 42. Valde mihi se probat coniectura existimantium hunc esse eum in cuius domo Christus coenaverat, ob id quod legitur Matth. 26: 18. *Ἦν γνωςὸς τῷ ἀρχιερεῖ, erat notus Pontifici*] Quippe civis eius urbis, non Galilaeus.

16. *Τῇ θυρωρῷ, ianitrici*] Mos erat Hebraeis etiam feminis uti ianitricibus: 2 Sam. 4: 6 in Graeco, ἡ θυρωρὸς τοῦ οἴκου ἐκάθαιρε πυρούς [*ianitrix domus purgabat triticum*].

Καὶ εἰσήγαγε τὸν Πέτρον, et introduxit Petrum] Ipsa ianitrix. Est enim sensus concisus. Dixit ille ianitrici ut intrare pateretur Petrum; quod illa fecit.

17. *Μὴ καὶ σὺ, nonne et tu*] Affirmantis apud Hebraeos. Vide quae apud Matthaeum.

18. *Οἱ δοῦλοι*] *Privata domus servitia.*

Καὶ οἱ ὑπηρέται] *Ministri publici.*

Ἀνθρακιὰν πεποιηκότες, cum fecissent struem carbonum] *Struem carbonum ad excitandum ignem luculentum.* Vide Marcum.

Ψύχος ἦν, frigus erat] Ut nocte primi veris.

Ἑστὼς, stans] Interdum stans, interdum sedens, incertus quid ageret, quem habitum praeferret.

19. *Περὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, de discipulis ipsius*] Cur discipulos colligeret, et nominatim duodecim primae admissionis.

Καὶ περὶ τῆς διδαχῆς αὐτοῦ, et de doctrina ipsius] Quaenam ea esset; tacite indicans esse factiosam et seditiosam.

20. *Ἐγὼ παῤῥησίᾳ ἐλάλησα τῷ κόσμῳ, ego palam locutus sum mundo*] *Παῤῥησίᾳ* est *palam*, ut supra aliquoties. *Palam*, inquit, *coram omnibus qui audire vellent docui:* quod non faciunt seditionum concitatores.

Πάντοτε ἐδίδαξα, semper docui] Quoties ulla se dedit occasio.

Ὅπου πάντες οἱ Ἰουδαῖοι, quo omnes Iudaei] Vulgo et hic est *πάντοτε*, repetitum, ni fallor, ex loco superiore. At *πάντες* legerunt Syrus, Arabs, Latinus.

Καὶ ἐν κρυπτῷ ἐλάλησα οὐδὲν, et in occulto locutus sum nihil] Id est, nihil studui celare: non aliud domi docui quam in publico: quod signum est magnae fiduciae.

21. *Τί με ἐπερωτᾷς, quid me interrogas*] Quasi dicat, Iam Synagoga movistis qui mihi credunt, iam me decrevistis capiendum, et nondum inquisivistis in mea dogmata, sed nunc demum ex me ea vultis discere? Quis hic mos agendi?

Ἐπερώτησον τοὺς ἀκηκοότας, interroga eos qui audierunt] Hoc iubet Lex, a testibus incipi; praesertim ubi multi suppetunt, ut hic. Audierant eum toties Pharisaei.

Ἴδε, οὗτοι οἴδασιν ἃ εἶπον ἐγὼ, ecce hi sciunt quae dixerim ego] Ipsi vestri satellites satis norunt qualia docuerim; scitis quid vobis retulerint. Vide 7: 46.

22. *Εἷς τῶν ὑπηρετῶν, unus ministrorum*] Metuens ne et ipse pro fautore rei haberetur.

Ῥάπισμα, alapam] Vide quae ad Matth. 26: 67. *Percussit super maxillam* Syrus hic. Sic solent facere qui ty-

tyrannis adulantur. Vide historiam 1 Reg. 22: 24, ubi est similiter in Hebraeo *Percussit super maxillam:* ῥαπισθεὶς ait eo loco Iosephus.

Οὕτως ἀποκρίνῃ τῷ ἀρχιερεῖ, siccine respondes Pontifici] Ut ille Act. 23: 4, qui Paulo dicebat, *Τὸν ἀρχιερέα τοῦ Θεοῦ λοιδορεῖς; [Pontifici Dei maledicis?]* Debetur quidem Magistratibus reverentia, sed non quae reis se tuendi libertatem tollat.

23. *Εἰ κακῶς ἐλάλησα, si male dixi*] Si quid dixi contumeliosius in Pontificem. Sic οὐκ ἐρεῖς κακῶς [*non maledices*] Act. 23: 5, ut et in Graeco Exod. 22: 28.

Μαρτύρησον περὶ τοῦ κακοῦ, palam dic de malo] Ostende me in legem illam Exodi peccasse. *Μαρτυρεῖν* est *palam dicere*, ut supra 13: 21. Fidenter hoc dicere poterat Dominus qui defendit se quidem, quod licebat et decebat, sed λοιδορούμενος οὐκ ἀντελοιδόρει, πάσχων οὐκ ἠπείλει [*cum malediceretur non maledicebat, cum pateretur non comminabatur*].

Εἰ δὲ καλῶς, τί με δέρεις, sin bene, quid me caedis] Qui in aequorum iudicum sunt potestate, iidem et in eorum tutela sunt contra vim omnem extra iudicium, et a ministris iudicum in hoc defendi, non violari debent. Et quae mox sequuntur de Pilati cognitione tacite ostendunt, ut et Acta Apostolorum saepe, Romanos Iudaeis fuisse aequiores, ac proinde iusto Dei iudicio accidisse ut Romanis parerent.

24. *Ἀπέστειλεν αὐτὸν, miserat ipsum*] Οὖν abest a plerisque codicibus, et rectius, ut opinor. Sed ut nodum solvas qui hic necti solet, ἀπέστειλεν verte *miserat*, ut ἔδησεν, Matth. 14: 3, *vinxerat:* ubi et alia attulimus exempla. Sic ἐκράτησε [*tenuerat*] Marc. 6: 17. Sic et paulo infra οὗ ἀπέκοψε ὁ Πέτρος τὸ ὠτίον, ubi Latinus recte, *cuius absciderat Petrus auriculam.* Cur autem hoc quod ante suo loco omiserat Iohannes hic inseruerit, ita demum intelligemus, si accentum ἐμφάσεως [*efficaciae*] indicem posuerimus non in voce ἀπέστειλεν sed in voce δεδεμένον [*vinctum*]. Narraturus enim Iohannes secundum Petri lapsum, causam praemittit, quod Petrus iam Iesum videret manere vinctum: quod Iohannes obiter notat factum fuisse ipsius Annae iussu, gravi in reum praeiudicio,

cum

cum ante id tempus satellitum imprudentiae id potuisset adscribi. Hoc igitur Petro omnem spem aequae cognitionis ademit.

25. *Ἑστὼς, stans*] Vide quae supra 18.

26. *Οὐκ ἐγώ σε εἶδον ἐν τῷ κήπῳ, nonne ego te vidi in horto*] Ut modo secundi ita nunc tertii lapsus causa affertur, quod valde sentiret se premi memoratione horti, et metueret ne violatae potestatis reus ageretur.

28. *Ἄγουσιν, ducunt*] Impersonaliter, id est, *ducitur Iesus.* Circumducitur per multa tribunalia, quo magis innocentia eius innotescat.

Ἀπὸ τοῦ Καϊάφα, a Caiapha] Ab eius aedibus. Sic Marc. 5: 35, *ἀπὸ τοῦ ἀρχισυναγώγου* [*ab Archisynagogo*]. Vide supra 16: 26.

Εἰς τὸ πραιτώριον, in praetorium] Vide Matth. 27: 27.

Ἦν δὲ πρωΐα, erat autem mane] Ne hoc quidem frustra additum. Ostenditur enim summa Senatorum festinatio. Iudicari solebat post nonam. Ante id tempus volebant peragi iudicium, ne imminente Sabbato aliquid accideret quo reus elaberetur.

Οὐκ εἰσῆλθον εἰς τὸ πραιτώριον ἵνα μὴ μιανθῶσι, non introierunt in praetorium ne pollverentur] Cum non possent omne cum alienigenis colloquium vitare, ita rem temperaverant, ut diebus sacris et praeparatoriis ad sacra, eos privatim accedere non liceret, sed publice, si quod urgeret negotium, alloqui eos possent. Petrus quoque in Actis Apostolicis a Cornelio missos primum pro foribus alloquitur, nec in aedes introducit nisi cognito eos esse de quibus a Deo erat praemonitus, Act. 10: 21, 22, 23. Alii vero existimant ideo Iudaeos praetorium non ingressos ne damnationis participes viderentur: nam statim a damnatione sacris vesci non licebat, ut notatum Maimonidae.

Ἀλλ' ἵνα φάγωσι τὸ πάσχα, sed ut ederent Pascha] Scilicet impolluti, salva religione; et nota τὸ πάσχα ad ea quae diximus Matth. 26: 2 et 17.

29. *Ἐξῆλθεν οὖν Πιλάτος πρὸς αὐτοὺς, exivit ergo Pilatus ad eos*] Non tam superstitiosus ut illi, sed aequi observantior, et hoc melior. Omnia enim haec suum ha-

habent momentum. Exiit autem in stadium ubi tribunal ponere solebat.

Τίνα κατηγορίαν φέρετε] *Κατηγορίαν* vocat *crimen*. *Quod crimen affertis*, quod vos alieno tempore huc adigit?

30. *Εἰ μὴ ἦν οὗτος κακοποιὸς, οὐκ ἄν σοι παρεδώκαμεν αὐτὸν, si hic non esset maleficus, eum tibi non tradidissemus*] Vide iniquitatem. Quod probationibus deerat, id suppleri volunt sua auctoritate. Simul, ut credibile est, aliqua attulerunt de Sabbato et similia.

31. *Λάβετε αὐτὸν ὑμεῖς, καὶ κατὰ τὸν νόμον ὑμῶν κρίνετε αὐτὸν, sumite eum vos, et secundum legem vestram iudicate eum*] Loro caedite: nam hucusque potestas illis salva permanserat post Iudaeam in provinciam redactam. Vide Matth. 10: 17, 2 Cor. 11: 24.

Ἡμῖν οὐκ ἔξεστιν ἀποκτεῖναι οὐδένα, nobis non licet interficere quenquam] Tacite innuunt Iesum tantorum criminum teneri ut omnino morte luenda sint: id autem non erat ipsorum potestatis. Nam si qui aliquando a Iudaeis sunt interfecti, id factum est motu populari; quanquam interdum praeiudicium quoddam praecesserat Senatus eos reos declarantis. Vide quae ad Matth. 5: 22.

32. *Ἵνα, ut*] *Ita factum est ut impleretur quod Iesus dixerat.*

Σημαίνων ποίῳ θανάτῳ ἤμελλεν ἀποθνήσκειν, significans qua morte esset moriturus] Non seditione populari, sed (quod peius erat) sententia hominis Gentilis quem ipsi abominabantur, sed sententia a Iudaeis extorta. Vide Matth. 20: 19 et 26: 45. Ipsum supplicii genus quo se afficiendum Christus indicaverat, supra 3: 14, 12: 32, Romanum non Iudaicum.

33. *Εἰσῆλθεν οὖν εἰς τὸ πραιτώριον πάλιν, introivit ergo in praetorium iterum*] *Πάλιν* hic non ad actum intrandi refertur (is enim repetitus non est), sed ad locum ubi fuerat antequam exiret. Simile loquendi genus habuimus supra 6: 15, 10: 17. Syrus quod abundaret haec particula, eam omisit. Intravit autem in praetorium Pilatus ut reum liberius interrogaret.

Σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, tune es Rex Iudaeorum] Nam delegati a Synedrio hoc praecipue crimine eum oneraverant: quod alii Euangelistae narrant. *Tune*, inquit,

es Rex ille quem Iudaei iampridem venturum sibi pollicentur? aut eum te esse praedicas?

34. *Ἀφ' ἑαυτοῦ σὺ τοῦτο λέγεις, ἢ ἄλλοι σοι εἶπον περὶ ἐμοῦ, a te hoc dicis, an alii dixerunt tibi de me*] Tot iam annis Praesidem agis et Imperii Romani maiestatem non negligenter tutaris, compertumne tibi est aliquid quod me Imperii turbati suspectum faceret? Quod si tibi nihil tale compertum est, sed alii hoc suggesserunt, vide ne vocis ambiguo fallaris. Ita prudenter ex Praeside id vult elicere quod ipsi ad ulteriorem responsionem viam paret.

35. *Μήτι ἐγὼ Ἰουδαῖός εἰμι, numquid ego Iudaeus sum*] Egone scire possum quid Iudaei ex suis libris sperent, aut sibi promittant?

Τὸ ἔθνος τὸ σόν] *Populares tui*, ut hic Syrus.

Καὶ οἱ ἀρχιερεῖς παρέδωκάν σε ἐμοί, et Pontifices tradiderunt te mihi] Expositio eius quod praecesserat, *Imo ipsi Pontifices*, proceres populi, istarum rerum intelligentes, *te huc adduxerunt* a se praeiudicatum.

Τί ἐποίησας, quid fecisti] Quo facto eos tam graviter offendisti? Hoc quoque Christo occasionem dat respondendi.

36. *Ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου*] *Regnum* a Prophetis promissum, *quod mihi vindico*, statim Imperii Romani non laedit; *non est enim indolis mundanae:* quo ferme sensu illa locutio *ἐκ τοῦ κόσμου* et supra usurpata est 8: 23, 15: 19. Hoc interest, quod ibi de moribus vitiosis mundi agitur, hic de potestate illa qua ubique utuntur qui Reges appellantur sensu vulgari. Idem mox dicit *ἐντεῦθεν* [*hinc*]. Narrantur apud Eusebium Iesu cognati rogati de ipsius Regno respondisse Domitiano, ὡς ἡ αὐτοῦ βασιλεία οὐ κοσμικὴ μὲν οὐδ' ἐπίγειος, ἐπουράνιος δὲ καὶ ἀγγελικὴ τυγχάνει [*regnum ipsius non esse mundanum aut terrestre, sed coeleste et angelicum*].

Οἱ ὑπηρέται ἂν οἱ ἐμοὶ ἠγωνίζοντο, ministri mei utique certassent] Si tale Regnum affectassem, quale cavere ad te pertinet, collegissem mihi stipatores armatos, ut solent qui talia conantur. Nunc paucos habui discipulos, et plerosque inermes; quid ad tantam vim inimicorum? et hos ipsos pugnare vetui.

Ἵνα

Ἵνα μὴ παραδοθῶ τοῖς Ἰουδαίοις, ne traderer Iudaeis] Hortatus essem meos, ut imperatores solent, ut pro me fortiter dimicarent, ne in potestatem venirem inimicorum: quo sensu *παραδοῦναι* [*tradere*] usurpatur Matth. 4: 12.

37. *Οὐκοῦν βασιλεὺς εἶ σύ, ergo Rex es tu*] מכדין Syrus, id est, *ergo*. Quandoquidem distinguis de Regno, aliquod ergo Regnum tibi vindicas?

Σὺ λέγεις] *Recte dicis:* Hebraismus. Rex sum certo sensu. Interrogatio Pilati tacite hoc ponebat. Noluit Christus simpliciter a se abdicare Regis titulum, ne videretur praeclara illa de venturo Rege vaticinia a se alienare. Haec est illa *καλὴ ὁμολογία* [*bona confessio*], 1 Tim. 6: 13.

Ἐγὼ εἰς τοῦτο γεγέννημαι, ego in hoc natus sum] Solent qui regnum sibi vindicant dicere se cum eo iure natos: Christus quoque se ostendit natum in hoc ut regnaret, Luc. 1: 32.

Καὶ εἰς τοῦτο ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον] *In hoc me ostendi et notum feci hominibus*, supra 3: 17, 19, 9: 39, 11: 27.

Ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ, ut testimonium perhibeam veritati] Subaudi, *et in hoc ipso situm est. Regnum meum:* non est coactivum, sed persuasivum. De locutione vide 5: 33.

Πᾶς ὁ ὢν ἐκ τῆς ἀληθείας] *Qui ingenio sunt veri amante.* Sic Rom. 2: 8, *τοῖς ἐξ ἐριθείας, his qui ingenio sunt contentioso.* Vide et supra 8: 47.

Ἀκούει μου τῆς φωνῆς, audit vocem meam] Hi mihi tanquam Regi sua sponte, vi nulla coacti, obediunt. Vide supra 10. Ex contrario dat intelligi homines falsi amantes (quales erant Iudaei, supra 8: 49) alieno a se esse animo; neque mirum si a talibus accusetur, cum veritas apud tales odium pariat.

38. *Λέγει αὐτῷ ὁ Πιλάτος, Τί ἐστιν ἀλήθεια; Dicit ei Pilatus: Quid est veritas?*] Ex Iesu responso Pilatus concepit Regnum quod Iesus sibi tribueret non magis Imperio Romano obesse quam id quod Stoici Sapienti suo tribuunt. Obiter autem quaerit, cuius generis sit illa veritas cuius se Magistrum profiteatur; sed ita ut non instet, quasi de re ad Iudicis officium nihil pertinente.

Πρὸς τοὺς Ἰουδαίους, ad Iudaeos] Ad Pontifices, adstante corona populi.

Ἐγὼ οὐδεμίαν αἰτίαν εὑρίσκω ἐν αὐτῷ, ego nullum invenio in eo crimen] *Αἰτία* hic, ut saepe apud Graecos, est *crimen*. Sic et infra 19: 4 et 6. Sic *αἰτία θανάτου* Act. 13: 28, *crimen capitale*. Sensus est ferme similis ei qui Gallioni tribuitur Act. 18: 15. Video quidem aliquid esse inter vos controversiae, sed eius generis quae in disputationibus versetur, quae non sit forensis cognitionis: non est hic *ἀδίκημα ἢ ῥᾳδιούργημα* [*iniuria aut facinus*].

39. *Ἔστι δὲ συνήθεια ὑμῖν, est autem consuetudo vobis*] *Consuetudo in vestri gratiam introducta*. Vide quae ad Matthaeum.

Τὸν βασιλέα τῶν Ἰουδαίων, Regem Iudaeorum] Contemtim; quasi dicat, Si qui vestrum tales homines regio titulo dignantur, nos Romani id non curamus: nihil ad nos id pertinet: permittimus vobis haec somnia.

40. *Ληστής, latro*] Id est *φονεύς* [*homicida*], ut Act. 3: 14, caput cruentae seditionis.

CAPUT XIX.

1. *Τότε οὖν, tunc ergo*] Cum nihil proficeret Pilatus isto commento de die festo.

Ἐμαστίγωσε, flagellavit] Tanquam quaestionis habendae gratia, consilio interim satiandi iram populi, ut ad Matthaeum est annotatum.

2. *Καὶ ἱμάτιον πορφυροῦν, et vestem purpuream*] *Chlamydem coccineam* alii. Syrus hic ארגונא, quod respondet Hebraeo ארגמן, quod *πορφύραν* [*purpuram*] vertere solent Graeci. Est autem color aut idem qui תולע et שנים dicitur, et Graecis *κόκκινον* vertitur, aut sane proximus, ita ut Hebraeorum Magistri utrumque interpretentur per *cramosinum*. Et Esai. 1: 18, ubi Graece est *ὡς φοινικοῦν* [*ut purpureum*], Latina versio habet *ut coccinum*. *Ἱματίου* autem vox hic generalem habet notionem, non illam specialem pallii.

3. *Ῥαπίσματα, alapas*] Vide supra.

4. *Οὐδεμίαν αἰτίαν, nullum crimen*] Id est, ne tantillum quidem ob quod flagris caedi debuerit. Ita ipse se ini-

iniquitatis damnat, qui populo irato obsequens donaverat poenam hominis innocentis.

5. *Ἴδε ὁ ἄνθρωπος, ecce homo*] Videte eius miseriam, et quam ridiculum sit in ipso crimen regni affectati. Vide infra 14.

6. *Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ὑπηρέται, Pontifices et ministri*] A quibus initium factum in populum manavit.

Ἐκραύγασαν, clamabant] Vide quae ad Matthaeum.

Λάβετε αὐτὸν ὑμεῖς καὶ σταυρώσατε, sumite eum vos et cruci affigite] Quasi dicat, Vos hoc, si libet, facite vestro periculo: meum non est damnare insontem. Non ius concedit, sed mavult alienum quam suum esse crimen.

7. *Ἡμεῖς νόμον ἔχομεν, nos legem habemus*] Cum non persuaderent crimen adversus Imperium Romanum, legem suam urgent, nempe illam de Pseudoprophetis Deut. 18: 20.

Ὅτι ἑαυτὸν υἱὸν Θεοῦ ἐποίησεν, quia Filium Dei se fecit] *Υἱὸν Θεοῦ*, id est, Messiam ut notavimus supra 1: 49, 10: 36 et ad Matth. 26: 63. Si mori debet qui Prophetam se dicit cum non sit, mori multo magis debet qui Messiam se dicit cum non sit, cum Messias et Propheta esse debeat et plusquam Propheta. Vide supra 4: 25. *Se fecit*, id est, se eum esse finxit. Sic et supra 5: 18, 8: 53, 10: 33 et mox 12.

8. *Μᾶλλον ἐφοβήθη, magis timuit*] Metuens ob res miras de eo auditas ne forte verum esset ortum eum Divino satu, sicut Romani et Graeci de Heroibus suis credebant. Vide quae diximus ad Matth. 27: 54.

9. *Εἰς τὸ πραιτώριον πάλιν, in praetorium iterum*] Novae accusationis causa novam instituturus interrogationem.

Πόθεν εἶ σύ] Id est, *unde ortus*. Vide quae diximus supra 7: 27.

Ἀπόκρισιν οὐκ ἔδωκεν αὐτῷ, responsum non dedit ei] Secutus quod ipse praeceperat, *ne margaritae porcis obiicerentur*. Vide quae ad Matth. 26: 63. Nihil aequi exspectari poterat ab eo qui verberari in gratiam plebis iratae iusserat eum quem noverat et fatebatur innocentem. Nec intelligere poterat Pilatus quae esset vis Hebraicae locutionis, *Filius Dei*. Tum vero quantum satis est iam ante dixerat Iesus, cum se professus erat *in hoc natum ut Rex esset amantium veritatem*, supra 18: 37.

10. *Ὅτι ἐξουσίαν ἔχω σταυρῶσαί σε, me potentiam habere te cruci affigendi*] Ἐξουσία hic est non *ius* proprie, sed *efficacia talis quae quod vult aequum aut iniquum facile effectum dat*, ut supra 10: 18. Sic Eccl. 9: 13, Ἄπεχε ἀπὸ ἀνθρώπου ὃς ἐξουσίαν ἔχει τοῦ φονεύειν [*Longe abesto ab homine potentiam habente occidendi*]. Hoc sensu vocem *licere* usurpavit Cicero pro Rabirio, Iudices alloquens: *Si enim quod liceat quaeritis, potestis tollere e civitate quem vultis*.

Ἀπολῦσαί σε] *Impunitum dimittendi*, ut supra 18: 39. Pilatus parum memor officii quid valeat iactat; et se damnat, qui tam potens, plebi furenti serviliter morem gerit.

11. *Οὐκ εἶχες ἐξουσίαν οὐδεμίαν κατ' ἐμοῦ, non haberes potentiam adversus me ullam*] Non haberes talem *potentiam* sive *facultatem* quam iactas in me: facile eam evaderem, ut antehac insidias et seditiones multas.

Εἰ μὴ ἦν σοι δεδομένον ἄνωθεν, nisi tibi datum esset e locis superis] Inde scilicet unde ortus sum; tacite enim hoc indicat. *Ἄνωθεν* est *ex coelo*, ממעל Iob. 3: 4, quod et ἐξ ὑψίστων [*ex altissimis*] vertitur Iob. 31: 2. Sic supra 3: 31, Iac. 1: 17, 3: 15, 17. Cum autem dicit *datum e locis superis*, non illam communem significat permissionem quae multa relinquit ordini naturali, sed ex gravissimis causis deliberatam rem in consilio Divino, quae omnia impedimenta undique amoverat. Hoc modo nactus est Pilatus potentiam in Iesum. Ita et suam indicat dignitatem et Pilatum modestiae admonet. Vide Luc. 22: 53.

Διὰ τοῦτο, propterea] Relatio est ad aliquid quod subticetur, sed quod facile ex dictis intelligi potest: Ideo quia talis sum cuius curam tam peculiarem gerat Deus, quod scilicet Iudaei ex vaticiniis scire possunt, tu non aeque potes, nec aeque teneris.

Ὁ παραδιδούς με σοί] Singulare pro plurali. *Quisquis is qui me tibi tradidit*, qui causa fuerunt cur ut reus ad te ducerer; Iudas praecipue, secundo loco Senatus, tertio populus.

Μείζονα ἁμαρτίαν ἔχει, maius peccatum habet] Non cares tu culpa qui innocentem non modo non defendis sed oneras; sed minus delinquis, quia tibi non tam promtum

est

est nosse in quem delinquas. Atrocitatem iniuriae auget cognita aut cognosci quita qualitas eius cui infertur. Damnat Christus sententiam quae peccata statuit paria, ut et Luc. 12: 48, Matth. 10: 15.

12. Ἐκ τούτου] *Ex quo* conscientiam suam peccati convictam sentiebat. *Propter hoc* Syrus: ut et supra 6: 66.

Ἀπολῦσαι, *dimittere*] Sume sensu quo supra comm. 10. Quaerebat obtentus quibus eum favorabiliter dimitteret.

Οὐκ εἶ φίλος τοῦ Καίσαρος] *Non es amicus Caesaris*, id est, ostendis te non esse fidum Caesari: ut saepe εἶναι sumitur pro *ostendi*.

Πᾶς ὁ βασιλέα ἑαυτὸν ποιῶν] *Quicunque* in provinciis Romanis *Regem se asserit* iniussu Imperatoris.

Ἀντιλέγει τῷ Καίσαρι, *resistit Caesari*] Ἀντιλέγειν hic ut et Luc. 2: 34, est *repugnare*. Nam Hebraeis *dicere* saepe est *facere* aut *moliri*. Partes Imperatoris Romani sibi vindicat qui sine eius auctoritate vult regnare.

13. Ἀκούσας τοῦτον τὸν λόγον, *cum audisset hos sermones*] Suspicacissimus erat Tiberius, et sub illo minima quaeque veniebant in crimen Maiestatis, ut ex Tacito et Suetonio apertissimum est. Apud talem dominum qualiscunque provincialium accusatio adferebat periculum: cuius timori succumbens Pilatus, plane ut Caiaphas, iniuste agere quam pati mavult: quod fere est ingenium eorum qui rempublicam tractant.

Ἐπὶ τοῦ βήματος, *pro tribunali*] In xysto sive stadio tecto. Vide quae ad Matthaeum.

Λιθόστρωτον, *lithostrotum*] Pari de causa forum Constantinopoli dictum πλακωτὸν [*crustratum*], quia nimirum, ut Zonaras Constantino loquitur, κατέστρωτο λιθίναις πλαξὶ [*stratum erat crustis e lapide*].

Ἑβραϊστὶ δὲ Γαββαθᾶ, *Hebraice autem Gabbatha*] Ἑβραϊστὶ intellige sermone eius temporis. Significat βῆμα, *locum excelsum*, qualia erant Romanorum tribunalia. Syri saepe ב mutant in פ. Ideo hic אתפיפג. Differt enim lingua Antiochena ab Hierosolymitana. Haec dicit Ioseph, illa Iauseph; haec Ioram, illa Iuram: haec Iosias, illa Iusias: haec Golgatha, illa Goltha. Mos erat Romanorum Praesidum non pronuntiare nisi pro tribunali, qui locus et Ius dicitur.

14. *Ἦν δὲ παρασκευὴ τοῦ πάσχα, erat autem praeparatio Paschatis*] Et simul *προσάββατον* [*prosabbatum*], Marc. 15: 42. Vide quae ad Matthaeum. Significat non sine speciali Dei providentia rem ita directam, quandoquidem et Christi mors vere erat praeparatio ad transitum nostrum in vitam meliorem.

Ὥρα δὲ ὡσεὶ ἕκτη, hora fere sexta] Id est, tempore צהרים [*meridiei*], cum sol maxime fulget. Non significatur praecise fuisse meridies, sed illa pars diei quae est inter *mane* בקר et ערב *vesperam*. Vide quae ad Matthaeum. Solet ὡσεὶ et apud alios et apud nostros Scriptores nonnihil habere latitudinis.

Ἴδε ὁ βασιλεὺς ὑμῶν, Ecce Rex vester] Exprobrat illis quod tam stulti multi inter ipsos fuerint qui talem hominem pro Rege habuerint.

15. *Ἆρον, ἆρον, tolle, tolle*] Vide quae ad Matthaeum.

Οὐκ ἔχομεν βασιλέα εἰ μὴ Καίσαρα, non habemus Regem nisi Caesarem] *Ἔχομεν*, id est, *agnoscimus*. Mos erat Graecorum et Hellenistarum quem Romani vocabant *Imperatorem* appellare *βασιλέα*, quia potestas erat similis. Deo ita res et verba dirigente, Iudaei et spem de Messia abdicant, et se ob bella postea excitata rebellionis damnant. Tantum potest ira ut saepe dicantur quae maxime nocent. Solebant dicere *non habemus Regem nisi Deum*, quod est in Thalmude.

16. *Παρέδωκεν αὐτὸν αὐτοῖς*] Non in manus tradit; nam traditus est militibus ex more Romano: sed *largitus est ipsum illorum odio*, *ἐχαρίσατο* Act. 25: 11, 16.

Παρέλαβον, acceperunt] Id est, *acceptus est:* Nam subauditur nominativus *οἱ παραλαβόντες*, *quorum id erat officium*, milites scilicet.

17. *Ἐξῆλθεν, exivit*] Extra Urbem, ut Matth. 27: 32. De caeteris vide quae eo loco.

19. *Τίτλον, titulum*] *Τίτλος, πτυχίον ἐπίγραμμα ἔχον* [*tabella inscriptionem habens*] Hesychio. Latinam vocem hoc sensu usurpat Suetonius. *Tabulam* non male dixerunt Syrus et Arabs. Hebraeis est לוח.

20.

20. Ἐγγὺς ἦν ὁ τόπος τῆς πόλεως, *prope urbem erat locus*] In suburbano, ut solebant esse loca suppliciorum.

21. Μὴ γράφε, Ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, *ne scribe, Rex Iudaeorum*] Id enim ita accipi poterat quasi populus Iudaeorum eum pro Rege habuisset.

Ἀλλ' ὅτι ἐκεῖνος εἶπε, *sed quod ipse dixerit*] Id est, quod id nominis temere sibi arrogaverit.

22. Ὁ γέγραφα, γέγραφα, *quod scripsi, scripsi*] Id est, *scribi iussi*, ut supra 1, ἐμαςίγωσε [*flagellavit*]. Secundum γέγραφα est *pro scripto habeo, scriptum manere volo.* Similis πλοκὴ [*copulatio*] Matth. 5: 37. Agesilaus apud Xenophontem ἀπεκρίνατο, ὅτι μεταγράψει μὲν οὐδὲν ὧν ἀπεγράψατο [*respondit, nihil se mutaturum de iis quae scripsisset*]. Vides hic τὸ ἀκαμπὲς [*ingenium flecti nescium*] Pilati Philoni notatum.

23. Ἔλαβον τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, *acceperunt vestimenta eius*] Pluralis vox sensu singulari, ut diximus ad Matth. 27: 31 et supra 13: 4, id autem ideo quia pallium pluribus partibus constabat.

Καὶ ἐποίησαν τέσσαρα μέρη, *et fecerunt quatuor partes*] Facile id fieri potuit, quia Iudaeorum vestis exterior quatuor partibus constabat, quarum extimae orae כנפות Hebraeis, πτερύγια Graecis, Deut. 22: 12. Hae partes fibula iungebantur.

Ἄῤῥαφος] *Sine commissura*, continuo textu, non iuncta fibulis. Iosephus de Pontificis tunica: Ἐςὶ δ' ὁ χιτὼν οὗτος οὐκ ἐκ δυοῖν περιτμημάτων ὥςε ῥαπτὸς ἐπὶ τῶν ὤμων εἶναι [*Erat autem tunica ista non ex duabus partibus ita ut super humeros confibularetur*], etc.

24. Μὴ σχίσωμεν αὐτὸν, *ne scindamus eam*] Inutilem futuram si scinderetur.

Ἀλλὰ λάχωμεν περὶ αὐτοῦ, *sed sortiamur de illa*] Sic Probus apud Vopiscum cum equus in commune obtigisset in praeda, *In urnam milites iussit nomen suum mittere ut aliquis eum sorte ductus acciperet.* Pro *urna* est *galea* apud Virgilium et Papinium.

Διεμερίσαντο, *partiti sunt*] Dixit hoc David de se proverbialiter Ps. 22: 18, ut indicaret inimicos laetatos suis spoliis. At Dei providentia factum est ut haec et alia eiusmodi in Christo implerentur perfectius, non modo

secundum sensum proverbialem, sed et κατὰ πόδας [*verbotenus*], ut appareat in ipso esse complementum omnium quae Veteribus contigerant.

25. *Παρὰ τῷ ςαυρῷ, iuxta crucem*] Ita tamen ut intercedente militum turba propius ad crucem accedere prohiberentur, Matth. 27: 55.

Ἡ μήτηρ αὐτοῦ, mater eius] Neque periculo suo, neque tristitia spectaculi, neque probris absterrita quominus Filii ultima mandata exciperet, et re ipsa ostenderet memorem se eorum quae ab Angelo didicisset. Praesagium fortitudinis Christianae etiam in sexu infirmiore apparituræ.

Μαρία ἡ τοῦ Κλωπᾶ, Maria Cleopae] *Filia Cleopae*, ut diserte habet Arabs. Vide quae ad Matthaeum.

26. *Τὸν μαθητὴν παρεςῶτα ὃν ἠγάπα, discipulum adstantem quem diligebat*] Ut supra 13: 23.

Γύναι, mulier] Ut supra 2: 4.

Ἰδοὺ ὁ υἱός σου, ecce filius tuus] Hic tibi pro me filii erit loco, hic tibi filii officia exhibebit, ut sic etiam in ipsa adimpleretur id quod Christus piis promisit Matth. 19: 29. Tertullianus adversus haereticos de Iohanne: *Quem loco suo filium Mariae demandavit.*

27. *Ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου, ecce mater tua*] Quam tu ut matrem posthac observaturus es. Sic apud Virgilium IX Aeneidos, Ascanius Euryalo de Euryali matre:

Namque erit ista mihi genitrix. —

Ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας, ex illo tempore] Manuscriptus quem saepe iam laudavi habet ἐκείνης τῆς ἡμέρας [*illa ipsa die*].

Εἰς τὰ ἴδια] *In domicilium suum.* Vide quae ad Luc. 2: 49, supra 16: 32. Sic quod Hebraice est אל־ביתו [*in domum eius*] Esth. 5: 10 et 6: 12, Graece vertitur εἰς τὰ ἴδια. Notavimus alibi Iosephum Mariae coniugem cum haec gererentur fuisse mortuum.

28. *Ὅτι πάντα ἤδη τετέλεςαι, omnia iam consummata*] Quae ad ipsius statum humilem pertinebant et intellige praeteritum poni pro proxime futuro. Vide Matth. 26: 28 et quae ibi notata, et supra 16: 32, 33.

Ἵνα, ut] Ἐκβατικὸν [*eventus significativum*], ut iam saepe notavimus.

Δι-

Διψῶ, sitio] Quippe et cruciatu et sanguinis fluxu sitim contraxerat.

29. *Ὄξους, aceto*] Puto esse vinum illud factitium quod apponi solebat ad crucem. Nam id ὄξος appellari ad Matthaeum notavimus. Erat autem is potus et per se amarus et eo magis quia in supplicio dabatur.

Ὑσσώπῳ, hyssopo] Calamo eius arboris, ut ad Matthaeum.

30. *Τετέλεσται, consummatum est*] *Finis adest passionum.* Proverbiale est. Homerus:

——— Τὰ δὴ νῦν πάντα τελεῖται.

[——— *Habent nunc omnia finem.*]

Philoxenus moriturus apud Comicum:

Τέλος ἔχει τὰ πάντα μοι.

[*Cuncta habent finem mihi.*]

Κλίνας τὴν κεφαλὴν, inclinato capite] Ut solent moribundi. Ovidius:

Sic corpus moriens iacet, et defecta vigore
Ipsa sibi est oneri cervix humeroque recumbit.

Παρέδωκε τὸ πνεῦμα, tradidit spiritum] Pia est locutio apud Hebraeos illos, qui iudicium post hanc vitam credebant, recepta, qua qui moritur dicitur *spiritum tradere* Deo scilicet eius auctori, ut is de eo statuat. Vide Eccl. 12: 7.

31. *Ἵνα μὴ μείνῃ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ τὰ σώματα ἐν τῷ σαββάτῳ, ne corpora sabbato in cruce remanerent*] Quia longa permansione corporum in patibulo Terra sancta contaminari dicitur in Lege, Deut. 21: 23, collegerunt ex similitudine rationis Legisperiti etiam diem praesertim tam solennem contaminatum iri tali spectaculo. Festinant autem ut tollantur, non tantum ante vesperam qua Sabbatum inchoatur, sed etiam ante horas proximas quae parandis sacro animis ac corporibus debebantur. Erat quidem depositio facienda non per Iudaeos sed per milites Romanos; verum Iudaei partem *αὐτονομίας* [*iuris utendi suis legibus*] sibi concessae in eo ponebant, ne quid publice etiam a Romanis fieret quod tempus festum dedeceret. Vide quae ad Matth. 26: 5.

Ἐπεὶ παρασκευὴ ἦν, quoniam praeparatio erat] Tempus ipsum praeparationi destinatum iam imminebat, ערב שבת

[*ves-*

[*vespera sabbati*], ex quo tempore tota dies *κατὰ συνεκδοχὴν* [*per complexionem*] nomen habebat. Vide infra 42.

Ἦν γὰρ ἡ μεγάλη ἡμέρα ἐκείνη τοῦ σαββάτου, erat enim magnus dies ille Sabbati] In Sabbatum sequens incidebat dies maxime festus Paschatis. Itaque festinabant non modo ob Sabbatum sed et ob Pascha. Vide Matth. 26: 2.

Ἵνα κατεαγῶσιν αὐτῶν τὰ σκέλη] Personale pro impersonali, quod per passivum Latine exprimitur, *ut frangerentur crura*. Ait Lactantius, quem sequuntur alii, factum hoc ex more Romano. Nimirum qui damnati erant mori in cruce, quae lenta mors (ita ut in Martyrologiis reperiamus qui dies quinque, alios qui triduum in cruce vixerunt), iis interdum accidebatur mora supplicii, sed compensatione non exigui cruciatus, id est, crurifragio, ne de poenae gravitate nimium decederet. Erat alioqui crurifragium poena distincta a cruce.

Καὶ ἀρθῶσιν, et tollerentur] Ut ita mortua corpora tolli de cruce possent.

33. *Ὡς εἶδον αὐτὸν ἤδη τεθνηκότα, ut viderunt eum iam mortuum*] Viderunt ex indiciis, aut etiam compererunt ex relatu adstantis Centurionis, qui eius mortem observaverat. Vide ad Matthaeum.

34. *Λόγχῃ αὐτοῦ τὴν πλευρὰν ἔνυξε, lancea latus eius aperuit*] *Percussit* vertit Syrus, id est, perfodit, nimirum dubitans an vere esset mortuus, et experiri volens an sensu ictus se esset commoturus. Solebant autem speculatores habere lanceas. Suetonius Claudio id docet: et *λογχοφόροι* [*lancearii*] circa Vespasianum, apud Iosephum Belli Iudaici III cap. 8.

Αἷμα καὶ ὕδωρ, sanguis et aqua] Tacto pericardio, in quo est aqua et sanguis circum. Nondum autem refrixerat corpus, ita ut fluxum facile ferret.

35. *Καὶ ὁ ἑωρακὼς μεμαρτύρηκε*] Locutio inversa pro eo quod esset *qui testatur is vidit*, ut supra 7: 28 et alibi. Ideo autem hoc de testimonii sui certitudine tam diserte inculcat ut etiamsi ex prioribus non constaret Christum esse mortuum, hinc certe constaret; cum id vulnus, si vixisset, omnino fuisset letale. Quintilianus inter signa necessaria futuri ponit, mori necesse esse eum cuius cor est vulneratum. Galenus dat certi theorematis exemplum,

εἴ τις ἐςὶ καρδιότρωτος, ἐκεῖνος ἀποθανεῖται [*si quis in corde vulneratus est, is morietur*]. Mos est Iohannis de se in tertia persona loqui.

Ἵνα ὑμεῖς πιςεύσητε, ut vos credatis] Quo magis vos Christiani credatis vere mortuum esse Iesum, ac proinde etiam vere a mortuis resuscitatum. Sic *credere* aliquoties supra usurpavit de augmento.

36. *Ὀςοῦν οὐ συντριβήσεται ἀπ' αὐτοῦ, os non conteretur ex eo*] Putant plerique respici legem de Agno Paschali. Potius crediderim spectari locum Ps. 34: 20, ubi specialis Dei cura pro homine pio describitur.

37. *Ὄψονται εἰς ὃν ἐξεκέντησαν, videbunt quem transfixerunt*] Sic habuit haud dubie aliqua Graecarum versionum: nam et in multis libris ea lectio reperitur, a Symmacho, Aquila aut Theodotione. Hoc quoque tralatitie dictum a Deo, de se contemto, evenit in Iesu *κατὰ πόδας* [*verbotenus*], ut et alia vaticinia. *Videbunt* autem illud, de Iesu sumtum, videtur optime intelligi de die Iudicii. Vide Matth. 26: 64, ubi est *ὄψεσθε* [*videbitis*].

38. *Ὢν μαθητής*] *Ut qui discipulus esset:* ita recte Syrus explicat.

Κεκρυμμένος δὲ διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων, occultus autem propter metum Judaeorum] Quales multi e primoribus, supra 12: 42. Metuebat contumeliam excommunicationis.

Ἵνα ἄρῃ] *Ut de cruce tollere sibi liceret*, ut supra 31. En ut subito supplicii indignitas timidum animaverit, et nullo intervallo ultimum contemtum secuta sit aliqua gloria, viro illustri mortui amicitiam profitente, qui vivi dissimulaverat.

Καὶ ἐπέτρεψεν ὁ Πιλάτος, et permisit Pilatus] Facilitate obvia apud Romanos Praesides. Vide quae ad Matthaeum.

39. *Ὁ ἐλθὼν πρὸς τὸν Ἰησοῦν νυκτὸς τὸ πρῶτον, qui venerat primum ad Iesum nocte*] Id est, *antehac*, ut hic habet Syrus. *Πρῶτον* pro *πρότερον* [*prius*], ut supra 1: 15.

Μίγμα σμύρνης καὶ ἀλόης, mixturam myrrhae et aloës] Quae aromata ad hunc usum optima habebantur. Apud Aëtium est *νεκροῦ σμύρνισις* [*mortui myrrhatio*], et alibi

σμυρ-

σμυρνισμός. *Μίγμα* est רק 2 Par. 16: 14. Eadem ad odorandas Regum vestes adhibita, Ps. 45: 9.

Ὡσεὶ λίτρας ἑκατὸν, libras fere centum] Signum et opulentiae Nicodemi et non parci affectus. Notandum autem in magno aromatum cumulo deponi solita magnatum corpora, ut apparet versu sequente, et 2 Par. 16: 14. Sic et Iacobi Patriarchae corpus Hebraei memorant aromatibus induruisse, ita ut nulla manu tangeretur. Quibus locis collatis apparet aliam hanc esse pollincturam et sumtuosiorem vulgari illa quae per unctionem fiebat. Adde quae ad Matth. 26: 12.

40. *Καὶ ἔδησαν αὐτὸ ὀθονίοις, et ligaverunt illud linteis*] *Ὀθόνια* intellige illas fascias, תכריכין Hebraeis, quibus corpus involutum fuisse supra diximus 11: 44. Itaque quod hic est *ἔδησαν* Syrus vertit כַרכו id est, *involverunt*, verbo utens unde illud Hebraeum nomen est quod modo dixi. Vide et quae ad Matthaeum.

Μετὰ τῶν ἀρωμάτων, cum aromatibus] Non unxerunt ob temporis angustias, sed aromata apposuerunt, uncturi primo commodo tempore.

Ἐνταφιάζειν] Referendum hoc ad *ὀθόνια*. *Ἐνταφιάζειν* est *praeparare ad sepulturam*; sive involvendo, ut hic, sive ungendo, quod proprie חנט, ut apparet ex voce Syriaca et Arabica חנוטא quae *μίγμα* [*mixturam*] significat, supra 39.

41. *Ἦν δὲ ἐν τῷ τόπῳ, erat autem in loco*] *Τόπον* [*locum*] hic vocat regionem illam suburbanam.

Μνημεῖον καινὸν, ἐν ᾧ οὐδέπω οὐδεὶς ἐτέθη, monumentum novum, in quo nondum quisquam positus fuerat] Ne quis alius surrexisse crederetur.

42. *Διὰ τὴν παρασκευὴν τῶν Ἰουδαίων, propter praeparationem Iudaeorum*] Refer ad *ἔθηκαν* [*posuerunt*]. Festinarunt ibi deponere nondum unctum, quod alioqui facturi fuerant ni tempus ursisset. *Παρασκευὴ τῶν Ἰουδαίων* dictum ut supra 2: 6, 13 et 5: 1.

Ὅτι ἐγγὺς ἦν τὸ μνημεῖον] Per *παρένθεσιν* [*parenthesin*] legendum, quasi dicat: Ne miremini ibi tam cito instante ipso puncto festae praeparationis potuisse deponi: *erat enim in proximo monumentum;* ad quinquaginta aut sexaginta passus, ut aiunt qui ea loca lustrarunt.

CA-

CAPUT XX.

1. *Τῇ δὲ μιᾷ τῶν σαββάτων, primâ autem hebdomadis*] Quae dies more Hebraeo coeperat ab occasu solis Sabbati.

Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ, Maria Magdalene] Unam praecipuam nominat pro pluribus. Sic Marc. 15: 47, si cum Matthaeo conferas.

Ἔρχεται πρωῒ σκοτίας ἔτι οὔσης, venit mane cum adhuc tenebrae essent] Fine noctis exiit, pervenit ubi nonnihil illuxerat. Ostenditur mulieris sedulitas, quae sublato impedimento legitimo Sabbati et naturali noctis, nullum tempus officio vacare permisit.

Ἠρμένον ἐκ τοῦ μνημείου, ablatum a monumento] Ablatum ab ore specus et seorsim positum, Matth. 28: 11. Ergo ἐκ est ἀπὸ, ut et alibi.

2. *Τρέχει οὖν, currit ergo*] Breviter hic tantum narrat quod mox exsequetur fusius. Hic enim occasio refertur quae Petrum et Iohannem ad sepulchrum perduxit; mox quomodo rei gestae ordo singulatim cognitus fuerit.

Καὶ ἔρχεται πρὸς Σίμωνα Πέτρον, καὶ πρὸς τὸν ἄλλον, et venit ad Simonem Petrum et ad alterum] Ad omnes quidem Discipulos numero undecim, sed ita ut cum his tanquam eminentibus peculiariter sermonem conferret.

Ἦραν τὸν Κύριον ἐκ τοῦ μνημείου] Hebraismus, pro *Sublatus est Dominus e monumento.* Viderat quidem ipsum, sed φάντασμα [*spectrum*] crediderat, ut et ipsa referente alii, Luc. 24: 21—25.

Καὶ οὐκ οἴδαμεν ποῦ ἔθηκαν αὐτὸν, et nescimus ubi posuerint eum] Ubi relictum sit corpus: in via, an in sepulchro alio.

3. *Εἰς τὸ μνημεῖον, in monumentum*] Laxius sic dictum; id est, *intra septum.* Vide quae ad Matthaeum.

4. *Προέδραμε τάχιον τοῦ Πέτρου, praecurrit citius Petro*] Aetate velocior.

5. *Καὶ παρακύψας, et cum se inclinasset*] Capite in specum intromisso.

Τὰ ὀθόνια] *Fascias* illas, de quibus supra in Lazari historia.

Οὐ

Οὐ μέν τοι εἰσῆλθεν, non tamen introivit] Iuvenili quadam ἀπροσεξίᾳ [*incuria*].

6. *Ἔρχεται οὖν Σίμων Πέτρος, venit ergo Simon Petrus*] Aetate prudentior, eoque diligentius omnia explorans.

Εἰσῆλθεν εἰς τὸ μνημεῖον, introivit in monumentum] Μνημεῖον hic intellige ipsam speluncam.

7. *Τὸ σουδάριον, linteum*] Vide supra 11: 44.

Χωρὶς ἐντετυλιγμένον εἰς ἕνα τόπον, separatim involutum in unum locum] *Εἰς ἕνα τόπον*, id est, loco proprio et peculiari. Haec tam accurata collocatio linteorum amovebat furti suspicionem. Fures enim festinant, nec agunt aliena a suo instituto.

8. *Καὶ εἶδε καὶ ἐπίστευσεν, et vidit et credidit*] Credidit certo abesse corpus, quod Mariae Magdalenae referenti non crediderat, et de quo conspectis fasciis dubitaverat.

9. *Οὐδέπω γὰρ ᾔδεισαν τὴν γραφὴν, nondum enim sciebant Scripturam*] Est αἰτιολογικὸν τοῦ σιωπωμένου [*redditio rationis ad id quod subticetur*], quasi dicat: Corpus illud vitae redditum nondum credebat Iohannes: nam et ille et Discipuli alii nondum satis perceperant id quod Scriptura praedixerat de eius resurrectione. Saepe quidem audiverant Dominum id pollicentem, sed rei magnitudo et ingenii tarditas obstabant quo minus hoc in animum admitterent, Luc. 24: 12.

Τὴν γραφὴν, Scripturam] Id est, sensum sacrorum scriptorum qui sub figuris et typis hoc indicaverant, ut Ps. 2 et 16, et apertius 110. Vide Luc. 24: 27.

10. *Ἀπῆλθον οὖν πάλιν πρὸς ἑαυτοὺς οἱ μαθηταὶ, abierunt ergo iterum discipuli ad semetipsos*] *Οἱ μαθηταὶ* id est, Petrus et Iohannes: πάλιν sume ut supra 19: 4. *Redierunt in locum unde venerant*: πρὸς ἑαυτοὺς *in eam domum in quam diverterant*: de quo loquendi genere vide supra 18: 28.

11. *Μαρία δὲ εἱστήκει, Maria autem steterat*] *Steterat.* Dicta enim haec censemus per ἐπάνοδον [*retrogressionem*]. Vide quae ad Matthaeum: et ad eum modum interpretanda quae sequuntur.

Ἔξω] *Extra septum.*

Πα-

Παρέκυψεν] *Introspexit intra septum.* Confer Matthaeum.

12. *Ἐν λευκοῖς, in albis*] Vide Matth. 28: 3, Apoc. 1: 14.

Περὶ τῇ κεφαλῇ, ad caput] Qua parte caput situm fuerat. Vide ad Matth. 28: 6.

Ὅπου ἔκειτο τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, ubi situm fuerat corpus Iesu] Explicatio eius quod dixerat de *capite* et *pedibus*, ut intelligatur locus sessionis ei loco respondisse; a Septentrione in Austrum, ut creditur.

13. *Τί κλαίεις, quid ploras*] Consolantium est: quasi dicant, *nulla causa flendi est:* addita ratione quae apud alios Euangelistas legitur.

Ἦραν] *Sublatus est* a furibus, aromatum forte lucrandorum causa.

Ποῦ ἔθηκαν αὐτὸν, ubi posuerint eum] Ut supra. Confer Cant. 3: 1.

14. *Ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, conversa est retrorsum*] Oculos a monumento ad hortum vertit, ut solent anxii.

Καὶ οὐκ ᾔδει ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐστι, et nesciebat esse Iesum] Impediebatur plenus contuitus ad tempus, ut et vocis perceptio, ut Luc. 24: 16.

15. *Ὁ κηπουρός ἐστι*] *Horti illius colonus.*

Ποῦ ἔθηκας αὐτὸν, ubi posuisti eum] Illum quem scis a me quaeri. Valde probabile videbatur ab hoc potius quam ab alio ablatum corpus, quod nemo liberiorem haberet aditum.

Κἀγὼ αὐτὸν ἀρῶ, et ego eum tollam] Si hic locus illi non est, inveniam ubi honeste sepeliatur, ne tanti viri corpus inimicis sit ludibrio.

16. *Μαρία*] Hoc protulit eo sono qui facile cognosceretur.

Ῥαββουνί] Quomodo appellare eum solebant, Marc. 10: 51. Erat hoc Hebraeum illius temporis.

17. *Μή μου ἅπτου· οὔπω γὰρ ἀναβέβηκα πρὸς τὸν πατέρα μου, ne me tangas: nondum enim adscendi ad Patrem meum*] Similis est hic locus, si quid recte iudico, illi apud Matthaeum 26: 29. Nam ut ibi *fructus vitis* sive vinum, alium habet significatum in priore membro, alium in secundo in quo repetitum censetur, ita hic ἅπτεσθαι. Quasi dicat Iesus; Vis me tangere, Maria, id est, vis omnino frui amicitia mea: id nunc non licet, cum tan-

tum *οἰκονομικῶς* [*dispensative*] ad fidem vestram roborandam me do conspiciendum. At ubi ad Patrem adscendero, veniet tempus cum frui mea amicitia perfectissime poteris, non terrestri contactu, sed tali qui loco illi, id est, coelo conveniat, spirituali. Philo: *Τῆς ἀνὰ πᾶν τὸ σῶμα σκιδναμένης δυνάμεως, ἣν ἔθος ὀνομάζειν ἁφήν* [*Facultatis eius quae per totum corpus spargitur, quam solemus tactum nominare*]. Ideo fruitio voce *tactus* optime indicatur. Confer Cant. 3: 4.

Πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου, ad fratres meos] Hoc nunc honorifico titulo moerentes Discipulos erigit. Vide ad Matth. 28: 10. Obiter ipsa verba digitum intendere videntur ad vaticinium Ps. 22: 23.

Καὶ εἰπὲ αὐτοῖς] *Haec mea verba ipsis refer.* Sequitur enim oratio directa.

Πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, Patrem meum et Patrem vestrum] In quem fiduciam vestram tuto ponere potestis, ut ego posui et resuscitatus sum.

18. *Ὅτι ἑώρακε τὸν Κύριον*] *Quod aliquem vidisset quem ipsa Dominum crediderat.* Nam dubitabat iterum an non fuisset visio incorporea.

19. *Οὔσης οὖν ὀψίας*] *Iam multa nocte.* Vide quae ad Marcum et Lucam.

Τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων, die illa, prima hebdomadis] Ea die quam modo nominavi; ideo nuncupationem repetit.

Καὶ τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, ὅπου ἦσαν οἱ μαθηταὶ συνηγμένοι, et fores essent clausae, quo erant discipuli congregati] Designatio est eius quod clam fit, 2 Reg. 4: 4, Esai. 26: 20, Matth. 6: 6, Act. 12: 12, 13, 14.

Διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων, propter metum Iudaeorum] Referendum hoc ad utrumque membrum praecedens. Caussa enim redditur cur coetus habuerint nocturnos; et cur clausis ianuis: nimirum ne si coetus de die et palam haberent, Iudaeorum odia et poenas publicas aut seditionem in se commoverent. Noctu habitos saepe, prae metu, Christianorum coetus ex Plinio et Tertulliano liquet. Etiam ianuis clausis convenire solitos ob causam similem apparet Act. 12: 13.

Ἔστη εἰς τὸ μέσον, stetit in medio] Subito inter ipsos ad-

adstitit, ita ut qua venisset non appareret. Solutor Quaestionum ad Orthodoxos: *Χρὴ δὲ ὑμᾶς ἐννοῆσαι ὅτι τὰ ἰσοδύναμα τὴν αὐτὴν ἔχει πίςιν συγχωρουμένων αὐτῶν, καὶ τὴν αὐτὴν ἔχει πίςιν ἀναιρουμένων αὐτῶν· ἰσοδυναμεῖ δὲ τὸ περιπατεῖν ἐπὶ τὴν θάλασσαν ἐν ἀτρέπτῳ σώματι, τῷ εἰσελθεῖν πρὸς τοὺς ἀποςόλους ἐν ἀτρέπτῳ σώματι, τῶν θυρῶν κεκλεισμένων* [*Cogitandum vobis est ea quae paria sunt parem habere fidem sive concedantur, sive negentur. Paria autem sunt ambulare super mare corpore non mutato, et corpore non mutato penetrare ad Apostolos clausis ianuis*]. Cyrillus: *Hic nullus quaerat, quomodo clausis ianuis corpus Domini penetravit, cum intelligat non de homine nudo, ut modo nos sumus, sed de omnipotente Filio Dei haec scribi.* Factum hoc septimo die post Pascha, quali die olim mare cesserat Israelis populo, qui figura Christi.

Εἰρήνη ὑμῖν] *Salvete.* Ea voce trepidos confirmavit.

20. *Ἔδειξεν αὐτοῖς τὰς χεῖρας καὶ τὴν πλευρὰν αὐτοῦ, ostendit eis manus et latus*] Etiam pedes, quod addidit Lucas: in quibus locis crucifixionis et transfixionis erant vestigia.

Ἐχάρησαν οὖν οἱ μαθηταὶ, gavisi ergo sunt Discipuli] Ita impletum est quod Christus praedixerat 16: 22.

Ἰδόντες τὸν Κύριον, videntes Dominum] Emphasin hoc habet: non imaginem aliquam ipsius, sed plane ipsum, eodem corpore.

21. *Καθὼς ἀπέςαλκέ με ὁ πατὴρ, sicut misit me Pater*] Nempe ad annuntiandum Euangelium: supra 17: 18. Significat se legatione defunctum.

Κἀγὼ πέμπω ὑμᾶς, et ego mitto vos] *Mittam brevi.* Praesens pro futuro proximo.

22. *Καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐνεφύσησε, haec cum dixisset sufflavit*] Sicut passionem suam futuram signis aptis praefiguravit, ita et missionem Spiritus Sancti, qui vento comparatur Act. 2: 2. Sufflando datus erat homini Spiritus vitae: sufflando promittitur Spiritus Sanctus.

Λάβετε Πνεῦμα ἅγιον, accipite Spiritum Sanctum]. Tam certi este vos accepturos Spiritum, quam sentitis hunc flatum, Act. 1: 4. Sic interpretatur Chrysostomus Homilia prima ad Acta Apostolica.

23. *Ἄν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας, quorum remiseritis peccata*] Aliter ἀφίεσθαι dicitur de Apostolis, aliter de Deo: nam alterum est in conditione, alterum in promissione. Remiserunt Apostoli peccata quoties aut profitentes fidem per Baptisma receperunt in Ecclesiam, ut Act. 2: 38, 41, aut quoties lapsos post seriae poenitentiae testimonium receperunt in suam communionem, 2 Cor. 2: 10. Utrumque in interpretatione huius loci recte coniunxit Cyprianus Epist. 73.

Ἀφίενται αὐτοῖς, remittuntur eis] Etiam apud Deum tales recipientur in gratiam, iudicio scilicet recte peracto. Et huius remissionis visibile signum erat sanatio morborum qui ob peccatum inflicti erant, Iac. 5: 14.

Ἄν τινων κρατῆτε, quorum retinueritis] Aut Baptismum non impartiendo, quippe incredulis; aut a communione arcendo, ut contumaces, 1 Cor. 5. Tertullianus: *Summum futuri iudicii praeiudicium est, si quis ita deliquerit ut a communicatione orationis et conventus et omnis sancti commercii relegetur.*[1] Vide quae ad Luc. 6: 22.

Κεκράτηνται, retenta erunt] Etiam Deus tales a suo favore alienos habebit. Atque eius rei signum erunt immissa caecitas, Act. 13: 11, Diaboli in ipsos visibile dominium, 1 Cor. 5: 5, 1 Tim. 1: 20, et mala alia.

24. *Εἷς ἐκ τῶν δώδεκα, unus ex Duodecim*] Sic post mortem Theramenis ii qui Athenas regebant vocantur οἱ τριάκοντα [*Triginta viri*] Xenophonti libro II. Sic Iud. 9: 5 et 24 septuaginta filii Gideonis dicuntur occisi, cum excipiendus sit Iothamus.

Οὐκ ἦν μετ' αὐτῶν ὅτε ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς, non fuerat cum illis quum venerat Iesus] Negotio aliquo, ut credibile est, occupatus. Itaque cum *Undecim* nominantur, intelligendum est id post Iudam sublatum collegii fuisse nomen, ut ante *Duodecim.* Vide Matth. 28: 16.

25. *Ἑωράκαμεν τὸν Κύριον, vidimus Dominum*] Haud dubie ampliori sermone totam rei historiam executi sunt; at Iohanni suffecit summam tradere.

Ἐὰν μὴ ἴδω ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ τὸν τύπον τῶν ἥλων, nisi videro in manibus eius figuram clavorum] Solebant damnati clavis ad crucem figi; id προσηλοῦσθαι dicitur Graecis: quo alludens Paulus eadem voce utitur

tur Col. 2: 14. Hinc Apuleio: *Carnosi clavi pendentium.* Et huc Seneca alludens: *Cum refigere se crucibus suis conentur, in quas unusquisque clavos suos adiicit. Insertum manibus chalybem* dixit Lucanus. Τύπος autem vox Graeca est, sed qua et Hebraei posteriores utuntur. Proprie autem admodum haec vox hoc loco usurpatur. Sic Plinius: *Quibus impressa argilla typum fecit.* Ἐνδύεται τύπος est apud Platonem, *imprimitur typus.*

Καὶ βάλω τὸν δάκτυλόν μου εἰς τὸν τόπον τῶν ἥλων, et mittam digitum meum in locum clavorum] Puto veram esse hanc lectionem quam secutus est Latinus et ostendit vetustissimus ille in Anglia manuscriptus, et male apud alios repeti τύπον· τύπος videtur, τόπος impletur. Syrus autem utroque loco legit τόπον, quod itidem non probo.

Καὶ βάλω τὴν χεῖρά μου εἰς τὴν πλευρὰν αὐτοῦ, et mittam manum meam in latus eius] Omnem enim Passionis historiam ex Iohanne atque aliis didicerat; et apte minori vulneri digitum, maiori manum destinat.

Οὐ μὴ πιςεύσω] *Non credam ipsum resurrexisse:* potius deceptos putabo omnium oculos, phasma apparuisse. Vide Luc. 24: 37.

26. *Μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ, post dies octo*] Videntur Discipuli semel resurrectionis die Domini experti praesentiam eundem diem in posterum solemnibus conventibus dicasse, Act. 20: 7, 1 Cor. 16: 2. Hinc dicta ἡμέρα κυριακὴ [*dies Dominica*] Apoc. 1: 10.

Ἔρχεται ὁ Ἰησοῦς τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, venit Iesus ianuis clausis] Omnia quae semel fecerat iterat in Thomae gratiam: exemplum dans συγκαταβάσεως [*accommodationis*], de qua vide Rom. 15: 1.

27. *Φέρε τὸν δάκτυλόν σου ὧδε, fer digitum tuum huc*] Repetit Thomae verba, ut se omniscium ostendat.

Βάλε εἰς τὴν πλευράν μου, mitte in latus meum] Omnino quod iubet Christus fecisse Thomam puto, et tum exclamasse. Tertullianus Adversus Praxeam: *Ipse et auditus et visus, et, ne phantasma crederetur, etiam contrectatus.*

Καὶ μὴ γίνου ἄπιςος, et noli esse incredulus] Incredulitas aliquid habet de voluntario.

Πιςός] Haec vox Graecis *fidelem* aut *constantem* significat, at nostris etiam *eum qui credit; τὸν πιςεύοντα* itaque hic videmus opponi *ἀπίςῳ* [*incredulo*], ut et 2 Cor. 6: 15, et hoc sensu saepe occurrit, ut Act. 10: 45, 16: 1, 1 Tim. 4: 3, 4: 10, 12, 5: 16, 6: 2.

28. *Ὁ Κύριός μου, Domine mi*] Nominativus pro Vocativo: quod frequens Atticis, sed et Hellenistis, ut in hac ipsa voce apparet Ps. 35: 23, Marc. 15: 34, et in alia sensus eiusdem Ps. 22: 1, 35: 23. Sic hac voce ostendit Thomas se ei parere velle.

Καὶ ὁ Θεός μου, et Deus mi] Hic primum ea vox in narratione Euangelica reperitur ab Apostolis Iesu tributa, postquam scilicet sua resurrectione probaverat, se esse a quo vita et quidem aeterna exspectari deberet. Vide supra 11: 25. Mansit deinde ille mos in Ecclesia, ut apparet non tantum in scriptis Apostolicis, ut Rom. 9: 5, et veterum Christianorum, ut videre est apud Iustinum Martyrem contra Tryphonem, sed et in Plinii ad Traianum epistola, ubi ait Christianos *Christo, ut Deo, carmina cecinisse.*

29. *Ὅτι ἑώρακάς με, πεπίςευκας, quia vidisti me, credidisti*] Verbo *videndi* hic etiam Tactus comprehenditur. Sic et Auditus Exod. 20: 18, Ier. 2: 31 et Marc. 15: 4 et in Graeco Ezech. 3: 13. Alibi Odoratus, Gen. 27: 27. *Πεπίςευκας*, id est, *credis.* Frequens enim est in verbis Affectuum ut praeterita pro praesentibus ponantur.

Μακάριοι, beati] Id est, *praeferendi sunt.* Sic Luc. 11: 28. Positivus pro comparativo, ut 1 Cor. 7: 8.

Οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιςεύσαντες, qui non vident et credunt] Nam hoc vere est de Dei potentia ac bonitate recte sentientium, fidem adhibere probabilibus testimoniis de ea re quae ad sanctissimum dogma confirmandum pertinet. Est autem et hic aoristus pro praesenti: praesens autem pro quovis tempore. Nam de credituris Apostolorum testimonio, et quidem longe positis a Iudaea hominibus, praecipue agitur. Similis emphasis apud Petrum 1 Epist. 1: 8, *ὃν οὐκ εἰδότες ἀγαπᾶτε* [*quem cum non videritis diligitis*], et quae sequuntur.

30. *Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα σημεῖα, multa quidem et alia signa*] Omnino arbitror quae hic sequuntur conclu-

si-

sionem esse totius operis et ibi finisse Iohannem librum quem edidit. At sicut caput ultimum Pentateuchi et caput ultimum Iosuae, post Mosis et Iosuae mortem, additum est a Synedrio Hebraeorum: ita et caput quod sequitur post mortem Iohannis additum ab Ecclesia Ephesina, hoc maxime fine, ut ostenderetur impletum quod de longaevitate ac non violenta morte Iohannis Dominus praedixerat. Caetera autem quae in eo capite narrantur, addita ad demonstrandum tempus, locum et occasionem illius oraculi. Argumento est quod in fine capitis clausula huic similis repetitur, et quidem hoc modo, *Οἴδαμεν ὅτι ἀληθής ἐςιν ἡ μαρτυρία αὐτοῦ* [*Scimus verum esse eius testimonium*], quibus verbis Ecclesia ostendit se de supra positis a Iohanne, et de his etiam quae ex privatis ipsius commentariis erant depromta minime dubitare, cum alioqui si Iohannes hoc scripsisset, dicturus fuisset ut supra, *κἀκεῖνος οἶδεν ὅτι ἀληθῆ λέγει* [*et ille scit se vera dicere*], 19: 35.

Ἐνώπιον τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, in conspectu Discipulorum suorum] Quasi dicat, Ea miracula narravi quae magna turba conspiciente facta sunt. Quae vero coram familiaribus tantum, pauca, ut quod bis ianuis clausis intraverit. Rationem subiicit.

Ἃ οὐκ ἔςι γεγραμμένα ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ, quae non sunt scripta in libro hoc] Ut minime necessaria.

31. *Ταῦτα δὲ γέγραπται, haec autem scripta sunt*] Haec non adeo multa, sed praecipua, et ad locum aliquem Veteris Federis respicientia.

Ἵνα πιςεύσητε ὅτι Ἰησοῦς ἐςιν ὁ Χριςὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ut credatur Iesus esse Christus Filius Dei] Ille Abrahamo, Iacobo, Davidi promissus: quod ipse palam professus est addiditque ut id appareret, et miracula a se facta vaticiniis congruentia, et se resuscitatum iri.

Ἵνα πιςεύοντες ζωὴν ἔχητε, ut credentes vitam habeatis] *Ius ad vitam aeternam.* Supra 3: 15, 36, 5: 24. Sic Petri 1 Epist. 1: 9, *Κομιζόμενοι τὸ τέλος τῆς πίςεως ὑμῶν, σωτηρίαν ψυχῶν* [*Reportantes finem fidei vestrae, salutem animarum*]. Quae intelligenda sunt de fide non qualicunque, sed actuosa; ad quam ducunt Lex et Prophetae.

C A-

CAPUT XXI.

1. *Μετὰ ταῦτα, postea*] Post acta ea quae Iohannes scripto complexus fuerat.

Ἐφανέρωσεν ἑαυτὸν, manifestavit se] Sic Marc. 16: 14. Hoc ideo quia non iam, ut ante, perpetuo cum Discipulis erat.

Πάλιν, iterum] Refer ad locum. Nam priores ostensiones factae Hierosolymis.

Ἐπὶ τῆς θαλάσσης τῆς Τιβεριάδος, ad mare Tiberiadis] In Galilaea, quo venturum se dixerat, Matth. 28: 7.

2. *Ἦσαν ὁμοῦ, una erant*] In uno contubernio.

Καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν μαθητῶν δύο, et alii ex Discipulis duo] Ex numero Septuaginta minus nobiles, itidem Galilaei ut videtur.

3. *Ὑπάγω ἁλιεύειν*] Id est, *Volo ire piscatum.* Dum exspectabatur Spiritus, nihil erat quod agerent Apostoli. Et apud Iudaeos inhonestum erat otium. Victus quoque, ut credibile est, non aliunde suppetebat, hactenus ex comitatu Christi alimoniam habentibus.

Ἐρχόμεθα καὶ ἡμεῖς] *Volumus et nos ire.*

Ἐξῆλθον, exierunt] Huic voci rectius praeponitur *καὶ*, ut est in vetere illo manuscripto.

Εἰς τὸ πλοῖον, in navim] Relictum aut commodatum antehac.

Ἐν ἐκείνῃ τῇ νυκτὶ, in illa nocte] Tempus piscatui opportunum.

Ἐπίασαν οὐδὲν, nihil prendiderunt] Providentia Divina; ut eo constaret frustra esse humanum laborem sine Divina gratia, Ps. 127. Vox *πιάζειν* est et supra 7: 30.

4. *Ἔστη ὁ Ἰησοῦς εἰς τὸν αἰγιαλὸν, stetit Iesus in littore*] Significans se per resurrectionem iam esse in vado, ipsos in salo versari.

Οὐ μέντοι ᾔδεισαν οἱ μαθηταὶ ὅτι Ἰησοῦς ἐστι, non tamen agnoverunt Discipuli, Iesum esse] Impediti ne eum agnoscerent, ut supra 20: 14, 15. Crediderunt emtorem esse piscium.

5.

5. *Παιδία, pueri*] Blanda compellatio; 1 Epist. 2: 13, 18.

Προσφάγιον] Ὄψον, ὀψάριον [*obsonium*] id quod cum pane editur, praecipue pisces.

6. *Βάλετε εἰς τὰ δεξιὰ μέρη τοῦ πλοίου, mittite in dexteram navigii*] Propius littus, ut videtur, ubi minor erat spes capiendi: quasi dicat,

Quo minime reris gurgite, piscis erit.

Sic apud gentes prope barbaras felicior quam apud Iudaeos captura.

Καὶ εὑρήσετε, et invenietis] Quantum satis.

Ἀπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἰχθύων, prae multitudine piscium] Praesagium maximae capturae hominum per Apostolos faciendae.

7. *Ὁ Κύριός ἐςι, Dominus est*] Ipso miraculo admonitus.

Τὸν ἐπενδύτην] Sic vertunt LXX duobus locis מעיל, quod est vestis genus honoratius; ἐπένδυμα Aquilae et Symmacho: Hieronymo epistola CXXX *superior tunica:* Theodoreto in Exodum quaest. LXVI, χιτὼν ὁ ἔξωθεν. In Martyrologio ad XII Cal. Nov. de Hilarione, *pelliceum habens ependyten*, quod ex Hieronymo desumtum Vita eiusdem Hilarionis. Vertunt ἱμάτιον, ςολὴν, ποδήρη [*pallium, stolam, talarem*]. Suidas τὸ ἱμάτιον ἐπάνω [*vestem superiorem*]. Utuntur et Hebraei posteriores אפונדא. Hanc ergo induit Petrus (id enim *succingendi* vocabulo tacite innuitur, unde Syrus, *accepit tunicam et cinxit lumbos suos*) quo honestior apud Christum appareret, nihil veritus si eam per aquas gradiendo nonnihil humectaret.

Ἦν γὰρ γυμνὸς, erat enim nudus] Sic Hebraei vocant eum qui superiori veste exutus est, qui non habet nisi τὴν ὑποδύτην [*interulam*] כתנת, ut 1 Sam. 19: 24, 2 Sam. 6: 20, Esai. 20: 3, Act. 19: 16. Plutarchus de Phocione: Ἐπεὶ κατά γε τὴν χώραν καὶ τὰς ςρατείας ἀνυπόδητος ἀεὶ καὶ γυμνὸς ἐβάδιζεν [*Et ruri et militiae incedebat sine calceis et nudus*]. Germanos Mela *plerunque nudos egisse* dicit: interpretatur id Tacitus *reiecta veste superiore.* Sic apud Iobum, 22: 6 et 24: 7, *vestis* dicitur *nudis detrahi.* In Dionysii epistola apud Eusebium: Ἤμην γυμνὸς ἐν τῷ λινῷ ἐσθήματι [*Eram nudus in veste lintea*]. Chrysosto-

mus Ad baptizandos: *Γυμνοὺς μὲν τοῦ χιτωνίσκου μόνου* [*Nudos excepta interula*]. Sic apud Xiphilinum Pseudantonio, cum *γυμνὸς* positum esset, sequitur, *σινδόνα διασείων* [*sindonem quassans*].

8. *Οἱ δὲ ἄλλοι μαθηταὶ τῷ πλοιαρίῳ ἦλθον, reliqui autem discipuli navigio venerunt*] Sicut Petri promtitudinem laudat, ita excusat caeteros.

Οὐ γὰρ ἦσαν μακρὰν ἀπὸ τῆς γῆς, non enim longe erant a terra] Brevi navigio erant perventuri ad Christum.

Σύροντες τὸ δίκτυον, trahentes rete] *Aegre moventes.*

9. *Ἀνθρακιὰν κειμένην, prunas positas*] Maiorem iam potestatem Christus ostendit res creans ex nihilo.

Καὶ ὀψάριον, obsonium] Vox singulari sono pluralem significatum comprehendens. Olim pisces paucos auxerat, nunc facit ut ex nihilo exsistant.

10. *Ἀπὸ τῶν ὀψαρίων ὧν ἐπιάσατε νῦν, de piscibus quos nunc prendistis*] Christus ex piscibus a se factis et aliis quos Apostoli ceperant communes facit epulas, ut sic ostendat et eos quos ipse converterat et quos Apostolorum ministerio erat conversurus ad eundem finem destinari.

11. *Ἀνέβη, adscendit*] In navem. Sic Marc. 6: 51, Luc. 8: 22.

Εἵλκυσε τὸ δίκτυον ἐπὶ τῆς γῆς, traxit rete in terram] Quippe navi iam ad littus admota, ut facilius iam trahi rete posset. Intellige autem hoc factum a Petro et sociis; sed ipse ut caeterorum dux nominatur.

Ἑκατὸν πεντηκοντατριῶν, centum quinquaginta tribus] Notant quidam tot piscium numerari genera, eoque significari ex omni hominum genere capturam fore. Figura Davidis et Salomonis temporibus, cum 153 millia fuere proselytorum, 2 Par. 2: 17.

Τοσούτων] *Cum tot essent.* Sic supra 6: 9.

Οὐκ ἐσχίσθη τὸ δίκτυον, non est scissum rete] Praesagium mirae unitatis eorum qui per Apostolorum operam in Ecclesiam erant colligendi.

12. *Ἀριστήσατε, prandete*] *Ἄριστον* dicitur *cibus* etiam *qui mane sumitur.* Sic apud Homerum narratur paratum:

—— *Ἄριστον ἅμ' ἠοῖ φαινομένηφι.*

[—— *Quod edent simul orta fuit lux.*]

In-

Intelligendum autem est, Christum una cum ipsis cibum sumsisse in maiorem corporis sui fidem, Act. 1: 4, 10: 41.

Οὐδεὶς δὲ ἐτόλμα τῶν μαθητῶν ἐξετάσαι αὐτὸν, nemo audebat discipulorum interrogare eum] Quanquam conspectus erat olim viso angustior.

Εἰδότες ὅτι ὁ Κύριός ἐστιν, scientes Dominum esse] Ex vultu, voce, factis.

13. *Δίδωσιν αὐτοῖς, dat eis*] Patremfamilias Ecclesiae se ostendit, cuius est suum cuique dimensum dare: quod mox explicatur, sermone habito ad Petrum et Iohannem. Confer quae dicta Matth. 25: 15.

14. *Τοῦτο ἤδη τρίτον, hoc iam tertio*] Refer ad dierum numerum. Primum apparuit diversis ipso Resurrectionis die, iterum die octavo, nunc tertium.

15. *Ὅτε οὖν ἠρίστησαν, cum ergo prandissent*] Quod tempus est colloquendi.

Σίμων Ἰωνᾶ, Simon Iona] De hac voce vide ad Matthaeum 16: 17.

Ἀγαπᾷς με πλεῖον τούτων, an diligis me magis quam hi] Mira Christi sapientia qui tam paucis vocibus efficit ut Petrus et sibi satisfaceret quem ter negaverat, et collegis quibus se praetulerat; exemplum dans disciplinae Ecclesiasticae.

Ναὶ Κύριε, σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε, etiam Domine, tu scis me amare te] *Suffecit ei*, ut ait Augustinus, *testimonium perhibere cordi suo: noluit iudex esse cordis alieni.* Non praetulit se aliis, ut ante Matth. 26: 33, et tamen ex corde sincero affectus testimonium protulit, quale in Ecclesiae pastore requiritur. Promiscue hic usurpavit Iohannes *ἀγαπᾷν* et *φιλεῖν*, ut mox *βόσκειν* et *ποιμαίνειν*. Neque hic quaerendae sunt subtilitates. Et reverenter Petrus ad Christi scientiam provocat, cui se notiorem esse quam sibi ipsi, experimento didicerat.

Βόσκε τὰ ἀρνία μου, pasce agnos meos] Docet Christus in principe Apostolorum caeteros, quo optime modo amor in ipsum demonstretur. *Pasce*, id est, ipsis, non tibi consule: suade, non coge: *oves* non tuas, sed *meas:* quam vocum vim optime se intellexisse Petrus demonstrat, 1 Petr. 5: 2.

16.

16. *Πάλιν δεύτερον, iterum secundo*] *Πλεοναςμὸς* [*abundans oratio*] qualis Matth. 26: 42. Ostenditur hic emendati animi notas requiri pro culpae magnitudine.

Ποίμαινε τὰ πρόβατά μου, pasce oves meas] Quod de voce *βόσκειν* et *ποιμαίνειν* diximus, idem de vocibus *προβάτων* et *ἀρνίων* intelligendum est: nam et hae promiscue usurpantur, ut apparet ex collatione locorum Matth. 10: 16, Luc. 10: 3. Confer Zach. 11: 4 et cogita exitium Iudaicae gentis, quae proprie Petro commissa, Gal. 2: 9.

17. *Ἐλυπήθη ὁ Πέτρος, contristatus est Petrus*] Quod ter negando meruisset ter interrogari.

18. *Ἀμὴν, ἀμὴν λέγω σοι, vere, vere dico tibi*] Ostendit pastori considerandum quam difficile suscipiat munus, ne imparatus deprehendatur, Matth. 10: 16. Res est quae constat libertatis et vitae dispendio.

Ὅτε ἦς νεώτερος, cum esses iunior] *Ἦς* hic habet indefinitam significationem. Nam nunc quoque eum, ut iuvenem alloquitur, respectu venturae aetatis; omnia enim quae Christus hic dicit allusionem habent ad facta praecedentia: interrogatio de maiori dilectione ad id quod Petrus primus per mare Christo occurrerat: mandatum eximium Apostolici muneris ad id quod rete pertraxerat: sic et haec verba ad id quod superariam cinctus venerat. Et aerumnas impendentes eo ostendit graviores fore quod incubiturae sint aetati per se gravi.

Καὶ περιεπάτεις ὅπου ἤθελες, ambulabas ubi volebas] Ut modo ex navi et in navem, tuopte arbitratu.

Ὅταν δὲ γηράσῃς, cum autem senueris] Ubi ad hanc aetatem quadraginta ferme annos adieceris.

Ἐκτενεῖς τὰς χεῖράς σου, extendes manus tuas] Cogeris extendere ut solent captivi.

Καὶ ἄλλος σε ζώσει, et alius te cinget] Nam et *vincire* est *cingere*, ut ad Ps. 76: 10 notat Kimchi, ubi et Symmachus *περιζωθὲν* [*cinctum*]: quod irae Assyrio restabit id vincies ac cohibebis ne perdat Hierosolyma. Confer cum hoc loco Act. 21: 11, *Ἄιρας τὴν ζώνην τοῦ Παύλου δήσας τε αὐτοῦ τὰς χεῖρας* [*Zona Pauli sumta alligat sibi manus*], ubi vides cingulum sumi pro vinculo.

Καὶ οἴσει ὅπου οὐ θέλεις, et aget quo nolles] Haec verba, non illa priora, supplicii Crucis habent significatio-

m. "Οπου οὐ θέλεις, id est, *quo nolles trahi*, indi-
us pro subiunctivo, ut supra 12: 21, Matth. 26: 39.
utem χαριεντισμὸς [*emollita locutio*]. *Agent te quo*
s, id est, in malam crucem. Quin cruce Petrus et
m Romae obierit dubitandum non arbitror, cum tot
amus Veterum testimonia. Tertullianus tanquam rem
omnes etiam haereticos confessam adfert: *Statu fe-*
Ecclesia (Romana), *cui totam doctrinam Apostoli*
suo sanguine profuderunt, ubi Petrus passioni Do-
ae adaequatur. Scorpiaco: *Tum Petrus ab altero*
tur cum cruci adstringitur. Clemens Strom. VII,
η ἄρα τοὺς πόνους καὶ τὰς βασάνους καὶ τὰς θλίψεις,
ὡς παρὰ τοῖς φιλοσόφοις οἱ ἀνδρεῖοι, ἐλπίδι δὲ τῶν ἡδέων
τχεῖν, ὑπομένει· ἀλλ' ἡ γνῶσις αὐτῷ πεῖσμα βεβαιότατον
ννησε τῆς τῶν μελλόντων ἐλπίδων ἀπολήψεως· διόπερ οὐ
τῶν ἐνταῦθα κολάσεων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἡδέων ἁπάντων
ρονεῖ· φασὶν οὖν τὸν μακάριον Πέτρον θεασάμενον τὴν
γυναῖκα ἀγομένην τὴν ἐπὶ θάνατον, ἡσθῆναι μὲν τῆς
εως χάριν καὶ τῆς εἰς οἶκον ἀνακομιδῆς, ἐπιφωνῆσαι δὲ
λα προτρεπτικῶς τε καὶ παρακλητικῶς ἐξ ὀνόματος προσ-
τα, Μέμνησο αὕτη τοῦ Κυρίου [*Sic ergo labores et*
latus et angustias ille fert, non ut fortes qui a Phi-
his sic dicuntur, spe consequendi iucunda: sed cog-
ei firmam persuasionem indidit de adipiscendis illis
in futurum sperantur. Quare non tantum poenas
hic sustinentur, sed et iucunda omnia contemnit.
it beatum Petrum cum uxorem suam ad mortem duci
set, laetatum fuisse in eo supplicio per quod ad do-
dabatur reditus, acclamasse autem hortando simul
onsolando eam de nomine compellatam; O tu mea,
ento Domini]. Ita enim legendum. His adde Caium
sub Zephyrino Episcopo vixit, et Dionysium Corin-
Episcopum, quorum testimonia apud Eusebium exstant.
riores auctores qui plurimi id tradiderunt omitto.
uis tamen eos qui auctoritatis sunt eximiae volet
re, legat Ambrosium in Nativitatem Apostolorum,
entium De passione Petri et Pauli, Chrysostomum
one de iisdem, Theodoretum περὶ ἀγάπης [*de dilec-*
].

19.

19. *Ποίῳ θανάτῳ δοξάσει τὸν Θεὸν, qua morte illustraturus esset Deum*] Morte scilicet violenta ac cruciabili. Magnificus martyrii titulus, *δοξάζειν τὸν Θεόν*. Vide supra 13: 31.

Ἀκολούθει μοι, sequere me] Sicut modo res ante gestas signa dicendorum sumsit, ita nunc quod dixerat signo conspicuo exprimit: nam *Sequere me* sensum habet et illum communem cui etiam Petrus in praesens paruit, et mysticum alterum. Alludit ad id quod dixerat Matth. 10: 38.

20. *Ἀκολουθοῦντα, sequentem*] Quia Petrum subsequi videbat.

Ὃς καὶ ἀνέπεσεν, qui et recubuerat] Haec antehac in designatione Iohannis poni non solita (sola enim nota *dilecti a Domino Discipuli* designatus est) hoc loco non sine efficacia adduntur. Nam omnia ista Petro in animum veniebant, ut crederet hunc Discipulum sibi in diligendo Christo parem esse aut proximum. Quare cum ipse post amoris professionem accepisset praedictionem ferendae mortis ad Domini exemplum, curiositate quadam humani ingenii scire vult quid de illo sit futurum.

21. *Οὗτος δὲ τί, hic autem quid*] Ἔλλειψις [*defectus*] pro *τί πείσεται; quid patietur?* quem habebit exitum?

22. *Ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν, si eum volo manere*] In vita hac caduca. Sic Phil. 1: 21—24, 1 Cor. 15: 6.

Ἕως ἔρχομαι, donec veniam] Quasi Imperator diceret, *Quid si hunc velim in praesidio manere donec ipse eum revocem?* Ita obscure significat Iohannem non, ut Petrum, morte violenta moriturum, sed tali qua sine hominum vi solveretur, ubi Christus tempus idoneum indicasset: quod et contigit, ut Veterum plures consentiunt. Sic tempus mortis *accersitionem* saepe vocant Christiani.

Τί πρός σε] Sic et Latine dicimus, *quid ad te?* quasi dicat: Quicquid de illo erit, id ad te non pertinet: cura quod te spectat. Haec est pars lotionis pedum Petri: quam ipse recte intelligens postea vetuit Christianos esse *ἀλλοτριοεπισκόπους* [*alienarum rerum introspectores*], 1 Petr. 4: 15, ut et feminas Paulus esse *περιέργους* [*curiosas*], 1 Tim. 5: 13.

23. Ἐξῆλθεν οὖν ὁ λόγος, *exiit ergo sermo*] Hebraismus. Vide Matth. 9: 26. Adde et Luc. 6: 22.

Ὅτι ὁ μαθητὴς ἐκεῖνος οὐκ ἀποθνήσκει, *Discipulum illum non moriturum*] *Non moriturum*, praesens pro futuro. Sumserunt scilicet interrogationem Christi pro affirmatione, et *adventum* pro *adventu ad iudicium*, de quo saepe illis antehac locutus erat, et quidem addita voce ἔρχεσθαι [*venire*] ut Matth. 16: 27 et 24: 30. Hunc diem de propinquo imminere existimabant, 1 Thess. 5. Et cum is dies futurus esset dies resuscitationis ante mortuorum, qui tum piorum victuri essent mortem non sensuros recte existimabant, 1 Cor. 15: 51. Et credibile est Christum colloquiis post resurrectionem de illo die apertius quam antea locutum, ut de complemento Regni sui, Act. 1: 3.

Καί] *Et tamen*, ut alibi saepe.

Οὐκ εἶπεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς ὅτι οὐκ ἀποθνήσκει] *Non dixerat nunquam moriturum*, ut illi interpretabantur.

Ἀλλ', Ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν ἕως ἔρχομαι, *sed, Si eum volo manere donec veniam*] Haec repetitio vocum hucusque ostendit ἔμφασιν [*efficaciam loquendi*] non esse in illo ἐὰν θέλω, sed in illo ἔρχομαι, cuius ambiguitate decepti erant Discipuli, cum debuissent aut Magistrum interrogare, aut quod ambigue dictum erat pro ambiguo relinquere, donec sensum exitus declararet. Tertullianus De anima: *Obiit et Iohannes, quem in adventum Domini fuisse remansurum falsa fuerat spes.*

24. Ὁ μαρτυρῶν περὶ τούτων, *qui testimonium perhibet de his*] Petro iam mortuo et aliis qui amplius de his dictis testimonium praebere non poterant.

Καὶ γράψας ταῦτα, *et scripsit haec*] Qui haec quoque supra caetera antehac edita in commentariis privatis reliquerat.

Καὶ οἴδαμεν, *et scimus*] Loquitur Ecclesia Ephesina.

Ὅτι ἀληθής ἐστιν ἡ μαρτυρία αὐτοῦ, *verum esse testimonium eius*] Ἀληθής, id est, *fide digna*, ut supra 5: 31, 8: 13. *Scimus*, aiunt, *fide dignum*, ex vitae scilicet perpetua puritate et miraculis ab ipso editis. Scimus ergo plane qualem habuit mortem praedictam ab Iesu.

25.

25. *Καὶ ἄλλα πολλὰ, et alia multa*] Miracula, quorum tunc adhuc recens erat memoria, non ita dudum mortuis testibus.

Ἐὰν γράφηται καθ' ἕν, si scribantur singula] Ita ut nihil eorum omittatur.

Οὐδὲ αὐτὸν οἶμαι τὸν κόσμον χωρῆσαι τὰ γραφόμενα βιβλία, nec ipsum arbitror mundum capere posse eos, qui scribendi sunt, libros] *Γραφόμενα*, id est, *quae scribi deberent.* Et hyperbole est non infrequens Sacris Literis ut Gen. 11: 4, Num. 13: 33, Dan. 4: 20. Vide et supra 12: 19. *Οἶμαι* hic dicitur singulariter, quia pro Ecclesia haec scripsit Episcopus: sicut et in Apocalypsi literae pro Ecclesiis ad Episcopum diriguntur. Forte is fuit Iohannes *ὁ πρεσβύτερος* [*Presbyter*], cuius sepulchrum se Ephesi distinctum ab illo Iohannis Apostoli vidisse memorat Hieronymus, et cui Veterum nonnulli adscribunt Epistolas duas.

HUGONIS GROTII

ANNOTATIONES

IN

NOVUM TESTAMENTUM.

DENUO EMENDATIUS EDITAE.

VOLUMEN V.

CONTINENS ANNOTATIONES

AD

ACTA APOSTOLORUM.

GRONINGAE,

Ex officina W. ZUIDEMA, Bibliopolae.

MDCCCXXVIII.

af
tunc
Sbe
m

vo
qu
bi
ut
en
ev
fo
in

NNOTATIONES

AD

ACTA APOSTOLORUM.

ἰξεις τῶν Ἀποςόλων, Acta Apostolorum] Graecam retinuere Syrus et Arabs, ut saepe in vocibus ransfusae in sermonem alium vim non eandem hae putabantur. Perinde autem est, sive Acta vertas, Interpres, sive Actus, ut Veterum nonnulli. Idem significant actus et acta, ut effectus et effecta, s et eventa, iussus et iussa, multaque alia ad eam n. Est quidem receptius ut Acta dicantur quae blicas tabulas relata sunt. Sed etiam Cicero quicquisquam egit, id modo acta, modo actus vocat. ges Sempronias ait esse acta Gracchorum. Neque hoc sensu Poetarum tantum vox est: nam et Cicero Legum dixit, non solum in rectis, sed etiam in actibus insignem esse humani generis similitudi- Apostolorum, id est, Petri et Pauli. Nam caeteferme obiter tantum fit mentio, et postquam Pauctatus est Lucas, de eo solo pergit loqui. De caen Apostolorum actibus vix tenuis ad nos fama it. Lucae nomen unde, ipse quis qualisve fuerit, ıs ad librum eius priorem, qui vulgo Euangelium

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ANNOTATIONES

AD

ACTA APOSTOLORUM.

Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, *Acta Apostolorum*] Graecam vocem retinuere Syrus et Arabs, ut saepe in vocibus quae transfusae in sermonem alium vim non eandem habiturae putabantur. Perinde autem est, sive *Acta* vertas, ut hic Interpres, sive *Actus*, ut Veterum nonnulli. Idem enim significant *actus* et *acta*, ut *effectus* et *effecta*, *eventus* et *eventa*, *iussus* et *iussa*, multaque alia ad eam formam. Est quidem receptius ut *Acta* dicantur quae in publicas tabulas relata sunt. Sed etiam Cicero quicquid quisquam egit, id modo *acta*, modo *actus* vocat. Et leges Sempronias ait esse *acta Gracchorum*. Neque *actus* hoc sensu Poetarum tantum vox est: nam et Cicero primo Legum dixit, *non solum in rectis, sed etiam in pravis actibus insignem esse humani generis similitudinem*. *Apostolorum*, id est, Petri et Pauli. Nam caeterorum ferme obiter tantum fit mentio, et postquam Paulum sectatus est Lucas, de eo solo pergit loqui. De caeterorum Apostolorum actibus vix tenuis ad nos fama manavit. Lucae nomen unde, ipse quis qualisve fuerit, diximus ad librum eius priorem, qui vulgo *Euangelium* dicitur.

[illegible] primum quidem librum] Id est [illegible] Vide quae ad Ioh. 1: 15 et 30. Λό-[illegible] sic ἕβδομον λόγον [septimum librum] [illegible]

[illegible] Theophile] Vide quae dicta ad antelo-[illegible] Euangelii Lucae.

[illegible] ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν, quae coepit facere et docere] Id est, ἐποίησε καὶ ἐδίδαξε [fecit et docuit]. Sic Gen. 2: 3, ὧν ἤρξατο ὁ Θεὸς ποιῆσαι [quae coepit Deus facere]. Sic ἤρξαντο τίλλειν [coeperunt vellere], Matth. 12: 1, μὴ ἄρξησθε λέγειν [ne coeperitis dicere], Luc. 3: 8; adde et quod infra 2: 4. Haec verba brevem Euangelii descriptionem continent.

2. Ἄχρι ἧς ἡμέρας, *usque in diem*] Sic solent Historiarum Scriptores libros posteriores cum prioribus connectere. Sic Herodotus Thaliae principio: Ἐπὶ τοῦτον δὴ τὸν Ἄμασιν [*Adversus hunc vero Amasin*]. Principio Eratus: Ἀρισταγόρας μέν νυν Ἰωνίην ἀποστήσας, οὕτω τελευτᾷ [*Aristagoras quidem Ionicae rebellionis auctor ita oppetiit*]. Initio Uraniae: Ταῦτα μὲν οὕτως λέγεται γενέσθαι [*Atque haec quidem ita gesta esse dicuntur*]. Thucydides Peloponnesiacon II, Ἄρχεται δὲ ὁ πόλεμος ἐνθένδε ἤδη Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων [*Incipit porro hinc iam Atheniensium et Lacedaemoniorum bellum*], qui pari modo et sequentes libros praecedentibus connectit. Sic et respicit Lucas hic aperte finem libri sui prioris.

Ἐντειλάμενος τοῖς Ἀποστόλοις, *praecipiens Apostolis*] Multa illis praecepta dans quae brevitatis causa hic reticentur. Simile dicendi compendium habes 2 Sam. 17: 2.

Διὰ πνεύματος ἁγίου, *per Spiritum Sanctum*] Est et haec compendiosa locutio: vult enim dicere, *Mandavit quae agere deberent per Spiritum Sanctum*, postquam scilicet eum accepissent.

Οὓς ἐξελέξατο, *quos elegerat*] Vocum traiectio: nam hoc membrum refertur ad id quod praecessit Ἀποστόλους. Frequentes sunt tales in Sacris Scriptis traiectiones.

Ἀνελήφθη, *assumtus est*] Vide quae dicta ad Marc. 16: 19.

3. Ἐν πολλοῖς τεκμηρίοις] Ἐν hic valet *cum*: *cum multis miraculis* quorum quaedam referuntur a Iohanne in Euangelio.

Καὶ

Καὶ λέγων τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, et loquens de regno Dei] Quomodo ad omnes Gentes perventurum esset Euangelium, per quod Deus in hominibus, etiam Regibus, regnat.

4. *Καὶ συναλιζόμενος*] Supple *αὐτοὺς, ipsos in unum recolligens*, qui dispersi fuerant. Vide Ioh. 21: 2. Est Attico more passivum sono, sensu activum. Herodotus Euterpe: *Τὰς γυναῖκας συναλίσαντος, Cum in unum locum feminas omnes congregasset.*

Τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Πατρὸς, promissionem Patris] Luc. 24: 49.

Ἣν ἠκούσατέ μου, quam audistis a me] Transitus a sermone indirecto ad directum, qui in historiis frequens. Ἠκούσατέ μου, bene Graeca locutio, quales multae in hoc Scriptore, qui et Medicos et Historicos legerat. Ita Xenophon: *Τοῦτο πολλῶν ἔφη ἀκούειν* [*Hoc dixit se a multis audire*].

5. *Ἰωάννης μὲν ἐβάπτισεν ὕδατι, Iohannes quidem baptizabat aqua*] Vide Matth. 3: 11.

Ἐν πνεύματι ἁγίῳ] Satis fuerat dixisse *Πνεύματι ἁγίῳ*, quomodo Latinus hic *Spiritu Sancto*. Sed Hellenistae ad modum Hebraei ב addunt *ἐν*, quomodo *ἐν ὕδατι* dicto Matthaei loco, *Βαπτίζεσθαι* hic est *largiter profundi*, non *leviter adspergi*. Multo plus accepere Apostoli quam olim Prophetae. Vide Ioh. 3: 34. Hic Spiritus erat *πνεῦμα κρίσεως καὶ πνεῦμα καύσεως* [*Spiritus iudicii et Spiritus ardoris*], Esai. 4: 4.

6. *Εἰ ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἀποκαθιστάνεις τὴν βασιλείαν τῷ Ἰσραήλ, hoccine tempore restituis regnum Israeli*] אם, quod saepe *an* significat, ut Graeci Interpretes per *εἰ*, ita Latinus per *si* saepe vertit. Respiciunt Apostoli locum Dan. 7: 27. *Restituis*, id est, restituere paras in veterem dignitatem.

7. *Οὐχ ὑμῶν ἐστὶ γνῶναι χρόνους ἢ καιροὺς, non est vestrûm nosse tempora vel momenta*] Dan. 7: 12, עד־זמן ועדן vertitur *ἕως χρόνου καὶ καιροῦ* [*ad tempus et occasionem*]. Est *ἓν διὰ δυοῖν* [*unum per duo*], quo significatur *tempus certo constitutum*. Id vero tempus fuit trecentis ferme post haec verba annis. Tunc enim Christus Davidis stirps in terris regnare coepit per Constanti-

Τὸν μὲν πρῶτον λόγον, primum quidem librum] Id est πρότερον [*priorem*]. Vide quae ad Ioh. 1: 15 et 30. *Λόγον*, id est, *librum;* sic ἕβδομον λόγον [*septimum librum*] dixit Galenus.

Ὦ Θεόφιλε, o Theophile] Vide quae dicta ad anteloquium Euangelii Lucae.

Ὧν ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν, quae coepit Iesus facere et docere] Id est, ἐποίησε καὶ ἐδίδαξε [*fecit et docuit*]. Sic Gen. 2: 3, ὧν ἤρξατο ὁ Θεὸς ποιῆσαι [*quae coepit Deus facere*]. Sic ἤρξαντο τίλλειν [*coeperunt vellere*], Matth. 12: 1, μὴ ἄρξησθε λέγειν [*ne coeperitis dicere*], Luc. 3: 8; adde et quod infra 2: 4. Haec verba brevem Euangelii descriptionem continent.

2. *Ἄχρι ἧς ἡμέρας, usque in diem*] Sic solent Historiarum Scriptores libros posteriores cum prioribus connectere. Sic Herodotus Thaliae principio: *Ἐπὶ τοῦτον δὴ τὸν Ἄμασιν* [*Adversus hunc vero Amasin*]. Principio Eratus: *Ἀρισταγόρας μέν νυν Ἰωνίην ἀποστήσας, οὕτω τελευτᾷ* [*Aristagoras quidem Ionicae rebellionis auctor ita oppetiit*]. Initio Uraniae: *Ταῦτα μὲν οὕτως λέγεται γενέσθαι* [*Atque haec quidem ita gesta esse dicuntur*]. Thucydides Peloponnesiacon II, *Ἄρχεται δὲ ὁ πόλεμος ἐνθένδε ἤδη Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων* [*Incipit porro hinc iam Atheniensium et Lacedaemoniorum bellum*], qui pari modo et sequentes libros praecedentibus connectit. Sic et respicit Lucas hic aperte finem libri sui prioris.

Ἐντειλάμενος τοῖς Ἀποστόλοις, praecipiens Apostolis] Multa illis praecepta dans quae brevitatis causa hic reticentur. Simile dicendi compendium habes 2 Sam. 17: 2.

Διὰ πνεύματος ἁγίου, per Spiritum Sanctum] Est et haec compendiosa locutio: vult enim dicere, *Mandavit quae agere deberent per Spiritum Sanctum*, postquam scilicet eum accepissent.

Οὓς ἐξελέξατο, quos elegerat] Vocum traiectio: nam hoc membrum refertur ad id quod praecessit *Ἀποστόλους*. Frequentes sunt tales in Sacris Scriptis traiectiones.

Ἀνελήφθη, assumtus est] Vide quae dicta ad Marc. 16: 19.

3. *Ἐν πολλοῖς τεκμηρίοις*] *Ἐν* hic valet *cum: cum multis miraculis* quorum quaedam referuntur a Iohanne in Euangelio.

Καὶ

Καὶ λέγων τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, et loquens de regno Dei] Quomodo ad omnes Gentes perventurum esset Euangelium, per quod Deus in hominibus, etiam Regibus, regnat.

4. *Καὶ συναλιζόμενος*] Supple *αὐτούς, ipsos in unum recolligens*, qui dispersi fuerant. Vide Ioh. 21: 2. Est Attico more passivum sono, sensu activum. Herodotus Euterpe: *Τὰς γυναῖκας συναλίσαντος, Cum in unum locum feminas omnes congregasset.*

Τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Πατρὸς, promissionem Patris] Luc. 24: 49.

Ἣν ἠκούσατέ μου, quam audistis a me] Transitus a sermone indirecto ad directum, qui in historiis frequens. *Ἠκούσατέ μου*, bene Graeca locutio, quales multae in hoc Scriptore, qui et Medicos et Historicos legerat. Ita Xenophon: *Τοῦτο πολλῶν ἔφη ἀκούειν* [*Hoc dixit se a multis audire*].

5. *Ἰωάννης μὲν ἐβάπτισεν ὕδατι, Iohannes quidem baptizabat aqua*] Vide Matth. 3: 11.

Ἐν πνεύματι ἁγίῳ] Satis fuerat dixisse *Πνεύματι ἁγίῳ*, quomodo Latinus hic *Spiritu Sancto*. Sed Hellenistae ad modum Hebraei ב addunt *ἐν*, quomodo *ἐν ὕδατι* dicto Matthaei loco. *Βαπτίζεσθαι* hic est *largiter profundi*, non *leviter adspergi*. Multo plus accepere Apostoli quam olim Prophetae. Vide Ioh. 3: 34. Hic Spiritus erat *πνεῦμα κρίσεως καὶ πνεῦμα καύσεως* [*Spiritus iudicii et Spiritus ardoris*], Esai. 4: 4.

6. *Εἰ ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἀποκαθιστάνεις τὴν βασιλείαν τῷ Ἰσραήλ, hoccine tempore restituis regnum Israeli*] אם, quod saepe *an* significat, ut Graeci Interpretes per *εἰ*, ita Latinus per *si* saepe vertit. Respiciunt Apostoli locum Dan. 7: 27. *Restituis*, id est, restituere paras in veterem dignitatem.

7. *Οὐχ ὑμῶν ἐστὶ γνῶναι χρόνους ἢ καιροὺς, non est vestrûm nosse tempora vel momenta*] Dan. 7: 12, עד־זמן ועדן vertitur *ἕως χρόνου καὶ καιροῦ* [*ad tempus et occasionem*]. Est *ἓν διὰ δυοῖν* [*unum per duo*], quo significatur *tempus certo constitutum*. Id vero tempus fuit trecentis ferme post haec verba annis. Tunc enim Christus Davidis stirps in terris regnare coepit per Constanti-

tinum, ac deinceps per alios et alios, non Imperatores tantum, sed et Reges, qui regnum suum Christo ut Regi Regum subiecere. Christiani populus Dei, atque ideo verus *Israel*, Gal. 6: 16. Christus eorum caput *Israelita* etiam secundum carnem. *Occultum esse hominibus, quando Regnum rediturum sit ad domum Davidis*, aiunt et Hebraei. *Καιροὺς tempestates* vertit Augustinus, Epist. 78.

Οὓς ὁ πατὴρ ἔθετο ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ, quae Pater posuit in sua potestate] Mos est Christi arcanas dispensationes ad Patrem referre, Matth. 20: 23, Marc. 13: 32.

8. *Ἀλλὰ λήψεσθε δύναμιν, sed accipietis virtutem*] אזרו חיל [*accincti sunt robore*] 1 Sam. 2: 4.

Καὶ ἔσεσθέ μοι μάρτυρες ἔν τε Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἰουδαίᾳ καὶ Σαμαρείᾳ καὶ ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς, et eritis mihi testes Hierosolymis et in omni Iudaea et Samaria et usque ad terrae fines] Summam hic proponit tot sermonum Apostolicorum, quos hic liber exhibebit. Confer Marc. 16: 20.

9. *Ἐπήρθη, sublatus est*] *Ἀνεφέρετο* [*sursum ferebatur*], Luc. 24: 51.

Καὶ νεφέλη ὑπέλαβεν αὐτὸν, et nubes suscepit eum] Elias in coelum vectus in turbine, 2 Reg. 2: 1, 11, Christus in nube placida. Vide Luc. 9: 54, 55.

10. *Ἐν ἐσθῆτι λευκῇ, in albo vestitu*] Vide quae dicta ad Matth. 17: 2. Manuscriptus vetustissimus habet *ἐν ἐσθήσεσι λευκαῖς* [*in vestibus albis*], sed parum id refert. Est autem loquendi genus etiam Latinis usitatum; sic, *in auro, in purpura*, Cato apud Gellium.

11. *Οὕτως ἐλεύσεται, sic veniet*] *Καταβήσεται* [*descendet*] 1 Thess. 4: 16. Resurrecturos in monte Olivarum Israelitas sentit Chaldaeus in Canticum et alii ad Ioel 3: 2, Zach. 14: 4.

12. *Σαββάτου ἔχον ὁδὸν, Sabbati habens iter*] *Iter Sabbati* plerique Iudaei definiunt bis mille ulnis, id est, mille passibus; nam passus duplex ulna. Stadium Plinio octava pars mille passuum lib. II, cap. 23. Ergo *iter Sabbati* essent stadia octo, quod non longe abit a Syri sententia, qui hic posuit *stadia septem*. In Iosepho explicatur per *stadia quinque*; sed suspecta est lectio, cum

The-

Theophylactus Iosephum citet de *stadiis septem.* At ex Bethania sublatum Christum colligimus ex Luc. 24: 50, a Bethania vero ad urbem *quindecim stadia* ponit Iohannes 11: 16. Videtur Iohannes in animo habuisse Iudaicam quandam mensuram, quam *stadium* vocat, quanquam Graeci stadii ferme dimidium tantum continebat. Sic leucae alibi maiores, alibi minores. Vide quae habet doctissimus Seldenus, lib. III cap. 9 De Iure naturali et Gentium secundum Hebraeos, post Drusium et Bezam hoc loco.

13. *Εἰς τὸ ὑπερῷον, in coenaculum*] Vide ex quantillo loco, et hominibus 120, quantae rei factum sit exordium; et confer quae habuimus Matth. 13: 31.

Ὅ τε Πέτρος] Qui primus hic bono iure nominatur, utpote a Christo designatus non obscure *προστάτης* [*Praeses*] Apostolici coetus: unde et loquendi exordium fabit, ut hic notant Graeci Interpretes. Oecumenius de Petro: *Τὴν προστασίαν τῶν μαθητῶν ἐγκεχειρισμένος* [*Cui primus inter Apostolos locus commissus fuit*]. Theophylactus: *Ὡς κορυφαῖος* [*Tanquam praecipuus*].

Καὶ Ἰούδας Ἰακώβου, et Iudas Iacobi] *Frater*, quod hic addit Arabs. At Syro est *Iacobi filius*. Fieri potuit ut pater filium haberet sibi cognominem.

14. *Σὺν γυναιξὶ, cum mulieribus*] De sexu, non de matrimonio hanc vocem recte cepere Syrus et Arabs. Intelliguntur mulieres illae quarum mentio Matth. 27: 55, et cum iis Hierosolymitanae quaedam.

Καὶ Μαρίᾳ τῇ μητρὶ τοῦ Ἰησοῦ, et Maria matre Iesu] Quae ut eximia singulariter memorari merebatur. Vide quae diximus ad Marc. 16: 7.

15. *Ὄχλος ὀνομάτων, turba hominum*] *Nomina* dicere pro *hominibus* receptum fuisse inter Iudaeos loquendi genus ex Apocalypsi apparet.

Ὡς ἑκατὸν εἴκοσιν, fere centum viginti] Tanquam Satrapae novi Regni, quod multo maius exstiturum quam Nabonidi regnum, cui 120 fuerunt Satrapae, Dan. 6: 1.

16. *Ἔδει πληρωθῆναι, oportebat impleri*] Par erat Iudae simile quid evenire quale Achitopheli evenerat, cuius perfidiam Iudas erit imitatus. Sic *πληρωθῆναι* [*impleri*] saepe sumi diximus ad Matth. 1: 22.

17. *Τὸν κλῆρον τῆς διακονίας ταύτης, sortem ministerii huius*] *Κλῆρος* dicitur quicquid alicui obvenit, sicut hereditaria sola sorte dividebantur. Sunt quidam *κλῆροι ἁγίων* [*sortes sanctorum*], ad quos omnes pertinent Christiani, Col. 1: 12, 1 Petr. 5: 3. Sunt et *κλῆροι διακονίας* [*sortes ministerii*], ad quos Pastores: inde natum nomen *Clericorum*.

18. *Ἐκτήσατο χωρίον, possedit agrum*] Id est, *monumentum sceleris sui reliquit*, ut explicavimus ad Matth. 27: 6. Non tamen obstem, si quis putet fundi ad sepulchra externorum destinati usum quendam concessum Iudae, et ibi eum exspirasse. Vide quae hic habet Theophylactus.

Καὶ πρηνὴς γενόμενος ἐλάκησε μέσος, et suspensus crepuit medius] Vide de hac re quae diximus ad Matth. 27: 5.

19. *Τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν, lingua eorum*] Vocem *διαλέκτου* non tam arcte sumi a Luca, ut *discrimen* aliquod *in lingua* significet, quomodo Graeci hac voce uti solent, sed pro ipsa *lingua*, apparet ex locis aliis infra 2: 6, 8, 21: 40, 22: 2, 26: 14.

Ἀκελδαμά] חקל דמא quomodo hic scribit Syrus. Hierosolymitana eius temporis lingua prope ad Syriacam accedebat.

20. *Ἔρημος, deserta*] In LXX est *ἠρημωμένη* [*desolata*]. Citavit haec Lucas memoriter ex LXX. Id qui faciunt saepe verbum verbo commutant.

Τὴν ἐπισκοπὴν αὐτοῦ, episcopatum eius] Et hoc ex LXX. In Hebraeo פקדתו. Est autem פקדה Hebraeis quodvis *officium* sive *munus*, sive perpetuum, sive temporarium: ut videre est Num. 3: 32, 4: 16, 7: 2, 14: 29, 16: 29, 26: 23, 2 Par. 23: 11 et alibi.

21. *Ἐν ᾧ εἰσῆλθε καὶ ἐξῆλθεν ἐφ' ἡμᾶς ὁ Κύριος, quo intravit et exivit inter nos Dominus*] Id est, *coram nobis vixit*. *Intrandi* et *exeundi* vocabulo omnes vitae actus, qua publici qua privati, significantur. Vide Zach. 8: 10.

22. *Ἀρξάμενος ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος Ἰωάννου*] Id est, *ex quo ab Iohanne fuit baptizatus*: id enim initium ei fuit auspicandi muneris. Et inde incipit Euangelii historia, cui quaedam alia praefationis vice inserviunt, ut diximus ad inscriptionem libri Matthaei.

23.

23. *Τὸν καλούμενον Βαρσαβᾶν, qui vocabatur Barsabas*] בן שבע *filium iuramenti.*

Ὃς ἐπεκλήθη Ἰοῦςος, qui cognominatus est Iustus] Forte a Romanis id nomen acceperat ob morum integritatem.

Καὶ Ματθίαν] *Ματθίας* idem nomen quod plenius scribitur *Ματαθίας*, ut notavit Drusius, et nos ad Maccabaica.

24. *Σὺ Κύριε καρδιογνῶςα, tu Domine, qui corda nosti*] חקר־לב Ier. 17: 10. De animis hominum certo indicare solius est Dei.

Ἀνάδειξον ὃν ἐξελέξω ἐκ τούτων τῶν δύο ἕνα] *Utrum magis ames.* Sic enim בחר saepe sumitur apud Hebraeos.

25. *Λαβεῖν τὸν κλῆρον τῆς διακονίας ταύτης καὶ ἀποςολῆς, accipere sortem ministerii huius et Apostolatus*] *Λαβεῖν*, id est, *ut accipiat. Κλῆρον τῆς διακονίας* habuimus et supra 17. Hic additur *ἀποςολῆς*, nimirum *ἓν διὰ δυοῖν* [*unum per duo*], pro *ἀποςολικῆς* [*Apostolici*]. In manuscripto illo, *τὸν τόπον τῆς διακονίας* [*locum ministerii*].

Ἐξ ἧς παρέβη Ἰούδας] ששׂה. *Cuius officii Iudas desertor fuit.*

Πορευθῆναι εἰς τὸν τόπον τὸν ἴδιον, abire in locum proprium] Pro *εἰς τὸ πορευθῆναι* [*ut abiret*]. Significatur eventus scelera ipsius iusto Dei iudicio consecutus. *Proprium*, id est, qui ipsi melius conveniebat, quam Apostolica functio. Manuscriptus ille quem dixi, habet *εἰς τὸν τόπον τὸν δίκαιον* [*in locum iustum*], non male.

Καὶ ἔδωκαν κλήρους αὐτῶν, et dederunt sortes eorum] Id est, coniecerunt nomina eorum in urnam, et in alteram urnam alteram schedam inscriptum habentem nomen *Apostolus*, alteram schedam vacuam; deinde ex utraque urna pariter eduxere binas schedas, ut in divisione terrae. Ad eum modum David Sacerdotum functiones sortibus distribuerat, 1 Par. 24: 5. Iosephus IV de bello Iudaico: *Κληρωτοὺς ἐπεχείρησαν ποιεῖν τοὺς ἀρχιερεῖς* [*Sorte Pontifices creare aggressi sunt*]. Deinde: *Ἦν δὲ πρόσχημα μὲν τῆς ἐπιβολῆς ἔθος ἀρχαῖον* [*Huic autem incepto mos antiquus obtendebatur*]. Virgilius II Aeneidos:

Laocoon ductus Neptuno sorte Sacerdos.

Ubi

Ubi Servius ex Euphormione: *Laocoon Thymbraei Apollinis Sacerdos sorte ductus est: ut solet fieri cum deest Sacerdos certus.* Plato de Legibus VI, *Τὰ μὲν τῶν ἱερῶν τῷ Θεῷ ἐπιτρέποντα αὐτῷ τὸ κεχαρισμένον γίγνεσθαι, κληροῦν οὕτω τῇ θείᾳ τύχῃ ἀποδιδόντα* [*Quod autem ad Sacerdotum electionem spectat ea Deo committenda est, ut quemadmodum ei placuerit, ita sortium eventum Numine suo moderetur*].

Ἔπεσεν ὁ κλῆρος, cecidit sors] Nomen eius cum nomine Apostolatus exiit.

Καὶ συγκατεψηφίσθη, et annumeratus est] *Συγκατεψηφίσθη*, נמנה, quod alibi vertitur *ἐλογίσθη*, alibi *ἐξηριθμήθη*. Vide supra 17 ubi pro eodem dicitur *κατηριθμημένος ἦν*.

Μετὰ τῶν ἕνδεκα Ἀποστόλων, cum undecim Apostolis] Vide Matth. 28: 16, Marc. 16: 14, Luc. 1: 9, 22: 14, 24: 33.

CAPUT II.

Ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὴν ἡμέραν τῆς πεντηκοστῆς, cum compleretur dies Pentecostes] Optime et Syrus et Latinus hic legere *τὰς ἡμέρας* [*dies*]; agitur enim non de una die, sed de toto dierum ambitu. Et familiare Hebraeis id loquendi genus. Sic *ἐπληρώθησαν αἱ ἡμέραι* [*impletae erant dies*] habemus Gen. 25: 24, Lev. 12: 4, et pro eodem *ἐπλήσθησαν ἡμέραι* Luc. 2: 21. *Πεντηκοστὴ* Hellenistis vocatur non semper dies ultima, sed saepe totum illud tempus dierum quinquaginta a Paschate, שבעות [*Septimanae*] Hebraeis. Sic et Tertullianus Idololatria: *Excerpta singulas solemnitates nationum, et in ordinem exsere, Pentecosten implere non poterunt.* Sic Canon Nicaenus vetat genua flecti *ἐν ταῖς τῆς πεντηκοστῆς ἡμέραις*. Dies ultimus septem septimanarum erat dies latae Legis, ut colligitur Exod. 19: 1, 11, vocabaturque ob id שמחת תורה *festum Legis.* Eodem die coepit praedicari ab Apostolis Lex nova, complementum veteris.

Ἦσαν ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, erant omnes pariter in eodem loco] Deus dona sua promisit unitati. In Ma-

Manuscripto veteri, *πάντες ὁμοῦ, omnes illi* 120 *in uno loco;* et sic accepit Hesychius: *Ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ὁμοῦ, εἰς τὸν αὐτὸν τόπον* [*Eodem: simul, in eundem locum*].

2. *Ὥσπερ φερομένης πνοῆς βιαίας, tanquam advenientis flatus vehementis*] *Πνοὴ* signum Divini adventus, Gen. 3: 8, at addita voce *βιαίας* magnitudo donorum supra Prophetica significatur.

Καὶ ἐπλήρωσεν ὅλον τὸν οἶκον οὗ ἦσαν καθήμενοι, et replevit totam domum ubi erant sedentes] Praesagium sic etiam implendi totius orbis, per quem Ecclesia diffusa est.

3. *Διαμεριζόμεναι γλῶσσαι, dispertitae linguae*] Poena linguarum dispersit homines, Gen. 11, Donum linguarum dispersos in unum populum recollegit.

Ὡσεὶ πυρὸς, tanquam ignis] Summa efficacia et splendor praedicationis significatur. Vide quae dicta Matth. 3: 11. Philo ad Decalogum: *Ἐπειδὰν τοῦ πυρὸς τὸ μὲν φωτίζειν, τὸ δὲ καίειν πέφυκεν, οἱ μὲν τοῖς χρησμοῖς ἀξιοῦντες εἶναι καταπειθεῖς ὡς ἐν ἀσκίῳ φωτὶ τὸν ἀεὶ χρόνον βιώσονται, τοὺς νόμους αὐτοὺς ἀςέρας ἔχοντες ἐν ψυχῇ φωσφοροῦντας· ὅσοι δ᾽ ἀφηνιαςαὶ, καιόμενοι καὶ κατακαιόμενοι διατελοῦσιν ὑπὸ τῶν ἔνδον ἐπιθυμιῶν, αἳ φλογὸς τρόπον πορθήσουσι τὸν σύμπαντα τῶν ἐχόντων βίον* [*Quoniam ignis habet vim geminam, illustrandi urendique; praecepta haec obedientibus erunt per totam vitam pro lumine, legibus ceu sideribus animae praelucentibus: quotquot autem contumaces fuerint, aestuabunt urenturque intestinis concupiscentiis, more flammae totos homines semel occupatos depascentibus*]. Confer 2 Cor. 2: 16, et quem ad primum caput citavimus Esaiae locum 4: 4.

Ἐκάθισέ τε ἐφ᾽ ἕνα ἕκαςον αὐτῶν, seditque supra singulos eorum] Significabat haec sessio perpetuo illis hoc donum adfuturum, quoties negotium ipsis esset cum Gentibus linguae alterius. Prophetis Prophetia raro aderat cum Deus vellet, neque certi erant Prophetae quando eam essent habituri. Exempla habemus in Nathane, Samuele, Esaia.

4. *Ἤρξαντο λαλεῖν ἑτέραις γλώσσαις, coeperunt loqui aliis linguis*] Aliis quam quas didicerant. Quod hic est *ἑτέραις*, id est, *καιναῖς* [*novis*] apud Marcum 16: 17. Noli

iis

iis credere, qui miraculum in auribus audientium factum asserunt. Manifeste omnia eis resistunt quae sunt 1 Cor. 12: 10, 28, 30, 14: 2, 4, 5, 6, 9, 13, 14, 18, 19, 22, 23, 26, 27, 39.

Ἀποφθέγγεσθαι, eloqui] Solet de Prophetis usurpari haec vox, respondens Hebraeis נבא [*prophetare*], קסם [*divinare*], חוה [*explicare*] et similibus. Vide infra 14.

5. *Ἦσαν δὲ ἐν Ἱερουσαλὴμ κατοικοῦντες, erant autem Hierosolymis commorantes*] Verbum κατοικεῖν, hic respondet Hebraeo גור, quod et κατοικεῖν et παροικεῖν [*inquilinum esse*] verti solet, interdum et διατρίβειν [*commorari*]. Itaque dicitur non tantum de iis qui sedem fixerant, sed et de iis qui ad Pascha aut ad Pentecosten celebrandam in Urbem venerant, ad tempus aliquod ibi substituri. Id ostendunt sequentia: nam Hierosolymis qui domicilium habebant, eos credibile est linguam novisse Hierosolymitanam; non item caeteros. Adde quod sub hoc nomine veniant et quibus domicilium in Mesopotamia, et qui Romanorum in Iudaea peregrinabantur, infra 9, 10.

Ἄνδρες εὐλαβεῖς, viri religiosi] אנשי יראה. Frequens apud Hebraeos loquendi genus. Sic vocantur non hi tantum qui se Legi subiecerant, verum etiam viri pii qui idololatria deserta purius vivere instituerant: nam tales quoque ad Templum venisse apparet, 1 Reg. 8: 41, Ioh. 12: 20.

Ἀπὸ παντὸς ἔθνους τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν, ex omni natione quae sub coelo est] Id est, de sexdecim nepotibus Noae, unde propagatae gentes caeterae.

6. *Γενομένης δὲ τῆς φωνῆς ταύτης, facta autem hac fama*] Φωνὴ pro *fama*, ut Num. 16: 34, 1 Reg. 1: 40 et alibi.

Καὶ συνεχύθη] Id est, συνεταράχθη, ἐμερίμνα, *animo fuit turbido ac sollicito.* Omnibus hic vocibus reddi solet Hebraeum רגז, et hoc explicant sequentia versu 7, 12.

7. *Οὐκ ἰδοὺ πάντες οὗτοί εἰσιν οἱ λαλοῦντες Γαλιλαῖοι, nonne ecce omnes isti qui loquuntur Galilaei sunt*] Id est, homines indocti. Vide Ioh. 1: 46.

9. *Πάρθοι*] ארפכשר, Gen. 10: 22.

Καὶ Μῆδοι] מדי, ibidem 2.

Καὶ Ἐλαμῖται] עילם, ibidem 22. *Elymaei* vicini Persis

et

et Medis. Vide Strabonem, Livium, Plinium, nostra ad Dan. 8: 2.

Καὶ οἱ κατοικοῦντες τὴν Μεσοποταμίαν, et qui habitant Mesopotamiam] ארם dicto comm. 23.

Ἰουδαίαν τε] Quae olim terra כנען, Gen. 10: 15.

Καὶ Καππαδοκίαν] משך urbs praecipua *Mazaca*. In omni hoc Asiae tractu populos paucos fuisse Graecos, Barbaros plerosque docet nos Strabo libro XII. Illorum Barbarorum erant linguae illae duae et viginti, quas didicerat Mithridates.

Πόντον] תירס, 2.

Καὶ τὴν Ἀσίαν] גמר, 2.

10. *Φρυγίαν τε*] אשכנז, 3. Vide Annotata nostra ad librum I de Veritate Religionis Christianae.

Καὶ Παμφυλίαν] ריפת, 3.

Αἴγυπτον] מצרים, 6. *Κόπτος* Urbs mercatu iam olim celebris cum articulo et levi mutatione *Αἴγυπτος*. Inde terrae et flumini nomen apud Graecos. Ipsi se *Μεσορὶ* vocabant. Vide nostra quae iam diximus Annotata.

Καὶ τὰ μέρη τῆς Λιβύης τῆς κατὰ Κυρήνην, et partes Libyae, quae est circa Cyrenen] Nomen quidem *Libyum* respondet Hebraeo להבים. Sed Graeci sic totam Africam vocant quae פוט Gen. 10: 6 et Augustinus hunc locum citans, *Africam* nominat.

Καὶ οἱ ἐπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι, et advenae Romani] Orti ex יון.

Ἰουδαῖοί τε καὶ προσήλυτοι, Iudaei et Proselyti] Romae multi erant Iudaei, ut nos docent Cicero et Horatius. Multae etiam foeminae et Libertini se eis addebant. Testes Tibullus, Ovidius, Philo et alii.

11. *Κρῆτες*] Pars יון, cuius mentio ibidem 2.

Καὶ Ἄραβες] Pars posterum כוש, ibidem 6.

Τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ] *Dei potentiam*, quae Iesu resuscitato apparuit: id enim praecipuum argumentum fuit, quo conversus est Mundus, supra 1: 22, infra 24 et 3: 33.

12. *Διηπόρουν*] *Haesitabant* vertit Augustinus recte.

Τί ἂν θέλοι τοῦτο εἶναι, quidnam vult hoc esse] מה Hebraeis admirantium vox.

13. *Ἕτεροι δὲ χλευάζοντες, alii autem irridentes*] מלעבים ut est 2 Par. 36: 16, ubi Graeci *μυκτηρίζοντες*.

"Οτι

primendum Hebraeum האזין. Ἐνωτίζετε τὰ ῥήματά bes Iob. 32: 10, Ps. 5: 1 et alibi.

15. Ἔστι γὰρ ὥρα τρίτη τῆς ἡμέρας, *cum sit h tertia*] Id est, tempus precum matutinarum, homines, vel mediocriter pii, non ibant nisi ieiu diebus festis ad sextam usque horam ieiunatum d Iosephus de vita sua.

16. Ἀλλὰ τοῦτό ἐστι τὸ εἰρημένον διὰ τοῦ Προφήτο *sed hoc est quod dictum est per Prophetam Ioel*] evenit quod Ioel de temporibus sibi propioribu dixerat. Antequam Deus iudicia sua per Nabucl sorem exerceret in Iudaeos, Esaiam, Ieremiam, E lem, feminas etiam nonnullas donavit prophetia. vero iudicia, quae per Romanos Deus erat exerc multo futura erant atrociora, ob dissipationem sine spe restitutionis, par erat ut maiora etiam b praecederent ad convincendam Iudaeorum duriti nunc eveniebat. Itaque monet Petrus singulos ne beneficium negligant, ut sic Gente pereunte ipsi ser sicut olim illi per ת signati apud Ezechielem [9: 4

17. Ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις, *in novissimis diel* Hebraeo est אחרי־כן, id est, *post ista:* sed idem significari per באחרית הימים, quod est ἐν ταῖς ἐσχάτα ραις, notavimus ad Gen. 49: 1 et alibi: LXX hoc ἔσται μετὰ ταῦτα [*erit posthac*]. Sequitur Lucas ir

Καὶ προφητεύσουσιν] *Afflatum sentient*, ut Philippi filia, Agabus.

Ὁράσεις ὄψονται, visa videbunt] *Ὀπτασίας, visa divinitus excitata*, quale est quod Petro obvenit de animalibus immundis, et Ananiae infra 9: 10.

Ἐνύπνια ἐνυπνιασθήσονται] *Visa nocturna a Deo accipient*, ut Paulus infra 16: 9.

18. *Ἐπὶ τοὺς δούλους μου καὶ ἐπὶ τὰς δούλας μου, super servos meos et super ancillas meas*] In Hebraeo est, *super servos et ancillas*, supple *etiam*: contra dictum Hebraeorum, *Spiritus Sanctus non requiescit super animam pauperis*.

Ἐκχεῶ, effundam] Significatur larga donatio.

19. *Καὶ δώσω τέρατα, et dabo prodigia*] Respondet Hebraeo מופתים, quod et hic et alibi per *τέρατα* vertitur.

Καὶ σημεῖα, et signa] Id non est hic in Hebraeo: sed valet idem quod aliis in locis Hebraeum אותות, quod cum מופתים saepe iunctum invenitur. Sic et *τέρατα* et *σημεῖα* coniunguntur Ioh. 4: 48, hic infra 4: 3, 7: 36, Rom. 15: 19 et in Estheris capite ultimo.

Αἷμα, sanguinem] Multas caedes.

Καὶ πῦρ καὶ ἀτμίδα καπνοῦ, et ignem et vaporem fumi] Multa incendia oppidorum, vicorum, villarum.

20. *Ὁ ἥλιος μεταστραφήσεται εἰς σκότος, sol convertetur in tenebras*] Per fumum qui coelum obsidebit.

Καὶ ἡ σελήνη εἰς αἷμα, et luna in sanguinem] Propter vaporem qui multum sanguinem attrahet.

Ἐπιφανῆ, manifestus] Bene vertit הנורא, quomodo et LXX; est enim a ראה *videre*. Vertitur eodem modo Iud. 13: 6, 1 Par. 17: 21, Hab. 1: 7, Mal. 1: 14, alibi *μέγας* [*magnus*], *χαλεπὸς* [*difficilis*], *θαυμάσιος* [*admirabilis*], *θαυμαστὸς* [*admirandus*], *φοβερὸς* [*terribilis*], *κραταιὸς* [*potens*], *ἔνδοξος* [*illustris*]. Dixit hoc Ioel de die excidii per Nabuchodonosorem, Petrus de die excidii per Romanos: omnes enim dies beneficiis aut poenis illustres *dies Domini* vocantur, ut bene notavit Maimonides Ductore dubitantium 2: 29.

21. *Καὶ ἔσται, πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα Κυρίου, σωθήσεται, et fiet, ut quicunque invocaverit nomen Domini, servetur*] Pii eripientur communi exitio. Vide quae dixi-

diximus ad Matth. 24: 16 et sequentibus. Idem in altero excidio evenerat, Ezech. 9, imo et in ipsa captivitate pii in honore fuerunt, ut Daniel et socii eius. Sic et Apollos, Timotheus et alii Apostolorum discipuli. Ἂν pro ἐὰν usurpant, et alii, et Dionysius Halicarnassensis.

22. Ἰησοῦν τὸν Ναζωραῖον] Appellant eum eo nomine quo vulgo vocatus fuerat. Matth. 26: 71, Marc. 1: 24, 10: 47, 14: 67, 16: 6. Luc. 4: 34, 18: 37, 24: 19, Ioh. 18: 5, 7, 19: 19, hoc libro infra 3: 6, 4: 10, 6: 14, 22: 8, 26: 9.

Ἀποδεδειγμένον εἰς ὑμᾶς] *Conspicuum vobis.* Sic κοράσια ἀποδεδειγμένα, Esth. 2: 9, נערות הראויות, *puellae spectabiles.*

Δυνάμεσι, virtutibus] גבורות.

Καὶ τέρασι καὶ σημείοις, et prodigiis et signis] De his vocibus iam diximus. Haec tria iunctim habes et 2 Cor. 12: 12. Mos est Hebraeorum res magnas pluribus vocibus eloqui.

23. *Τῇ ὡρισμένῃ βουλῇ καὶ προγνώσει τοῦ Θεοῦ ἔκδοτον λαβόντες, definito consilio et praescientia Dei traditum*] Deus constituerat ut *Christus per perpessionem in gloriam intraret*, Luc. 24: 26, hoc est τὸ ὡρισμένον, de quo egimus ad Luc. 22: 22. Idem est *πρόγνωσις* hic et 1 Petr. 1: 2, nam *προγινώσκειν* in his libris *decretum* saepe significat, sicut et Latinum *sciscere*, unde *scita*, Rom. 8: 29, 11: 2, 1 Petr. 1: 20. Ut hoc decretum ad exitum perveniret permisit Deus Iudaeos de Christo agere quae vellent, cum id impedire facillime posset, Matth. 26: 53, 54. *Ἔκδοτον* idem est quod alibi saepe *παραδοθέντα*, *permissum ipsis*, Matth. 17: 22, 20: 18. Vide et Luc. 22: 53. *Ἔκδοτοι* sunt proprie *qui deduntur hostibus.* Sic Deus Christum dedidit hostibus.

Διὰ χειρῶν ἀνόμων προσπήξαντες ἀνείλετε] *Interfecistis eum crucifigendo per Romanos*, qui ἄνομοι [*exleges*], quod Dei legem nullam observarent: eodem sensu ἁμαρτωλοί [*peccatores*], Matth. 26: 45, Marc. 14: 41, Luc. 24: 7. In manuscripto veteri est διὰ χειρὸς ἀνόμων, non male, ביד רשעים [*per manum impiorum*]. Dicuntur per Romanos hoc fecisse Iudaei, quod a Romanis importunis flagitationibus ac minis extorsere. Facit, qui facit ut fiat. Προσπή-

πήξαντες dictum breviter pro προσπήξαντες ςαυρῷ [*affigentes cruci*]. Sic προσηλώσας ςαυρῷ dicitur Col. 2: 14. *Cruci affigere* dixit Curtius: *cruci suffigere* Suetonius.

24. *Λύσας τὰς ὠδῖνας τοῦ θανάτου, solutis mortis doloribus*] חבלי מות, ὠδῖνες θανάτου Graecis Interpretibus non est *mors* aut *status post mortem*, sed *gravissimi dolores*, quales solent esse mulierum in partu morientium. Apparet 2 Sam. 22: 6, Ps. 18: 5, 116: 3. Ab his doloribus Deus Christum liberavit, resuscitando eum ad vitam nullis doloribus obnoxiam. *Λύσας τὰς ὠδῖνας τοῦ ᾅδου* [*solvens dolores inferni*], ait Barnabas.

Καθότι οὐκ ἦν δυνατὸν κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπ' αὐτοῦ, quandoquidem non par erat teneri illum ab eo] Arabs legit ὑπ' αὐτῶν [*ab illis*] nempe τῶν ὠδίνων [*doloribus*]. *Οὐκ ἦν δυνατὸν*, id est, *non erat par*, *non erat aequum*, quomodo δύναται [*potest*] sumitur Matth. 9: 15 et alibi: Non erat aequum ut vir innocens diu subiaceret alienae malitiae.

25. *Δαβὶδ γὰρ λέγει εἰς αὐτὸν, David enim dicit in ipsum*] *De ipso*. Recte hoc dicit, quia Iudaeis persuasum erat, res Davidis esse typos Regis Messiae. Habent quae sequuntur sensum suum in Davide, sed magis figuratum. Voluit autem Deus in Messia eadem impleri magis κατὰ πόδας [*verbotenus*], ne quid causari posset populus vocularum anceps.

Ἐκ δεξιῶν μοι ἐςὶν, a dexteris est mihi] Id est, *opitulatur mihi* tanquam παραςάτης [*adstes*].

Ἵνα μὴ σαλευθῶ, ne commovear] Ne deiiciar de regni promisso.

26. *Καὶ ἠγαλλιάσατο γλῶσσά μου, et exsultavit lingua mea*] LXX sic posuere, quia in eorum codicibus fuit לשוני [*lingua mea*], pro כבודי [*gloria mea*], quales in libris veteribus varietates multae fuere.

Ἔτι δὲ καὶ ἡ σάρξ μου κατασκηνώσει ἐπ' ἐλπίδι, insuper et caro mea requiescet in spe] Hoc dixit David Saulis metu latebras ex latebris quaerens: Christus ante crucem et in cruce.

27. *Ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχήν μου εἰς ᾅδου, quoniam non relinques animum meum in inferno*] De Davide sensus, Non patieris me interfici a Saule, 1 Sam.

22: 1, de Christo, Non relinques me diu sub regno mortis. *Ψυχήν μου*, id est, *me*: frequens Hebraismus.

Οὐδὲ δώσεις τὸν ὅσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν, nec permittes sanctum tuum videre corruptionem] *Δώσεις*, *permittes*. נתן Hebraeum vertitur per *ἀφιέναι* [*dimittere*], ut Gen. 20: 6, Exod. 12: 23, et per *ἐᾷν* [*permittere*] interdum, saepe et *διδόναι* [*dare*], ut Gen. 31: 7 et hic infra 27. *Τὸν ὅσιόν σου*, חסידך id est, *servum tuum pium*. *Ἰδεῖν διαφθοράν* est *μεταφορὰ* [*translatio*] ab animato ad exanime, id est, *perdi*, *interire*. Sensus idem qui in priori membro. Est enim *ἐξήγησις* [*explicatio*].

28. *Ἐγνώρισάς μοι ὁδοὺς ζωῆς, notas mihi fecisti vias vitae*] De Davide, Eximes me his malis quae morti comparantur: de Christo, Eximes me morti.

Πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου, replebis me voluptate coram facie tua] De Davide intellige in templo: de Christo in coelo.

29. *Ὅτι καὶ ἐτελεύτησε καὶ ἐτάφη, καὶ τὸ μνῆμα αὐτοῦ ἐστιν ἐν ἡμῖν, is et defunctus est et sepultus est, et sepulchrum eius est apud nos*] Id est, in hac urbe, quod soli Davidi concessum. Non negat verba illa de Davide ullo modo posse intelligi, sed neque tam magnifice, neque tam *κατὰ κυριολογίαν* [*proprie*], quam de Iesu. Unde sequitur eum esse Messiam in Davide praefiguratum. David in sepulchro manet: Iesus non manet.

30. *Ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ, de fructu lumbi eius*] Verba sunt ex Ps. 132: 11, ubi in Graeco, *ἐκ καρποῦ τῆς κοιλίας σου, ex partu uxoris tuae*. Sensus eodem recidit.

Τὸ κατὰ σάρκα, quod ad carnem attinet] Hoc ideo addidit Petrus, quia Christum pro certo habebat conceptum ex Spiritu Sancto.

Τὸν Χριστὸν, Christum] In hoc missum ut Rex esset populi Dei.

Καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, qui sederet in ipsius throno] Davidis regnum fuit super populum Dei: sic et Christi. Nec refert quod in Christi regno plures sint e Gentibus; nam in his impletum est quod in Israele erat adumbratum.

32. *Οὗ πάντες ἡμεῖς ἐσμὲν μάρτυρες, cuius nos omnes sumus testes*] Non ex fama, sed ex iis quae visu, auditu,

tu tactuque percepimus. Hoc testamur omnes pariter, nihil inde lucraturi, nisi odia, verbera, carceres, mortes: quare nulla est causa cur nostro testimonio fidem derogetis.

33. *Ὑψωθεὶς, exaltatus*] In coelestem regiam sublatus, Ioh. 20: 17.

Τήν τε ἐπαγγελίαν τοῦ ἁγίου πνεύματος λαβὼν, et promissione Spiritus Sancti accepta] Id est, impetrato a Patre iure mittendi Spiritum Sanctum, quod Pater ei promiserat. Vide Ioh. 14: 26, 15: 26, 16: 13, 14, 15.

Τοῦτο, ὃ νῦν ὑμεῖς βλέπετε, hoc quod vos videtis] Id est, *auditis*. Hebraei omnem sensum et internum et externum *videndi* vocabulo exprimunt. Agitur hic de subito linguarum usu.

34. *Οὐ γὰρ Δαβὶδ ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανοὺς, neque enim David adscendit in coelum*] David in sepulchrum descendit, 1 Reg. 2: 10, non autem evectus est in coelum ut Elias: quare verba Ps. 110, in ipsum congruere non possunt. De eis Psalmi verbis vide quae diximus tam ad ipsum Psalmum, quam ad Matth. 22: 44.

36. *Ἀσφαλῶς οὖν γινωσκέτω πᾶς οἶκος Ἰσραὴλ, certo sciat ergo omnis domus Israelis*] ידע תדע [*sciendo sciat*] *Certo norit.*

Ὅτι Κύριον καὶ Χριστὸν αὐτὸν ὁ Θεὸς ἐποίησε, Dominum eum et Christum factum a Deo] *Dominum* rerum omnium, magis quam Adamus fuerat: *Christum*, id est, Regem populi Dei.

37. *Κατενύγησαν τῇ καρδίᾳ, compuncti sunt corde*] Sic vertitur ויתעצבו, Gen. 34: 7, *dolorem sensere.*

Τί ποιήσομεν, quid faciemus] Quaerunt an aliqua spes restet, et quae.

38. *Μετανοήσατε, poenitentiam agite*] שובו, *emendamini.*

Καὶ βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, et baptizetur unusquisque vestrum in nomine Iesu Christi in remissionem peccatorum] Non satis est Christo credere, sed oportet et Christianismum profiteri, Rom. 10: 10, quod Christus per baptismum fieri voluit. Qui haec praestat, certus fit de remissione peccatorum. Sic Constantino dixit Aegyptius quidam: *Πάσης ἁμαρτάδος ἀναιρετικὴν εἶναι τὴν τῶν χριστια-*

νῶν δόξαν, καὶ τοῦτο ἔχειν ἐπάγγελμα, τὸ τοὺς ἀσεβεῖς μεταλαμβάνοντας αὐτῆς πάσης ἁμαρτίας ἔξω παραχρῆμα καθίστασθαι [*Religionem Christianorum habere vim abolendi quodcunque peccatum, et id ipsum adeo polliceri, nimirum acceptantes eam homines impios mox omni delicto liberari*]. Ait Zosimus. *Ἄφεσις ἁμαρτιῶν*, סלח.

Καὶ λήψεσθε τὴν δωρεὰν τοῦ ἁγίου πνεύματος, et accipietis donum Spiritus Sancti] Per impositionem manuum Apostolicarum, infra 19: 6.

39. *Ὑμῖν γάρ ἐστιν ἡ ἐπαγγελία καὶ τοῖς τέκνοις ὑμῶν, vobis enim est facta promissio et liberis vestris*] Nempe remissionis peccatorum. Apparet id Ier. 31: 34, Zach. 13: 1.

Καὶ πᾶσι τοῖς εἰς μακρὰν, et omnibus qui longe sunt] Iam didicerant a Christo per eum remissionem peccatorum etiam Gentibus dari, Matth. 28: 19, supra 18, sed quibus legibus eam adepturae essent Gentes, id necdum sciebant.

Ὅσους ἂν προσκαλέσηται Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν, quoscunque advocaverit Dominus Deus noster] Id est, quicunque vocati paruerint. Nam saepe in vocibus beneficium significantibus tacite subintelligitur beneficii acceptatio. Sic nomen *vocatorum* sumitur, 1 Cor. 1: 24 et Iud. 1: 1. Sic *revelari* sumitur Esai. 53: 1. Sic Deus *dare poenitentiam* dicitur, 2 Tim. 2: 25, *dare panem de coelo*, Ioh. 6: 32, *dare cor*, Deut. 29: 4, multaque sunt alibi pari sensu posita.

40. *Σώθητε ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῆς σκολιᾶς ταύτης, salvemini a generatione ista prava*] Id est, deserite huius improbae gentis mores. *Γενεὰ σκολιὰ* dicitur ex Deut. 32: 5. Respondet Hebraeo דור.

41. *Προσετέθησαν, appositae sunt*] Nempe discipulis Iesu Christi, coetui illi 120 hominum.

42. *Προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων, perseverantes in doctrina Apostolorum*] Vide supra 1: 14, infra 46, 6: 4, 8: 13, 10: 7, Rom. 12: 12, 13: 6, Col. 4: 2. Hebraei dicerent שוקדים.

Καὶ τῇ κοινωνίᾳ, et communicatione] Cum de communione bonorum infra demum agere incipiat, videtur hic vox *κοινωνίας* recte intelligi pro *colloquio*, quo modo *κοινωνεῖν* sumitur, Gal. 6: 6.

Καὶ

Καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου, et fractione panis] Frugalibus conviviis, quae *Eucharistiae* sumptione claudebantur; quare *Eucharistiae* mentionem hic fecit Syrus. Vide quae diximus ad Matth. 26: 21. *Κλᾷν ἄρτον*, פרס לחם, Ier. 16: 7. Hebraeorum panes tales erant, qui manu facile frangerentur; inde *fragmenta*, *μερίδες*, מנות Hebraeis.

Καὶ ταῖς προσευχαῖς, et orationibus] Supra 1: 14. Tertullianus Apologetico: *Coimus ad Deum, quasi manu facta precationibus ambiamus. Haec vis Deo grata est.* Chrysostomus II Sermone, Cur obscurum sit Vetus Testamentum: *Ἐπειδὰν γὰρ καθ' ἑαυτοὺς εὐχόμενοι, καθὼς ἔφθην εἰπὼν, ἀσθενεῖς ἐσμὲν, ἀπὸ τοῦ συνδέσμου τῆς ἀγάπης δυσωποῦμεν τὸν Θεὸν δοῦναι ἡμῖν τὰ αἰτούμενα* [*Cum enim singulorum, ut ante dixi, parum valeant preces, charitatis vinculo flectimus Deum, et quae poscimus extorquemus*].

43. *Ἐγένετο δὲ πάσῃ ψυχῇ φόβος, fiebat autem omni animae timor*] Reverentia magna Apostolorum omnes tenebantur, propter sermonis vim et accedentia signa. Vide infra 5: 5, 11. *Ψυχὴν* pro *homine* et alii usurpant, et Epiphanius.

Πολλά τε τέρατα καὶ σημεῖα, multa quoque prodigia et signa] Habes haec duo et in Graeco Esth. 10: 10 et infra 4: 30.

44. *Καὶ εἶχον ἅπαντα κοινὰ, et habebant omnia communia*] Nempe quomodo Esseni, de quibus erat bona pars Christianorum, quorumque instituta Christus nunquam reprehenderat. De illis loquor Essenis qui coniuges ac liberos habebant. Philo: *Ἐστὶ ταμεῖον ἓν πάντων, καὶ δαπάναι, καὶ κοιναὶ μὲν ἐσθῆτες, κοιναὶ δὲ τροφαὶ, συσσίτια πεποιημένων* [*Una est omnium arca, una impensa, victus denique et amictus communia: cum nec cibum fere nisi una capiant*]. Hos idem Philo in libro de praemiis et poenis dicit: *Τὰ ἴδια προφέρειν εἰς μέσον ἀγαθὰ εἰς κοινὴν μετουσίαν καὶ ἀπόλαυσιν* [*Quae cuique propria sint bona, ea in medium conferre, communi et usui futura et fructui*]. Idem de eis tradunt Iosephus et Zachuth. Theophrastus de iisdem: *Θαυμάσιον καὶ αὐτοῖς τὸ κοινωνικὸν, οὐδ' ἐστιν εὑρεῖν κτήσει τινὰ παρ' αὐτοῖς ὑπερέχοντα· νόμος γὰρ, τοὺς εἰς τὴν αἵρεσιν εἰσιόντας, δημεύειν τῷ τάγματι τὴν οὐσίαν, ὥστε ἐν ἅπασι μήτε πενίας ταπεινότητα φαίνεσθαι,*

μηθ' ὑπεροχὴν πλούτου [*Mirere et communionis eorum studium, nec qui plus reliquis possideat apud eos invenias. Lege enim hac utuntur, ut, qui se eorum sectae dant, bona ordini conferant, ut in universo coetu nemo aut ob inopiam despectior aut ob divitias elatior appareat*]. Par vita Pythagoristarum, quorum multa instituta ab Essenis, aut eorum auctoribus. Iamblichus de iis: Ἴδιον οὐδεὶς οὐδὲν ἐκέκτητο [*Nemo proprii possidebat quidquam*], id κοινόβιον vocat Gellius. I. 9 et explicans ait, *quod quisque familiae pecuniaeque habebat, id dedisse in medium, et coitam societatem inseparabilem*.

45. Καὶ τὰ κτήματα, καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον, *et possessiones et substantias vendebant*] Rerum suarum venditarum pretia dabant Apostolis in usus communes. Infra 4: 37.

Καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι, καθότι ἄν τις χρείαν εἶχε, *et dividebant illa omnibus, prout cuique opus erat*] Nempe aegrotis ad medicamenta, et alias res necessarias, item ad alimenta infantium. Nam caeteri viri foeminaeque de publico vestiebantur, de publico mensam habebant communem κατὰ φρατρίας [*per sodalitates*].

46. Ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*] Quamquam coetus habebant peculiares, tanquam Synagogas, tamen communes in templo populi coetus non deserebant. Vide infra 3: 1.

Κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον, *et frangentes circa domos panem*] Deni aut viceni simul ad mensam conveniebant in aedibus ad id commodissimis.

Ἐν ἀγαλλιάσει, *cum exsultatione*] Ob tanta Dei beneficia.

Καὶ ἀφελότητι καρδίας, *et simplicitate cordis*] Corde puro. Quod Paulus dixit ἐν ἁπλότητι, Rom. 12: 8, 2 Cor. 1: 12, Col. 3: 22, Eph. 6: 5. Sic καθαρὰ καρδία [*cor purum*] Gen. 20: 5, ὁσιότης καρδίας καὶ εὐθύτης [*simplicitas cordis et aequitas*], 1 Reg. 9: 4, τελειότης [*integritas*] secundum quosdam interpretes Graecos, Prov. 11: 3, ἁπλότης καρδίας [*simplicitas cordis*], 1 Par. 29: 17, ἀλήθεια [*veritas*], Prov. 28: 6.

47. Καὶ ἔχοντες χάριν πρὸς ὅλον τὸν λαὸν, *et habentes gratiam apud omnem plebem*] Erant gratiosi etiam apud τοὺς ἔξωθεν [*extraneos*], ob bonitatem, modestiam, patien-

tientiam, quarum virtutum ea vis est, ut amorem etiam a disparis vitae hominibus extorqueat.

Προσετίθει τοὺς σωζομένους, augebat qui salvi fierent] *Τοὺς σωζομένους* hic intellige eos, qui se segregabant a communi Iudaeorum impietate. Vide supra 40. Hebraeis פליטים *quicunque malum aliquod effugiunt*, dicunturque ii Graece σωζόμενοι, ἀνασεσωσμένοι, ἀνασωθέντες, ἐξαιρούμενοι, διαπεφευγότες. Prius est vitia fugere: sequitur addiscere virtutes, quod fit in Ecclesia.

CAPUT III.

'Επὶ τὸ αὐτό] *Circa idem tempus.*

'Επὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς τὴν ἐννάτην, ad horam orationis nonam] Quae hora precationis erat diei nona. Ea precatio *vespertina* dicebatur, quia vesperi incipiebat, sole declinante. Exempla habes Gen. 24: 63, Iud. 9: 1, infra 10: 30. Vide quae diximus ad Matth. 14: 15 et 27: 45. Et solebat fieri addito מנחה, ut apparet Dan. 9: 21, vocabaturque id מנחה sive *μαναά, parvum*, quia matutina oblatio erat uberior. Precatio matutina dicebatur שחר, meridiana צהרים, vespertina ערבית. Nihil hac in parte mutarunt Christiani. In Clementis Constitutionibus VII, 24, *Τρὶς τῆς ἡμέρας οὕτω προσεύχεσθε* [*Ter quotidie ita orate*]. *Orationes nona hora concludi* ait Tertullianus de ieiuniis. Idem eodem libro: *Porro cum in eodem commentario Lucae et tertia hora orationis demonstretur, sub quae Spiritu Sancto initiati pro ebriis habebantur: et sexta, qua Petrus adscendit in superiora: et nona, qua Templum sunt introgressi; cur non intelligamus, salva plane indifferentia semper et ubique et omni tempore orandi, tamen tres istas horas, ut insigniores in rebus humanis, quae diem distribuunt, quae negotia distinguunt, quae publice resonant, ita et solenniores fuisse in orationibus diurnis? Quod etiam suadet Danielis quoque argumentum ter die orantis, utique per aliquarum horarum exceptionem, non aliarum autem quam insigniorum; exinde Apostolicarum Tertiae, Sextae, Nonae.* Ibidem et libro De Oratione nos docet quarta et sexta a Sabbato *statio-*

 nes,

nes, id est, semiieiunia protracta ad nonam; quod et Iudaeorum religiosioribus factum notat Maimonides.

2. *Πρὸς τὴν θύραν τοῦ ἱεροῦ, ad portam templi*] Solent plerumque in descriptione Templi *πύλαι* [*portae*] dici, sed interdum et *θύραι*, ut 2 Par. 4: 22, Ezech. 40: 13. Vocesque Hebraeae פתח et שער modo vertuntur *πύλη*, modo *θύρα*.

Τὴν λεγομένην Ὡραίαν, quae dicitur Speciosa] Quia facta ex aere Corinthio. Iosephus de Bello Iudaico VII, 12, ubi vir doctissimus Ludovicus Capellus *ἐξωτέρου* [*exterioris*] pro *ἐνδοτέρου* [*interioris*] legendum putat, non levibus de causis.

Τοῦ αἰτεῖν ἐλεημοσύνην] *Ad petendam stipem*. Sic loquuntur Cicero, Seneca et Latinorum alii.

5. *Ὁ δὲ ἐπεῖχεν αὐτοῖς*] Vox est bene Graeca, quales multae apud Lucam. *Intentus os tenebat*.

6. *Ἔγειραι, surge*] Vide quae diximus ad Matth. 11: 11.

7. *Καὶ πιάσας αὐτὸν, et apprehendens eum*] *Πιέζειν*, sive *πιάζειν* est *manu premere*: quod fieri solet inter benevolentes sibi mutuo.

Αἱ βάσεις, bases] כפים sive כפות, *βῆμα*, Deut. 11: 5, nam et Latinis *solum*, et *pedis infimum* significat, et *id cui pes imprimitur*. Sic et Hebraeis.

Καὶ τὰ σφυρὰ, et plantae] קרסלים. Sic dicitur *pars illa circum talos*.

8. *Καὶ ἐξαλλόμενος, et exsiliens*] Respicitur vaticinium Esai. 35: 6, *Τότε ἁλεῖται ὡς ἔλαφος ὁ χωλός* [*Tunc saliet claudus sicut cervus*].

11. *Ἐπὶ τῇ στοᾷ τῇ καλουμένῃ Σολομῶντος, ad porticum quae appellatur Salomonis*] Vide Ioh. 10: 23. Quidam viri eruditi putant eam porticum appellari לשכה 1 Par. 26: 16. Adde 1 Reg. 10: 5, 12, 2 Par. 9: 11 et Esai. 6: 4.

12. *Ὡς ἰδίᾳ δυνάμει, quasi nostra virtute*] Medica facultate.

Ἢ εὐσεβείᾳ, aut pietate] Aut quasi Deus nobis hoc ob nostram pietatem largiretur. Hoc ideo aiunt quia donum hoc acceperant non in suo, sed in Iesu nomine, ut eius discipuli et testes. Vide quae sequuntur 15, 16.

Πεποιηκόσι τοῦ περιπατεῖν αὐτὸν, fecerimus hunc ambulare] In huiuscemodi locutionibus subauditur, τὸ πρᾶγμα,

ma, rem hanc, nempe *ut hic ambularet.* Sic et infra 28: 1.

13. *Τὸν παῖδα αὐτοῦ Ἰησοῦν, puerum suum Iesum*] Id est, *υἱὸν* [*filium*], quomodo Deus eum appellaverat Matth. 3: 17. Id enim magis hic respicitur quam admirabilis conceptio, paucis adhuc nota. *Παῖδα*, cum de Iesu dicitur, *filium* vertunt etiam Ambrosius et Hilarius, ut notat Erasmus infra 4: 27.

Παρεδώκατε, tradidistis] Pilato. Hoc proprie ad Senatores pertinet, Matth. 15: 1, Ioh. 18: 30.

Καὶ ἠρνήσασθε, et negastis] Hoc ad populum. Sensus est: *Noluistis eum pro Christo agnoscere.* Simile loquendi genus de Mose infra 7: 35.

Κρίναντος ἐκείνου ἀπολύειν, iudicante illo dimittendum eum] Est ἔλλειψις [*defectus sermonis*]. Sensus: *Cum Pilatus aequum iudicasset eum dimittere.* Idem est, quod Syrus hic significat per זכין [*iustum pronuntiavit*].

14. *Ἄνδρα φονέα, homicidam*] Auctorem seditionis, unde caedes erat orta. Luc. 23: 19, 25.

Χαρισθῆναι ὑμῖν] Id est, *in vestram gratiam dimitti.* Contra *χαρίζεσθαί τινα* [*donare aliquem*] dicitur et qui in gratiam alterius aliquem damnat, Act. 25: 11, 16.

15. *Τὸν δὲ ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς, auctorem vero vitae*] Respicit ad locum Esaiae 9: 6, ubi typus Christi vocatur אבי־עד [*Pater aeternitatis*] quod LXX vertunt *πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος* [*Pater futuri seculi*]. Iam ostenderat Iesus hunc sibi titulum competere mortuos excitando. Et est manifestum *ἀντίθετον* [*oppositum*] in vocibus *φονέα* et *ἀρχηγὸν ζωῆς*.

Ἀπεκτείνατε, interfecistis] *Occidit* qui necis causam dat, ut Iudaei clamando *Crucifige.*

16. *Τῇ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, fide nominis eius*] Sequitur mox *ἐστερέωσε τὸ ὄνομα* [*confirmavit nomen*]. Mos est Hebraeorum Nomen bis repetere etiam diverso casu ut parcant Pronominibus, ut Gen. 14: 21, 20: 12, 23: 18, 19, 24: 1, 2, Num. 10: 29, Ps. 82: 1, 1 Sam. 12: 1, Zach. 1: 6, Ps. 13: 4, 14: 4. *Nomen* hic est vis ac potestas.

Ἐστερέωσε, confirmavit] הכין, quod alibi per *στερεοῦν*, alibi per *ἀνορθοῦν* [*erigere*] vertitur. Vide supra 7.

Τὴν ὁλοκληρίαν ταύτην, integram sanitatem istam] Sic Esai. 1: 6 מתם vertitur ὁλοκληρία; bene Latine vertitur *integritas*: nam *integrum* corpus *vitioso* opponit Cicero.

17. *Ὅτι κατὰ ἄγνοιαν ἐπράξατε, vos per ignorantiam fecisse*] בשגגה quod κατ' ἄγνοιαν vertitur Lev. 22: 14, alibi ἀκουσίως [*involuntarie*]. Remiserat Deus interdum et graviora crimina ut Davidi. Sed multo erat facilior ad ea condonanda quae aliquid trahunt de involuntario, propter admixtam ignorantiam quantumvis crassam ac supinam, quae culpam non tollit, sed minuit. Vide 1 Cor. 2: 8. Philo de Abele et Caino: Ἀμαθία ἀκούσιον ὂν καὶ κοῦφον πάθος, θεραπείαν οὐ δύσεργον ἔχει, διδασκαλίαν [*Ignorantia leve malum, quod invitis obrepit, facile habet remedium, nimirum, ut quae nescias, doceare*].

Ὥσπερ καὶ οἱ ἄρχοντες ὑμῶν, sicut et Principes vestri] Quorum maior erat culpa quam plebis Senatorum auctoritatem sequentis. Vide supra 13.

18. *Ἃ προκατήγγειλε, quae praenuntiavit*] הגיד. Idem verbum infra 3: 24, 7: 52.

Παθεῖν τὸν Χριστὸν, pati Christum] Vide quae diximus ad Luc. 24: 26, infra 26: 23. Subdubitari potest, an hae voces sint pars sensus, an glossema additum: quia desunt in vetere illo Manuscripto.

Ἐπλήρωσεν οὕτω, sic implevit] Vos in malum haec excogitastis: ille in bonum direxit. Gen. 50: 20.

19. *Μετανοήσατε οὖν, poenitentiam ergo agite*] Animo.

Καὶ ἐπιστρέψατε, et convertimini] Factis.

Εἰς τὸ ἐξαλειφθῆναι ὑμῶν τὰς ἁμαρτίας, ut deleantur peccata vestra] Sic ἀπήλειψα τὰς ἀνομίας [*delevi iniquitates*] est Esai. 44: 22, ubi in Hebraeo מחיתי. Similitudo sumpta ab iis quae in tabulis scripta delentur.

Ὅπως ἂν ἔλθωσι] *Ut veniant*. Sic ὅπως saepissime sumitur in his libris: et recte sensum assecuti sunt Syrus, Arabs. Tertullianus De resurrectione carnis citat: *Ut tempora nobis superveniant refrigerii*.

Καιροὶ ἀναψύξεως, tempora refrigerii]. Exod. 8: 15 הרוחה vertitur ἀνάψυξις. Sicut calamitates aestui comparantur, ita ab iis liberatio aurae refrigeranti. Sensus est: *Ut imminenti excidio gentis eximamini*.

20. *Καὶ ἀποστείλῃ τὸν προκεχειρισμένον ὑμῖν Ἰησοῦν Χριστὸν, et mittat praedesignatum vobis Iesum Christum*] *Mittat*, quamprimum scilicet, ad tollenda omnium piorum mala. Tertullianus: *Si ad Dei voluntatem et ad nostram suspensionem pertinet regni Dominici repraesentatio, quomodo quidam protractum quendam seculi postulant, cum regnum Dei, quod ut adveniat oramus, ad consummationem saeculi tendat? Optamus maturius regnare, et non diutius servire. Etiamsi praefinitum in oratione non esset, de postulando regni adventu, ultro eam vocem protulissemus, festinantes ad spei nostrae complexum. Clamant ad Dominum invidia animae Martyrum sub altari, Quonam usque non ulcisceris, Domine, sanguinem nostrum de incolis terrae? Nam utique ultio illorum a seculi fine dirigitur. Imo quam celeriter veniat, Domine, regnum tuum, votum Christianorum, confusio nationum, exsultatio Angelorum, propter quod conflictamur, imo potius propter quod oramus. Προκεχειρισμένον* quod Tertullianus vertit *praedesignatum*, habet etiam vetus ille in Anglia codex. Vide infra 22: 14 et 26: 16, Exod. 4: 13, Ios. 3: 12.

21. *Ὃν δεῖ μὲν οὐρανὸν δέχεσθαι, quem oportet quidem coelum recipere*] Nihil redditur ad μὲν illud: sed ea ἀποσιώπησις [*reticentia*] facile suppletur ex verbis ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως [*usque in tempora restitutionis*]; quasi dicat: Ubi illud tempus venerit, ex coelo in terras redibit, supra 1: 1.

Ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων ὧν ἐλάλησεν ὁ Θεὸς, usque in tempora restitutionis omnium: quae locutus est Deus] Ἀποκατάστασις Plutarcho, Columellae, Numenio apud Eusebium, Servio ad Eclogam quartam, Gnosticis apud Irenaeum I. 13 et aliis, est *revolutio sideris in pristinum locum*. Historicis, *quies reddita rebus turbidis*. Sed cum ἀποκαθίστασθαι etiam *ostendere* significet, sicuti ἀποκαταστατικὸν *numerum* Capella vocat *quinarium*, quia cum aliis imparibus sive cum suo genere sociatus, se semper ostendit, hunc sensum hic praeferam. *Adusque tempus*, inquit, *illud, cum exhibita rebus erunt ea quae Prophetae verbis praedixerant de excidio Iudaeorum, de vocatione Gentium.* Sic ἀποκαταστήσατε pro κατα-

στή-

ςήσατε [*constituite*], Amos 5: 15. Nec aliter sumitur ἀποκαθιςῶν Ps. 16: 5, et Oecumenius sic explicat, ἀποκαταςῆναι, εἰς πέρας ἐλθεῖν ἅπαντα [*restitui, ad finem omnia perduci*].

Ἀπ' αἰῶνος] Id est, *iam olim*, מעולם, Ier. 28: 8, Es. 63: 16, 19.

22. Προφήτην ὑμῖν ἀναςήσει ὁ Κύριος, *Prophetam excitabit vobis Dominus*] Generaliter haec Dei lex eo pertinet, ut quicunque Propheta in populo Dei surrexerit miracula faciens, aut futura incognita certo praedicens, nec abducens populum ad Deos falsos, ei pareatur, etiamsi quid contra Legem praecipiat. Eximie autem pertinet ad Iesum quo nullus illustrior, illis signis, per quae Prophetas cognosci Deus voluit. Vide quae diximus ad citatum hic locum Deut. 18: 15.

23. Ἐξολοθρευθήσεται ἐκ τοῦ λαοῦ, *delebitur e populo*] Morte violenta aut immatura: sed mystice etiam Rabbini hoc ad poenas post hanc vitam referunt.

24. Τῶν καθεξῆς ὅσοι, *deinceps qui*] Haec ita connectenda sunt.

Κατήγγειλαν τὰς ἡμέρας ταύτας, *annuntiaverunt dies hos*] Adventum, miracula et regnum.

25. Ὑμεῖς ἐςὲ υἱοὶ τῶν προφητῶν, *vos estis filii Prophetarum*] Id est: *Vos estis ii ad quos missi sunt Prophetae illi a Samuele deinceps.* Sic υἱοὶ νυμφῶνος [*filii sponsi*] Matth. 9: 15, Marc. 2: 19, Luc. 5: 34.

Καὶ τῆς διαθήκης, *et federis*] *Filii pacti* dicuntur Hebraeis, ad quos pactum pertinet. Promiserat Deus Abrahamo, Isaaco, Iacobo numquam defecturam posteritatem ipsorum. Haec causa fuit, cur in maximis excidiis aliquos semper Deus servaverit: inter illos aliquos nunc esse poterant illi quos alloquitur Petrus. Dicere poterant,

Quid vetat in paucis nomen inesse meum?

Καὶ ἐν τῷ σπέρματί σου ἐνευλογηθήσονται πᾶσαι αἱ πατριαὶ τῆς γῆς, *et per prolem tuam benedicentur omnes nationes terrae*] Vide quae dicta ad Gen. 12: 3. Si ille Abrahamo promissus benefaciet omnibus Gentibus, quanto magis consanguineis suis, si modo hi impedimenta auferant.

26.

26. *Ὑμῖν πρῶτον, vobis primum*] Nam Christus primum Iudaeis verbum suum proposuit per se: deinde Gentibus per Apostolos. Vide Matth. 10: 1, 15: 24.

Ἀναστήσας τὸν παῖδα αὐτοῦ Ἰησοῦν, excitans Filium suum Iesum] *Excitare* hic non est *e mortuis ad vitam revocare*, sed *conspicuum facere Prophetia aliisque donis*. Respiciuntur enim ea quae praecessere, *προφήτην ὑμῖν ἀναστήσει* [*Prophetam vobis excitabit*. Sic et *surgere* tribuitur Prophetis, Deut. 13: 1, 34: 10, Sir. 47: 1, 48: 1.

Ἀπέστειλεν αὐτὸν εὐλογοῦντα ὑμᾶς, misit eum benedicentem vobis] Id est, benefacientem populo vestro per tot sanationes.

Ἐν τῷ ἀποστρέφειν ἕκαστον ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, ut convertamini a sua quisque vitiositate] Ostendit quo illa beneficia spectaverint, nempe ut auctoritatem Iesu conciliarent, et per eam quisque ad vitae emendationem, qualem Iesus praecipiebat et praemonstrabat, perduceretur. *Ἐν τῷ* pro *εἰς τὸ*. Saepe enim nostri Scriptores istas particulas permutant. Et sic accepit Latinus.

Πονηριῶν, vitiositate] רשע. Ea vox modo generaliter *omnem vitiosam consuetudinem* significat, modo specialiter *malitiam*: ut Marc. 7: 22, Luc. 11: 39, Rom. 1: 28, 1 Cor. 5: 8. Cicero in Tusculanis: *Virtuti contraria est vitiositas: sic enim malo quam malitiam appellare, quam Graeci κακίαν vocant. Nam Malitia certi cuiusdam vitii nomen est, Vitiositas omnium.*

CAPUT IV.

Ἐπέστησαν αὐτοῖς οἱ ἱερεῖς, supervenerunt illis Sacerdotes] Vide Luc. 20: 1.

Καὶ ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, et Magistratus templi] Cuius erat munus cavere, ne quis tumultus in templo oriretur, qualem videri volebant timere ex nova hac praedicatione. Vide quae diximus Matth. 26: 47, Luc. 22: 4.

Καὶ οἱ Σαδδουκαῖοι, et Sadducaei] Rigidi admodum in poenis exigendis, ut Iosephus nos docet, qui Pharisaeos ait fuisse in iis rebus leniores. Nimirum qui omnem spem in hac vita collocatam habebant, severe occurrendum

dum putabant omnibus iis quae turbare poterant quietem populi, in qua et ipsorum quies continebatur. Adde quod si Iesus a mortuis resurrexisset, in ea controversia quam habebant cum Pharisaeis maximam, penes Pharisaeos erat victoria. Vide infra 23: 6, 7.

3. *Καὶ ἔθεντο εἰς τήρησιν, et posuerunt in custodiam*] Sic et infra 5: 18 *τήρησις* vocatur quae plerumque *φυλακή* [*carcer*]. Vide Ier. 20: 2.

5. *Τοὺς ἄρχοντας, Principes*] Id est, eos quibus constabat בית דין sive *συνέδριον* [*Synedrium*], infra 15. Vide Luc. 14: 1, Ioh. 3: 1, supra 3: 17.

Καὶ πρεσβυτέρους, et Seniores] Senatores urbis.

Καὶ γραμματεῖς, et Scribae] Adsessores utrorumque, viros legis peritos.

6. *Καὶ Ἄνναν τὸν ἀρχιερέα καὶ Καϊάφαν, et Annam Pontificem Maximum et Caiaphas*] Vide Luc. 3: 2.

Ἰωάννην] יוחנן הכהן [*Iohannes Sacerdos*] in Rabbinorum scriptis.

Καὶ ὅσοι ἦσαν ἐκ γένους ἀρχιερατικοῦ, et quotquot erant de genere Sacerdotali] Quorum Maiores summo sacerdotio non ita pridem functi fuerant, quae magna nobilitas fecerat ut Synedrio magno adscriberentur.

7. *Ἐν ποίᾳ δυνάμει, quanam virtute*] Arte medica an magica? Nam et haec inquisitio erat Synedrii.

Ἢ ἐν ποίῳ ὀνόματι, aut quo nomine] *Qua auctoritate?* Si forte se id Prophetico iure fecisse dicerent.

9. *Εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινόμεθα, si nos hodie interrogamur*] *Interrogamur.* Sic Tacitus: *Ne cuius facti in posterum interrogaretur.* Cicero pro domo: *Quis me unquam lege ulla interrogavit?* *Ἀνακρίνεσθαι* hoc sensu habes apud Platonem VI de Legibus, Plutarchum et alios. Vide infra 12: 19, 25: 26, 28: 18. *Si* hic sumo in sensu vulgari: *Si de hac re quaestio est, parata est nobis responsio.*

Ἐπὶ εὐεργεσίᾳ ἀνθρώπου ἀσθενοῦς, de beneficio homini infirmo impertito] Genitivus modo Causam efficientem, modo Rem aut Personam recipientem notat, ut hic.

Ἐν τίνι] *Per quem.* Simile loquendi genus Ps. 108: 14, 2 Sam. 22: 30.

10. *Ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ναζωραίου, ὃν ὑμεῖς*

ὑμεῖς ἐσταυρώσατε, ὃν ὁ Θεὸς ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, *per nomen Iesu Christi Nazareni, quem vos crucifixistis, quem Deus suscitavit a mortuis*] Verba ut libera, ita plena gravitatis: unde mox videbimus παῤῥησίαν [*loquendi fiduciam*] tribui Apostolis. Quid enim hoc erat aliud quam summum Senatum arguere summi parricidii?

Παρέστηκεν] *Adstat erectus*, ut infra 14.

11. *Ὁ λίθος ὁ ἐξουθενηθεὶς ὑφ' ὑμῶν τῶν οἰκοδομούντων, lapis qui reprobatus est a vobis aedificantibus*] Vide Matth. 21: 42.

12. *Καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία, neque est in alio salus*] *In nullo*, nempe hominum, ut indicant sequentia; neque enim Deum excludit Petrus.

Ὑπὸ τὸν οὐρανὸν, sub coelo] Eorum qui in terris conspecti sunt: non Patriarchae; non Prophetae; non Sacerdotis; non Regis.

13. *Ἀγράμματοι, illiteratos*] Id est, non versati in doctrinis Thalmudicis quales לא יודעי ספר Hebraeis. Nam Scripturas Sacras Apostoli et legerant et memoria tenebant.

Καὶ ἰδιῶται] הדיוטים sunt Hebraeis qui neque Magistratus sunt, neque Legisperiti. Sic 1 Cor. 14: 16, 23, 24, opponitur *ei qui docet:* et 2 Cor. 11: 6, *ἰδιώτης τῷ λόγῳ, homo in sermone nihil supra plebeium habens.*

Ἐπεγίνωσκόν τε αὐτοὺς ὅτι σὺν τῷ Ἰησοῦ ἦσαν, agnoscebant eos cum Iesu fuisse] Non mirum, cum Senatorum quidam interdum Iesum suis discipulis comitatum adiissent et allocuti essent, Matth. 21: 23, Luc. 18: 18, Ioh. 12: 42.

14. *Οὐδὲν εἶχον ἀντειπεῖν, nihil poterant contradicere*] אין משנה בפיהם Iob. 32: 5.

15. *Ἔξω τοῦ συνεδρίου, extra concilium*] Vox *συνεδρίου* alibi *collegium* significat, alibi *locum, quo collegae conveniebant:* sic et *Ecclesia* interdum *homines*, interdum *locum.*

Συνέβαλον πρὸς ἀλλήλους, conferebant inter se] נועצו יחדו Neh. 6: 7.

17. *Ἀπειλῇ ἀπειλησώμεθα*] *Districte interminemus.*

18. *Τὸ καθόλου μὴ φθέγγεσθαι μηδὲ διδάσκειν, ne omnino loquerentur neque docerent*] Neque privatim, neque publice docere id dogma.

19.

19. *Εἰ δίκαιόν ἐςιν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὑμῶν ἀκούειν μᾶλλον ἢ τοῦ Θεοῦ, κρίνατε, an iustum sit coram Deo vos potius audire quam Deum, iudicate*] Provocant Apostoli simpliciter ad *κοινὴν ἔννοιαν* [*sensum communem*], ut et infra 5: 29. Est haec sententia frequens apud Rabbinos. Herodotus: *Πρεσβύτερα ποιεῖν τὰ τοῦ Θεοῦ ἢ τὰ τῶν ἀνθρώπων* [*Divina humanis potiora putare*]. Non repetam hic quae de hac re collegimus II libro de Iure Belli ac Pacis cap. 26 § 3, et in Annotatis ad eum locum.

20. *Οὐ δυνάμεθα γὰρ ἡμεῖς ἃ εἴδομεν καὶ ἠκούσαμεν μὴ λαλεῖν, non enim possumus quae vidimus et audivimus non loqui*] Hic quoque *δυνάμεθα* sumitur sensu non physico sed morali, ut supra 2: 24. Si quis homini testimonium veri denegat, peccat: quanto magis qui Deo?

21. *Ἀπέλυσαν αὐτούς, dimiserunt eos*] Apud Hebraeos nulla absolutio erat peremptoria: semper repeti poterant rei ex novis probationibus.

Μηδὲν εὑρίσκοντες τὸ πῶς κολάσωνται, non invenientes quomodo punirent] Est ἔλλειψις [*defectus sermonis*] non dissimilis ei quam supra notavimus 3: 13 et Luc. 22: 4.

24. *Δέσποτα, σὺ ὁ Θεὸς ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, Domine, tu es Deus qui fecisti coelum et terram*] Est locutio Hellenistica, per *σὺ* interpositum significans vocativum, ut Gen. 49: 8, Ps. 2: 7. Sensus est: *O tu, Domine, opifex coeli, terrae et maris, et omnium quae in iis.* Universum hoc apud Hebraeos modo tribus nominibus ut hic, modo duobus ut *coeli* et *terrae* exprimitur.

25. *Δαβὶδ τοῦ παιδός σου, Davidis servi tui*] *Παιδός σου* hic valet *servi tui:* id apparet ex collatione Hebraei cum Graeco Ps. 18: 1, et aliis locis. In veteri illo Manuscripto est: *Ὁ τοῦ πατρὸς ἡμῶν διὰ πνεύματος ἁγίου ςόματος Δαβὶδ παιδός σου εἰπών*, ubi transpositae a scriba voces videntur, pro, *ὁ διὰ πνεύματος ἁγίου ςόματος Δαβὶδ τοῦ πατρὸς ἡμῶν παιδός σου* [*qui, per Spiritum Sanctum oris Davidis, Patris nostri, pueri tui*]. *Spiritus Sanctus oris Davidis*, est is qui per os Davidis futura pronuntiabat.

Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη, quare fremuerunt Gentes] Haec omnia Lucas *κατὰ λέξιν* [*ad verbum*] descripsit ex LXX.

26.

26. *Οἱ βασιλεῖς, Reges*] מלכים Hebraeis non tantum illi qui proprie *Reges*, sed et *Reguli* et *Praesides*, ut saepe notavimus.

27. *Ἐπ' ἀληθείας, vere*]. In Manuscripto illo additur hic, *ἐν τῇ πόλει σου ταύτῃ* [*in hac civitate tua*].

Τὸν ἅγιον παῖδά σου Ἰησοῦν, sanctum filium tuum Iesum] Vide supra 3: 13, 26.

Ὃν ἔχρισας, quem unxeras] Quem tanta potestate ornaveras, sanandi morbos, expellendi Daemones, mortuos resuscitandi. Unctio Christi, ut et Davidis, suos gradus habuit.

Σὺν ἔθνεσι, cum Gentibus] *Cum Romanis*, qui in consilio aut ministerio erant Pilati.

Καὶ λαοῖς Ἰσραὴλ, et populis Israelis] Iuda et Beniamin, et qui ex aliis tribubus in Iudaea habitabant. Pari modo ἔθνη et λαὸν opposita habes Tob. 14: 8.

28. *Ὅσα ἡ χείρ σου καὶ ἡ βουλή σου προώρισε γενέσθαι, quae manus tua et consilium tuum decreverant fieri*] Vide supra 2: 23. Deus quia omnipotens est, ideo quod vult effectum dat: ideo *manus*, id est potentia, praeponitur hic *consilio*. Hominum, quia talem potentiam non habent, consilia saepe fallunt. *Προορίζειν*, Hebraeis קדם בשר.

29. *Καὶ τὰ νῦν, et nunc*] ועתה, quod per νῦν vertitur, apud Hebraeos est excitantis, Gen. 20: 9, 22: 12, 26: 22, 29, 31: 13 et alibi saepe.

Μετὰ παῤῥησίας, cum fiducia] Sine metu.

30. *Ἐν τῷ τὴν χεῖρά σου ἐκτείνειν, in eo quod manum tuam extendas*] Explicatur ratio per quam Deus maxime illam in Apostolis fiduciam loquendi augere possit.

31. *Ἐσαλεύθη ὁ τόπος, motus est locus*] Signum Dei efficaciter agentis. Infra 16: 26. Vide Hebr. 12: 26.

32. *Ἦν ἡ καρδία καὶ ἡ ψυχὴ μία, erat cor et anima una*] Citat Plutarchus in Catone Uticensi versum veterem:

Δύο φίλοι, ψυχὴ μία.

[*Amici duo, animus unus.*]

Eodem respicit Aristoteles Nic. IX. 8. Erant ut Hebraei loquuntur כאיש אחד [*sicut vir unus*].

Καὶ οὐδ' εἷς τι τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶν ἔλεγεν ἴδιον εἶναι; nec quisquam eorum quae possidebat aliquid suum esse dicebat] Explica ex iis quae supra 2: 44.

33. *Χάρις τε μεγάλη ἦν ἐπὶ πάντας αὐτοὺς, et gratia magna erat omnibus illis*] *Magni ab omnibus fiebant.* Vide supra 2: 47.

34. *Τῶν πιπρασκομένων, eorum quae vendebant*] Nempe agrorum et domuum, ut praecedentia ostendunt.

35. *Καὶ ἐτίθουν παρὰ τοὺς πόδας, et ponebant ad pedes*] Quod signum erat pecunias illas subiicientium Apostolorum arbitrio. Ab eo more sumta locutio Ps. 8: 7.

Διεδίδοτο δὲ ἑκάστῳ καθότι ἄν τις χρείαν εἶχεν, dividebatur autem singulis prout cuique opus erat] Expone ut supra 2: 45.

36. *Ἰωσὴφ δὲ, Iosephus autem*] Sic et vetus ille Manuscriptus. Alii *Ἰωσῆς* eodem sensu. Nam Hebraea vocabula in Graecum transferuntur, aut plane qualia sunt, ut *Ἰωσήφ*, aut addendo, ut *Ἰώσηπος*, aut detrahendo, ut facilius recipiatur declinatio Graeca, quale est *Ἰωσῆς*, *Ἰωσῆτος*. Vide quae diximus ad Matth. 1: 16.

Ἐπικληθεὶς Βαρνάβας ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων, ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον, υἱὸς παρακλήσεως, qui cognominatus est Barnabas ab Apostolis, quod est, si interpreteris, Filius consolationis] Apostoli ei hoc nomen dederant in omen doni Prophetici, vide infra 9: 24, itaque dictus fuit Hebraice נבואה בר [*filius prophetiae*], Graeco sermone contracte *Βαρνάβας*. Nihil mutandum: nam Hellenistis mos *prophetiam* vocare *παράκλησιν*. Sic accipe infra 13: 15.

Λευίτης] Ex tribu Levi. Quomodo autem Levitae res aliquas soli habere potuerint, diximus id quod nobis videtur ad Ier. 32: 7. Potuit etiam fundus hic pertinuisse ad uxorem Barnabae, quomodo Rabbini explicant loca Ios. 24: 33 et 1 Par. 2: 21.

Κύπριος τῷ γένει, Cyprius genere] *Ortus parentibus qui in Cypro habitaverant.* Vide infra 13: 5.

37. *Ἤνεγκε τὸ χρῆμα, attulit pecuniam*] Id est, τὴν τιμὴν [*pretium*] ut modo est locutus. Sic כסף [*argentum*] Iob. 27: 17 vertitur *χρήματα*. Oportet autem magnam fuisse possessionem Barnabae, quod eius speciatim hic fit mentio.

CA-

CAPUT V.

Ἀνανίας] Idem nomen quod habemus Ier. 28: 1.

Σαπφείρῃ] שפרה *pulchra*, ut Ps. 16: 6. Iod interpositum more Syriaco.

Κτῆμα, agrum] מקנה *κτῆσις* [*possessio*] vertitur: מקנה *κτῆμα* Prov. 23: 10.

2. *Ἐνοσφίσατο*] Est idem verbum 2 Macc. 4: 32, Tit. 2: 10. In Glossis *νοσφίζομαι, peculor, usurpo.*

3. *Διατί ἐπλήρωσεν ὁ Σατανᾶς τὴν καρδίαν σου, cur implevit Satanas cor tuum*] Id est, *cur sivisti a Satana impleri cor tuum?* Sic et in Iudam intrasse dicitur Satanas Luc. 22: 3, Ioh. 13: 27. Grave crimen est rem votam non solidam Deo persolvere, Lev. 27: 10, Deut. 23: 21—23. Voti species est חרם [*anathema*], cuius violati poenam vide in Achanis historia Ios. 7: 15, 25.

Ψεύσασθαί σε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, mentiri te Spiritui Sancto] *Ψεύδεσθαι* quod respondet Hebraeo כזב, modo cum dativo construitur, ut Iob. 34: 6, Ps. 78: 36, 89: 35: modo cum accusativo, ut Prov. 14: 5. Sic et *διαψεύδεσθαι* [*mentiri*] cum accusativo reperitur 2 Reg. 4: 16, ita hic constructionem cum accusativo habemus, sequenti commate cum dativo. Pari modo *εὐλογεῖν* [*benedicere*] modò dativum post se, modo accusativum habet. Sed et Graeci sic loquuntur ut Aristophanes, *οὐ ψεύσει γέ με* [*non me falles*]. Idem est *mentiri Deo* vel *Spiritui Sancto.* Vide quae diximus ad Matth. 12: 32. *Mentiri Deo* aut *Spiritui Sancto* dicitur is qui sperat se Apostolos fallere posse Spiritu Sancto instructos: quod mox dicitur *πειράσαι* [*tentare*], ut in Ps. 78: 41, ינסו *tentarunt:* quod paulo ante 36 יכזבו *mentiti sunt.* Sic duplex figura: nam et conatui datur nomen actus, et possidens designatur ex re possessa.

4. *Οὐχὶ μένον σοὶ ἔμενε, nonne manens tibi manebat*] Licebat tibi per nos non vendere praedium et eius proprietatem retinere.

Καὶ πραθὲν ἐν τῇ σῇ ἐξουσίᾳ ὑπῆρχε, et venundatum in tua erat potestate] Nempe *ἡ τιμή* [*pretium*]. Etiam post-

 quam

quam vendideras fundum, pretium totum retinere tibi licebat ac de eo nihil Deo vovere.

Τί ὅτι, quare] Id est, *Quid fuit causae cur hoc in animum tuum induceres?* Sic et infra 9. Loquitur sic et Pollux. Plena locutio τί γέγονεν ὅτι [*cur factum est, ut*] Ioh. 14: 22.

5. *Ἐξέψυξε, exspiravit*] Sic vertitur יצא Iud. 4: 21. Vide hoc capite infra 10 et 12: 23. Quia deerant Ecclesiae Magistratus, Tutores et iniuriarum Vindices, ideo Deus prodigiosam puniendi potestatem attribuit Apostolis.

6. *Συνέστειλαν αὐτόν*] *Περιστέλλειν* est *mortuum fasciis involvere*, Ezech. 29: 5, Tob. 12: 14. Usurpat sic et Euripides Iphigenia in Tauris et Troadibus, et Homerus saepe: item Plutarchus. In Glossario, *Pollingo*, περιστέλλω νεκρὸν, unde περιστολὴ [*pollinctura*] apud Dionysium Halicarnassensem. Pro eodem ponitur συστέλλειν. Sic Euripides ibidem Troadibus:

—— *Οὐ δάμαρτος ἐν χερσῖν*
Πέπλοις συνεστάλησαν.
[—— *Non per uxorum manus*
Peplo involuti. ——]

Bene ergo vocem hanc accepit Syrus. Hebraei dicerent [illegible]

8. *Τοσούτου, tanti*] Expressa nempe pretii quantitate, quam dixerat Ananias.

9. *Συνεφωνήθη ὑμῖν*] נועדתם, *in hoc conspirastis.*

Καὶ ἐξοίσουσί σε, et efferent te] Hebraismus, pro, *iidem te efferent.*

10. *Πρὸς τὸν ἄνδρα, ad virum*] Una cum viro, in eodem sepulchro. Hoc sensu προσβάλλειν dixit Poeta Graecus in epigrammate.

12. *Διὰ δὲ τῶν χειρῶν τῶν Ἀποστόλων, per manus autem Apostolorum*] ביד [*per manum*] id est, *per Apostolos.* Hebraismus frequens.

Ἐν τῇ στοᾷ Σολομῶντος, in porticu Salomonis] Vide supra 3: 11.

13. *Τῶν δὲ λοιπῶν, caeterorum autem*] Eorum qui extra Ecclesiam erant.

Οὐδεὶς ἐτόλμα κολλᾶσθαι αὐτοῖς, nemo audebat se adiungere illis] Metu ne mali aliquid ipsis eveniret ab Apostolis. Simile vide 1 Reg. 17: 18.

14.

14. *Μᾶλλον δὲ προσετίθεντο, magis autem augebatur*] Multo etiam magis quam ante. Respicitur enim hic id quod dictum est supra 4: 4.

15. *Καὶ κραββάτων, ac lectulis*] Vide Marc. 2: 4. *Κἂν ἡ σκιὰ ἐπισκιάσῃ τινὶ αὐτῶν, ut saltem umbra illius obumbraret quenquam illorum*] Christus fimbriae tactu sanavit morbos, Petrus etiam umbrae contactu. Ita impletum est quod dixerat Christus Ioh. 14: 12.

17. *Ἀναστὰς δὲ ὁ Ἀρχιερεὺς, exsurgens autem Princeps Sacerdotum*] Exiens e Synedrio, ut videret quid ageretur.

Ἡ οὖσα αἵρεσις τῶν Σαδδουκαίων, quae erat secta Sadducaeorum] In magno Senatu erant et Pharisaei et Sadducaei, infra 23: 6. Sed summus Sacerdos et consanguinei eius sectae erant Sadducaeorum; ut procerum pars magna. *Αἵρεσις*, ut Latine *secta*, vox est media. Vide infra 24: 5, Ciceronem lib. XV, Epist. 16, L. si duas § 2, D. de Excus. Tutorum.

Ἐπλήσθησαν ζήλου, repleti sunt ira] קנאה quod ζῆλον vertunt LXX saepe *iram* significat. Causam irae Sadducaeorum indicavimus supra 4: 1.

18. *Ἐν τηρήσει, in custodia*] Vide supra 4: 3, idem infra δεσμωτήριον 21, 23, et φυλακὴ, 22.

19. *Ἤνοιξε τὰς θύρας τῆς φυλακῆς, aperuit ianuas carceris*] Ut Matth. 28: 2 et infra 12: 10.

Σταθέντες] Id est, *constanti animo*. Qui tales sunt *stare* dicuntur Hebraeis, ut 1 Cor. 7: 37, 10: 12, 2 Cor. 1: 24, Eph. 6: 14, Col. 4: 12. Philo de Cherubinis στῆναι explicat ἄτρεπτον κτήσασθαι διάνοιαν [*immutabilem obtinere mentem*].

20. *Πάντα τὰ ῥήματα τῆς ζωῆς ταύτης, omnia verba vitae huius*] Est μετωνυμία [*transnominatio*]: nam vitae nomine intelligit doctrinam quae ad vitam aeternam ducit. Sic et Ioh. 12: 50, 17: 3.

21. *Καὶ πᾶσαν τὴν γερουσίαν τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ, et omnes Seniores filiorum Israelis*] Id est, Senatores urbis Hierosolymorum, et si qui Senatores ex aliis oppidis ad festum diem convenerant. Vide supra 4: 5 et quae dicta ad Matth. 10: 17. Idem est γερουσία [*Senatus*] quod supra πρεσβύτεροι, זקנים.

24. Ὁ τε ἱερεὺς, *et Sacerdos*] Nempe ὁ μέγας [*magnus*], כהן [*Pontifex*].

Καὶ ὁ ϛρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, et Magistratus Templi] De quo supra 4: 1.

Καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, et Principes Sacerdotum] Principes Sacerdotalium familiarum. Vide Matth. 2: 4 et ibi dicta.

Τί ἂν γένοιτο τοῦτο, quidnam fieret] Γένοιτο pro εἴη [*esset*]. Mirabantur quid hoc esset rei. Ita accepit et Syrus.

26. *Οὐ μετὰ βίας, sine vi*] Non ligatos: ut alioqui fieri solebat. Matth. 27: 2.

28. *Παραγγελίᾳ παρηγγείλαμεν, praecipiendo praecepimus*] Locutio qualis supra 4: 17. Iustinus Apologetico II, *Οἱ Ἀπόϛολοι αὐτοῦ ἐξελθόντες πανταχοῦ ἐκήρυξαν, καίπερ θανάτου ὁρισθέντος κατὰ τῶν διδασκόντων* [*Egressi Apostoli eius, statuto licet in eos qui docerent mortis supplicio, ubique Euangelium annunciarunt*]. Notat qui responsa ad Orthodoxos scripsit, hoc iam non ignorantiae sed malitiae fuisse.

Καὶ βούλεσθε ἐπαγαγεῖν ἐφ' ἡμᾶς τὸ αἷμα τοῦ ἀνθρώπου τούτου, et vultis inducere super nos sanguinem hominis istius] Id est: *Vultis nos onerare crimine interfecti hominis istius. Sanguis* Hebraeis caedes et crimen caedis et poena caedis.

29. *Πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις, obedire oportet Deo magis quam hominibus*] Vide quae supra 4: 19. *Πειθαρχεῖν* vox est bene Graeca, qua et infra utitur Lucas 32 et 27: 21, et ad Titum Paulus 3: 1. Respondet Hebraeo שמע.

30. *Ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, Deus Patrum nostrorum*] Provide hoc addidit, ne quis alium Deum ab Iesu praedicatum crederet, quam eum quem coluerant Abraham, Isaac, Iacob, de quo praeceperat Moses, contra quam sibi persuasit Marcio. Sic et supra 3: 13 et infra 7: 32, 22: 14.

Ὃν ὑμεῖς διεχειρίσασθε, quem vos interemistis] *Trucidastis.* Sic enim vox haec sumitur et infra 26: 21. Lucas, ut eruditus, multis utitur vocibus pure Graecis, qualis haec est, quae eodem sensu apud Herodotum et Plutar-

tarchum reperitur. Hebraice est בָּזָּק, quod χειροῦν [occidere] vertitur Iob. 13: 15.

Κρεμάσαντες ἐπὶ ξύλου, suspendentes in ligno] Ita maluit dicere quam ἐπὶ ςαυροῦ [*in cruce*], ut alluderet ad locum Deut. 21: 23.

31. *Ἀρχηγὸν, Principem*] נגיד, ἡγούμενον Dan. 9: 25. Vide supra 3: 15.

Δοῦναι μετάνοιαν τῷ Ἰσραὴλ, ad dandam poenitentiam Israeli] Ut resurrectione ipsius et adscensu in coelum intellectis, ineatis eam viam quam ineundam dixit. *Christi sanguis*, ut inquit Clemens, πάντι τῷ κόσμῳ μετανοίας χάριν ὑπήνεγκεν [*universo hominum generi poenitentiae gratiam obtulit*].

Καὶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, et remissionem peccatorum] Quae poenitentiam fide animatam sequitur.

32. *Τῶν ῥημάτων τούτων*] *Harum rerum*, more Hebraeo, הדברים אלה.

Καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον, et Spiritus Sanctus] Non nos tantum, sed et Spiritus Sanctus, virtus divina. Matth. 10: 20.

Τοῖς πειθαρχοῦσιν αὐτῷ, ipsi obedientibus] Vide supra 29.

33. *Διεπρίοντο*] *Dirumpebantur animis.* Sic infra 7: 54.

34. *Φαρισαῖος*] Quod genus hominum lenius erat circa poenas.

Γαμαλιήλ] Credibile est fuisse illum quem Thalmudici aiunt magistrum fuisse Simeonis eius, cuius aetate destructum fuit Templum. Frequens fuit hoc nomen inter Hebraeos, et Patriarcha quidam eius nominis fuit Honorianis temporibus, cuius meminit lex Honorii in Codice Theodosiano, Hieronymus ad Pammachium, Marcellus Empiricus cap. 23.

Ἔξω βραχύ τι τοὺς Ἀποςόλους ποιῆσαι, pusillum foras Apostolos secedere] Ut moris erat fieri reis, ubi de eorum negotio consultabatur, supra 4: 15. Est autem locutio satis Graeca. Sic Aristoteles Oeconomicon II dixit, τοὺς ἀποςαλέντας εἰς φυλακὴν ποιήσας [*coniectis in carcerem qui missi erant*]. *Huc te fac* apud Terentium, Donatus interpretatur *accede.* Sic et Apuleius, *Intra tamen sese facit.*

36. *Πρὸ γὰρ τούτων τῶν ἡμερῶν ἀνέστη, ante hos enim dies exstitit*] Politici in deliberationibus multum utuntur exemplis, praesertim patriae suae, et quorum recens memoria.

Θευδᾶς] Est nomen non Graecum, sed Hebraeum, תודא quod Syri enuntiant per diphthongum *Theuda*, quomodo Thomam *Thaumam* vocant, et Iosephum *Iausephum*. Frequens erat id nomen apud Hebraeos. Itaque non mirum est diversis temporibus plures exstitisse factiosos homines, eiusdem nominis. De quo hic agitur is exstitit paulo ante finem Herodis, ut notat Casaubonus Exercitatione XVII, ostendens ita sensisse et Origenem.

Λέγων εἶναί τινα ἑαυτὸν, dicens se esse aliquem] Addit Manuscriptus ille in Anglia, ut et alii quidam μέγαν [*magnum*], ut infra 8: 9.

Διελύθησαν] *Dispersi sunt* duce amisso.

Καὶ ἐγένοντο εἰς οὐδὲν, et redacti ad nihilum] Id est, *omnes illorum conatus evanuere*, iuxta proverbium Hebraicum, de quo diximus ad Matth. 16: 18.

37. *Ἰούδας ὁ Γαλιλαῖος, Iudas Galilaeus*] Puto esse Gaulonitem. Huius Iudae meminit Salmanticensis, et Rabbini alii.

Ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀπογραφῆς, in diebus professionis] Relegato Archelao.

Διεσκορπίσθησαν, dispersi sunt] Idem quod modo dixerat διελύθησαν. In Hebraeo esset נפצו ut Ezech. 28: 25 et alibi.

38. *Ἀπόστητε ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων τούτων, discedite ab hominibus istis*] Id est, *nihil vobis sit cum illis negotii*, ut Matth. 27: 19.

Ἐξ ἀνθρώπων, ex hominibus]. *Ex humano commento*.

Καταλυθήσεται, dissolvetur] לא תקום [*non stabit*], ut est in Hebraeo proverbio paris sensus.

39. *Μήποτε καὶ θεομάχοι εὑρεθῆτε, ne forte et Deo repugnare inveniamini*] Ante μήποτε hic subintelligitur *cavendum est*. Symmachus רפאים [*Gigantes*] vertit θεομάχοι Iob. 26: 5, Prov. 9: 18 et 21: 16. Verbum θεομαχεῖν habes 2 Macc. 7: 19, γλώσσας θεομάχους [*linguas blasphemantes*], in expositione fidei, quae additur operibus Iustini.

40.

40. Ἐπείσθησαν δὲ αὐτῷ, consenserunt autem illi] Nempe ne Apostolos occiderent, non autem ut intactos dimitterent: quod tamen aequum fuerat et congruens iis quae dixerat Gamaliel.

Δείραντες] *Cum loris eos cecidissent*, more Hebraeo. Confer quae infra 22: 19, 2 Cor. 11: 24. Praedictum id Matth. 10: 17, 21: 35, 23: 34, Marc. 12: 5, 13: 9, Luc. 12: 11.

41. *Ἐπορεύοντο χαίροντες ἀπὸ προσώπου τοῦ συνεδρίου, ὅτι κατηξιώθησαν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ ἀτιμασθῆναι, abibant gaudentes a conspectu Senatus, quoniam digni habiti erant pro nomine Iesu contumeliam pati*] Memores praecepti herilis, Matth. 5: 11, 12. Magna virtus ipsam contumeliam honori ducere ob bonam causam. In Manuscripto illo vetere non additur τοῦ Ἰησοῦ [*Iesu*], parique modo in Epistola Iohannis 3: 7. Legitur in eodem Manuscripto, ὑπὲρ γὰρ τοῦ ὀνόματος [*pro nomine enim*], nimirum ἀντονομαστικῶς [*eminenter*].

CAPUT VI.

Γογγυσμὸς, murmur] Sic verti solet vox Hebraea pluralis תלנת Exod. 16: 7, 8 et alibi.

Τῶν Ἑλληνιστῶν, Graecorum] Iudaeorum religione, sed qui cum Alexandriae et vicinis in locis vixissent antea, morem inde retinuerant sacra scripta legendi *Graece* אלינסתין, Ἑλληνιστὶ, ut aiunt hac de re Thalmudici; qui mos mansit ad Iustiniani tempora, ut cognoscimus ex Novella CXLVI. Talem Alexandrinam Synagogam fuisse Hierosolymis notatur in Glossis ad cap. 2 Estheris; et Caesareae, in Thalmude Hierosolymitano, et infra 9: 29. Syrus Ἑλληνιστὰς interpretatur *Iudaeos qui noverant Graece*: Chrysostomus, Oecumenius et Theophylactus τοὺς Ἑλληνιστὶ φθεγγομένους [*Graece loquentes*]. Horum plerique Hebraice non intelligebant, quorum fuit et Philo, quamquam Iudaeus ex Iudaeis ortus. In talium gratiam librum avi sui transtulit Nepos Sirachides.

Παρεθεωροῦντο ἐν τῇ διακονίᾳ, despicerentur in ministerio] Nempe aut aegrotae aut infantibus oneratae minus ac-

accipiebant quam mulieres in Iudaea natae. Haec distributio vocatur hic διακονία. Sic διακονεῖν [ministrare] Marc. 1: 31, Luc. 4: 39, 8: 3, Ioh. 12: 2, Rom. 15: 25, Hebr. 6: 10. Διακονίαν τραπεζῶν [administrationem mensae] hoc sensu dixit etiam Iulianus Imperator. Id accidebat quia non certis hominibus, sed modo his, modo illis Apostoli ad hanc rem utebantur et quidem Iudaeis in Iudaea natis. Id correctum instituto Diaconorum collegio et allectis etiam Hellenistis.

2. Οἱ δώδεκα, duodecim] Proprie, quia Matthias numerum impleverat.

Τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν, multitudinem discipulorum] Erat enim eo tempore Ecclesiae regimen tale, quale olim Athenis fuisse dicit Plato ἀριστοκρατίαν μετ' εὐδοξίας πλήθους [Optimatum cum quadam dignitate populi gubernatio]. Adde et cum principatu.

Οὐκ ἀρεστόν ἐστι, non placet] לא ישר. Nam ישר, ἀρεστὸν vertitur et significat id quod placere debeat. Alibi vertitur δίκαιον, εὐθὺ, ὀρθόν [iustum, rectum, aequum].

Ἡμᾶς καταλείψαντας τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, nos relinquentes verbum Dei] Hoc ideo dicit, quia quod aliis negotiis datur, id decedit praedicationi. Itaque καταλείψαντας, hic est, minus curantes, quam fieret, si eo onere levaremur.

Διακονεῖν τραπέζαις, ministrare mensis] Dare singulis sodalitiis quae ad victum et vestitum sunt necessaria. Ita διακονία haec a maiore parte describitur. Vide quae diximus supra 2: 44.

3. Ἐπισκέψασθε οὖν, ἀδελφοὶ, dispicite ergo fratres] ברו לכם, 1 Sam. 17: 8, ubi Graeci, ἐκλέξατε ἑαυτοῖς ἄνδρα [eligite vobis virum].

Ἐξ ὑμῶν μαρτυρουμένους, ex vobis boni testimonii] Formam dat Ecclesiae, ut qui ad ministeria eliguntur testimonium habeant eorum quibuscum vixere. Sic infra 16: 2.

Πλήρεις Πνεύματος ἁγίου, plenos Spiritu Sancto] Donis eximiis praeditos. Vide infra 8.

Καὶ σοφίας, et sapientia] Et in Sacris Literis institutos, ut si opus esset ex iis disputare possent, sicut fecit Stephanus.

Ἐπὶ τῆς χρείας ταύτης] *Ad hunc usum*, של חזן הכנסת, exemplo scilicet illorum, qui in Synagoga dicebantur חזנים, Epiphanio Ἀζανῖται. Totum primae Ecclesiae regimen conformatum fuit ad formam Synagogae... Quae bene se habebant, nihil opus erat mutari. Habuere tales et Esseni, de quibus Philo: Ἐλεύθεροι δὲ ὑπηρετοῦσι τὰς διακονικὰς χρείας ἐπιτελοῦντες [*Ministrant vero ingenui, et quicquid opus est faciunt*]. Tales Iosephus ἀποδέκτας [*pecuniarum coactores*] et χειροτονητοὺς ἐπιμελητὰς [*lectos curatores*] vocat.

4. Ἡμεῖς δὲ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ διακονίᾳ τοῦ λόγου προσκαρτερήσομεν] *Assidui erimus tum in praeeundo plebi in precibus ad Deum, tum in plebe instituenda.* Quod sic tamen intelligendum est, ut inspectionem in Diaconos Apostoli a se non abdicaverint, sicut nec Episcopi postea fecere: sed ea inspectio minus exigebat temporis, quam quotidiana administratio. Ignatius ad Trallenses: Τί δὲ διάκονοι, ἀλλ' ἢ μιμηταὶ τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων, λειτουργοῦντες αὐτῷ (nempe Episcopo) λειτουργίαν καθαρὰν καὶ ἄμωμον [*Quid vero aliud sunt Diaconi, quam imitatores Angelicarum virtutum, qui purum ei et inculpatum ministerium exhibent*].

5. Στέφανον, ἄνδρα πλήρη πίστεως καὶ πνεύματος ἁγίου καὶ Φίλιππον, καὶ Πρόχορον, καὶ Νικάνορα, καὶ Τίμωνα, καὶ Παρμενᾶν, καὶ Νικόλαον προσήλυτον Ἀντιοχέα, *Stephanum, virum plenum fide et Spiritu Sancto, et Philippum, et Prochorum, et Nicanorem, et Timonem, et Parmenan, et Nicolaum advenam Antiochenum*] Nomina haec omnia sunt Graeca, quod non mirum in Alexandrinis: in Iudaeis vero in Iudaea natis, credo nomina fuisse Hebraea, quae Lucas Graece extulerit. Sic Apostolum *Philippum* credo Hebraeis vocatum פי לבא *os cordi congruens*, aut פי פלא *os admirabile.* Nicolaus cum dicitur fuisse *ab Antiochia proselytus*, intellige גר צדק, id est, *circumcisum*, et *Legi sua voluntate subditum.* Nam tales quin in Ecclesiam recipi possent nunquam dubitavere Apostoli; sed an idem fieri deberet de iis qui erant גרי תושב [*advenae incolae*] gravior erat quaestio, et oraculi indigens. Hic est *Nicolaus* a quo nomen traxere

Ni-

Nicolaitae in Apocalypsi et Patribus memorati. Alii ipsum accusant: alii verba eius in pravum detorta malunt.

6. *Ἐπέθηκαν αὐτοῖς τὰς χεῖρας, imposuerunt eis manus*] Signum mandati ministerii, 1 Tim. 5: 22. Sic populus eligebat Regem, Prophetae ungebant Dei nomine. Quod hic fecere Apostoli, idem Episcopi postea, tum in Presbyteris, tum in Diaconis ordinandis, etiam tunc cum electio esset penes ordinem ac plebem.

7. *Πολύς τε ὄχλος τῶν ἱερέων*] Id est, *multi ex familia et comitatu Sacerdotum.* Vide similem historiam Ioh. 7: 46, 47.

Ὑπήκουον τῇ πίστει, obediebant fidei] Per fidem obedivere Christi praeceptis: baptizati sunt.

8. *Πλήρης πίστεως καὶ δυνάμεως, plenus fide et fortitudine*] In Manuscripto, quem saepe dixi, et in aliis manuscriptis est, *πλήρης χάριτος* [*plenus gratia*], et sic legunt Syrus et Latinus.

9. *Λιβερτίνων*] Libertini Romae multi Iudaicae religionis. Eorum fuit Caecilius ille in quem est Divinatio Ciceronis, ut nos Plutarchus docet. Tacitus Annalium II ait, *quatuor millia Libertini generis superstitione Iudaica infecta missa in Sardiniam.* Meminit et Iosephus. Hi partim erant proselyti, partim Iudaei origine et bello capti ac manumissi. Philo in Legatione: *Πῶς οὖν ἀπεδέχετο τὴν πέραν τοῦ Τιβέρεως ποταμοῦ τῆς Ῥώμης ἀποτομὴν, ἣν οὐκ ἠγνόει κατεχομένην καὶ οἰκουμένην πρὸς Ἰουδαίων· Ῥωμαῖοι δὲ ἦσαν οἱ πλείους, ἀπολευθερωθέντες· αἰχμάλωτοι γὰρ ἀχθέντες εἰς Ἰταλίαν, ὑπὸ τῶν κτησαμένων ἠλευθερώθησαν* [*Quomodo ergo passus est magnam illam Romae partem quae trans Tiberim est habitari et teneri, se sciente, ab Iudaeis, quorum plerique adepti libertatem erant cives Romani: quippe bello captos in Italiam advectos, qui emerant, manumiserunt*]. Horum sumptu structa Hierosolymis haec Synagoga, et positi in ea Magistri eruditi. Narrant Iudaei Hierosolymis fuisse Synagogas 480.

Καὶ Κυρηναίων] Multi in Cyrenaica Iudaei, Iosephus XVI. 10.

Καὶ Ἀλεξανδρέων] Ubi etiam ius par cum Macedonibus erant adepti. Vide quae ad Maccabaicum tertium notavimus.

Καὶ

Καὶ Ἀσίας] Plurimi et in Asia Iudaei. Iosephus XII. 3, XIV. 17, XVI. 4. Vide et infra cap. 19.

10. *Τῇ σοφίᾳ, sapientiae*] Propter Scripturas quas noverat.

Καὶ τῷ πνεύματι ᾧ ἐλάλει, et Spiritui quo loquebatur] Propter Divinam vim verba eius dirigentem, ex promisso Matth. 10: 20.

11. *Ὑπέβαλον*] *Subornarunt.* Sic de testibus loquuntur Cicero pro Roscio et in Panegyrico Plinius.

Ῥήματα βλάσφημα, verba blasphemiae] גדופים, Ezech. 35: 12, ubi in Graeco φωνῆς βλασφημιῶν [*vocem contumeliosam*].

12. *Συνεκίνησάν τε τὸν λαὸν, commoverunt itaque plebem*] הסית, quod Graece verti solet συςρέφειν.

Καὶ τοὺς πρεσβυτέρους καὶ τοὺς γραμματεῖς, et Seniores et Scribas] Synedrium, ut ostendunt sequentia.

Ἐπιςάντες] *Concursu facto.*

13. *Μάρτυρας ψευδεῖς, falsos testes*] Vera falsis miscentes, ut ii qui in Christum dixerant. Volebant enim credi ea quae dixerat Stephanus dicta ab eo cum abominatione Templi et Legis. Contra tales testes est Ps. 52.

14. *Ὅτι Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος οὗτος καταλύσει τὸν τόπον τοῦτον, Iesum Nazarenum hunc destructurum locum istum*] Id est, *templum.* At idem praedixerat Daniel 9: 26. Olim cum similia praediceret Ieremias in periculum venit, sed immerito, ut sapientiores et aequiores iudicabant: ut videre est Ier. 26: 16 et sequentibus.

Καὶ ἀλλάξει τὰ ἔθη, ἃ παρέδωκεν ἡμῖν Μωϋσῆς, et mutabit traditiones, quas tradidit nobis Moses] Haec non dixerat Stephanus: sed forte allegaverat locum Mal. 1: 11 et similes alios.

15. *Ὡσεὶ πρόσωπον ἀγγέλου, tanquam faciem Angeli*] Id est, habebat gravitatem cum summa suavitate coniunctam. Vide supra 8.

CAPUT VII.

Εἰ ἄρα ταῦτα οὕτως ἔχει] *Suntne vera quae isti de te testantur?* *Εἰ ἄρα*, האם.

2.

2. *Ὁ δὲ ἔφη, is ait*] Cum de duabus rebus accusetur Stephanus, quod Templi excidium praedixisset, et quod vocationem Gentium ad Deum, ut ostendat nihil in eo esse iniqui, omnem historiam veterem ad sua tempora percurrens insinuat κατὰ κρύψιν [*tecte*] Dei favorem nunquam adstrictum fuisse loco ulli, ne Tabernaculo quidem aut Templo: deinde Iudaeos, si gentis suae et sua facta bene expenderent, nihil habere cur se alienigenis praeferrent.

Ἄνδρες ἀδελφοί, Viri fratres] Hoc populo dicit.

Καὶ πατέρες, et Patres] Hoc Senatoribus. Sic et Romani Senatores vocabant *Patres*.

Ὁ Θεὸς τῆς δόξης, Deus gloriae] מלך הכבוד Ps. 24: 7.

Ὤφθη, apparuit] Hoc est ex traditione Hebraeorum, non ex Scripta historia. Meminit huius traditionis Abarbaniel.

Ὄντι ἐν τῇ Μεσοποταμίᾳ, quum esset in Mesopotamia] Videtur ergo *Ur* fuisse in Mesopotamia: nec repugnat Ammianus libro XXV, ubi *Uris* facit mentionem: nam eo tempore Mesopotamiae possessio inter Romanos et Persas disceptabatur armis. Fieri tamen potest ut ארם נהרים Hebraeis latius patuerit, et omnia illa continuerit quae non Euphrate tantum et Trigide, sed et eorum divergiis irrigantur.

Ἐν Χαῤῥάν] *In Carris*, quae et ipsae in Mesopotamia.

3. *Καὶ εἶπε πρὸς αὐτόν· Ἔξελθε ἐκ τῆς γῆς σου, et dixit ad illum, Exi de terra tua*] Qui haec conciliant cum Mose, Gen. 12: 1, existimant in Mose ויאמר esse plusquamperfectum, et per ἐπάνοδον [*retrogressionem*] illic referri id, quod in Ure dictum fuerat: qualia ὑστερόπρωτα [*praepostera*] multa sunt et in sacris et in profanis historiis. Laudo qui omnes nodos tollunt. Neque tamen si in veteris loci aut temporis exacta designatione memoria Lucae titubaverit, ideo historiae quam scripsit perit auctoritas. Spiritus Sanctus Apostolos et Euangelistas confirmavit in doctrina Euangelica: in caeteris rebus, ut hominibus, reliquit quae sunt hominum.

Εἰς γῆν ἣν ἄν σοι, in terram quam tibi] Longe ergo erat adhuc a Cananaea cum Deus haec ei diceret. Amabat ipsum Deus, non locum quo eum ducebat.

4.

4. *Μετῴκησεν αὐτὸν, transtulit illum*] Gen. 12: 4.

5. *Οὐδὲ βῆμα ποδὸς, nec passum pedis*] Sic Deut. 2: 5, transfertur כף רגל.

Οὐκ ὄντος αὐτῷ τέκνου, quum non haberet filium] Hoc obiter inspergit, ut fidei vim commendet.

6. *Ὅτι ἔςαι τὸ σπέρμα αὐτοῦ πάροικον*] *Liberi eius in- colae erunt.* Ita enim loquuntur Latini.

Καὶ δουλώσουσιν αὐτοὺς καὶ κακώσουσιν ἔτη τετρακόσια, servituti eos subiicient et male tractabunt eos annis quadringentis] Sic in Hebraeo Gen. 15: 13, in Graeco paulo amplius: *Καὶ δουλώσουσιν αὐτοὺς καὶ κακώσουσιν αὐτοὺς, καὶ ταπεινώσουσιν αὐτοὺς τετρακόσια ἔτη* [*Et servituti eos subiicient, et male tractabunt eos, et humiliabunt eos annis quadringentis*]. Theophylactus hoc loco: *Καὶ δουλώσουσιν αὐτὸ ἔτη τετρακόσια* [*Et servituti subiicient illud annis quadringentis*]. Haec nata sunt ex diversis versionibus inter se permixtis. Est autem hic in Hebraeo brevis locutio, non bene percepta ab Interpretibus. Sensus enim est, duraturam eam calamitatem usque ad annum ferme quadringentesimum ex quo oraculum Abrahamo obtigerat: ut diximus ad illum Geneseos locum, ubi quae praedicuntur omnia ad Aegyptum pertinent.

7. *Καὶ μετὰ ταῦτα ἐξελεύσονται καὶ λατρεύσουσί μοι ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, et posthaec exibunt et servient mihi in loco isto*] Hoc magis sensu congruit quam verbis. Nam in Genesi est, *ἀποςραφήσονται ὧδε* [*revertentur huc*].

8. *Καὶ ἔδωκεν αὐτῷ διαθήκην περιτομῆς, et dedit illi testamentum circumcisionis*] Nempe post illa eximia promissa. Hoc quoque ad propositum Stephani pertinet, ne crederetur circumcisionis obedientia causa fuisse promissorum.

Καὶ οὕτως ἐγέννησε τὸν Ἰσαὰκ, et sic genuit Isaacum] Non propter Isaacum data sunt promissa: sed Isaacus propter promissa datus, in umbram gratiae per Euangelium dandae.

Τοὺς δώδεκα πατριάρχας, duodecim Patriarchas] *Tribuum auctores*, ut et commate sequente. Sic et Abraham *πατριάρχης*, Hebr. 7: 4. Confunduntur voces *φυλῆς* [*tribus*] et *πατριᾶς* [*familiae*]. Illi quos diximus proprie *φύλαρχαι* vel *φύλαρχοι* [*Principes tribuum*], David proprie πα-

πατριάρχης, ut supra 2: 27, quia auctor erat familiae regalis, quae πατριὰ Luc. 2: 4.

9. *Ζηλώσαντες, τὸν Ἰωσὴφ, aemulantes, Iosephum*] Est κρύψις [*tecta locutio*]. Vult enim dicere: *Vos pari modo Iesum ex invidia tradidistis extraneis.*

Ἀπέδοντο εἰς Αἴγυπτον, vendiderunt in Aegyptum] מכרו אתו אל מצרים, quod de Madianitis dixit Moses, Gen. 37: 36, hic recte ad Patriarchas transtulit, qui causa eius mali fuerant: in Graeco ibi est ut hic: *Ἀπέδοντο τὸν Ἰωσὴφ εἰς Αἴγυπτον* [*Vendiderunt Iosephum in Aegyptum*]. Pari ferme modo ἀγοράζειν εἰς ἀγρὸν [*emere in agrum*] dixit Aristophanes, id est, *emere ut feratur in agrum.*

Καὶ ἦν ὁ Θεὸς μετ' αὐτοῦ, et erat Deus cum eo] Id hic valet *tamen*, quasi dicat: Non est sine exemplo, quod Deus benefacit iis quibus vos nocetis maxime.

10. *Καὶ ἔδωκεν αὐτῷ χάριν καὶ σοφίαν, et dedit ei gratiam et sapientiam*] Ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*], *gratiosum eum fecit apud Regem sapientiae nomine.* Gen. 41: 39. *Ἐξέλαμψε* [*Eluxit*] in ipso, ut Philo loquitur, καλοκαγαθίας ἐμπύρευμα [*honestae probitatis igniculus*].

Ἡγούμενον ἐπ' Αἴγυπτον, praepositum Aegypto] *Vice Regis cuncta regentem*, Gen. 41: 43.

Καὶ ὅλον τὸν οἶκον αὐτοῦ, et super omnem domum suam] Fecit illum etiam *aulae suae Magistrum*, quales *Maiores domus* Francis olim, Graecis Constantinopolitanis κουροπαλάται, *a cura Palatii.*

11. *Χορτάσματα, cibos*] Sicut verbum χορτάζειν [*saturare*] etiam de *hominum alimonia* usurpatur, Matth. 5: 6, 14: 20, 15: 33, 37, Marc. 6: 42, 7: 27, 8: 4, 42, Luc. 6: 21, 9: 17, 16: 21, Ioh. 6: 26, Phil. 4: 12, Iac. 2: 16: ita et χόρτασμα quod hic respondet Hebraeo שבר, quod est Gen. 42: 2, 26, 43: 2, 44: 2, 47: 14, et illico vertitur σῖτα.

12. *Πρῶτον, primum*] Id est, πρότερον [*prius*] ut supra 1: 1.

13. *Καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ, et secundo*] Supple χρόνῳ [*tempore*], id est, *cum altera vice eos mitteret.*

Ἀνεγνωρίσθη Ἰωσὴφ, cognitus est Iosephus] בהתודע Gen. 45: 1, ubi Graeci ἀνεγνωρίζετο.

Ἐν

Ἐν ψυχαῖς ἑβδομήκοντα πέντε, ad capita septuaginta quinque] Vetus satis est haec lectio, ut ex Syro, Arabe, Latino apparet. Et hinc factum, ut, sicut in *Cainanis* nomine repetito, libri Graeci etiam hic mutationem reciperent a Christianis exscriptoribus. Nam Gen. 46: 27, ubi in Hebraeo *septuaginta animae* nominantur, quomodo habet et Iosephus et Chaldaei Interpretes, Graeca nunc habent *ἑβδομήκοντα πέντε* [*septuaginta quinque*], additis et vocibus quibusdam, quae in Hebraeo desunt et ad explendum hunc numerum pertinent. Quin et Deut. 10: 22, ubi eadem refertur historia, eadem mutatio in Graecis libris facta post tempora Hieronymi: nam is eo in loco exstitisse numerum *septuaginta* aperte significat quaestionibus ad Genesim. Sicut autem in nomine *Cainanis* ex uno exemplari Lucae male scripto error in omnia fluxit quae habemus, ita et hic factum arbitror: originemque erroris fuisse quod post O, id est, *septuaginta*, annotatum fuit E, ad significandam quintam particulam sectionis ad Stephanum pertinentis.

16. *Καὶ μετετέθησαν εἰς Συχὲμ, καὶ ἐτέθησαν ἐν τῷ μνήματι, ὃ ὠνήσατο Ἀβραὰμ τιμῆς ἀργυρίου παρὰ τῶν υἱῶν Ἐμμὸρ τοῦ Συχὲμ, et translati sunt Sichemum, et positi sunt in sepulchro, quod emit Abrahamus pretio argenti a filiis Hemoris filii Sichemi*] Postrema illa τοῦ Συχέμ male hic adscripta docent nos et Syrus et Arabs. Optima erit sententia, si pro Ἐμμὸρ vicina voce scribas Ἐφρών. Ab Ephrone enim est quod monumentum emit Abrahamus, Gen. 23: 17, et in eodem monumento sepultus fuit Iacob, Gen. 50. 13. Iosephus autem sepultus fuit in Sichem, Ios. 24: 32. Hoc ergo dicit, eos de quibus erat locutus, partim in Sichem, partim in agro, qui Ephronis fuerat, sepultos. *Fratres Iosephi in Sichem sepultos* ait Hieronymus in Paulae Epitaphio: at Iosephus, *in illo qui Ephronis fuerat agro*, Antiquae historiae II. 4. Optimam conciliaturam nobis hic locus suppeditat, si dicamus partim eos cum Iacobo, partim cum Iosepho sepultos, quod ipsum argumentum est, nullam eis certam fuisse sedem.

17. *Ὁ χρόνος τῆς ἐπαγγελίας, tempus promissionis*] Finis annorum aliquanto supra quadringentos. Vide Exod. 12: 40.

Ἧς ὤμοσεν ὁ Θεὸς, quam iuraverat Deus] Omnem vehementem Dei affirmationem *iuramentum* dici ait Moses Maimonides. Tale est, *Certo cognosce*, Gen. 15: 13. At codex ille, qui in Anglia, hic habet *ὡμολόγησεν* [*confessus erat*], quomodo legit et Latinus.

18. *Ἀνέστη βασιλεὺς ἕτερος, ὃς οὐκ ᾔδει τὸν Ἰωσὴφ, surrexit alius Rex in Aegypto, qui non cognoverat Iosephum*] Verba sunt LXX Interpretum, Exod. 1: 8.

19. *Κατασοφισάμενος τὸ γένος ἡμῶν, circumveniens genus nostrum*] Sic LXX Exod. 1: 10, *κατασοφισώμεθα αὐτοὺς*, ubi in Hebraeo נתחכמה לו, *prudenter adversus eum agamus*. Pertinet autem haec vox etiam ad labores eis impositos, ut historia ostendit, et Iudith. 5: 9, *κατεσοφίσαντο αὐτοὺς ἐν πόνῳ καὶ ἐν πλίνθῳ* [*oppresserunt eos labore et latere*]. Eundem sensum in eadem historia habes Ps. 105: 24, להתנכל בעבדיו, ubi Graeci, *τοῦ δολιοῦσθαι ἐν τοῖς δούλοις αὐτοῦ* [*ut dolum facerent in servos eius*]. Ezechiel Tragicus:

Δόλον καθ' ἡμῶν πολὺν ἐμηχανήσατο
Βασιλεὺς Φαραώ· τοὺς μὲν ἐν πλινθεύμασιν,
Οἰκοδομίαις τε βάρεσιν αἰκίζων βροτοὺς,
Πόλεις τ' ἐπύργου σφῶν ἕκητι δυσμόρων.
Ἔπειτα κηρύσσει μὲν Ἑβραίων γένει
Τ' ἀρσενικὰ ῥίπτειν ποταμὸν εἰς βαθύῤῥοον.
[*At Rex Pharao texta multiplicis doli*
Orditur in nos: plurimos mortalium
Dum lassat operis coctilis molimine
Urbes labore muniens miseri gregis.
Post haec Hebraeis imperat, sexus maris
Natum quod esset, amnibus rapidis dare].

Sic de Antiocho Dan. 8: 23, *συνιῶν προβλήματα* [*versutiarum intelligens*].

Τοῦ ποιεῖν ἔκθετα τὰ βρέφη αὐτῶν, ut exponerent infantes suos] Ita ut ipsi cogerentur exponere infantes suos mares, ne a regiis satellitibus interficerentur. Hunc sensum suggerit nobis vox eadem *ἐκτεθέντα*, quae repetitur mox 21.

Εἰς τὸ μὴ ζωογονεῖσθαι, ne vivi relinquerentur] Hoc refertur ad illud *ἐκάκωσε* [*afflixit*]. Propositum Pharaonis erat gentem exstinguere: *ζωογονεῖν* Hellenistae usurpant pro

pro *in vita relinquere*, החיה, ut videre est Iud. 8: 19, 1 Sam. 2: 6, 27: 9, 11, 2 Reg. 7: 4; id hic ad totam gentem refertur. Nam interemptis aut dispersis infantibus, necesse erat gentem perire. Contrarium huius verbi est Exod. 1: 17 de obstetricibus, ותחיין את־הילדים, ubi in Graeco, *καὶ ἐζωογόνουν τὰ ἄρσενα* [*et conservabant mares*].

20. *Καὶ ἦν ἀστεῖος τῷ Θεῷ, et fuit gratus Deo*] Illud ἀστεῖος est ex Graeco Exod. 2: 2, ubi in Hebraeo טוב. Illud τῷ Θεῷ, quod hic additur est Hebraismus, לאלהים id est, *valde*. Sic *Νινευὴ ἦν πόλις μεγάλη τῷ Θεῷ* [*Ninive erat civitas magna Deo*], Ion. 3: 3. Sic et in Genitivo נפתולי אלהים נפתלתי [*luctationibus Dei luctata sum*], Gen. 30: 8. Sic *cedri Dei*, et similia.

21. *Ἐκτεθέντα δὲ αὐτὸν, expositum autem illum*] Melius manuscriptus, *ἐκτεθέντος δὲ αὐτοῦ*, ob id quod sequitur.

Ἀνείλετο αὐτὸν, sustulit eum] Terentius:

Quicquid peperisset, decreverunt tollere,

id est, *non pati interire*.

Ἀνεθρέψατο αὐτὸν ἑαυτῇ εἰς υἱὸν, nutrivit eum sibi in filium] Exod. 2: 10, Hebr. 11: 24.

22. *Καὶ ἐπαιδεύθη Μωσῆς πάσῃ σοφίᾳ Αἰγυπτίων, et eruditus est Moses omni sapientia Aegyptiorum*] Non scripsit hoc de se Moses: sed res per se est credibilis et traditione firmata. Ezechiel Tragicus:

Τροφαῖσι βασιλικαῖσι καὶ παιδεύμασιν
Ἅπανθ' ὑπισχνεῖθ' ὡς ἀπὸ σπλάγχνων ἐῶν.
[*Sic disciplinis imbuit regaliter*
Aluitque, tanquam natus ex ipsa foret].

Certe Astrologiae et Medicinae peritia passim in eius legibus apparet. Quae fuerint Aegyptiorum disciplinae, discere est ex Clemente Alexandrino Strom. VI. Adde quaestionem ad Orthodoxos XXV.

23. *Ὡς δὲ ἐπληροῦτο αὐτῷ τεσσαρακονταετὴς χρόνος, quum autem impleretur ei quadraginta annorum tempus*] Hoc non est in Sacra Scriptura, sed haustum est ex traditione, quae reperitur in Midrasch Rabba Bereschit.

24. *Καὶ ἰδών τινα ἀδικούμενον, et quum vidisset quendam iniuriam patientem*] Dure tractatum verberibus.

 Ἠμύ-

'Ημύνατο, vindicavit] Tutatus est innocentem.

Πατάξας τὸν Αἰγύπτιον, percusso Aegyptio] Ad mortem usque, ut apparet infra 28. Ius naturae et innocenti et innocentem tutanti ius dat adversus nocentem. Vide quae diximus libro II de Iure Belli ac Pacis, cap. 20. 8.

25. *'Ενόμιζε δὲ συνιέναι τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ, existimabat autem intelligere fratres*] Ex tam prompto ipsius animo ad eos tutandos.

26. *Μαχομένοις, litigantibus*] *Διαπληκτιζομένους* [*pugnantes*] habent hic LXX Senes: in Hebraeo נצים, quod et alibi per *μάχεσθαι* vertitur, ut Exod. 21: 22, Lev. 24: 10, Deut. 25: 2, 2 Sam. 14: 6.

Καὶ συνήλασεν αὐτοὺς, et reconciliabat eos] Conatui datur nomen effectus: deinde vox quasi vim significans agentis instantiam significat, ut *ἀναγκάζειν* [*compellere*] Luc. 14: 23, et *παραβιάζεσθαι* [*cogere*], Luc. 24: 29.

Εἰπὼν, dicens] Non ipsa verba posuit quae sunt in Exodo, sed sensum bene expressit. Nam ibi *ὁ πλησίον* [*proximus*], qui hic *ἀδελφὸς* [*frater*], *popularis, eisdem ortus Maioribus.*

27. *'Ο δὲ ἀδικῶν, qui autem iniuriam faciebat*] Sic et LXX verterunt in hac historia Hebraeum רשע. In Euangelio eodem sensu dicitur *ὁ πονηρὸς*, *is qui iniuriam facit*, *ὁ ἀρξάμενος χειρῶν ἀδίκων* [*qui non iure aggressus est*], ut Graeci loquuntur. Vide libro III de Iure Belli ac Pacis, cap. 11. 4.

Τίς σε κατέστησεν ἄρχοντα καὶ δικαστὴν ἐφ' ἡμᾶς, quis te constituit Principem et Iudicem super nos] Eadem verba sunt in versione LXX, nisi quod ibi est *ἐφ' ἡμῶν*, sensu eodem.

29. *'Έφυγε δὲ Μωσῆς, fugit autem Moses*] Nempe satis intelligens caedem illam Aegyptii malum sibi creaturam, quod Aegyptii Hebraeos servorum, imo pecudum haberent loco, in quos nullam cadere iniuriam credi volebant.

'Εν γῇ Μαδιάμ, in terra Madiam] Semper urget propositum. Deus sicut in Mesopotamia et Aegypto, ita et in terra Madianis adfuit piis. Est ubique idem.

30. *Καὶ πληρωθέντων ἐτῶν τεσσαράκοντα, et expletis annis quadraginta*] Et hoc est ex traditione.

'Αγ-

"*Ἄγγελος Κυρίου, angelus Domini*] Vere Angelus; sed divinis mandatis et extraordinaria potestate instructus. Vide quae diximus ad initium Decalogi.

Ἐν φλογὶ πυρὸς, in flamma ignis] Manuscriptus ille ἐν πυρὶ φλογὸς [*in igne flammae*], quomodo legit Latinus. Tam φλὸξ πυρὸς, quam πῦρ φλογὸς 2 Thess. 1: 8, est *ignis flammans*.

31. *Ἐθαύμασε τὸ ὅραμα, admiratus est visum*] Breviter significat, quod non exprimit, rubum arsisse, nec ustum tamen: quae imago erat populi Hebraei in summis calamitatibus futuri superstitis.

Ἐγένετο φωνὴ Κυρίου πρὸς αὐτὸν, facta est ad eum vox Domini] Hic quoque aliqua est ordinis inversio, sed ad summam rei nihil pertinens. Nam in Exodo Moses prius iubetur *calceos solvere*, quam Deus ei dicit *se Deum esse Abrahami, Isaaci et Iacobi.*

32. *Οὐκ ἐτόλμα κατανοῆσαι, non audebat considerare*] Id est, *inspicere*, ut est in Hebraeo Exodi, ubi Graeci κατεμβλέψαι. Sed κατανοεῖν eodem sensu, pro verbo נבט quod hic in Hebraeo est, saepe ponitur, ut Exod. 33: 8, Ps. 10: 14, 22: 18, 91: 8, 94: 9, 119: 15, 18, 142: 5. Simili modo Exod. 19: 21 לראות [*ad videndum*] in Graeco vertitur κατανοῆσαι [*ad considerandum*]. Nimirum sensuum internorum et externorum vocabula inter se commutari solent.

33. *Λῦσον τὸ ὑπόδημα, solve calceamentum*] Vide quae ad hunc Exodi locum attulimus.

34. *Ἰδὼν εἶδον τὴν κάκωσιν τοῦ λαοῦ μου τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ, videns vidi afflictionem populi mei qui est in Aegypto*] Eadem verba sunt in Graeco LXX. *Videns vidi*, id est, penitus pervidi.

Καὶ τοῦ στεναγμοῦ αὐτῶν ἤκουσα, et gemitum eorum audivi] In versione LXX est τῆς κραυγῆς [*clamorem*]. נאקה plerumque κραυγὴ vertitur: at Iob. 27: 9 δέησις [*precatio*].

Καὶ κατέβην ἐξελέσθαι αὐτοὺς, et descendi ad eos liberandos] Hoc quoque ex versione LXX Senum. Dicitur Deus *descendere*, ubi aut protegit suos, aut hostes ulciscitur: *adscendere*, ubi id facere desinit.

Καὶ νῦν δεῦρο, et nunc veni] Sic quoque est in Graeco LXX, in Hebraeo לכה, id est, *adesdum*.

35. *Ὃν ἠρνήσαντο*] *Quem noluerunt agnoscere.* Vide supra 3: 13.

Καὶ λυτρωτὴν, et redemptorem] גאל hac voce verti solet usurpaturque et de hominibus et de Deo, etiam cum nullo pretio accepto aliquem liberat, ut videre est Ps. 19: 14, 78: 35. Nec durior erit metaphora, si Latine *redemptorem* hoc sensu dicas, quam si Graece *λυτρωτὴν*, quod venit *ἀπὸ τοῦ λύτρου* [*a pretio*]. Nimirum ad translationis elegantiam sufficit par effectus.

Ἐν χειρὶ ἀγγέλου, cum manu Angeli] Hoc referendum est ad *ἀπέςειλεν* [*misit*]. *Mandata ei per Angelum dedit.*

36. *Οὗτος ἐξήγαγεν αὐτοὺς, hic eduxit illos*] Late praedicat et beneficia quae Moses populo praestitit, et honores quos a Deo accepit; ut eo turpior sit populi in ipsum contumacia, minusque mirum, si talibus orti parentibus in Iesum ingrati et immanes fuerint.

37. *Ὁ εἰπὼν τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ· Προφήτην ὑμῖν ἀναςήσει Κύριος, qui dixit Israelitis: Prophetam excitabit vobis Deus*] Ille vobis Iesum commendavit, verbis ad Prophetas quidem alios aliquatenus, sed ad Iesum eximie pertinentibus. Vide quae ad locum Deuteronomii dicta, et quae supra 3: 22.

38. *Οὗτός ἐςιν ὁ γενόμενος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐν τῇ ἐρήμῳ, hic est qui fuit in Ecclesia in solitudine*] Qui in omni isto perdifficili itinere adfuit populo Israelitico, qui עדה Hebraice, Graece *ἐκκλησία*.

Μετὰ τοῦ ἀγγέλου τοῦ λαλοῦντος αὐτῷ ἐν τῷ ὄρει Σινᾶ, cum Angelo qui loquebatur ei in monte Sina] Nempe Dei nomine et mandato speciali. Vide quae diximus ad initium Decalogi.

Ὃς ἐδέξατο λόγια ζῶντα, qui accepit verba vitae] Respicitur locus Deut. 32: 47, ubi Lex dicitur esse *vita*, id est, causa vitae felicis, quae eximie *vita* Hebraeis. Hic *ζῶντα* [*viva*] est *ζωοποιοῦντα* [*vivifica*]: sicut *βασιλεύειν* [*regnare*] *facere regnare.* Frequens hoc Hellenistis.

39. *Καὶ ἐςράφησαν ταῖς καρδίαις αὐτῶν εἰς Αἴγυπτον, et animo rediere in Aegyptum*] Rediere ad mores quos in Aegypto didicerant.

40. *Ποίησον ἡμῖν Θεοὺς, fac nobis Deos*] Aegyptii, ut

ex

ex Iamblicho et aliis discimus, statuebant Deorum gradus; et per minores Deos etiam maiores attrahi in simulacra: ideo pluralis ponitur hic et in Exodo.

Οἳ προπορεύσονται ἡμῶν, qui praecedant nobis] *Qui nobis iter monstrent ac prosperent.*

Ὁ γὰρ Μωσῆς οὗτος ὃς ἐξήγαγεν ἡμᾶς ἐκ γῆς Αἰγύπτου, οὐκ οἴδαμεν τί γέγονεν αὐτῷ, Moses enim hic qui eduxit nos de terra Aegypti, nescimus quid acciderit ei] Est Hebraica locutio, pro *τῷ γὰρ Μωσῇ τούτῳ οὐκ οἴδαμεν τί γέγονε* [*Mosi enim huic nescimus quid acciderit*]. Sic et in versione LXX, sed ibi amplius est *Μωσῆς οὗτος ὁ ἄνθρωπος* [*homo hic Moses*], et in Hebraeo משה האיש: quasi dicerent, *Mortalem Ducem nolumus, immortalem volumus.*

41. *Ἐμοσχοποίησαν, iuvencum fecerunt*] Hanc vocem Lucas confinxit ad exemplum multarum quas ad eum modum finxere LXX. Respondet Hebraeis duabus יעשו עגל. Fecere autem iuvencum ad imitationem Aegyptiorum, apud quod *Apidis* cultus valde est vetus. Vide Tacitum Histor. V et Herodotum libro II.

Τῷ εἰδώλῳ, simulacro] *Isti iuvenco fusili*, tanquam in quem deducti essent Divini spiritus.

Καὶ εὐφραίνοντο ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν, et laetabantur operibus manuum suarum] Laeti saltarunt eius rei causa, ויקמו לצחק, *ἀνέστησαν παίζειν* [*surrexerunt ad ludendum*] Exod. 32: 7.

42. *Ἔστρεψε δὲ ὁ Θεὸς, convertit autem Deus*] *Aversans eos.* Sicut Virgilius dixit,

——— *Aversa Deae mens.*

Et est verbum activum pro reciproco.

Παρέδωκεν αὐτοὺς λατρεύειν τῇ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ, tradidit eos servire militiae coeli] Permisit eos ab uno malo cultu in alterum delabi: nec uni aut alteri, sed plurimis Diis se prosternere. Hoc autem non est referendum ad illud tempus in deserto, sed ad tempora posteriora. Nam, ut iam videbimus, propter haec peccata frequentia et diuturna traditi sunt in manus Chaldaeorum. Vide 2 Reg. 17: 16, 21: 3, 23: 5.

Μὴ σφάγια, numquid victimas] Verba sunt ex LXX quae ad Amosum sic interpretati sumus: *Nonne in deserto* quo-

quotidie mihi sacra obtulistis, et tamen vos aversatus sum, propter contumaciam? quanto magis nunc, cum ad contumaciam adieceritis hos novos cultus novorum Deorum?

Καὶ θυσίας, et hostias] זבחים. Vide quae dicta ad Marc. 9: 49.

43. *Ἀνελάβετε τὴν σκηνὴν τοῦ Μολὸχ, suscepistis tabernaculum Molochi*] Σκηνὴν ad Amosum diximus esse ναΐσκον [*formulam templi*] in quo sedebat imago Regis quondam Ammonitarum, ex quo nomine Ammonitae *Saturni stellam* nominabant.

Καὶ τὸ ἄςρον τοῦ θεοῦ ὑμῶν Ῥεμφὰν, et sidus Dei vestri Remphan] Sic habent multi codices. Et haec lectio videtur restituenda etiam in libris LXX. Nam Ῥεμφὰν est רמון *Remuan*, Syriaca pronuntiatione, pro quo Masoritae legunt רמון Ῥιμμὼν 2 Reg. 5: 18. Sic *Saturnum* vocabant Syri, colebantque non in forma Regis, sed in forma stellae. Nomen inde sumtum, quod ea stella sit *altissimo orbe*, ut Tacitus loquitur. In Hebraeo est כיון quod eandem *Saturni stellam* significat, sed Arabibus; res eadem.

Καὶ, et] Id est, *propterea*.

Μετοικιῶ ὑμᾶς ἐπέκεινα Βαβυλῶνος, transferam vos trans Babylonem] In Amosi Hebraeo et Graeco, ἐπέκεινα Δαμάσκου [*trans Damascum*]. Sed sensus bene expressus est: minus enim dixit Amosus, plus significavit. Assyria et Media quae ultra Babylonem sunt, multo magis sunt ultra Damascum. Sic Esai. 10: 9, ubi in Hebraeo est, כברמש, LXX vertunt, ἐπάνω Βαβυλῶνος [*ultra Babylonem*].

44. *Ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, Tabernaculum testimonii*] Redit ad alteram partem argumenti sui, quod est de loco cultus: et ostendit eum variasse. Eodem argumento pugnat Ieremias 7: 12.

Κατὰ τὸν τύπον, secundum formam] Sic in versione LXX, Exod. 25: 40, ubi in Hebraeo תבנית.

45. *Διαδεξάμενοι, suscipientes*] Acceptam ab iis qui cum Mose vixerant.

Ἐν τῇ κατασχέσει τῶν ἐθνῶν, in possessionem Gentium] Frequens Hellenistis pe mutare ἐν et εἰς, quia Hebraei

pro

pro utraque ג literam ponunt. *Κατάσχεσις ἐθνῶν* est *terra a Gentibus possessa.* Sic vox *κατασχέσεως* plerumque sumitur, respondens Hebraeo אחזה.

Ὧν ἐξῶσεν ὁ Θεὸς, quas expulit Deus] הוריש, ut Exod. 34: 24, Num. 21: 32, Deut. 11: 23, ubi in Graeco *ἐκβάλλειν* [*eiicere*].

Ἀπὸ προσώπου τῶν πατέρων ἡμῶν, a facie Patrum nostrorum] *Ad eorum adventum.* Est hoc loquendi genus Deut. 2: 21, 22, et alibi saepe. Imitati sunt hanc locutionem ii qui inscriptionem eam fecere, quam in Africa vidit Procopius: *Ἡμεῖς ἐσμὲν οἱ φυγόντες ἀπὸ προσώπου Ἰησοῦ τοῦ λῃςοῦ υἱοῦ Ναυῆ* [*Nos sumus illi qui ad adventum Iosuae latronis, filii Nun, fugimus*].

46. *Ὅς εὗρε χάριν, qui invenit gratiam*] מצא. Vide Luc. 1: 30.

Ἠιτήσατο εὑρεῖν σκήνωμα τῷ Θεῷ Ἰακὼβ, petiit ut inveniret tabernaculum Deo Iacobi] *Permanentem sedem.* Illud *εὑρεῖν* est sumtum ex Psalmo 132: 5. *Ἠιτήσατο*, שאל, id est, *desideraverit.* Sic שאל per *ἐπιθυμεῖν* vertitur Deut. 14: 26. *Σκήνωμα*, Hebraeis אהל, est *quaelibet habitatio.*

48. *Ἀλλ' οὐχ ὁ ὕψιςος ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ, sed Excelsus in manufactis templis non habitat*] Depromptum ex Salomonis verbis, 1 Reg. 8: 27, ubi *κατοικήσει*, in Hebraeo כול, significat *contineri poterit.* Euripides:

> *Ποῖος δ' ἂν οἶκος τεκτόνων πλασθεὶς ὑπὸ*
> *Δέμας τὸ θεῖον περιβάλοι τοίχων πτυχαῖς;*
> [*Qui posset aedes structa fabrili manu*
> *Tenere vim parietibus inclusam Dei?*]

Zeno citante Clemente Alexandrino et Origene: *Ἱερά τε οἰκοδομεῖν οὐδὲν δεήσει· ἱερὸν γὰρ μὴ πολλοῦ ἄξιον καὶ ἅγιον οὐδὲν χρὴ νομίζειν· οὐδὲν δὲ πολλοῦ ἄξιον καὶ ἅγιον οἰκοδόμων ἔργον καὶ βαναύσων* [*Nec aedes sacras exstruere attinebit. Nec enim quicquam sacrum esse putandum est quod non idem et magni pretii et sanctum sit. Sanctum porro magnive pretii nihil est quod quidem a fabris atque operariis factum sit*]. Habes *ναὸν χειροποίητον* etiam Marc. 14: 58 et *ἐν χειροποιήτοις ναοῖς* infra 17: 24. Manuscriptus tamen quem dixi, vocem *ναοῖς* hic non habet.

Origenes contra Celsum III, VII, VIII, pari loco po *simulacra* et *templa:* dicitque ea primum dicata Daen nibus, qui aut carminibus inducti, aut per se locis q busdam assueti, ob nidores iis adhaerescerent. Sic Caecilius de Christianis: *Cur nullas aras habent, tem nulla, nulla nota simulacra?* Et agnoscit M. Octavi *Templum quod si exstruam, cum totus hic Mundus opere fabricatus eum capere non possit?* Et Arnol *templorum constructionibus Deum a Christianis hono* negat. Apparet eos Christianorum conventuum loca *t pla* dici noluisse; quod *templum Christianis* sit cor purum, *altare* animus sanctus, *simulacra* vero om generis virtutes. Sensit Origenes Deum, cum Templ sibi fieri permisit a Salomone, pari id fecisse proposi quo et Altare et Victimas indulsit, nempe ut se po ingenio aptaret ac eos ritus sibi vindicaret, quos alio populus falsis Diis erat impensurus. Loca Origenis de re digna sunt lectu, et ab his quae hic dicit Step nus, non aliena. Imperatores etiam Christiani *temp rum* nomen usurpant ubi de Paganis agitur, ut C. Paganis, sacrificiis et templis, non ubi de Christia Sic et Zeno Veronensis: *Quo tibi Ecclesia, si adeu sint templa?* Hieronymus adversus Vigilantium: *B licas aut destrueret aut in templa converteret.* Vocab ergo Christiani suorum conventuum loca, modo *Eccle* κατὰ συνεκδοχὴν [*per complexionem*], modo *basilicas* eodem sensu *domos Dei:* *Templi* autem appellatione tinato abstinebant.

Καθὼς ὁ Προφήτης λέγει, sicut Propheta dicit] Esai. 6

49. *Ὁ οὐρανός μοι θρόνος, coelum mihi sedes* Ex LXX.

Ἢ τίς τόπος τῆς καταπαύσεώς μου; οὐχὶ ἡ χείρ μου ἐπ ταῦτα πάντα, aut quis locus quietis meae est? N ne manus mea fecit haec omnia] In LXX verbis lum diversis: *Καὶ ποῖος τόπος τῆς καταπαύσεώς μου; π γὰρ ταῦτα ἐποίησεν ἡ χείρ μου* [*Et qualis locus qu meae? haec enim omnia fecit manus mea*].

51. *Σκληροτράχηλοι, dura cervice*] Hoc elogium braeis datur, Exod. 33: 3, 34: 9, Deut. 9: 6, 13, 9: 16. Adde Bar. 2: 30.

Kai ἀπερίτμητοι τῇ καρδίᾳ, et incircumcisis cordibus] Cor habentes plenum vitiosis effectibus. Lev. 26: 41, Ier. 9: 26.

Kai τοῖς ὠσὶν, et auribus] Quibus pruriunt aures ad ea audienda quae vitiis favent, Ier. 6: 10.

'Aεὶ τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ ἀντιπίπτετε, semper Spiritui Sancto resistitis] Id est, *Dei monitis per Prophetas transversos vos opponitis*, ut qui iter impediunt: quod est ילך קרי, *πορεύεσθαι πλάγιον* [*ambulare ex adverso alicui*] Lev. 26: 21, 23, 24, 40, 41.

Kai ὑμεῖς, et vos]. Est hic geminatio vocis *ὑμεῖς*, quales multae apud Hebraeos.

52. *Τίνα τῶν προφητῶν οὐκ ἐδίωξαν οἱ πατέρες ὑμῶν, quemnam Prophetarum non vexarunt Patres vestri*] Matth. 5: 12, 21: 35, 23: 31, 37, Luc. 13: 34.

Τοῦ δικαίου, iusti] Iesu, cui eximie hoc nomen competit. Vide supra 3: 14.

Οὗ νῦν ὑμεῖς προδόται καὶ φονεῖς γεγένησθε, cuius vos nunc proditores et homicidae fuistis] Vestrum fuerat eum tueri, quia Prophetae vestrae tutelae commissi sunt: contra vero nihil omisistis, quo eius mors procurari posset. Vide supra 3: 13.

53. *Εἰς διαταγὰς ἀγγέλων, inter dispositionem Angelorum*] *Εἰς* pro *inter*. Ostendit quam magnifice data sit Lex inter multas Angelorum turmas. Respicitur enim locus Deut. 33: 2. *Διατάσσειν* vox est militaris, ut patet Iud. 3: 23, in Graeco, 1 Macc. 6: 35, 2 Macc. 13: 20.

54. *Διεπρίοντο ταῖς καρδίαις αὐτῶν, dissecabantur cordibus suis*] Vide supra 5: 33.

Kai ἔβρυχον τοὺς ὀδόντας ἐπ' αὐτὸν, et stridebant dentibus in eum] חרקו שנימו, Ps. 35: 16, 37: 12, 112: 10, Thren. 2: 16. Gestus vehementer irascentium.

55. *Δόξαν Θεοῦ, gloriam Dei*] Fulgorem quendam quo Dei Maiestas repraesentabatur. Vide Exod. 24: 17, 33: 18, 22, Ezech. 2: 1.

56. *Kai τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, et Filium hominis*] Vide quae diximus ad Matth. 8: 20.

'Eκ δεξιῶν ἑστῶτα τοῦ Θεοῦ, stantem a dextris Dei] *Non sedentem*, quomodo alibi describitur ad ostendendam regiam dignitatem, sed *stantem*, quasi paratum in opem suo-

suorum. Nam et *auxiliatores* Graecis παραστάται, et עזר apud Hebraeos saepe eum habet sensum.

57. *Κράξαντες δὲ φωνῇ μεγάλῃ, exclamantes autem voce magna*] Haec intellige non de Senatoribus, sed de adstante plebe. Facta enim haec omnia per seditionem, quam comitari solet clamor.

Σύνεσχον τὰ ὦτα αὐτῶν, continuerunt aures suas] Συνέσχον, id est, ἔβυσαν, אטמו [*obturaverunt*].

Καὶ ὥρμησαν ὁμοθυμαδὸν ἐπ' αὐτὸν, et impetum fecerunt unanimiter in eum] Quasi ex iudicio zeli, quod stante Republica usurpare solebant, sed tantum in eos qui Iudaeis auctores essent ad falsos cultus. Solebant autem tales lapidari, Deut. 13: 6. Vide quae diximus ad eum locum et de Iure belli II cap. 20 § 9. Exempla habes aliquot in Maccabaicis et infra 23: 13. Meminit eius iuris Iosephus Albo. Philo de Monarchia: *Καὶ ἐπιτετράφθαι δὲ καλὸν ἅπασι τοῖς ζῆλον ἔχουσιν ἀρετῆς, ἐκ χειρὸς ἀναπράττειν ἀνυπερθέτως τὰς τιμωρίας, μήτ' εἰς δικαστήριον, μήτ' εἰς βουλευτήριον, μήτε συνόλως ἐπ' ἀρχὴν ἄγοντας, ἀλλὰ τῷ παραστάντι μισοπονήρῳ πάθει καὶ φιλοθέῳ καταχρῆσθαι πρὸς τὰς τῶν ἀσεβῶν ἀπαραιτήτους κολάσεις, νομίσαντας αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ καιροῦ τὰ πάντα γεγενῆσθαι, βουλευτὰς, δικαστὰς, στρατηγοὺς, ἐκκλησιαστὰς, κατηγόρους, μάρτυρας, νόμους, δῆμον, ἵνα μηδενὸς ὄντος ἐμποδὼν, ἄφοβοι συνόδῳ πολλῇ προαγωνίζωνται ὁσιότητος* [*Est vero hoc quoque praeclarum, omnibus qui virtutem ardentiore studio prosequantur, licere, statim nulla iniecta mora poenas sumere, non in ius, non ad Senatum, non ad magistratum ullum ducto reo: sed affectui, quem et erga Deum amor et vitiorum odium excitat, in hoc indulgere, ne supplicia evadant impii: sibi denique, si quando acciderit ut ita necesse sit, omnia delata putare, se senatum, se iudices, se duces, concionem, accusatores, testes, legem, populum denique existimare, ne quid impediat quominus intrepidi ac frequentes pro pietate decertent*]. Solebant autem Sacerdotes, etiam cum sub Romanis essent, ad talia connivere: vide Iosephum XV. 8, qui et alibi huius moris meminit. Verum duplici modo hic peccabant isti homines: primum in Legem, quae etiam libera Republica iudicium illud populare exerceri noluit, nisi in auctores ido-

idololatriae; qualis non erat Stephanus; deinde in Romanos, qui ipsis ademerant ius omne capitalium suppliciorum. Atque istorum hominum, quos ζηλωτὰς [*Zelotas*] Josephus vocat, crescens in dies audacia tandem et iram excitavit Romanorum, et urbi temploque exitium attulit.

58. *Καὶ οἱ μάρτυρες, et testes*] Quanquam per seditionem haec, ut diximus, agebantur, tamen aliquid de legitimo more retinebant. Testium enim erat primos iacere lapides, ac sic semet, si quid falsi subesset, sontes facere caedis; populum vero, qui ipsorum auctoritatem sequebatur, absolvere. Vide Deut. 17 et Mosem de Kotzi praecepto iubente XCIX.

Ἀπέθεντο τὰ ἱμάτια αὐτῶν, deposuerunt vestimenta sua] Nempe quo expeditiores essent. Ingentia enim saxa iaci a testibus solebant.

Καλουμένου Σαύλου, qui vocabatur Saulus] Qui tum scholam Gamalielis frequentare studiorum causa solebat, Act. 22: 3. Sed aestu abreptus, a lenitate Magistri ad atrociora multorum exemplis patiebatur se trahi, Phil. 3: 6.

59. *Ἐπικαλούμενον, invocantem*] Nempe τὸν Ἰησοῦν, quod ex sequentibus hic subintelligitur.

Καὶ λέγοντα, Κύριε Ἰησοῦ, et dicentem, Domine Iesu] Non dubium est quin *Iesu* hic sit vocativus; quomodo Apoc. 22: 20.

Δέξαι τὸ πνεῦμά μου, accipe spiritum meum] Magistrum discipulus imitatur, Luc. 23: 46.

60. *Θεὶς δὲ τὰ γόνατα, positis autem genibus*] Ut solebat fieri in precibus intensioribus, maxime in periculis.

Μὴ στήσῃς αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην, ne imputes illis hoc peccatum] Et hoc Domini exemplo, Luc. 23: 34. *Μὴ στήσῃς*, ad verbum, *ne appendas*. Sic Esdr. 8: 25, 33, Iob. 28: 15, Ier. 32: 9, 10, Zach. 11: 12. Est verbum hoc ἱστάναι pro Hebraeo שקל, quod 1 Reg. 20: 39 vertitur τίειν [*pendere*]; Exod. 22: 17, ἀποτίειν [*reddere*]; Esai. 55: 2, τιμᾶσθαι [*appendere*]. Olim pecuniae erant aes grave, quod pendi et sic solvi solebat. Inde σταθμὸς Graecis, Romanis *libripens*, *impendia*, *expensae*, *pendere*, *pensiones*, et similia. Quia autem in rationibus aequandis,

dis, quod alteri imputo id non minus me liberat quam si penderem, id est, solverem, hinc factum est ut ἐλλογεῖν sit *imputare*. Et propter similitudinem quam crimina cum debitis pecuniariis habent (qua de re egimus libro II de Iure Belli ac Pacis, cap. 20 § 2), sicut *solvere* dicitur *poenas* qui eas patitur, ita *imputare* qui eas exigere vult, *non imputare* qui exigere non vult. Hic autem, *ne impendas* aut *imputes*, hoc valet, Ne tanti hoc crimen facias, ut viam illis ad conversionem obstruas, quemadmodum et in dicto Christi, de quo ad Lucae locum modo a nobis indicatum, egimus.

Ἐκοιμήθη, obdormivit] Hebraeorum est שכב dicere pro *mori*, ut Esai. 14: 1, ubi in Hebraeo שכבת, in Graeco κεκοίμησαι [*obdormivisti*]. Sic et Matth. 27: 52, Ioh. 11: 11, infra 13: 36, 1 Cor. 7: 39, 11: 30, 15: 6, 18, 20, 51, 1 Thess. 4: 13, 14, 15, 2 Petr. 3: 4. Vide quae diximus ad Matth. 9: 24.

CAPUT VIII.

Σαῦλος δὲ ἦν συνευδοκῶν τῇ ἀναιρέσει αὐτοῦ, Saulus autem erat consentiens neci eius] Probabat hoc Zelotarum facinus, animo, verbis, factis, infra 22: 20. Hoc et alia quae sequuntur de Saulo non temere referuntur, sed ut cogitemus, οἷος ἐξ οἵου [*qualis e quali*].

2. *Συνεκόμισαν δὲ, parentarunt autem*] Vox est sepulchralis. Sophocles Aiace:

Οὗτος, σε φωνῶ, τόνδε τὸν νεκρὸν χεροῖν
Μὴ συγκομίζειν. —— ——
[*Heus, te alloquor, manibus tuis hunc mortuum*
Ne componas. —— ——]

Respondet Hebraeo אסף.

Ἄνδρες εὐλαβεῖς, viri pii] Vide supra 2: 5.

Καὶ ἐποιήσαντο κοπετὸν μέγαν ἐπ' αὐτῷ, et fecerunt planctum magnum super eum] Verba desumpta ex Gen. 50: 10. Vide et Zach. 12: 10, 1 Macc. 2: 70, 4: 39, 9: 20. Erat id genus honoris habiti mortuo apud illas gentes. Maiorem ei Deus honorem habuit, cum post ad ipsius, ut Martyrum primi, reliquias plurimos morbos sanari voluit,

tuit, qua de re si quis dubitet, legat Augustinum de Civitate Dei XXII. 8, ubi conspicua reperies eius quod dico documenta: quare nec mirum si eas reliquias pii convenienter honoraverint, ut loquitur idem Augustinus Epist. CIII. Ab hoc experimento ad aliorum quoque Martyrum reliquias concurri coepit pari successu, eaque pars est regni eius quod Martyribus tribuit Apocalypsis 20: 4, ubi qui memorantur *mille anni*, a Constantino incipiunt.

3. *Κατὰ τοὺς οἴκους εἰσπορευόμενος*] *Irrumpens in aedes.* *Σύρων τε ἄνδρας καὶ γυναῖκας*, *trahens viros et mulieres*] Quasi bello captos. Tale illud in Troadibus Euripidis:

Οἶδ' ἡνίκ' Αἴας εἷλε Κασσάνδραν βίᾳ.
[*Cum Phoebadem vi traxit Aiacis manus.*].

Virgilius Aeneidos II:

Ecce trahebatur sparsis Priameia virgo
Crinibus.

Seneca Thebaide:

Matres ab ipso coniugum raptas sinu
Saevus catena miles imposita trahes?

Ideo Paulus horum facinorum postea se damnans, ait se fuisse non *διωκτὴν* [*vexatorem*] modo, sed et *ὑβριστὴν* [*iniuriosum*] 1 Tim. 1: 13.

Παρεδίδου εἰς φυλακήν, *tradebat in custodiam*] In carcerem templi. Vide supra 4: 3, 5: 18, 19, 22, 25, iussu nimirum Synedrii, quod in Iudaeos non prehensionem tantum, sed et verberum ius habebat.

4. *Οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες διῆλθον*, *igitur qui dispersi erant transibant*] Id est, non subsistebant in Iudaea et Samaria, sed longius etiam ibant ut a periculo abessent. Vide infra 11: 19.

5. *Φίλιππος δὲ*] Diaconus, ut censent Veteres, recte. Nam si Apostolus fuisset, imposuisset et manus baptizatis. Vide infra 14. In tali circumstantia Euangelium praedicare non Diaconorum tantum est, sed et privatorum. Infra 11: 20.

Κατελθὼν εἰς πόλιν τῆς Σαμαρείας, *descendens in civitatem Samariae*] *Σαμάρεια* eo tempore de regione saepissime dicebatur, Luc. 17: 11, supra 1: 8, infra 8: 9, 15: 3. Itaque recte hic et Ioh. 4: 5, dicitur *πόλις τῆς Σαμαρείας*, *urbs*

urbs Sebaste, olim anathemate devota per Esdram et Nehemiam, nunc in communem gratiam recepta.

6. *Ἐν τῷ ἀκούειν αὐτοὺς, audientes*] Quia audiebant tam serio ac constanter asseverantem res actas.

Καὶ βλέπειν τὰ σημεῖα ἃ ἐποίει, et videntes signa quae faciebat] Quae ipsi auctoritatem conciliabant maximam.

7. *Βοῶντα, clamantes*] Nempe *αὐτὰ τὰ πνεύματα* [*ipsi Spiritus*]. Frequens enim est Hebraeis ut subintelligatur novus casus nominis quod praecessit. Solent impuri Spiritus non exire sine clamore, Matth. 8: 29, Marc. 1: 26, 3: 11, 5: 7, 9: 26, Luc. 4: 41.

9. *Λέγων εἶναί τινα ἑαυτὸν μέγαν, dicens se esse aliquem magnum*] Potentem et efficacem. Scholiastes Horatii ad Epist. 1 libri II, *Quasi magus promittat se agere magna.* Vide supra 5: 36.

10. *Οὗτός ἐστιν ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἡ μεγάλη, hic est virtus illa Dei magna*] In Manuscripto cuius saepe memini, ἡ καλουμένη μεγάλη [*quae vocatur magna*]. Quo modo legit Latinus. Iustinus: *Καὶ σχεδὸν πάντες μὲν Σαμαρεῖς, ὀλίγοι δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ἔθνεσιν, ὡς τὸν πρῶτον Θεὸν ἐκεῖνον ὁμολογοῦντες προσκυνοῦσι* [*Ac Samaritae prope omnes, ex aliis autem nationibus etiam perpauci, illum quasi primum Deum esse confitentes, adorant*]. *Dicebat Simon se esse sublimissimam virtutem, hoc est, eum qui sit super omnia Pater*, Irenaeus I. 20. Tertullianus, aut quisquis est scriptor eius particulae quae subiici solet libro Tertulliani De praescriptione adversus haereticos, de Simone hoc agens: *Hic ausus est summam se dicere virtutem, id est, summum Deum.* Sensus est: Dicebat Simon se esse id Numen quod in quaque gente summum creditum variis vocabulis appellaretur; ut apud Samaritanos יהוה, apud Graecos *Δία*, apud Latinos *Iovem*, et ita deinceps.

11. *Ταῖς μαγείαις, magiis*] Satanae praestigiis.

12. *Τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, de regno Dei*] De regno illo quod hic inchoatur, consummabitur post resurrectionem.

Ἐβαπτίζοντο ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, baptizabantur viri et mulieres] Nisi baptismus aquae creditus fuisset praecepti esse Divini, abstinuissent ab eo feminae.

13. *Αὐτὸς ἐπίστευσε, ipse credidit*] Credidit Christum fecisse miracula et resurrexisse a morte: non autem propositum addidit vivendi secundum Christum, quae fidei est perfectio.

Ἦν προσκαρτερῶν τῷ Φιλίππῳ, adhaerebat Philippo] Assiduus apud eum erat. Vide supra 1: 14, 2: 42, 46, 6: 4, infra 10: 7, Rom. 12: 12, Col. 4: 2.

15. *Προσηύξαντο περὶ αὐτῶν, ὅπως λάβωσι πνεῦμα ἅγιον, oraverunt pro ipsis, ut acciperent Spiritum Sanctum*] Promissus quidem erat Spiritus Sanctus iis qui baptizabantur, sed non illico atque baptizati essent, sed ubi Deo id videretur. Voluit autem Deus ordinarie non contingere baptizatis dona illa admiranda, nisi per Apostolos, ut ea ratione testibus suis auctoritatem quam maximam conciliaret, quod ipsum simul ad retinendam Ecclesiae unitatem pertinebat.

16. *Οὔπω γὰρ ἦν ἐπ' οὐδενὶ αὐτῶν ἐπιπεπτωκὸς, nondum enim in quenquam illorum venerat*] Vide Ioh. 7: 39.

17. *Τότε ἐπετίθουν τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτοὺς, tunc illis imponebant manus*] Vide quae diximus ad Matth. 9: 18.

20. *Τὸ ἀργύριόν σου σὺν σοὶ εἴη εἰς ἀπώλειαν, pecunia tua tecum sit in perditionem*] In hoc commate et quatuor sequentibus est περίφρασις [*circumlocutio*] eius devotionis quae fiebat per חרם [*anathema*] sine definitione temporis. Sensus autem est: *Pecunia ista tibi maneat tuo cum malo.*

Ὅτι τὴν δωρεὰν τοῦ Θεοῦ ἐνόμισας διὰ χρημάτων κτᾶσθαι] *Sperasti comparare pecuniis id quod donum est Dei.* Vide Matth. 10: 8.

21. *Οὐκ ἔστι σοι μερὶς, οὐδὲ κλῆρος ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ*] Vitae istius aeternae, quam nos praedicamus, *tibi neque pars neque ministerium debetur.* Μερὶς, ut 2 Cor. 6: 15, κλῆρος [*sors*] nempe διακονίας [*ministerii*], ut supra 1: 17.

Ἡ γὰρ καρδία σου οὐκ ἔστιν εὐθεῖα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, cor enim tuum non est rectum coram Deo] Tu enim non Dei honorem quaeris: et id Deus videt.

22. *Μετανόησον οὖν ἀπὸ τῆς κακίας ταύτης, καὶ δεήθητι τοῦ Θεοῦ, εἰ ἄρα ἀφεθήσεταί σοι ἡ ἐπίνοια τῆς καρδίας σου, recede itaque ab hac nequitia tua, et roga Deum an forte remittatur tibi haec cogitatio cordis tui*]

Haesitanter loquitur, ut Ioel. 2: 14, Ion. 3: 9, Dan. 4: 27. Poterat Deus vitam illi statim post crimen abscindere: poterat et dare dolorem aliquem sine vera animi emendatione. Philo Allegoriis: *Πολλαῖς γὰρ ψυχαῖς μετανοίᾳ χρῆσθαι βουληθείσαις οὐκ ἐπέτρεψεν ὁ Θεὸς, ἀλλ' ὥσπερ ἐν παλιῤῥοίας εἰς τοὔμπαλιν ἀνεχώρησαν* [*Multis enim animabus poenitentiam expetentibus non concessit Deus, sed tanquam aestu refluo abreptae sunt retrorsum*]. Eadem est sententia Mosis Maimonidae De poenitentia cap. 6 § 4. Christiani primorum saeculorum in gravissima crimina post baptismum lapsos non restituebant communioni, neque tamen desperare iubebant de Dei misericordia. *Ἡ ἐπίνοια τῆς καρδίας σου*, consilium quod cepisti. Habes vocem *ἐπινοίας* Sap. 6: 16, 9: 14, 14: 12, 15: 4, Sir. 40: 5, 2 Macc. 12: 46.

23. *Εἰς γὰρ χολὴν πικρίας καὶ σύνδεσμον ἀδικίας ὁρῶ σε ὄντα, tibi enim fel amaritudinis et obligationem iniquitatis video inesse*] *Εἰς* pro *ἐν*. *Χολὴ πικρίας*, quae *χολὴ καὶ πικρία* Deut. 29: 18, est *fel amarissimum*. Id vero significat animi constitutionem perquam vitiosam, et talem, quales sunt cibi felle corrupti. Idem est *σύνδεσμος ἀδικίας*, *nodi vitiorum vix extricabiles*. *Σύνδεσμος ἀδικίας* est in Hebraeo Esai. 58: 6.

24. *Δεήθητε ὑμεῖς ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς τὸν Κύριον, precamini vos pro me ad Dominum*] Sensit se talem esse intus, qualem Apostoli dixerant. Itaque cum ipsos indicet Deo charos, eorum deprecatione uti vult, ut Iobi deprecatione qui eum laeserant.

Ὅπως μηδὲν ἐπέλθῃ ἐπ' ἐμὲ ὧν εἰρήκατε, ne quid mihi eveniat horum quae dixistis] Respicit ad illa verba Petri supra 20.

25. *Πολλάς τε κώμας τῶν Σαμαρειτῶν εὐηγγελίσαντο, et multis vicis Samaritarum evangelium annuntiabant*] [illegible] cum accusativo personae ad quam defertur nuntius, habes etiam in [illegible] 3: 18, [illegible]

26. [illegible] *Γάζαν· αὕτη ἐστὶν ἔρημος. Gazam; haec est* [illegible] Hebraeorum, per quam est deserta. Gaza vetus [illegible] eversa, [illegible] Strabonis tempore erat [illegible] quae sunt ipsius Strabonis verba. Sed alia

alia sub eius nomine aedificata est in proximo, ut ex libro locorum, qui Hieronymi esse creditur, notavit Drusius.

27. Ἀνὴρ Αἰθίοψ, *vir Aethiops*] Eunuchi *viri* dicuntur, quod virorum habeant speciem.

Εὐνοῦχος, *Eunuchus*] Terentius:

Eunuchum porro dixti velle te,
Quia solae utuntur his Reginae.

Nempe ad evitandas suspiciones. Impletum hic mystice id quod dixit Esaias 56: 4, 5, et quod est in Ps. 72: 10.

Δυνάστης Κανδάκης τῆς βασιλίσσης Αἰθιόπων, *praefectus Candaces Reginae Aethiopum*] Meroes quae Aethiopiae accensetur, et erat γυναικοκρατουμένη [*feminarum imperio subiecta*]. Nomen *Candaces* ab Augusti aevo ad Vespasiani aevum ad Meroes Reginas transiit, ut discimus ex Strabone XVII, Plinio VI. 29.

Ὃς ἦν ἐπὶ πάσης τῆς γάζης αὐτῆς, *qui erat super omnem gazam eius*] *Dynastae* vocem generalem specialius explicat, significans fuisse Γαζοφύλακα [*Gasae custodem*], quod inter praecipua est munera.

Ὃς ἐληλύθει προσκυνήσων εἰς Ἱερουσαλήμ, *qui venerat adoraturus Hierosolyma*] Tempore Pentecostes. Venit autem ut proselytus. Nam incircumcisorum primitiae Cornelius.

28. Ἦν τε ὑποστρέφων, *et revertebatur*] Sacris confectis redibat ad Meroen.

Καὶ καθήμενος ἐπὶ τοῦ ἅρματος αὐτοῦ, *et sedens in curru*] Ut mos viris magnis, Esai. 22. 18.

29. Κολλήθητι τῷ ἅρματι, *adiunge te currui*] Tam prope accedit, ut illum in curru sedentem alloqui possit. Sic κολλήθητι Ruth. 2: 8.

30. Ἀναγινώσκοντος τὸν Προφήτην Ἡσαΐαν, *legentem Esaiam Prophetam*] Clara voce.

Ἆρά γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις; *an intelligis quae legis*] Allusio qualis in illo ἀνέγνων ἔγνων [*postquam legissem intellexi*]. *Satisne percipis quo tendant quae legis?*

31. Πῶς γὰρ ἂν δυναίμην, ἐὰν μή τις ὁδηγήσῃ με, *et quomodo possim, ni quis ostenderit mihi*] Non putabat tam perspicuam ubique esse Scripturam et expositum omnibus habere sensum, ut nunc faciunt non sellularii tan-

 tum,

tum; sed et feminae: qui rectius facerent, si duce opus esse agnoscerent.

Παρεκάλεσέ τε τὸν Φίλιππον ἀναβάντα καθίσαι σὺν αὐ rogavitque Philippum ut adscenderet et sederet sec Impletum et hic mystice quod dixit Esaias 66: 20.

32. *Ἡ δὲ περιοχὴ τῆς γραφῆς, locus autem Scriptu* *Περιοχὴ* idem est quod *περίοδος*· nec quicquam comm habet cum Hebraeo פרקה, praeter fortuitam soni vic tatem. Cicero ad Atticum: *Ne Tironi quidem dicta qui totas periochas persequi solebat.*

Ὡς πρόβατον, tanquam ovis] Locum hunc totum LXX protulit Lucas; nisi quod in LXX est *κείροντος τὸν*, et post *στόμα* non adscribitur *αὐτοῦ*, nec post τα νώσει et *τὴν γενεὰν* ibi est sine *δέ*· sed hae duae pos mae varietates non sunt in Manuscripto, qui hic co nat versioni Graecae. Utitur eodem loco, sed lon producto Clemens in epistola. Ipsum Eunuchum Prophetae locum legisse in sermone Hebraeo, quem cilius addiscere potuit a multis Iudaeis qui in Aethi erant, a quibus et religionem acceperat.

33. *Ἐν τῇ ταπεινώσει ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη, in hu tate iudicium eius sublatum est*] Legerunt LXX מעצר ומשפט. Sensus tunc esset: *Postquam depressus fuit, a ta est ab eo poena.*

Τὴν δὲ γενεὰν αὐτοῦ τίς διηγήσεται, tempora eius enarrabit] *Γενεὰ* Graecis, ut דור Hebraeis, *duratio* significat sive *tempora*, quae mensurae sunt duratio Vide Esai. 34: 10, 17, 51: 8. Explica ex Hebr. 7:

Ὅτι αἴρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ, quoniam toll de terra vita eius] Propter mala tolerata honorab summis illis praemiis.

34. *Περὶ ἑαυτοῦ, de se*] Nam et Esaias multa per mala Manassis tempore.

Ἢ περὶ ἑτέρου τινός, an de alio quodam] Forte de remia cogitavit.

35. *Εὐηγγελίσατο αὐτῷ τὸν Ἰησοῦν, annuntiavit Iesum*] In quem omnia ista verba congruunt, exi modo.

36. *Κατὰ τὴν ὁδόν*] *Per viam stratam.* Sic כברת G 35: 16 vertit Aquila *κατ᾽ ὁδὸν τῆς γῆς* [*per viam terr*

Meminit Hieronymus in Locis Hebraicis et ad Genesin, interpretaturque *in itinere*, et *iuxta viam*.

Ἦλθον ἐπί τι ὕδωρ, venerunt ad quandam aquam] Ad fontem qui est in vico Bethsora, in tribu Iuda, euntibus ab Aelia ad Hebron in vigesimo lapide. Ita Ado in Martyrologio.

Τί κωλύει με βαπτισθῆναι, quid prohibet me baptizari] Hinc intelligimus Eunuchum etiam de Baptismi necessitate institutum. Sic multa praecedentium ex subsequentibus supplentur.

37. *Εἶπε δὲ Φίλιππος, dixit Philippus*] In Manuscripto illo, cuius saepe memini, deest hoc comma, non minus quam in aliis tum codicibus, tum versionibus antiquissimis: quare nihil probabilius, quam ab aliquo additum, ex eo quod gestum credi par erat.

38. *Καὶ ἐβάπτισεν αὐτόν, et baptizavit eum*] Ergo et Diaconis ius baptizandi, nempe quia Apostoli ipsis id permiserant, ubi ipsi non adessent. Ignatius ad Smyrnenses: *Οὐκ ἐξόν ἐςι χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν οὔτε προσφέρειν* [*Nec baptizare licet sine Episcopo, nec offerre*]. Tertullianus de Baptismo: *Superest ad concludendam materiolam, de observatione quoque dandi et accipiendi Baptismum commonefacere. Dandi quidem habet ius Summus Sacerdos, qui est Episcopus, dehinc Presbyteri et Diaconi, non tamen sine Episcopi auctoritate, propter Ecclesiae honorem, quo salvo, salva pax est. Alioqui etiam Laicis ius est: quod enim ex aequo accipitur, ex aequo dari potest, nisi Episcopi iam aut Presbyteri aut Diaconi vocantur discentes. Domini sermo non debet abscondi ab ullo. Proinde et Baptismus, aeque Dei census, ab omnibus exerceri potest: sed quanto magis Laicis disciplina verecundiae et modestiae incumbit? Cum ea Maioribus competant, ne sibi adsumant dicatum Episcopis officium Episcopatus. Aemulatio schismatum mater est. Omnia licere dixit sanctissimus Apostolus, sed non omnia expedire. Sufficiat scilicet in necessitatibus utaris, sicubi aut loci, aut temporis, aut personae conditio compellit. Tunc enim constantia succurrentis excipitur, cum urget circumstantia periclitantis.*

39. *Πνεῦμα Κυρίου ἥρπασε τὸν Φίλιππον, καὶ οὐκ εἶδεν αὐτὸν οὐκέτι ὁ εὐνοῦχος, Spiritus Domini rapuit Philippum, neque eum amplius vidit Eunuchus*] Manuscriptus ille vetus sic habet: *Πνεῦμα ἅγιον ἐπέπεσεν ἐπὶ τὸν εὐνοῦχον, ἄγγελος δὲ Κυρίου ἥρπασε τὸν Φίλιππον καὶ οὐκ εἶδεν* [*Spiritus Sanctus cecidit super Eunuchum; Angelus autem Domini rapuit Philippum et non vidit*], etc. quomodo et alios quosdam habere codices notatum Erasmo et Bezae: et sic citat ipse Hieronymus Dialogo Orthodoxi et Luciferiani. Difficile est dicere utra lectio sit verior, cum receptam sequantur et Syrus et Arabs. Si Manuscriptos, quos dixi, sequimur, sensus erit, ante ullam manuum impositionem anticipatum in Eunucho donum Spiritus Sancti, plane ut in Cornelio Centurione et domesticis eius ante Baptismum, infra 10: 44, Philippum autem ab Angelo fuisse alio deportatum, quale quid Abacuco evenisse edidit Scriptor accessionis ultimae ad Danielem.

Ἐπορεύετο γὰρ τὴν ὁδὸν αὐτοῦ χαίρων, ibat autem viam suam cum gaudio] Illud *ἐπορεύετο γὰρ τὴν ὁδὸν αὐτοῦ*, causam reddit cur Philippum Eunuchus ultra non viderit, quia suam viam insistebat Eunuchus: Philippus alio auferebatur. Illud autem *χαίρων* obiter tantum additur, significatque tranquillitatem animi quam Eunuchus ille ex Euangelii notitia erat consecutus.

40. *Φίλιππος δὲ εὑρέθη εἰς Ἄζωτον, Philippus autem inventus est Azoti*] Rursum *εἰς* pro *ἐν*, ut supra 23. *Εὑρέθη*, id est, *conspectus fuit.* Sic נמצא pro *conspiceri* habemus Gen. 4: 14, 15 et alibi saepe. Itaque et per *ἰδεῖν* [*videre*] vertitur Ier. 23, 2 Thren. 2: 9.

Εὐηγγελίζετο τὰς πόλεις πάσας, euangelium annuntiabat civitatibus cunctis] Eadem constructio quae supra 25.

Ἕως τοῦ ἐλθεῖν εἰς Καισάρειαν, donec veniret Caesaream] Caesaream quae Stratonis dicitur, et non longe abest ab Azoto. Vide Ptolemaeum.

CAPUT IX.

Ἔτι ἐμπνέων ἀπειλῆς καὶ φόνου, adhuc spirans minarum et caedis] Ἐμπνέων, נשם.

Προσελθὼν τῷ ἀρχιερεῖ, accessit ad Pontificem Maximum] Qui eo tempore erat נשיא, id est, *Princeps Synedrii*.

2. *Ἠτήσατο παρ' αὐτοῦ ἐπιστολὰς, petiit ab eo epistolas*] Ab ipso ut Synedrii principe. Patet id infra 22: 5.

Εἰς Δαμασκὸν πρὸς τὰς συναγωγὰς, in Damascum ad Synagogas] Romani Synedrio permittebant ius prehensionis et verberum, non tantum in Iudaeos Palaestinae, verum etiam extra Palaestinam, ubi erant Synagogae quae sponte sua iurisdictionem Synedrii in rebus ad religionem spectantibus agnoscebant.

Τῆς ὁδοῦ ὄντας, huius viae] מדרך הוא, *illius instituti*.

3. *Περιήστραψεν αὐτὸν, circumfulsit eum*] ברק עליו.

Φῶς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, lux de coelo] Vide infra 22: 6 et 26: 13. Adde infra 12: 7.

4. *Καὶ πεσὼν ἐπὶ τὴν γῆν, et cadens in terram*] Ut Dan. 8: 17 et 10: 9.

Σαοὺλ, Σαοὺλ] Ipsam vocem Hebraeam hic posuit sine casu Graeco.

Τί με διώκεις, quid me persequeris] Quia Christus et Ecclesia unum faciunt corpus: et qui regnum laedit, laedit Regem.

5. *Ὁ δὲ Κύριος εἶπεν, Dominus dixit*] In Manuscripto illo: *Ὁ δὲ, ἐγώ εἰμι ὁ Ἰησοῦς ὁ Ναζαραῖος ὃν σὺ διώκεις· ἀλλὰ ἀνάστηθι* [*Ille vero, Ego sum Iesus Nazarenus, quem tu persequeris: At surge*]. Quomodo et multos alios habere codices observatum est ab aliis, qui non male notarunt a librariis haec ad hunc locum addita ex eo quod infra est partim 22: 10, partim 26: 14, quibus in locis haec ipsa historia plenius recitatur.

Εἰς τὴν πόλιν, in urbem] Damascum.

Καὶ λαληθήσεταί σοι τί σε δεῖ ποιεῖν, et dicetur tibi quid te oporteat facere] Sicut Sauli olim Regi dictum והודעתי לך את אשר תעשה, *γνωρίσω σοι ἃ ποιήσεις*.

7. *Οἱ δὲ ἄνδρες οἱ συνοδεύοντες αὐτῷ εἱστήκεισαν ἐννεοί; viri autem illi qui comitabantur ipsum stabant attoniti*] Ita attoniti ut vocem perderent: quomodo accepit Syrus. Simile vide Gen. 45: 3. Prae stupore primum defixi, deinde delapsi sunt, ut discimus infra 26: 14.

Ἀκούοντες μὲν τῆς φωνῆς, audientes quidem vocem] Sonum confuse audientes, non autem intelligentes verba; plane ut illi Ioh. 12: 29, quod et populo ad montem Sinai evenisse putat Maimonides ex loco Exod. 19: 9, collato cum Deut. 4: 12, 5: 23. Infra 22: 9 φωνὴν οὐκ ἤκουσαν est *non intellexerunt*. Nam שמע Hebraeum saepe ponitur pro *intelligere*.

Μηδένα δὲ θεωροῦντες, neminem autem videntes] Plane ut illi qui cum Daniele erant, Dan. 10: 7.

8. *Ἠγέρθη δὲ ὁ Σαῦλος ἀπὸ τῆς γῆς, surrexit autem Saulus de terra*] Ut Dan. 8: 18.

Ἀνεῳγμένων δὲ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ, οὐδὲν ἔβλεπε, apertisque oculis nihil videbat] Sic legit Syrus, non οὐδένα [*neminem*], multique libri sic habent. Sensus est, *Quamquam oculis erat apertis, nihil tamen conspiciebat*: et is sensus clare exprimitur infra 22: 11, ubi eadem historia refertur, Ὡς δὲ οὐκ ἐνέβλεπον ἀπὸ τῆς δόξης [*Et quum non viderem prae claritate*]. Ea fuit imago Sauli qualis antehac fuerat, speciem habens hominis eruditi in Lege, cum plane animo caecus esset.

Χειραγωγοῦντες δὲ αὐτὸν, manu autem illum ducentes] Ut caecis fieri solet. Sic Antigone ποδηγὸς Oedipodis in Phoenissis, *caeci parentis regimen* apud Senecam.

9. *Καὶ οὐκ ἔφαγεν οὐδὲ ἔπιεν, neque edit aut bibit*] Poenitentiam sic ostendens saevitiae in Ecclesiam exercitae. Hoc est quod Hebraei dicunt, ταπεινοῦν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ [*humiliare animam suam*].

10. *Ἀνανίας*] Tam amicus Saulo futurus, quam alter Ananias fuerat Danieli, Dan. 1: 6 et seq.

Ἐν ὁράματι, in viso] Apparuit illi non in somnio, sed ἐν ὀπτασίᾳ Angelus aliquis Christi speciem referens. Viderat ergo antehac Christum Ananias, quippe unus Discipulorum LXX, si Veteribus credimus.

Ἰδοὺ ἐγὼ, Κύριε, ecce ego, Domine] Id est, paratus sum

rum iussa accipere et facere. De hoc loquendi genere diximus ad Matth. 21: 30.

11. *Τὴν ῥύμην, vicum*] Sic Esai. 15: 3 vertitur חוץ quod alibi πλατεῖα [*platea*]: et Pollux illam vocem per hanc exponit. In Glossario ῥύμη, *vicus*.

Ἐν οἰκίᾳ Ἰούδα, in domo Iudae] Cum quo vetus hospitium Saulo videtur fuisse.

Θαρσέα] Mystice impletum quod est Esai. 66: 19, ubi in Hebraeo תרשיש, in Graeco Θαρσίς.

12. *Καὶ εἶδεν ἐν ὁράματι, et vidit in viso*] Syrus accepit ut continuata Dei verba: nec obstat quod sequitur *virum nomine Ananiam*; quia Paulo, qui illum non noverat, in viso id ipsum nomen indicatum fuit.

Καὶ ἐπιθέντα αὐτῷ χεῖρα, ὅπως ἀναβλέψῃ, et imponentem sibi manus, ut visum reciperet]. Vide dicta supra 8: 17.

13. *Τοῖς ἁγίοις σου, sanctis tuis*]. Veris Nazarenis. Sic et infra 32 et 41.

14. *Καὶ ὧδε ἔχει ἐξουσίαν, et hic habet potestatem*] Ostendit Ananias quam non tutum sibi sit, eum accedere qui potestatem acceperat in ipsa urbe Damasco capiendi homines eius professionis, cuius erat Ananias.

Παρὰ τῶν ἀρχιερέων, a Principibus Sacerdotum] Est συνεκδοχή [*complexio*]. Ex parte enim nobilissima designatur totum Synedrium.

Ἐπικαλουμένους τὸ ὄνομά σου, qui invocant nomen tuum] Sicut Stephanus fecerat, 7: 58. Plinius de Christianis sui temporis: *Quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo, quasi Deo dicere secum invicem.*

15. *Σκεῦος ἐκλογῆς μοι ἐστὶν οὗτος, instrumentum electionis est mihi iste*] Hebraismus, σκεῦος ἐκλογῆς pro σκεῦος ἐκλεκτὸν, *instrumentum exquisitissimum*. *Vas usus Dei* ait Rabbi Israël ad Ps. 51. Nec aliter vocem σκεῦος usurpat Polybius de Damocle loquens: Ὁ δὲ ἦν ὑπηρετικὸν σκεῦος καὶ πολλὰς ἔχον ἀφορμὰς εἰς πραγμάτων οἰκονομίαν [*Erat autem ille vas ministerio perutile tractandisque negotiis peropportunum*].

Ἐνώπιον ἐθνῶν καὶ βασιλέων, υἱῶν τε Ἰσραὴλ, coram Gentibus et Regibus et filiis Israelis] Respicitur ad locum Esai. 49: 6 et Ier. 1: 10.

16. Ὅσα δεῖ αὐτὸν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματός μου παθεῖν, *quanta oporteat eum pro nomine meo pati*] Odia popularium, furorem Gentium, carcerem, flagra, famem, sitim, naufragia, mortem. Haec illi ostendam, et tamen praedicabit nomen meum: quae aliis fecit, libenter feret.

17. Εἰς τὴν οἰκίαν, *in domum*] Illius Iudae de quo supra 11.

Σαοὺλ ἀδελφὲ, *Saul frater*] *Fratrem* eum vocat ut fidei consortem. Sic supra 6: 3.

Καὶ πλησθῇς Πνεύματος ἁγίου, *et implearis Spiritu Sancto*] Quod ei evenit simul atque visum recuperavit, ut ad externum signum res interna accederet. Haec fuit anticipatio gratiae, qualem supra notavimus 8: 39, et habebimus infra 10: 44.

18. Ὡσεὶ λεπίδες, *tamquam squamae*] Adumbrantes velum illud de quo agit Paulus 2 Cor. 3: 14.

Ἐβαπτίσθη, *baptizatus est*] Usus est pari iure Ananias, quo ante Philippus Diaconus.

19. Καὶ λαβὼν τροφὴν ἐνίσχυσεν, *et quum accepisset cibum convaluit*] Est sono activo, sensu reciproco: ut Gen. 48: 2. Sic et ἰσχύειν, ἐνισχύειν, κατισχύειν saepe in Interpretibus Veteris Testamenti et Sirach. 48: 25 et 1 Macc. 1: 38, 7: 25. Sic et ἐπίσχυον, Luc. 23: 5.

Μετὰ τῶν ἐν Δαμάσκῳ μαθητῶν, *cum discipulis qui erant Damasci*] *Μαθηταὶ* hic ut supra 1: 15, qui Iesum Magistrum agnoscebant, non Hillelem, aut Sameam, aut alios. Damasci autem tales aliquammulti erant a tempore dispersionis illius de qua supra 8: 1, 3.

20. Ἐν ταῖς συναγωγαῖς, *in Synagogis*] Semper enim Apostoli primum Iudaeos affati sunt, ut aut eos converterent, aut omnem eis excusationem adimerent.

Ἐκήρυσσε τὸν Χριστὸν, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, *praedicabat Christum hunc esse Filium Dei*] Melius in Manuscripto, ἐκήρυσσε τὸν Ἰησοῦν, ὅτι· nam *Christus* et *Dei Filius* pro eodem ponitur, ut diximus. Quaestio erat, an Iesus Nazarenus esset ille *Christus* sive *Dei Filius*.

21. Οὐκ οὗτός ἐστιν ὁ πορθήσας ἐν Ἱερουσαλὴμ τοὺς ἐπικαλουμένους τὸ ὄνομα τοῦτο, *nonne hic est qui vexabat Hierosolymis eos, qui invocabant nomen istud*] Quasi dicerent, *An etiam Saul inter Prophetas*, 1 Sam. 10: 11.

Πορ-

Πορθεῖν hic est *vastare.* Utitur eodem vocabulo in eadem hac historia Paulus Gal. 1: 13, 23.

Καὶ ὧδε εἰς τοῦτο ἐληλύθει, et huc ad hoc venit] Ὧδε Graecis etiam motionem ad locum significat, Matth. 8: 29, 14: 8, Luc. 14: 21, Ioh. 20: 27, Apoc. 4: 1.

Ἐπὶ τοὺς ἀρχιερεῖς, ad Principes Sacerdotum] Vide supra 14.

22. *Ἐνεδυναμοῦτο*] *Fortior fiebat in dies.* Sic Rom. 4: 20, Eph. 6: 10, 2 Tim. 2: 1, Hebr. 11: 34. Respondet Hebraeo עז, ut apparet Ps. 52: 9.

Καὶ συνέχυνε τοὺς Ἰουδαίους] *Pudefaciebat argumentis.*

Συμβιβάζων] *Docens eos:* respondet enim Hebraeo הודיע, Exod. 18: 16, Deut. 4: 9, Esai. 40: 13. Sic et infra 16: 10, 1 Cor. 2: 16.

23. *Συνεβουλεύσαντο οἱ Ἰουδαῖοι ἀνελεῖν αὐτὸν, consilium fecerunt Iudaei illum interficiendi*] Velut iudicio Zeli, de quo diximus supra 7: 57. Vide quam cito impletum sit quod Saulo Deus praedixerat supra 16.

24. *Παρετήρουν τε, custodiebant*] Nempe Iudaei, quod nomen, quanquam ex remotiore loco, hic subauditur, ut saepe alibi.

Τὰς πύλας] *Urbis portas*, ne elabi posset.

25. *Καθῆκαν διὰ τοῦ τείχους χαλάσαντες, per murum funibus eum dimiserunt*] Ut olim Rahab exploratores κατεχάλασε διὰ τῆς θυρίδος [*dimisit e fenestra*], Ios. 2: 15. Apostoli corda explorant, ut illi urbes. Sic et David dimissus per fenestram, 1 Sam. 19: 12. *Χαλᾷν* vel *χαλάζειν funibus dimittere*, ut Ier. 28: 6.

Ἐν σπυρίδι, in sporta] Sic Sallustius: *E muris carnes sportis dimittebant.* Sporta a sparto.

26. *Ἐπειρᾶτο κολλᾶσθαι τοῖς μαθηταῖς, tentabat se adiungere Discipulis*] *Familiariter cum illis conversari*, ut infra 10: 28, ubi κολλᾶσθαι id est, quod *συγχρᾶσθαι* dicit, Ioh. 4: 9.

27. *Βαρνάβας δὲ*] De quo supra Act. 4: 36. Forte Barnabas Saulum ante conversionem noverat, credebatque ei ut minime mendaci.

Καὶ διηγήσατο αὐτοῖς, et narravit illis] Haec Graeci ad Barnabam referunt, et rectius, ni fallor, propter illa quae sequuntur de Damasco. Conveniebat enim id po-

tius

tius narrari ab aliis qui id scirent, quam ab ipso Saulo praedicari.

Ἐπαῤῥησιάσατο] *Aperte et palam locutus est.* Ioh. 7: 13, 26, 11: 54.

28. Εἰσπορευόμενος καὶ ἐκπορευόμενος, *intrans et exiens*] Coram eis vivens, ut supra 1: 21.

29. Πρὸς τοὺς Ἑλληνιςάς] *Etiam cum Iudaeis Graeco sermone utentibus*, ut hic Syrus. Vide supra 6: 1 et quae ibi dicta.

Οἱ δὲ ἐπεχείρουν αὐτὸν ἀνελεῖν, *illi autem quaerebant occidere eum*] Nihilo meliores Iudaeis Damascenis.

30. Εἰς Καισάρειαν] Eam de qua supra 8: 40.

Εἰς Ταρσόν] Ubi inter multos sibi propinquos et notos tutior ab insidiis esse posset.

31. Εἶχον εἰρήνην, *habebant pacem*] Multis in exilium egressis deflagraverat vexatio; id est, quod Christiani *pacem* vocabant. Vide annotata nostra ad I librum de Iure Belli ac Pacis, cap. 2, circa finem.

Οἰκοδομούμεναι, *aedificabantur*] Est haec vox simili modo translata, quo Latinum *instruere*. Vide 1 Cor. 8: 10, 10: 23, 14: 4.

Καὶ πορευόμεναι τῷ φόβῳ τοῦ Κυρίου, *ambulantes in timore Domini*] Similis constructio 1 Macc. 6: 23, πορεύεσθαι τοῖς ὑπ' αὐτοῦ λεγομένοις [*ambulare in praeceptis eius*] et 59, πορεύεσθαι τοῖς νομίμοις αὐτῶν [*ambulare in legitimis suis*].

32. Τοὺς κατοικοῦντας Λύδδαν, *qui habitabant Lyddae*] Est is vicus Palaestinae ad occasum Iordanis. Vide Plinium et Ptolemaeum. In Syriaco לוד ut et in Hebraeo 1 Par. 8: 12. Iosephus, Antiquae historiae XX. 5, vocat κώμην πόλεως τὸ μέγεθος οὐκ ἀποδέουσαν [*vicum nihilo minorem oppido*]. Vide quae dicta ad Marc. 1: 38.

33. Αἰνέαν ὀνόματι, *nomine Aeneam*] Idem est nomen Αἰνέαν et Αἰνείας, sed illud genuinum, ut hic est positum, hoc poëticum; quia aliter ea vox Heroicum intrare non poterat. Ideo in Iambicis scribitur Αἰνέας. Sophocles Laocoonte:

Νῦν δ' ἐν πύλαισιν Αἰνέας ὁ τῆς θεοῦ.
[*Nunc autem in portis Dea natus Aeneas*].

Et

Et hinc etiam Heroici dicunt *Αἰνεάδας*, et Latini *Aeneadas*, secunda correpta. Aeneas, de quo hic agitur non dubito, quin fuerit Iudaeus, dictus inter Graecos, quibus Lucas hic se accommodat, *Αἰνέας*, Hebraeis הלל *Hillel*, ut ille Hierosolymis nobilis Magister.

34. *Ἰᾶταί σε ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς, sanat te Dominus Iesus Christus*] *Ἰᾶται* habet et Manuscriptus ille, et sic legit Syrus. Non precatur: sed certo promittit.

Ἀνάστηθι, surge] קום לך.

Στρῶσον σεαυτῷ] *Lectum*, quem antehac tibi straverunt alii, *tute tibi sterne*, in signum restitutae valetudinis. Simile, non idem, habes Marc. 2: 9, Ioh. 5: 8.

35. *Καὶ τὸν Σαρωνᾶν*] In Manuscripto *τὸν Σάῤῥωνα*. Neutrum male; hoc est Hebraeum, illud Syriacum. *Saron* est ager pascuus late patens. Vide 1 Par. 5: 16, 28: 29, Esai. 33: 9.

36. *Ταβιθά*] In Syriaco טביתא. Recte monent eruditi Syris saepe ט poni ubi in Hebraeo est צ. Hebraeis צבי est *δορκάς* [*caprea*], Deut. 12: 15, 22, 14: 5, 15: 22, 2 Sam. 2: 18, 1 Reg. 4: 23, 1 Par. 12: 8, Prov. 6: 5, Cant. 2: 9, 4: 5, 7: 3, 8: 14.

Ἡ διερμηνευομένη λέγεται Δορκάς, quae, si interpreteris, dicitur Dorcas] Sic vocabatur inter Graecos, quomodo Thomas *Δίδυμος*, Cephas *Πέτρος*. Vide infra 39.

Πλήρης ἔργων ἀγαθῶν, plena operibus bonis] Locutio Hebraea, qualis Esai. 1: 21, Ioh. 1: 14, infra 13: 10.

37. *Λούσαντες δὲ αὐτὴν, quam quum lavissent*] *Lavare cadavera proximis concedebatur*: Servius ad IV Aeneidos, ad illud Virgilii,

—— *Date, vulnere lymphis*
Abluam ——

Idem Virgilius IV,

—— *Corpusque lavant frigentis et ungunt.*

38. *Ἐγγὺς δὲ οὔσης Λύδδης τῇ Ἰόππῃ, quum autem vicina esset Lydda Ioppae*] Apparet ex Ptolemaeo.

39. *Κλαίουσαι, flentes*] Ut Marc. 5: 38.

Ἐπιδεικνύμεναι χιτῶνας καὶ ἱμάτια, ὅσα ἐποίει μετ' αὐτῶν οὖσα ἡ Δορκὰς, ostendentes ei tunicas et vestes quas Dorcas faciebat, cum una cum ipsis esset] Vides verum esse quod dixit Euripides,

Ἀρε-

Ἀρετὴ δὲ, κᾂν ἀποθάνῃ τις, οὐκ ἀπόλλυται.
[*Post funera virtus permanet, nec interit*].
Χιτὼν interior vestis, ἱμάτιον exterior.

40. *Ἐκβαλὼν δὲ ἔξω πάντας ὁ Πέτρος, omnibus foras eiectis Petrus*] Ne famam aucupari videretur. Didicerat et hoc a Magistro Marc. 5: 40.

Θεὶς τὰ γόνατα, ponens genua] Vide supra 7: 60.

Πρὸς τὸ σῶμα, ad corpus] Proprie. Nam Homerum σῶμα non usurpare nisi de *corpore mortuo* observant Veteres.

Ἀνάστηθι, surge] קומי ut Marc. 5: 41. *Ὁμοιώθητι τῇ δορκάδι* [*Similis esto capreae*], Cant. 8, in fine.

Ἡ δὲ ἤνοιξε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς, atque illa aperuit oculos] Signum reviviscentis.

41. *Παρέστησεν αὐτὴν ζῶσαν*] *Exhibuit* [*eam vivam*].

42. *Γνωστὸν δὲ ἐγένετο καθ' ὅλης τῆς Ἰόππης, notum autem factum est per universam Ioppen*] Celebratus lupe Barionas plusquam Ionas. Ionas e ceto resuscitatus, Barionas Tabithae ex orco resuscitator.

Καὶ πολλοὶ ἐπίστευσαν ἐπὶ τὸν Κύριον, et crediderunt multi in Dominum] *In Christo fiduciam suam posuere.*

43. *Παρά τινι Σίμωνι βυρσεῖ, apud Simonem quendam coriarium*] In Glossario, *βυρσεὺς, coriarius*. Graeci elegantiores βυρσοδέψην dicerent.

CAPUT X.

Ὀνόματι Κορνήλιος, nomine Cornelius] Romanus Romano nomine, ex Scipionibus aut Sullis forte.

Ἑκατοντάρχης] In Glossario, *Centurio*, *ἑκατόνταρχος*.

Ἐκ σπείρης] *Σπεῖρην* in his libris esse non *legionem*, sed *cohortem* apparet ex Matth. 27: 27, Marc. 15: 16, Ioh. 18: 3, 12, ubi qui ei praeest *χιλίαρχος* [*praepositus mille hominibus*] vocatur, ut et infra 21: 31.

Τῆς καλουμένης Ἰταλικῆς, quae dicitur Italica] Id est, *legionis Italicae*. *Legio Italica* est in veteri lapide cuius meminit Lipsius ad Tacitum Histor. II et ipse Tacitus saepe.

2. *Εὐσεβὴς καὶ φοβούμενος τὸν Θεὸν, religiosus ac timens*

ns Deum] Incircumcisus, sed, qui idololatria relicta Deo se dederat, et quae pietati consentanea iudica- sequebatur, quales יראי שמים [pii ex Gentibus] di- tur Thalmudicis, σεβόμενοι Ἕλληνες [Graeci religiosi] ta 17: 4. Multi olim tales in Iudaea vixerant, sed his adstricti regulis, de quibus plurima lectu utilia didit vir maximae eruditionis Seldenus. Postquam aei Gentium iugum ferre coacti, aegre servata sibi orum libertate, iurisdictionem in alienigenas secum itantes amiserant, ideoque eos intra illas regulas co- re non poterant, instituere Sapientes ut Iudaei plane nigenarum commercium devitarent, quia aut idolola- erant, aut certe Noae praecepta non putabantur ser- e. Et hoc perpetuo secuti essent Apostoli, neque ul- non Iudaeum gente aut proselytum Legis admisis- t ad suam familiaritatem, nisi Deus diserte Petro num, deinde et Paulo ostendisset, id fieri sibi pla- e. Et cessabat causa instituti illius Sapientum: quia s alienigenae aggregantes se Ecclesiae per Baptismum, ipso testabantur se non modo ab idololatria, sed ab nibus flagitiis longe discedere, vitamque pollicebantur lto puriorem, quam illa Noae praecepta sequentium rat.

Ποιῶν τε ἐλεημοσύνας πολλὰς τῷ λαῷ, faciens eleemosy- multas plebi] Iudaeis, quos ideo amabat, quod unum um colerent.

Καὶ δεόμενος τοῦ Θεοῦ διαπαντός, et deprecans Deum per] Assiduus in fundendis precibus ad unum et ve- n Deum.

3. Ὡσεὶ ὥραν ἐννάτην, hora fere nona] Circa tempus rificii vespertini. Vide supra 3. 1.

Ἄγγελον τοῦ Θεοῦ, Angelum Dei] Vide quam bonus Deus, qui tam bene utenti datis et Angelum mittit Apostolum, ut eum doceat eam viam, quae posthac ica erat ad salutem, verbum Crucis.

4. Τί ἐςι Κύριε, quid est Domine] Sic eum appellat iorifice ut homine maiorem.

Ἀνέβησαν εἰς μνημόσυνον, adscenderunt in memoriam] t similitudo sumpta a suffitu legali, nam is proprie atur אזכרה, Graece μνημόσυνον, Lev. 2 et alibi et de suf-

suffitu dicitur *ἀναβαίνειν* Apoc. 8: 4; is autem suffitu symbolum erat precum, Apoc. 5: 8, 8: 3. Precationes subvehi alis duabus aiunt Veteres, Ieiunio et Misericordiae operibus.

Ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, in conspectu Dei] Non male. Sed nec male Manuscriptus, *ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ* [*coram Deo*].

5. *Καὶ μετάπεμψαι Σίμωνα, et arcesse Simonem*] Mira erat legatio Apostolica quam Angelica. Angelus Apostolum monstrat, Apostolus Christum. Tantum honorem testibus suis habuit Christus.

7. *Στρατιώτην εὐσεβῆ, militem metuentem Domini*] Rarum *ἐπίθετον* [*agnomen*].

Τῶν προσκαρτερούντων αὐτῷ] *Iis qui illi apparebant.* Et sic scripsisse puto Latinum Interpretem.

9. *Ἐπὶ τὸ δῶμα, in superiora*] Unde liber conspectus esset Templum versus. Talibus enim in locis precari solebant Iudaei, Dan. 6: 11.

Περὶ ὥραν ἕκτην, circa horam sextam] Quae una horarum dicatarum precationi, ut diximus supra 3: 1.

10. *Ἐγένετο δὲ πρόσπεινος, et cum esuriret*] Esurire non mirum est meridie eum, qui mane summo, ut credibile est, surrexerat.

Ἤθελε γεύσασθαι, voluit gustare] *Γεύεσθαι*, non addito accusativo habemus et Ion. 3: 7. Infra 20: 11, *γευσάμενος* potest eodem modo sumi, aut referri ad *ἄρτον* [*panem*], quae vox praecessit.

Ἔκστασις] Haec vox interdum *horrorem*, interdum *insaniam* significat: hoc loco *constitutionem hominis extra se rapti.* Sic de Apolline Lucanus:

— *Mentemque priorem*
Expulit atque hominem toto sibi cedere iussit
Pectore. —

11. *Τὸν οὐρανὸν ἀνεῳγμένον, coelum apertum*] Vide quae dicta supra 7: 56 et Matth. 3: 16.

Σκεῦός τι ὡς ὀθόνην μεγάλην, vas quoddam velut linteum magnum] כלי Hebraeis, quod *σκεῦος* vertunt Graeci, Syri מאנא, significat *omne id quod in usu est domestico*, etiam *e lino* aut *lana*. *Ὀθόνης* vel *ὀθονίου* vox satis generalis, ut apparet Os. 2: 5, 9. *Sindonem* dixit Scriptor Responsorum ad Orthodoxos et hoc loco Oecumenius.

Τέσ-

Τέσσαρσιν ἀρχαῖς δεδεμένον, quatuor angulis devinctum] Ἀρχὰς vocat *angulos*, ut explicat Syrus. Videbatur autem linteum illud a coelo pendere, ut significaretur libertas coelitus indulta.

12. *Πάντα τὰ τετράποδα τῆς γῆς, omnia quadrupedia terrae*] בהמה ubi nullo addito ponitur, significare solet *animantia ex Lege munda*.

Καὶ τὰ θηρία, et ferae] חיה, quorum multa immunda, Lev. 11: 27.

Καὶ τὰ ἑρπετὰ, et serpentia] שרץ, quo nomine etiam *pisces* comprehenduntur apud Hebraeos. Horum multa immunda, ut dicto loco Levitici apparet.

Καὶ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, et volatilia coeli] עוף, cujus generis multa item immunda.

13. *Θῦσον καὶ φάγε, occide et ede*] Id est, *macta omnia ista et de omnibus ede*.

14. *Μηδαμῶς Κύριε, absit Domine*] Sic verti solet חלילה, quod alibi *μὴ γένοιτο* [*ne fiat*], alibi *ἵλεως* [*propitius*]; de qua voce diximus ad Matth. 16: 22.

Πᾶν κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον, omne commune et immundum] Alterum per alterum explicat; nam *sus* dicitur טמא, quod vertitur *ἀκάθαρτος*, Lev. 11: 7. Eadem inter *κοινὰ* 1 Macc. 1: 51, 66. *Commune* est quo vulgo utuntur Gentes, non etiam populus Deo sanctificatus. Narrat Seneca *Tiberii tempore vetita Romae sacra externa. Signum fuisse abstinentiam a certis animalibus*.

15. *Ἃ ὁ Θεὸς ἐκαθάρισε, σὺ μὴ κοίνου, quae Deus purgavit, tu ne pollue*] Verbum טמא, quod hic vertitur *κοινοῦν*, proprie est *polluere*, improprie *pro polluto habere*. Frequens id in verbis Hebraeis. Potuerat credere Petrus hoc viso indicari tantum, permitti iam cibos Lege vetitos, quos extra terram Iudaeam licite sumi etiam Iudaei quidam credidere, quia ratio valetudinis id in Iudaea exigebat, et in viciniis quibusdam locis: unde et Aegyptii a suo abstinuere olim, et Aethiopes non Iudaizantes a cibis ferme illis omnibus, quos Lex vetat. Sed Petrus quod *linteum illud de coelo venisset et in coelum receptum esset*, primum suspicatus est maius aliquid latere, infra 17. Deinde, cum eodem tempore a Cornelio accerseretur, et a Deo iuberetur ad eum ire *μηδὲν διακρι-*

νόμενος [*nihil haesitans*], intellexit quid hic esset mysterii. Nempe Iudaeis persuasum plane erat; per *animalia immunda* significari homines impios, ut ostendit Barnabae epistola, producta nobis ad IV. librum De veritate Religionis Christianae, Clemens Stromaton II. 5, Eleazar apud Eusebium Praeparatione Euangelica, Origenes contra Celsum, et Iosephus Albo; ae sicut de animali, ita de tali homine dicebant: טמא הוא [*immundus hic est*]. Hinc intellexit *linteum illud de coelo delapsum* esse Ecclesiam coelitus collectam, Apoc. 21: 2, et in coelum rediturum. In hanc Ecclesiam colligi debent non tantum *animalia munda*, quomodo se Iudaei vocabant, sed *et immunda*, quo nomine Iudaei appellabant alienigenas; sed nempe postquam coelesti ope ab idololatria et pravis moribus resipuissent ac pietati se dedissent, quod fecerat Cornelius ampliusque facturus erat, et post eum multi alii Euangelio fidem habentes. Hi sunt quos Deus mundavit: nec in Ecclesiam involvuntur nisi iam mundati. Vide infra 34, 35. *Occidere* est tollere in eis quod restat de veteri homine; *manducare*, sibi adunare.

16. Τοῦτο δὲ ἐγένετο ἐπὶ τρὶς, *hoc ter factum est*] Solent visa et oracula, quae penitus animo infigi Deus vult, repeti. Ternarius autem numerus proprius Christianorum infra 11: 10, 2 Cor. 12: 8.

17. Τὴν οἰκίαν Σίμωνος, *domum Simonis*] Nempe coriarii, ut supra 6. Ideo in sequenti commate dicitur, Σίμων ὁ ἐπικαλούμενος Πέτρος [*Simon, qui cognominatur Petrus*].

Ἐπὶ τὸν πυλῶνα, *ad ianuam*]. De hac voce ad Matth. 26: 71.

19. Εἶπε αὐτῷ τὸ πνεῦμα, *dixit Spiritus ei*] Id est, Deus non per visum, sed per afflatum.

20. Μηδὲν διακρινόμενος] Sic et infra 11: 12. *Nihil haesitans*, nempe ideo quod illi ad quos accerseris, Iudaei non sunt. Ita διακρίνειν sumitur Matth. 21: 21, Marc. 11: 23, Rom. 4: 20, Iac. 1: 6, 2: 4.

Ἐγὼ ἀπέσταλκα αὐτοὺς, *ego misi illos*] Activum pro duplici activo: id est, *feci ut mitterentur*.

21. Πρὸς τοὺς ἄνδρας, *ad viros*] Quae sequuntur, ἀπεσταλμένους ἀπὸ τοῦ Κορνηλίου [*missos a Cornelio*], sicut in

in multis aliis libris desunt, ita et in Manuscripto, nec habet Syrus. Articulus scilicet τοὺς satis indicat de quibus agatur.

22. Ἀνὴρ δίκαιος] *Vir probus.* Vide quae dicta ad Matth. 1: 19.

Καὶ φοβούμενος τὸν Θεὸν, *et timens Deum*] Verum Deum, quem et vos Iudaei colitis, non Deos Gentium.

Μαρτυρούμενός τε ὑπὸ ὅλου τοῦ ἔθνους τῶν Ἰουδαίων, *et laudatus ab universa gente Iudaeorum*] Ut alter ille Centurio huic non dissimilis, Luc. 7: 5.

Ἐχρηματίσθη, *responsum accepit*] Vide quae dicta Matth. 2: 12. Χρηματίζω respondet Hebraeo דבר apud Ieremiam saepe.

23. Ἐξένισε] *Participes fecit hospitii sui*, volente Simone coriario.

24. Καὶ τοὺς ἀναγκαίους φίλους] Id est, *affines*: nam et hi dicuntur *necessarii*, teste Festo. Et ita hic sumenda ea vox, cum *cognatorum* mentio praecesserit.

25. Εἰσελθεῖν τὸν Πέτρον] *Cum in eo esset ut foret intraret.*

Προσεκύνησεν, *adoravit*] Iudaei quidem et aliae Gentes Orientis eum honorem exhibebant, non Regibus tantum, sed et aliis in dignitate positis. At Graecis et Romanis is mos Deorum honori reservatus. Unde intellexit Petrus se Cornelio Angelum putari, quomodo Lystrenses pro Diis habuere Paulum et Barnabam 14: 12, 13 in fine: ideo eum honorem Petrus aversatur, quod ostendunt quae sequuntur eius verba.

26. Κἀγὼ αὐτὸς ἄνθρωπός εἰμι, *et ego ipse homo sum*] Tibi ὁμοιοπαθής [*similis*].

27. Εἰσῆλθε, *intravit*] In partem interiorem domus.

28. Ὡς ἀθέμιτόν ἐστιν ἀνδρὶ Ἰουδαίῳ, *illicitum esse viro Iudaeo*] Vocem ἀθέμιτον habes 2 Macc. 6: 5 et 7: 1. Respondet Rabbinico אסור, *illicitum*, non Lege Mosis, sed decreto Sapientum, quod pari loco cum Lege habebatur. Sed praeterquam quod Deus non talium tantum decretorum, sed et suae Legis est Dominus, cessabat hic ratio decreti. Decretum factum erat contra idololatras malaeque vitae homines, qualis non erat Cornelius. Et posthac aggregatio ad Ecclesiam, apertissima fu-

futura erat nota, qua alienigenae boni a malis discernerentur.

Ἀλλοφύλῳ, ad alienigenam] Sub hoc nomine non comprehendebantur proselyti Legis (ii namque erant cives adscititii), sed alii omnes extra Iudaeos ortu et tales proselytos. Vox *ἀλλόφυλος* respondet Hebraeo נכר, Esai. 2: 6, 6: 5, 2 Macc. 10: 2, 5. Unde *ἀλλοφυλισμὸς* [*vita secundum instituta alienigenarum*] 2 Macc. 4: 13, 6: 24.

Κολλᾶσθαι] *Familiariter convivere*, ut supra 9: 26.

Ἢ προσέρχεσθαι] *Imo etiam adire*, extra necessarios usus. *Προσέρχεσθαι*, קרב.

Μηδένα κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον λέγειν ἄνθρωπον, *neminem communem aut immundum dicere hominem*] Nempe a Deo mundatum, ut explicat infra 35. Haec erat *ἀλληγορία* [*occultus sensus*] animalium.

29. *Ἀναντιῤῥήτως*, *sine dubitatione*] בלא־ריב, Eccl. 8: 11.

Τίνι λόγῳ] באיזה דבר, *qua de causa.*

30. *Ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ὥρας*] *Ἀπὸ* hic est positum pro מ Hebraeo. Sic ממחרת *postridie*, Lev. 23: 11. Sensus est: *Die ante hoc tempus quarto ieiunaveram.*

Καὶ τὴν ἐννάτην ὥραν προσευχόμενος, *et orans hora nona*] Imitatus in hoc Iudaeos. Vide supra 3: 1 et hoc cap. 3, et infra 10: 30.

Ἐν ἐσθῆτι λαμπρᾷ, *veste candida*] Qui mos Angelis. Supra 1: 10.

31. *Ἐμνήσθησαν*, *commemoratae sunt*] Quod supra dictum *ἀνέβησαν εἰς μνημόσυνον* [*adscenderunt in memoriam*]. Simile loquendi genus Gen. 8: 1, 19: 29, 30: 22 et saepe alibi.

33. *Ἐξ αὐτῆς*] *Illico.* Hic usurpatur haec vox, et infra 11: 11, 23: 30, Marc. 6: 25, Phil. 2: 23. Utitur et Philo De transnominatis, et Procopius Vandalicis.

Σύ τε καλῶς ἐποίησας παραγενόμενος, *et tu bene fecisti veniendo*] Est gratias agentis, ut *benigne* apud Horatium, notante bis Scholiaste ad Epistolam I. 7. Sic *καλῶς ἐποιήσατε*, Phil. 4: 14, *καλῶς ποιήσεις*, 3 Ioh. 6. Aristophanes Acharnensibus:

Καλῶς ποιῶν ὅςις περ ἦν.
[*Pulchre facit iste, quisquis est.*]

Utnm:

Utuntur et Archita apud Laertium, Demosthenes et Dionysius Halicarnassensis. Sic quod Aristophanes dixit Pluto,

Νὴ Δία καλῶς τοίνυν ποιῶν ἀπόλλυται.

[Merito ergo, per Iovem, perierit.]

Plinius dixit VI Epistola: *Bene fecit Regulus quod est mortuus.* Notavit hoc genus loquendi etiam Donatus ad Terentium.

Ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ πάρεσμεν, in conspectu Dei adsumus] Cum et Syrus et Latinus legerint *ἐνώπιόν σου*, puto eam lectionem esse vetustiorem. *Ἐνώπιόν σου*, id est, *in tua sumus potestate.* Idem loquendi genus Gen. 13: 9, לפניך, ubi Graeci *ἐναντίον σου*, eodem sensu.

34. *Ἀνοίξας δὲ Πέτρος τὸ στόμα, aperiens autem Petrus os*] Magni aliquid dicturus. Sic Matth. 5: 2.

Ἐπ' ἀληθείας καταλαμβάνομαι, vere comperi] Agnoscas ex his verbis Petri ingenium promptum atque sincerum.

Ὅτι οὐκ ἔστι προσωπολήπτης ὁ Θεός, personas non accipere Deum] לא ישא פנים, *Οὐ θαυμάζει πρόσωπον*, Deut. 10: 17. אין עם יהוה אלהינו משא פנים, *Οὐκ ἔστι μετὰ Κυρίου Θεοῦ ἡμῶν θαυμάσαι πρόσωπον* [*Non est apud Dominum Deum nostrum personarum acceptio*], 2 Par. 19: 7. Non curat unde quis ortus sit. Vide Ezech. 18.

35. *Ἀλλ' ἐν παντὶ ἔθνει, sed in omni Gente*] Etiam inter Romanos.

Φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, δεκτὸς αὐτῷ ἐστι, qui timet eum et operatur iustitiam, acceptus est illi] *Δεκτὸς*, יתן Prov. 10: 24, לרצון Exod. 28: 38, Luc. 4: 24, Phil. 4: 18, *gratus, acceptus.* Sensus in illo Ps. 33: 18. Illud *ἐργαζόμενος δικαιοσύνην* est ex Ps. 15: 2, פעל־צדק, in descriptione eius qui habitaturus est in tabernaculo Domini, quod mystice ad Ecclesiam refertur.

36. *Τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλε τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ, sermonem quem misit filiis Israelis*] Hebraismus pro *ὃν λόγον ἀπέστειλε, quem nuntium nuntiavit Israelitis* Deus per Iesum; ut sequitur. Olim quidem id innuerat exemplis Melchisedeci, Iobi, Naamanis, Cyri: sed per Iesum decretum hoc suum generale aperuit ipsis Israelitis. Apparet id Matth. 8: 12, Ioh. 12: 32, quae tamen verba ipsi Apostoli non plene assecuti sunt ante has revelationes.

Εὐαγγελιζόμενος εἰρήνην διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, annuntians pacem per Iesum Christum] Quam Angeli praedixerant, Luc. 2: 14, et Christus dedit, Ioh. 14: 27. Nempe Christi Discipuli inter se in summa pace, imo et dilectione debent vivere, et ad id Christus dat Spiritum suum. *In uno linteo*, id est, in una Ecclesia esse debent.

Οὗτός ἐστι πάντων Κύριος, hic est omnium Dominus] Matth. 28: 18. Ostendit impletum Danielis vaticinium de imperio aeterno.

37. *Ὑμεῖς οἴδατε τὸ γενόμενον ῥῆμα, vos scitis quod factum est verbum*] *Ῥῆμα* vocat *famam de Iesu*.

Μετὰ τὸ βάπτισμα ὃ ἐκήρυξεν Ἰωάννης, post Baptismum quod praedicavit Iohannes] Vide supra 1: 22.

38. *Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρὲθ, ὡς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ Θεὸς πνεύματι ἁγίῳ, Iesum Nazarenum, quomodo unxit eum Deus Spiritu Sancto*] Hebraismus pro, *ὡς Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρὲθ ἔχρισεν ὁ Θεὸς πνεύματι ἁγίῳ* [*quomodo Iesum Nazarenum unxit Deus Spiritu Sancto*]. Haec est *ἐξήγησις* [*enarratio*] illius famae, de qua loqui coeperat. Respicitur autem locus Esai. 61: 1, citatus Luc. 4: 18.

Καὶ δυνάμει, et virtute] Est *ἓν διὰ δυοῖν* [*unum per duo*] *Spiritu et virtute*, id est, Spiritu potentissimo. Similis Luc. 1: 17, 35. Sic et alibi *δύναμις* pro *Spiritu*, ut supra 1: 8.

Ὃς διῆλθεν εὐεργετῶν, qui transiit benefaciens] Pari sensu nomen *εὐεργεσίας* [*benefacti*] habuimus supra 4: 9.

Καὶ ἰώμενος πάντας τοὺς καταδυναστευομένους ὑπὸ τοῦ διαβόλου, et sanans omnes oppressos a Diabolo] Ideo a Daemonibus corporaliter possessos liberavit, ut intelligeretur etiam genus humanum a Diabolo spiritualiter possessum liberaturus, et vere futurus עשה משפט לעשוקים, *ποιῶν κρίμα τοῖς ἀδικουμένοις* [*qui facit iudicium iniuriam patientibus*], ut est in Ps. 146: 7. Vide Matth. 12: 29, Luc. 10: 19.

Ὅτι ὁ Θεὸς ἦν μετ' αὐτοῦ, quoniam Deus erat cum illo] Deus eum semper amabat, Matth. 3: 17, semper exaudiebat, Ioh. 11: 42.

39. *Καὶ ἡμεῖς ἐσμεν μάρτυρες πάντων ὧν ἐποίησεν, et nos testes sumus omnium quae fecit*] Manuscriptus ille, *ὑμεῖς μάρτυρές πάντων* [*vos testes omnium*], non male: ut

ut Petrus distinguat facta ante resurrectionem, ut facta post resurrectionem, et horum quidem Apostolos dicat esse testes, illorum vero populum omnem.

Κρεμάσαντες ἐπὶ ξύλου, suspendentes in ligno] Vide supra 5: 30. Eo minus Iudaei querendum habent de vocatione Gentium quod ipsi Iesum tam crudeliter tractaverint.

40. *Καὶ ἔδωκεν αὐτὸν ἐμφανῆ γενέσθαι*] *Fecit eum cognosci*, visu, auditu, tactu, 1 Ioh. 1: 1. Hoc est quod ἐφανέρωσε dicitur Ioh. 21: 1.

41. *Οὐ παντὶ τῷ λαῷ, non omni populo*] Non illis crudelibus Iudaeis Ioh. 14: 22, ubi est verbum ἐμφανίζειν [*manifestare*].

Μάρτυσι τοῖς προκεχειροτονημένοις, testibus praeordinatis] Χειροτονεῖν vox est nata quidem in Graeciae civitatibus, ubi manibus sublatis fiebant electiones Magistratuum: sed coepit paulatim produci longius ad quamvis electionem, ita ut Iosephus ὑπάρχους [*Propraetores*] dicat χειροτονουμένους [*electos*] a Caesare. Et Philo περὶ ἄθλων [*de Praemiis*] Mosem dicit ὑπὸ Θεοῦ χειροτονηθέντα [*a Deo electum*].

42. *Ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ ὡρισμένος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κριτὴς ζώντων καὶ νεκρῶν, quia ipse est qui constitutus est a Deo Iudex vivorum ac mortuorum*] Matth. 25: 31, Ioh. 5: 27, 28, Act. 1: 11, 2 Tim. 4: 1, 8, 1 Petr. 4: 5.

43. *Τούτῳ πάντες οἱ προφῆται μαρτυροῦσιν, huic omnes Prophetae testimonium perhibent*] Vide Luc. 24: 26—27, supra 3: 18, 24.

Ἄφεσιν ἁμαρτιῶν λαβεῖν διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ πάντα τὸν πιστεύοντα εἰς αὐτὸν, remissionem peccatorum accipere per nomen eius omnes qui credunt in eum] Vide quae dicta ad Matth. 26: 28, Ioh. 3: 18.

44. *Ἐπέπεσε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπὶ πάντας τοὺς ἀκούοντας τὸν λόγον, cecidit Spiritus Sanctus super omnes qui audiebant verbum*] Anticipata rursus gratia, ut supra 8: 39, 9: 17. Erat autem haec dispensatio plane necessaria, ut disceret Petrus et per Petrum Apostoli, non negandum illis aquae baptismum, quibus etiam Spiritus Baptismum Deus impartiret. Minori auctoritate res tam nova obtineri non poterat: docet id nos comma sequens.

Ἐπιπίπτειν dicitur de Spiritu Sancto supra 8: 16, 11: 15, dicitur et *περὶ ἐκστάσεως* [*de mentis excessu*], ut supra 10; sic et de timore Luc. 1: 12.

45. *Οἱ ἐκ περιτομῆς*] *Περιτομὴ* per transnominationem *homines circumcisi*, Rom. 3: 30, 4: 9, Gal. 2: 7, 8, 9, *οἱ ἐκ περιτομῆς*, *qui nati ex circumcisis*, Gal. 2: 12, Col. 4: 11, Tit. 1: 10. Sic Tryphon Iustino: *Εἰμὶ δὲ Ἑβραῖος ἐκ περιτομῆς* [*Sum vero Hebraeus ex circumcisis natus*].

Ἐκκέχυται, *effusum est*] Eadem vox quae supra 2: 17 et 33; respondet Hebraeo שפך Ioel 2: 28, et copiam ingentem donorum significat.

46. *Λαλούντων γλώσσαις*, *loquentes linguis*] *Variis linguis*, ut Apostoli et alii in primo coetu. Supra 2: 6, 11.

47. *Τὸ ὕδωρ κωλῦσαι*] Id sic dicitur, sicut *prohibere aquas* apud Ovidium, *κωλύειν ὕδωρ* apud Iobum 12: 15. Et *κωλύειν* hoc modo cum accusativo rei positum habes Gen. 23: 6, Sir. 4: 26, Luc. 6: 29. *Prohibet aquam* Deus cum imbrem negat: *prohibet aquam* qui non sinit bibi et qui non sinit lavari. De quali autem lotione hic agatur, exponunt sequentia.

48. *Προσέταξέ τε αὐτοὺς βαπτισθῆναι*, *et iussit eos baptizari*] Apostoli ad baptizandos homines, etiam aliorum utebantur opera. Facit et qui per alium facit.

Ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, *in nomine Domini Iesu*] Ex nomine *Christi* tacite intelligitur, et *qui unxit* Pater, et Spiritus *quo unctus est*. Vide supra 2: 38, infra 19: 5, Rom. 6: 3, Gal. 3: 27.

Τότε ἠρώτησαν αὐτὸν ἐπιμεῖναι ἡμέρας τινὰς, *tunc rogaverunt eum ut maneret apud eos aliquot dies*]. Cornelius, et qui cum eo, Petrum rogarunt ut et hospes ipsorum et conviva esset. Qua in re obsecutus est eis Petrus, infra 11: 3. Et sic ostendit Petrus se a Deo solutum praeceptis illis Sapientum de vitanda familiaritate cum incircumcisis. Cibis tamen Lege vetitis eum usum non puto; neque enim id ei obiicitur capite sequente. Nec puto quemquam Iudaeum ad Christum conversum id fecisse, dum patria illis frui licuit.

CAPUT XI.

Τὰ ἔθνη, *Gentes*] *Homines incircumcisi*, quos Iudaei גוים vocant.

2. *Διεκρίνοντο*] רבו, *disputabant*.

3. *Ὅτι*, *quod*] Subintellige, *hoc querimur*.

Εἰσῆλθες καὶ συνέφαγες αὐτοῖς, *introiisti et edisti cum illis*] Contra decretum Sapientum. Petrus autem non spernit talium decretorum auctoritatem, sed disertum Dei mandatum opponit.

4. *Ἀρξάμενος δὲ ὁ Πέτρος ἐξετίθετο αὐτοῖς καθεξῆς*, *incipiens autem Petrus exponebat illis ordine*] Ab initio revelationis, quae sibi contigerat, omnia deinceps ordine exposuit.

5. *Ἤμην*, *eram*] Frequens vox huic Scriptori, ut supra 10: 30, infra 22: 17.

6. *Κατενόουν καὶ εἶδον*] *Κατανοεῖν* hic est *conspicere*, ut supra 7: 31, *ἰδεῖν*, *diligentius contemplari*.

10. *Ἀνεσπάσθη*, *recepta sunt*] נשׂאו. Sic נשׂא, *ἀνέσπασε*, Abac. 1: 15, supra 10: 16, pro eodem positum *ἀνελήφθη*, נלקח.

12. *Καὶ οἱ ἓξ ἀδελφοὶ οὗτοι*, *et sex fratres isti*] Qui testari poterant a Deo dona Spiritus Sancti in Cornelium et domesticos eius effusa.

14. *Ἐν οἷς σωθήσῃ σὺ καὶ πᾶς ὁ οἶκός σου*, *quibus salvus eris tu et universa domus tua*] Post missum Christum noluit Deus aliam esse viam ad salutem quam per eius cognitionem. Ideo Cornelium in illo statu Noahidarum non reliquit. Et nota non ipsi tantum, sed et domui ipsius bene a Deo fieri. Sic Philo in historia Angelorum qui ad Abrahamum diverterant: *Νομίζειν μέν τοι κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτῶν ἔτι μᾶλλον ἐπιδοῦναι πάντα τὰ μέρη τῆς οἰκίας πρὸς τὸ βέλτιον, αὔρᾳ τινὶ τελειοτάτης ἀρετῆς ἐπιπνευσθέντα* [*Certe sic aestimandum est, ad eorum introitum partes omnes domus profecisse in melius, afflatas aura quadam virtutis absolutissimae*].

15. *Ἐν δὲ τῷ ἄρξασθαί με λαλεῖν*, *cum autem coepissem loqui*] Id est, *ἐν τῷ με λαλεῖν*, *dum loquor*, ut supra 1: 1.

16. *Τοῦ ῥήματος Κυρίου, verbi Domini*] Sunt propria quae sequuntur Iohannis Baptistae verba, Matth. 3: 11, Marc. 1: 8, Luc. 3: 16, Ioh. 1: 26. Sed quae Iohannes dixerat, probavit Christus, Matth. 11: 9.

17. *Ἐγὼ δὲ τίς ἤμην δυνατὸς κωλῦσαι τὸν Θεόν*] Pro ἵνα δυνατὸς ὦ, *quis ego eram, ut Deo possim obsistere*? Deus eos tales vocavit ad salutem, non ego.

18. *Ἡσύχασαν, tacuerunt*] Nihil ultra conquesti sunt, victi vero.

Ἄραγε] *Ergo.*

Τὴν μετάνοιαν ἔδωκεν] *Dare poenitentiam*, hic est velle ignoscere, dare effectum poenitentiae.

19. *Οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες, et illi quidem qui dispersi fuerunt*] Illi de quibus supra 8: 1 et 4.

Διῆλθον ἕως Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Ἀντιοχείας, transierunt Phoenicem et Cyprum et Antiochiam] Latius explicat, quod breviter dixerat dicto loco 8: 4. Ex his locis quosdam porro Silae et Timothei propinquos in Macedoniam venisse diximus in secundam ad Thessalonicenses.

Μηδενὶ λαλοῦντες τὸν λόγον εἰ μὴ μόνον Ἰουδαίοις, nemini loquentes verbum nisi solis Iudaeis] Quia sermonem Graecum non didicerant.

20. *Κύπριοι καὶ Κυρηναῖοι, Cyprii et Cyrenaei*] Nati illis in locis in quibus frequens sermo Graecus. Nam Cyprus et Cyrene connexa diu regno Aegyptio, in quo multus ille sermo, praesertim Alexandriae.

Ἐλάλουν πρὸς τοὺς Ἑλληνιστάς, loquebantur ad Graece loquentes] Certo legendum πρὸς Ἕλληνας, quomodo habet ille in Anglia Manuscriptus. Et ita legit Syrus; vertit enim *cum Graecis*: non *cum Graece loquentibus*, ut supra 9: 29. Legit eodem modo et Latinus et Arabs. Ἕλληνες iam a tempore imperii Graeci, id est, Macedonici, dicebantur Iudaeis omnes incircumcisi a parte praedominante. Sic sumitur ea vox 2 Macc. 4: 36. Et hinc ἑλληνικὸς χαρακτὴρ [*insignia Graecae religionis*] 2 Macc. 4: 10, ἑλληνικαὶ δόξαι [*Graecae gloriae*] 15, τὰ ἑλληνικά, 2 Macc. 6: 9, 11: 24, *instituta* scilicet *extranea*: et apud Paulum saepe. Caeterum hic proprie sumi recte potest; nam Antio-

tiochiae multi erant Graecae originis. Vide 2 Macc. 6, et ibi dicta.

Εὐαγγελιζόμενοι τὸν Κύριον, annuntiantes Dominum] Eius res narrantes, ut supra 5: 42.

21. *Ἐπέστρεψεν*] *Converterunt se.* Activum pro reciproco.

23. *Ἰδὼν τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, cum vidisset gratiam Dei*] Per *gratiam Dei* intellige hic incrementum Ecclesiae.

Τῇ προθέσει τῆς καρδίας, proposito cordis] *Firmo proposito*, quomodo πρόθεσις sumitur etiam 2 Tim. 3: 10.

25. *Ἀναζητῆσαι Σαῦλον, ut quaereret Saulum*] Amicum veterem et beneficio a se affectum. Supra 9: 27.

26. *Χρηματίσαι τε πρῶτον, ita ut nominarentur primum*] *Χρηματίζειν* pro *nominari* est vox melioris Graecitatis, quam et Polybius non semel usurpat, scriptor Lucae lectus, et Paulus Rom. 7: 3.

Ἐν Ἀντιοχείᾳ] Ubi sedes fuerat regni eius quod *Magog* Ezechieli, *Septentrionale* Danieli, et eversum erat ante adventum Christi secundum oracula.

Χριστιανούς] Graecorum more qui a Magistris discipulos nominabant, ut *Pythagoreos*, *Platonicos*, *Aristotelicos*, *Epicureos*.

28. *Ἄγαβος*] עגב [*adamavit*], unde Graecum ἀγάπη [*amor*].

Ὅστις καὶ ἐγένετο ἐπὶ Κλαυδίου Καίσαρος, quae facta est sub Claudio Caesare] Meminere Suetonius et Dion Claudio, et Iosephus XX. 2.

29. *Καθὼς ηὐπορεῖτό τις, prout quis habebat*] כמצאת יד״ו [*prout invenerit manus eius sufficientiam*], Lev. 25: 28.

Εἰς διακονίαν] *ad ministerium*] *Ad levamentum pauperum.* Id διακονία dicitur supra 6: 1, Rom. 12: 7, 2 Cor. 8: 4, 9: 1, 12: 13, 11: 8.

Τοῖς κατοικοῦσιν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ ἀδελφοῖς, habitantibus in Iudaea fratribus] Qui pauperes ferme erant. Quare saepe eos Paulus modo Achaeis, modo Macedonibus commendat.

30. *Πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους*] Haec prima est *Presbyterorum* in Ecclesia mentio. Iudaeis זקנים dicti, non solum qui iudiciis publicis, sed et qui Synagogis singulis prae-

erant.

erant. *Presbyteros* vertit lex secunda Codice Theodosiano de Iudaeis: in alia lege dicuntur *Patres Synagogarum*. Totum autem regimen Ecclesiarum Christi conformatum fuit ad Synagogarum exemplar. Sed et apud Graecos πρεσβυτέρους καὶ τοὺς ἀρίστους καὶ τοὺς γέροντας εἰώθασιν οἱ παλαιοὶ λέγειν [*Presbyteros antiqui et optimates appellare soliti erant et Senes*], ait Halicarnassensis Dionysius libro II.

Διὰ χειρὸς Βαρνάβα καὶ Παύλου, per manum Barnabae et Pauli] *Per Paulum et Barnabam eo missos.* Nam *per* Hebraei dicunt ביד [*per manum*].

CAPUT XII.

Ἐπέβαλεν Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς τὰς χεῖρας, Herodes Rex iniecit manus] Hebraeum est יד שלח, quod saepe vertitur ἐπιβάλλειν χεῖρα, nonnunquam ἐκτείνειν, et significat *studium alicui rei impendere*, Gen. 3: 22, Deut. 12: 7 et alibi. *Herodem* hic recte Syrus explicat *Agrippam*, filium nempe magni Herodis, ex qua familia quotquot erant, communi nomine *Herodes* vocabantur.

Κακῶσαί τινας, ut affligeret quosdam] Solet sic verti הרע Hebraeum.

2. *Ἀνεῖλε δὲ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν Ἰωάννου μαχαίρᾳ, occidit enim Iacobum fratrem Iohannis gladio*] Filium Zebedaei, *υἱὸν βροντῆς* [*filium tonitru*], id est, *eximium inter Apostolos*, eoque Herodi suspectiorem. Ita contigit ei calix ille de quo Christus erat locutus Matth. 20: 23. *Gladio* autem, quia antiquitus Reges hoc solo supplicio in sontes utebantur. Haec Hierosolymis acta sunt. Nam praeter alias tetrarchias etiam Iudaeam proprie dictam a Claudio Agrippa accepit, teste Iosepho XIX. 4. Vide infra 19.

3. *Καὶ ἰδὼν ὅτι ἀρεστόν ἐστι τοῖς Ἰουδαίοις, videns autem hoc placere Iudaeis*] Herodis posteri, Herodis magni exemplo, omnes actus suos in id dirigebant, partim ut Caesaribus, partim ut populo Iudaico grati essent, rectumne esset quod agerent, an non, plane securi.

Προσέθετο συλλαβεῖν καὶ Πέτρον, insuper apprehendit et Petrum] Locutio Hebraea, qualis Luc. 20: 12 et alibi.

Ἦσαν

Ἦσαν δὲ ἡμέραι τῶν Ἀζύμων, erant autem dies [Azymorum]] Initium τῆς ἑορτῆς [festae diei], sive octo dierum, quae ima incipiunt ante Pascha, ut diximus ad Matth. 26: 18.

4. Τέσσαρσι τετραδίοις, quatuor quaternionibus] In Gloss. τετράδιον, quaternio. Quaterni per vices eum servabant. Βουλόμενος μετὰ τὸ Πάσχα ἀναγαγεῖν αὐτόν, volens post Pascha producere eum] Post diem eam, quo agnus edebatur, qui ob laetitiam exemtus suppliciis. Vide quae ad Matth. 26: 5. Ἀναγαγεῖν hic, et mox προάγειν, est producere, publico ostendere.

6. Κοιμώμενος μεταξὺ δύο στρατιωτῶν, dormiens inter duos milites] Vides quam anxie sit custoditus, ut cui ne cubare quidem soli licuerit, quique non una catena vinctus fuerit, sed duabus: et praeter haec ad fores aliis appositis custodibus.

7. Ἐπέστη, adstitit] Idem loquendi genus quod Luc. 2: 9 et 24: 4.

Καὶ φῶς ἔλαμψεν ἐν τῷ οἰκήματι, et lumen refulsit in habitaculo] Ut supra 9: 3.

Πατάξας δὲ τὴν πλευρὰν τοῦ Πέτρου, percussoque latere Petri] Ut solent qui aliquem volunt excitare.

8. Περίζωσαι] Adstringe tunicam, ut erat moris, Ies. 1. Cubaverat Petrus in tunica.

Καὶ ὑπόδησαι τὰ σανδάλιά σου, et calcea te sandaliis] de quae diximus ad Marc. 6: 9.

Περιβαλοῦ τὸ ἱμάτιόν σου] Iam et pallium impone tunicae: ut exituri solent.

9. Οὐκ ᾔδει ὅτι ἀληθές ἐστι τὸ γινόμενον διὰ τοῦ ἀγγέλου, ἐδόκει δὲ ὅραμα βλέπειν, nesciebat verum esse quod fieret per Angelum; existimabat enim se visum videre] Adstat apud Euripidem:

Ὦ θεοὶ, τί λέξω; θαῦμ' ἀνέλπιστον τόδε!
Γυναῖκα λεύσσω τὴν δ' ἐμὴν ἐτητύμως,
Ἢ κέρτομός μου θεοῦ τις ἐμπλήσσει χαρά;
[Di, quid praefabor? hoc enim insperabile;
Verene thalami video consortem mei,
Aut fata fatuum gaudium obiiciunt mihi?]

Deinde:

Ὅρα γε μή τι φάσμα νερτέρων τόδε.
[Ne visa sint haec sede ab aeterna vide.]

10. *Διελθόντες δὲ πρώτην φυλακὴν, transeuntes autem primam custodiam*] *Custodiam* Latinus, recte: Suidas *Κουστωδία τὸ τῷ δεσμωτηρίῳ ἐπικείμενον στράτευμα* [*Custodia cohors est carceri servando praeposita*]. Nec aliter Hesychius.

Τὴν φέρουσαν εἰς τὴν πόλιν, quae ducit ad civitatem] E carcere in ipsam urbem Hierosolymorum.

Ἥτις αὐτομάτη ἠνοίχθη αὐτοῖς, quae ultro aperta est eis] *Αὐτομάτως* fieri dicitur quod fit *sine labore humano*. Vide Marc. 4: 28, Lev. 25: 5, 11, 2 Reg. 19: 29. Sic *αὐτοδίδακτον* vocat Homerus eum, *quem Deus docuit*. Sic *αὐτομάτη πυρὰ* [*ortua, sine causa apparente rogus*] Sap. 17: 6.

11. *Γενόμενος ἐν ἑαυτῷ*] *Ubi ad se redierat*, stupore excusso.

Νῦν οἶδα ἀληθῶς, ὅτι ἐξαπέστειλε ὁ Κύριος τὸν ἄγγελον αὐτοῦ, καὶ ἐξείλετό με ἐκ χειρὸς Ἡρώδου, nunc scio vere, missum a Domino Angelum qui eriperet me e manu Herodis] Sentiebat in se impletum, quod dixerat [illegible] 21: 14.

Καὶ πάσης τῆς προσδοκίας τοῦ λαοῦ τῶν Ἰουδαίων, et omni expectatione plebis Iudaeorum] Non eorum tantum qui Hierosolymis habitabant, sed et qui Paschatis causa convenerant.

12. *Συνιδών τε, et considerans*] Considerato ubi locorum esset, quaesivit proximam domum fidorum sibi.

Ἐπὶ τὴν οἰκίαν Μαρίας τῆς μητρὸς Ἰωάννου τοῦ ἐπικαλουμένου Μάρκου, ad domum Mariae matris Iohannis qui cognominatus est Marcus] Mater hic a filio ut notiore appellatur. Sic Matth. 20: 20, 27: 56, Marc. 15: 40. Iohannem autem hunc Marcum cur alium esse putem ab eo qui scripsit Euangelium, dixi ad initium illius Euangelii.

Οὗ ἦσαν ἱκανοὶ συνηθροισμένοι καὶ προσευχόμενοι, ubi erant multi congregati et orantes] Multi enim coetus in multis in domibus habebantur.

13. *Τὴν θύραν τοῦ πυλῶνος, ostium ianuae*] Ostium illud quo area domui praeiacens claudebatur. Vide supra 10: 17, Matth. 26: 71.

Προσῆλθε παιδίσκη ὑπακοῦσαι, processit puella ad audien-

endum] Venit ut ex voce cognosceret quis esset, ne em temere admitteret.

Ὀνόματι Ῥόδη, *nomine Rhode*] Hebraice הדסה Cant. 2: 1. Multa mulierum nomina a floribus, herbis, arboribus, ut *Susanna* a lilio, *Hadessa* a myrto. Graecum amen Ῥόδη est etiam in Menandri fragmentis.

15. Ὁ ἄγγελος αὐτοῦ ἐστιν, *Angelus eius est*] Ex opinione Magistrorum, de qua diximus ad Matth. 18: 10. Gen. 48: 16.

17. Κατασείσας δὲ αὐτοῖς τῇ χειρὶ, *annuens autem eis manu*] Vox est bene Graeca, quam et alibi Lucas usurpat 13: 16, 19: 33, 21: 40. Ovidius autem ita circumscribit:

Qui postquam voce manuque
Murmura compressit.

Et alius:

Calidae fecisse silentia turbae
Maiestate manus.

Heliodorus: Τῇ χειρὶ προσνεύσας πρὸς ἡσυχίαν τὸ κλυδώνιον τοῦ δήμου κατέστελλε [*Imperato manu silentio turbam populi compescuit*].

Σιγᾶν, *tacere*] Id est, εἰς τὸ σιγᾷν [*ut tacerent*].

Ἀπαγγείλατε Ἰακώβῳ, *nuntiate Iacobo*] Fratri, id est, consanguineo Domini, cuius est quam habemus epistola. Iosephus hunc vocat, τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ, Ἰάκωβος ὄνομα αὐτῷ [*fratrem illius Iesu qui Christus dicebatur, Iacobus nomen ei*]; Antiquitatis XX. 8.

Καὶ τοῖς ἀδελφοῖς, *et fratribus*] His qui in eo loco tunc non aderant. Multis enim in locis coetus habebant, ne nimia multitudo in unum conglobata suspectior eos faceret.

Καὶ ἐξελθὼν ἐπορεύθη εἰς ἕτερον τόπον, *et egressus abiit in alium locum*] Ne forte ibi, quo multi conveniebant, quaereretur.

19. Ἀνακρίνας τοὺς φύλακας, *inquisitione facta de custodibus*] *Quaestione de eis habitae*. Vide supra 4: 9 et infra 28: 18 et 25: 26.

Ἐκέλευσεν ἀπαχθῆναι] Romano more hoc dixit Lucas: *duci iussit*, nempe *ad supplicium*. Seneca de Ira I. 16,

Con-

Confundit tribunal furens Piso ac iubet duci utrumque.

Καὶ κατελθὼν ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Καισάρειαν, descendensque a Iudaea in Caesaream] Huius itineris meminit et Iosephus XIX. 7.

20. *Θυμομαχῶν*] Hanc quoque vocem de Polybio sumsit Ludas. Utitur et Diodorus Siculus, et alii, significatque *pugnaturire*.

Τυρίοις καὶ Σιδωνίοις] Quae civitates tunc sub Romanis erant, sed cum umbra aliqua libertatis.

Ὁμοθυμαδὸν δὲ παρῆσαν πρὸς αὐτὸν, unanimes venerunt ad eum] Legati ex communi utriusque civitatis decreto.

Τὸν ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος τοῦ βασιλέως, qui erat super cubiculum Regis] Hoc officio fungentes Suetonius et in Nerone et in Domitiano *Cubicularios* vocat, quo nomine etiam de privata domo agentes utuntur Cicero et Iurisconsultus Alfenus. Dicunt et Graeci posteriores κουβικλάριον, ut Leontius Scholasticus in Epigrammate, Cedrenus Menander Protector, Etymologici Scriptor. Cedrenus dixit κοιτωνάριον.

Διὰ τὸ τρέφεσθαι αὐτῶν τὴν χώραν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς, eo quod alerentur regiones eorum ex Regis agro] Territorium Sidonis et Tyri angustius erat, quam ut illas civitates populosas alere frumento suo et vino posset. Itaque opus habebant ex Iudaea, Galilaea et aliis regionibus quae Herodis erant, talia coëmere. Vide quae diximus ad Esai. 23: 18.

21. *Τακτῇ δὲ ἡμέρᾳ*] *Die ad hoc constituta*, secunda nempe ludorum, quos exhibebat in honorem Claudii Caesaris. Ita Iosephus XIX. 7.

Ἐνδυσάμενος ἐσθῆτα βασιλικὴν, indutus veste regia] Ex argento rara arte textam, quae solis radiis in eam incidentibus splendorem de se edebat admirabilem: ita Iosephus.

Καὶ καθίσας ἐπὶ τοῦ βήματος, et sedens pro tribunali] Βῆμα hic est *suggestum, positum in theatro*, ut ex Iosepho discimus. Omnis locus editior βῆμα Graecis dicitur, ut et Syris בים, qua voce Syrus interpres hic utitur.

Ἐδημηγόρει πρὸς αὐτοὺς, concionabatur ad eos] Singulari quadam facundia.

22.

22. Ὁ δὲ δῆμος ἐπεφώνει, *populus autem acclamabat*] Principium facientibus aulae assentatoribus.

Θεοῦ φωνὴ καὶ οὐκ ἀνθρώπου, *Dei vox et non hominis*] Hebraei eam revelationem quae per vocem fiebat, vocabant בת קול [*filiam vocis*], qua voce hic Syrus utitur: id his verbis Herodi tribuunt assentatores, Θεὸν προσαγορεύοντες [*Deum appellantes*], ait Iosephus. Non erat Hebraeis mos Reges Deos appellare ob periculum vocis, cunctis ferme circum populis Reges, partim vivos partim mortuos, colentibus honore eo, qui Diis erat proprius. In collegio toto Senatorum non idem erat periculi. Itaque eos, non autem Reges, invenimus dictos אלהים *Deos*].

23. Παραχρῆμα δὲ ἐπάταξεν αὐτὸν ἄγγελος Κυρίου, *confestim autem percussit eum Angelus Domini*] Gravi dolore circa cor et per ventrem omnem: sic Iosephus. In morbis immittendis saepe Angelorum ministerio Deus utitur, Exod. 12: 27, 2 Sam. 24: 16.

Ἀνθ᾽ ὧν οὐκ ἔδωκε τὴν δόξαν τῷ Θεῷ, *quod Deo honorem non dedisset*] Non reliquit Deo illibatum suum honorem. Non fecit quod Petrus supra 10: 26, et Paulus et Barnabas infra 14: 14, 15.

Καὶ γενόμενος σκωληκόβρωτος, *et consumptus a vermibus*] Ad exemplum Antiochi, 2 Macc. 9: 9. Ostendit sic Deus iis qui plus homine spirant, homines eos esse, id est, vermium escam.

Ἐξέψυξεν, *exspiravit*] נפק, ut supra 5: 5.

24. Ὁ δὲ λόγος τοῦ Θεοῦ ηὔξανε καὶ ἐπληθύνετο, *verbum autem Domini crescebat et multiplicabatur*] Multa hominum fruge: verbum enim Euangelicum *germini* comparatur.

25. Πληρώσαντες τὴν διακονίαν, *expleto ministerio*] Cum subvenissent pauperibus Iudaeae ex pecunia Antiochiae collecta. Supra 11: 29, 30.

Ἰωάννην τὸν ἐπικληθέντα Μάρκον, *Iohannem qui cognominatus est Marcus*] De quo supra 12.

CAPUT XIII.

Κατὰ τὴν οὖσαν ἐκκλησίαν] *In ea quae ibi erat Ecclesia Christianorum.*

Προφῆται] *Instructi Prophetico dono*, quod a Malachiae temporibus ad tempora Christi cessaverat. Tales, qualis Caesareae Agabus.

Καὶ διδάσκαλοι, et Doctores] Sicut in Synagogis primus Senum is erat, qui docebat populum et רבי aut מורה vocabatur, ita in Ecclesia Christiana τοῦ προεστῶτος idem erat munus: iidem sunt πρεσβύτεροι οἱ κοπιῶντες ἐν λόγῳ [*Presbyteri qui laborant in verbo*], 1 Tim. 5: 17. In magnis urbibus, qualis Antiochia, sicut multae erant Iudaeorum Synagogae, quia omnes in unum locum coire non poterant tantis spatiis divisi, ita plures Christianorum conventus: singulis suus Magister, qui et κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] dictus ὁ ἐπίσκοπος [*Episcopus*], sicut Hebraeis זקן הגדול [*Senior magnus*]. In rebus magnis Magistri ex omnibus urbis regionibus coibant: ut hic.

Συμεὼν ὁ καλούμενος Νίγερ, Simeon qui vocabatur Niger] Cognomen Latinum ei a Romanis datum. Habes nomen idem in Dioscoridis initio. Etiam imperii affectator quidam sic dictus.

Μαναήν τε] מנחם in libro Iuchasim. Graeca vox nulla in μ terminatur. Non observarunt id LXX qui Iudaeis scribebant. At Lucas, qui etiam ortu Graecis scribebat, μ mutavit in ν vicini soni literam.

Ἡρώδου τοῦ τετράρχου, Herodis Tetrarchae] Agrippae minoris, qui, filius illius Agrippae, cuius mors iam narrata, non Iudaeae, ut puto, sed Chalcidi primum, deinde et aliis quibusdam regionibus praefuit, Tetrarchae nomine.

Σύντροφος] Σύντροφος hic *collactaneus* vertitur a Latino interprete, ut et in Glossis. Exstat vox *collactanei* apud Ulpianum in L. LI, *Collactaneus* D. de Manumissis vindicta. De femina *collacteam* dixere Iuvenalis et Capella. At vocabulum συντρόφου latius patet, significatque *eum qui a prima aetate cum altero educatus est*, ut 2 Macc.

Macc. 9: 29. Atque ita utuntur Plato, Plutarchus et alii. Nec aliter hic accepit Syrus.

2. *Λειτουργούντων δὲ αὐτῶν, ministrantibus autem illis*] Verbum λειτουργεῖν satis late patet, sed cum addatur *ieiunium*, recte puto Syrum et Arabem hoc loco hanc vocem sumpsisse in *precandi* sensu: coniungi enim solent *preces* et *ieiunium*, Matth. 17: 21, Marc. 9: 29, Luc. 2: 37, infra 14: 23, 1 Cor. 7: 5. Ideoque צום Hebraeum modo vertitur λειτουργεῖν, modo νηστεύειν [*ieiunare*].

Εἶπε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, dixit Spiritus Sanctus] Per Prophetas istos.

Ἀφορίσατε δή μοι, segregate mihi]. Tanquam primogenitos. Nam in Lege de primogenitis Exod. 13: 12 est ἀφοριεῖς.

Εἰς τὸ ἔργον ὃ προσκέκλημαι αὐτοὺς, ad opus ad quod vocavi eos] Id est, πρὸς ὃ κέκλημαι αὐτούς. *Vocare* hic est *destinare*.

3. *Ἐπιθέντες τὰς χεῖρας αὐτοῖς, imponentes eis manus*] Invocantes Dei opem ad impositum ipsis ministerium. Vide supra 6: 6.

Ἀπέλυσαν, dimiserunt] Id est, *vale illis dixerunt.* Sic Matth. 14: 15, 22, 23, 15: 23.

4. *Κατῆλθον εἰς τὴν Σελεύκειαν, adierunt Seleuciam*] Ibi quoque visari exstinctum regnum Magog. Ut supra diximus 11: 26.

5. *Ἐν Σαλαμῖνι*] In urbe quam Teucer ex patriae suae dixit nomine:

Ambiguam tellure nova Salamine futuram,

ut canit Horatius.

Ἐν ταῖς συναγωγαῖς τῶν Ἰουδαίων, in Synagogis Iudaeorum] Multi in Cypro Iudaei. Hieronymus in Chronico Eusebii ad tempora Traiani: *Salaminam Cypri, interfectis in ea Gentibus, subvertere Iudaei.*

Εἶχον δὲ καὶ Ἰωάννην, habebant autem et Iohannem] *Marcum* cognomine, de quo supra 12: 25.

Ὑπηρέτην, ministrum] Obeuntem munera minora, ut in Ecclesia Diaconi. Vide quae ad Luc. 4: 20.

6. *Διελθόντες δὲ τὴν νῆσον, et quum perambulassent insulam*] In Manuscripto ὅλην τὴν νῆσον [*universam insulam*], quia ab Oriente ad Occidentem usque veneraant.

 Ἄ-

"*Ἄχρι Πάφου, usque ad Paphum*] Destructuri Veneris cultum.

Ὧι ὄνομα Βαριησοῦς, cui nomen erat Bar-Iesu] *Filius Iesu* sive *Iosuae* alicuius. Talia nomina sunt *Barionae*, *Bartholomaei*, aliaque facta πατρωνυμικῶς [*per denominationem a Patre*].

7. *Τῷ ἀνθυπάτῳ, Proconsule*] Est κατάχρησις [*abusio*]. Proprie enim qui Cypro praeerat vocabatur ἀντιστράτηγος [*Propraetor*]. Sed non mirum est Graecos ista permisisse, aut potius, ut egregii erant adulatores, nomen quam honorificentissimum dedisse provinciarum Rectoribus. Generale nomen est *Praesidis:* quo et hic Latine uti licet.

8. *Ἐλύμας*] Hoc alterum erat nomen illi, qui modo dictus *Bariesus*.

Ὁ μάγος· οὕτω γὰρ μεθερμηνεύεται τὸ ὄνομα αὐτοῦ, Magus: sic enim interpreteris nomen eius] Id est, Ἐλύμας significat *μάγον*, nempe Arabum lingua: nam عليم, *magus*. Unde Arabem hunc fuisse non male conieceris. Vide quae diximus ad Matth. 2: 1.

Ζητῶν διαστρέψαι τὸν ἀνθύπατον ἀπὸ τῆς πίστεως, quaerens avertere Proconsulem a fide] Impedire ne crederet Euangelio.

9. *Σαῦλος δὲ, ὁ καὶ Παῦλος, Saulus autem, qui et Paulus*] Id est, qui, ex quo cum Romanis conversari coepit, hoc nomine a suo non abludente, coepit a Romanis appellari. Sic qui *Iesus* Iudaeis, Graecis *Iason:* Hillel, *Pollio:* Onias, *Menelaus:* Iakim, *Alcimus*. Apud Romanos Silas, *Silvanus*, ut notavit Hieronymus; Pansides, *Pansa*, ut Suetonius in Crassitio: Diocles, *Diocletianus:* Biglinitza, soror Iustiniani, Romane *Vigilantia*. Sic et nomina Persica a Graecis nonnihil immutari dixit Strabo libro XII, idemque nunc facere Turcas Leunclavius.

Καὶ ἀτενίσας εἰς αὐτὸν, et intuens in eum] Vide supra 3: 12, 6: 15.

10. *Καὶ πάσης ῥᾳδιουργίας, et omni fallacia*] In Glossario, ῥᾳδιουργία, *falsum*. Infra 18: 14 habemus ῥᾳδιούργημα [*facinus pessimum*], quo nomine Plutarchus vocat *falsi testamenti fabricationem*.

Τὰ

Υἱὲ διαβόλου, fili Diaboli] Diaboli ingenium referens. Vide Ioh. 8: 44.

Οὐ παύσῃ διαστρέφων τὰς ὁδοὺς Κυρίου τὰς εὐθείας, non desines transvertere vias Domini rectas] *Transvertere* Tertullianus: id vero est *ex transverso aliquid obiicere*, quo minus iter peragi possit. Vide quae diximus supra 8.

11. *Ἡ χεὶρ τοῦ Κυρίου ἐπὶ σε, manus Domini super te*] *Manus Domini* quamvis potentem actionem significat in bonum vel malum; sed hic in malum: et *ἐπὶ* valet idem quod particula ב, Ruth. 1: 13.

Ἐπέπεσεν ἐπ' αὐτὸν ἀχλὺς καὶ σκότος, cecidit in eum caligo et tenebrae] Duabus vocibus expressit Hebraeam סנורים Gen. 19: 11, 2 Sam. 6: 18.

Ἐζήτει χειραγωγούς, quaerebat qui ei manum darent] Vide supra 9: 8.

Ἐπίστευσε] *Credidit Euangelio;* neque tamen se abdicavit magistratu; quod si factum fuisset, non reticuisset id Lucas.

13. *Εἰς Πέργην τῆς Παμφυλίας*] Celebrem Dianae templo, ut Mela nos docet. Ita ubique manum cum idolis conserebant Apostoli.

Ἀποχωρήσας ἀπ' αὐτῶν, discedens ab eis] Nempe laboris et periculorum fugiens, ut hic aiunt Graeci scriptores. Vide infra 15: 38.

14. *Εἰς Ἀντιόχειαν τῆς Πισιδίας*] Non illam Syriae de qua supra. De hac vide Strabonem libro XII. Hic Apostolus intrare incipit eas partes in quibus Gog regnaverat et destructus fuerat.

15. *Μετὰ δὲ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν, post lectionem autem Legis et Prophetarum*] More recepto ab Esdrae temporibus, ut praeter particulas de Lege, quod vetus erat, etiam de Prophetis particula aliqua Sabbatis singulis legeretur.

Οἱ ἀρχισυνάγωγοι, Principes Synagogae] פרנסים sive זקנים quorum princeps *κατ' ἐξοχὴν* [*per excellentiam*], ὁ ἀρχισυνάγωγος, ראש הקהל.

Εἰ ἔστι λόγος ἐν ὑμῖν παρακλήσεως, si quis est vobis sermo consolationis] Id est, *Prophetiae*. Vide quae diximus supra 4: 36.

16. *Καὶ κατασείσας τῇ χειρὶ, et manu silentium indicens*] Repete quae dicta supra 12: 17.

Καὶ οἱ φοβούμενοι τὸν Θεὸν, et qui timetis Deum] Id est, οἱ σεβόμενοι τῶν Ἑλλήνων [*religiosi ex Graecis*], infra 17: 4.

17. *Ὁ Θεὸς τοῦ λαοῦ τούτου, Deus populi huius*] Hoc dicit Pisidis, Iudaeos digito monstrans.

Ἐξελέξατο τοὺς πατέρας ἡμῶν, elegit Patres nostros] Non vulgaribus beneficiis affecit.

Καὶ τὸν λαὸν ὕψωσεν, et plebem exaltavit] Id est, in gratia apud Regem eos constituit per Iosephum.

Ἐν τῇ παροικίᾳ, ἐν γῇ Αἰγύπτῳ, quum essent incolae in terra Aegypti] Durante incolatu ipsorum in Aegypto. *Παροικία* Hebraice גור, ut Gen. 28: 4.

Καὶ μετὰ βραχίονος ὑψηλοῦ ἐξήγαγεν αὐτοὺς ἐξ αὐτῆς, et brachio excelso eduxit eos ex ea] Ex verbis Dei, Exod. 6: 6.

18. *Τεσσαρακονταετῆ χρόνον, per quadraginta annorum tempus*] Idem sensus Ps. 95: 10.

Ἐτροποφόρησεν αὐτοὺς] *Ingratos eorum mores pertulit.* Vox haec est ex LXX Deut. 1: 31, ubi Lucas recte legit ἐτροποφόρησέ σε, et non τροποφορήσει σε [*portabit te*]. In Hebraeo enim est נשאך, id est, *pertulit te:* in Chaldaeo סובר. Est vox τροποφορεῖν bene Graeca: Cicero ad Atticum XIII. 29, *In hoc* τὸν τύφον μου πρὸς θεῶν τροποφόρησον [*per Deos perfer fastum meum*].

19. *Ἔθνη ἑπτὰ, gentes septem*] Sex nominantur, Exod. 3: 8, *Cananaei, Hitthaei, Amorrhaei, Perizaei, Hevaei, Iebusaei.* Sed addendi his *Girgasaei*, גרגשי ex Neh. 9: 8, quos in Africam ivisse aiunt Hebraei. Et eos nominat in Africanis rebus Procopius Vandalicorum II.

Κατεκληρονόμησεν αὐτοῖς τὴν γῆν αὐτῶν, sorte distribuit terram eorum] Sic habent libri antiquiores, etiam ille in Anglia. Alii κατεκληροδότησεν. Nihil refert. Nam נחל in Piel, aut הנחיל in Hiphil, modo vertitur κατακληρονομεῖν, ut Deut. 3: 28, Ios. 14: 2 et alibi; modo κατακληροδοτεῖν, ut Deut. 1: 38, Ios. 19: 51.

20. *Καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα, et postea annis circiter quadringentis et quinquaginta*] Rectius codex ille in Anglia, et alii quibus usus est inter-

terpres Latinus, illa ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα connectunt cum praecedentibus: et deinde ponunt μετὰ ταῦτα. Anni autem illi *ferme quadringenti et quinquaginta* incipiunt ab exitu ex Aegypto, desinunt in illud tempus quo David ex Sione eiecit Iebusaeos. Tantum temporis impensum fuit ad collocandam gentem Hebraeam in illis sedibus. Salomon anno ab exitu quadringentesimo octuagesimo Templum condidit, 1 Reg. 6: 1. Regnavit autem David per annos ferme quadraginta, 2 Sam. 5: 5.

Ἔδωκε κριτὰς ἕως Σαμουὴλ τοῦ Προφήτου, *dedit Iudices usque ad Samuelem Prophetam*]. Quasi Dictatores cum potestate, non et cum pompa, regia. Vide quae ad librum Iudicum diximus.

21. Κἀκεῖθεν] *Et inde*, id est, *ab ipso*. Sic Cicero, *Fore unde discerem neminem*, pro *a quo discerem*: et Virgilius, *Genus unde Latinum*, id est, *a quo*: apud Terentium, *Unde petitur*, id est, reus *a quo petitur*.

Ἠτήσαντο βασιλέα, *postulaverunt Regem*] Hoc voluerunt, idque cum adhuc Prophetam haberent, id est, Deum ipsum, a quo regerentur.

Ἄνδρα ἐκ φυλῆς Βενιαμίν, *virum de tribu Beniamin*] Ex qua erat et hic, melior illo Saul, regnum sub Christo adeptus maximum, destructor mysticus Amalecitarum, mori paratus pro populo Dei; reiectus, non ut ille, a Deo, sed a suis popularibus Dei nomen obtendentibus.

Ἔτη τεσσαράκοντα, *annis quadraginta*] Hoc referendum est ad id quod praecessit ἕως Σαμουὴλ τοῦ προφήτου [*usque ad Samuelem Prophetam*], caeteris velut per parenthesim interiectis: ut intelligatur Samuel munere suo Prophetico functus, partim ante Saulis regnum, partim dum consiliis Saulem rexit, simul annis 40, nam quatuor tantum ante mortem Saulis mensibus creditur Hebraeis mortuus Samuel. Ita Samuel velut alter Moses curando populum Mosis aequavit tempora.

22. Καὶ μεταστήσας αὐτὸν, *et amoto illo*] Id est, amoto e *rebus humanis*: non enim ante Davidi regnum promissum tradere Deus voluit, quam mortuus esset Saul. Sic μεταστὰς dicitur *qui obiit*, 2 Macc. 11: 23, et μετατίθεσθαι, *qui ex rebus humanis aufertur*, Hebr. 11: 5.

Ἤγειρεν αὐτοῖς τὸν Δαβὶδ, erexit illis Davidem] הקים *erexit, conspiciendum dedit.*

Εὗρον Δαβὶδ, inveni Davidem] Ps. 89: 21.

Ἄνδρα κατὰ τὴν καρδίαν μου, virum secundum cor meum] Id est, *mihi gratissimum.* Vide supra 7: 46. Aliis verbis exprimit quod in Psalmo praecesserat, *electum de populo.*

Ὃς ποιήσει πάντα τὰ θελήματά μου, qui faciet omnes voluntates meas] Nempe in regendo populo. Idem est quod dicitur Ps. 78: 72.

23. *Τούτου ὁ Θεὸς ἀπὸ τοῦ σπέρματος, huius Deus ex semine*] Matth. 1: 1, Luc. 1: 32.

Κατὰ τὴν ἐπαγγελίαν, secundum promissionem] 2 Sam. 7: 12, 13, 14, Ps. 89: 37, Ier. 23: 5, Mich. 5: 2.

Ἤγειρε, excitavit] Hoc exscriptores posuere ex eo quod antecessit de Davide: at Manuscriptus in Anglia et alii libri perveteres habent *ἤγαγε*, quomodo Hebraeum הביא est *fecit venire.*

Τῷ Ἰσραήλ] Illis primo loco: quia inter eos vixit.

Σωτῆρα, Salvatorem] Sic vocatur Luc. 2: 11, Ioh. 4: 42, supra 5: 31, et apud Paulum saepe. Est autem explicatio eius quod sequitur *Ἰησοῦν*. Vide Matth. 1: 21.

24. *Προκηρύξαντος Ἰωάννου, praedicante Iohanne*] Matth. 3: 1.

Πρὸ προσώπου τῆς εἰσόδου αὐτοῦ, ante faciem adventus eius] Id est, antequam Iesus munus suum auspicaretur. Sic *ingredi consulatum* dicunt et Iurisperiti.

Βάπτισμα μετανοίας, baptismum poenitentiae] Marc. 1: 4, Luc. 3: 3.

25. *Ὡς δὲ ἐπλήρου ὁ Ἰωάννης τὸν δρόμον*] Id est, *cum in cursu suo pergeret.* Sic *implere post aliquem*, in Hebraismo est *aliquem sequi.*

Τίνα με ὑπονοεῖτε εἶναι] *Quem me existimatis esse.* Subintelligitur, Messiam. Non verba ipsa, sed sensum retulit qui est Ioh. 1: 20.

Οὐκ εἰμὶ ἐγώ] *Is non sum.*

Ἀλλ' ἰδοὺ ἔρχεται μετ' ἐμέ] *Post me munus suum auspicabitur.*

Οὗ οὐκ εἰμὶ ἄξιος τὸ ὑπόδημα τῶν ποδῶν λῦσαι, cuius non sum dignus calceamenta pedum solvere] Vide quae ad Matth. 3: 11, Ioh. 1: 27.

26.

26. *Καὶ οἱ ἐν ὑμῖν φοβούμενοι τὸν Θεὸν, et qui in vobis timent Deum*] Vide supra 16.

Ὑμῖν ὁ λόγος τῆς σωτηρίας ταύτης ἀπεςάλη, vobis verbum salutis huius missum est] Non alienum hic negotium agitur. Nuntius is quem adferimus tam ad vestram, ô Iudaei, quam ad vestram, pii Pisidae, salutem pertinet.

27. *Οἱ γὰρ κατοικοῦντες ἐν Ἱερουσαλὴμ, qui enim habitabant Hierosolymis*] Plebs.

Καὶ οἱ ἄρχοντες, et Principes] Senatores magni Synedrii.

Τοῦτον ἀγνοήσαντες, hunc ignorantes] Nescientes illum Iesum esse Messiam promissum. Vide supra 3: 17, 1 Cor. 2: 8.

Καὶ τὰς φωνὰς τῶν Προφητῶν τὰς κατὰ πᾶν σάββατον ἀναγινωσκομένας, et lectiones Prophetarum quae per omne Sabbatum leguntur] Φωνὰς dixit הפטרות, ita enim vocantur, partes Prophetarum in sua Sabbata distributae, sicut Legis פרשות. Vide infra 15: 21. Audiebant harum rerum vaticinia Sabbatis, inquit, et non intelligebant. Nam ἀγνοήσαντες [*ignorantes*] et ad *Iesum*, et ad *propheticas voces* sive *lectiones* refertur.

Κρίναντες ἐπλήρωσαν, iudicantes impleverunt] Hoc ad Senatores refertur, qui praeiudicio suo Iesum confoderunt, Matth. 16: 66, Luc. 23: 2, Ioh. 18: 30, et sic implerunt praedicta Esai. 53 et alibi. Est hic ἔλλειψις [*defectus*] duplex: κρίναντες nempe αὐτὸν [*eum*], et ἐπλήρωσαν nempe τὰς φωνάς [*lectiones*], deinde κρίναντες pro κατακρίναντες [*condemnantes*], ut Matth. 7: 1, Ioh. 12: 47.

28. *Καὶ μηδεμίαν αἰτίαν θανάτου εὑρόντες, ᾐτήσαντο Πιλάτον ἀναιρεθῆναι αὐτὸν, et nullam causam mortis invenientes in eo, petierunt a Pilato ut interficeret eum*] Hoc iam ad plebem pertinet, Matth. 27: 22. Nullam causam veram habebant: neque enim in Legem, neque in ipsos peccaverat. Legem bene explicaverat, ipsos plurimis affecerat beneficiis.

29. *Ὡς δὲ ἐτέλεσαν ἅπαντα τὰ περὶ αὐτοῦ γεγραμμένα*] Possis exponere, *postquam finem habuere omnia, quae de eo scripta erant*, ut respiciatur id quod dixit ipse Christus Ioh. 19: 28, 30. Nam saepe activa sensum ha-

bent passivum vel absolutum. Vide quae dicta ad praeceptum quartum Decalogi.

Καθελόντες ἀπὸ τοῦ ξύλου, deponentes eum de ligno] Deest articulus ut saepe. Vult enim dicere, *Οἱ καθελόντες ἀπὸ ξύλου, qui eum de cruce detulerunt*, Iosephus Arimathensis et comites eius. Matth. 27: 58, 59.

Ἔθηκαν εἰς μνημεῖον, posuerunt in monumentum] Matth. dicto loco 27: 60, Marc. 15: 46, Luc. 23: 53, Ioh. 19: 41.

31. *Τοῖς συναναβᾶσιν αὐτῷ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας εἰς Ἱερουσαλὴμ, qui simul adscenderant cum eo de Galilaea Hierosolyma*] Non Apostolis tantum, sed et mulieribus Galilaeis, quae cum ipso Hierosolyma venerant, Matth. 27: 55.

Οἵτινές εἰσι μάρτυρες αὐτοῦ πρὸς τὸν λαὸν, qui sunt testes eius ad plebem] Supra 10: 41. Adde supra 1: 22, 32, 3: 15, 5: 32, 10: 39.

32. *Ὑμᾶς εὐαγγελιζόμεθα τὴν πρὸς τοὺς πατέρας ἐπαγγελίαν γενομένην, ὅτι ταύτην ὁ Θεὸς ἐκπεπλήρωκε τοῖς τέκνοις, vobis annuntiamus eam quae ad Patres nostros promissio facta est; quoniam hanc Deus adimplevit filiis*] *Εὐαγγελίζεσθαι* hic rursum habemus cum accusativo personae, ut supra 8: 25, 40. In sequentibus est Hebraica circumductio, pro qua liceat dicere: *Ὅτι τὴν ἐπαγγελίαν πρὸς τοὺς πατέρας γενομένην ἐκπεπλήρωκεν ὁ Θεός. Hic est nuntius quem adferimus vobis, impleta illa promissa.*

Ἀναστήσας Ἰησοῦν, excitans Iesum] Id est, *exhibens*, ut supra 2: 30, 3: 26, nam infra distincte sequitur *ἀναστήσας ἐκ νεκρῶν* [*suscitans a mortuis*].

33. *Ὡς καὶ ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ δευτέρῳ γέγραπται, sicut et in Psalmo secundo scriptum est*] Vetus scriptum fuit *τῷ πρώτῳ* [*primo*], ut plures ex Hieronymo monuere, addita causa, quia olim in Hebraeis codicibus Psalmi, qui nunc primus et secundus dicuntur, cohaerebant. Idem in aliis etiam Psalmis evenit.

Υἱός μου εἶ σύ· ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε] *O Fili mi, hodie te genui*, id est, *Regem te feci*, ut diximus ad Psalmum. Hoc in Christo impletum, cum ei *data omnis potestas et in coelo et in terra*, Matth. 28: 18. Iustinus Colloquio cum Tryphone: *Τότε γένεσιν αὐτοῦ λέγων γενέσθαι, ἐξότου ἡ γνῶσις αὐτοῦ ἔμελλε γενέσθαι* [*Natum eum ex-*

deinde dicens, ex quo futurum erat ut nosceretur]. Recte: nam sicut qui nascuntur nosci incipiunt, ita et qui in magnum honorem evehuntur. Similia similium occupant nomina. Iudaeos antiquitus hunc locum ad Messiam retulisse, apparet et ex eo ipso Iustini loco et ex Davide Kimchi.

34. *Ὅτι δὲ ἀνέστησεν αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, quod autem suscitavit eum a mortuis*] Re[illegible] redit ad id quod de resurrectione dixerat, ostenden[illegible]t hoc vaticiniis congruere.

Μηκέτι μέλλοντα ὑποστρέφειν εἰς διαφθορὰν, amplius non reversurum in corruptionem] Non iterum moriturus, ut illi quos Elias et Elisaeus suscitavere. Vide supra 2: 27.

Ὅτι δώσω ὑμῖν τὰ ὅσια Δαβὶδ τὰ πιστὰ, dabo vobis misericordiam Davidis fidelem] LXX in Esai. 55: 3, *Διαθήσομαι ὑμῖν διαθήκην αἰώνιον, τὰ ὅσια Δαβὶδ τὰ πιστά* [*Feriam vobis pactum sempiternum, misericordiam Davidis fidelem*]. Sensus est: Misericordiam meam vobis tam constantem exhibebo, quam exhibui Davidi. Genitivus hic est *Δαβὶδ* significatque obiectum, et subintelligitur *ὡς* [*tanquam*].

35. *Διὸ καὶ ἐν ἑτέρῳ λέγει*] *Alibi dicit, David* scilicet, quod ex remotiore loco repetitur, ut saepe.

Οὐ δώσεις τὸν ὅσιόν σου ἰδεῖν διαφθορὰν, non permittes sanctum tuum videre corruptionem] Est idem locus qui supra 2: 27.

36. *Δαβὶδ μὲν γὰρ τῇ ἰδίᾳ γενεᾷ ὑπηρετήσας τῇ τοῦ Θεοῦ βουλῇ*] *Cum per suam aetatem inservisset Dei consiliis*, nempe in populo regendo. Vide supra 22.

Ἐκοιμήθη καὶ προσετέθη πρὸς τοὺς πατέρας αὐτοῦ, dormivit et appositus est ad Patres suos] Sepultus est. Vide supra 2; 29.

Καὶ εἶδε διαφθορὰν, et vidit corruptionem] Aliquo tempore servatus fuit a morte, quae via est ad dissolutionem corporis, non in perpetuum. Est *ἐξήγησις* [*explicatio*] praecedentium, eo tendens, ut pateat locum modo productum excellentius in Christum quam in Davidem convenire.

37. *Ὃν δὲ ὁ Θεὸς ἤγειρεν, quem vero Deus suscitavit*] Tertio scilicet die.

Οὐκ εἶδε διαφθορὰν, non vidit corruptionem] Mors eum ef-

effectum in eo non habuit, ut corpus dissolveret. Est duplex κατάχρησις [*abusio*]: nam et *videre* ponitur pro *experiri*, et *experiri* de mortuo non nisi improprie dicitur.

38. *Διὰ τούτου ὑμῖν ἄφεσις ἁμαρτιῶν καταγγέλλεται, per hunc vobis remissio peccatorum annuntiatur*] Vide supra 10: 43.

39. *Καὶ ἀπὸ πάντων ὧν οὐκ ἠδυνήθητε ἐν τῷ νόμῳ Μωσέως δικαιωθῆναι, ἐν τούτῳ πᾶς ὁ πιστεύων δικαιοῦται, et ab omnibus, quibus non potuistis per Mosis Legem purgari, ab his omnis qui credit, purgatur*] Non est idem quod praecessit, sed aliud beneficium. Nam הצדיק, quod plerumque Graece est δικαιοῦν significat et *purgare*: vertiturque צדק καθαρὸς ἔσαι [*puris erit*], Iob. 4: 17, καθαρισθήσεται [*purgabitur*], Dan. 8: 14. Purgatur a criminibus qui a peccandi consuetudine liberatur. Id ἐπὶ τὸ πολὺ [*ut plurimum*] per Legem non fiebat, Hebr. 10: 1, 2. Causa est quia lex promissa non habebat coelestia. Has autem attulit Christus, ideoque corda purificavit.

40. *Τὸ εἰρημένον ἐν τοῖς προφήταις, quod dictum est in Prophetis*] In eo volumine quod ab Hebraeis dicitur נביאים [*Prophetae*]. Videte ne idem vobis eveniat, quod olim parentibus vestris Urbe et Templo exciso, ipsis deportatis ob contemptum beneficiorum Dei. Vide Abacucum et ibi dicta.

41. *Ἴδετε οἱ καταφρονηταί*] Abac. 1: 5, *Videbitis vos qui tot monita contemnitis*, quid sim facturus. Verum est quod coniecit Beza LXX Senes pro בגוים [*in gentibus*] legisse בוגדים [*contemptores*]: nam et in eodem Abac. 2: 5, בוגד vertitur καταφρονητής [*contemptor*].

Καὶ θαυμάσατε, et admiramini] Contraxit Lucas salvo sensu Graeca quae sic habent: *Καὶ ἐπιβλέψατε καὶ θαυμάσατε θαυμάσια* [*Et inspectate et admiramini mirabilia*].

Καὶ ἀφανίσθητε, et deformate] Nempe τὰ πρόσωπα [*facies*], ut Matth. 6: 16, *expallescite*. Quomodo LXX Senes hic in Hebraeo legisse videantur, diximus ad Prophetam ipsum.

Ὅτι ἔργον ἐγὼ ἐργάζομαι, quia opus operor ego] In LXX pro ὅτι est διότι [*quoniam*]. Apparet a Luca haec non ex codice scripta, sed quantum memoria suppeditabat.

Ἐρ-

Ἔργον, *opus*] Haec repetitio vocis in Graeco non est, sed rem efficaciter exponit.

Ὃ οὐ μὴ πιστεύσητε, *cui non credetis*] Alii codices habent ὃ [*quod*], quomodo et codex LXX Interpretum.

42. Παρεκάλουν τὰ ἔθνη, *rogabant Gentes*] Pisidae isti.

Εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον, *ut sequenti sabbato*] Omnino legendum εἰς τὸ μεταξὺ σαββάτων, *medio tempore inter duo sabbata*. Id ideo dicunt, quia videbant Apostolos per sabbata Iudaeis instituendis vacare, ut patet supra 5: 14, infra 44, 16: 13. Olim ω longum et o breve ad eandem aut supparem formam scribebatur.

43. Τῶν σεβομένων προσηλύτων, *colentium advenarum*] Non τῶν Ἑλλήνων [*Graecorum*], sed eorum qui Legi Mosis se subdiderant, גרי צדק [*advenae iustitiae*].

Οἵτινες, *qui*] Paulus et Barnabas.

Προσλαλοῦντες αὐτοῖς, *loquentes iis*] Illis Iudaeis et Proselytis.

Ἐπιμένειν τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ, *ut permanerent in gratia Dei*] Ita per μετωνυμίαν [*transnominationem*] vocatur doctrina Euangelica, quae summo Dei beneficio nobis contigit. Sic Hebr. 12: 15, 1 Petr. 5: 12.

44. Τῷ δὲ ἐρχομένῳ σαββάτῳ, *sequenti vero sabbato*] Melius Manuscriptus, τῷ δὲ ἐχομένῳ σαββάτῳ, id est, *sabbato proximo*. Sic τῇ ἐχομένῃ infra 20: 15.

45. Ἰδόντες δὲ οἱ Ἰουδαῖοι τοὺς ὄχλους, *videntes autem turbas Iudaei*] Illos ex Gentibus, quibus ferre non poterant se aequari. Hoc est quod ζῆλον [*zelum*] vocat.

Ἀντέλεγον τοῖς ὑπὸ τοῦ Παύλου λεγομένοις ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες, *contradicebant iis quae a Paulo dicebantur contradicentes et blasphemantes*] Illa ἀντιλέγοντες καὶ sicut in multis aliis libris desunt, ita et in illo optimo Manuscripto. Pariter habentibus codicibus usi sunt Syrus, Latinus, Arabs.

46. Παῤῥησιασάμενοι, *constanter*] Nihil territi ipsorum contumeliis.

Ὑμῖν ἦν ἀναγκαῖον πρῶτον λαληθῆναι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, *vobis oportebat primum loqui verbum Dei*] Ἀναγκαῖον ἦν, id est, *oportebat*, ex Christi praecepto et exemplo, Matth. 10: 6, 15: 24, Luc. 24: 47, supra 1: 8.

Ἐπειδὴ δὲ ἀπωθεῖσθε αὐτὸν, *sed quoniam repellitis illud*]

lud] מאסים, *fastiditis.* מאס plurimis in locis Veteris Testamenti vertitur *ἀπωθεῖν*, interdum *ἐξουθενοῦν* [*contemnere*], *φαυλίζειν* [*flocci facere*], aliisque verbis. Vide supra 7: 39, 1 Tim. 1: 19.

Καὶ οὐκ ἀξίους κρίνετε ἑαυτοὺς τῆς αἰωνίου ζωῆς, et indignos vos iudicatis vita aeterna] Est idem loquendi genus, L. Iudices Cod. de dignitatibus libro XII, *Ne sibi posthac de eo honore blandiantur, quo se ipsi indignos iudicaverunt*, id est, ostenderunt non minus clare, quam Iudex qui sententiam pronuntiat. Solent actionibus nomina tribui aliarum actionum, quarum pares sunt effectus. Vide quae dicta libro II de Iure Belli et Pacis XX. 2, Matth. 26: 12. Vide et Ps. 106: 24, Prov. 8: 36, 17: 19.

47. *Οὕτω γὰρ ἐντέταλται ἡμῖν ὁ Κύριος, sic enim praecepit nobis Dominus*] Christus dicto loco supra 1: 8, Matth. 28: 19, Marc. 26: 15, Luc. 24: 47.

Τέθεικά σε εἰς φῶς ἐθνῶν τοῦ εἶναί σε εἰς σωτηρίαν ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς, posui te in lucem Gentium, ut sis in salutem usque ad extremum terrae] In versione LXX Esai. 49: 6, *Δέδωκά σε εἰς διαθήκην γένους, εἰς φῶς ἐθνῶν, τοῦ εἶναί σε εἰς σωτηρίαν ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς* [*Dedi te in testamentum nationis, in lucem Gentium, ut sis in salutem usque ad extremum terrae*]. Hoc de Esaia dictum, multo magis Christo convenit, qui fecisse dicitur quod fecit per Apostolos. Est autem allegatio haec absolute posita, ita ut ante eam subaudiatur, *sicut scriptum est*, quod recte supplent Syrus et Arabs.

48. *Ἀκούοντα δὲ τὰ ἔθνη, audientes autem Gentes*] Pisidae, parem sibi a Deo honorem haberi cum Iudaeis, qui se solos populum Dei vocabant.

Καὶ ἐδόξαζον τὸν λόγον τοῦ Κυρίου, et laudarunt verbum Domini] Laudarunt Dei bonitatem in Euangelio apparentem.

Καὶ ἐπίστευσαν ὅσοι ἦσαν τεταγμένοι εἰς ζωὴν αἰώνιον, et crediderunt quotquot erant ordinati ad vitam aeternam] Non est hic *προωρισμένοι*, quod esset *praedestinati*, sed nec *προτεταγμένοι*, verum *τεταγμένοι*. Et manifeste hi *τεταγμένοι ad vitam aeternam*, opponuntur eis, *qui se et vita indignos iudicaverant*, id est, ostenderant. *Τάσσειν*

va-

et נון, quod et per τιθέναι saepe vertitur, et inter significat *parare*. Tam vero frequens est Hebraeis forma passiva ponatur pro reciproca, Niphal pro Ithpael: notant id Hebraeorum Grammatici, Lev. 26: 2 Sam. 20: 10, eti sequuntur Hellenistae. Sic 2 Macc. 3, *μεμολυμένος* est *qui se polluerat*. Sic Rom. 10: 3, *ὑποτάγησαν*, *se non subiecerunt*, et Hebr. 12: 9, *ὑποταγησόμεθα*, *subiiciemus nosmet*, Iac. 4: 7 et 1 Petr. 5: 5, *ὑποτάγητε*, *subiicite vosmet*, et 10, *ταπεινώθητε*, *humiliate vosmet*, quod verbum pari sensu habes, 1 Petr. 5: 6. *rant se vitae aeternae*, qui, si eius spes detur, gratissima ob id velint facere ac pati. Tales sunt *εὔθετοι τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ* [*apti regno Dei*], ut Lucas loquitur 9: 62, et facile credunt Euangelio, Ioh. 7: 17. m haec dicimus, non excludimus praevenientem gratiam: facere enim homines dicuntur id quod faciunt per gratiam excitati, sicut se dicuntur *convertere*. Est im quaedam gratia etiam ante fidem, quae *Patris tractio* vocatur. Nihil vident qui ad *praedestinationem*, et idem *absolutam*, ut loquuntur, haec verba referunt, neque *praedestinati* omnes unius loci credunt eodem tempore, neque omnes qui credunt, sunt eo sensu *praedestinati*. Neque id arcanum de singulis, qui ad salutem perventuri essent, qui non, Lucae erat revelatum.

49. *Διεφέρετο δὲ ὁ λόγος τοῦ Κυρίου*, *disseminabatur autem verbum Domini*] Ille sermo de quo locutus erat Lucas supra 48.

50. *Τὰς σεβομένας γυναῖκας*, *mulieres religiosas*] Proselytas. Nam erant et proselyti in ea urbe, ut audivimus supra 43.

Καὶ τὰς εὐσχήμονας, *et honestas*] Illae proselytae alias feminas honoratas, notas sibi, concitabant. Nomen *εὐσχήμονος* hoc sensu habuimus et Matth. 15: 43, et habemus rursum de foeminis, infra 17: 12. Graeci hoc loco *εὐσχήμονας γυναῖκας* Romano vocabulo *matronas* interpretantur: non male. Clemens de rebus Petri: *Τῶν εὐγενῶν τὰς ἐπιφανεςάτας καὶ ἃς ὁ λόγος ματρώνας οἶδε καλεῖν* [*quae erant inter ingenuas illustriores, et quas matronas lingo appellant*] Cedrenus: *Τὰς σώφρονας γυναῖκας ματρώνας ἐκάλουν* [*Honestas mulieres matronas appellabant*].

Καὶ

Καὶ τοὺς πρώτους τῆς πόλεως, et primos civitatis] Illae matronae maritos suos incitabant. *Τοὺς πρώτους τῆς πόλεως* habes et in Novella Iustiniani CXXIII. Ita vocatur Decurionum primi, Latine *Principales*, ut apud Tertullianum et Cod. Theodosiano. Hi erant alibi quinque, alibi decem, alibi viginti.

Καὶ ἐπήγειραν διωγμὸν, et excitaverunt vexationem] Vide Matth. 5: 10, 11, 12, 13: 21, supra 8: 1.

Καὶ ἐξέβαλον αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ὁρίων αὐτῶν, et eiecerunt eos de finibus suis] Exire iusserunt pro imperio. Sic verbum id sumitur Matth. 9: 25.

51. *Οἱ δὲ ἐκτιναξάμενοι τὸν κονιορτὸν τῶν ποδῶν αὐτῶν, at illi excusso pulvere pedum suorum*] Non rem tantum, sed et rei symbolum observarunt, iuxta Domini verba, Matth. 10: 14, ubi dicta vide.

Ἐπ' αὐτούς] *Adversus ipsos: in testimonium contra ipsos*, ut est Luc. 9: 5.

Εἰς Ἰκόνιον] Urbem Lycaoniae. Strabo XII.

52. *Οἱ δὲ μαθηταὶ, discipuli quoque*] Qui Pergis Evangelio crediderant.

Ἐπληροῦντο χαρᾶς, replebantur gaudio] Ob acceptam peccatorum remissionem et promissa coelestia.

Καὶ πνεύματος ἁγίου, et Spiritu Sancto] Donis ad obsignandam fidem.

CAPUT XIV.

Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ Ἰκονίῳ, factum est autem Iconii] Hic Paulo adfuit Timotheus 2 Tim. 3: 10, etiam ante Paulo notus et saepe itinerum eius comes, adhuc puer aut adolescens cum esset. Latinus interpres *in Iconio* hic dixit, Graecum secutus. Sic *in Berenice, in Hispali*, apud Plinium, sed ubi vox *urbis* aut *oppidi* sequitur.

Κατὰ τὸ αὐτὸ, simul] Ut supra 2: 1, nempe Paulus et Barnabas et eorum comites, in quibus Timotheus, pariter ingressi sunt Synagogam.

2. *Ἐκάκωσαν τὰς ψυχὰς τῶν ἐθνῶν, ad iracundiam concitaverunt animas Gentium*] *Κακοῦν* dixit quod alii κακύνειν. Loquitur sic et Dioscorides aliquoties.

3. *Τῷ μαρτυροῦντι τῷ λόγῳ*] *Auctoritatem Deo dante* *rmoni.* Sic et infra 15: 8, Ioh. 5: 37.

Τῆς χάριτος, gratiae] Sic et infra 20: 24, 32, *εὐαγγέλιον χάριτος* [*Euangelium gratiae*]. Et brevius *διὰ τῆς* *χάριτος* [*per gratiam*], id est, *per Euangelium*, infra 15: 27, quod ex summa Dei bonitate is nuntius processit.

4. *Ἐσχίσθη δὲ τὸ πλῆθος τῆς πόλεως, divisa est autem* *multitudo civitatis*] Simile Ioh. 7: 43.

5. *Ὁρμή*] Respondet Hebraeo רגש quod *tumultum* significat.

Σὺν τοῖς ἄρχουσιν αὐτῶν, cum Principibus suis] Supra 4: 5o.

Ὑβρίσαι καὶ λιθοβολῆσαι αὐτούς, ut contumeliis afficerent *lapidarent eos*] Simile illud Matth. 22: 6, *ὕβρισαν καὶ* *ἀπέκτειναν* [*contumeliis affectos occiderunt*]. Vide et 1 Thess. 2: 2.

6. *Κατέφυγον εἰς τὰς πόλεις, confugerunt ad civitates*] ...m tam suae vitae causa, quam ne tempus inutiliter ...iret, quod alibi fructuosius impendi poterat. Vide Matth. 10: 23.

Λύστραν καὶ Δέρβην] Derbes meminit Ptolemaeus. *Λύστρα* ...bet Stephanus in Urbibus. Hic modo *Λύστρα Λύστρας* ...do *Λύστρα Λύστρων* declinat.

8. *Ἀδύνατος τοῖς ποσίν, infirmus pedibus*] Nihil pec...vit qui vertit *debilis*. Maecenas:

Debilem facito manu,
Debilem pede, coxa.

...de controversiam Senecae, quae inscribitur *Debilitans* *...positos.*

Χωλὸς ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ, claudus ab utero matris *...te*] Simile loquendi genus Matth. 19: 12 et supra 3: 2. ...curabilia sunt humana ope vitia quae cum aliquo nata ...n eo adoleverunt.

Ὃς οὐδέποτε περιεπεπατήκει, qui nunquam ambulaverat] ...nuscriptus *περιεπάτησε.*

9. *Ὅτι πίστιν ἔχει τοῦ σωθῆναι, illum fidem habere ut* *...vus fieret*] Nempe *a malo suo.* Vide Matth. 9: 28, ...ibi dicta.

10. *Ἀνάστηθι ἐπὶ τοὺς πόδας σου ὀρθός, insiste pedibus* *...s rectus*] Similis locutio supra 3: 6.

Kai ἥλλετο, et exsilivit] Vide supra 3: 8.

Λυκαονιςί] Lingua Cappadocum.

Λέγοντες, Οἱ θεοὶ ὁμοιωθέντες ἀνθρώποις κατέβησαν πρὸς ἡμᾶς, dicentes, Dii similes facti hominibus descenderunt ad nos] Id interdum factum credebant Gentes. Homerus:

Καίτε θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἀλλοδαποῖσι
Παντοῖοι τελέθοντες ἐπιςρωφῶσι πόληας.
[*Saepe etiam similes errantibus hospitibus Di*
Sub variis formis haec atque illa oppida visunt.

Catullus:

Praesentes namque ante domos invisere castas
Saepius, et sese mortali ostendere coetu
Coelicolae nondum spreta pietate solebant.

Iupiter apud Ovidium primo Metamorphoseon:

Et Deus humana lustro sub imagine terras.

12. *Τὸν δὲ Παῦλον Ἑρμῆν, Paulum vero Mercurium*] Solebat enim Iupiter Mercurium secum ducere, ut videre in Amphitryone Plauti. Aristides de Demosthene: *Ὃν ἐγὼ φαίην ἂν Ἑρμοῦ τινος λογίου τύπον εἰς ἀνθρώπους κατελθεῖν* [*Quem ego dicere ausim facundi cuiusdam Mercurii expressam imaginem ad homines descendisse*]. Themistius Oratione I: *Ὡς ἄρα ὁ Ἑρμῆς καταλιπὼν τόν τε Δία καὶ τὸν οὐρανὸν σαρκία μικρὰ περιθέμενος ἐν τῇ πόλει ἡμῶν περινοςεῖ* [*Non aliter ergo ac si Mercurius coelo et Iove relicto exigua quadam carnalitate circumdatus in urbe nostra perambulat*].

Ἐπειδὴ αὐτὸς ἦν ὁ ἡγούμενος τοῦ λόγου, quoniam ipse erat Dux verbi] Id est, *plurimum loquebatur.* Alludere videri potest ad cognomen Mercurii, *ἡγεμών.* Philo de Mercurio: *Τὸν ἑρμήνεα καὶ προφήτην τῶν θείων, ἀφ' οὗ καὶ Ἑρμῆς ὠνόμαςαι* [*Deorum internuncium atque interpretem, unde illi Hermetis nomen est*]. Iustinus Apologetico secundo: *Ἑρμῆν μὲν λόγον τὸν ἑρμηνευτικὸν καὶ πάντων διδάσκαλον* [*Mercurium quidem sermonem interpretem ac doctorem omnium*].

13. *Τοῦ Διὸς τοῦ ὄντος πρὸ τῆς πόλεως αὐτῶν, Iovis, qui erat ante civitatem eorum*] More Gentium Iovis simulacro Iovis nomen dedit. *Πρὸ τῆς πόλεως*, id est, *ad portam, παρὰ τὴν θύραν τῆς πόλεως* [*ad portam civitatis*],

nis], 2 Reg. 7: 3, 10. Sic Venus *extra urbem*, in Rudente Plautina.

Ταύρους, tauros].

— *Et maxima taurus*
Victima.

Virgilius.

Καὶ στέμματα] *Coronas*, quas ipsis Diis imponerent. Epistola Ier. 9, *Κατασκευάζουσι στεφάνους ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τῶν θεῶν αὐτῶν* [*Fabricant coronas super capita Deorum suorum*]: ad quem locum allata a nobis vide. Etiam Dianam Ephesiam fuisse coronatam testes sunt Pausanias et Dionysius Halicarnassensis.

Ἐπὶ τοὺς πυλῶνας, ante ianuas] Ante fores aedium, in quibus Paulus et Barnabas diversabantur.

Ἤθελε θύειν, volebat sacrificare] *Immolare, mactare, porricere*, quomodo Diis fieri solebat.

14. *Διαῤῥήξαντες τὰ ἱμάτια αὐτῶν, conscissis vestibus*] Et in summo dolore. Vide dicta ad Matth. 26: 65.

Εἰσεπήδησαν εἰς τὸν ὄχλον, insilierunt in turbam] Intrare cum illa pompa volentibus ivere obviam.

15. *Ἄνδρες τί ταῦτα ποιεῖτε, viri quid haec facitis*] Non hoc fecisset Empedocles qui studuit, ut ait Horatius, *Deus immortalis haberi*, et de se scripsit:

— *Ἐγὼ δ' ὑμῖν θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητός.*
[— *Sum immortalis Deus, et non morte peribo*].

Καὶ ἡμεῖς ὁμοιοπαθεῖς ἐσμὲν ὑμῖν ἄνθρωποι, et nos mortales sumus similes vobis homines] Sic Iac. 5: 17, *Ἠλίας ἄνθρωπος ἦν ὁμοιοπαθὴς ἡμῖν* [*Elias erat homo similis vobis*]: id est, *cibi et potus indigi, morbis mortique obnoxii.* Sic *ὁμοιοπαθῆ γῆν* [*terram similiter factam*] dixit Sapiens Hebraeus 7: 3. Utunturque eadem voce, Plato, Aristoteles, Theophrastus.

Ἀπὸ τούτων τῶν ματαίων, ab his vanis] *Μάταια* אלילים Zach. 11: 17, הבלים 1 Reg. 16: 13 et alibi saepe, כזבים Amos 2: 4. Quibus nominibus Hebraei Deos Gentium vocant, quippe inania hominum commenta, Deos sine re.

Ἐπὶ τὸν Θεὸν τὸν ζῶντα, ad Deum vivum] Qui non moritur, ut Reges illi in Deos consecrati, sed semper vivit agitque.

Ὃς ἐποίησε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν

καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, qui fecit coelum et terram et mare et omnia quae in iis sunt] Ut supra 4: 24. Hac nota Deus optime distinguitur a Diis falsis, Ier. 10: 11. Egregiam hic habemus formam orationis, quam imitari debeant qui apud populos in idololatria educatos Euangelium praedicant.

16. *Ὃς ἐν ταῖς παρῳχημέναις γενεαῖς, qui praeteritis seculis*] Longo iam tempore, ex quo vixit Iosephus Iacobi filius.

Εἴασε πάντα τὰ ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, permisit omnes Gentes vias suas sequi] Hoc comparate dictum, ut sequentia ostendunt. Nec Legem illis dedit, quibus pravos cultus compesceret, nec Prophetas.

17. *Καίτοιγε οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφῆκεν, neque tamen sine testimonio semetipsum reliquit*] Dedit tamen unde discerent, quanquam non tanta quanta Hebraeis. Scriptor egregius de vocatione Gentium I. 5: *Quamvis ergo haec et multa similia veritatis Scriptura pronuntiet, secundum tamen ipsam credimus et piissime confitemur, quod nunquam universitati hominum Divinae Providentiae cura defuerit: quae licet exceptum sibi populum specialibus ad pietatem direxerit institutis, nulli tamen nationi hominum Bonitatis suae dona subtraxit, ut Propheticas voces et praecepta Legalia convincerentur in elementorum obsequiis ac testimoniis accepisse; unde et inexcusabiles facti sunt, quia Deos sibi dona fecerunt, et quae creati sunt ad utendum, venerati sunt ad colendum.* Et II. 4: *Quamvis enim speciali cura atque indulgentia Dei, populum Israeliticum constat electum, omnesque alias nationes suas vias ingredi, hoc est, secundum propriam permissae sunt vivere voluntatem, non ita tamen se aeterna Creatoris Bonitas ab illis hominibus avertit, ut eos ad cognoscendum se atque metuendum, nullis significationibus admoneret. Coelum quippe ac terra ac mare omnisque creatura, quae videri atque intelligi potest, ad hanc praecipue disposita est humani generis utilitatem, ut natura rationalis de contemplatione tot specierum, de experimentis tot bonorum, de perceptione tot munerum, ad cultum et dilectionem sui imbueretur Auctoris, implente omnia Spiritu Dei,*

in

quo vivimus, movemur et sumus. Et 10: *Manifesta-nt enim Divinorum eloquiorum multae auctoritates, continua omnium seculorum experimenta docuerunt, stam Dei misericordiam misericordemque iustitiam, neo endis unquam corporibus hominum nec docendis iuvan-que eorum mentibus defuisse. Semper enim pluit super nos et malos, semper solem suum oriri fecit super tos et iniustos, semper vitales auras praebuit, semper i et noctis vicissitudines ministravit, ubertatem agris, ltiplicationem seminibus, foecunditatem generandis ho-ibus semper impendit.* Et 15: *Adhibita enim semper universis hominibus quaedam supernae mensura doc-nae: quae parcioris occultiorisque gratiae, sufficit ta-n, sicut Dominus iudicavit, quibusdam ad remedium, nibus ad testimonium.* Ait Plotinus: *Si Mundi vocem diremus, nihil aliud eum dicere, quam Deus me fecit: n Cretensis Iupiter, aut Arcas Mercurius, sed Deus* ἄγνωστος [*ignotus*], *de. quo Paulus ad Athenienses.*

Ἀγαθοποιῶν, *benefaciens*] מטיב. Nam הטיב vertitur per αθοποιεῖν Num. 10: 32, Iud. 17: 13. Exstat idem ver-n Tob. 12: 14, 1 Macc. 11: 33, 2 Macc. 1: 2, Marc. 4, Luc. 6: 9, 33, apud Petrum etiam et Iohannem. eodem ἀγαθουργεῖν, 1 Tim. 6: 18, et hic Manuscrip-ille habet ἀγαθουργῶν. Optime autem haec vox con-tetur cum superioribus. Satis enim memoriam sui in-psit illorum animis, qui non cessat perpetuo eis efacere.

Οὐρανόθεν ἡμῖν ὑετοὺς διδοὺς, *de coelo dans pluvias*] atus:

ὝΥδατος ἐρχομένοιο Διὸς παρά. —

[*Cum nobis imber venit ab Iove.* —]

Καὶ καιροὺς καρποφόρους, *et tempora fructifera*] Ver, statem, autumnum.

Ἐμπιπλῶν τροφῆς, *implens cibo*] Frumento.

Καὶ εὐφροσύνης, *et laetitia*] Id est, *vino*, Sir. 31: 35, 36.

19. Ἀπὸ Ἀντιοχείας καὶ Ἰκονίου] Ab Antiochia Pisidiae Iconio Lycaoniae urbibus venere aliqui eorum qui iam stilem animum in Apostolos induerant. Supra 13: 50, 2. Adde 2 Tim. 3: 11, ubi huius capitis historia at-gitur.

Καὶ λιθάσαντες τὸν Παῦλον, et lapidato Paulo] In Manuscripto, λιθοβολήσαντες. Perinde est utrum legas: nam et λιθάζειν et λιθοβολεῖν in usu est Graecorum, etiam in his libris. Quod hic narratur id est cuius meminit Paulus 2 Cor. 11: 25.

20. *Ἀναστὰς, surgens*] De eo loco ubi pro mortuo iacuerat.

Εἰς Δέρβην] De qua supra 6.

22. *Καὶ ὅτι διὰ πολλῶν θλίψεων δεῖ ἡμᾶς εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, et per multas vexationes oportet nos intrare in regnum Dei*] Rom. 8 et 2 Cor. passim. Hoc praefiguraverant molestiae itineris per desertum Mosis tempore.

23. *Χειροτονήσαντες, cum constituissent*] Solet quidem χειροτονεῖν sumi de quavis electione, etiam quae ab uno vel paucis fit. Sed et electioni, de qua agitur, accessisse consensum plebis credibile est, ob id quod in re minori supra habuimus 6: 2, 8.

Παρέθεντο αὐτοὺς τῷ Κυρίῳ, commendaverunt eos Domino] Iesu optimo custodi.

24. *Ἦλθον εἰς Παμφυλίαν, venerunt Pamphyliam*] Sua vestigia retro legentes. Vide supra 13: 13.

Κατέβησαν εἰς Ἀττάλειαν, descenderunt in Attaliam] Attaliam Ptolemaeus in ora maritima Pamphyliae ponit post Lyciam. Sic et Strabo. Alii Lyciae attribuunt. Sed provinciarum fines a Romanis saepe mutati. Nomen habet ab Attalo uno Regum regni Gog, ut Hebraei loquuntur.

26. *Εἰς Ἀντιόχειαν*] Nempe *Syriae*, ut sequentia ostendunt, collata cum iis quae supra 13: 1, 2, 3, 4; 13, 14.

27. *Ὅσα ἐποίησεν ὁ Θεὸς μετ' αὐτῶν, quanta fecisset Deus cum illis*] Id est, quanto honore eos affecisset Deus per tot hominum conversionem. Similis locutio Ps. 119: 123, Luc. 1: 72 et alibi.

Καὶ ὅτι ἤνοιξε τοῖς ἔθνεσι θύραν πίστεως] Id est, *occasionem dedit in se credendi.* Idem loquendi genus 1 Cor. 16: 9, 2 Cor. 2: 12, Col. 4: 3.

CA-

CAPUT XV.

Καί τινες, et quidam] Quidam ex Iudaeis Antiochenbus. Quidam Iudaei, non omnes, ita sentiebant, neinem hominum servari posse, nisi circumcideretur, totite Mosis Legi, ut unicae ad salutem viae, se subiiceret, iomodo hic locus explicatur in Constitutionibus quae diintur Clementis VI. 12. Alii tamen sentiebant etiam is qui erant חסידי אמות [*pii ex Gentibus*] posse servari, imirum quia ipsa circumcisio non erat imperata, nisi brahami posteris, Gen. 17: 10, 11, 12, nec lex Mosis, isi Israelitis. Ananias Iudaeus Izati Adiabeno, apud sephum XX. 2, *δυνάμενον δὲ αὐτὸν ἔφη καὶ χωρὶς τῆς ερι τομῆς τὸ θεῖον σέβειν* [*posse eum dixit et sine circumsione Deum colere*]. Tryphon haesitanter loquitur apud istinum: *Μένοντι γάρ σοι ἐν ἐκείνῳ τῷ τῆς φιλοσοφίας όπῳ καὶ ζῶντι ἀμέμπτως ἐλπὶς ὑπελείπετο ἀμείνονος μοίρας Nam si in illo Philosophiae perstitisses genere atque ctra reprehensionem vixisses, reliqua tibi esset spes rtis melioris*]. Ex his duabus sententiis leniorem Deus robavit.

Τῷ ἔθει Μωσέως] כדין משה, *secundum Mosis instituta.* rat quidem circumcisio antiquior, sed a Mose etiam raecepta, Ioh. 7: 22.

2. *Γενομένης οὖν ςάσεως*] *Exacerbatione animorum orta.* a ריב modo *ςάσις* vertitur, modo *παραπικρασμός* [*exacerλatio*].

Καὶ συζητήσεως οὐκ ὀλίγης τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Βαρνάβᾳ, ; disquisitione Paulo et Barnabae non parva] Hi davi ad *συζήτησιν* pertinent, non ad *ςάσιν*. Paulo et Barabae imposita necessitas cum illis hominibus disputandi. Iti potuit Paulus iis quae Prophetae dixerant Nehemani, Iabuchodonosori, Cyro.

Ἔταξαν, statuerunt] Nempe *οἱ ἀδελφοὶ* [*fratres*], tota cclesia.

Πρὸς τοὺς ἀποςόλους καὶ πρεσβυτέρους, ad Apostolos et ʼresbyteros] Apostoli, quanquam in se iuris satis habeent et donorum Dei et auctoritatis, exemplo suo doce-

 bant

bant Episcopos nihil agere sine Presbyterorum consilio, probantes laudabilem Synagogae morem.

Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, super hac quaestione] Si qua inter Iudaeos quaestio oriretur, unde iustus esset schismatis metus, adibatur Synedrium instructum viris doctissimis, idque ex Lege quae est Deut. 17 et sequentibus. Sic Christiani, ubi tale quid inter ipsos ortum esset, ibant consultatum Hierosolyma, ubi Petrus erat et Iohannes et Iacobus, forte et alii quidam Apostolorum et Seniores egregii. Quod tunc fuit urbs Hierosolyma, id destructis Hierosolymis facta est Roma, ubi magna copia eruditorum, tum qui in urbe habitabant, tum qui aliunde eo adventabant; ita ut Synodus Romana Concilii universalis (quale nisi sub Imperatoribus Christianis haberi non potuit, nec sub illis semper) vim aliquatenus in se contineret: eoque magis, quod ab ea Synodo etiam aliarum regionum Episcopi per epistolas consuli solerent.

3. *Οἱ μὲν οὖν προπεμφθέντες ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, illi ergo deducti ab Ecclesia*] Id est, *aliquousque deducti a fidelium quibusdam.* Nam προπέμπειν non est *comitem dare itineri:* sed *honoris causa aliquousque prosequi*, unde nomen habent carmina προπεμπτικά.

Τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἐθνῶν, conversionem Gentium] *Ad Deum:* nempe Cornelii, Antiochensium, Cypriorum, Pisidarum, Pamphyliorum, Lycaoniorum, Lyciorum.

Καὶ ἐποίουν χαρὰν μεγάλην πᾶσι τοῖς ἀδελφοῖς, et faciebant gaudium magnum omnibus fratribus] Ob tanta Ecclesiae incrementa.

4. *Ὅσα ὁ Θεὸς ἐποίησε μετ' αὐτῶν, quanta Deus fecit cum illis*] Vide supra 14: 27.

5. *Ἐξανέστησαν δέ τινες τῶν ἀπὸ τῆς αἱρέσεως τῶν Φαρισαίων τῶν πεπιστευκότων, surrexerunt autem quidam de haeresi Pharisaeorum qui crediderant*] Sicut Antiochiae quidam e Iudaeis facti Christiani, ita et Hierosolymis quidam duriorem illam defendebant sententiam.

6. *Συνήχθησαν δὲ οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πρεσβύτεροι, conveneruntque Apostoli et Seniores*] Sedentes plebe adstante, qui et postea mos Christianis. Confer quod est infra 12.

7.

7. Ἀφ' ἡμερῶν ἀρχαίων, *ab antiquis diebus*] Pari sensu Asaph usurpat מקדם ימי, ubi LXX ἡμέρας ἀρχαίας [*dies antiquos*], pro iis quae ante annos aliquot evenerant.

Ἐν ἡμῖν ἐξελέξατο, *in nobis elegit*] Est Hebraea constructio, qualis 1 Sam. 16: 9, 10, 1 Reg. 8: 16, 2 Par. 1: 5, 8: 6. *Nos ipsi placuimus. Nos*, modeste, id est, ego: ut,

—— *Et nos aliquod nomenque decusque*
Gessimus.

Διὰ τοῦ ςόματός μου ἀκοῦσαι τὰ ἔθνη τὸν λόγον τοῦ εὐαγγελίου] *Ut alienigenae ex me discerent Euangelicam doctrinam.*

8. Καὶ ὁ καρδιογνώςης Θεὸς ἐμαρτύρησεν αὐτοῖς] *Testimonium ipsis reddidit corda illorum esse purgata*, ut tum sequetur; alioqui Spiritum Sanctum illis non daturus.

Καθὼς καὶ ἡμῖν, *sicut et nobis*] Qui circumcisi sumus, et Mosis instituta observamus.

9. Τῇ πίςει καθαρίσας τὰς καρδίας αὐτῶν, *fide mundans corda eorum*] Cum ergo mundati sint, non debent amplius immundis accenseri. Vide supra 10: 15, 28. Iustinus contra Tryphonem de Christiana Religione: Διὰ ταύτης τῆς ὁδοῦ, δίδοσθαι παντὶ ἀνθρώπινον νοῦν [*Per hanc viam unicuique dari humanam mentem*].

10. Νῦν οὖν τί πειράζετε τὸν Θεὸν] *Cur Deum offenditis?* ut supra 5: 9. Qui Deum offendit, patientiam eius tentat: offendit autem qui voluntati eius sufficienter revelatae obstrepit.

Ἐπιθεῖναι ζυγὸν ἐπὶ τὸν τράχηλον, *cervici imponere iugum*] Dicitur hoc de servitute, ut Ier. 28: 14. Rabbini usurpant de doctrina quae aliquid omnino faciendum inculcat. Vide quae diximus ad Matth. 23: 4. Dicunt pro eodem Rabbini חמר, id est, βαρύνειν [*aggravare*], cui contrarium est קלל, κουφίζειν [*allevare*], pro *docere aliquid non esse necessarium.*

Ὃν οὔτε οἱ πατέρες ὑμῶν, οὔτε ἡμεῖς ἰσχύσαμεν βαςάσαι, *quod neque Patres nostri, neque nos portare potuimus*] Id est, Tulimus, sed cum molestia, ob ingentem illum numerum praeceptorum ritualium, quem videre potes apud Mosem de Kotzi. Dicimur *non posse*, quod perdifficile

 est,

est, ut Matth. 6: 24, Marc. 1: 45, Luc. 11: 7, Ioh. 6: 60. Ostendit quam durum sit, onus tam molestum iis imponi, quos Deus velit ab eo esse liberos.

13. *Ἀπεκρίθη, respondit*] *Loqui coepit*, ut supra 3: 12 et alibi.

Ἰάκωβος] Quia non minus Petrus ob Cornelium, quam Paulus ob alios ad Ecclesiam admissos accusabatur: Iacobi, qui proximam Petro habebat auctoritatem, est primam sententiam dicere.

14. *Συμεών*] Hebraeum nomen est שמעון, Gen. 29: 33. Id Graecis litteris scribitur *Συμεὼν*, ut Luc. 2: 25: posito *υ*, pro *Hiric* et *ε* pro *Scheva*. Graeci vero pro eo usurparunt nomen Graecum soni similis *Σίμων*, ut Sir. 50: 1, Iosephus et nostri scriptores. Sed hic Lucas Hebraicam pronuntiationem secutus est, quia Hebraeum inducit loquentem Hebraeis. Syrus et hic et alibi eodem modo id nomen expressit. Errant qui de Simeone illo agi putant, cuius Lucas meminit dicto cap. 2. Breviter repetit Iacobus a Petro dicta.

Πρῶτον, primum] Nempe in persona Cornelii.

Ἐπεσκέψατο λαβεῖν, voluerit assumere] Similis est locutio Ier. 32: 41, *Καὶ ἐπισκέψομαι τοῦ ἀγαθῶσαι αὐτοὺς*, ubi in Hebraeo, ושׂשׂתי עליהם להטיב אותם, *Gaudebo de ipsis, benefaciendo ipsis.*

Ἐξ ἐθνῶν λαὸν ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ, ex Gentibus populum nomini suo] Ante erant quidam in Gentibus, qui Deum invocabant, et Dei timentes dicebantur, sed coetum non faciebant.

16. *Μετὰ ταῦτα ἀναςρέψω, καὶ ἀνοικοδομήσω τὴν σκηνὴν Δαβὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀνοικοδομήσω, posthaec revertar et instaurabo tabernaculum Davidis quod decidit, et diruta eius instaurabo*] Locutio Hebraica, quae hoc significat, *reponam domum Davidis collapsam.* Nam Hebraeis omne habitaculum σκηνὴ dicitur, quia ea habitatio vetustissima. Clarius explicare voluit quod sic verterunt LXX, *Ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναςήσω τὴν σκηνὴν Δαβὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναςήσω* [*Die illo reponam tabernaculum Davidis collapsum, et diruta eius reponam*].

Καὶ ἀνορθώσω αὐτὴν, et erigam illud] In LXX eodem sen-

sensu, propius ad verba Hebraica, *καὶ οἰκοδομήσω αὐτὴν καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος, restituam eam, qualis olim fuit.* Deus minus promittit, plus facit. Restituit enim domum Davidis in Iesu, et ad splendorem multo maiorem.

17. *Ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων τὸν Κύριον, ut exquirant caeteri hominum Dominum*] Addidit *ἂν* purioris sermonis, et *Κύριον* maioris perspicuitatis causa ad versionem LXX Senum. Pro eo quod Masoretici posuerunt אדום LXX Senes legerunt אדם et sumpserunt singulare pro plurali: quod non rarum est ubi de genere toto agitur.

Καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἐφ' οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου ἐπ' αὐτούς, et omnes Gentes qui vocantur de nomine meo] Haec verbotenus ex LXX; apparet constructionem esse *κατὰ τὸ σημαινόμενον* [*ad significatum relatam*], *ἔθνη, ἐπ' αὐτούς*, quasi dixisset *ἀνθρώπους* [*homines*]. *Qui vocantur de nomine meo*, id est, qui erunt *σεβόμενοι Θεόν* [*colentes Deum*]. Vide quae ad Matth. 5: 9.

Λέγει Κύριος ὁ ποιῶν ταῦτα πάντα, dicit Dominus faciens haec omnia] Haec, ait Amosus, sunt Dei ipsius dicta, qui et ea dabit effecta.

18. *Γνωστὰ ἀπ' αἰῶνός ἐστι Θεῷ πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ, nota a seculo sunt Deo omnia ipsius opera*] Non mirum est Deum Amosi temporibus praenosse quod facere decreverat, atque id praefigurasse, tum rebus illis de quibus agit Amosus, tum ipsius verbis, eminentius implendis Messiae temporibus, quam unquam ante. Deus cum exiguam terram dedit Iacobi posteris, cum primum decem, deinde duas tribus spargi sivit in oras longinquas, maius aliquid animo agitabat: volebat latius et nosci et coli. In Manuscriptis quibusdam et illo in Anglia est *γνωστὸν* et *ἔργον*.

19. *Διὸ ἐγὼ κρίνω*] Id est, *ita censeo*, quomodo Romani Senatores sententiae dictionem concludebant. Vide Philippicam Ciceronis, tertiam, quintam, octavam, nonam, decimam, undecimam, decimam tertiam, decimam quartam, omnes circa finem.

Μὴ παρενοχλεῖν τοῖς ἀπὸ τῶν ἐθνῶν ἐπιστρέφουσιν ἐπὶ τὸν Θεόν,

Θεὸν, non inquietandos hos qui ex Gentibus convertuntur ad Deum] Non imponendas illis molestias non necessarias, ne sic multis aditus ad Christianismum praecluderetur.

20. *Ἀλλ' ἐπιστεῖλαι αὐτοῖς, sed scribendum ad eos*] Ex auctoritate, de qua diximus supra.

Τοῦ ἀπέχεσθαι ἀπὸ τῶν ἀλισγημάτων τῶν εἰδώλων, ut abstineant a contaminationibus simulacrorum] Non censet monendos pios ex Gentibus de iis, quae satis didicerant: Deum colendum, unum et verum, non falsos: ei omnem exhibendam reverentiam: abstinendum a caedibus, rapinis, iniuriis, adulteriis et incestis iure Gentium cognitis: ius cuique reddendum: sed de iis monet quae disputationem recipere videbantur, et quae Iudaeos poterant offendere, et impedire quo minus pii ex Gentibus cum piis Hebraeis in unam Ecclesiam coalescerent. In his primum locum obtinent *τὰ ἀλισγήματα τῶν εἰδώλων* id est, ea quae infra vocantur *εἰδωλόθυτα* [*res idolis immolatae*]. Malach. 1: 7 in Graeco LXX Senum est, *ἄρτους ἠλισγημένους* [*panes pollutos*], ubi Aquila et Symmachus, *μεμολυσμένους* [*inquinatos*]. Sir. 40: 31, *Ἀλισγήσει τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐν ἐδέσμασιν ἀλλοτρίοις* [*Contaminabit animam suam cibis alienis*]. Vide ad Dan. 1: 8. Scriptor Constitutionum, quae Clementis nomen praeferunt, VI. 12, *ἀλισγήματα* exponit per *εἰδωλόθυτον*. *Christiani*, ut ait Iustinus cum Tryphone disputans, *πᾶσαν αἰκίαν καὶ τιμωρίαν μέχρις ἐσχάτου θανάτου ὑπομένουσι περὶ τοῦ μήτε εἰδωλολατρῆσαι, μήτε εἰδωλόθυτα φαγεῖν* [*cruciatum et supplicium omne potius ad extremam usque mortem toleraverint, quam vel simulacra colant, vel simulacris immolata edant*]. Et cum Trypho dixisset, *esse quosdam qui Christiani dicerentur, et ederent εἰδωλόθυτα, dicerentque ea re animum non obstringi*, dicit *eos id quidem nomen usurpare, sed ea docere quae sunt a Spiritu seductore*. *Εἰδωλόθυτα*, a quibus abstineri vult Iacobus, duorum sunt generum: alia, ubi ad ipsam mensam pars de pane et extis in focum porricitur (ea enim vox huic rei propria) et vinum igni inspergitur, Dei alicuius nomine in id advocato: alia, ubi qui Diis in templo

sacra fecit, id amicis significans, eos vocat ad exta, ...is moris apud Plautum aliquoties est mentio. Theo...us iter facientibus,

— Καὶ τὺ δὲ θύσας
Ταῖς νύμφαις Μύρσωνι καλὸν κρέας αὐτίκα πέμψον.
[*— Sacrisque peractis*
Tu Myrsoni bonam ne tardes mittere carnem].

...idius Metam. XII,

Sacra tulere suam: pars est data caetera mensis.

...c illud pertinet Iuvenalis,

Et natalitium cognato ponere lardum
Accedente nova, si quam dabat hostia, carne.

...s illa extorum quae in aram vel focum dabatur, Graece dicitur ἀκροθίνια, Latinis *prosecta* aut *prosiciae*: per ...m partem caetera quoque Diis sacra erant. Utro ho...m modorum quis de immolatitiis edat, ea res idolola...ae deputatur. Tertullianus de Idololatria: *Si propter ...crificium vocatus adsistam, ero particeps idololatriae.* ...dem libro: *Propterea Spiritus Sanctus consultantibus ...nc Apostolis, vinculum et iugum nobis relaxavit, ut ...ololatriae devitandae vacaremus.* Et de Corona: *Vernudo conditio* (id est, creatura Dei) *pollaitur, ut ...postolus docet: si quis autem dixerit, Hoc idolothy...m est, ne contigeris.* Idem de Spectaculis: *Neque de ...crificato et parentato edimus.* Apud Minutium Caeci...us: *Praecerptos cibos et delibatos altaribus potus ab...rretis.* Mox Octavius: *Sacrificiorum reliquias et po...la delibata contemnimus.* Clemens Alexandrinus Pae...g. II. 1: Ἐνταῦθα ὑπομνηςέον καὶ περὶ τῶν εἰδωλοθύτων ...λουμένων, ὅπως πότε ἄρα παραγγέλλεται ἀποσχέσθαι δεῖν ...ύτων· μιαρὰ δοκεῖ μοι καὶ βδελυρὰ ἐκεῖνα ὧν ἐφίπταται ...ῖς αἵμασι

Ψυχαὶ ὑπὲξ ἐρέβευς νεκύων κατατεθνειώτων.

...ὐ γὰρ θέλω ὑμᾶς κοινωνοὺς δαιμονίων γίνεσθαι, ὁ Ἀπόςο...ος λέγει. Ἀφεκτέον τοίνυν τούτων· οὐ δεδιότας· οὐ γάρ ἐςι ...ς ἐν αὐτοῖς δύναμις· διὰ δὲ τὴν συνείδησιν τὴν ἡμετέραν, ...γίαν οὖσαν, καὶ τῶν δαιμονίων διὰ τὴν βδελυρίαν, οἷς ...πικατωνόμαςαι, μυσαττομένους [*Hic autem de immolatitiis ...oque, hoc est, de iis quae idolis immolantur, mentio ...cienda est, quonam modo praecipiat ab iis abstinendum.*

dum. Illa mihi videntur exsecranda et abominanda qui rum sanguinem supervolant

Defunctorum animae tetrico Plutonis ab antro.

Nolo enim vos fieri participes Daemoniorum, dicit Apostolus. Ab his ergo abstinendum est, non quod pertimescamus (non est enim in eis aliqua potestas), sed quia propter nostram conscientiam, quae sancta est, et propter Daemonum odium, quibus illa sunt dedicata, adversamur]. Abstineri ab immolatitiis, non simpliciter, quia res illae malae sint factae, sed ob iustas causas, dicit Origenes contra Celsum VIII.

Καὶ τῆς πορνείας, et fornicatione] Inter praecepta Adamo et Noae data Iudaei non ponunt interdictum scortandi; et qui inter Gentes putabantur sapientissimi, ut negabant quidem *meretrices turpiter facere, quod meretrices essent*, ut loquitur Ulpianus, L. idem D. de condict. ob turpem causam: et *poenam esse in ipsa professione flagitii*, ut loquitur Tacitus Annalium II, attamen non putabant peccare, qui feminis ad hoc venalibus uterentur, ut apparet ex Catonis sententia quae apud Horatium est, et Solonis lege, quam Philemon laudat in Comoedia Delphis, iis versibus quos in Excerpta retulimus, ut et Eubuli in Nannio versus paris argumenti, quibus addi potest Argentarii Epigramma, in Anthologia III. 6. Cicero pro M. Caelio hac de re agens: *Quando enim hoc factum non est? Quando reprehensum? Quando non permissum?* At Lex Christi, dilectionem in omnes fraternam imperans, non sinit quenquam aliena uti turpitudine, et sic eam fovere: quippe cum et lex Mosis omnibus Hebraeis feminis id vitae genus interdixisset. Lactantius VI. 23: *Nec tantum alienis toris, quos attingere non licet, verum etiam publicis vulgatisque corporibus abstinendum esse praecepit.* Multum pertinebat ad illos ex Gentibus cum Hebraeis consociandos, si viderent Hebraei ipsorum puellas, castitatis laude Hebraeis puellis nihil concedere, viros quoque, sibi ab omni Venere extra nuptias temperare.

Καὶ τοῦ πνικτοῦ καὶ τοῦ αἵματος, et suffocatis et sanguine] Fuere iam olim codices, in quibus deerat πνικτοῦ fuere et in quibus post αἵματος additum, et hic et infra

epistola: 29, καὶ ὅσα μὴ θέλωσιν αὐτοῖς γενέσθαι, ἑτέροις ποιεῖν [et quae nolunt sibi fieri, aliis ne faciant].
I in plurimis codicibus, inque versionibus omnibus et
ıd Origenem, libro VII contra Celsum, alioque hoc
ıst, illud vero adest. Et certe prius illud huc perti-
, ut mox ostendemus, non et alterum. Nam si quis
ere velit, hac verborum summa comprehendi omnia
angelii praecepta, fallitur, cum praeceptum de uno
o colendo per Christum, de abnegatione sui, et sub-
ıda cruce, non sint intra hunc ambitum: alia etiam
ı nisi obscure admodum huc referri possint. Sed id
ıerebatur a quibus rebus, praeter nota omnibus sce-
a, cavere sibi deberent incircumcisi, ut sine offensa
laeorum cum Iudaeis in unam Ecclesiam coalescerent.
gem quae est Gen. 9: 4, post diluvium datam humano
ıeri, quam vulgo nunc interpretantur Iudaei de mem-
animalis vivi non edendo, vetustiores intellexere de
edenda carne simul cum eius carnis sanguine. Ma-
estum id facit Iosephus Antiquae historiae I. 4, et
siones LXX Senum, Aquilae et Symmachi. Et sic
ısisse Rabbinum Ananiam Gamalielis filium et alios
ısdam, ait Gemara Babylonica ad titulum De Syne-
o. Nec obstat quod incolae, incircumciso permittit
x morticino vesci, Deut. 14: 21. Id enim fieri po-
at, detracto sanguine, non minus quam in eis anima-
us, quae victus causa occidebantur. Hanc Legem non
nus quam alias Adamo et Noae datas observavere diu
ıuli alii extra Hebraeum; donec ad idololatriam sunt
ılapsi. Ideo Scriptor Constitutionum Clementis ait *pios*
remitti ad imitationem Melchisedeci, Iobi et simi-
m. Seriore aevo, Legis illius observatio redacta est
incolas terrae Iudaeae, qui non nisi sub conditione
s Legis inter caeteras observandae ius hospitii et ami-
iae impetrabant: et ad paucos pios, qui, quamvis ido-
atris cohabitantes, ab idololatria tamen se abstine-
ıt. Ex quo vero Macedones, deinde Romani summo
perio Iudaeam tenuere, aut Iudaea Reges habuit Ro-
nis obnoxios, Iudaei Sapientes cum viderent sibi
ra ius non esse cogendi incolas ad observanda ea
ıe Adamo et Noae praecepta a Deo fuerant, non aliud
re-

remedium; ne ista licentia ad Iudaeos serperet, interim quam ut ab omni propiore consuetudine cum incolis omnibus (neque enim pii amplius ab impiis distingui poterant) Iudaeos arcerent. Hinc illud μὴ συγχρῆσθαι, μὴ συγκολλᾶσθαι, μὴ συνεσθίειν cum talibus, quae saepe leguntur et in Sacris Scriptis et apud Iosephum. Postquam novam Ecclesiam ex Christi praecepto Apostoli colligere coeperunt, potuere iam iterum, ut olim, peregrini pii ab idololatris distingui, eo ipso quod se illi adderent Ecclesiae. — Causa autem cur Iacobus voluerit, hos a Gentibus vocatos *abstinere a sanguine*, haec credita est a veteribus Christianis, quod illi Mosis quidem praeceptis, quae Israëlitis data erant, non tenebantur, neque circumcisionis Lege, quae solos Abrahami obstringebat posteros, liberi autem non erant ab iis quae Adamo et Noae Deus praeceperat, ad quae addidit quaedam Christus, demsit nihil. Tertullianus de Monogamia: *Et ideo in Christo omnia revocantur ad initium, ut et fides reversa sit a circumcisione ad integritatem carnis illius, sicut ab initio fuit: et libertas ciborum, et sanguinis solius abstinentia, sicut ab initio fuit: et matrimonii individuitas, sicut ab initio fuit: et repudii cohibitio, quod ab initio non fuit, et postremo totus homo in paradisum revocatur, ubi ab initio fuit.* Et in libro de Ieiuniis: *Aeque post diluvium in reformatione generis humani suffecisse unam interim Legem a sanguine abstinendi, permisso usu caeterorum.* Huc respiciens Leo Imperator, ubi vetat sanguinem edi intestinis velut tunicis infarctum, ait *tum veteris tum novae Gratiae tempore, rem illam habitam nefariam.* Et certe praeceptum illius, sicut observatio, non nimis superstitiosa, est facilis, ita causae honestae admodum. Nam si quod naturale est spectamus, solent quae tali alimento utuntur Gentes efferari, quod in America maxime perspectum est: si vero id quod morale est, optima et apertissima significatio est, a vindicta abstinendum. Nam qui se vindicat, *pasci sanguine* dicitur. Addit Origenes aliam causam, quod Daemones pasci sanguine crederentur. Neque vero Christiani veteres hoc praeceptum accepere tanquam datum ea una ex causa, ut Iudaeorum offensa

-etur. Nam si id esset, non observassent id prae-
um cum certo vitae periculo, etiam ubi non aderant
ei: at hoc fecisse eos constat. Biblius, apud Euse-
., Historiae V. 1: *Πῶς ἂν παιδία φάγοιεν οἱ τοιοῦτοι,
ηδὲ ἀλόγων ζώων αἷμα φάγειν ἐξόν;* [*Quomodo infantes
derent illi, quibus ne brutorum quidem sanguinem
dere fas est?*] Testis et Tertullianus Apologetico:
*bescat error vester Christianis, qui ne animalium
em sanguinem in epulis esculentis habemus: qui prop-
 quoque suffocatis et morticinis abstinemus, ne quo
uine contaminemur, vel intra viscera sepulto. Deni-
inter tentamenta Christianorum, botulos etiam cruo-
istentos admovetis, certissimi scilicet illicitum esse
s illos, per quod exorbitare eos vultis. Porro quale
ut quos sanguinem pecoris horrere confiditis, hu-
o inhiare credatis?* Octavius apud Minutium: *Tan-
que ab humano sanguine cavemus, ut nec edulium
rum in cibis sanguinem noverimus.* In canonibus A-
olicis, qui liber antiquissimos Christianorum mores
inet, legimus: *Εἴ τις ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διά-
, ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ, φάγῃ κρέας ἐν
τι ψυχῆς αὐτοῦ, ἢ θηριάλωτον, ἢ θνησιμαῖον, καθαι-
ω· τοῦτο γὰρ ὁ νόμος ἀπεῖπεν· εἰ δὲ λαϊκὸς εἴη, ἀφορι-
ω* [*Si quis Episcopus; Presbyterve, aut Diaconus,
quivis denique sacri ordinis, carnem in sanguine
nae eius ederit, morticinumve aut a feris captum;
nitor; Lex enim hoc prohibuit: sin Laicus sit, com-
ione excluditor*]. Neque vero initiis Christianismi
usa fuit haec observatio, sed magna sollicitudine ad
ientia secula transmissa est. Pro Oriente testis sit
grensis Synodus Canone II: *Εἴ τις ἐσθίοντα κρέα, χω-
χίματος καὶ εἰδωλοθύτου καὶ πνικτοῦ, μετ' εὐλαβείας καὶ
ως, κατακρίνοι ὡς ἂν διὰ τὸ μεταλαμβάνειν ἐλπίδα μὴ
τα, ἀνάθεμα ἔστω* [*Si quis aliquem, qui cum pietate
de comederit carnem sanguine, idolorum immolatione
suffocatione non infectam, condemnaverit tanquam
m, qui post participationem spem non habeat, ana-
a sit*]. Renovavit hoc interdictum Synodus in Trul-
Canone LXVIII, et Leo Imperator, ut modo coepi
re, Novella LVIII. Pro Occidente testimonium ha-

bemus Synodi Wormatiensis sub Ludovico Pio cap. 65. Et Papae Zachariae epistolam ad Bonifacium, Archiepiscopum Moguntinum: Adamum Bremensem cap. 20, et libros poenitentiariorum complures, qui sanguine vescentibus poenas imponunt canonicas. Et haec quidem de sanguine. Sed cur πνικτὸν additur? Nimirum quia solebant Graeci, et Gentes aliae, ut ex Athenaeo duobus in locis discimus, in deliciis habere τὰ πνικτά, id est, carnes in quibus exacta diligentia asservatus erat sanguis, ut ita cum eo sanguine intus retento, coquerentur, quod et ipsum erat contra Legem de sanguine non edendo. Hac de causa et in Gangrensi Synodo πνικτοῦ diserte fit mentio, ut et εἰδωλοθύτου, ex hoc scilicet Apostolorum praecepto. Magis mirum videri potest quod θνησιμαῖ [morticinum] additur in Apostolico qui dicitur Canon, et quod Iustinus ait πλὴν κρέας ἐν αἵματι ὅπερ ἐςὶ νε... μαῖον [praeter carnem in sanguine, quae est morticin...] cum ut modo ex Deuteronomio ostendimus, pio in... cumciso licuerit edere נבלה, quod θνησιμαῖον vertunt L... quod idem est cum νεκριμαίῳ, ita ut θνησιμαῖα apud... ristophanem Avibus Scholiastes interpretetur νεκρ... Sed intelligenda est haec prohibitio de morticino etiam a feris rapto (nam et θηριόβρωτα [a feris a... adiicit dictus canon) quibus adhaereret non deductus sanguis, ut plerunque fieri solebat. Tertullianus Apolog. cap. 4, cum de sanguine locutus esset, qui prop... quoque suffocato et morticinis abstinemus: quae d... paria ponit et Hebraeus liber dictus Chulin. Quae de sanguine edicta in Lege per Mosem tradita, huc adfero, quia ea nullos, nisi Israelitas, aut qui s... se Legi subiicerent, obligabat. Hunc Canonem si E... sia, Apostolorum et antiquitatis reverentia, in usum vocare velit, non reluctabor, si absit superstitio, ... caveatur, ne de industria magna sanguinis copia, in carne aut extra carnem ad victus delicias ass... tur. Nam rigide illud de suffocato non observatu... Africa suo tempore testis est Augustinus contra Fau... XXXII. 13. Et Zonaras ad Gangrensem Canonem, ... guinem interpretatur ἐξεπίτηδες ἑψόμενον καὶ πηγνύ... [de industria coctum ac concretum], Balsamo, χωρὶς

θεντοῦ αἵματος [absque sanguine dedita opera asserto].

21. Μωσῆς γὰρ ἐκ γενεῶν ἀρχαίων κατὰ πόλιν τοὺς κηρύσσοντας αὐτὸν ἔχει, ἐν ταῖς συναγωγαῖς κατὰ πᾶν σάββατον ἀναγινωσκόμενος, Moses enim a temporibus antiquis habet in singulis civitatibus qui eum praedicent in Synagogis, ubi per omne Sabbatum legitur] Sensus mihi videtur esse per ἀνθυποφοράν [subiectionem]: Nam quod ad Mosem attinet, non possunt qui ex Iudaeis sunt queri eum sperni ab alienigenis nostri gregis, quando in nostris non minus quam in Iudaicis conventibus, Moses, ut ab antiquo factum est, legitur, et quidem Sabbatis. Συναγωγῶν nomine veniunt etiam Christianorum Ecclesiae, ut et Iac. 2: 2. Theophilo Antiocheno: Συναγωγαὶ καλούμεναι ἐκκλησίαι [Synagogas, quas Ecclesias dicimus]. Christianorum mos vetus, qui diutissime mansit in Oriente, convenire non minus Sabbati quam Dominicis diebus. Clemens Constitutionum VII. 24: Τὸ σάββατον μέντοι καὶ τὴν κυριακὴν ἑορτάζετε· ὅτι τὸ μὲν δημιουργίας ἐστὶν ὑπόμνημα, ἡ δὲ ἀναστάσεως [Diem Sabbati et diem Dominicam festas habete, quoniam illa Creationis, haec resurrectionis memoriae dicata est]. Paria habet VIII. 33 et 67. Asterius Amaseae Episcopus, in Homilia de stupidio, καλὴν συνωρίδα [pulchram bigam] vocat τοῦ σαββάτου καὶ τῆς κυριακῆς [Sabbati et Dominicae diei]. Gregorius Nyssenus ἡμέρας ἀδελφάς [dies fratres]. Balsamo: Παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἐξισώθησαν δι' ὅλου σχεδὸν ταῖς κυριακαῖς τὰ σάββατα [A sanctis Patribus pene per omnia aequati sunt dies Sabbati Dominicis diebus]. Leo Constantinus Christianos non minus in Sabbatum, quam in diem Dominicam vadari vetuit, teste Eusebio. Hinc etiam ortum illud, ut sicut diebus Dominicis tantum laetitiae diebus non ieiunabatur, sicut docet Gangrensis Synodus Canone XVIII, ita nec Sabbatis, excepto uno ante Pascha. Sic ἑορτάς [dies festos] interpretatur Zonaras ad Canonem Apostolicum LIII. Ignatius ad Philippenses: Εἴτις κυριακὴν ἢ σάββατον νηστεύει, πλὴν ἑνὸς σαββάτου, χριστοκτόνος ἐστίν [Si quis aut Dominica aut Sabbato ieiunet, excepto uno Sabbato, is Christum occidit]. Sabbatum nunquam nisi in Pascha ieiunandum

 ait

ait Tertullianus De ieiuniis: qui et adversus Marcionem IV, *privilegium donatum Sabbato a primordio mundi*, dicit, *veniam ieiunii.* Quare cum Iustinus et Tertullianus Patres illos ante Mosem negant sabbatizasse, id intelligendum, non de conventibus, sed de rigido per totum diem otio. Ignatius ad Magnesios: *Μηκέτι οὖν σαββατίζωμεν Ἰουδαϊκῶν ὡς ἀργίαις χαίροντες [Ne igitur sabbatizemus Iudaico more velut otio gaudentes].* Sabbatis autem in illis primorum Christianorum conventibus, non Euangelia legebantur, sed Mosis פרשות [*lectiones*], plane ut apud Iudaeos Iudaizantes. Primo id mutavit Synodus Laodicena, voluitque Sabbatis Euangelia non minus, quam veteres scripturas legi, Canone XIX. Manet et nunc ex antiquo mos apud Christianas Ecclesias, ut in Sabbato ante Pascha legatur historia creationis, plane ut apud Hebraeos. Dicit ergo Iacobus hac in parte non habere quod querantur Iudaei, cum in singulis urbibus, ubi conventus erant Christianorum, in Sabbatis legeretur Moses *ἐκ γενεῶν ἀρχαίων*, id est, *ut olim*, nihil in hoc immutato more. Creditur a Mose fuisse institutum ut Lex in Sabbato legeretur. *Κηρύσσειν* est *alta voce pronunciare*, ut Exod. 32: 5, Matth. 3: 1 et alibi saepe.

Τοῖς ἀποστόλοις καὶ τοῖς πρεσβυτέροις, Apostolis et Senioribus] Vide supra 11.

Σὺν ὅλῃ τῇ ἐκκλησίᾳ, cum omni Ecclesia] Approbante Apostolorum et Presbyterorum sententiam. Sic Laici Synodorum Actis subscribebant, hoc modo, *Consentiens subscripsi.* Vide infra 16: 4, ubi soli *Apostoli* cum *Presbyteris* nominantur.

Ἰούδαν τὸν ἐπικαλούμενον Βαρσαβᾶν, Iudam, qui cognominabatur Barsabas] Fratrem illius Iosephi, de quo supra 1: 23.

Καὶ Σίλαν, et Silam] Fuit hic inter primos Christianorum Hierosolymis, dictus et Silvanus, ut notavimus supra 13: 9.

Ἄνδρας ἡγουμένους ἐν τοῖς ἀδελφοῖς, viros primos in fratribus] Viros eximios, ראשים.

23. *Γράψαντες διὰ χειρὸς αὐτῶν τάδε, scribentes per manus eorum*] Est et hic rectus pro obliquo, de quo loquendi genere diximus ad Marc. 4: 40.

Τοῖς ἐξ ἐθνῶν, *ex Gentibus*] Incircumcisis. Ad Iudaeos fideles nihil haec pertinent.

Χαίρειν, *salutem*] Ita vertit Lucas Hebraeum שלום *pacem*].

24. Ἀνασκευάζοντες τὰς ψυχὰς ὑμῶν] Ἀνασκευάζειν dixit, quod Hebraei לב הניא, quod LXX vertunt διαστρέφειν διανοίας Num. 32: 7, ἀφίστασθαι καρδίαν Num. 32: 9. Sensus est, *labefactantes animos*.

Λέγοντες περιτέμνεσθαι] Infinitivus pro gerundio, *dicentes circumcidendos*, nempe fideles.

Καὶ τηρεῖν τὸν νόμον] *Et observandam ipsis Legem*, id est, illa praecepta, quae Moses addidit ad praecepta vetera: de iis enim solis quaerebantur.

Οἷς οὐ διεστειλάμεθα] *Mandata talia non dedimus*. Auctoritatem Apostolorum falso illi suis dogmatibus praescribebant.

Γενομένοις ὁμοθυμαδὸν, *collectis in unum*] Vide supra 2: 1, 5: 12. Non parum ponderis addit decreto concors sententia.

26. Ἀνθρώποις παραδεδωκόσι τὰς ψυχὰς αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, *hominibus qui tradiderunt animas suas pro nomine Domini nostri Iesu Christi*] Παραδιδόναι ψυχὰς, id est, מסר נפשו est *vitam periculis exponere*, quod τιθέναι ψυχὴν dixit Iohannes 10: 11 et alibi. Efficaciter commendant Paulum et Barnabam, ut qui nihil credendi sint facere sui causa, cum propter Christum et Ecclesiam tot pericula subierint et subeant quotidie.

27. Καὶ αὐτοὺς διὰ λόγου ἀπαγγέλλοντας τὰ αὐτὰ, *qui et ipsi vobis verbis referent eadem*] Praesens pro futuro. Ἀπαγγέλλοντας pro ἀπαγγελοῦντας [*relaturos*]: ut verbis eadem vobis dicant quae continet epistola, et certos vos faciant epistolam hanc non esse suppositam.

28. Ἔδοξε γὰρ τῷ ἁγίῳ πνεύματι καὶ ἡμῖν, *visum est enim Spiritui Sancto et nobis*] Id est, *nobis per Spiritum Sanctum*. Ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*],

Μηδὲν πλέον ἐπιτίθεσθαι ὑμῖν βάρος, *nihil ultra imponendum vobis oneris*] Βάρος hic dicitur quod ζυγὸς [*iugum*], supra 10. Ubi dicta vide.

Πλὴν τῶν ἐπάναγκες τούτων] *Praeter haec quae omnino*

opus est fieri. Est ἐπάναγκες vox pure Graeca: diciturque apud Demosthenem et Plutarchum de *iis rebus quae Lege fieri oportet.* Subauditur ὄντων [*quae sunt*]. Sic dicimus, τὰ λίαν [*ea quae valde sunt*].

29. Ἀπέχεσθαι εἰδωλοθύτων, *ut abstineatis vos ab immolatis simulacrorum*] *Immolatitia* ea vocant Christiani Latine scribentes, Hebraei מטו זבח. Vide supra 20.

Καὶ πνικτοῦ, *et suffocato*] Πνικτοῦ hic non legit Irenaeus, ut nec Cyprianus, et in multis exemplaribus defuisse testatur Hieronymus: forte, quod quantum eius necesse esset, id sub vocabulo *sanguinis* satis intelligeretur.

Ἐξ ὧν διατηροῦντες ἑαυτοὺς, *a quibus custodientes vos*] Hebraismus. Nam apud Hebraeos מ litera proprie valet ἐξ, nonnunquam ἀπό.

Εὖ πράξετε] *Recte agetis.* Sic Tertullianus de Pudicitia. Vide quae dicta supra 10: 35.

Ἔῤῥωσθε] חזקו. Sicut Latini epistolam claudunt verbo *vale* aut *valete*, sic Graeci verbo ἔῤῥωσο vel ἔῤῥωσθε. Sed vetustissimi codices hoc loco sic non habuere, sed φερόμενοι ἐν πνεύματι ἁγίῳ, quod Irenaei interpres III, 12 vertit *ambulantes in Spiritu Sancto;* Tertullianus De pudicitia rectius, *vectante vos Spiritu Sancto.* Simili modo πνευματοφορεῖσθαι [*Spiritu afflari*] dicunt Patres Graeci.

30. Οἱ μὲν οὖν ἀπολυθέντες, *illi ergo dimissi*] Paulus, Barnabas, Iudas, Silas.

31. Ἀναγνόντες δὲ, *quam cum legissent*] Christiani Antiochenses.

Ἐπὶ τῇ παρακλήσει, *de consolatione*] Multum ipsis placebat, quod viderent libertatem, qua utebantur, ab Apostolis probari.

32. Καὶ αὐτοὶ προφῆται ὄντες, *et ipsi cum essent Prophetae*] Donis Spiritus instructi.

Διὰ λόγου πολλοῦ παρεκάλεσαν τοὺς ἀδελφοὺς, *verbo plurimo consolati sunt fratres*] Sermone Prophetico. Vide supra 4: 36, 13: 15.

Καὶ ἐπεστήριξαν, *et confirmaverunt*] Supra 14: 22, infra 41, 18: 23, סמכו.

. *Ποιήσαντες δὲ χρόνον*] Nempe *τινὰ* [*aliquanto*], *ἰν χρόνον* Ciceroni est *tempus ponere*. Vide quae ι ad Matth. 20: 12 et ad Apoc. 13: 6.

πελύθησαν] Id est, *potestas eis facta abeundi*, ... nt. Abiit autem primum Iudas solus, postea cum o et Barnaba Silas.

ετ' εἰρήνης, *cum pace*] ... *faustis precibus*. Sic η sumitur Matth. 10: 13.

ιὸς τοὺς ἀποςόλους, *ad Apostolos*] Manuscriptus ille, ιulti alii rectius, *πρὸς τοὺς ἀποςείλαντας αὐτοὺς* [*ad*]*ui miserant illos*].

. *Ἔδοξε δὲ τῷ Σίλᾳ ἐπιμεῖναι αὐτοῦ*, *visum est au- Silae ibi remanere*] Hoc comma Manuscriptus ille habet, ut nec interpres Syrus. Habent tamen La- , Arabs et libri alii.

. *Διέτριβον ἐν Ἀντιοχείᾳ*, *morati sunt Antiochiae*] ιot dies post Iudae abitum substitere.

. *Ἐπισκεψώμεθα τοὺς ἀδελφοὺς ἡμῶν κατὰ πᾶσαν πόλιν ἐν ατηγγείλαμεν τὸν λόγον τοῦ Κυρίου, πῶς ἔχουσι*, *visi- s fratres per universas civitates, in quibus praedi- nus verbum Domini, quomodo se habeant*] Hebraica io, pro *ἐπισκεψώμεθα πῶς ἔχουσιν οἱ ἀδελφοὶ* [*visite- quomodo se habeant fratres*], etc. Sic infra 16: 4. ι *πᾶσαν πόλιν*, per Syriam, Pamphyliam, Pisidiam, ιoniam, Lyciam.

. *Βαρνάβας δὲ ἐβουλεύσατο συμπαραλαβεῖν τὸν Ἰωάν- τὸν καλούμενον Μάρκον*, *Barnabas autem censebat nendum et Iohannem qui cognominabatur Marcus*] atum suum, ut censent Veteres ex loco Col. 4: 10. ιscriptus ille vetus ut multi alii, pro *ἐβουλεύσατο* t *ἐβούλετο* [*volebat*]: quomodo legit et Syrus.

. *Παῦλος δὲ ἠξίου*] *Aequum iudicavit*. Sic Luc. 7: 7. ν *ἀποςάντα ἀπ' αὐτῶν ἀπὸ Παμφυλίας*, *eum qui dis- sset ab eis de Pamphylia*] Hominem qui labores ricula defugisset, minus aptum putabat tali itineri, ιres potius respiciendos quam sanguinis cognationem, multum saepe rebus sacris obstitit.

Ἐγένετο οὖν παροξυσμὸς, *facta est ergo dissensio*] quod verti solet *θυμὸς*, *ὀργὴ*, *χόλος*, item *παροξυσμός*. ι fuit penes Barnabam. *Ὁ Παῦλος ἐζήτει τὸ δίκαιον*,

ὁ Βαρνάβας τὸ φιλάνθρωπον [*Paulo id quod erat iustius, Barnabae quod benignius, placuit*], aiunt hic Graeci, qui et illud notant, severitatem hanc Pauli profuisse Marco, qui per eam monitus, fortior in posterum sit factus; et ut talis a Paulo salutetur dicto ad Colossenses loco.

Ὥςε χωρισθῆναι αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων, *ita ut discederent a se invicem*] Ut olim Abrahamus et Lothus, salva amicitia, Gen. 13: 9.

Παραδοθεὶς τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν, *traditus gratiae Dei a fratribus*] *Commendatus Divino favori*, ut supra 14: 26.

41. *Καὶ Κιλικίαν*] Nempe ubi fratres erant aliqui, ex illa post Stephanum dispersione. Supra 11: 19, 15: 41. Ex Syria scilicet in Ciliciam iverant quidam, ut alii in Cyprum et Macedoniam.

CAPUT XVI.

Κατήντησε δὲ εἰς Δέρβην καὶ Λύςραν, pervenit autem Derben et Lystram] Vide supra 14: 6, 8, 20, 21.

Μαθητής τις ἦν ἐκεῖ ὀνόματι Τιμόθεος, discipulus quidam erat ibi nomine Timotheus] Lucae non ante visus, Paulo autem a pueritia notus, 2 Tim. 1: 5, et in multis itineribus ei comes, 2 Tim. 3: 10.

Υἱὸς γυναικός τινος Ἰουδαίας πιςῆς, filius mulieris cuiusdam Iudaeae fidelis] Foeminae ex illis quae in Iudaea primae in Christum crediderant. Nomen ei *Eunica*, 2 Tim. 1: 5.

Πατρὸς δὲ Ἕλληνος, patris Gentilis] Viri boni incircumcisi. Lex vetabat ex Iudaeis ducere extraneas Legi non subiectas: feminis autem Iudaeis non vetabat nubere extraneo pio, sicut Esther nupsit Assuero. Iudaei multum erant mulierosi.

2. *Ὃς ἐμαρτυρεῖτο ὑπὸ τῶν ἐν Λύςροις καὶ Ἰκονίῳ ἀδελφῶν, cui testimonium bonum reddebant qui Lystris erant et Iconii fratres*] Bonae vitae testimonium habebat ab iis quibuscum vixerat. Id, quanquam in viro sibi noto, praeire volebat Paulus, priusquam ei munus Euangelistae man-

claret, exemplum dans Episcopis, ne quid in Pres-
rorum electione faciant suis affectibus ducti, sed se-
atur normam.

*Τοῦτον ἠθέλησεν ὁ Παῦλος σὺν αὐτῷ ἐξελθεῖν, hunc
εἰt Paulus secum proficisci*] Nempe in Macedoniam,
Timotheus et Silas propinquos quosdam habebant Iu-
os gente, fide Christianos, ex illis post Stephanum
ge lateque dispersis.

*Καὶ λαβὼν περιέτεμεν αὐτὸν, et assumtum circumcidit
n*] Non fuerat circumcisus, quia, ut Thalmudici tra-
nt, non erat ius matri filium circumcidere patre invi-
: patris enim potestas praevalebat.

*Διὰ τοὺς Ἰουδαίους τοὺς ὄντας ἐν τοῖς τόποις ἐκείνοις,
opter Iudaeos qui erant in illis locis*] In Macedonia
o ire volebat. Sperabat ipsius opera multos ex Iudaeis
ndum conversos ad Christum posse converti, quorum
nnulli rigidioribus illis sententiis occupati consuetudi-
m sermonemque eius declinaturi fuerant, si scissent
circumcisum. Paulus circumcisionis et usum et omis-
nem ex temporum locorumque utilitate metiri noverat.
in his rebus diiudicandis lumine fuit perfusus maiore
am alii Apostoli.

*Ἤιδεισαν γὰρ ἅπαντες τὸν πατέρα αὐτοῦ ὅτι Ἕλλην ὑπῆρ-
, sciebant enim omnes Patrem eius esse Gentilem*]
nstructio Hebraizans, qualem saepe habuimus et proxi-
15: 36. Cum Graecum scirent parentem eius fuisse,
um quoque suspicati essent religionis esse Graecanicae.
inuscriptus simplicius habet, ᾔδεισαν γὰρ ἅπαντες ὅτι
λην ὁ πατὴρ αὐτοῦ ὑπῆρχε.

4. *Παρεδίδουν αὐτοῖς, tradebant eis*] De hac voce vi-
Matth. 15: 2.

Φυλάσσειν τὰ δόγματα, custodire dogmata] *Decreta.* In
aeco Danielis saepe invenitur δόγμα pro *decreto regio.*
et Luc. 2: 1, infra 17: 7. Sumitur de *praeceptis*
Mosem datis Eph. 2: 15, Col. 2: 14. Apostolorum
creta erant quidem leniora quam illa Mosis, et saluta-
magis, quam quae a Regibus solent proficisci, non
nus tamen obligantia.

*Τὰ κεκριμένα ὑπὸ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πρεσβυτέρων τῶν
Ἱερουσαλὴμ, quae Hierosolymis erant decreta ab A-*

 pos-

postolis et Senioribus]. *Quae constituta erant.* Sic κρίνειν saepe sumitur, ut infra 20: 16, 1 Cor. 5: 3.

5. *Καὶ ἐπερίσσευον τῷ ἀριθμῷ*] רבו, *aucti sunt numero*

6. *Διελθόντες δὲ τὴν Φρυγίαν καὶ τὴν Γαλατικὴν χώραν, transeuntes autem Phrygiam et Galatiae regionem*] Hae partes erant Asiae minoris.

Κωλυθέντες ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος λαλῆσαι τὸν λόγον ἐν τῇ Ἀσίᾳ, vetati sunt a Spiritu Sancto loqui verbum in Asia]. *A Spiritu Sancto*, id est, per afflatum; τὸν λόγον id est *Euangelium κατ᾽ ἐξοχὴν* [*per excellentiam*], ut supra 8: 4, 11: 19; in Asia, nempe minore. Erant provinciae istae vicinae Bithynia et Pisidia, apud quas iam magnae erant constitutae ex Gentibus Ecclesiae, unde facile Euangelii cognitio per Asiam minorem spargi poterat.

7. *Ἐλθόντες κατὰ τὴν Μυσίαν ἐπείραζον κατὰ τὴν Βιθυνίαν πορεύεσθαι, cum venissent autem in Mysiam tentabant ire in Bithyniam*] *Iter inire Bithyniam* versus quae et ipsa cum Mysia pars Asiae minoris, regni Ge[...] In Manuscripto est εἰς τὴν Βιθυνίαν.

8. *Κατέβησαν εἰς Τρωάδα, descenderunt in Troad[...]* Phrygiae partem maritimam.

9. *Ὅραμα, visio*] חזון.

Ἀνήρ τις ἦν Μακεδὼν ἑστὼς, Macedo quidam erat st[ans] Angelus Macedoniam curans. Confer quae sunt a[pud] Danielem 10: 12, 13, 20, 21.

Βοήθησον ἡμῖν, adiuva nos] Angelus curator Mac[edo]num se Macedonibus accenset.

10. *Εὐθέως ἐζητήσαμεν ἐξελθεῖν εἰς τὴν Μακεδον[ίαν] statim quaesivimus proficisci in Macedoniam*] Erat [qui]dem Pauli iam ante consilium ire in Macedoniam, volebat eo ire longo ambitu, transeundo Bosphorum.

Συμβιβάζοντες] *Argumentum inde trahentes:* nempe illo viso nocturno.

11. *Εὐθυδρομήσαμεν εἰς Σαμοθρᾴκην, recto cursu ve[ni]mus Samothraciam*] Quae insula non longe a Tro[ade.] Itaque a Samothrace Germanicus in Troada venit a[pud] Tacitum Annalium II. *Εὐθυδρομεῖν* est *secundo vento* [na]*vigare*, ut infra 21: 1.

Τῇ τε ἐπιούσῃ εἰς Νεάπολιν, et sequenti die Neapo[lim]

U

as est Edonidis partis Macedoniae, in qua et Philippi.
Neapolis in ipso sinu Strymonico: introrsum Philippi. Vide Ptolemaeum.

2. *Ἐκεῖθέν τε εἰς Φιλίππους, ἥτις ἐςὶ πρώτη τῆς μερίδος Μακεδονίας πόλις κολώνια, et inde Philippos, quae prima partis Macedoniae civitas colonia*] Ita haec enda, nec interstinguendum inter πόλις et κολώνια. c enim dicit, *venienti a sinu Strymonico primam urn, quae sit colonia, esse Philippos.* Paulus colonias xime sequebatur, quod ibi et plus esset hominum et ites variae. Celsus in L. Colonia. D. de Censibus. *lonia Philippensis iuris Italici est.* Ulpianus in L. in sitania eod. titulo: *In Provincia Macedonia Dyrrachini, Cassandrenses, Philippenses, Dienses, Stobenses iuris Italici sunt.*

13. *Ἐξήλθομεν ἔξω τῆς πόλεως παρὰ ποταμὸν οὗ ἐνομίζετο προσευχὴ εἶναι, urbem egressi sumus ad flumen, ubi et oratio*] Iuvenalis:

Ede ubi consistas: in qua te quaero proseucha.

i Scholiastes, *locus Iudaeorum in quo orant.* Philo nagogas vocat προσευχάς, quia in illis et legebatur Lex orabatur. Sed etiam quibus in locis Synagogae non nt, puta ob exiguum Iudaeorum numerum, aut quod gistratus non permitterent, habebant Iudaei loca orationibus destinata, procul a turba, et maxime ad amnes mare. Vide infra 21: 5. Philippis non fuisse Synagogam colligimus et infra 17: 1.

14. *Ὀνόματι Λυδία, nomine Lydia*] Ita dicta a solo ali: nam Thyatira, unde haec erat, Lydiae adscribit phanus. Foeminae e Lydia vestium textu nobiles.

Πορφυρόπωλις] In Glossis, πορφυροπώλης, *purpurarius.*

Ἧς ὁ Κύριος διήνοιξε τὴν καρδίαν, cuius Dominus aperuit cor] Activae voces interdum sic sumuntur, ut tacite ludant effectum, quanquam is effectus aliquatenus in nana est potestate. *Aperuit Deus*, illa sinente aperimo etiam aperiente suo modo, ut apparet Apoc. 3: Sic *trahi* dicitur qui trahentem volens sequitur. Sic *i* id quod accipitur. Vide quae diximus ad Ioh. 6: , 44.

Προσέχειν τοῖς λαλουμένοις ὑπὸ τοῦ Παύλου, ut intenderet iis

iis quae dicebantur a Paulo] *Ut fidem haberet Pau-* *dictis*. Est μετωνυμία [*transnominatio*]. Nam τὸ προσέχειν causa credendi.

15. Ὡς δὲ ἐβαπτίσθη, *cum autem baptizata esset*] Vide supra 8: 12.

Εἰ κεκρίκατέ με πιστὴν τῷ Κυρίῳ εἶναι] *Si me putatis animo credere quod profiteor.*

Καὶ παρεβιάσατο ἡμᾶς, et nos cogebat] Habes hoc verbum, eodem sensu apud hunc ipsum scriptorem, Evangelio 24: 29.

16. *Πορευομένων ἡμῶν εἰς προσευχήν, euntibus nobis ad orationem*] Illam de qua supra 13.

Ἔχουσαν πνεῦμα Πύθωνος, habentem Spiritum Pythonis] Plutarchus De defectu oraculorum: *Ὥσπερ τοὺς ἐγγαστριμύθους Εὐρυκλέας πάλαι, νυνὶ Πύθωνας προσαγορευομένους* [*Ut ventriloquos, quos olim Eurycleas, nunc Pythones vocant*]. LXX Interpretes ubi in Hebraeo nominantur אבים ab אב, quod est *uter*, vertunt ἐγγαστριμύθους, Latinus *Pythones*. Horum nominum eadem significatio, quam explicat Galenus in Glossis Hippocratis: *Ἐγγαστρίμυθοι οἱ κεκλεισμένου τοῦ στόματος φθεγγόμενοι, διὰ τὸ δοκεῖν ἐκ τῆς γαστρὸς φθέγγεσθαι* [*Ventriloqui, qui clauso ore loquuntur, quod e ventre loqui videantur*]. Aristophanes Vespis:

Μιμησάμενος τὴν Εὐρυκλέους μαντείαν καὶ διάνοιαν,
Εἰς ἀλλοτρίας γαστέρας ἐνδὺς κωμῳδικὰ πολλὰ χέεσθαι.
[*Simulque fatidici morem Euryclis mentemque imitatus,*
Aliena in pectora se insinuans diffudit comica multa]

Ubi Scholiastes ad illud *Εὐρυκλέους· Οὗτος ὡς ἐγγαστρίμυθος λέγεται Ἀθήνησι τ' ἀληθῆ μαντευόμενος διὰ τοῦ ἐνυπάρχοντος αὐτῷ δαίμονος* [*Euryclis: Hunc tanquam ventriloquum Athenis vera vaticinatum ferunt. Daemonis ope qui ei inerat*]. Deinde: *Ἐγγαστρῖται δὲ καὶ εὐρυκλεῖται ἐκαλοῦντο ἐντεῦθεν πάντες οἱ μαντευόμενοι, ἀπὸ Εὐρυκλέους, πρώτου τοῦτο ποιήσαντος* [*Hinc ventriloqui et Euryclitae dicti vates omnes, ab Euryole, primo eius rei auctore*]. Pytho est urbs Delphorum; ut ad Lucanum diximus. Qui ibi vaticinabantur vocabantur *πύθωνες, πυθόληπτοι, πυθόμαντεις·* inde vox serpsit ad similia facientes. Manuscriptus tamen *πνεῦμα πύθωνα*, quod non probem.

...τις ἐργασίαν πολλὴν παρεῖχε τοῖς κυρίοις, quae quaestum ...num praestabat dominis] Ἐργασίαν proprie opificium, ... μετωνυμίαν [transnominationem], quaestus omnis, ut ... 19.

... Λέγουσα, Οὗτοι οἱ ἄνθρωποι, δοῦλοι τοῦ Θεοῦ τοῦ ...ου, εἰσίν, οἵτινες καταγγέλλουσιν ὑμῖν ὁδὸν σωτηρίας, ...ns, Isti homines servi Dei excelsi sunt, qui annun... vobis viam salutis] Vide similem historiam Marc.

Malus bonum cum simulat, tum est pessimus.

... Διαπονηθεὶς δὲ ὁ Παῦλος, dolens autem Paulus] ...ns testem sibi Spiritum mendacem.

...παραγγέλλω σοι ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξελθεῖν ἀπ' ...ῆς, praecipio tibi in nomine Iesu Christi exire ab ea] ...ns iure dato, Marc. 16: 17.

...9. Ἰδόντες δὲ οἱ κύριοι αὐτῆς, videntes autem domini ...] Possunt unius plures esse domini, non tamen in ...dum.

...Εἵλκυσαν εἰς τὴν ἀγορὰν, perduxerunt in forum] Obtorto ...lo, ut loquuntur Latini.

Ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας, ad Principes] Ad duumviros colo...e, quos iam dicet στρατηγοὺς honoratiori vocabulo, ...t Capuae duumviri *Praetores* se dici volebant. Pari ...do supra qui erat *Propraetor* dictus est ἀνθύπατος ...roconsul]. Sic Decuriones, Senatores.

...21. Καταγγέλλουσιν ἔθη ἃ οὐκ ἔξεστιν ἡμῖν παραδέχεσθαι ...ὲ ποιεῖν Ῥωμαίοις οὖσι, annuntiant mores, quos non ...t nobis suscipere neque facere, cum simus Romani] ...ero de Legibus II: *Suos Deos, aut novos, aut alie...enas coli, confusionem habet religionum.* Tertullia... vetus ait *decretum fuisse, ne quis Deus consecra...ur, nisi a Senatu probatus.* Maecenas ad Augustum, ...rante Dione Cassio: Τὸ μὲν θεῖον πάντῃ πάντως αὐ...τε σέβου κατὰ τὰ πάτρια, καὶ τοὺς ἄλλους τιμᾶν ἀνάγκαζε· ...ς δὲ ξενίζοντας τι περὶ αὐτὸ καὶ μίσει καὶ κόλαζε, μὴ ...ον τῶν θεῶν ἕνεκα, ὧν καταφρονήσας οὐδ' ἄλλου ἂν τινὸς ...τιμήσειεν, ἀλλ' ὅτι καινά τινα δαιμόνια οἱ τοιοῦτοι ἀν...τιφέροντες πολλοὺς ἀναπείθουσιν ἀλλοτριονομεῖν· κἀκ τούτου ... συνωμοσίαι, καὶ συστάσεις, ἑταιρεῖαί τε γίγνονται, ἅπερ ...στα μοναρχίᾳ συμφέρει [*Divinum Numen prorsus et tu* con-

consueto more cole, et alios colere coge: et qui quid in re innovant, hos et odio habe et supplicio affice; solum Deorum ergo, quos qui contemnet, is nec homi... cuiusquam rationem ullam habiturus sit, verum eo ... que, quod isti, dum novos Deos in antiquorum loc... subdunt, multis quo externis legibus vivant, auct... sunt. Atque hinc et coniurationes, et coitiones, ... factiones oriuntur, quae in Monarchia esse minime ... pediat].

22. *Καὶ οἱ στρατηγοὶ περιῤῥήξαντες αὐτῶν τὰ ἱμάτια ἐκέλευον ῥαβδίζειν, et Magistratus eos scissis tunicis iusserunt virgis caedi*] Sic et Dionysius Halicarnasseus: Τοῖς ῥαβδούχοις ἐκέλευσαν τὴν ἐσθῆτά τε περικαταῤῥῆξαι καὶ ταῖς ῥάβδοις τὸ σῶμα ξαίνειν [*Lictoribus demandabant ... vestem discindere et corpus virgis caedere*]. Pro ... Livius libro II, *Consules spoliari hominem et virgas expediri iubent.* Eodem modo loquitur idem Livius lib. VII. Pro eodem dixit Plutarchus in Cicerone ... περισχίσαι· in Publicola περιῤῥηγνύειν τὰ ἱμάτια· in Camillo καταῤῥηγνύναι τὰ ἱμάτια· in Mario περιῤῥῆξαι τὸν χιτωνίσκον. Valerius alibi ait, *nudari iussit:* alibi ... dit, *veste scissa spoliatoque corpore.* Cicero septima Verrina: *Hominem proripi, atque in foro medio nudari, ac deligari, et virgas expediri iubet.* Seneca in controversiis ut verba legitima refert, *Summove lictor, despolia, verbera.* In historia de beato Apollinari, *Exuite eum et caedentes dicite*, etc. Livius XXVIII, *Lacerantibus vestem lictoribus.* Seneca, de Ira I. 16, lictorem describit vestimenta scindentem. Tacitus Historiarum II de Herennio: *Protractum e tentorio scissa veste, lacerato corpore.*

23. *Τῷ δεσμοφύλακι, custodi*] Paulus Iurisconsultus *carceri praepositum* appellat L. carceri. D. de custodia reorum: *optionem carceris* Ambrosius. *Commentariensem* vocat L. de his. C. de custodia reorum: et Graeci ex Latino κομμενταρίσιον in Novella Iustiniani XIII et in Edicto XIII. Hunc commentariensem dictum fuisse *Stephanam*, et eundem esse cuius Paulus meminit 1 Cor. 1: 16, 16: 15, 17, putant Graeci ad hunc locum.

4. *Ὃς παραγγελίαν ταύτην εἰληφὼς, qui cum tale praeceptum accepisset*] *Praeceptum:* nam *παραγγέλλειν* inter *praecipere*, Matth. 10: 5 et alibi saepe.

Εἰς τὴν ἐσωτέραν φυλακὴν, in interiorem carcerem] Augustinus ad Iohannem: *Alii mittuntur in carcerem, et in carcere non omnes, sed pro meritis causarum in carceris detruduntur. Sedis intimae tenebras* dixit I. C. de custodia reorum.

Καὶ τοὺς πόδας αὐτῶν ἠσφαλίσατο εἰς τὸ ξύλον, et pedes eorum custodiit ligno] Scholiastes ad nebulas Aristophanis: *ὡς δεσμωτηρίου τὸ ξύλον, ἣν ποδοκάκην λέγουσι καὶ ποδοστράβην* [*Erat lignum ea custodiae species, quam ποδοκάκην et ποδοστράβην vocant*]. Fuit tamen discriminis aliquid inter *ξύλον* et *ποδοκάκην*· nam in veteri lege Attica legimus: *Δησάντων ἐν τῷ ξύλῳ οἱ ἕνδεκα ἢ ἐν τῇ ποδοκάκῃ* [*vinciant undecimviri in ligno aut podocaca*]. Puto *ποδοκάκην* esse quas *ligneas soleas* appellat Cicero: *ξύλον* idem quod *ligneam custodiam* appellat Plautus. In L. hominem. D. depositi, legimus *vinctum vel ad malam mansionem extensum*. Hic Graeci Scholiastae *malam mansionem* exponunt, *ξύλον εἰς ὃ ἐμβάλλουσι τοὺς πόδας* [*lignum cui pedes indunt*]. Eusebius dixit *τὰς ἐν τῷ ξύλῳ διατάσεις τῶν ποδῶν* [*distensiones pedum in lignea custodia*]: quod Prudentius,

Lignoque plantas inserit
Divaricatis cruribus.

Lucianus, *τὰ μέλη ἐν τῷ ξύλῳ κατακεκλεισμένα* [*membra in ligneam custodiam conclusa*]. Iob. 33: 11, ubi in Graeco, *ἔθετο δὲ ἐν ξύλῳ μου τὸν πόδα* [*posuit in ligno pedem meum*], in Hebraeo est סד, quod eiusdem libri 27 alii *κώλυμα* [*impedimentum*] vertunt, alii *ταλαιπωρίαν* [*miseriam*], alii *ξύλον εἱρκτῆς* [*lignum carceris*], *ξυλοπέδην* [*pedicam ligneam*]. Chaldaeis סדא aut סד *cippus*. Quod apud Cedrenum est *κακουχία*, id latius et et omnia carceris incommoda complectitur. *Ἠσφαλίσατο* hic est *custodiit: μετωνυμία* [*transnominatio*]: custodia enim securos nos facit.

25. *Κατὰ δὲ τὸ μεσονύκτιον, media autem nocte*] Quod Varro dixit *noctis meridiem* audaci translatione.

Ὕμνουν τὸν Θεόν] *Laudes Deo canebant*, et gratias agebant

gebant pro honore sibi habito, in eo quod pro Christo pati possent. Supra 5: 41.

26. *Ἄφνω δὲ σεισμὸς ἐγένετο μέγας, subito vero terrae motus factus est magnus*] Signum secuturae rei magnae, ut Matth. 28: 2.

Ὥςε σαλευθῆναι τὰ θεμέλια τοῦ δεσμωτηρίου, ita ut moverentur fundamenta carceris] Simile loquendi genus Ps. 19: 8, 82: 5, Esai. 24: 18.

Ἀνεῴχθησάν τε παραχρῆμα αἱ θύραι, et statim apertae sunt ostia] Ut supra 12: 9.

Καὶ πάντων τὰ δεσμὰ ἀνέθη, et omnibus vincula soluta sunt] Non uni, ut supra 12: 7, sed vinctis omnibus, ut scirent Apostolos et sibi et aliis esse utiles, et per eos solvi animorum vincula.

27. *Σπασάμενος μάχαιραν ἔμελλεν ἑαυτὸν ἀναιρεῖν, stringato gladio volebat se interficere*] Metu gravioris supplicii. Solebant enim commentarienses, si effugissent vincti, eandem pati poenam quam vincti passuri fuerant, L. ad commentariensem. C. de custodia reorum. *Αὐτοχειρία* [*interfectio sui ipsius*] autem frequens Graecis et Romanis, neque improbata aut Stoicis aut Epicureis, a Platonicis quidem et Aristotelicis, omni modo et sine exceptione. *Σπᾶν μάχαιραν*, est *gladium de vagina educere*, Num. 22: 23, 31, Ios. 5: 13, Iud. 8: 20, 9: 54, 20: 2, 15, 25: 35, 1 Sam. 31: 4, 2 Sam. 24: 9, 2 Reg. 3: 26, Ezech. 21: 28, 26: 15, Ps. 37: 14, 1 Par. 10: 4, 21: 5, 16. Plena locutio est 1 Sam. 17: 51. Dixit et Aristophanes, *ξίφος γ' ἐσπάτο* [*eduxit enim ensem*]. Et Strabo IV, *ἐσπασμένος τὸ ξίφος* [*gladium cum evaginasset*]

28. *Μηδὲν πράξῃς σεαυτῷ κακὸν, nihil tibi mali feceris*] Inter Hebraeos quaestionem fuisse dubiam, an se interficere liceret, diximus libro II de Iure Belli ac Pacis cap. 19: 5. Christiani maioris patientiae debitores, et exempla Christi Apostolorumque eius habentes ob oculos, pro certo semper habuere potius quamvis mortem exspectandam, quam sponte sumendam, nisi quod de mulieribus, quarum pudor periclitatur, nonnihil dubitatum est. Iustinus Apologetico I: *Εἰ οὖν πάντες ἑαυτοὺς φονεύσομεν, τοῦ μὴ γεννηθῆναί τινα καὶ μαθητευθῆναι εἰς τὰ θεῖα διδάγματα, ἢ καὶ μὴ εἶναι τὸ ἀνθρώπειον γένος, ὅσον ἐφ' ἡμῖν*

μεῖν αἴτιοι ἐσόμεθα· ἐναντίον τῇ τοῦ Θεοῦ βουλῇ καὶ αὐτοὶ σοφοῦντες ἐὰν τοῦτο πράξωμεν [*Quamobrem si ipsi nos occidemus cuncti, efficiemus, quantum quidem in nobis rit, ne quis nascatur, neve se in divinam disciplinam et, atque adeo ne sit humanum genus: quod si faciemus, consilio Dei ipsi quoque adversabimur*]. Clemens trom. IV: *Λέγομεν δὲ καὶ ἡμεῖς τοὺς ἐπιπηδήσαντας τῷ ανάτῳ· εἰσὶ γάρ τινες οὐχ ἡμέτεροι, μόνου τοῦ ὀνόματος οινωνοί, οἳ δὴ αὐτοὺς παραδιδόντες σπεύδουσι, τῇ πρὸς τὸν ημιουργὸν ἀπεχθείᾳ, οἱ ἄθλιοι θανατῶντες· τούτους ἐξάγειν αυτοὺς ἀμαρτύρως λέγομεν, κἂν δημοσίᾳ κολάζονται· οὐ γὰρ ὃν χαρακτῆρα σώζουσι τοῦ μαρτυρίου τοῦ πιςοῦ, τὸν ὄντως εὸν μὴ γνωρίσαντες, θανάτῳ δὲ ἑαυτοὺς ἀποδιδόασι κενῷ, αθάπερ καὶ οἱ τῶν Ἰνδῶν Γυμνοσοφιςαὶ ματαίῳ πυρί* [*Dicimus autem et nos, qui in mortem insiluere (sunt enim nonnulli non nostri, nomine tantum eodem, qui ipsi se roperant tradere, suo in Creatorem odio, miseri, cupientes mori) hosce nos vitae se, dicimus, absque martyrio subducere, utut publice puniantur. Neque enim idelis martyrii servant characterem, cum verum Deum gnorent, et vanam se in mortem dant, ut inanem in gnem Indorum Gymnosophistae*].

29. *Αἰτήσας δὲ φῶτα, petiensque lucernas*] Plures lucernas. *Φῶτα* in plurali usurpant Hellenistae, ut Ps. 136: 7. Hinc dies *φώτων*, qui et *ἐγκαινίων* [*Sacrorum instauratorum*].

Προσέπεσε τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Σίλᾳ, procidit Paulo et Silae ad pedes] Mos hic ab Oriente in Macedoniam venerat cum aliis multis, ab Alexandri Magni temporibus. Vide Marc. 3: 11, 5: 33, 7: 25, Luc. 5: 8, 8: 28, 47.

30. *Καὶ προαγαγὼν αὐτοὺς ἔξω, et producens eos foras*] In locum aliquem carceris sub dio positum, ut liberius respirarent. *Vestibula carcerum et salubria loca* dixit L. I. C. de custodia reorum.

Κύριοι, Domini] Dominos vocare eos quos honorare velimus, receptum tum erat et apud Graecos et apud Romanos. Testis Martialis et alii.

Τί με δεῖ ποιεῖν ἵνα σωθῶ, quid me oportet facere ut salvus fiam] Spem aliquam vitae melioris ex antiqua traditione aut ex Philosophorum doctrina acceperat.

31. *Πίστευσον ἐπὶ τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν, crede in Dominum Iesum Christum*] Nempe ea fide, quae ad obedientiam flectat animum. Saepe enim generis nomina pro specie quadam eximia ponuntur.

Καὶ σωθήσῃ σὺ καὶ ὁ οἶκός σου, et salvus eris tu et domus tua] *Vives*, hic Syrus: id est, *pervenies sic ad eam vitam quam expetis.*

33. *Καὶ παραλαβὼν αὐτοὺς*] *Adductos* ad κολυμβήθραν [*piscinam*] aliquam, quae erat intra septa carceris.

Ἔλουσεν ἀπὸ τῶν πληγῶν, lavit plagas eorum] Abluit sanguinem virgis excitatum.

Καὶ οἱ αὐτοῦ πάντες, et omnis domus eius] Manuscriptus, *Καὶ οἱ οἰκεῖοι αὐτοῦ πάντες* [*Et domestici eius omnes*]

Παραχρῆμα, continuo] Similia exempla dati sine mora Baptismi habemus supra 8: 38, 10: 47, 16: 15.

34. *Ἀναγαγών τε αὐτοὺς εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, cum perduxisset eos in domum suam*] *In domum suam* vicinam carceri, ut solent esse domus commentariensium.

Παρέθηκε τράπεζαν, apposuit mensam] *Παρατιθέναι* proprie dicitur de convivatore, Luc. 10: 8, 11: 6, 1 Cor. 10: 27. Cicero ad Atticum: *Haec ad te scripsi apposita mensa secunda.* Idem alibi dixit *apponere in vasis fictilibus: apponere quod satis est.* Helena Paridi:

— *Apposita quae nunc facis improbe mensa.*

Ἠγαλλιάσατο πανοικὶ πεπιστευκὼς τῷ Θεῷ, laetatus est cum omni domo sua credens Deo] Participium hic causam reddit. Ideo gavisus est quod non ipse tantum, sed et tota eius familia tanta luce perfusa esset.

35. *Οἱ στρατηγοὶ, Magistratus*] De quibus supra 19, 20, 22.

Τοὺς ῥαβδούχους] Censeam in versione retinendam vocem *rabduchi.* Quanquam enim et Plutarchus et Glossaria *lictores* Graece *ῥαβδούχους* vocant, ipsa tamen vox Graeca quosvis *Magistratuum ministros* significat, quod bacillum, qui Graece *ῥάβδος* dicitur, in ministerii sui signum gestarent.

Λέγοντες· Ἀπόλυσον τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, dicentes, Dimitte homines illos] Subierat Duumviros poenitentia, quod in plebis commotae gratiam, indicta causa, caedi iussissent homines advenas contra morem Romanum.

Pau-

Paulum autem ius habuisse civitatis Romanae nondum videntur scisse.

37. Δείραντες ἡμᾶς δημοσίᾳ, *caesos nos publice*] Dicuntur Duumviri fecisse quod fieri iusserant. Et multum auget iniuriam, quod facta erat in publico. Vide L. Praetor in fine D. de iniuriis.

Ἀκατακρίτους, *indemnatos*] Contra ius Gentium et Romanorum. De iure Gentium audi Hesiodum:

Μηδὲ δίκην δικάσῃς πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς.

[*Ni prius audieris ambos, ne iudicium fer.*]

Et Senecam Medea:

Qui statuit aliquid parte inaudita altera,
Aequum licet statuerit, haud aequus fuit.

De iure Romano testis Cicero: *Causa cognita possunt multi absolvi, incognita nemo condemnari potest:* et Tacitus Historiarum I: *Inauditi atque indefensi tanquam innocentes perierant:* et Historiarum III: *Quamvis invitum et nocentem, more tamen audiendum.* Testis et Tertullianus peritus sane Romani iuris in Apologetico: *Inauditum si damnant, invidiam iniquitatis merebuntur.* Idem adversus Nationes: *Quando non licet indefensos et inauditos omnino damnari.* Apuleius IX Milesiarum: *Nec ad instar barbaricae feritatis vel tyrannicae impotentiae damnaretur aliquis inauditus.* Salvianus fine libri VIII: *Sed in urbe illa non tam hominum fuerunt haec beneficia, quam legum: interfici enim indemnatum quemcunque hominem, etiam XII Tabularum decreta vetuerunt.*

Ἀνθρώπους Ῥωμαίους ὑπάρχοντας, *cives Romanos*] Est Synecdoche, qualis Matth. 27: 44. Nam ius civitatis Romanae solus habebat Paulus, ut videbimus infra 22: 25. Civem Romanum omnino virgis caedere non licebat per leges Porcias et Sempronias: quanto minus causa indicta? Norat Paulus ad innocentiae et causae bonae praesidium etiam legibus uti.

Οὐ γάρ, *ne sic*] Ἀποσιώπησις [*reticentia*]. *Non enim ita agi rectum est.*

Ἡμᾶς ἐξαγαγέτωσαν, *nos educant*] Tanquam innoxios. Sic Magistratus Apuleium solatum veniunt, Milesiarum III.

38. Καὶ ἐφοβήθησαν ἀκούσαντες ὅτι Ῥωμαῖοί εἰσι, *timebant*

bantque audientes ipsos Romanos esse] Simile vide infra 22: 29. Metuebant Maiestatis crimen, quod Verri minatur Cicero circa finem Verrinae ultimae. Ita enim constituerant Leges, ut in cive Romano laeso, ipsa Populi Romani Maiestas laesa crederetur.

39. *Παρεκάλεσαν αὐτούς*] *Consolati sunt eos*, dicentes, indignos eos esse ea, quam accepissent, iniuria. Vide Terentium Adelphis Act. II Sc. 1.

Ἠρώτων ἐξελθεῖν ἐκ τῆς πόλεως, rogabant ut urbe egrederentur] Hoc obtentu, ne quid triste ab irata plebe paterentur.

40. *Εἰσῆλθον εἰς τὴν Λυδίαν, introierunt ad Lydiam*] Id est, *in Lydiae domum.* Sic in Comoediis, *Eamus ad me.*

Παρεκάλεσαν αὐτούς, consolati sunt eos] Hortati et sunt ut in fide constantes manerent, quanquam se abeuntibus.

Καὶ ἐξῆλθον, et profecti sunt] Nempe tum ne periculis se ingererent non necessariis, tum quia Macedonia, quam ipsis Deus commendaverat, latius patebat.

CAPUT XVII.

Διοδεύσαντες δὲ τὴν Ἀμφίπολιν, cum autem perambulassent Amphipolim] Urbem vicinam Philippis, ut e Ptolemaeo liquet.

Καὶ Ἀπολλωνίαν] Eam quam *Mygdoniam* vocat Ptolemaeus. Erat mari adsita, Corinthiorum et Corcyraeorum colonia: quam describit Caesar III Belli Civilis, et Strabo libro VII.

Ἦλθον εἰς Θεσσαλονίκην, venerunt Thessalonicam] Et urbs praeclara Macedoniae ad sinum Thermaicum, ut ex Strabone et Ptolemaeo cognoscere est, condita a Philippo Amyntae filio post victoriam de Thessalis, unde urbi nomen.

Ὅπου ἦν ἡ συναγωγὴ τῶν Ἰουδαίων, ubi erat Synagoga Iudaeorum] Articulus additus significat Philippis, Amphipoli et Apolloniae nullas fuisse Synagogas: sed si qui illi essent Iudaei, eos Synagogam adiisse Thessalonicenses.

2. *Κατὰ δὲ τὸ εἰωθὸς τῷ Παύλῳ εἰσῆλθε πρὸς αὐτοὺς, ex more Paulus introivit ad eos*] Hebraismus, pro ὁ Παῦλος κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῷ εἰσῆλθε. Mos erat Paulo mum adire Iudaeos et ipsis afferre Euangelii sermom, supra 13: 46.

3. *Διελέγετο αὐτοῖς ἀπὸ τῶν γραφῶν, Διανοίγων καὶ παρατιθέμενος ὅτι τὸν Χριςὸν ἔδει παθεῖν*] Puto rectius disgui, *Διελέγετο αὐτοῖς, ἀπὸ τῶν γραφῶν διανοίγων καὶ ρατιθέμενος, Multa cum illis disserebat, et ex Scripis apertum faciebat et ob oculos ponebat, Christum buisse pati. Παρατιθέμενος* [*proponens*] intellige *ἐνώον αὐτῶν* [*coram illis*], quae plena locutio reperitur xod. 19: 7, 21: 1, Deut. 4: 44. Locis Scripturae iism usus est Paulus, quibus Christus in eadem re, Luc. : 26, 27.

Ὃν ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν, quem ego annuntio vobis] ransitio ab oratione obliqua ad directam, frequens et iis et nostris maxime Scriptoribus.

4. *Καὶ προσεκληρώθησαν τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Σίλᾳ*] נלוו, *Additi fuere Paulo et Silae.* Sed in *προσεκληρώθησαν* us aliquanto est, et significat plane illos addictos fuisse aulo et Silae, sicut res haereditariae apud Hebraeos. titur hoc verbo et Lucianus: *συγκληροῦσθαι* pro eodem ixit Aristides.

Τῶν τε σεβομένων Ἑλλήνων πολὺ πλῆθος, et de Gentibus piis multitudo magna] Hic *σεβόμενοι Ἕλληνες* nt iidem quos Hebraei vocant חסידי אומות, *pii ex Genbus*, qui legem quidem Mosis non susceperant, sed lololatria et pravis moribus relictis, unum colebant eum et nemini faciebant iniuriam; qui gradus erat ad hristianismum.

Γυναικῶν τε τῶν πρώτων] *Ex Matronis.* Vide supra 3: 50.

5. *Τῶν ἀγοραίων τινὰς, de vulgo quosdam*] Ammonius: Ἀγόραιος, ἐὰν προπαροξυτόνως, σημαίνει τὸν πονηρὸν τὸν ἐν ἀγορᾷ τεθραμμένον· ἐὰν δὲ προπερισπωμένως, σημαίνει τὸν ἐν ἀγορᾷ τιμώμενον [*Ἀγόραιος, cum antepenacuitur, maum hominem in foro educatum, penultima circumflexa, um cui in foro honor habeatur, denotat*]. Hi sunt quos

 cir-

circumforaneos vocant Latini, Livius libro IX *forensem factionem*, Plautus *scurras* Trinummo, quos sic graphice depingit:

Nihil est profecto stultius neque stolidius,
Neque mendaciloquius, neque argutum magis,
Neque confidentiloquius, neque periurius,
Quam urbani assidui cives, quos scurras vocant.

Ἀγόραιοι σύρφακες [*viles scurrae*] Clementi Alexandrino *ἤθη ἀγόραια* [*scurrarum mores*] Theophrasto.

Ὀχλοποιήσαντες, turba facta] *Ὀχλοποιεῖν* est ..., quod *συστροφὴν ποιεῖν* [*seditionem concitare*] vertitur apud Ximosum.

Τῇ οἰκίᾳ Ἰάσονος, domui Iasonis] Iudaei, qui Hebraice ... Hic fuit ex Iudaeis illis Christianis, qui ex Iudaea in Syriam, ex Syria in Macedoniam venerant.

6. *Ἐπὶ τοὺς πολιτάρχας*] Vox Graeca eodem modo facta quomodo *Βοιωτάρχαι*, illi *urbis Praefecti*, hi *gentis Boeoticae*.

Οἱ τὴν οἰκουμένην ἀναστατώσαντες] *Qui terrarum orbem ad res novas excitarunt.* Sic *ἀναστατοῦν* et infra similiter 21: 38. Politici qui saepe dogmata vera a falsis, salubria a noxiis non norunt distinguere, omnia nova suspecta habent; id Euangelio vehementer obstitisset, nisi Deus ingenti Spiritu difflasset ista consilia.

7. *Οὓς ὑποδέδεκται, quos suscepit*] In Glossis *ὑποδέχομαι, suscipio, excipio.* Sic usurpatur haec vox Tob. 7: 9, 1 Macc. 16: 15. Frequens vox, hoc sensu et apud Poetas, et apud Historiarum scriptores Graecos.

Ἀπέναντι τῶν δογμάτων Καίσαρος πράττουσι, contra decreta Caesaris faciunt] Neque enim aut olim Populus Romanus, aut postea Caesares permisere in regionibus devictis quenquam Regem dici, nisi suo permissu. Livius commemorat a Masinissa gratias actas Senatui, quod Scipio eum Regem appellasset; et Cicero pro Deiotaro et in Aruspicum responsis et in Epistolis, non semel Deiotarum ait a Senatu Regem appellatum. Sallustius in bello Iugurthino narrat Masinissae nepoti a Metello non concessum ut sellam iuxta eum poneret, quod is honos eorum modo foret, quos Populus Romanus Reges appellavisset. Ariovistum a Populo Romano Regem appellatum do-

docet nos in Commentariis suis Caesar: in qua historia ...ion: Τὴν κύρωσιν τῆς βασιλείας παρὰ τῶν Ῥωμαίων εἰλήφει [*Populus Romanus ratum ei regnum fecerat*]: qui et de ...aba, βασιλεὺς προσηγορεύθη [*Rex appellatus est*]. Valerius Maximus refert a Pompeio Ariobarsanis filium Regem appellatum.

Βασιλέα λέγοντες ἕτερον εἶναι Ἰησοῦν, *Regem alium dicentes esse Iesum*] Non Iudaeae tantum, de quo apud Pilatum accusatus Iesus fuerat, sed totius humani generis. Nam Christiani Iesum vocabant Κύριον, quod in hoc libro saepe; saepissime vero in Paulinis literis occurrit. Hoc autem idem valet quod βασιλεὺς, Apoc. 1: 8, 15: 3, 17: 14. Non magis quam Pilatus intelligebant isti Macedones, regnum Christi eius esse ingenii ut Regibus mundi huius non obstaret, imo et illorum firmaret imperia multis modis. Simile vide Ioh. 18: 36, 37. Ἕτερον, id est, *alium a Caesare*, qui se κόσμου Κύριον [*mundi Dominum*] dicebat, ut est in L. Ἀξίωσις [*deprecatio*] D. ad legem Rhodiam.

8. Ἐτάραξαν δὲ τὸν ὄχλον καὶ τοὺς πολιτάρχας] Id est, *animos et populi et Magistratuum non parum commoverunt*, metu ne quid in Imperium Romanum committerent.

9. Καὶ λαβόντες τὸ ἱκανὸν παρὰ τοῦ Ἰάσονος, *et satis accepto a Iasone*] Est vox Romani iuris, *satis accipere*, cui respondet *satisdare*, unde *satisdatio*, ἱκανοδοσία Theophilo: sicut *satisfacere* ἱκανὸν ποιῆσαι Marc. 15: 15. Sunt enim haec pari modo dicta. L. I. D. qui satisdare cogantur. *Satis accipere* frequens in iure, ut initio L. I. D. ut in possessionem legatorum. *Satis accipit*, cui cavetur, quantum Legi aut Iudici aut viro bono satis est. Iason hic et amici eius satis dederunt iudicio sisti Paulum et Silam, si opus esset, quod non evenit. Ita interpretati sunt hunc locum recte et Syrus et Arabs.

10. Εἰς Βέροιαν] Est urbs Macedoniae non procul a Pella, Plinius IV. 10, Ptolemaeus in *Macedonia*.

Οἵτινες, *qui*] Paulus et Silas.

Παραγενόμενοι] *Ubi Beroeam venerant.*

11. Οὗτοι δὲ, *hi autem*] Nempe Iudaei Beroeenses: nam

nam praecessit τῶν Ἰουδαίων post *Beroeas* mentionem. Huc ergo refertur illud οὗτοι.

Εὐγενέςεροι ἄλλων τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ, liberaliores iis qui erant Thessalonicae] Genitivus hic significat alterum membrum comparationis. *Εὐγενέςεροι* autem Patres Graeci interpretantur ἐπιεικέςεροι [*aequiores*]. Non aeque duri erant animo: audiebant patienter; cogitabant de re; inquirebant. Erant εὐθετώτεροι πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [*magis apti ad regnum Dei*]. Erant magis τεταγμένοι πρὸς τὴν ζωὴν αἰώνιον [*parati ad vitam aeternam*]. *Volebant facere voluntatem Patris*, eoque melius cognoscebant *de verbo*, Ioh. 7: 17. In Glossario, εὐγενής, *ingenuus*. Utrumque primitivam significationem habet de origine translatam ad animum. Sic et Latini dicunt *ingenium liberale*. Iosephus de iis qui Antiochi impiis iussis non obsequebantur XII. 7: *Οἱ δὲ δοκιμώτατοι καὶ τὰς ψυχὰς εὐγενεῖς οὐκ ἐφρόντισαν αὐτοῦ* [*Eminentissimi autem et qui generosa erant animo ipsum non curabant*]. Plutarchus in Homericis Quaestionibus: *Ἔςι δὲ τῶν αὐτῶν φιλοσόφων δόγμα, καὶ τὸ διδακτὴν εἶναι τὴν ἀρετὴν, ἔχουσαν μὲν ἀρχὴν τὴν εὐγένειαν, ὑπὸ δὲ παιδείας εἰς τὸ τέλειον προαγομένην* [*Est porro eorundem Philosophorum hoc quoque dogma, doceri posse virtutem: quam incipere a bona indole, a disciplina perfici volunt*].

Οἵτινες] *Qui*, Iudaei Beroeenses.

Ἐδέξαντο τὸν λόγον] Id est, *crediderunt verbo*, ut hic explicant Graeci. Eadem locutio supra 11: 1.

Μετὰ πάσης προθυμίας] בכל לבב, *animo alacri*. Sic προθυμία sumitur Sir. 45: 32, 2 Cor. 8: 11, 19, 9: 2.

Ἀνακρίνοντες τὰς γραφὰς, εἰ ἔχοι ταῦτα οὕτως, scrutantes Scripturas, an haec ita se haberent] Non quod dubitarent de veracitate Pauli et Silae, sed ut, Prophetica scripta cum illorum verbis conferendo, magis magisque in veritate confirmarentur, et haberent unde alios convincerent. *Ἀνακρίνειν* hic est quod ἐρευνᾷν [*investigare*], Ioh. 5: 39, חקר: nam id utraque illa Graeca voce vertitur.

12. *Πολλοὶ μὲν οὖν ἐξ αὐτῶν ἐπίςευσαν, et multi crediderunt ex iis*] Ex Iudaeis alii aliorum exemplo.

Καὶ τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν τῶν εὐσχημόνων, et mulierum

rum Gentilium honestarum] Quaedam etiam ex Macedonicis matronis. Vide supra 13: 50.

13. *Σαλεύοντες τοὺς ὄχλους, concitantes multitudinem*] *Σαλεύειν* multis vocibus Hebraeis respondet: hic tantundem valet quantum *σείειν*, הסית, *concitare, irritare adversus aliquem.*

14. *Πορεύεσθαι ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν, ut iret velut ad mare*] Habet quidem Manuscriptus ille et alii, ἕως [*usque*], sed ὡς verius arbitror, et deductum quidem Paulum ad oram maris tanquam navigaturum, et famam ita sparsam; caeterum re ipsa properasse eum terrestri itinere Athenas.

Ὑπέμενον δὲ ὅ τε Σίλας καὶ ὁ Τιμόθεος ἐκεῖ, Silas autem et Timotheus remanserunt ibi] In Macedonia ubi consanguineos habebant.

15. *Οἱ δὲ καθιςῶντες τὸν Παῦλον, qui autem deducebant Paulum*] Qui Paulum deducebant mandatu Thessalonicensium. In Manuscripto est *καθιςάνοντες*.

Καὶ λαβόντες ἐντολὴν, et accepto mandato] A Paulo.

16. *Παρωξύνετο τὸ πνεῦμα ἑαυτοῦ ἐν ἑαυτῷ*] *Commotus ei fuit animus*, ישתומם לב Ps. 143: 4, ubi Graeci *ἐταράχθη ἡ καρδία.* Similis locutio Ioh. 12: 27, 13: 21, 14: 1.

Κατείδωλον οὖσαν τὴν πόλιν, idololatriae deditam civitatem] Vocem *κατείδωλον* finxit Lucas, ad exemplum vocis *κατάθεος*, quod est interprete Polluce *λατρεύων θεοῖς* [*Deos colens*]. Quos Deos vocabant Graeci, eos Christiani *εἴδωλα.* Paulus Hebraice dixerit עובדת עבודה זרה [*servientem cultui extraneo*]. Athenae urbs fanorum referta, teste Cicerone de Aruspicum responsis.

17. *Καὶ τοῖς σεβομένοις, et religiosis*] Nempe τῶν Ἑλλήνων [*Graecorum*], ut supra 4.

Καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ, et in foro] Ubi res erant venales, et quo maxime populus coibat. *Ἀγορὰ τόπος ἔνθα πιπράσκεται τὰ ὤνια* [*Forum, locus ubi prostant res venales*], ait Scholiastes ad Acharnenses.

18. *Τινὲς δὲ τῶν Ἐπικουρείων, quidam autem Epicurei*] Duo genera Philosophorum nominat, maxime alienorum a Christiana religione: nam Epicurei neque Mundum conditum a Deo credebant, neque Deo curam esse rerum

 hu-

humanarum, neque ulla praemia aut poenas post mortem, neque bonum aliud quam quod sensibus perciperetur.

Καὶ Στωϊκῶν, et Stoici] Stoici vero erant,

—— *Κενεῆς οἰήσιος ἔμπλεοι ἀσκοί.*

[—— *Vanis inflati fastibus utres.*]

Negabant *Sapientem suum quicquam Iovi cedere: nihil eum Deo debere ob id quod saperet: Iovem plus non posse quam bonum virum: Iovem diutius bonum esse, at Sapientem nihilo minoris se aestimare, quod virtutes eius spatio breviori clauduntur:* quae habes apud Senecam Epist. LXXIII. Manu quaerendam mortem potius quam ferendam servitutem, contumelias aut graves morbos.

Συνέβαλλον αὐτῷ] *Congressi sunt cum eo.* Translatio est de praeliis sumpta, ut apparet Luc. 14: 31. Utitur ita saepe Polybius, quem sequi amat Lucas. Tertullianus De Haereticorum praescriptionibus de Paulo locutus: *Fuerat Athenis, et istam sapientiam humanam, affectatricem et interpolatricem veritatis, de congressibus noverat.*

Ὁ σπερμολόγος οὗτος] *Σπερμολόγοι* proprie *aves quae semina depascuntur*, ut ait Scholiastes ad Aves Aristophanis. Coepit hinc transferri ad eos, *qui aris imposita auferrent*, ut ait Ulpianus ad Demosthenis Orationem de Corona, ubi Aeschini hoc nomen datur. Longius transferri coepit ad omnes *inhonesto quaestu se sustentantes.* Hinc *σπερμολόγα ῥήματα* [*futilia verba*], et *σπερμολογία ναυτική* [*nautica dicacitas*] apud Plutarchum. Eustathius ad I Odysseae: *Ἰστέον δὲ ὅτι ὥσπερ ἐνταῦθα τροπικῶς ἐῤῥέθη, Σπέρμα πυρὸς, οὕτω τέτραπται καὶ τὸ Σπερμολογεῖν ἐπὶ τῶν ἀλαζονευομένων ἀμεθόδως ἐπὶ μαθήμασιν ἔκ τινων παραπτωμάτων. Καθὰ ἐμφαίνειν Εὔπολις λέγεται, τὸν φυσικὸν Πρωταγόραν διακωμῳδῶν ἐν τῷ· ὃς ἀλαζονεύεται μὲν ἀλιτήριος περὶ τῶν μετεώρων, τὰ δὲ χθαμᾶθεν ἐσθίει. Ὁ δὲ κυρίως, φασὶ, σπερμολόγος καὶ σπερμονόμος εἶδός ἐστιν ὀρνέου λαμβάνοντος τὰ σπέρματα, ἐξ οὗ Ἀττικοὶ σπερμολόγους ἐκάλουν τοὺς περὶ ἐμπόρια καὶ ἀγορὰς διατρίβοντας, διὸ τὸ ἀναλέγεσθαι τὰ ἐκ τῶν φορτίων, φασὶν, ἀποῤῥέοντα καὶ διαζῆν. Ἐκ τούτου δὲ τὴν αὐτὴν ἐλάγχανον κλῆσιν καὶ οἱ οὐδενὸς λόγου ἄξιοι*

ξῖοι [*Sciendum autem, ut hic figurate dictum est, ignis* semen: *ita verbum σπερμολογεῖν de iis quoque figurate dictum, qui, cum nonnihil forte quod de scientia aliqua aut arte desumptum sit inaudierint, neque id ipsum tamen recte perceperint, immodeste eruditionem suam iactant. Id quod Eupolis ostendere dicitur, dum Protagoram Physicum perstringit hoc scommate: Qui quae in coelo sunt iactat, scelus; at quae humi sunt vorat. Est autem σπερμολόγος et σπερμονόμος proprie, ut aiunt, avicula quaedam quae semina depascit: unde Attici σπερμολόγους vocabant eos, qui fora eaque fere loca ubi res veneunt, pervagantur, quod hi soleant ea quae ex oneribus, ut vocant, decidunt colligere eaque re victum quaerere. Hinc eadem voce appellati fuere et qui nullius pretii sunt*]. Tatianus coniungit φληνάφους καὶ σπερμολόγους [*nugatores et spermologos*].

Ξένων δαιμονίων δοκεῖ καταγγελεὺς εἶναι, novorum Deorum videtur annuntiator esse] Non rarum id Athenis, publico scito extranea Numina admittere. Strabo de Atheniensibus: *Πολλὰ τῶν ξενικῶν ἱερῶν παρεδέξαντο* [*Multa extranea sacra admiserunt*]. Privatim id non licebat. Ideo Socrates accusatus, tanquam *ἕτερα καὶ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος* [*alios ac novos Deos introducens*], ut Laertius loquitur.

Ὅτι τὸν Ἰησοῦν καὶ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῖς εὐηγγελίζετο, quia iis Iesum et resurrectionem annuntiabat] Sub *resurrectione* intellige etiam omnem potestatem in coelo et in terra, et iudicandi mortuos et vivos, quam Iesu Paulus tribuebat. Vide infra 31.

19. *Ἐπιλαβόμενοί τε αὐτοῦ*] *Manu leniter prehensum.*

Ἐπὶ τὸν Ἄρειον πάγον ἤγαγον, ad Areopagum duxerunt] Non ad iudicium, sed quod ibi multi esse solerent homines eruditi, Senatores, Oratores et alii. Vide infra 34.

Δυνάμεθα γνῶναι, possumusne scire] Licetne nobis per te discere, quod sit tuum dogma, cuius sis in Philosophia sectae?

20. *Ξενίζοντα γάρ τινα, nova enim quaedam*] Non audita. Sic *ξενιζούσαις συμφοραῖς βασανίσαντα* [*qui novis cruciatibus torserat*] dixit Scriptor 2 Macc. 9; 6.

Ti

Τί ἂν θέλοι ταῦτα εἶναι, quidnam velint haec esse] Idem loquendi genus habuimus supra 2: 12.

21. *Καὶ οἱ ἐπιδημοῦντες ξένοι*] *Peregrini qui ibi ad tempus diversabantur;* facile et hi imbibebant civium vitia.

Εἰς οὐδὲν ἕτερον εὐκαίρουν, ad nihil aliud vacabant] *Vacabant.* Sic et Marc. 6: 31.

Ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον, nisi aut ad dicendum aut ad audiendum aliquid novi] Demosthenes Philippica IV: *Τοσοῦτον χρόνον σπουδάζετε, ὅσον ἂν κάθησθε ἀκούοντες ἢν προσαγγελθῇ τι νεώτερον* [*Eousque operam navatis, dum audiatis ecquid annuntietur novi*]. Idem in responso ad Epistolam Philippi: *Ἡμεῖς δὲ, εἰρήσεται γὰρ τ' ἀληθὲς, οὐδὲν ποιοῦντες ἐνθάδε καθήμεθα, μέλλοντες ἀεὶ, καὶ ψηφιζόμενοι, καὶ πυνθανόμενοι κατὰ τὴν ἀγορὰν εἴτι λέγεται νεώτερον* [*Nos interea, dicetur enim id quod res est, sedemus hic otiosi, cunctamur aeternum, decernimus, sciscitamur denique ecquid in foro novi*]. Vides illic dici *νεώτερον*, quomodo hic *καινότερον*, comparativum pro positivo. Sic et apud Platonem: *Τί καινότερον, ὦ Σώκρατες;* [*Quid novi, o Socrates?*]

22. *Κατὰ πάντα ὡς δεισιδαιμονεστέρους ὑμᾶς θεωρῶ, per omnia religiosiores vos video*]. *Δεισιδαίμων* vox est media. *Δεισιδαιμονία ἥψατο τῆς πόλεως*, Plutarchus, *religio civitatem invasit.* Laudare voluit Athenienses, quod pro copia cognitionis suae religiosi essent, ut ea insinuatione aditum sibi pararet ad eos docendos rectiora. Erat autem haec laus propria Atheniensium, religionis studio alios populos vincere. Iosephus adversus Appionem II: *Μιμεῖσθαι γὰρ οὐ προσῆκε τὴν Ἀπίωνος ἀπαιδευσίαν, ὃς οὔτε τὰς Ἀθηναίων τύχας οὔτε τὰς Λακεδαιμονίων ἐνενόησεν, ὧν τοὺς μὲν ἀνδρειοτάτους, τοὺς δὲ εὐσεβεστάτους τῶν Ἑλλήνων ἅπαντες λέγουσιν* [*Non enim convenit stultitiam nostri indocti Apionis imitari, qui neque casus Atheniensium neque Lacedaemoniorum animo suo concepit, quorum hos quidem fortissimos, illos religiosissimos Graecorum omnes affirmant*]. Sophocles Oedipode Coloneo:

Ὅθ' οὕνεκ' εἴτις γῆ θεοὺς ἐπίςαται
Τιμαῖς σεβίζειν, ἥτε τοῦδ' ὑπερφέρει.
[*Nam si qua novit terra venerari Deos*
Et honore colere, principem haec laudis tenet].

Ly-

curgus Orator adversus Leocratem: Εὖ γὰρ ἴϛε, ὦ Ἀθηναῖοι, ὅτι ᾧ πλεῖϛον διαφέρετε τῶν ἄλλων ἀνθρώπων τῷ πρός τε τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς ἔχειν [Scitis enim profecto Athenienses, vos, qua re maxime reliquos mortales antecellitis, erga Deos quidem pietate], etc. Pausanias I: Λέκται δέ μοι καὶ πρότερον, ὡς Ἀθηναίοις περισσότερόν τι τοῖς ἄλλοις εἰς τὰ θεῖά ἐϛι σπουδῆς [Iam enim et supra dixi, plus esse Atheniensibus circa divinum cultum quam aliis studii]. Philostratus IV: Ἐπειδὴ φιλοθύτας τοὺς Ἀθηναίους εἶδεν [Postquam Athenienses immolandis sacrificiis cognovit esse deditos].

23. Διερχόμενος γάρ] Transiens per urbem.

Τὰ σεβάσματα ὑμῶν, culturas vestras] Σεβάσματα, Philoni σεβασμοὶ, sunt ea per quae Dii coluntur, unde culturas hic non male vertit Latinus. Diximus de hoc vocabulo in alteram ad Thessalonicenses.

Ἀγνώϛῳ Θεῷ, Ignoto Deo] Lucianus, Νὴ τὸν ἄγνωϛον ἐν Ἀθήναις [Per eum, qui est Athenis, ignotum]. Et, τὸν ἐν Ἀθήναις ἄγνωϛον [Per ignotum, qui Athenis est, Deum]. Quare dubitari non debet quin fuerint inscriptiones quaedam in singulari, Θεῷ ἀγνώϛῳ, sicut Laertius originem huius rei narrans dicit ab Epimenide monitos Athenienses, ut sacra facerent τῷ προσήκοντι Θεῷ, id est, si Deo ad quem ea res pertineret, non addito nomine. Sic Romani, Si Deus, si Dea es, Macrob. III. 9. Cum Pausanias ait aras Athenis fuisse θεῶν ἀγνώϛων, hoc vult, multas fuisse aras tali inscriptione; Θεῷ ἀγνώϛῳ quanquam potuere et aliae esse pluraliter inscriptae, aliae singulariter.

Ὃν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, quem ergo ignorantes colitis] Nota εὐσεβεῖν active. Sic apud Plutarchum ex Poeta vetere:

Οὐδεὶς κάματος εὐσεβεῖν θεούς.
[Nullus est pietas labor.]

Simili constructione, sensu paulum inclinato, εὐσεβεῖν τὸν ἴδιον οἶκον [regere domum suam] dixit Paulus 1 Tim. 5: 4.

Τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν, hunc ego annuntio vobis] Lucanus:

— Et dedita sacris
Incerti Iudaea Dei.

Id

Id est, Θεοῦ ἀγνώςου [*ignoti Dei*]. Samaritani in Epistola ad Antiochum Epiphanem: Ἱδρυσάμενοι δὲ ἀνώνυμον ἐν τῷ Γαριζὶν λεγομένῳ ὄρει ἱερὸν [*Collocavimus autem nomine non insignitum in monte Garizitano templum*]. Dion Cassius Iudaeorum Deum vocat ἄῤῥητον καὶ ἀειδῆ [*ineffabilem et invisibilem*]. Iosepho Deus Iudaeorum ἀγέννητος [*ingenitus*], ἀΐδιος [*aeternus*], ἄχρονος [*temporis expers*], ἀναλλοίωτος [*immutabilis*], κατ' οὐσίαν ἄγνωςος [*quoad substantiam incognitus*]. Nullum habebat nomen cognitum Gentibus: quo vero a Iudaeis appellabatur, id vulgo pronuntiare non licebat. Deum esse qui mundum creasset aut non credebant Gentes, aut quis is esset ignorare se fatebantur. Ovidius:

Sic ubi dispositam, quisquis fuit ille Deorum
Congeriem secuit.

Vide quae iam sequentur, et quae supra 14: 15. Sicut illa, ita et haec oratio egregiam praescribit formam iis quibus negotium est idololatras ad rectam viam revocare.

24. *Οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ, non in manufactis templis habitat*] Vide supra 7: 48 et ibi dicta.

25. *Οὐδὲ ὑπὸ χειρῶν ἀνθρώπων θεραπεύεται προσδεόμενός τινος, neque manibus humanis colitur indigens aliquo*] Sensus est: Non ideo a piis colitur, quod eo cultu ipse opus habeat, sed quia id nostri est officii. Idem sensus in Ps. 50: 10—13. Euripides Hercule Furente:

Δεῖται γὰρ ὁ Θεός, εἴπερ ἐς' ὄντως Θεός
Οὐδενός· ἀοιδῶν οἵδε δύςηνοι λόγοι.
[*Deus aut eget nullius, aut non est Deus:*
Quare ista vatum misera sunt mendacia.]

Αὐτὸς διδοὺς πᾶσι ζωὴν καὶ πνοὴν καὶ τὰ πάντα, cum ipse det omnibus vitam et spiritum et omnia] Ζωὴν καὶ πνοὴν id est, πνοὴν ζωῆς [*spiritum vitae*], ut apparet ex Gen. 2: 7 et diximus ad Ioh. 3: 5. Deus *Pater* πνευμάτων [*spirituum*] Num. 16: 22, id est, omnibus animantibus causa vivendi; eximie vero hominum, ut qui et sui et aliarum rerum dominium ad instar Dei acceperint.

26. *Ἐποίησέ τε ἐξ ἑνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος, fecitque ex uno sanguine omne genus humanum*] Ex semine unius Adami, ut eo quoque modo nos omnes quodam naturali cog-

cognationis vinculo colligaret. Misna praeter hanc caussam adfert et alias, Ut ostenderet Deus totum mundum posse esse in uno homine: Ut sic rectius Deum esse unum intelligeretur: Ut maior esset admiratio in tanta formarum ac vocum diversitate.

Κατοικεῖν ἐπὶ πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, ut habitet in universa terrae facie] Ex Gen. 11: 8. Est autem πρόσωπον τῆς γῆς id quod vulgo dicimus *superficiem terrae*, cum Iurisconsulti id quod inaedificatur vocent *superficiem*, τὸ πρόσωπον vero γῆς, *solum*.

Ὁρίσας προτεταγμένους καιρούς, definiens statuta tempora] Magna quadam providentia curavit, ut ubi gens aliqua coepisset exundare, terrae ei novae patescerent, nemine prohibente.

Καὶ τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῶν, et fines habitationis eorum] Ὁροθεσίαι גבלת, Deut. 32: 9, ubi Graeci ὅρια [*fines*]. Ita sufficientes cuique fines attribuit, ut non necesse haberent alienos fines invadere; neque vero id permissae fuissent facere, nisi Deus populos quosdam ob gravia facinora punire voluisset.

27. *Ζητεῖν τὸν Κύριον, ut quaerant Dominum*] In Manuscripto τὸν Θεὸν [*Deum*], quia Κύριος in his libris plerunque est Iesus.

Εἰ ἄραγε ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὕροιεν, an forte palparent eum et invenirent] Iterum ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*], pro ψηλαφήσαντες εὕροιεν [*palpantes invenirent*]. Fecit haec omnia, ut occasionem illis daret *se inveniendi velut palpando*. Et per εἰ ἄραγε ψηλαφήσειαν, ostendit aliquam rei difficultatem: nam *palpare* aut caecorum est (vide Parietem palmatum Quintiliani), aut noctu incedentium.

Καίτοιγε οὐ μακρὰν ἀπὸ ἑνὸς ἑκάστου ἡμῶν ὑπάρχοντα, quamvis non longe sit ab unoquoque nostrûm] Nempe vi potentiae suae. Neque enim ad subtiles disputationes de praesentia essentiali Dei, de qua variae fuere et Philosophorum et Iudaeorum et Christianorum sententiae, Athenienses vocat Paulus, sed ad ea quae rebus sentiebantur. Porphyrius oraculum citat:

Πάντα Θεοῦ πλήρη· πάντη Θεός ἐστι Φανήθη.

[*Omnia plena Deo, namque est is ubique Phanethe*].

Io-

Iosephus ubi verba Salomonis de templo explicat: Σὺ γάρ, εἶπεν, οἶκον μὲν αἰώνιον ἔχεις, ὦ Δέσποτα, καὶ σαυτῷ εἰργάσω γεγονότα τὸν οὐρανὸν οἴδαμεν καὶ ἀέρα, καὶ γῆν καὶ θάλασσαν, δι' ὧν ἁπάντων, οὐδὲ τούτοις ἀρκούμενος κεχώρηκας [*Tu quidem, inquit, sempiternam domum habes, Domine, nec ignoramus; te tibi ipsi hanc universi molem condidisse; quae coelo, aere, terra et mari constat; quam totam imples nec tamen ab ea caperis*]. Apud eundem Iosephum Aristaeus: Τὸν γὰρ ἅπαντα κτισάμενον Θεὸν καὶ οὗτοι (Iudaei scilicet) καὶ ἡμεῖς (Graeci) σεβόμεθα, Ζῆνα καλοῦντες αὐτὸν, ἐτοίμως ἀπὸ τοῦ σύμπασιν ἐμφύειν τὸ ζῆν, τὴν ἐπίκλησιν αὐτοῦ νοήσαντες [*Conditorem enim huius universitatis eundem quem illi nos quoque colimus, Iovem nominantes, nimirum quod iuvet vitam omnium*]. Zenonis sententia apud Diogenem Laertium: Εἰς ἅπαν τοῦ κόσμου μέρος διήκειν τὸν νοῦν καθάπερ ἐφ' ἡμῶν [*Mentem per omnes mundi partes aeque atque in nobis ipsis commeare*]. Seneca Epistola XLI: *Prope est a te Deus: tecum est: intus est.* LXXIII: *Miraris hominem ad Deos ire? Deus ad homines venit: imo quod propius est, in homines venit.* LXXXIII: *Nihil Deo clusum est: interest animis nostris, et cogitationibus mediis intervenit.* Dion Chrysostomus: Ἅτε γὰρ οὐ μακρὰν οὐδ' ἔξω τοῦ Θεοῦ διῳκισμένοι, ἀλλ' ἐν αὐτῷ μέσῳ πεφυκότες ἐκείνῳ [*Quippe nec procul neque omnino extra Deum quasi domo ab eo disiuncti, sed in medio eo nati*]. Mox: Πανταχόθεν ἐμπιπλάμενον τῆς θείας φύσεως [*Undique divina natura repletum*]. Proclus ad Timaeum: Οὐδενὸς γὰρ ἀφέστηκε τὸ θεῖον, ἀλλὰ πᾶσιν ἐξ ἴσου πάρεστιν [*A nulla enim re abest Deus, sed omnibus ex aequo adest*]. Idem sensus apud scriptores Christianos. Minutius Felix: *Non solum in oculis Dei, sed et in sinu vivimus.* Idem: *Ubique non tantum nobis proximus, sed infusus est.* Clemens Strom. II de Deo: Ἐγγυτάτω βέβηκεν [*Proxime adiit*]. Arnobius I: *Non quod incedimus, quod spiramus et vivimus, ab eo ad nos venit?* Idem VII: *Deo longum nihil omnino est, cui punctum terra est, et sub nutu omnia constituta.* Salvianus II: *Docens insitam intus virtutes sacras nostram esse substantiam.* Si quis plura ve-

velit, consulat Arrianum Epicteteorum I. 14, Nazianzenum Oratione I, Ambrosium in Ps. 18.

28. Ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμεν, *in ipso enim vivimus et movemur et sumus*] Est Hebraismus. *In ipso*, id est, per ipsum, ipsius beneficio. *Per ipsum exsistimus:* ipse nobis *vitam* homini congruentem et *motus* tali vitae respondentes dedit.

Ὡς καί τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασι, *sicut et quidam vestrorum Poëtarum dixerunt*] Non mirum si Cilix Paulus Cilicem Aratum, vel in patriae communis honorem, legerat.

Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν, *ipsius enim et genus sumus*] Animo scilicet. Loci huius Aratei paraphrasin habes apud Festum Avienum, ubi haec inter alia:

Flos et flamma animae qui discurrente meatu
Mentis primigenae penetralia dia resolvens
Implevit largo venas operatus amore.

Quod de Iove dixerat Aratus, id vero Deo aptat Paulus, quia et sapientiores Graeci per Iovem Deum summum intelligebant. Sic Aristaeus apud Iosephum ait Deum Iudaeorum esse Deum universi, quem *Ζῆνα* vocant Graeci.

29. Γένος οὖν ὑπάρχοντες τοῦ Θεοῦ, *genus ergo cum simus Dei*] Accommodat se poeticae locutioni Paulus. Significat autem nos mente potissimum ad Deum accedere, ac propter hanc similitudinem filios eius dici. Vide quae diximus ad finem 3 Lucae. In Novo vero Testamento graviore de causa filii eius dicimur, quod bonitatem eius imitemur: rursum aliter per resurrectionem eius filii erimus, beatitudinis consortio.

Οὐκ ὀφείλομεν νομίζειν, χρυσῷ ἢ ἀργύρῳ ἢ λίθῳ, χαράγματι τέχνης καὶ ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου, τὸ θεῖον εἶναι ὅμοιον; *non debemus existimare, auro aut argento aut lapidi, sculpturae artis et cogitationis hominis, Deum esse similem*] Duo spectantur in simulacris: materia et opus. Materia etiam praestantissima, ut aurum, argentum, marmor, multo inferiora sunt homine. Opus non potest non ignobilius esse opifice. Multum ergo falluntur qui putant talia ad honorem Dei esse idonea, cum purissimus Dei honos sit in cultu abducto ab omnibus rebus sub sensum

cadentibus. Vide quae de ea re attulimus ad Deut. 4. *Λίθος* hic est *marmor*, ut Esai. 37: 19, Ier. 2: 27, 3: 9. De marmoreis simulacris vide Plinium. *Χάραγμα* est id *quod sculpitur:* nam *χαράσσειν*, *sculpere*, 2 Reg. 17: 11, in Graeco. Exprimere voluit Hebraeum תבנית. *Τέχνης*, qualia opera Praxitelis vel Polycleti; *τέχνης ἐμμελέτημα* [*artis inventionem*] Sap. 13: 10, *ἔργον χειροτεχνίτου* [*opus manuum artificis*] Deut. 27: 15. *Καὶ ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου*. Quaedam non ex arte ad aliquod exemplar ficta, sed facta pro libitu, quales illae personae sine corpore, de quibus dicto loco Arnobius. Quod hic *ἐνθύμησις* dicitur, id in Graeco Ezechielis *ἐνθύμημα* multis in locis, ubi in Hebraeo גלול [*idolum*]. *Τὸ θεῖον εἶναι ὅμοιον*. Nam multae gentes putabant tales in coelo esse Deos, quales simulacra exhibebant. Arnobius libro VI: *Simulacra haec omnia Superiorum sunt imagines Numinum: ergo et in coelo habitare dicendus est Deus talis, ad cuius formam et speciem simulacri huius similitudo directa est.*

30. *Τοὺς μὲν οὖν χρόνους τῆς ἀγνοίας*, *et tempora quidem ignorantiae*] Sic vocat tempora priora, comparata ad lucem Euangelii.

Ὑπεριδὼν ὁ Θεός] *Ὑπεριδεῖν* est *dissimulare quasi non videas*, התעלם, Deut. 22: 1, 3, 4. Dicitur Deus *dissimulasse idololatriam*, quia eam sectantibus non minabatur poenam gehennae, ut in Euangelio.

Τανῦν παραγγέλλει τοῖς ἀνθρώποις πᾶσι πανταχοῦ μετανοεῖν] *Districte omnibus denuntiat ut se corrigant.*

31. *Διότι ἔστησεν ἡμέραν*, *eo quod constituit diem*] *Apud se constituit:* homines vero certos fecit aliquam diem iudicii fore, etsi quando ea futura esset, etiam amicissimos celaverit.

Ἐν ἀνδρί] *Per eum hominem.*

Πίστιν παρασχὼν πᾶσιν, *fidem praebens omnibus*] Quia res erat vix credibilis, argumentum adfert eximium. Sic הודעתי אמונה [*ostendi fidem*], Os. 5: 9.

Ἀναστήσας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, *resuscitans eum e mortuis*] Deus *Iesum resuscitando e mortuis*, maximum quod potuit doctrinae eius testimonium praebuit. In ea autem doctrina et hoc erat, se fore iudicem humani generis, Matth. 25: 31 et seq., Ioh. 5: 25.

32.

32. *Οἱ μὲν ἐχλεύαζον, quidam quidem irridebant*] Non dubium quin Epicurei.

Οἱ δὲ εἶπον· Ἀκουσόμεθά σου πάλιν περὶ τούτου, quidam vero dixerunt: Audiemus te de hoc iterum] Nempe Stoici qui hominis mortui restitutionem non putabant impossibilem, ut ostendimus ad librum II de Veritate Religionis Christianae.

33. *Καὶ οὕτως ὁ Παῦλος ἐξῆλθεν ἐκ μέσου αὐτῶν, sic Paulus exivit de medio eorum*] Dilatus in alium diem.

34. *Τινὲς δὲ ἄνδρες κολληθέντες αὐτῷ, quidam verò viri adhaerentes ei*] Cum in propiorem se eius familiaritatem insinuassent. Sic *κολλᾶσθαι* sumitur supra 5: 13, 26, 10: 28.

Ἐν οἷς καὶ Διονύσιος, in quibus et Dionysius]. Non ille qui in Gallia martyrium passus est: id enim Decio Romanis imperante contigit, ut perspicuum fecit vir doctissimus Iacobus Sirmondus.

Ὁ Ἀρεοπαγίτης] Unus ex illo nobilissimo Senatu, qui et in republica multum habebat auctoritatis, et de caedibus et vulneribus iudicabat. Graeci vocant *σεμνότατον καὶ δικαιότατον δικαστήριον* [*gravissimum et iustissimum consilium*]. *Sanctissimum consilium* Valerius Maximus II. 6, qui et sapientiam eius praedicat VIII. 1. *Areum iudicium* dixit Tacitus Annalium II. Multum procul dubio profuit Euangelio viri tam gravis et publico testimonio probati conversio.

Ὀνόματι Δάμαρις, nomine Damaris] Dubito an legendum *Δάμαλις*, quod Atticum esse mulieris nomen didicimus ex Anthologia III. 12.

CAPUT XVIII.

Χωρισθεὶς ὁ Παῦλος] *Cum abiisset.* Respondet Hebraeo נוס, ut apparet Iud. 4: 11. Sic et commate sequente et supra Act. 1: 4.

Ἦλθεν εἰς Κόρινθον, venit Corinthum] *Graeciae* quondam *lumen*, ut eam Cicero vocat, excisam quidem a Mummio, sed cum tempore reflorescentem.

2. *Ὀνόματι Ἀκύλαν, nomine Aquilam*] Hebraeum nomen נשר Latini vertere *Aquilam*; scribitur et עקילס et עקילס. Quidam putant idem nomen fuisse nobili interpreti Chaldaeo, qui interposito נ, quod frequens Chaldaeis, dicitur אונקלוס.

Ποντικὸν τῷ γένει] *Ortum parentibus Ponticis.* Nam in Ponto multi Iudaei. Vide Petr. 2: 1.

Προσφάτως] *Recens*, מקרוב Ezech. 11: 3.

Πρίσκιλλαν] Hebraice קדשה [*priscam*].

Διὰ τὸ διατεταχέναι Κλαύδιον χωρίζεσθαι πάντας τοὺς Ἰουδαίους ἐκ τῆς Ῥώμης, eo quod iussisset Claudius omnes Iudaeos discedere Roma]. Meminit Suetonius, Iosephus non meminit: unde apparet non diu Romae observatum illud edictum, quod et ex fine huius libri colligere est.

3. *Καὶ εἰργάζετο, et operabatur*] Quem morem ab initio praedicationis Paulus sibi indixerat 1 Cor. 4: 12, 1 Thess. 2: 9, 2 Thess. 3: 8.

Ἦσαν γὰρ σκηνοποιοὶ τὴν τέχνην, erant autem scenofactoriae artis] *Tentoriorum opifices in usum militum.* Mos erat etiam doctissimis Iudaeorum opificium aliquod discere, unde, ubi res ferret, se sustentarent. Erant pelliones, sutores, *στεφανοπλόκοι* [*sertorum textores*], pistores, librarii: nimirum Hesiodeum illud cogitantes,

——*Ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος.*

[—— *Dedecus non est operari.*].

De Asinaeo et Asilaeo in Babylonia Iudaeis Iosephus XVIII. 12: *Αὐτοὺς ἡ μήτηρ προσέταξεν ἱστῶν μαθήσει, ἀπρεπῶς οὐκ ὄντος ἀπρεποῦς τοῖς ἐπιχωρίοις, ὥστε τοὺς ἄνδρας ταλασιουργεῖν παρ' αὐτοῖς* [*Eos mater ad textrini opificium discendum adhibuerat, quod non indecorum habetur illis gentibus, ubi et viri exercent lanificium*]. Sic Apostoli post resurrectionem Christi piscatores. Et Minutius de Christianis, *expertes artium nisi sessilium*, et de Octavio, *pistorum praecipuus.* Epiphanius Haeresi LXXX: *Πάντων τῶν τοῦ Θεοῦ δούλων τῶν εἰς δικαιοσύνην καμνόντων ταῖς ἰδίαις χερσὶν εἰς τὸ ἐπαρκεῖν καὶ τοῖς ἐνδεομένοις* [*Omnium Dei servorum manibus iuste operantium, ut habeant quo et egenorum sublevent necessitatem*]. Theodoretus Sermone VII: *Σκυτέας, καὶ ὑφάντας, καὶ χαλκοτύπους, καὶ τοὺς ἄλλους ὅσοι τὰς τέχνας μεταχειρίζονται* [*Cerdo-*

...ones, textores, aerarios fabros, aliosque artem mechanicam exercentes].

4. Διελέγετο ἐν τῇ συναγωγῇ κατὰ πᾶν σάββατον, ἔπειθέ τε Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας, et in Synagoga disputans novis sabbato convincebat Iudaeos et Graecos] Nam etiam Graeci sabbato disputare solebant, Suetonius Tiberio 32.

5. Ὡς δὲ κατῆλθον ἀπὸ τῆς Μακεδονίας ὅ τε Σίλας καὶ Τιμόθεος, cum venissent autem e Macedonia Silas et Timotheus] Quos Paulus sequi se iusserat, 17: 15. Significaverat autem illis Paulus per eos, qui se Athenas deduxerant, quo porro iter dirigeret.

Συνείχετο τῷ πνεύματι ὁ Παῦλος, constringebatur Spiritu Paulus] Plenus Divino Spiritu agitabatur. Sic συνεχόμενος οἴνῳ [captus a vino] Ier. 23: 9, עבר, id est, velut extra se positus, συνεχόμενος φόβῳ [coactus metu] Iob. 3: 24. Sic Plutarchus feminas superstitiosas συνέχεσθαι ait τῷ βαρβαρικῷ [Barbarorum more quasi abripi], in Solone. Rectius autem legi puto πνεύματι quam λόγῳ [verbo], quanquam λόγῳ habet ille Manuscriptus.

Διαμαρτυρόμενος τοῖς Ἰουδαίοις εἶναι τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν, demonstrans Iudaeis esse Christum Iesum] Sic habet et Manuscriptus. Est autem transpositio pro τὸν Ἰησοῦν εἶναι Χριστὸν [Iesum esse Christum]. Similis infra 28.

6. Ἐκτιναξάμενος τὰ ἱμάτια, excutiens vestimenta] Nempe ne quid pulveris adhaeresceret. Vide supra 13: 51.

Τὸ αἷμα ὑμῶν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ὑμῶν, sanguis vester super caput vestrum] Sic 2 Sam. 1: 16 in Graeco: Τὸ αἷμά σου ἐπὶ τὴν κεφαλήν σου [Sanguis tuus super caput tuum], id est, Luis poenam debitam homicidio. Proprie enim de homicidio dicitur, ut et Matth. 27: 25, improprie de peccatis aliis. Sensus est: Si quid vobis mali evenerit, scitote id vestra culpa evenisse.

Καθαρὸς ἐγώ, mundus ego] Steti in specula et clamavi. Respicitur locus Ezech. 33: 4, ubi in Graeco, Τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἔσται [Sanguis ipsius super caput eius erit]. Et 9, Σὺ τὴν ψυχὴν σαυτοῦ ἐξῄρησαι [Tu animam tuam liberasti].

Ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὰ ἔθνη πορεύσομαι, ex hoc ad Gentes vadam] Ut supra 13: 46.

7. *Τινὸς ὀνόματι Ἰούστου, cuiusdam nomine Iusti*] Titus legere et Syrus et Arabs. Quidam codices habent utrumque nomen, *Τίτου Ἰούστου*, Romano more.

Οὗ ἡ οἰκία ἦν συνομοροῦσα τῇ συναγωγῇ] *Cuius domus contigua erat Synagogae.*

8. *Κρίσπος δὲ, Crispus autem*] Hebraeum forte nomen fuit רע קץ [*excisor mali*].

Ὁ Ἀρχισυνάγωγος] ראש כנסת [*Princeps Synagogae*]. Vide quae ad Matth. 9: 18.

9. *Εἶπε δὲ ὁ Κύριος, dixit autem Dominus*] Per Angelum in Christi figura.

Δι' ὁράματος ἐν νυκτὶ, nocte per visionem] Ut supra 16: 9.

Μὴ φοβοῦ, ἀλλὰ λάλει, καὶ μὴ σιωπήσῃς, ne timeas, sed loquere, et ne taceas] Fac ut olim Esaias, 62: 1.

10. *Διότι ἐγώ εἰμι μετὰ σοῦ, quia ego sum tecum*] Id est, *sum tibi auxilio.* Vide quae dicta Matth. 28: 20. Respicitur id quod Deus dixerat Ier. 1: 19, *διότι μετὰ σοῦ ἐγώ εἰμι.*

Καὶ οὐδεὶς ἐπιθήσεταί σοι, et nullus imponet tibi] Supple *χεῖρας* [*manus*]. Sic Achilles apud Homerum Iliados A:

Οὔτις ἐμεῦ ζῶντος καὶ ἐπὶ χθονὶ δερκομένοιο
Σοὶ κοίλῃς παρὰ νηυσὶ βαρείας χεῖρας ἐποίσει.
[*Nemo, ego dum vivam, dumque in tellure videbo,*
Te duris manibus Danaûm de classe prehendet.]

Τοῦ κακῶσαί σε] *Ut tibi noceat.* Simile dicto loco Ier. 1: 18, 19.

Διότι λαός ἐστί μοι πολὺς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, quoniam populus est mihi multus in hac urbe] *Populus* hic dicuntur ii qui facile Christi populus fieri poterant, ut oves Ioh. 10: 16. Ut hic ex futuro, ita alibi ex praeterito dantur nomina, ut Matth. 21: 31. Respici videtur vaticinium Esaiae 54: 15.

11. *Ἐκάθισέ τε ἐνιαυτὸν καὶ μῆνας ἕξ, mansit autem annum et sex menses*] Id est, *moram fecit*: nam ita sumitur Hebraeum ישב, cui respondet *καθίζω* [*sedeo*], quod et alibi vertitur *διατρίβω, μένω, διαμένω, καταμένω, παραμένω, παύω, ἀναπαύω* [*dego, commoror, requiesco*]. Habes hic vocem *ἐνιαυτοῦ* qua et alibi Lucas utitur, 4: 19, et Iohannes et Paulus et Scriptor ad Hebraeos et Ia-

Iacobus. Exstat et saepissime in Graecis versionibus Veteris Testamenti. Utuntur et, praeter Poëtas, Plato, Xenophon et Aristophanes.

12. *Γαλλίωνος δὲ ἀνθυπατεύοντος τῆς Ἀχαΐας, Gallione autem Proconsule Achaiae*] Erat hic frater magni Senecae dictus cum iunior esset *Novatus*, sed adoptatus postea a Iunio Gallione. Statius de hoc nostro:

Et dulcem generasse Gallionem.

Hic est frater, quem honores consecutum dicit Seneca ad matrem his ipsis temporibus scribens. Achaia erat provincia proconsularis sub Augusto. Tiberius Macedoniae adiunxit et Caesarianam fecit. Sed Claudius has provincias *Senatui reddidit*, id est, rursus fecit proconsulares, teste Suetonio in vita Claudii 25 et Dione LX.

Κατεπέστησαν ὁμοθυμαδὸν, insurrexerunt uno animo] Id est, ἀντετάξαντο [*contradixerunt*], ut supra 6.

Ἐπὶ τὸ βῆμα] *Ad tribunal proconsulare*, ut gravis criminis reum.

13. *Παρὰ τὸν νόμον οὗτος ἀναπείθει τοὺς ἀνθρώπους σέβεσθαι τὸν Θεὸν, contra legem hic persuadet hominibus colere Deum*] Hoc volunt, Iudaeis concessum est a Romanis etiam in Graecia vivere secundum legem Mosis: hic vero neque vobis Romanis in religione se addit, neque legem Mosis sequitur, ut turbat Iudaeos. Haec accusatio inde obtentum sumebat, quod Apostoli, qui Iudaei erant, incircumcisos ad suum coetum admittebant. Ideo autem Proconsulem accedunt Iudaei, quia in Achaia animadversiones in populares suos non habebant, qualem habebant in Iudaea et vicinis regionibus.

14. *Εἰ μὲν οὖν ἦν ἀδίκημά τι, si iniqui quid esset*] Puta homicidium, vulneratio, furtum, quae veniunt sub nominibus עון, עול, עשק, פשע, quae omnia per ἀδίκημα reddi solent.

Ἢ ῥᾳδιούργημα πονηρὸν, aut facinus malum] Quale est falsimonium. Vide supra 13: 10.

Κατὰ λόγον ἂν ἠνεσχόμην ὑμῶν] *Merito vos ferrem.* Aequum esset ut vos paterer quantum velletis dicere: fuisset hoc mei officii. Usurpat sic ferme κατὰ λόγον Plato Epistola VII.

15. *Εἰ δὲ ζήτημά ἐστι περὶ λόγου, sin vero quaestiones*

 sunt

sunt de verbo] Id est, *de rebus quae disputationem recipiunt.* Sic λόγου vocem usurpant Demosthenes, Theophrastus et alii.

Καὶ ὀνομάτων, et nominibus] Puta an Iesus dicendus sit *Christus*.

Καὶ νόμου, et Lege] An lex vestra omnes incircumcisos damnet.

Ὄψεσθε αὐτοί] *Vos videritis.* Idem loquendi genus quod Matth. 27: 4.

Κριτὴς γὰρ ἐγὼ τούτων οὐ βούλομαι εἶναι, nam iudex ego harum rerum nolo esse] Bene responsum ut ab homine docto: quasi dicat, Romani quidem libertatem religionis Iudaeis etiam in Graecia concessere, sed si quae inter ipsos de religione oriuntur controversiae, aut eas componant inter se, aut disputent quantum libet. Romanorum Magistratuum non est eis se immiscere, non magis quam Stoicorum et Epicureorum inter se disceptationibus.

16. *Καὶ ἀπήλασεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ βήματος*] *Removit eos a limine iudicii*, tanquam nihil adferentes quod esset fori.

17. *Ἐπιλαβόμενοι, apprehendentes*] Haec vox media est. Hoc loco eam prehensionem quae cum vi fiat, significat.

Πάντες οἱ Ἕλληνες, omnes Graeci] Non est Ἕλληνες in illo Manuscripto; neque Latinus in suis legit. Puto esse additamentum alicuius interpretis, rei satis conveniens. Nam Corinthii homines qui tribunali adstabant, cum viderent Iudaeos ideo a tribunali cum contemptu abigi, quod suae Legis quaestiunculis obstrepuissent Proconsuli aliis rebus occupato, ipsi quoque velut Proconsuli gratum facturi, verbera ingessere Iudaeis, quo abirent celerius. Ita mos erat provincialium, praesertim Graecorum, actus suos aptare ad ea quae placerent Potentibus. Cicero, in epistola ad fratrem, *Graecos* ait *diuturna servitute ad nimiam assentationem eruditos.*

Σωσθένην τὸν ἀρχισυνάγωγον, Sosthenem Principem Synagogae] Nempe Synagogae alterius ab ea cui praeerat Crispus: nam in magnis urbibus plures erant Synagogae, et singulis sui Archisynagogi. Eadem de causa olim Romae, Antiochiae et aliis magnis in urbibus, excepta Alexan-

xandria, ubi morem alium semper obtinuisse ait Epiphanius, plures fuere Episcopi pro diversis urbium regionibus conventibusque Christianorum. Id in posterum statuit Synodus Nicena. Sostheni nomen Hebraeum videtur fuisse שוש, unde et feminae nomen *Susanna*.

18. *Ἀποταξάμενος*] *Valedicto.* Habes hanc vocem Marc. 6: 46, Luc. 9: 61, 2 Cor. 2: 13.

Καὶ σὺν αὐτῷ Πρίσκιλλα καὶ Ἀκύλας, κειράμενος τὴν κεφαλὴν ἐν Κεγχρειαῖς· εἶχε γὰρ εὐχήν, et cum eo Priscilla et Aquila, qui Cenchreis sibi totonderat caput: habebat enim votum] Ideo Priscillam prius nominavit, quia de Aquila aliquid addendum habebat: nempe *eum antequam iter aggrederetur voto se solvisse Cenchreas, raso capite.* Votum intellige Nazareatus ex Lege Num. 6: 18. Cum in deserto esset populus, capillus radi debebat apud Praetorium, et post terram possessam Hierosolymis, accedente victima: sed haec praecepta ut alia de sacrificiis, eos non obligabant qui extra Iudaeam agebant. *Εὐχὴ* per excellentiam dicitur *votum Nazoreatus*, *εὐχὴ μεγάλη* [*votum magnum*] Philoni, ut diximus ad Matth. 2: 23. *Cenchreae* portus est Corinthiorum, ut *Piraeeus* Atheniensium. Est autem is portus ad sinum Saronicum. Apparet ibi Ecclesiam fuisse Christianorum Rom. 16: 1. *Cenchris* pro *Cenchreis* contracte dixit Ovidius Tristium 1: 10.

19. *Κἀκείνους κατέλιπεν αὐτοῦ, et illos reliquit ibi*] Syrus recte, ni fallor, haec verba traiecit post illa *ἀνακάμψω πρὸς ὑμᾶς* [*revertar ad vos*].

20. *Ἐπερωτώντων δὲ αὐτῶν, rogantibus autem eis*] Aquila et Priscilla.

21. *Ἑορτὴν τὴν ἐρχομένην, diem festum qui instat*] Ubi *ἑορτὴ* simpliciter dicitur, intelligitur Pascha.

Ποιῆσαι, agere] Loquendi genus quale supra 15: 33 et infra 23.

Εἰς Ἱεροσόλυμα, Hierosolymis] *Εἰς* pro *ἐν Ἱεροσολύμοις*.

Πάλιν δὲ ἀνακάμψω, iterum revertar] *Πάλιν* abundat ut apud Platonem Timaeo, *πάλιν ἐπανελθεῖν* [*iterum rediisse*].

Τοῦ Θεοῦ θέλοντος] Egregia cautio Christianorum, nihil futuri promittere nisi expresse addito, *Si Deus velit*, ut ita significarent omnibus rebus, sed piorum maxime,

intervenire Dei providentiam. Sic et Paulus 1 Cor. 4: Et de eo omnes Christianos admonet Iacobus 4: 15.

Καὶ ἀνήχθη ἀπὸ τῆς Ἐφέσου, et profectus est Ep] *Ἀνήχθη* hoc quidem loco est *navigavit*, quomodo cat Syrus. Sic et Luc. 8: 22.

22. *Καὶ κατελθὼν εἰς Καισάρειαν, et descendens Caesaream*] Nempe e navi. Est enim Caesarea maritima Sic et infra 27: 5 sumitur *κατήλθομεν*.

Ἀναβὰς, adscendit] Nempe Hierosolyma: quod per intelligitur quoties de itinere per Iudaeam He loquuntur. Ioh. 7: 8, 10, 12: 20.

Καὶ ἀσπασάμενος τὴν Ἐκκλησίαν, et salutavit Ecclesiam] Apostolos et fideles qui erant Hierosolymis.

Κατέβη εἰς Ἀντιόχειαν, et descendit Antiochiam] Syr ad Orontem.

23. *Τὴν Γαλατικὴν χώραν, Galaticam regionem*] aliquos iam discipulos fecerat Paulus, 16: 6.

Καὶ Φρυγίαν, et Phrygiam] Supra 16: 6 et 11.

Ἐπιστηρίζων πάντας τοὺς μαθητὰς, confirmans omnes discipulos] Supra 14: 21, 15: 32, 41. Etiam bene sata interdum irrigari utile est.

24. *Ἀπολλὼς ὀνόματι, Apollos nomine*] Idem nom *Apella* apud Horatium: *Ἀπελλῆς*, Rom. 16: 10, et qui hic est *Ἀπολλὼς*, Hebraice אפלא.

Ἀλεξανδρεὺς τῷ γένει, Alexandrinus genere] Cuius parentes aut maiores Alexandriae habitaverant. Idem loquendi genus quod supra habuimus 4: 36.

Δυνατὸς ἐν ταῖς γραφαῖς, potens in Scriptura] Par loquendi genus supra 7: 22. גבור.

25. *Οὗτος ἦν κατηχημένος τὴν ὁδὸν Κυρίου, qui erat edoctus viam Domini*] Prima elementa Christianismi acceperat. Vide Luc. 1: 4 et quae diximus ad Matth. 28: 19, 20. Adde Gal. 6: 6.

Ζέων τῷ πνεύματι, fervens spiritu] Idem loquendi genus Rom. 12: 11.

Καὶ ἐδίδασκεν ἀκριβῶς τὰ περὶ Κυρίου, et docebat diligenter ea quae sunt Domini] Nempe pro modo cognitionis quem acceperat: *ἀκριβῶς optima fide*.

Ἐπιστάμενος μόνον τὸ βάπτισμα Ἰωάννου, sciens tantum baptisma Iohannis] *Ἐπιστάμενος*, id est, *expertus*, quomo-

o ab Hebraeis sumitur דור Esai. 53: 8. Christiano
e non fuerat baptizatus, ideoque nec Spiritus Sancti
a acceperat.

5. *Ἤρξατο παῤῥησιάζεσθαι ἐν τῇ συναγωγῇ*] *Liberius*
m ante etiam in publicis conventibus loquebatur.
αὶ ἀκριβέςερον αὐτῷ ἐξέθεντο τὴν τοῦ Θεοῦ ὁδὸν, et di-
ntius exposuerunt ei viam Dei] Maxime de salute in-
umcisorum.

7. *Εἰς τὴν 'Αχαΐαν, in Achaiam*] Corinthum.
ροτρεψάμενοι οἱ ἀδελφοὶ, exhortati fratres] Ultro hor-
es ad implendum tam forte propositum.
ιὰ τῆς χάριτος, per gratiam] Refert Syrus ad *συνεβά-*
[contulit]; et recte. Multum profuit Ecclesiae per
a quae post baptismum in nomen Christi sibi colla-
acceperat, praeveniente Dei gratia Apostolicas ma-

8. *Εὐτόνως γάρ*] Hanc vocem Lucas usurpat et in
ngelio 23: 10. Exstat et in Graeco Ios. 6: 8. Recte
teris *acriter.* Hesychius exponit per *ἰσχυρῶς* [*valide*].
ιακατηλέγχετο, convincebat] הוכיח quod vertitur per
χειν, διελέγχεσθαι, ἐξελέγχειν [*arguere, convincere*].
Ἐπιδεικνὺς διὰ τῶν γραφῶν, ostendens per Scripturas]
δεικνὺς hic quod supra *παρατιθέμενος* [*ob oculos po-*
s], 17: 3.

CAPUT XIX.

ὸν 'Απολλώ] Accusativus antiquus quartae apud Grae-
declinationis. Sic Theocritus, *ἢ 'Αθω ἢ 'Ροδόπην.*
Virgilius ex eo,

Aut Atho aut Rhodopen:

ivius, *montem Atho.*
ὰ ἀνωτερικὰ μέρη, superioribus partibus] Septentrio-
ora, Pontum et Bithyniam.
Εἰ Πνεῦμα ἅγιον ἐλάβετε πιςεύσαντες, an Spiritum
ctum accepistis credentes] *Spiritus Sanctus* hic et in
entibus, ita ut Ioh. 7: 34, sunt dona ista Ecclesiae
istianae reservata: quae Paulus haud dubium quin
ibus vocibus descripserit.

'Αλλ'

Ἀλλ' οὐδὲ εἰ Πνεῦμα ἅγιόν ἐστιν, ἠκούσαμεν] *Non audivimus dari nunc talia dona.*

3. Εἰς τί οὖν ἐβαπτίσθητε] Εἰς τί pro ἐν τίνι. *Quomodo baptizati estis?*

Οἱ δὲ εἶπον, εἰς τὸ Ἰωάννου βάπτισμα, *qui dixerunt, in Iohannis baptisma*] Id est, ἐν τῷ Ἰωάννου βαπτίσματι, *baptismate Iohannis.*

4. Ἰωάννης μὲν ἐβάπτισε βάπτισμα μετανοίας, *Iohannes quidem baptizavit baptismo poenitentiae*] Non cohaeret hoc μὲν cum eo quod sequitur ἀκούσαντες δέ, ut multi putarunt: sed positum est κατ' ἀποσιώπησιν [*per subticentiam*] ut supra 3: 21. Sic contra apud Terentium Donatus notat, *sed tamen* poni, ubi *quidem* non praecessit. Sensus est: Baptizavit ille quidem in poenitentiam, id est, hortatus est eos quos baptizavit, ut se emendarent, et sic mala imminentia evaderent, sed non in promissionem Spiritus Sancti: quae distinctio inter utrumque baptisma innuitur et Matth. 3: 11, hoc libro 1: 5. Scriptor Responsionum ad Orthodoxos: Τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννου προοίμιον ἦν τοῦ εὐαγγελίου τῆς χάριτος [*Baptisma Iohannis prooemium erat Euangelii gratiae*].

Τῷ λαῷ λέγων, εἰς τὸν ἐρχόμενον μετ' αὐτὸν ἵνα πιστεύσωσι, *dicens populo, in eum qui venturus esset post ipsum ut crederent*] Ut plena praecepta regni coelestis acciperent ab eo qui post ipsum populo Israelitico appariturus esset. Hac enim nota Iohannes Baptista Christum depinxerat, Matth. 3: 11, ubi dicta vide. Perfectius dogma perfectiorem exigebat baptismum. Vide Graecos Patres hoc loco, et Tertullianum de baptismo, ubi *baptismum Iohannis* ait *nihil coeleste praestitisse, sed coelestibus praeministrasse*, et addit: *Adeo postea in Actis Apostolorum invenimus, quoniam qui Iohannis baptismum habebant, non accepissent Spiritum Sanctum, quem ne auditu quidem noverant. Ergo non erat coeleste, quod coelestia non exhibebat.*

5. Ἀκούσαντες δέ, *his auditis*] Nempe illi ad quos Paulus loquebatur: sunt enim haec Lucae verba. Sic acceperunt Latinus, Syrus, Arabs, et Veteres omnes ad Marnixium.

Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, *in nomen Domini Iesu*

est, *In nomen Patris et Filii et Spiritus Sancti.* Vide quae diximus ad Matth. 28: 19.

6. *Καὶ ἐπιθέντος αὐτοῖς τοῦ Παύλου τὰς χεῖρας, ἦλθε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπ' αὐτοὺς, et cum manus illis imposuisset Paulus, venit Spiritus Sanctus super eos*] Baptizati erant ab alio Christiano: sed Deus ad commendandum munus Apostolicum, non ante eis Spiritus sui dona communicare voluit, quam Apostolica manus eos tetigisset. Hoc plerumque ita factum est. Deus tamen illi legi non adstrictus, sicut Apollo illa dona ante impositionem apostolicarum manuum contulerat, ita Cornelio ante ipsum baptisma.

Ἐλάλουν τε γλώσσαις καὶ προεφήτευον, et loquebantur linguis et prophetabant] Non vulgaria dona, sed et compara et maxima accepere, utiles futuri ad fundandas per Asiam Ecclesias. Vide Esai. 54: 13, 14, 62: 1.

8. *Καὶ πείθων τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, et persuadens de regno Dei*] Vide supra 18: 4, ubi idem verbum πείθειν, sed cum accusativo personae. Significatur multos tractos in assensum, etsi non omnes, ut ostendunt sequentia.

9. *Ὡς δέ τινες, cum autem quidam*] Iudaeorum.

Κακολογοῦντες τὴν ὁδὸν, maledicentes viam] Dogma Christi 18: 25, 26, infra 23, 22: 4, 24: 23.

Ἀποστὰς ἀπ' αὐτῶν, ἀφώρισε τοὺς μαθητὰς, discedens ab iis segregavit discipulos] Et ipse e Synagoga exiit et eos qui crediderant abduxit, eo quod in Synagoga tuti non erant futuri.

Ἐν τῇ σχολῇ Τυράννου τινὸς, in schola Tyranni cuiusdam] Sophistae sive Declamatoris, cui nomen Tyranno. Ita Suidas. Fuit hoc nomen et cuidam satelliti Herodis, ut videre est apud Iosephum XVI, 16.

10. *Πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν Ἀσίαν, omnes qui habitabant in Asia*] Qui sacrorum causa Ephesum venire solebant. Erat enim templum illud commune Asiae, unde et nomen Ἀσιαρχῶν [*Asiarcharum*]. Iudaei quoque ex aliis Asiae urbibus saepe eo veniebant mercatus causa aut iudiciorum.

11. *Δυνάμεις τε οὐ τὰς τυχούσας, virtutesque non parvas*] Locutio bene Graeca. Dionysius Longinus de Mose,

οὐχ

οὐχ ὁ τυχὼν ἀνὴρ [*non vulgaris homo*]. Illud autem δυνάμεις est גבורות [*miracula*] ut supra 2: 22.

12. *Σουδάρια, sudaria*] De hac voce diximus Luc. 19: 20, Ioh. 11: 44.

Σιμικίνθια] Est apud Martialem Lemma, *semicinctium*, cum hoc disticho,

Det tunicam dives: ego te praecingere possum:
Essem si locuples, munus utrumque darem.

In Glossis, *semicinctum*, ἡμιζώνιον. Alibi, *semicinctum*, ὑπόζωμα. Suidas, σιμικίνθιον, φακιόλια, ζω... Illud φακιόλια vult dicere *fasciolas*. Est vox a... θίου et in Catechesi Cyrilli, et in Niceta Paphlagone.

Καὶ ἀπὸ τῶν περιερχομένων Ἰουδαίων ἐξορκιστῶν, a circumeuntibus Iudaeis exorcistis] De quibus vide quae attulimus ad Matth. 12: 27. *Περιερχομένους* autem vo... quod non uno in loco subsisterent, sed huc illuc cursitarent quaestui aucupando, quales apud Graecos ἀγύρται, apud Latinos *circulatores*.

Ὁρκίζομεν ὑμᾶς τὸν Ἰησοῦν, ὃν ὁ Παῦλος κηρύσσει, adiuramus vos per Iesum quem Paulus praedicat] Simile vide Marc. 9: 38, Luc. 9: 49.

14. *Υἱοὶ Σκευᾶ, filii Scevae*] שבעא, ut hic Syrus, i. *iureiurando* dictum nomen.

Ἰουδαίου ἀρχιερέως, Iudaei principis Sacerdotum] Filii principis familiae alicuius sacerdotalis: nam et tales dici ἀρχιερέας ostendimus Matth. 2: 4.

15. *Ἀποκριθὲν δὲ τὸ πνεῦμα τὸ πονηρὸν εἶπε· Τὸν Ἰησοῦν γινώσκω, καὶ τὸν Παῦλον ἐπίσταμαι, respondens autem Spiritus nequam dixit eis, Iesum novi, et Paulum scio*] Deo cogente. Tertullianus in Apologetico: *Credite illis cum verum de se loquantur, qui mentientibus creditis. Nemo ad suum dedecus mentitur, quin potius ad honorem.* Vide si placet totum locum.

Ὑμεῖς δὲ τίνες ἐστέ, vos autem qui estis] Quasi diceret: *Vos certe nihil ad illos pertinetis.*

16. *Καὶ κατακυριεύσας αὐτῶν, et superans eos*] *Ἀμφοτέρων* [*ambos*] pro *αὐτῶν* habet et ille Manuscriptus. Ergo de septem Scevae filiis duo ibi adfuere. Mire autem transit oratio ab homine ad ipsum Spiritum, quia quod ille

homo agebat, id agebat non sua sed Spiritus impuri
Vide Matth. 8: 28.

Καὶ ἐπέπεσε φόβος ἐπὶ πάντας αὐτοὺς, et cecidit ti- super omnes illos] Ut supra 5: 11.

καὶ ἐμεγαλύνετο τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, et celebra- r nomen Domini Iesu] Solet de Deo dici, *Μεγαλυν- τὸ ὄνομά σου* [*Celebretur nomen tuum*]: ut 2 Sam. 7: 26.

. *Ἤρχοντο ἐξομολογούμενοι, veniebant confitentes*] Ve- nt ad Apostolos, confitentes quam male vitam hacte- traduxissent, commemoratis etiam criminibus gravio- s, ut illi qui ad Iohannem Baptistam venerant, Matth. , ubi dicta vide. Graeci hoc loco: *Δεῖ πάντα πιςὸν ιν τὰς ἑαυτοῦ ἁμαρτίας, καὶ ἀποτάττεσθαι, διὰ τοῦ ἑαυ- διελέγχειν, τοῦ ἔτι μὴ ποιεῖν τὰ αὐτά· κατὰ τὸ εἰρημέ- , Λέγε σὺ τὰς ἁμαρτίας σου πρῶτος, ἵνα δικαιωθῇς· καὶ Δίκαιος ἑαυτοῦ κατήγορος ἐν πρωτολογίᾳ* [*Unumquemque lium sua ipsum peccata proferre oportet, seque ita uere ut simul et peccato valedicat ne quid istiusmodi o committat, iuxta dictum, Dic tu peccata tua prior , quo iustificere. Et item hoc, Iustus ipse sui pri- ante alios accusator*].

. *Ἱκανοὶ δὲ τῶν τὰ περίεργα πραξάντων, multi autem eis qui fuerant curiosa sectati*] *Περίεργα* quae sint lliges ex Irenaeo I. 2 de Simonianis: *Amatoria quo- , et agogima, et qui dicuntur paredri, et oniropom- et quaecunque sunt alia perierga* (male scribitur rga) *apud eos studiose exercentur.* Haec Philosophi abant *περίεργα* et *γοητείας* et *τερατουργίας* [*artes prae- iosas et prodigiosas*], ut Porphyrius II de Abstinendo animatis, ubi et *φίλτρα* et *ἐρωτικὰ* [*pocula* et *venena itoria*] ponit in hac classe. *Γοητικὰς βίβλους* [*libros icos*] habent hic Patres Graeci. Christiani vero *Dia- ca* haec vocarunt. Sed Lucas recepta Ephesi voce contentus est. Ephesus ante alias civitates his pravis liis dedita. Magorum qui erant Ephesi meminit Plu- hus Alexandro. Menander *παιδίῳ* [*Puero*]:

Ἐφέσια τοῖς γαμοῦσιν οὗτος περιπατεῖ
Λέγων ἀλεξιφάρμακα.
[*Cantus Ephesios nuptias facientibus*
Hic averruncos cantat.]

Quod

Quod interpretare ex Apuleio in Herbario: *Si quis ... votus defixusque fuerit in eius nuptiis eum sic ...* Anaxilaus apud Athenaeum: *Καὶ πρὸς τούτοις ἐν ... ρίοις ῥαπτοῖσι φορῶν Ἐφεσήϊα γράμματα καλά* [*Literas ... terea Ephesias, scitas sane, in consutis pellibus ... tans*]. Plutarchus Symposiacon VII: *Οἱ μάγοι τοὺς ... μονιζομένους κελεύουσι τὰ Ἐφέσια γράμματα πρὸς αὐτοὺς ... ταλέγειν καὶ ὀνομάζειν* [*Magi eos qui a Daemone ... antur Ephesias literas secum ipsis ordine recitare ... nuntiare iubent*]. Clemens Alexandrinus Strom. I: *Τι... δὲ μυθικώτερον τῶν Ἰδαίων καλουμένων δακτύλων, ... τινας πρώτους γενέσθαι λέγουσιν, εἰς οὓς ἥτε τῶν Ἐφ... λεγομένων γραμμάτων καὶ ἡ κατὰ μουσικὴν εὕρεσις ... ἀναφέρεται* [*Quidam autem fabulosius, ex iis qui Id... appellantur dactyli, sapientes quosdam primos ... esse dicunt, ad quos et Ephesiarum, quae dicuntur, ... terarum, et eorum quae sunt in Musica numerorum, ... fertur inventio*]. Et Strom. V: *Ἀνδροκύδης γ' οὖν ὁ Πυ... θαγορικὸς τὰ Ἐφέσια καλούμενα γράμματα, ἐν πολλοῖς ... λυθρύλλητα ὄντα, συμβόλων ἔχειν φησὶ τάξιν· σημαίνει... Ἄσκιον μὲν τὸ σκότος, μὴ γὰρ ἔχειν τοῦτο σκίαν· φῶς δὲ ... τάσκιον, ἐπεὶ καταυγάζει τὴν σκίαν. Λὶξ τέ ἐστιν ἡ γῆ ... ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν· καὶ Τετρὰς ὁ ἐνιαυτὸς, διὰ τὰς ... Δαμναμενεὺς δὲ ὁ ἥλιος ὁ δαμάζων· τὰ Αἴσιά τε ἡ ἀλη... φωνή* [*Androcydes certe Pythagoricus literas, quae ... cantur Ephesiae, vulgo autem valde sunt celebres, ... locum tenere symbolorum; significare autem ἄσκιον ... dem tenebras, eas enim non habere umbram: κατ... autem lucem, quoniam illustrat umbram: λὶξ autem pri... ca appellatione est terra: et τετρὰς, hoc est quatern... annus, propter horas: δαμναμενεὺς autem sol qui dom... et αἴσια, vox vera*]. Meminere et Eustathius ad Odys... seae Φ, qui etiam pedibus et zonae et coronae ipsius Dianae Ephesiae inscriptas ait fuisse litteras Eph... *ἀσαφῶς καὶ αἰνιγματωδῶς* [*obscure et aenigmatice*], et He... sychius et Suidas.

Συνενέγκαντες τὰς βίβλους κατέκαιον ἐνώπιον πάντων ... collatos libros combusserunt coram omnibus] Non sat... est poenitentiam animo concipere, factis quoque ostendend... est, Matth. 3: 8.

Καὶ εὗρον ἀργυρίου μυριάδας πέντε, et invenerunt pecu-
nn denariorum quinquaginta millium] Puto Lucam hoc
tium non ad Romanum, aut Graecum, aut Asiaticum,
ad Iudaicum redegisse, et ἀργυρίου respondere He-
eo כסף quod pro siclo argenteo ponitur. Atque ita
titur Num. 7: 85, Deut. 22: 19, 2 Reg. 15: 20, Esai.
23, Ier. 32: 9. Usserunt isti fideles libros illos, non
diderunt, ut pretium ad Apostolos afferrent: fuisset
m id velut pretium scorti, quod offerri non debet.
ut. 23: 18.

21. Ἔθετο ὁ Παῦλος ἐν τῷ πνεύματι, proposuit sibi
ulus] Bene notant eruditi esse locutionem Hebraicam
על שם quod Graeci vertunt ἔθετο ἐν τῇ καρδίᾳ [propo-
t in corde]. Non mirum autem πνεῦμα cum articulo
ai pro animo. Vide 1 Cor. 2: 11, 5: 5, 6: 20, Eph.
23, Hebr. 4: 12.

Δεῖ με καὶ Ῥώμην ἰδεῖν, oportet me et Romam videre]
aerebat eas urbes Paulus, ubi maximam sperabat mes-
n.

22. Καὶ Ἔραστον] Non eum cuius mentio Rom. 16: 23,
l alterum cuius mentio 2 Tim. 4: 20. Forte Hebraeus
erit cui nomen Davidi.

Ἐπέσχε χρόνον εἰς τὴν Ἀσίαν, remansit ad tempus in
ia] Pro ἐν τῇ Ἀσίᾳ, quae mutatio frequens Hellenistis.

23. Τάραχος οὐκ ὀλίγος] Non levis tumultus. Τάραχος
ταραχή et θόρυβος poni solent pro Hebraeo מהומה.

Περὶ τῆς ὁδοῦ, de via] Occasione Euangelii.

24. Ἀργυροκόπος] Haec vox in Glossario recte verti-
faber argentarius.

Ποιῶν ναοὺς ἀργυροῦς Ἀρτέμιδος, faciens aedes argen-
s Dianae] Id est, exiguas aediculas argenteas, et in
simulacrum Dianae ad effigiem veri templi et simula-
. Talis aediculae Veneris Cnidiae meminit Plinius
XVI. 5. Ναΐδια vocat Polybius, Dion νεὼς μικροὺς
rum fabros ναοποιοὺς vocat Aristotelis interpres, ut
ervavit Salmasius ad Solinum.

Παρείχετο τοῖς τεχνίταις ἐργασίαν οὐκ ὀλίγην, afferebat
ris non modicum quaestum] Τεχνίτας hic vocat operas
metrii quibus ille dabat quod agerent. Filios artis
e dixit Syrus.

25. *Τοὺς περὶ τὰ τοιαῦτα ἐργάτας, eos qui huiusmodi erant opifices*] Alios sibi similes et quaestus eiusdem.

Ὅτι ἐκ ταύτης τῆς ἐργασίας ἡ εὐπορία ἡμῶν ἐςὶ] *Ex h... opificio quaestus est nobis:* hinc ditamur. Nolebat il... sum videri quod ipsi proderat.

26. *Λέγων ὅτι οὐκ εἰσὶ θεοὶ οἱ διὰ χειρῶν γινόμενοι, d... cens non esse Deos qui manibus fiant*] Negabat ... esse vim Divinam in simulacris. Dicebat congru... Ps. 115: 4 et sequentibus, et Ier. 10: 3 et sequentib...

27. *Οὐ μόνον δὲ τοῦτο κινδυνεύει ἡμῖν τὸ μέρος εἰς ἀ... λεγμὸν ἐλθεῖν*] Omnino legendum est *ἡμῶν* quomodo... Syrum et Arabem arbitror legisse. Sensus est: *Peri... lum est non modo ne id quod nos contingit* (id est, ... nostra) *in contemptum veniat: τὸ ἡμῶν μέρος, id ... nos tangit;* nota locutio. *Ἀπελεγμὸς* autem, idem ... *ἐλεγμὸς* [*reprehensio*], per *μετωνυμίαν* [*transnominatio...*] *contemptum* significat: ideoque *ὀνειδισμὸς* [*probrum*] ... *ἐλεγμὸς* se mutuo interpretantur Esai. 37: 3.

Ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς μεγάλης θεᾶς Ἀρτέμιδος ἱερὸν εἰς ... λογισθῆναι, sed et magnae Deae Dianae templum in vi... lum reputetur] Quasi dicat parum est de nostro quae... tota religio hic periclitatur. Templum Dianae fuisse E... phesi ante Liberi Patris et Amazonum tempora, dice... nos Ephesii apud Tacitum Annalium III. Maius fact... communiter ab Asiae civitatibus Livius auctor est libro ... Ideo Martialis:

Nec Triviae templo molles laudentur Iones.

Aristophanes:

Ἡ τ' Ἐφέσου μάκαιρα πάγχρυσον ἔχεις οἶκον, ἐν ᾧ
Κόραι σε Λυδῶν μεγάλως σέβουσιν.

[*Quaeque Ephesi beata habes ex solido tecta dom...*
Obryzo; ubi Lydae nurus te honorant.]

Magna Diana hic dicitur illa Ephesia, ut Pausaniae ... τοθρονία.

Τὴν μεγαλειότητα αὐτῆς] Bene Latinus *Maiestatem.* Glo... sarium *μεγαλειότης, Maiestas.* Posses et *Numen* ve... tere.

Ἣν ὅλη ἡ Ἀσία καὶ οἰκουμένη σέβεται, quam tota Asi... et orbis colit] Non falso hoc dicit. Nam et inter pauco... Deos qui a Romanis testatoribus heredes institui potu... rant,

, erat haec Diana Ephesia, ut nos docet Ulpianus itutionum Tit. XXII.

. Ἔκραζον λέγοντες· Μεγάλη ἡ Ἄρτεμις Ἐφεσίων, *exclamaverunt dicentes, Magna Diana Ephesiorum*] Quasi ominantes id quod Paulus efficere conabatur.

. Καὶ ἐπλήσθη ἡ πόλις ὅλη συγχύσεως, *et impleta est as tota confusione*] Idem quod supra τάραχος: nam sicut τάραχος vertitur, ita et σύγχυσις. Et mox di- ἐκκλησία συγκεχυμένη [*coetus confusus*].

ρμησάν τε ὁμοθυμαδὸν εἰς τὸ θέατρον, *et ruerunt uno o in theatrum*] Quo concurrere populus solebat. Dios Siculus libro XVI: Ὁ δὲ δῆμος ἅπας ἅμ' ἡμέρᾳ συνιεν εἰς τὸ θέατρον [*Universus vero populus orto stadiluculo concurrebat ad theatrum*]. Plutarchus Arato: βαινεν εἰς τὸ θέατρον ἀπὸ τῆς ἄκρας, πλήθους ἀπειἐπιῤῥέοντος, ἐπιθυμίᾳ τῆς ὄψεως αὐτοῦ καὶ τῶν λόγων *cendebat ex arce in theatrum, confluente eodem in populi multitudine, videndi eum cupida orationemius audiendi*]. Iuvenalis de Demosthene:

— *Et pleni moderantem vela theatri.*

init eiusdem moris idem Plutarchus in Timoleonte, qui vitam scripsit Latine. Vide et alia loca quae inc rem congessit Heraldi diligentia in Adversariis.

ον καὶ Ἀρίσταρχον Μακεδόνας, *Caio et Aristarcho donibus*] Caius hic erat quidem Thessalonicensis origine Derbaeus, ut discimus infra 20: 4. Mentio iorum huius nominis inter Romanos perfrequentis, iptis Pauli et Iohannis. Aristarchi huius mentio in-: 4, 27: 2, Col. 4: 10, Phil. 24. Nomen est apud os celebre ac commune multis etiam scriptoribus.

Οὐκ εἴων αὐτὸν οἱ μαθηταὶ, *non permiserunt disci-* Precibus eum dimovebant.

Τῶν Ἀσιαρχῶν, *de Asiae Principibus*] Sicut *Phoehia* et *Syriarchia* sacerdotia fuere, Codice de Nat. I: sic et *Asiarchia*, quod *sacerdotium Asiae* vo- L. in honoribus. D. de vacatione et excusatione um.: ita ut Ulpianus, in L. si duas. § Gentium. D. cus., dignitatem hanc *praesidatum Asiae* vocet: et has πρωτεύοντας κατὰ τὴν ἐπαρχίαν [*primores proe*] dicat Strabo: qui et hoc nos docet, lectos ex

praecipuis Asiae civitatibus, inter quas fuisse et Trall Sic et Latinus interpres hoc loco *Asiarchas* vocat As principes. Postquam Christiani facti sunt Imperator mansit Sacerdotibus illis provincialibus, sine sacrifici honos et insignia vetera: functio autem unica eis mu ludos edere suo sumptu; unde Asiarchas *munerarios* i terpretatur Ruffinus in Polycarpi martyrio apud Eu bium. Horum impendia magna erant nec adstricta leg bus ludorum aliorum sumptus ad modum redigentibus L cunctos C. Theod. de expensis ludorum. Et ideo patri moniorum oneribus accensentur L. Nec protostasias de muneribus patrimoniorum. Et L. I. Cod. de periculo successionum parentis. Dabaturque de eis excusatio tium professoribus L. si duas. § est autem. D. de Ex sat. Tutorum. Est *Asiarcharum* mentio et in marmo bus Arundelianis.

Μὴ δοῦναι ἑαυτὸν εἰς τὸ θέατρον, ne se daret in thea trum] Ne populi concitati ira ei noceret.

32. *Ἦν γὰρ ἡ ἐκκλησία συγκεχυμένη, erat enim coetu confusus*] Ἐκκλησία hic קהל *coetum* quemvis significat cum *concio* Latine non sit nisi a Magistratu secundu leges convocata multitudo. Plutarchus in Coriolano di *ἐκκλησίαν θορυβώδη* [*coetum tumultuarium*], et in P cione *ἐκκλησίαν παμμιγῆ καὶ ἄτακτον* [*turbam miscellam et confusam*].

33. *Ἐκ δὲ τοῦ ὄχλου προεβίβασαν Ἀλέξανδρον, de t autem promoverunt Alexandrum*] Subauditur *τινὲς* [*dam*], ut Matth. 23: 34, Ioh. 16: 17 et alibi. *Προε σαν*, id est, promoverunt eum extra turbam in eu cum, unde ab omnibus exaudiri posset.

Προβαλλόντων αὐτὸν τῶν Ἰουδαίων, propellentibus Iudaeis] Iudaei eum proponebant tanquam idoneum accusatorem, ut qui ipsius dogmata nosset omnia, iis desciviss et. Videtur enim hic esse Alexander aerarius de quo queritur Paulus 1 Tim. 1: 20, 2 4: 14. Hoc autem modo Iudaei volebant odium hoc a se amovere, cum scirent se quoque invisos tanquam inimicos Deorum.

Κατασείσας τὴν χεῖρα, manu silentio postulato] Vid pra 12: 17, 13: 16.

'Ηθελεν ἀπολογεῖσθαι τῷ δήμῳ, volebat reddere rationem pulo] Iudaeorum causam a Pauli causa segregare.

35. Καταςείλας δὲ ὁ γραμματεὺς τὸν ὄχλον, et cum sesset scriba turbas] Γραμματεὺς est hic scriba civitatis, εἰωθὼς ἐν τῷ δήμῳ τὰ τοῦ δήμου γράμματα ἀναγινώσκειν ui scripta populi populo legere solebat] ait Scholiastes ucydidis. Apud Romanos, ut ait is qui vitas Imperaum Latine scripsit, scribae mercenarii existimabantur: apud Graios nemo ad id officium admittebatur, nisi esto loco et fide et industria cognitus.

Τὴν 'Εφεσίων πόλιν νεωκόρον εἶναι τῆς μεγάλης θεᾶς 'Αρδος, Ephesiorum civitatem cultricem esse magnae ae Dianae] De Enna Cicero: Ut mihi non cives il civitatis, sed omnes Sacerdotes, omnes accolae at Antistites Cereris viderentur. Est νεωκόρου vox hoc su etiam in marmoribus Arundelianis, et in nummis pe; ut in illo Μαγνήτων νεωκόρων 'Αρτέμιδος [Magnerum aedilium Dianae]. In alio: 'Εφεσίων δὶς νεωκόρων τῆς 'Αρτέμιδος [Ephesiorum bis et item Dianae aedim], ubi bis νεωκόροι vocantur Ephesii ob bis editos dos in honorem Caesaris, Dianae autem perpetuos.

Καὶ τοῦ Διοπετοῦς, et a Iove delapsi] Nempe ἀγάλματος [simulacri]. Erat id ex vite factum, ut Muciano uctore tradidit Plinius: sed quia fabricatio eius omnem emoriam excedebat, ideo facile Sacerdotes plebi persuasere esse de coelo delapsum, ut Suidas notat in voce ιοπετές. Sic de Tauricae Dianae simulacro Euripides:

Λαβεῖν τ' ἄγαλμα θεᾶς ὅ φασιν ἐνθάδε
Εἰς τούςδε ναοὺς οὐρανοῦ πεσεῖν ἄπο.
[Simulque magnae capere simulacrum Deae
Quod esse lapsum fama de coelo refert.]

em postea vocat Διοπετὲς ἄγαλμα. Sic et de ancili Plurchus, Διοπετοῦς πέλτης [ancilis a Iove delapsi]. Est apud Herodianum Διοπετὲς ἄγαλμα. Iovem pro coelo ci frequens Graecis. Sic et Horatius, Sub Iove frigido.

36. 'Αναντιῤῥήτων οὖν ὄντων τούτων, cum ergo his ntradici non possit] Hoc vult: Qui περὶ τῶν χειροποιήτων [de manufactis] loquuntur, ii nihil laedunt hoc simulacrum quod constat esse non χειροποίητον, sed Διοπετές.

Κατεσταλμένους ὑπάρχειν, sedatos esse] Bene Latinus *sedatos* vertit. Glossarium *καταστέλλω, sedo*, ut supra. Sic Virgilius:

Olli respondit sedato corde Latinus.

Καὶ μηδὲν προπετὲς πράσσειν] Latinus, *nihil temere agere*: bene. Sic, *προπετῶς μὴ ὀμνύναι, temere ne iura*. L. dicit. D. de iureiurando. In Glossario *προπετής, temerarius*. Plutarchus Camillo, *προπετοῦς μάχῃ χρήσασθαι, eum temere pugnasset*.

37. *Οὔτε ἱεροσύλους, neque sacrilegos*] Quia ne violaverant quidem Templum.

Οὔτε βλασφημοῦντας τὴν θεὰν ὑμῶν, neque maledicentes Deae vestrae] Quia Dianam Ephesiam speciatim non nominaverant. Iosephus secundo contra Appionem: *Ἡμῖν γὰρ αὐτῶν ἡμῖν φυλάττειν πάτριόν ἐστιν, οὐ τῶν ἄλλων κατηγορεῖν, καὶ περί γε τοῦ μήτε χλευάζειν, μήτε βλασφημεῖν τοὺς νομιζομένους θεοὺς παρ᾽ ἑτέροις, ἄντικρυς ἡμῖν ὁ νομοθέτης ἀπείρηκεν* [*Est enim nobis, nostra servare, non aliena accusare, patrium: at ridere quidem quos alii Deos putant, iisve maledicere, id vero expresse Legislator noster vetuit*]. Nempe Iudaei nominatim non maledicebant huic vel illi Gentium Deo, quia nomina ipsa eorum Deorum non pronuntiabant. Aliud tamen vult lex, aliud Iosephus Romanis persuadere conatur, ut diximus de Iure Belli ac Pacis III, 5. 2.

38. *Πρός τινα λόγον ἔχουσιν, habent adversus aliquem causam*] Nempe *μομφῆς* [*querelae*]. Sic: *Ἐάν τις πρός τινα ἔχῃ μομφήν* [*Si quis adversus aliquem habet querelam*], Col. 3: 13. Sic דבר, quod proprie *λόγον* [*sermonem*] sonat, vertitur *ἀντιλογία* [*disceptatio*] Exod. 18: 16, et *κρίμα* [*iudicium*] Exod. 18: 22.

Ἀγοραῖοι ἄγονται] *Ἀγόραιοι* scribendum, si Suidam sequimur et Glossarium, ubi legimus, *Cum lex agitur, ὅτε ἡ ἀγόραιός ἐστιν*, ubi subaudiri *ἡμέρα* [*dies*] notavit Casaubonus. *Sunt*, inquit, *dies quibus lege agitur*, quos fastos Romani vocant.

Καὶ ἀνθύπατοί εἰσιν, et Proconsules sunt] Est κατάχρησις [*abusio*]: nam Proconsules cum dixit, intelligit et eum qui vere Proconsul et Legatum eius. Sic Magistratibus nomina data maiora ostendimus supra 13: 7 et 16: 20, de

Legato Proconsulis vide L. omnes. § apud Legatum. solent. § Legatos, L. Legati. D. de officio Proconsulis.

ʼΕγκαλείτωσαν ἀλλήλοις] *Lege inter se agant.* ʼΕγκαλεῖν proprie de accusatore dicitur: sed hic valet *disceptare*, quomodo et apud Plutarchum sumitur Alcibiade.

39. *Εἰ δέ τι περὶ ἑτέρων ἐπιζητεῖτε, si quid autem de rebus quaeritis*] Si quicquam desideratis eorum, quae civitatis regimen pertinent, sub quo et templi cura comprehendebatur. Civitates multae sub Romanis habebant quandam restrictam *αὐτονομίαν* [*libertatem suis utendi legibus*], ut ex Plinii epistolis videre est.

Ἐν τῇ ἐννόμῳ ἐκκλησίᾳ ἐπιλυθήσεται, in legitimo coetu ...erit absolvi] ʼΕννομος ἐκκλησία *legitimus coetus* est, ...i a magistratu civitatis convocatur et regitur ... *concio*, ... modo diximus.

40. *Κινδυνεύομεν ἐγκαλεῖσθαι στάσεως*] *Periclitamur omnes* qui hic sumus *rei fieri seditionis* apud Proconsulem Suilium.

Τῆς συστροφῆς ταύτης] *Concursus istius.* Utitur et Seneca hac voce hoc sensu. Sulpitius Victor: *Secundum legem illam, qui coetum et concursum fecerit capite plectatur.* Erant exceptiones quaedam, ut in adventu hostium, incendio et rebus similibus. Ideo dicit *nullam huius concursus causam posse reddi.*

ʼΑπέλυσε τὴν ἐκκλησίαν, *dimisit coetum*] Iussit quemque domum ire.

CAPUT XX.

Καὶ ἀσπασάμενος] Syrus transtulit, *et osculatus*, ex more illarum gentium, Luc. 7: 45, Rom. 16: 16, 1 Cor. 16: 20, 2 Cor. 13: 12, 1 Thess. 5: 26.

2. *Εἰς τὴν ʽΕλλάδα, ad Graeciam*] In illam partem ubi Athenae. Vide Ptolemaeum in Achaia.

3. *Ποιήσας τε μῆνας τρεῖς, ubi cum moratus esset menses tres*] Locutio quae supra 15: 33, 18: 21, 23.

Γενομένης αὐτῷ ἐπιβουλῆς ὑπὸ τῶν ʼΙουδαίων, factae sunt illi insidiae a Iudaeis] Ut saepe evenit: supra 9: 23, 13: 45, 14: 2, 5, 17: 5, 2 Cor. 11: 26. Impletum saepe circa Paulum id quod dicitur Ps. 27: 12, 13.

4. *'Αχρὶ τῆς 'Ασίας, usque in Asiam*] Quidam et ultra: neque enim ἀχρὶ excludit ulteriora. Similia vide Matth. 1: 25.

Σώπατρος Βεροιαῖος] Idem nomen est *Σώπατρος* et Sosipatros. Ac fuere hoc nomine etiam Historici, Rhetores, Grammatici. In Manuscripto illo vetere, ut in multis aliis, est hic *Σώπατρος Πύῤῥου Βεροιαῖος*. Pyrrhi nomen est frequens in Thessalia et vicinis regionibus. *Σώπατρος* est שׁ̈ו̇, ut dicemus ad Rom. 16: 21. Beroea urbs Macedoniae est, de qua supra 17: 10, 13.

Θεσσαλονικέων δὲ 'Αρίσαρχος, e Thessalonicensibus vero Aristarchus] De quo supra 19: 29. Hos duos tantum Thessalonicenses fuisse putat Syrus: mihi videtur hoc ad quatuor quae sequuntur nomina pertinere. Vide quae supra 19: 29.

Καὶ Γάϊος Δερβαῖος] Qui origine Derbaeus, natus in Macedonia.

Καὶ Τιμόθεος] Hic Thessalonicensibus accensetur, quia Maiores eius ex Iudaeis erant, qui Thessalonicae quondam vixerant. Vide quae diximus in Appendice de Antichristo.

5. *'Ασιανοὶ δέ*] Id est, ex Ephoso, ut infra de Trophimo dicitur, et de Tychico colligitur 2 Tim. 4: 12.

Τυχικός] Qui nominatur non tantum dicto ad Timotheum loco, sed et Eph. 6: 21, Tit. 3: 12, Col. 4: 7.

Καὶ Τρόφιμος] Huius mentio infra 21: 28 et 2 Tim. 4: 20.

"Εμενον ἡμᾶς, manserunt nos] Hic obiter Lucas significat, quod non exprimit, se Paulo comitem fuisse huius itineris et sequentium Romam usque.

'Εν Τρωάδι] Dubitari interdum potest, sitne nomen regionis an urbis: nam *Τρωάς* etiam urbs, Plinio teste. *'Εν Τρωάδι* ut *ἐν 'Εφέσῳ* Eph. 1: 1, 1 Tim. 1: 3, 2 Tim. 1: 18, *ἐν Κορίνθῳ* supra 19: 1, 1 Cor. 1: 2, 2 Cor. 1: 1, 2 Tim. 4: 20.

6. *'Εξεπλεύσαμεν, navigavimus*] Amne primum, deinde de mari.

Μετὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἀζύμων, post dies Azymorum] Paulus vocatorum ex Gentibus libertatem tuebatur: ipse tamen dies Iudaeorum festos observabat. Vide supra 18: 21, infra 16, 1 Cor. 16: 8.

'Α

'Απὸ Φιλίππων] De qua urbe supra 16: 12.
"Αχρις ἡμερῶν πέντε, diebus quinque] Subauditur πλεύσαντες [navigantes], ex eo quod praecessit ἐξεπλεύσαμεν [navigavimus]: ita saepe constructio magis fit ad sensum quam ad verba.

Οὗ] In qua urbe, nempe Troade.

7. 'Εν δὲ τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων, primo autem hebdomadis] Vide Matth. 28: 1. Is dies conventûs Christianis proprius 1 Cor. 16: 2, dies κυριακὴ [Dominica] Apoc. 1: 10. Iustinus de eadem die Apologetico II: Τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται [Solis qui dicitur die, omnium qui vel in oppidis vel ruri degunt, in eundem locum conventus fit].

Συνηγμένων τῶν μαθητῶν τοῦ κλάσαι ἄρτον, cum convenissent discipuli ad frangendum panem] Eucharistiam; Syrus. Intellige agapas, quae Eucharistia claudebantur. In Manuscripto συνηγμένων ἡμῶν [cum convenissemus], et mox, οὗ ἦμεν συνηγμένοι [quo eramus congregati], non male.

'Ο Παῦλος διελέγετο αὐτοῖς, Paulus disserebat] Post coenam, ut Christus Ioh. 13: 31 et sequentibus, Marc. 16: 14, Luc. 22: 33.

Μέλλων ἐξιέναι τῇ ἐπαύριον] Postridie exiturus ex urbe Troade.

8. 'Εν τῷ ὑπερῴῳ, in coenaculo] In quo erat conventus: ut supra 1: 13.

9. 'Ονόματι Εὔτυχος, nomine Eutychus] Rectius et ἐναλογικώτερον [regularius] scriberetur Εὐτυχής· id enim nomen non rarum in Graecia.

'Απὸ τοῦ τριστέγου] Τρίστεγον vocat tertiam contignationem incipiendo ab imo. Contra in Genesi a summo incipitur et imum vocatur τρίστεγον, ut diximus ad 6: 16.

10. 'Επέπεσεν αὐτῷ, incubuit ei] Sicut de Elisaeo dicitur 2 Reg. 4: 34, συνέκαμψεν ἐπὶ τὸ παιδάριον [incubuit puero], ubi alii interpretes ἐνεγύρισεν [curvatus incubuit].

'Η γὰρ ψυχὴ αὐτοῦ ἐν αὐτῷ ἐστιν, anima enim ipsius in ipso est] Id est, iam nunc cum loquor vita ei rediit.

11. Καὶ γευσάμενος, et gustans] Vide supra 10: 10. Hic erat cibus matutinus.

13. *Ἀνήχθημεν, navigabamus*] Vide supra 18: 21.

Πεζεύειν] *Pedare*, ut loquebantur veteres Latini: *pe-ditare*, ut Glossarium.

14. *Εἰς τὴν Ἄσσον*] Urbem Troadis, Strabo XIII. Ex Troade urbe tam terra quam mari breve erat iter.

Εἰς Μιτυλήνην] Lesbi insulae urbem praecipuam, unde Pittacus, Alcaeus, Sappho.

15. *Ἀντικρὺ Χίου, contra Chium*] Nota est insula inter Lesbum et Samum.

Εἰς Σάμον] Ioniae: nam est altera eius nominis insula in Ambracio sinu, et alia apud Thraciam.

Καὶ μείναντες ἐν Τρωγυλλίῳ, et Trogyllii morati] Quod Ioniae est promontorium, non longe a Samo. Testis Strabo et Ptolemaeus.

Εἰς Μίλητον] Ioniae urbem, unde Thales, Anaximander, et alii. Hinc *Milesiaca*, de amoribus scripta.

16. *Χρονοτριβῆσαι, morari*] Utitur hoc verbo Aristoteles. Hebraei dicerent התמהמה.

17. *Ἀπὸ δὲ τῆς Μιλήτου πέμψας εἰς Ἔφεσον, Mileto autem mittens Ephesum*] Non ita longe distant hae urbes, ut ex Ptolemaeo apparet.

Μετεκαλέσατο] *Ad se vocavit.* Sic supra 7: 14, 10: 32, 24: 25.

Τοὺς πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας, Ecclesiae Presbyteros זקנים. Vide supra 11: 30, 14: 23, 15: 4, 6, 22, 23, 16: 4. Vocantur iidem et *ἐπίσκοποι*, nempe quia *inspectores* erant *gregis*, ut infra dicitur 28. Sed is qui princeps erat excellenter vocabatur *ὁ ἐπίσκοπος*, cui respondebat Summus Sacerdos in Templo, in Synagoga vero Archisynagogus. Hic est Angelus Ephesi in Apocalypsi, quia Dei nomine verba faciebat ad populum, et pro populo Deum. Videtur autem hoc tempore Ephesini presbyterii princeps fuisse Timotheus, et cum Compresbyteris venisse ad Paulum.

18. *Εἶπεν αὐτοῖς, dixit eis*] Est hic egregia formula qua uti possit bonus Episcopus ex causis necessariis valedicens Ecclesiae suae.

Πῶς μεθ' ὑμῶν πάντα χρόνον ἐγενόμην] Id est, *quomodo me [semper] erga vos gesserim.* Pari fere modo hoc ἐγενήθημεν 1 Thess. 2: 5 et 10. Sic *Γίνομαί σοι δι' ἔχθρας* [*Sum tibi hostis*] apud Thucydidem.

19. *Μετὰ πάσης ταπεινοφροσύνης, cum omni modestia*] Apostoli in tanto vocationis culmine positi nihil tamen grande prae se ferebant, sed cum minimis etiam aequabiliter versabantur. Ne hoc quidem de se praedicasset Paulus nisi successoribus formam vitae relinquere debuisset.

20. *Ὡς οὐδὲν ὑπεστειλάμην τῶν συμφερόντων, quomodo vobis nihil subduxerim vobis utilium*] Nihil eorum quae ad vitam aeternam parandam credi, sperari, fieri debent. *Ὑποστέλλειν*, hic et infra 27, est *subducere*: ponitur ea vox Graeca pro Hebraeo נשא et pro חשך.

Τοῦ μὴ ἀναγγεῖλαι ὑμῖν] *Ne id vobis annuntiarem.* De hac locutione diximus aliquoties.

Καὶ διδάξαι ὑμᾶς δημοσίᾳ, et docerem vos publice] *In conventu.* Supra 18: 29.

Καὶ κατ' οἴκους, et per domos] Singulis occasione data.

21. *Διαμαρτυρόμενος Ἰουδαίοις τε καὶ Ἕλλησι τὴν εἰς τὸν Θεὸν μετάνοιαν, testans Iudaeis atque Gentilibus in Deum poenitentiam*] *Διαμαρτύρεσθαι* supra habuimus, modo sine adiuncto, modo infinitivo aut ὅτι subsequente. Hic cum accusativo, ut et mox 24 et 23: 11 et 28: 23, et Exod. 18: 20, Ezech. 16: 2, 20: 4, ubi in Hebraeo הודיע. Sensus est, *Certo affirmavit illis esse locum poenitentiae* (id est, poenitentiam non fore inutilem. Sic διδόναι μετάνοιαν 11: 18) *et fidem in Christum esse veram ac salutarem.*

22. *Δεδεμένος τῷ πνεύματι*] *Spiritu vincula praesentiens.* Nam quae futura sunt, ea Prophetis tanquam praesentia menti obversantur. Id in sequentibus fusius explicat.

Τὰ ἐν αὐτῇ συναντήσοντά μοι μὴ εἰδώς, quae ibi sint mihi eventura ignorans] Quae causa, qui modus, quis exitus futurus sit vinculorum, adhuc me latet. *Τὰ συναντήσοντά μοι*, מה יפגע לי: nam פגע *evenire* Ruth. 1: 16.

24. *Ἀλλ' οὐδενὸς λόγον ποιοῦμαι, sed nihili facio haec*] Non tanti sunt mihi ista mala, ut ea me ab Euangelii praedicatione deterreant.

Οὐδὲ ἔχω τὴν ψυχήν μου τιμίαν ἐμαυτῷ, neque mihi pretiosam habeo vitam meam] Subauditur hic οὕτως [*tam*], cui respondet quod sequitur ὡς [*quam*]. Tantum abest

vin-

vincula metuam, ne mortem quidem defugio. Hebraeis *pretiosam habere vitam* dicitur qui ei parcit, 2 Reg. 1: 13, 14. Contra *nullo pretio habere* qui non parcit, Ezech. 36: 5.

Ὡς τελειῶσαι τὸν δρόμον μου] *Non tam vitam curo, quam complere cursum.* Cursus laborem magnum et assiduum significat supra 13: 25, 1 Cor. 9: 24. Τελεῖν τὸν δρόμον habes et 2 Tim. 4: 7.

Μετὰ χαρᾶς, *cum gaudio*] Saepe Paulus hoc nomine appellat *animi ex bona conscientia tranquillitatem*, ut Rom. 15: 13, 2 Cor. 7: 4, 1 Thess. 5: 16 et alibi.

Καὶ τὴν διακονίαν ἣν ἔλαβον, *et ministerium quod accepi*] Vide supra 1: 17, 25, 6: 4.

Τὸ εὐαγγέλιον τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, *Euangelium gratiae Dei*] Vide supra 14: 3.

25. Ὅτι οὐκέτι ὄψεσθε τὸ πρόσωπόν μου, *non amplius videbitis faciem meam*] Quasi diceret:

— *Extremum fato quod te alloquor, hoc est.*

Ὑμεῖς πάντες, *vos omnes*] *Vos omnes Asiatici.* Hebraismus. *Non videbitis vos omnes*, id est, nemo vestrum.

Ἐν οἷς διῆλθον κηρύσσων τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, *per quos transivi annuntians regnum Dei*] Vide supra 8: 12.

26. Μαρτύρομαι ὑμῖν] Id est, *coram vobis testificor.* Sic Gal. 5: 3, Μαρτύρομαι δὲ πάλιν παντὶ ἀνθρώπῳ περιτεμνομένῳ [*Testificor autem rursus omni homini circumcidenti se*].

Ὅτι καθαρὸς ἐγὼ ἀπὸ τοῦ αἵματος πάντων, *me mundum a sanguine omnium*] Vide supra 18: 6 et Matth. 27: 24 et ibi dicta.

27. Οὐ γὰρ ὑπεστειλάμην τοῦ μὴ ἀναγγεῖλαι ὑμῖν, *neque enim subduxi quo minus annuntiarem vobis*] Subauditur τί [*quid*]. Vide supra 20.

Πᾶσαν τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ, *omnem Dei voluntatem*] *Voluntatis* nomine μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] hic significat omne id quod a singulis praestari vult Deus, ut ad salutem perveniatur. Usus non dissimilis Luc. 7: 30. Idem hic vocat τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ quod modo τὰ συμφέροντα [*utilia*].

28. Προσέχετε οὖν ἑαυτοῖς καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ, *attendite*

te: *vobis et universo gregi*] Non potest gregi attendere i non sibi attenderit.

Ἐν ᾧ ὑμᾶς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους, cuius Spiritus Sanctus constituit Episcopos] Explicat no- ta muneris, quod erat פרנסים; nam pastores sunt *ἐπί- σκοποι ποιμνίου*, פקידי עדר. Dicit autem eos *constitutos a Spiritu Sancto*, quia constituti erant ab Apostolis ple- Spiritu Sancto, quanquam approbante plebe. Vide pra 14: 23.

Ποιμαίνειν] Breviloquium frequens Hebraeis pro *εἰς τὸ ποιμαίνειν* [*ad pascendum*].

Τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, Ecclesiam Dei] Manuscriptus e habet *τοῦ Κυρίου* [*Domini*], ut et multi alii. Et Sy- s sic legit qui vertit *Christi*. Facilis lapsus compen- osae scriptionis *θοῦ* pro *χοῦ*. Apostoli plerunque Chris- m *Κύριον* vocant, Patrem vero *Deum*.

Ἣν περιεποιήσατο, quam acquisivit] *Fecit ut existeret*, ti iustissimus acquirendi modus. Vide Eph. 1: 14.

Διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος, suo sanguine] Nam per mortem uentam Christus illam potestatem colligendae sibi Ec- esiae adeptus est, secundum vaticinium Esaiae 53: 10.

29. *Μετὰ τὴν ἄφιξίν μου*] *Post meam profectionem.* ἄφιξις, *profectio*, in Glossario.

Λύκοι βαρεῖς] *Lupi vespertini*, Ier. 5: 6, Abac. 1: 8; ophon. 3: 3. *Βαρεῖς* [*graves*] hic idem valet quod חדו icuti] dicto Abacuci loco, ubi LXX *ὀξύτεροι ὑπὲρ τοὺς λύκους* [*lupis acutiores*]. Vult dicere *rapaces*. Persecu- o hic indicatur illa sub Nerone. Ob hanc laudatur E- hesiorum perseverantia, Apoc. 2: 2.

Μὴ φειδόμενοι τοῦ ποιμνίου] *Qui nulla ducentur gregis ommiserationis.* Ita חוס et Graece *φείδεσθαι* sumitur, eut. 7: 16, 13: 8, 19: 13, 21. Dicit simplicius quod gurate Sophonias, *Non rodent ossa usque ad mane.*

30. *Καὶ ἐξ ὑμῶν αὐτῶν ἀναστήσονται ἄνδρες, et ex vobis ipsis exsurgent viri*] Nicolaitae, Apoc. 2: 6.

Λαλοῦντες διεστραμμένα] *Docentes ea quae a recto de- flectunt.* Sic *διαστρέφειν* sumitur Luc. 23: 2, supra 13: 8, 10: sic *γενεὰ διεστραμμένη* [*natio perversa*], Matth. 17: 17, Luc. 9: 41, Phil. 2: 15. Dogma Nicolaitarum erat, ma- trimonium institutum esse mere humanum, et tale quod con-

conscientias nōn obligaret: immolatitiis sine distinctione licere vesci. Vide Irenaeum I. 27: Tertullianum De praescriptione adversus Haereticos: Clementem Alexandrinum Strom. II et III, qui Nicolai Diaconi verba in pravum ab eis ait detorta: Epiphanium Haeresi XXV, Theodoretum lib. III.

Τοῦ ἀποσπᾷν τοὺς μαθητὰς ὀπίσω αὐτῶν, ut abducant discipulos post se] Subauditur ἕνεκα [*eo consilio*]. Illi docent carni placentia, ut eos quos Ecclesiae disciplina offendit, ab Ecclesia abductos sibi faciant sectatores. Ὀπίσω est vox propria discipulis. Matth. 4: 19, 10: 38, 16: 24, Marc. 8: 34, Luc. 9: 23, 14: 27, 21: 8, supra 5: 37.

31. *Διὸ γρηγορεῖτε, ideo vigilate*] Cavete vobis et facite ut et alii eos caveant. Non excidit illis hoc monitum, Apoc. 2: 5.

Τριετίαν, per triennium] Vide supra 19: 10, ubi biennii mentio. Cum eo biennio coniungendum tempus prioris adventus Paulini Eph. 18: 19, et annus ille una interpretandus *pars anni*.

32. *Παρατίθεμαι, commendo*] 'הִפְקַדְתִּי.

Τῷ Θεῷ καὶ τῷ λόγῳ τῆς χάριτος αὐτοῦ, Deo et sermoni gratiae ipsius] Est ἓν διὰ δυοῖν [*unum per duo*]. Sensus enim est, *Commendo vos Deo per sermonem bonitatis eius*. Itaque ad Deum oratio redibit, plane quasi illa καὶ τῷ λόγῳ τῆς χάριτος αὐτοῦ, interiecta non fuissent.

Τῷ δυναμένῳ ἐποικοδομῆσαι, qui potens est aedificare] Supple *vos*, quod addit hic Syrus. *Aedificare* est efficere ut in fide crescant, sicut domus quae paulatim surgit Eph. 2: 20, Col. 2: 7, Iud. 20.

Καὶ δοῦναι ὑμῖν κληρονομίαν, et dare vobis hereditatem] Sic vocatur vita aeterna, quia firma est eius possessio ut rerum soli apud Hebraeos. Vide ad Eph. 1: 14, 18.

Ἐν τοῖς ἡγιασμένοις πᾶσιν, in sanctis omnibus] Ἐν hic ut saepe apud Hebraeos ב valet *inter*. *In societate omnium qui ad sanctitatem pervenere*.

33. *Ἀργυρίου ἢ χρυσίου ἢ ἱματισμοῦ οὐδενὸς ἐπεθύμησα, argentum aut aurum aut vestem nullius concupivi*] Praeclarior de se praedicatio, quam illa Samuelis 1 Sam. 12: Samuel testificabatur nihil se iudicandi causa accepisse

Pr

(Paulus neo laboris in docendo assidui repensationem ullam accipere voluerat.

34. *Ταῖς χρείαις μου καὶ τοῖς οὖσι μετ' ἐμοῦ ὑπηρέτησαν αἱ χεῖρες αὗται, ad ea quae mihi opus erant et iis qui mecum sunt ministraverunt manus istae*] Ut supra 18: 3 et 2 Thess. 3: 8. Adde 1 Cor: 4: 12, 1 Thess. 2: 9. Idem loquendi genus apud Xenophontem, *αἱ χεῖρες ἑκάστῳ ὑπηρετοῦσι [manus unicuique ministrant]*.

35. *Πάντα ὑπέδειξα ὑμῖν, omnia ostendi vobis*] Id est, *πάντως [in omnibus]*. Observaverunt alii par loquendi genus 1 Cor. 9: 25, 10: 33, Eph. 4: 15.

Οὕτω κοπιῶντας, sic laborantes] Etiam cum molestia aliqua. Sic *κοπιῶμεν* usurpat idem Paulus in eadem hac re, 1 Cor. 4: 12. Respondet Hebraeis vocibus חלה et יגע et aliis molestiae significationem habentibus.

Δεῖ ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν ἀσθενούντων] *Infirmos sustentandos*, ne cadant scilicet. *Infirmos* vocat qui suspicari poterant Paulum commodi sui causa comminisci doctrinam Euangelii. Omnes tales ansas praecidere Paulus voluit.

Ὅτι αὐτὸς εἶπε· Μακάριόν ἐστι διδόναι μᾶλλον ἢ λαμβάνειν, quoniam ipse dixit, Dare quam accipere beatius] Hoc est inter illa quae Paulus didicerat non ex scripto, sed relatu eorum qui Dominum noverant. Non dissimile dictum Aristotelis Nicom. III, *Τῆς ἀρετῆς μᾶλλον τὸ εὖ ποιεῖν ἢ τὸ εὖ πάσχειν [Virtutis magis dare beneficium est quam accipere]*: et Sallustii in Catilinario: *Magis dandis quam accipiendis beneficiis amicitias parabant*: et in Iugurthino de Sulla: *Multis rogantibus aliis per se ipsa dare beneficia, invitus accipere.* Plutarchus ex Epicuro: *Εὖ ποιεῖν ἥδιόν ἐστι τοῦ πάσχειν [Dare beneficium iucundius est quam accipere]*.

36. *Θεὶς τὰ γόνατα αὐτοῦ, positis genibus*] Ut in tristi tempore. Vide quae diximus ad Matth. 6: 5. Nondum ergo introductus erat mos genua non flectendi intra Pascha et Pentecosten: nam quae hic narrantur, in id tempus inciderunt. Vide supra 20: 16.

37. *Καὶ ἐπιπεσόντες ἐπὶ τὸν τράχηλον τοῦ Παύλου, et illabentes in Pauli collum*] Hunc morem habes Gen. 45: 14, 46: 30.

Κατεφίλουν αὐτὸν, osculabantur eum] Vide supra 1. 38.

38. *Προέπεμπον δὲ αὐτὸν εἰς τὸ πλοῖον*] *Prosecuti sunt ad navem usque.* Vide supra 15: 3. Talem πομπὴν [*deductionem*] describit Ovidius:

Terra tibi; nobis adspiciuntur aquae.

Et,

Iamque ratem terris dimisit fune soluto
Navita, et angustum deiecit in aequora pontem;
Saevus ubi a puppi longo clamore Magister
Dissipat amplexus atque oscula fida revellit,
Nec longum chara licet in cervice morari.

CAPUT XXI.

Ἀναχθῆναι ἡμᾶς, ut navigaremus] Sume ut supra 13: 13, 16: 11, 18: 21, 20: 3, 13.

Ἀποσπασθέντας ἀπ' αὐτῶν] *Quasi vi avulsi.* Significanter exprimit affectus mutuos.

Εὐθυδρομήσαντες] *Vento secundo*, ut supra 16: 11.

Εἰς τὴν Κῶν] *Con* dixit Aristoteles: *Coon* Plinius. Priores illas duas desinentias agnoscit Stephanus: Lucas eam praetulit quam et supra habuimus 19: 1. Insula est inter Cycladas celeberrima tum Aesculapii cultu, tum Iunonis aede, de qua scriptum Theodori librum memorat Vitruvius.

Τῇ δὲ ἑξῆς εἰς τὴν Ῥόδον, *et sequenti die Rhodum* Solis cultu et Colosso nobilem.

2. *Διαπερῶν εἰς Φοινίκην*, *transfretantem in Phoenicem*] Nempe Tyrum, ut mox dicet.

3. *Ἀναφανέντες δὲ τὴν Κύπρον*] Est vox nautica, *Cum detexissemus Cyprum.* Etiam nunc sic loquuntur nautae cum volunt dicere aliquem locum prius latentem sibi in conspectum venisse.

Καὶ καταλιπόντες αὐτὴν εὐώνυμον, *relinquentes eam a sinistram*] Similis locutio:

—— *At illi laeva iacebat*
Bellua.

Ἐκεῖ γὰρ ἦν τὸ πλοῖον ἀποφορτιζόμενον τὸν γόμον] Praesens pro futuro. *Ibi navis exponere debebat onus* Ephesi receptum.

4. Ἔλεγον διὰ τοῦ πνεύματος, μὴ ἀναβαίνειν εἰς Ἱερουσαλὴμ, *dicebant per Spiritum, ne adscenderet Hierosolyma*] Brevis locutio, subintelligendum enim, *nisi vinci vellet.* Eadem illi praedicebant, quae mox Agabus.

5. Ὅτε δὲ ἐγένετο ἡμᾶς ἐξαρτίσαι τὰς ἡμέρας, *et expletis diebus*] Ἐξαρτίσαι, id est, πληρῶσαι, מלא [*explere*].

Προπεμπόντων ἡμᾶς πάντων, *deducentibus nos omnibus*] supra 15: 3, 20: 38.

Καὶ θέντες τὰ γόνατα ἐπὶ τὸν αἰγιαλὸν, *et positis genibus in littore*] Ex occasione quidem itineris a Paulo suscepti, sed simul congruenter mori Iudaeorum. Tertullianus de Ieiuniis: *Iudaicum certe ieiunium ubique celebratur, cum omissis templis, per omne littus, quocunque in aperto aliquando iam preces ad coelum mittant.* Idem adversus Nationes I: *Iudaei enim festi, sabbata et coena pura, et Iudaici ritus lucernarum, et ieiunia cum azymis, et orationes littorales.* Philo adversus Flaccum: παννυχοι δὲ διατελέσαντες ἐν ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς ἅμα τῇ ἕῳ διὰ πυλῶν ἐκχυθέντες, ἐπὶ τοὺς πλησίον αἰγιαλοὺς ἀφικνοῦντες [*Atque ita nocte tota exacta in hymnis et canticis, summo mane portis se in proxima littora effundunt*]. Vide quae supra 16: 13.

6. Καὶ ἀσπασάμενοι ἀλλήλους, *et cum valedixissemus nobis invicem*] Ut supra 20: 1. In Manuscripto est, προσευξάμενοι ἀπησπάσμεθα ἀλλήλους [*precati valediximus nobis invicem*].

Εἰς τὰ ἴδια] Vide quae diximus ad Luc. 2: 49.

7. Κατηντήσαμεν εἰς Πτολεμαΐδα, *pervenimus Ptolemaidem*] Urbem Phoenices, quam Plinius dicit olim *Acen* dictam, id est עכו Iud. 1: 31. In Manuscripto, κατέβημεν εἰς Πτολεμαΐδα [*descendimus Ptolemaidem*].

8. Εἰς Καισάρειαν] *Stratonis*, quae in Iudaea, sive Syria Palaestina. Vide Ptolemaeum.

Φιλίππου τοῦ εὐαγγελιστοῦ, τοῦ ὄντος ἐκ τῶν ἑπτὰ, *Philippi Euangelistae, qui erat de septem*] Id est, qui cum olim de numero VII Diaconorum fuisset, factus erat Presbyter περιοδευτὴς [*circumiens*], nulli certae Ecclesiae affixus: quales *Euangelistae* vocabantur Eph. 4: 11, 2 Tim. 4: 5. Id est מבשרים Esai. 40: 9, 52: 7. Ita solebant promotiones fieri κατὰ βαθμὸν [*per gradus*], 1 Tim. 3: 13.

9. *Θυγατέρες παρθένοι, filiae virgines*] Ex proposito et suo et Patris, ut credibile est. Vide quae dicta ad Luc. 2: 37, Matth. 19: 12, adde 1 Cor. 7: 37.

Προφητεύουσαι, vaticinantes] Vide hic impletum id quod habuimus supra 2: 18, *ἐπὶ τὰς δούλας μου* [*super ancillas meas*].

10. *Ὀνόματι Ἄγαβος, nomine Agabus*] Is de quo supra 11: 28.

11. *Καὶ ἄρας τὴν ζώνην τοῦ Παύλου, capta Pauli zona*] Notus Prophetarum mos, ipsis etiam rebus conspicuis futura praesignandi. Sic zonam suam defodere iussus Ieremias 13. Imitati id et falsi prophetae, ut apparet Ier. 38. Dionysius Thrax: *Ἐσήμαινον γοῦν οὐ διὰ λέξεως μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ συμβόλων* [*Futurum quippe portendebant non verbis solum, verum etiam signis*].

Δήσας τε αὐτοῦ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας, et alligans sibi pedes et manus] Sic Christus Petro dixerat, *Ἄλλος σε ζώσει* [*Alius te cinget*], Ioh. 21: 18.

Καὶ παραδώσουσιν εἰς χεῖρας ἐθνῶν, et tradent in manus Gentium] Ita discipulo eventurum erat quod olim Magistro, Matth. 20: 19.

12. *Καὶ οἱ ἐντόπιοι, et qui illius loci erant*] Caesareenses Christiani, humano ducti affectu.

13. *Καὶ συνθρύπτοντές μου τὴν καρδίαν*] *Frangentes animum*, nempe quantum in ipsis erat: verba enim interdum intelliguntur etiam sine effectu. Est locutio eadem Num. 32: 9, יניאו את־לב, *fregerunt cor*, ubi LXX *ἀπέστησαν τὴν καρδίαν*. Paulo ante, ubi idem verbum est, *διαστρέφετε τὰς διανοίας* [*subvertitis mentes*].

Ἑτοίμως ἔχω, paratus sum] Eadem locutio 2 Cor. 12: 14, 1 Petr. 4: 5 et Dan. 3: 18.

14. *Εἰπόντες· Τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου γενέσθω, dicentes, Domini voluntas fiat*] Et hoc ad exemplum Magistri, Matth. 26: 42.

15. *Ἐπισκευασάμενοι*] Sic et Manuscriptus, non *ἀποσκευασάμενοι* [*sarcinas amoliti*], quod hic locum non habet: *ἐπισκευάζεσθαι* hic est *sarcinas iumentis imponere*. Utuntur sic Xenophon et Aristoteles.

16. *Συνῆλθον δὲ καὶ τῶν μαθητῶν, venerunt autem et ex discipulis*] Nempe *τινὲς* [*quidam*], ut Matth. 23: 34 et alibi.

Ἄγον-

Ἄγοντες παρ' ᾧ ξενισθῶμεν] Brevis locutio pro *ἄγοντες ἡμᾶς πρός τινα παρ' ᾧ ξενισθῶμεν*, *ducentes* (id est *ductu-*praesens pro futuro) *nos ad eum apud quem diver-semur*. Nam Mnason ille ex Cypro videtur habitatum esse Hierosolyma. Ei nomen Hebraeum fuerit נחר.

Ἀρχαίῳ μαθητῇ, *antiquum discipulum*] Ex eo tempore Paulus et Barnabas in Cypro fuerant, supra 13: 4.

18. *Πρὸς Ἰάκωβον*] Absente Petro, primum Apostolici tus.

Οἱ πρεσβύτεροι, *presbyteri*] Ut supra 15: 6. Qui Aposto-um Hierosolymis erat, is munere fungebatur quo pos-Episcopi, ideoque Presbyteros convocabat: nisi forte obus hic fuit frater Domini, non Apostolus, sed E-copus.

19. *Διὰ τῆς διακονίας αὐτοῦ*, *per ministerium eius*] Le supra 20: 24 et ibi notata.

20. *Πόσαι μυριάδες εἰσὶν Ἰουδαίων*, *quot millia sint in aeis*] Vide quo modo auctum fuerit granum illud apis intra annos 25.

Καὶ πάντες ζηλωταὶ τοῦ νόμου ὑπάρχουσι] *Magno studio entur servandae Legis*, etiam de sacrificiis, de cibis itis, aliisque rebus eiusmodi. Nec id mirum: nam de-tum quod fecerant Apostoli, tantum ex Gentibus voca-tangebat. Neque dum Paulus quicquam Iudaeos ea re docere coeperat: quod fecit aliquanto serius, et idem extra Iudaeam. Nam intra Iudaeam qui erant daei *χριστιανίζοντες* [*Christianam Religionem amplexi*], ante dispersionem illam quae per Adrianum evenit, ertatem ab Legis onere non percepere, ut intelligimus Eusebio et Severo Sulpicio circa illa tempora. Et ad es scripta est epistola ad Hebraeos.

21. *Κατηχήθησαν δὲ περί σου*] *De te hoc intellexerunt*, npe sermone et literis illorum in Asia Iudaeorum qui molestias Paulo exhibuerant.

Ὅτι ἀποστασίαν διδάσκεις ἀπὸ Μωσέως τοὺς κατὰ τὰ ἔθνη ντας Ἰουδαίους, *te defectionem docere a Mose eos qui er Gentes sunt Iudaeos*] Iudaeos qui erant ἐν διασπο-ᾷ [*per orbem dispersi*]. *Ἀποστασία*, סרה Ier. 29: 32, fectio a Lege 1 Macc. 2: 15.

Λέγων μὴ περιτέμνειν αὐτοὺς τὰ τέκνα] Id est, *suadens*

 eis

eis ne liberos circumcidant: quod antiquissimum erat praeceptum, omnes Abrahami posteros obstringens.

Μηδὲ τοῖς ἔθεσι περιπατεῖν, neque ritibus ingredi] Ἔθη hic sunt חקות *praecepta ritualia:* et περιπατεῖν respondet Hebraeo הלך, ut Prov. 8: 20 et alibi. Pro eo mox habebimus στοιχεῖν.

22. *Πάντως δεῖ πλῆθος συνελθεῖν, utique oportet convenire multitudinem*] In rebus maioribus, praecipue et quibus schisma metuebatur, Apostoli et successores eorum Episcopi, non Presbyterorum tantum utebantur consilio, sed et plebem advocabant, ut vidimus supra 15: 23, 31. Vide Epistolam Cypriani XXXIII, XXXIV, XXXV, XL.

23. *Εὐχὴν ἔχοντες ἐφ' ἑαυτῶν, votum in se habentes*] Id ita dicitur, quia votum est velut onus quoddam, ut ad Num. 6 diximus. Votum intellige magnum, id est, Nazaraeatus.

24. *Ἁγνίσθητι σὺν αὐτοῖς, consecra te cum illis*] Ἁγνίζεσθαι in versione LXX, dicto loco Num. 6, verbo נזר, et ἁγνισμὸς nomini נזר respondet: significat autem *abstinere a vino rebusque aliis quae interdictae sunt Nazaraeis.* Sic et infra 24: 18.

Καὶ δαπάνησον ἐπ' αὐτοῖς, et impende pro illis] Id est non ipse tantum offer, quae oportet, sed et illis aliis da pecunias, unde habeant, quae offerant, agnum, agnam, arietem, placentas et lagana. Talem enim liberalitatem fuisse non insolitam, ex Maimonide discimus. Vult autem hoc Paulum facere Iacobus, quo plebi abundantius satisfaciat.

Ἵνα ξυρήσωνται τὴν κεφαλὴν, ut radant capita] Id est ut illi voto liberentur eo facilius. Est *μετωνυμία* [*transnominatio*] signi pro signato. Nam sicut obligatio voti exprimebatur demisso capillo, ita liberatio coma abrasa Num. 6: 18, quae coma supponebatur urenda ollis, in quibus coquebantur carnes de sacro εὐχαριστικῷ [*ob gratias agendas*]: ita enim nos docent Hebraei. Diximus supra 18 legem hanc de victimis et de rasura in Templo facienda, vim habuisse in Iudaea, non extra eam. Non longe abit hinc mos Graecorum comam libandi Diis, de quo Homerus, Statius in Achilleide et Coma Earini, Censorinus de natali.

Καὶ γνῶσι πάντες ὅτι ὧν κατήχηνται περὶ σου οὐδέν ἐςι] *Falsam esse* [*scient omnes*] *famam quae de te sparsa est*, quasi Iudaeos a Legis observatione averteres.

Ἀλλὰ ςοιχεῖς καὶ αὐτὸς τὸν νόμον φυλάσσων, sed ambulare et te ipsum custodientem Legem] *Στοιχεῖν*, ut modo diximus, hic est הלך, et significat *vitae institutum aliquod persequi.*

25. *Περὶ δὲ τῶν πεπιςευκότων ἐθνῶν, de iis autem qui crediderunt ex Gentibus*] Quasi diceret Iacobus, *Alia est ratio vocatorum ex Gentibus:* illos enim a Legis onere liberos communi decreto pronuntiavimus.

Κρίναντες μηδὲν τοιοῦτον τηρεῖν αὐτούς] Infinitivus pro gerundio: [*constituentes*] *nihil tale servandum ipsis*, nempe eorum quae Moses praescripsit.

Εἰ μὴ φυλάσσεσθαι αὐτοὺς τό τε εἰδωλόθυτον καὶ τὸ αἷμα καὶ πνικτὸν καὶ πορνείαν, nisi abstinendum ab idolis immolato et sanguine et suffocato et fornicatione] Supra 15: 20, 20: 9.

26. *Τότε ὁ Παῦλος παραλαβὼν τοὺς ἄνδρας, tunc Paulus assumptis viris*] Se eis socians.

Τῇ ἐχομένῃ ἡμέρᾳ] *Postridie* quam advenerat, ut colligimus infra 24: 1 et 11.

Διαγγέλλων τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἡμερῶν τοῦ ἁγνισμοῦ, annuntians expletionem dierum purificationis] Omnibus edicens se castimonium suscipere in dies septem, ita ut dies ipsius pariter exirent cum diebus aliorum, qui aliquanto ante, ac in maius tempus se obligaverant. Licebat enim cuique eum quem vellet votivae obligationi praestituere terminum, Num. 6: 5. Sic Paulus in dierum hebdomada se obligavit: illi alii in duas, tres aut quatuor hebdomadas. Illud *ἐκπλήρωσις* verba Legis respicit, *ᾗ ἂν ἡμέρᾳ πληρώσῃ ἡμέρας εὐχῆς αὐτοῦ* [*quacunque die impleverit dies voti sui*], Num. 6: 13.

Ἕως οὗ προσηνέχθη ὑπὲρ ἑνὸς ἑκάςου αὐτῶν ἡ προσφορά] Aoristus hic significat rem quae fieri debebat, *usque dum offerenda esset pro unoquoque* (eorum qui se obligaverant) *oblatio:* id est, ita tempus sumpsit, ut pariter cum illorum tempore desineret.

27. *Ὡς δὲ ἔμελλον αἱ ἑπτὰ ἡμέραι συντελεῖσθαι, dum autem septem dies finirentur*] Hinc colligimus, quod supra

tacuit Lucas, Paulum castimonio suo praefinivisse dies septem.

Οἱ ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰουδαῖοι, ii qui ex Asia erant Iudaei] Ex Epheso et aliunde.

Συνέχεον πάντα τὸν ὄχλον, concitaverunt omnem populum] Vide supra 19: 29. *Συνέχεον*, הרגש.

Καὶ ἐπέβαλον τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτὸν, et ei iniecerunt manus] Per seditionem, sine publica auctoritate.

28. *Ἄνδρες Ἰσραηλῖται, Viri Israelitae*] Ut Romae dicebatur, *Porro Quirites.*

Βοηθεῖτε] Ita Scipio apud Appianum, *ἐπικουρεῖτε, ὦ Ῥωμαῖοι. Adeste cives*, est duobus locis apud Livium. Et cum fides Quiritium imploratur, opem atque auxilium fidei nomine significari ait Servius ad X Aeneidos.

Ὁ κατὰ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ νόμου καὶ τοῦ τόπου τούτου, qui adversus populum ac legem et locum hunc] Eadem accusatio quae in Stephanum intenta, supra 6: 14, dicta vide.

Ἔτι τε καὶ Ἕλληνας εἰσήγαγεν εἰς τὸ ἱερὸν, insuper et Gentiles induxit in Templum] Quod plane non licebat. Vide Mosem de Cotsi, Praecepto iubente XXI. Neque intra septum illud lapideum, quod in tres cubitos attollebatur inscriptumque columnis habebat, *Μὴ δεῖν ἀλλόφυλον ἐντὸς τοῦ ἁγίου παριέναι* [*In locum sanctum transire alienigenam non debere*], Iosephus Belli Iudaici VI. 14. Si quis alienigena, etiam Romanus, id septum transgrederetur, is occidi poterat, teste eodem Iosepho Belli Iudaici VI et Philone De legatione.

Καὶ κεκοίνωκε τὸν ἅγιον τόπον τοῦτον] *Eo facto templum polluit:* id enim *κοινοῦν* Matth. 15: 11, 18, 20, Marc. 7: 15 et sequentibus.

29. *Τρόφιμον τὸν Ἐφέσιον*] Quem illi Iudaei Asiatici optime noverant.

30. *Καὶ ἐγένετο συνδρομὴ τοῦ λαοῦ, et facta est concursio populi*] Exstat haec vox Iudith. 10: 19. Idem quod *συστροφὴ* supra 19: 40, קשר.

Καὶ εὐθέως ἐκλείσθησαν αἱ θύραι, et statim clausae sunt ianuae] Nempe a ianitoribus Templi, metuentibus ne qua in Templo seditio oriretur, aliis Paulum male tractare, aliis tueri volentibus.

'Ἀνέβη φάσις] *Indicium* [*allatum est*]. Ita eam
m usurpant Attici, Isocrates, Demosthenes et alii:
σιν interpretatur Pollux.

ῷ χιλιάρχῳ τῆς σπείρης, *Tribuno cohortis*] Praefecto
cohortis quae temporibus festis, ac proinde etiam
entecoste, praesidium habebat in porticibus Templi
rohibendos tumultus, si qui orirentur: quam *cohor-*
σπεῖραν etiam Iohannes dixit 18: 3, τάξιν Iosephus,
stendimus ad Matth. 26: 5 et 45. Eos qui cohorti
erant Tacitus modo *praefectos* vocat, modo *tribunos:*
fectos puto cum in legione sua erant, *tribunos* ubi
ı eam. Hoc addendum eis quae diximus ad Ioh. 18: 12.

. 'Επαύσαντο τύπτοντες τὸν Παῦλον, *cessaverunt per-*
e Paulum]. A vi abstinebant in conspectu Romani
fecti.

. Ἁλύσεσι δυσὶ, *catenis duabus*] Quibus manus am-
stringerentur, ut supra 12: 6, 7.

ἐπυνθάνετο τίς ἂν εἴη καὶ τί ἐστι πεποιηκώς, *et in-*
gabat quis esset et quid fecisset] Tum ex ipso, tum
lebe.

. Μὴ δυνάμενος δὲ γνῶναι τὸ ἀσφαλὲς διὰ τὸν θόρυ-
ἐκέλευσε, *et cum non posset certum cognoscere prae*
ltu, iussit] In Manuscripto, Μὴ δυναμένου δὲ αὐτοῦ
αι, quae constructio et infra est 22: 17.

; τὴν παρεμβολὴν, *in castra*] Ad Maccabaica diximus
ιβολὴν his scriptoribus dici *ipsam militum multitudi-*
Ea autem extra dies festos omnes, in diebus fes-
ona pars, erant in Antonia, ut et alii, et nos
ıus.

. 'Επὶ τοὺς ἀναβαθμοὺς, συνέβη βαστάζεσθαι αὐτὸν ὑπὸ
στρατιωτῶν διὰ τὴν βίαν τοῦ ὄχλου, *ad gradus conti-*
t portaretur a militibus propter vim populi] Cicero
tticum: *Gradus templorum ab infima plebe completi*
. Idem pro Cluentio *gradus concitatis hominibus*
letos narrat.

Εἰ ἔξεστί μοι εἰπεῖν τι πρός σε, licetne mihi loqui
id ad te] Plena honoris praefatio. Sic apud Livium:
bona venia, quaeso, audiatis, Patres conscripti.

λληνιστὶ γινώσκεις, *an Graece nosti*] Curtata locutio,
ıditur enim λαλεῖν [*loqui*]. Plena locutio exstat Neh.

 13:

13: 24, *Καὶ οὐκ εἰσὶν ἐπιγινώσκοντες λαλεῖν Ἰουδαϊσ[τί]* [*nesciebant loqui Iudaice*]. Lingua Graeca post Mace[do]num imperium facta erat quasi communis populorum A[siae] et Aegypti. Vide quae diximus ad Matth. 27: 37.

38. *Οὐκ ἄρα σὺ εἶ ὁ Αἰγύπτιος, nonne tu ergo es Aeg[yp]tius ille*] Haec ostendunt gesta haec sub Neronis imp[erio]. Neque enim dubitandum quin Aegyptius de quo hic [agi]tur, sit ille de quo Iosephus Veteris Historiae XX. 6: [et] Belli Iudaici II. 23. Hic Aegyptius Prophetam se dice[bat].

Ἀναστατώσας, qui tumultum concitavit] Vide supra 17

Εἰς τὴν ἔρημον, in desertum] Solebant enim imposto[res] illi, initia colligendae multitudinis armatae facere in [lo]cis desertis, ut diximus ad Matth. 24: 26. Iosephus [An]tiquae Historiae XX. 6: *Ἔπειθον αὐτοῖς εἰς τὴν ἐρη[μίαν] ἕπεσθαι* [*Persuadebant illis ut se sequerentur in sol[itu]dinem*].

Τοὺς τετρακισχιλίους ἄνδρας, quatuor millia viror[um] Haec, ut dixi, nebulonis illius initia fuere. Postq[uam] multitudo illi ad triginta millia creverat, ex locis de[ser]tis ad Olivarum montem processit, ibique copiae eius [per] Felicem dissipatae sunt: sed haec iis quae hic narra[ntur] seriora sunt, legique possunt apud Iosephum Belli Iu[dai]ci II. 23.

Τῶν σικαρίων, sicariorum] Sic et Iosephus vocat i[ndi]cato iamiam loco illos homines publico iniussu arma [ca]pientes. Qua de re diximus ad Matth. 27: 16 et 38.

39. *Ἰουδαῖος Ταρσεύς*] *Natus Tarsi, ortu Iudaeus*

Τῆς Κιλικίας οὐκ ἀσήμου πόλεως, Ciliciae non ign[obilis] civitatis] Imo ἐπισημοτάτης [*celeberrimae*], ut de ea [lo]quitur Stephanus. Recte: erat enim Ciliciae totius [ca]put, teste Strabone, condita a Perseo, ut Lucanus v[ult], aut heroibus, aut gigantibus, ut alii apud Dionem Cl[hry]sostomum. Tum vero facta urbs libera: de quo dic[etur] infra 22: 28.

Ἐπίτρεψόν μοι λαλῆσαι πρὸς τὸν λαὸν, permitte mih[i lo]qui ad populum] Prudenter populum allocutus non nisi accepta potestate, ne seditionem accendere cre[dere]tur. Vide infra 26: 1.

40. *Ἐπὶ τῶν ἀναβαθμῶν*] *In gradibus Antoniae* [de] quibus supra 35.

Κατέσεισε τῇ χειρὶ τῷ λαῷ, *manu populum annuit*] Vide supra 12: 17, 13: 16, 19: 33.

Πολλῆς δὲ σιγῆς γενομένης, *et magno silentio facto*].

Conticuere omnes, intentique ora tenebant.

Τῇ Ἑβραΐδι διαλέκτῳ, *lingua Hebraea*] Id est, lingua Hierosolymitana, magna ex parte Syriaca, qua tum Iudaei utebantur. Sic διάλεκτον posuit Lucas et supra 1: 19, 2: 6, 8. In Manuscripto est τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ [*propria eorum lingua*], ut supra 1: 19, 2: 6, 8.

CAPUT XXII.

Ἄνδρες ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, *viri fratres et Patres*] Vide supra 7 et ibi dicta. *Patrum* nomen addit, si qui forte Senatorum adessent.

Τῆς πρὸς ὑμᾶς νῦν ἀπολογίας, *quàm ad vos nunc reddo rationem*] Ἀπολογία recte cum Cicerone dicetur *defensio*. *Defensio* est etiam, ubi factum negatur. *Purgatio* eius est species, ubi facto concesso, culpa removetur. Latinus interpres hic non male, *reddo rationem*. In Glossario ἀπολογοῦμαι, *rationem reddo*.

2. Παρέσχον ἡσυχίαν] *Fecere silentium*. Ita loquitur Plautus.

3. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, *in hac urbe*] Ubi praecipua sedes studiorum Legis.

Παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιήλ, *ad pedes Gamalielis*] Eius de quo supra 5: 34. *Ad pedes* dicit, ideo quod discipuli sedebant multum infra Magistros: proximi vero Magistro ii quorum maximi profectus. Vide Deut. 33: 3, et Philonem de Essenis. Scriptor commentariorum quae nomen praeferunt Ambrosii ad primam ad Corinthios: *Haec traditio Synagogae est, ut sedentes disputent, seniores dignitate in cathedris, sequentes in subselliis, novissimi in pavimento super mattas*. Quod igitur est in Thalmudicis titulo מגלה *ad tempora Gamalielis stantes didicisse Legem*, interpretare stetisse omnes dum ipsa Legis verba legebantur. Vide quae ad Luc. 4: 20.

Πεπαιδευμένος κατὰ ἀκρίβειαν τοῦ πατρῴου νόμου, *eruditus iuxta exquisitam formam paternae Legis*] Secundum

sectam exquisitiorem. Sic infra 26: 5, κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν τῆς ἡμετέρας θρησκείας [*secundum exquisitissimam nostrae religionis sectam*]. Iosephus Belli Iudaici I. 4 de Pharisaeis: Τάγμα τι Ἰουδαίων δοκοῦν εὐσεβέστερον εἶναι τῶν ἄλλων, καὶ τοὺς νόμους ἀκριβέστερον ἀφηγεῖσθαι [*Quaedam Iudaeorum factio, qui praeter alios pietatem colere putarentur et peritius Leges interpretari*]. Idem Veteris Historiae XVII. 3: Ἦν γάρ μόριόν τι Ἰουδαϊκῶν ἀνθρώπων ἐπ' ἀκριβώσει μέγα φρονοῦν τοῦ πατρίου νόμου, οἷς χαίρειν τὸ θεῖον προσποιουμένων ὑπῆκτο ἡ γυναικωνῖτις· Φαρισαῖοι καλοῦνται [*Erat enim quaedam Iudaeorum secta exactiorem Patriae Legis cognitionem sibi vindicans, quibus tanquam Deo, ut videri volebant, charis, addictum erat hoc mulierum sodalitium. Hi Pharisaei vocantur*]. Et in sua Vita: Τῇ δὲ Φαρισαίων αἱρέσει, οἳ περὶ τὰ πάτρια νόμιμα δοκοῦσι τῶν ἄλλων ἀκριβείᾳ διαφέρειν [*Pharisaeus secta, quae quidem videtur exactius quam aliae, tenere Leges patrias*].

Ζηλωτὴς ὑπάρχων τοῦ Θεοῦ, *zelo accensus Dei*] Ex Num. 25: 13. Habebant quidem Pharisaei ζῆλον [*zelum*] Phineae, sed non cum veri scientia coniunctum, Rom. 10.

4. Ὃς ταύτην τὴν ὁδὸν, *qui hanc viam*] Sectam hanc. Vide supra 17: 17, 19: 9, 23.

Ἐδίωξα ἄχρι θανάτου, *vexavi usque ad mortem*] Quantum scilicet in me erat.

Παραδιδοὺς εἰς φυλακὰς ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας, *tradens in custodias viros et mulieres*] Vide supra 9: 1 et 2.

5. Ὡς καὶ ὁ ἀρχιερεὺς μαρτυρεῖ μοι καὶ πᾶν τὸ πρεσβυτέριον, *sicut Pontifex Maximus mihi testimonium reddit et omne Presbyterium*] Id est, *Synedrium magnum*. Vide quae dicta ad dictum cap. 9.

Πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς, *ad fratres*] Ita hic vocat Iudaeos ob communem ex Iacobo originem.

Ἵνα τιμωρηθῶσιν] *Ut verberibus caederentur.*

7. Ἔπεσόν τε εἰς τὸ ἔδαφος, *et decidens in terram*] Hebraice ארצה, quod χαμαὶ reddi solet.

9. Τὴν δὲ φωνὴν οὐκ ἤκουσαν τοῦ λαλοῦντός μοι, *vocem autem non audierunt eius qui loquebatur mecum*] Non distincte. Sonum confusum audiebant, non ipsa verba, sicut diximus supra 9: 7.

10. Ὧν τέτακταί σοι ποιῆσαι] *Quae a me tibi imperan-ut facias.* Supra 9: 7, τί σε δεῖ ποιεῖν.

11. Ἀπὸ τῆς δόξης τοῦ φωτὸς, *prae claritate luminis*] δόξα כבוד *eximium quendam fulgorem* significat: supra 7: 2 Cor. 3: 7.

12. Ἀνὴρ εὐσεβὴς κατὰ τὸν νόμον, *vir pius secundum legem*] Pius, non quovis modo, sed etiam secundum gis nostrae praescripta, ut Zacharias et Elizabet. Hoc ltum pertinet ad rem de qua agebatur. In Manuscrip- tantum est ἀνὴρ κατὰ τὸν νόμον, *vir legi congruens.*

Ὑπὸ πάντων τῶν κατοικούντων, *ab omnibus habitanti-s*] Nempe Damasci.

13. Καὶ ἐπιστὰς, *et adstans*] Ut Luc. 4: 39. Stabat perior ut ei manus imponeret, quemadmodum narratum cto cap. 9.

14. Ὁ δὲ εἶπεν, *at ille dixit*] Referens scilicet visum iod sibi divinitus obtigerat.

Ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, *Deus Patrum nostrorum*] t hoc apposite, ne crederetur a Deo Abrahami, Isaaci Iacobi defectionem docere.

Προεχειρίσατό σε γνῶναι, *constituit te ut cognosceres*] c et infra 26: 16. Προχειρίζεσθαι habes pro שלח Exod. 13, pro לקח Ios. 3: 12. Eodem sensu habuimus προ-ιροτονεῖν supra 10: 41.

Καὶ ἰδεῖν τὸν δίκαιον, *et videres iustum*] Iesum illum mme innocentem ac bonum, 1 Ioh. 2: 1, 3: 7.

16. Καὶ ἀπόλουσαι τὰς ἁμαρτίας σου, *et ablue peccata a*] Fidei et professioni fidei, quae per baptismum fit, mul coniunctis promittitur remissio peccatorum. Vide arc. 16: 16. Sicut ablutio facit ne maculae appareant, a remissio ne peccata, Esai. 1: 18.

Ἐπικαλεσάμενος τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου, *invocato nomine Domini*] In Manuscripto illo et aliis, τὸ ὄνομα αὐτοῦ [*no-ine ipsius*]: quomodo et Syrus legit. Id alii ad *Iesum* ferunt: ego rectius ad *Deum Patrem.* Saepe enim de-onstrativa et relativa respiciunt aliquid remotius. Cur a censeam causam vide in iis, quae diximus ad Matth. : 19, ubi agimus de precibus in baptismo.

17. Καὶ προσευχομένου μου ἐν τῷ ἱερῷ γενέσθαι με ἐν στάσει, *ut orans in templo fierem in stupore mentis*] Haec

Haec est una revelationum de quibus agit 2 Cor. 12: 1. Est autem constructio, qualis supra 21: 34. Rectus enim sermo fuerat, *Καὶ προσευχομένῳ ἐν τῷ ἱερῷ γενέσθαι ἐν ἐκστάσει.*

18. *Καὶ ἰδεῖν αὐτὸν, et viderem illum*] Angelum vice Christi, ut in Veteri Federe Dei vice. Vide supra 9: 10, 18: 9.

Ἔξελθε ἐν τάχει ἐξ Ἱερουσαλὴμ, exi velociter Hierosolymis] Tacite hic subintelligitur, *et abi alio praedicatum.* Nam ad id respondet Paulus.

Διότι οὐ παραδέξονταί σου τὴν μαρτυρίαν περὶ ἐμοῦ, quoniam non recipient testimonium tuum de me] Quasi diceret Dominus: Sanabiles qui sunt, iam sanati sunt: caeteri iam obduruere, quos sua poena exspectat. Vide supra 9: 29.

19. *Κἀγὼ εἶπον· Κύριε, αὐτοὶ ἐπίστανται, et ego dixi, Domine, ipsi sciunt*] Quasi non universaliter intelligendum esset quod Dominus dixerat. Ostendit Paulus aliquid nonnihil esse spei, quod Hierosolymitae qui se prius novissent, tantam mutationem non possent nisi magnae veraeque causae attribuere.

Ἤμην φυλακίζων] *In carcerem dabam.* Exstat hoc verbum in *Βατραχομυομαχίᾳ* [*Ranarum et murium pugna*] item Sapient. 18: 4.

Καὶ δέρων κατὰ τὰς συναγωγὰς τοὺς πιστεύοντας ἐπί σε, et caedens per Synagogas eos qui credebant in te] iussu Synedrii, cui ea coercitio permissa intra Iudaeam et regiones quasdam vicinas. Vide supra 9: 2 et infra 26: 11, et quae diximus ad Matth. 10: 17.

20. *Καὶ συνευδοκῶν τῇ ἀναιρέσει αὐτοῦ, et consentiebam interfectioni ipsius*] Ipsa verba quae supra habuimus 8: 1.

Καὶ φυλάσσων τὰ ἱμάτια τῶν ἀναιρούντων αὐτὸν, et custodiebam vestimenta interficientium illum] Nempe testium, qui primi ad lapidandum. Vide supra 7: 58.

21. *Πορεύου· ὅτι ἐγὼ εἰς ἔθνη μακρὰν ἀποστελῶ σε, Vade quoniam ego te mittam in Gentes longinquas*] Nempe Arabiam, Syriam, Lyciam, Lycaoniam, Bithyniam, ...siam, Asiam, Graeciam, Macedoniam, Illyricum, et ...dem magno cum fructu. Vide supra 9: 15, Rom. 15: 1...

22. *Ἄχρι τούτου τοῦ λόγου, usque ad hoc verbum*] Ut pati non possent Gentes fieri participes communis salutis.

Αἶρε ἀπὸ τῆς γῆς τὸν τοιοῦτον, tolle istum de terra] = Luc. 23: 18, *αἶρε τοῦτον*, supra 21: 36.

Οὐ γὰρ καθῆκον αὐτὸν ζῆν, non enim fas est eum vivere] *Οὐ καθῆκον*, אין משפט.

23. *Καὶ ῥιπτούντων τὰ ἱμάτια, et proiicientibus vestimenta*] Ut expeditiores essent ad vim faciendam. Simile habuimus supra 7: 58.

Καὶ κονιορτὸν βαλλόντων εἰς τὸν ἀέρα, et pulverem iacientibus in aerem]. Nempe terra pedibus concussa, ut ab iratis fieri solet. Ita accepit Syrus.

24. *Ἄγεσθαι εἰς τὴν παρεμβολὴν, induci eum in castra*] In partem interiorem Antoniae ubi erant milites.

Εἰπὼν μάστιξιν ἀνετάζεσθαι αὐτὸν, iubens ut flagris quaestio de eo haberetur]. Mos Romanus quaestionem habendi per flagra, de quo diximus ad Matth. 27: 19. Sed et ante is mos apud alias Gentes fuerat. Hinc factum ut ἐτασμὸς sumatur pro *flagris* 2 Macc. 7: 37, et ἐξετάζειν pro *torquere*, Sap. 11: 10. Sunt autem flagra virgis saeviora. Cicero pro Rabirio: *Porcia lex virgas ab omnium civium Romanorum corpore amovet; hic misericors flagella retulit.*

Ἵνα ἐπιγνῷ, ut sciret] Ex ipsius confessione.

Δι' ἣν αἰτίαν οὕτως ἐπεφώνουν αὐτῷ, propter quam causam sic acclamarent ei] Qua re eos tam graviter offendisset.

25. *Ὡς δὲ προέτεινεν αὐτὸν τοῖς ἱμᾶσι*] *Postquam eum* praefectus cohortis) *exposuerat loris: προτείνειν* est *προβάλλειν, exponere: ἱμάντες* hic quod modo *μάστιγες* [*flagella*]. In Glossario *ἱμᾶς, lorum*. *Loris caedi* apud Ciceronem et Comicos saepe. Ea est *censio bubula* apud Plautum: cuius est et hoc alibi,

Ubi vivos homines mortui incursant boves.

Πρὸς τὸν ἑστῶτα ἑκατόνταρχον, ad adstantem sibi centurionem] Alii codices habent ἐφεστῶτα, et sic legisse videtur Syrus. *Adstantem*, nempe quaestioni a Praefecto imperatae. Vide quae diximus ad Matth. 27: 31.

Εἰ ἄνθρωπον Ῥωμαῖον καὶ ἀκατάκριτον ἔξεστιν ὑμῖν μαστίζειν,

ζειν, an civem Romanum et indemnatum licet vobis fl
gellare] Utrumque habuimus et supra 16: 37. Illud *Ro*
manum, est contra leges, Porciam et Semproniam: illud
indemnatum, et contra Romanas et contra omnium bene
moratarum Gentium leges, ut supra diximus. De Porcia
lege diximus modo. Caesar apud Sallustium: *Quare*
rem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus
in eos animadverteretur? an quia lex Porcia vetat?
Cicero Verrina Quinta: *O nomen dulce libertatis! o ius*
eximium nostrae civitatis! o lex Porcia legesque Sem
proniae! Et mox: *Facinus est vinciri civem Romanum,*
scelus verberari. Proclamavit Paulus itidem, ut ille
quo ibi Cicero, *Civis Romanus sum.*

26. *Ὅρα τί μέλλεις ποιεῖν, vide quid sis acturus*] Vide
ne in maiestatem populi Romani pecces. Diximus ea
re supra 16: 38.

28. *Ἐγὼ πολλοῦ κεφαλαίου τὴν πολιτείαν ταύτην ἐκτη*
σάμην, ego multa summa civitatem hanc consequutus sum
Per avaritiam Claudianorum temporum, ut loquitur Ta
citus Historiarum V. Et nominatim *ius Civitatis Roma*
nae ab eo venditum dicit Dion. *Nomen civium Roma*
rum magno emptum dicit Salvianus. *Κεφάλαιον* Graeci
ponunt pro *sorte* quae *usuris* opponitur. At Hellenistae
pro *quavis pecuniae summa* ponunt, ut Lev. 6: 4, Num.
5: 7, 31: 26, 49. Syrus hic בכסּפא סגיאא, *multo argento*

Ἐγὼ δὲ καὶ γεγέννημαι, ego autem et natus sum] At
Tarsus non colonia erat sed libera urbs, Plinio teste
27. *Concessam Tarsensibus libertatem ab Antonio* d
Appianus Civilium quinto. Et Dion Chrysostomus pr
oratione Tarsensi multa privilegia recitat ab Augusto
buta Tarsensi civitati, non autem ius coloniae aut m
cipii, qualibus ius civitatis Romanae competebat,
diximus D. ad Municipalem: et Ulpianus inter Cil
colonias Tarsum non nominat. Restat ergo ut al
Maiorum Pauli bellis civilibus, quae inter Caesarem
gustum et Brutum Cassiumque, aut etiam inter eu
Caesarem et Antonium intercessere, ius illud sibi
paraverit. Unde colligas ex opulenta familia fuisse
lum, neque vana esse quae veteres Graeci ad hunc l
dixere.

29. *Οἱ μέλλοντες αὐτὸν ἀνετάζειν, qui eum torturi erant*] ιos Latini *lorarios* vocant, Graeci μαςιγοφόρους.
Ὅτι Ῥωμαῖός ἐςι, καὶ ὅτι ἦν αὐτὸν δεδεκὼς, civem Ro- ınum esse, et se eum vinxisse] Nam vel hoc solum, *scire civem Romanum*, crimen erat, ut modo ostenmus.
30. *Βουλόμενος γνῶναι τὸ ἀσφαλές*] *Certi aliquid scire lens.* Sic et supra 21: 34, et infra 25: 26, ἀσφαλές τι άψαι [*certi quid scribere*].
Τὸ τί κατηγορεῖται παρὰ τῶν Ἰουδαίων, qua de causa cusaretur a Iudaeis] *Τὸ τί* similiter habemus Luc. 1: . *Τὸ* est δεικτικὸν [*demonstrativum*] sensus sequentis.
Ἔλυσεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν δεσμῶν, solvit eum vinculis] Ut ıe praeiudicio causam diceret.
Καὶ ἐκέλευσεν ἐλθεῖν τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ὅλον τὸ συνέδριον τῶν, et iussit Sacerdotes venire et omne Synedrium] ılius Manuscriptus, συνελθεῖν [*convenire*]; non enim s ad se vocavit, sed in loco Maiorum eos convenire ısit: nam quia intellexerat de religione controversiam ıe, explorare voluit Synedrii sententiam, cuius erat religione cognitio. *Principes autem sacerdotalium miliarum* specialiter nominantur, quia in eo consessu gnitate eminebant, ut Matth. 26: 3, 59, 27: 1, 3, 12, ırc. 8: 31, 14: 55, Luc. 24: 20, supra 4: 23, infra : 14.
Ἔςησεν εἰς αὐτοὺς, statuit inter illos] Pro ἐν αὐτοῖς, *medio eorum consessu.*

CAPUT XXIII.

1. *Ἀτενίσας δὲ ὁ Παῦλος τῷ συνεδρίῳ; intuens autem in ıcilium Paulus*] De hoc verbo vide Luc. 4: 20, 22: 56; pra 3: 4, 12, 6: 15, 11: 6, 13: 9, 14: 9.
Ἐγὼ πάσῃ συνειδήσει ἀγαθῇ πεπολίτευμαι τῷ Θεῷ, ego ıni conscientia bona conversatus sum coram Deo] Nunc idem secundum Christum: ante vero quantum ex Phaaeis Magistris haurire potueram. Hoc illis opponit, a ibus pro impio Deique hoste habebatur. *Πολιτεύεσθαι* aecis scriptoribus est *vitae genus sequi.* Sic 2 Macc. 6:

6: 1, 11: 25. Passivo sensu sumitur Canone XIV Sar censis Synodi. *Τῷ Θεῷ* est *coram Deo*, ut vertit Syr Testem citat mentium introspectorem.

2. *Ὁ δὲ ἀρχιερεὺς Ἀνανίας, Pontifex autem Maxim Ananias*] *Nebedaei filius* iuxta Iosephum Antiquae His toriae VIII. 3. Forte apud Iosephum, XX. 6, pro *τὸν ἀρχιερέα τὸν Ἰωνάθην* [*ad Pontificem maximum Io nathan*], scribendum *Ἀνανίαν*. Nam a Roma, quo cu Cumano missus fuerat, rediisse Ananias videtur. Ali ab hoc est Ananias qui Iosepho Cabaei successit.

Ἐπέταξε τοῖς παρεστῶσιν αὐτῷ, praecepit adstantibus sibi Apparitoribus, qui שוטרים Hebraeis.

Τύπτειν αὐτοῦ τὸ στόμα, percutere os eius] In hoc qu que par fortuna Discipuli cum Magistro, Ioh. 18: 22.

3. *Τύπτειν σε μέλλει ὁ Θεὸς, percutiet te Deus*] Utitu iure Prophetae. Vide quae diximus ad Luc. 13: 32, et adde responsum ad Orthodoxos CXXV. Simile illud Esaiae 50: 11, *In dolore cubabitis*. Vide et quae Sobnae prae dicit Esaias 22: 17, 18, et quae ibi a nobis notata, et quae de Rege Iechonia Ieremias 22: 30. Ananiae, incer tum mortuo an amoto, non multo post hoc tempus suf fectus est Ismael Phabi.

Τοῖχε κεκονιαμένε, paries dealbate] Egregia similitudo ad exprimendos homines impios, qui honoris aut com modi causa pios se simulant,

Introrsum turpes, speciosi pelle decora.

Pari comparatione utitur Seneca: *Miseri sunt, sordidi turpes, et ad similitudinem parietum suorum extrinsecus culti*. Etiam hoc Prophetarum est libere reprehendere non viros tantum Principes, sed et Reges. Exempla vi 1 Reg. 18: 18, 2 Reg. 3: 13.

Καὶ σὺ κάθῃ κρίνων με κατὰ νόμον, et tu sedes iu cans me secundum legem] Manebat lex iudicialis qua diu manebat Respublica: et secundum eam iudicare te bantur Hebraei Iudices intra eos cognitionis limites q Romani ipsis concedebant.

Καὶ παρανομῶν κελεύεις με τύπτεσθαι, et contra le iubes me percuti] Nondum dicta causa. Vide quae d mus ad dictum Iohannis locum et supra 16: 37. *Παρ μῶν* est מעול [*peccator*] Ps. 71: 4.

14. Τὸν ἀρχιερέα τοῦ Θεοῦ λοιδορεῖς, *Maximo Dei Pontifici maledicis*] Acrem sui sensum relinquebat multum vero trahens exprobratio. Simile vide Luc. 11: 45. sic λοιδορεῖς quod ibi ὑβρίζεις [*contumelia afficis*].

15. Οὐκ ᾔδειν, ἀδελφοί, ὅτι ἐςὶν ἀρχιερεύς, *nesciebam fratres Pontificem Maximum esse*] Benignis verbis lenivit hominem ferocem voluit, ut Nathan apud Iosephum: σεῖος ὢν καὶ συνετὸς ἀνήρ, λογισάμενος ὡς οἱ βασιλεῖς ἐν εἰς ὀργὴν ἐμπέσωσι, ταύτῃ πλέον ἢ τῷ δικαίῳ νέμουσι *vir comis et prudens, hoc considerans, Reges, si quando irascantur, iram prae iustitia sequi solere*]. Haec Pauli verba Ananias et apparitores sic accipiebant, quasi excusaret Paulus quod sibi in istis malis constituto non illis in mentem venisset quicum sibi res esset. Nam ידע saepe est *considerare*, ἐπισκοπεῖν, ut Esth. 2: 11. Verum potentior sensus suberat, non esse eum Sacerdotem aut Principem Senatus, qui eas dignitates pretio comparasset. Audiverat enim hoc a Gamaliele Paulus, *Iudicem qui honoris consequendi causa pecunias dederit, revera neque iudicem esse, neque honorandum, sed asini habendum loco*: ut est in titulo Thalmudico de Synedrio. Iudaei peculiariter tales Magistratus vocant *Deos aureos et argenteos*, eosque adorandos negant. Veram defensionem non attulit Paulus, *Prophetico iure se usum*, quia id ei non fuisset creditum, nec id quicquam isto loco profuisset.

Γέγραπται γάρ, *scriptum est enim*] Quasi dicat: Scio e Scripturis in eo honore positis deberi hanc reverentiam, ne maledictis, etiam veris, lacessantur. Vide quae diximus lib. I de Iure Belli ac Pacis 4. 7.

Ἄρχοντα τοῦ λαοῦ σου οὐκ ἐρεῖς κακῶς, *Principi populi tui non maledices*] Verba ipsa LXX. Exod. 22: 28, ubi in Hebraeo est נשיא, quomodo vocari solebat *princeps Senatus*, quem locum istis temporibus plerumque occupabat Sacerdos Summus. Habes hic ἐρεῖς κακῶς cum accusativo, ut et κακολογεῖν 2 Macc. 4: 1.

6. Γνοὺς δὲ ὁ Παῦλος, ὅτι τὸ ἓν μέρος ἐςὶ Σαδδουκαίων, τὸ δὲ ἕτερον Φαρισαίων, *sciens autem Paulus unam partem esse Sadducaeorum, alteram Pharisaeorum*] Pharisaeos fuisse in Synedrio apparet Matth. 21: 45, Sadducaeos

Μὴ θεομαχῶμεν, ne repugnemus Deo] Vox est bene graeca quae exstat et 2 Macc. 7: 19. Sic et nomen θεομάχος [*Deo repugnans*] supra 5: 39, ubi dicta a nobis vide.

10. *Μὴ διασπασθῇ ὁ Παῦλος ὑπ' αὐτῶν*] *Ne eum discerperent*, ut Orphea Thressae, in qua historia vocem διασπασθεὶς usurpat Isocrates. Lucianus: *Μικροῦ γοῦν με διεσπάσαντο* [*Parum abfuit quin me discerperent*]. Atrocis irae est haec descriptio.

Ἐκέλευσε τὸ στράτευμα καταβῆναι, iussit milites descendere] Totam militum manum ab Antonia deduxit in conclave illud apud Templum, in quo Senatus habebatur.

Εἰς τὴν παρεμβολὴν, in castra] In Antoniam, ut supra.

11. *Ἐπιστὰς αὐτῷ ὁ Κύριος, adsistens ei Dominus*] De hoc verbo vide Luc. 2: 9, 24: 4, supra 12: 7. Dominus ei apparuit per Angelum, ut supra aliquoties.

Θάρσει Παῦλε, bono sis animo Paule] Certum eum facit Dominus, omnem istam commotae plebis violentiam nihil ipsi nocituram. *Cum improbus adversus iustum cogitat frenditque dentibus, Deus eum irridet*, Ps. 37: 12, *Et mala consilia non provehit*, Ps. 140: 9, *Sed pios tutatur contra insidiatores*, Ps. 12: 6.

Οὕτω σε δεῖ καὶ εἰς Ῥώμην μαρτυρῆσαι, sic te oportet et Romae testificari] *Δεῖ* illud rem futuram hic significat, ut Matth. 16: 21, ubi dicta vide. Nec aliter hic interpretatur Syrus.

12. *Ποιήσαντές τινες τῶν Ἰουδαίων συστροφὴν, coierunt quidam ex Iudaeis*] *Συστροφὴ* supra 19: 40 *concursus*, hic potius *coitio* est, sicut mox explicatur συνωμοσία [*coniuratio*]. Sic συστρέφεσθαι est *coniurare*, 2 Sam. 15: 31, 1 Reg. 16: 8, 16, 2 Reg. 9: 14, 10: 8, 14: 18, 15: 10, 15, 25, 30, 21: 22, 23, pro quo συστροφὰς ποιεῖσθαι Amos 7: 10, in quibus locis in Hebraeo est קשר.

Ἀνεθεμάτισαν ἑαυτοὺς] Voto addiderunt diras, id est, *sesimet sibi imprecati sunt*, ni id implerent. Vide quae ad Matth. 26: 74. Impletum hic quod de se dixit David, insanientibus inimicis, Ps. 102: 9, בי נשבעו, κατ' ἐμοῦ ὤμνυον [*adversum me iurarunt*].

Μήτε φαγεῖν μήτε πιεῖν ἕως οὗ ἀποκτείνωσι τὸν Παῦλον, ne-

et Etymologiae scriptor *δεξιολάβους* interpretantur *παραφύλακας* [*stipatores*]. Putat Meursius intelligi eos qui carceri datos asservabant, et prehendebant eos qui prehendi iubebantur. Constantinus Porphyrogenneta: *Οἱ δὲ λεγόμενοι τουρμάρχαι εἰς ὑπουργίαν τῶν στρατηγῶν ἐτάχθησαν. σημαίνει δὲ τοιοῦτον ἀξίωμα τὸν ἔχοντα ὑφ' ἑαυτὸν στρατιώτας τοξοφόρους πεντακοσίους, καὶ πελταστὰς τριακοσίους καὶ δεξιολάβους ἑκατόν* [*Qui turmarum appellantur Praefecti ad exsequenda Praetorum iussa constituti sunt. Denotat autem haec dignitas eum qui quingentos sub se sagittarios, trecentos peltatos, stipatores centum habet*]. Sed fieri potest ut ex hoc loco Lucae male lecto et intellecto id nomen in serioris aevi militiam penetraverit.

Ἀπὸ τρίτης ὥρας τῆς νυκτὸς, a tertia hora noctis] Frequens est in Syria noctibus iter facere ob calores diurnos. Verum hic hoc consilium eo pertinebat, ne in ipso itinere insidiae fierent, ante deducto Paulo quam ad coniuratos eius rei notitia perveniret.

24. *Κτήνη τε παραστῆσαι, et iumenta praeparare*] Contra quam modo transit hic oratio a directa in indirectam.

Ἵνα ἐπιβιβάσαντες τὸν Παῦλον, ut imponentes Paulum] Vide Luc. 10: 34, 19: 35.

Πρὸς Φήλικα τὸν ἡγεμόνα, ad Felicem Praesidem] Felix hic Pallantis, qui apud Claudium omnia potuit, frater fuit, *Iudaeae impositus, et cuncta male facta sibi impune ratus tanta potentia subnixo*, ut ait Tacitus Annalium XII, qui de eodem Historiarum V, *Antonius Felix, per omnem saevitiam ac libidinem, ius regium servili ingenio exercuit.* Nihil minus quam Arcadiae Regibus ortus, quod illorum adulatores plebi persuadere volebant. Et hic tamen homo, servili et ortu et ingenio, non *cohortibus* tantum *alisque et provinciae Iudaeae praepositus* fuit, sed et *trium Reginarum maritus*, teste Suetonio in Claudii vita 28, quod intellige non eodem tempore, sicut quidam male interpretantur illud *μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα* [*unius uxoris virum*] apud Paulum; sed alii mortua aliam: et *reginas* intellige Regum filias et neptes, quomodo Antigone et Electra *ἄνασσαι* [*Reginae*] apud Tragicos. Harum Reginarum una fuit Drusilla infra nominata

[Berenice Act.] 25: 13. Agrippae Regis soror, cui ad adipiscendam Caesarum gratiam nomen datum ex ea familia quae tum imperabat, unde et Agrippa ipse habebat nomen.

Τὸν ἡγεμόνα] Iudaeae Procuratorem vice Praesidis. Vide quae dicta ad Matth. 27: 2.

25. *Περιέχουσαν τὸν τύπον τοῦτον*, *continentem hoc tenore*, ut loquitur Cicero. Hinc *τύπους* pro *epistolis* usurpat Zonaras ad Canonem XXXIX Concilii in Trullo. In Glossario *τύπος*, *formata*, *forma*. Sumitur pro *exemplari* 1 Petr. 5: 3.

26. *Τῷ κρατίστῳ ἡγεμόνι*, *optimo Praesidi*] *Κράτιστος* titulus positorum in dignitate. Vide ad Luc. 1: 3.

27. *Καὶ μέλλοντα ἀναιρεῖσθαι ὑπ' αὐτῶν*] Id est, *cum iam prope esset ut ab eis interficeretur*. Hoc sensu *μέλλειν* invenitur etiam apud Thucydidem, Demosthenem et alios.

Ἐπιστὰς σὺν τῷ στρατεύματι, *superveniens cum exercitu*] Bene vertitur *superveniens*, ut supra 4: 1.

Μαθὼν ὅτι Ῥωμαῖός ἐστι, *cognito Romanum esse*] Aoristus hic nullum certum tempus designat: et tantum valet quantum *καὶ ἔμαθον* [*et cognoveram*].

28. *Εἰς τὸ συνέδριον αὐτῶν*, *in concilium eorum*] Vide supra 22: 30.

29. *Περὶ ζητημάτων τοῦ νόμου αὐτῶν*, *de quaestionibus Legis ipsorum*] Vide supra 18: 15.

Μηδὲν δὲ ἄξιον θανάτου ἢ δεσμῶν ἔγκλημα ἔχοντα, *nihil vero dignum morte aut vinculis habentem crimen*] Nullius criminis reum quod Romanae leges morte puniant aut vinculis coerceant: non signiferum rebellionis, non homicidam, non seditiosum.

30. *Μηνυθείσης δέ μοι ἐπιβουλῆς εἰς τὸν ἄνδρα μέλλειν ἔσεσθαι*, *et cum mihi perlatum esset de insidiis quas paraverant illi*] Sermonem ita incepit quasi dicturus esset *μελλούσης* dixit autem *μέλλειν* quasi praecessisset *μηνυθέντος δέ μοι ἐπιβουλήν*. Ita saepe constructio fit ad sensum magis quam ad verba, ut diximus Eph. 1: 13.

Παραγγείλας καὶ τοῖς κατηγόροις λέγειν τὰ πρὸς αὐτὸν ἐπὶ σοῦ, *denuntians et accusatoribus ut contra eum apud te dicant*] Ex more Romano, infra 35, 25: 16.

Ἔῤῥωσο, vale] Quae solennis epistolarum clausula. Vi de supra 15: 29.

31. *Εἰς τὴν Ἀντιπατρίδα*] Urbs est Iudaeae ad Occidentem Iordanis. Vide Ptolemaeum.

32. *Ὑπέστρεψαν, reversi sunt*] Pedites ducenti gravis armaturae, et totidem iaculatores. Neque enim opus tam multis erat, cum iam longius abitum esset ab Hierosolymis, ubi erant coniurati. Adversus vulgaria itinerum pericula sufficiebat equestre praesidium.

Εἰς τὴν παρεμβολὴν, in castra] In Antoniam.

33. *Οἵτινες, qui*] Hoc ad remotius, id est, ad equites referendum.

Εἰσελθόντες εἰς Καισάρειαν, cum venissent Caesaream] Ubi tum forte erat Felix, ut solebant Praesides provinciam perambulare. *Caesaream*, nempe *Stratonis*.

Παρέστησαν καὶ τὸν Παῦλον αὐτῷ, stiterunt coram eo et Paulum] Bene vertitur *stiterunt*. Sic ubi in Digestis est *iudicio sistere*, Graeca Basilica habent *παριστᾷν*. Paulus non dixit Centurionibus aut equitibus illicitum esse quod agebant, sed usus est beneficio publicae tutelae. Patres in Africano Concilio cap. 83: *Quorum contra furorem possimus non insolita nec a Scripturis aliena impetrare praesidia; quomodo Apostolus Paulus, sicut in Apostolorum Actibus fidelibus notum est, factiosorum conspirationem militari etiam submovit auxilio.*

34. *Ἐκ ποίας ἐπαρχίας ἐστὶ, de qua provincia esset*] *Ἐπαρχία* est *provincia* etiam infra 25: 1. Nec aliter *provinciam* appellant Graeci qui Romanas res scripsere. In Glossario quoque *ἐπαρχία, Provincia.*

35. *Διακούσομαί σου, ἔφη, ὅταν καὶ οἱ κατήγοροί σου παραγένωνται, audiam te, inquit, cum et accusatores tui venerint*] Iuxta dictum vetus;

Μηδὲ δίκην δικάσῃς, πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς.
[*Ni prius audieris ambos, ne iudicium fer.*]

Est autem *διακούειν* idem quod *ἀκούειν*, ut apparet Deut. 1: 16, Iob. 9: 33. Utuntur sic et Plato et Plutarchus.

Ἐν τῷ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρώδου, in praetorio Herodis] Nempe quod erat Caesareae. Vide supra 12: 19 et sequentibus. *Praetorium* a *Praetore* Romano, id est, Imperatore nomen habet sed, ut fieri solet, coepit profe

natius eius vocis usus ad omnes domos virorum illustrium. Vide Matth. 27: 27, Marc. 15: 16, Ioh. 18: 28, 33, 19: 9, Phil. 1: 13. Et apud rusticae rei scriptores *praetorium* est pars villae in qua dominus habitat.

CAPUT XXIV.

Μετὰ δὲ πέντε ἡμέρας, *post quinque autem dies*] In Manuscripto, μετὰ δέ τινας ἡμέρας, [*post dies aliquot*].

Κατέβη, descendit] Ab Hierosolymis mare versus qui eunt, *descendere* dicuntur.

Ἀνανίας μετὰ τῶν πρεσβυτέρων, Ananias cum Senioribus] Melius Manuscriptus, *Μετὰ πρεσβυτέρων τινων, cum aliquibus e Senatu*. Supra 23: 14.

Καὶ ῥήτορος Τερτύλλου τινός, et Tertullo quodam Oratore] Homine Romano, qui et linguam Romanam et actionum formulas melius nosset. Ῥήτωρ Graecis est *Orator*: Latini eam vocem Graecam magis de *dicendi magistris* usurpant, quos Graeci σοφιςὰς vocant.

Οἵτινες ἐνεφάνισαν τῷ ἡγεμόνι] Ἐμφανίζειν, est *indicium facere*, ut vidimus supra 23: 15, 22, et Esth. 2: 22. In Glossario, ἐμφανίζω, *allego, intimo*. Quare hic sensum esse arbitror, *accusationem attulere, reum egere Paulum, inscripsere in crimen more Romano*.

2. *Κληθέντος δὲ αὐτοῦ*] Id est, *adduci iusso*. Nam sub militari custodia servabatur.

3. *Πολλῆς εἰρήνης τυγχάνοντες διὰ σοῦ, quod multa pace per te fruamur*] Inter praecepta Rhetorica est Iudicem laudando sibi benevolum reddere, quod nec Paulus ignoravit, ut apparet infra 10 et 26: 2, 3. Vide Ciceronis exordia pro Roscio Amerino, pro Milone et alia. Ambrosius libro VI de Sacramentis capite ultimo: *Unde et Oratores isti sapientes hanc habent disciplinam, ut Iudicem fautorem sibi praestent: incipiunt a laudibus eius, ut benevolum sibi faciant cognitorem*.

Καὶ κατορθωμάτων γινομένων τῷ ἔθνει τούτῳ διὰ τῆς σῆς προνοίας, et res in melius restituantur in Gente hac per tuam providentiam] Melius Manuscriptus, διορθωμάτων. Κατόρθωμα apud Philosophos, ut Cicero nos docet, est

 fac-

factum exactum ad perfectissimam sapientiae regulam; sed voce διορθωμάτων significatur, *multa a Felice in rebus ad Iudaeos pertinentibus fuisse in melius restituta:* nam hoc est διορθοῦν, Hebraeis תקן, et ita accepit Syrus.

4. Ἵνα δὲ μὴ ἐπὶ πλεῖόν σε ἐγκόπτω, *ne diutius autem te impediam*] In Glossario, ἐγκόπτω, *impedio:* et ita sumit Paulus Rom. 15: 22, Gal. 5: 7, 1 Thess. 2: 18. Impedit autem a negotiis Praesidem, qui diu alloquendo eum detinet. Est et hoc inter Rhetorica artificia, polliceri se brevem fore; praesertim apud occupatos.

Τῇ σῇ ἐπιεικείᾳ] *Ea humanitate qua soles.* Solent coniungi ἐπιείκεια et πρᾳότης [*clementia*]. Intelligitur hic *facilitas et patientia in audiendo.*

5. Εὑρόντες γὰρ τὸν ἄνδρα τοῦτον λοιμὸν, *invenimus enim hunc hominem pestem*] Sic Cicero dixit, *pestem civitatis*, pro Rabirio: *pestem patriae*, pro Sestio: *pestem imperii*, pro Deiotaro.

Καὶ κινοῦντα στάσιν πᾶσι τοῖς Ἰουδαίοις τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην, *et concitantem seditiones omnibus Iudaeis in universo orbe*] Idem sensus qui supra 17: 6.

Πρωτοστάτην τε]. In Glossario πρωτοστάτης, *princeps.* Sic vocantur qui in arte, qui in convivio, qui in iudiciis aut re quavis alia primarium locum obtinent. Sic Cyprianus in sententia proconsulari dicitur *auctor iniqui nominis et signifer.*

Τῆς τῶν Ναζωραίων αἱρέσεως, *sectae Nazarenorum*] Ita in Iudaea vocabantur qui extra Iudaeam Christiani, nempe a Domino ipsorum Iesu *Nazareno.* Et sic hodie quoque Iudaei et Mahumetistae Christianos appellant. Vide quae diximus ad initium Matthaei.

6. Ὃς καὶ τὸ ἱερὸν ἐπείρασε βεβηλῶσαι, *qui etiam Templum violare conatus est*] Introductis alienigenis. Falsum crimen.

Ὃν καὶ ἐκρατήσαμεν, *quem et apprehensum*] Recta locutio fuerat, αὐτὸν ἐκρατήσαμεν [*ipsum apprehendimus*]. Alioqui est ἀνακόλουθον [*inconsequens*], nec illud εὑρόντες verbum habet quod ei respondeat. Sed similia passim apud bonos auctores reperiuntur, maxime vero apud nostros. Simile quid notavimus Eph. 1: 13.

K

Καὶ κατὰ τὸν ἡμέτερον νόμον ἠθελήσαμεν κρίνειν, voluimus secundum legem nostram iudicare] Nempe tanquam eum qui alienigenas in Templum induxisset: in quo crimine capitalis poenae ipsis permissa erat exsecutio, ut diximus supra 21: 28.

7. *Παρελθὼν δὲ Λυσίας, superveniens autem Lysias*] Idem quod ἐπιςὰς supra 23: 23. Scholiastes Thucydidis: Ἐπελθόντες, ἐπὶ ξένων· παρελθόντες, ἐπὶ ἰδίων [*Advenientes, de hospitibus; accedentes, de suis dicitur*]. Alibi: Ἐπέρχεται ὁ ξένος· παρέρχεται ὁ πολίτης [*Advenit peregrinus, accedit civis*]. Idem: *Τὸ παρελθεῖν, τὸ αὐτίκα δηλοῖ* [*Accessisse, hoc denotat extemplo accessisse*]. Sic et Athenaeus: *Αὐλῳδοὶ δὲ παρῆλθον* [*Ingressi sunt autem tibicines*].

Βίᾳ πολλῇ ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν ἀφείλετο, vi magna eripuit eum manibus nostris] Vim vocant opem vim prohibentis.

8. *Κελεύσας καὶ τοὺς κατηγόρους αὐτοῦ ἔρχεσθαι, iubens et accusatores eius venire*] Supra 22: 30.

Παρ' οὗ, a quo] Nempe Paulo.

Δυνήσῃ αὐτὸς ἀνακρίνας, poteris ipse inquirens] *Quaestione habita per tormenta*: ita recte accepit hic Syrus.

9. *Συνέθεντο δὲ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, assenserunt autem et Iudaei*] Ananias et Senatores Oratoris sui dicta approbabant. In Glossario συντίθημι, συναινῶ [*approbo*]. Pausanias: *Ἀῤῥιανῷ μὲν οὖν ἔγωγε οὐδαμῶς κατά γε τοῦτο συνθήσομαι* [*Arriano equidem hac in parte nullatenus assentior*].

10. *Νεύσαντος αὐτῷ τοῦ ἡγεμόνος λέγειν, annuente ipsi Praeside ut diceret*] Potestate loquendi ei facta. Vide supra 21: 39, 26: 1.

Ἐκ πολλῶν ἐτῶν, multis annis] Gesta enim haec sub finem procurationis huius Felicis: ut patet infra 26.

Ὄντα σε κριτὴν, te esse Iudicem] Id est, *Rectorem*. Nam שפט, κρίνειν Hebraeis est etiam *regere*.

Τῷ ἔθνει τούτῳ, genti huic] Iudaeae, Galilaeae, Samariae, Peraeae, Iosephus Belli Iudaici II. 21. Nam Agrippa habebat Batanaeam, Trachonitidem, Gaulonitidem, et regnum Lysaniae et praefecturam, quam Varus addiderat.

Εὐ-

neque se edituros, neque bibituros donec occidissent Paulum] Non fuisse sine exemplo talia inter Iudaeos iuramenta, docet nos Philo de Legibus specialibus: Εἰσὶ γάρ οἳ ὀμνύουσιν, ἐὰν τύχῃ, τραύματα καὶ σφαγάς [*Sunt qui iurant, si ita res tulerit, vulnera aut caedes*].

14. Τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ τοῖς πρεσβυτέροις, *Principibus Sacerdotum et Senioribus*] Quibusdam ex Synedrio. Vide supra 22: 30 et 4: 5, Matth. 16: 21, 21: 23.

Ἀναθέματι ἀνεθεματίσαμεν ἑαυτοὺς, *devotione devovimus nos*] נחרמנו חרם.

15. Ἐμφανίσατε τῷ χιλιάρχῳ] *Significate* [*Tribuno*]. Nam הודיע vertitur ἐμφανίζειν Exod. 33: 13. Sic et infra 22, Hebr. 11: 14.

Σὺν τῷ συνεδρίῳ] Id est, *Non vos soli, sed una cum collegis vestris*, quo maior significationi sit auctoritas.

Ὅπως αὔριον αὐτὸν καταγάγῃ πρὸς ὑμᾶς, *ut cras producat illum ad vos*] Nempe ex Antonia in conclave in quo Senatus habebatur.

Ὡς μέλλοντας διαγινώσκειν ἀκριβέστερον τὰ περὶ αὐτοῦ, *tamquam exactius cogniturі de eo*] *Exactius quam in prima cognitione.* Solent enim rei per intervalla temporum saepius audiri, sive quod novi aliquid Iudici innotuerit, sive ut exploretur an sibi constent.

Πρὸ τοῦ ἐγγίσαι αὐτόν] *Antequam ad vos veniat*, Syrus. Sed amplius significatur, velle se caedem perpetrare in via, satis longe ab eo loco, in quo Senatus habebatur, ne Senatus eo nomine argui posset.

Ἕτοιμοί ἐσμεν τοῦ ἀνελεῖν αὐτὸν, *parati sumus ad illum interficiendum*] Hic quoque τοῦ abundat, ut aliquoties: nam supra dixit, ἑτοίμως ἔχω ἀποθανεῖν. Sic et infra 20, συνέθεντο τοῦ ἐρωτῆσαι [*constituerunt rogare*].

16. Ὁ υἱὸς τῆς ἀδελφῆς τοῦ Παύλου, *filius sororis Pauli*] Paulum habens avunculum.

Τὸ ἔνεδρον, *insidias*] Infra dixit ἐνέδραν 25: 3. Utrumque Graecum est et apud interpretes Graecos saepe reperitur. Ἐνέδρα etiam 1 Macc. 1: 38. Ἔνεδρον Sap. 14: 2, 1 Macc. 9: 40, 10: 8, 11: 8, 69.

Παραγενόμενος] *Ideo quod adfuisset consilio*, nimirum ignorantibus Iudaeis illis necessitudinem iuvenis huius cum Paulo.

Καὶ

Καὶ εἰσελθὼν εἰς τὴν παρεμβολὴν, et intrans in castra]. In eum locum in quo Paulus asservabatur. Supra 10.

17. *Ἕνα τῶν ἑκατοντάρχων, unum ex Centurionibus*] Quales decem erant sub illo Praefecto, si cohors esset millenaria, alioqui pauciores. Vide supra 22: 26.

Ἀπάγαγε πρὸς τὸν χιλίαρχον, perduc ad Praefectum] Nihil petiit a Praefecto: sed credidit eum pro aequitate Romana facile reperturum malo illi imminenti remedium.

18. *Ὁ μὲν οὖν παραλαβὼν αὐτὸν, et ille quidem assumens eum*] Ipsum iuvenem secum deduxit, ut Praefectus ex ipsius ore cuncta certius cognosceret.

19. *Ἐπιλαβόμενος δὲ τῆς χειρὸς αὐτοῦ*] *Manu prehensum*, ut iis solemus facere, quos ex turba abducimus.

21. *Σὺ οὖν μὴ πεισθῇς αὐτοῖς, tu vero ne credideris illis*] Hoc iuvenis addidit, ex pio in avunculum affectu.

Καὶ νῦν ἕτοιμοί εἰσι] *Parati sunt*, nempe *ad eum occidendum*. Supra 15.

Προσδεχόμενοι τὴν ἀπὸ σοῦ ἐπαγγελίαν] *Nuntium abs te exspectantes*]. Sic enim ἐπαγγελία sumitur Esth. 4: 7 et Ezech. 7: 26, et ἐπαγγέλλειν, *annuntiare* Sir. 16: 26.

22. *Ἀπέλυσε τὸν νεανίαν*] *Dimisit a se iuvenem*.

Παραγγείλας μηδενὶ ἐκλαλῆσαι, ὅτι ταῦτα ἐνεφάνισας πρός με, praecipiens ne cui loqueretur, te haec mihi significasse] Transitio ab indirecta oratione ad directam, frequens Hebraeis, sed et aliis scriptoribus.

23. *Δύο τινὰς τῶν ἑκατοντάρχων, εἶπεν, Ἑτοιμάσατε στρατιώτας διακοσίους, duobus Centurionibus, dixit illis, Parate milites ducentos*] Quisque centum milites qui sub se erant. Martialis:

Vare, Paraetonias Latia modo vite per urbes
Nobilis, et centum dux memorande viris.

Καὶ ἱππεῖς ἑβδομήκοντα, et equites septuaginta] Solent peditibus equites attribui qui eis praesidio sint. Hic numerus paulo plus quam duas turmas facit.

Καὶ δεξιολάβους διακοσίους, et lancearios ducentos] Manuscriptus, δεξιοβόλους διακοσίους [*iaculatores ducentos*]. Legionibus Romanis aderant auxilia e milite externo, armata levius. In iis praeter funditores, erant *qui tela manu mitterent*. Hi videri possent dicti δεξιοβόλοι, nec aliter legere et accepere Syrus et Arabs. Verum Suidas

et

et Etymologiae scriptor δεξιολάβους interpretantur παραφύλακας [*stipatores*]. Putat Meursius intelligi eos qui carceri datos asservabant, et prehendebant eos qui prehendi iubebantur. Constantinus Porphyrogenneta: Οἱ δὲ λεγόμενοι τουρμάρχαι εἰς ὑπουργίαν τῶν ϛρατηγῶν ἐτάχθησαν· σημαίνει δὲ τοιοῦτον ἀξίωμα τὸν ἔχοντα ὑφ' ἑαυτὸν ϛρατιώτας τοξοφόρους πεντακοσίους, καὶ πελταϛὰς τριακοσίους καὶ δεξιολάβους ἑκατὸν [*Qui turmarum appellantur Praefecti ad exsequenda Praetorum iussa constituti sunt. Denotat autem haec dignitas eum qui quingentos sub se sagittarios, trecentos peltatos, stipatores centum habet*]. Sed fieri potest ut ex hoc loco Lucae male lecto et intellecto id nomen in serioris aevi militiam penetraverit.

Ἀπὸ τρίτης ὥρας τῆς νυκτὸς, *a tertia hora noctis*] Frequens est in Syria noctibus iter facere ob calores diurnos. Verum hic hoc consilium eo pertinebat, ne in ipso itinere insidiae fierent, ante deducto Paulo quam ad coniuratos eius rei notitia perveniret.

24. Κτήνη τε παραϛῆσαι, *et iumenta praeparare*] Contra quam modo transit hic oratio a directa in indirectam.

Ἵνα ἐπιβιβάσαντες τὸν Παῦλον, *ut imponentes Paulum*] Vide Luc. 10: 34, 19: 35.

Πρὸς Φήλικα τὸν ἡγεμόνα, *ad Felicem Praesidem*] Felix hic Pallantis, qui apud Claudium omnia potuit, frater fuit, *Iudaeae impositus, et cuncta male facta sibi impune ratus tanta potentia subnixo*, ut ait Tacitus Annalium XII, qui de eodem Historiarum V, *Antonius Felix, per omnem saevitiam ac libidinem, ius regium servili ingenio exercuit.* Nihil minus quam Arcadiae Regibus ortus, quod illorum adulatores plebi persuadere volebant. Et hic tamen homo, servili et ortu et ingenio, non *cohortibus* tantum *alisque et provinciae Iudaeae praepositus* fuit, sed et *trium Reginarum maritus*, teste Suetonio in Claudii vita 28, quod intellige non eodem tempore, sicut quidam male interpretantur illud μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα [*unius uxoris virum*] apud Paulum; sed alia mortua aliam: et *reginas* intellige Regum filias et neptes, quomodo Antigone et Electra ἄνασσαι [*Reginae*] apud Tragicos. Harum Reginarum una fuit Drusilla infra nomi-

ninata 24: 24, Agrippae Regis soror, cui ad adipiscendam Caesarum gratiam nomen datum ex ea familia quae tum imperabat, unde et Agrippa ipse habebat nomen.

Τὸν ἡγεμόνα] Iudaeae Procuratorem vice Praesidis. Vide quae dicta ad Matth. 27: 2.

25. *Περιέχουσαν τὸν τύπον τοῦτον, continentem hunc*] *Hoc tenore*, ut loquitur Cicero. Hinc τύπους pro *epistolis* usurpat Zonaras ad Canonem XXXIX Concilii in Trullo. In Glossario *τύπος, formata, forma.* Sumitur pro *exemplari* 1 Petr. 5: 3.

26. *Τῷ κρατίστῳ ἡγεμόνι, optimo Praesidi*] *Κράτιστος* titulus positorum in dignitate. Vide ad Luc. 1: 3.

27. *Καὶ μέλλοντα ἀναιρεῖσθαι ὑπ' αὐτῶν*] Id est, *cum iam prope esset ut ab eis interficeretur.* Hoc sensu μέλλειν invenitur etiam apud Thucydidem, Demosthenem et alios.

Ἐπιστὰς σὺν τῷ στρατεύματι, superveniens cum exercitu] Bene vertitur *superveniens*, ut supra 4: 1.

Μαθὼν ὅτι Ῥωμαῖός ἐστι, cognito Romanum esse] Aoristus hic nullum certum tempus designat: et tantum valet quantum *καὶ ἔμαθον* [*et cognoveram*].

28. *Εἰς τὸ συνέδριον αὐτῶν, in concilium eorum*] Vide supra 22: 30.

29. *Περὶ ζητημάτων τοῦ νόμου αὐτῶν, de quaestionibus Legis ipsorum*] Vide supra 18: 15.

Μηδὲν δὲ ἄξιον θανάτου ἢ δεσμῶν ἔγκλημα ἔχοντα, nihil vero dignum morte aut vinculis habentem crimen] Nullius criminis reum quod Romanae leges morte puniant aut vinculis coerceant: non signiferum rebellionis, non homicidam, non seditiosum.

30. *Μηνυθείσης δέ μοι ἐπιβουλῆς εἰς τὸν ἄνδρα μέλλειν ἔσεσθαι, et cum mihi perlatum esset de insidiis quas paraverant illi*] Sermonem ita incepit quasi dicturus esset μελλούσης dixit autem μέλλειν quasi praecessisset μηνυθέντος δέ μοι ἐπιβουλήν. Ita saepe constructio fit ad sensum magis quam ad verba, ut diximus Eph. 1: 13.

Παραγγείλας καὶ τοῖς κατηγόροις λέγειν τὰ πρὸς αὐτὸν ἐπὶ σοῦ, denuntians et accusatoribus ut contra eum apud te dicant] Ex more Romano, infra 35, 25: 16.

Ἔῤῥωσο, vale] Quae solennis epistolarum clausula. Vide supra 15: 29.

31. *Εἰς τὴν Ἀντιπατρίδα*] Urbs est Iudaeae ad Occidentem Iordanis. Vide Ptolemaeum.

32. *Ὑπέστρεψαν, reversi sunt*] Pedites ducenti gravioris armaturae, et totidem iaculatores. Neque enim opus tam multis erat, cum iam longius abitum esset ab Hierosolymis, ubi erant coniurati. Adversus vulgaria itinerum pericula sufficiebat equestre praesidium.

Εἰς τὴν παρεμβολὴν, in castra] In Antoniam.

33. *Οἵτινες, qui*] Hoc ad remotius, id est, ad equites referendum.

Εἰσελθόντες εἰς Καισάρειαν, cum venissent Caesaream] Ubi tum forte erat Felix, ut solebant Praesides provinciam perambulare. *Caesaream*, nempe *Stratonis*.

Παρέστησαν καὶ τὸν Παῦλον αὐτῷ, stiterunt coram eo et Paulum] Bene vertitur *stiterunt*. Sic ubi in Digestis est *iudicio sistere*, Graeca Basilica habent *παριστᾷν*. Paulus non dixit Centurionibus aut equitibus illicitum esse quod agebant, sed usus est beneficio publicae tutelae. Patres in Africano Concilio cap. 83: *Quorum contra furorem possimus non insolita nec a Scripturis aliena impetrare praesidia; quomodo Apostolus Paulus, sicut in Apostolorum Actibus fidelibus notum est, factiosorum conspirationem militari etiam submovit auxilio.*

34. *Ἐκ ποίας ἐπαρχίας ἐστὶ, de qua provincia esset*] *Ἐπαρχία* est *provincia* etiam infra 25: 1. Nec aliter *provinciam* appellant Graeci qui Romanas res scripsere. In Glossario quoque *ἐπαρχία, Provincia*.

35. *Διακούσομαί σου, ἔφη, ὅταν καὶ οἱ κατήγοροί σου παραγένωνται, audiam te, inquit, cum et accusatores tui venerint*] Iuxta dictum vetus;

Μηδὲ δίκην δικάσῃς, πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς.

[*Ni prius audieris ambos, ne iudicium fer.*]

Est autem *διακούειν* idem quod *ἀκούειν*, ut apparet Deut. 1: 16, Iob. 9: 33. Utuntur sic et Plato et Plutarchus.

Ἐν τῷ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρώδου, in praetorio Herodis] Nempe quod erat Caesareae. Vide supra 12: 19 et sequentibus. *Praetorium* a *Praetore* Romano, id est, Imperatore nomen habet sed, ut fieri solet, coepit proferri

la-

latius eius vocis usus ad omnes domos virorum illustrium. Vide Matth. 27: 27, Marc. 15: 16, Ioh. 18: 28, 33, 19: 9, Phil. 1: 13. Et apud rusticae rei scriptores *praetorium* est pars villae in qua dominus habitat.

CAPUT XXIV.

Μετὰ δὲ πέντε ἡμέρας, post quinque autem dies] In Manuscripto, μετὰ δέ τινας ἡμέρας, [*post dies aliquot*].

Κατέβη, descendit] Ab Hierosolymis mare versus qui eunt, *descendere* dicuntur.

Ἀνανίας μετὰ τῶν πρεσβυτέρων, Ananias cum Senioribus] Melius Manuscriptus, *Μετὰ πρεσβυτέρων τινων, cum aliquibus e Senatu.* Supra 23: 14.

Καὶ ῥήτορος Τερτύλλου τινός, et Tertullo quodam Oratore] Homine Romano, qui et linguam Romanam et actionum formulas melius nosset. Ῥήτωρ Graecis est *Orator*: Latini eam vocem Graecam magis de *dicendi magistris* usurpant, quos Graeci σοφιςὰς vocant.

Οἵτινες ἐνεφάνισαν τῷ ἡγεμόνι] Ἐμφανίζειν, est *indicium facere*, ut vidimus supra 23: 15, 22, et Esth. 2: 22. In Glossario, ἐμφανίζω, *allego*, *intimo*. Quare hic sensum esse arbitror, *accusationem attulere*, *reum egere Paulum, inscripsere in crimen more Romano.*

2. *Κληθέντος δὲ αὐτοῦ*] Id est, *adduci iusso.* Nam sub militari custodia servabatur.

3. *Πολλῆς εἰρήνης τυγχάνοντες διὰ σοῦ, quod multa pace per te fruamur*] Inter praecepta Rhetorica est Iudicem laudando sibi benevolum reddere, quod nec Paulus ignoravit, ut apparet infra 10 et 26: 2, 3. Vide Ciceronis exordia pro Roscio Amerino, pro Milone et alia. Ambrosius libro VI de Sacramentis capite ultimo: *Unde et Oratores isti sapientes hanc habent disciplinam, ut Iudicem fautorem sibi praestent: incipiunt a laudibus eius, ut benevolum sibi faciant cognitorem.*

Καὶ κατορθωμάτων γινομένων τῷ ἔθνει τούτῳ διὰ τῆς σῆς προνοίας, et res in melius restituantur in Gente hac per tuam providentiam] Melius Manuscriptus, διορθωμάτων. Κατόρθωμα apud Philosophos, ut Cicero nos docet, est

factum: exactum: ad perfectissimam sapientiae regulam; sed voce διορθωμάτων significatur, *multa a Felice in rebus ad Iudaeos pertinentibus fuisse in melius restituta:* nam hoc est διορθοῦν, Hebraeis תקן, et ita accepit Syrus.

4. Ἵνα δὲ μὴ ἐπὶ πλεῖόν σε ἐγκόπτω, *ne diutius autem te impediam*] In Glossario, ἐγκόπτω, *impedio:* et ita sumit Paulus Rom. 15: 22, Gal. 5: 7, 1 Thess. 2: 18. Impedit autem a negotiis Praesidem, qui diu alloquendo eum detinet. Est et hoc inter Rhetorica artificia, polliceri se brevem fore; praesertim apud occupatos.

Τῇ σῇ ἐπιεικείᾳ] *Ea humanitate qua soles.* Solent coniungi ἐπιείκεια et πρᾳότης [*clementia*]. Intelligitur hic *facilitas et patientia in audiendo.*

5. Εὑρόντες γὰρ τὸν ἄνδρα τοῦτον λοιμὸν, *invenimus enim hunc hominem pestem*] Sic Cicero dixit, *pestem civitatis*, pro Rabirio: *pestem patriae*, pro Sestio: *pestem imperii*, pro Deiotaro.

Καὶ κινοῦντα στάσιν πᾶσι τοῖς Ἰουδαίοις τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην, *et concitantem seditiones omnibus Iudaeis in universo orbe*] Idem sensus qui supra 17: 6.

Πρωτοστάτην τε]. In Glossario πρωτοστάτης, *princeps.* Sic vocantur qui in arte, qui in convivio, qui in iudicio aut re quavis alia primarium locum obtinent. Sic Cyprianus in sententia proconsulari dicitur *auctor iniqui nominis et signifer.*

Τῆς τῶν Ναζωραίων αἱρέσεως, *sectae Nazarenorum*] Ita in Iudaea vocabantur qui extra Iudaeam Christiani, nempe a Domino ipsorum Iesu *Nazareno.* Et sic hodie quoque Iudaei et Mahumetistae Christianos appellant. Vide quae diximus ad initium Matthaei.

6. Ὃς καὶ τὸ ἱερὸν ἐπείρασε βεβηλῶσαι, *qui etiam Templum violare conatus est*] Introductis alienigenis. Falsum crimen.

Ὃν καὶ ἐκρατήσαμεν, *quem et apprehensum*] Recta locutio fuerat, αὐτὸν ἐκρατήσαμεν [*ipsum apprehendimus*]. Alioqui est ἀνακόλουθον [*inconsequens*], nec illud εὑρόντες verbum habet quod ei respondeat. Sed similia passim apud bonos auctores reperiuntur, maxime vero apud nostros. Simile quid notavimus Eph. 1: 13.

Καὶ

Καὶ κατὰ τὸν ἡμέτερον νόμον ἠθελήσαμεν κρίνειν, voluimus secundum legem nostram iudicare] Nempe tanquam eum qui alienigenas in Templum induxisset: in quo crimine capitalis poenae ipsis permissa erat executio, ut diximus supra 21: 28.

7. *Παρελθὼν δὲ Λυσίας, superveniens autem Lysias*] Idem quod ἐπιστὰς supra 23: 23. Scholiastes Thucydidis: *Ἐπελθόντες, ἐπὶ ξένων· παρελθόντες, ἐπὶ ἰδίων* [*Advenientes, de hospitibus; accedentes, de suis dicitur*]. Alibi: *Ἐπέρχεται ὁ ξένος· παρέρχεται ὁ πολίτης* [*Advenit peregrinus, accedit civis*]. Idem: *Τὸ παρελθεῖν, τὸ αὐτίκα δηλοῖ* [*Accessisse, hoc denotat extemplo accessisse*]. Sic et Athenaeus: *Αὐλῳδοὶ δὲ παρῆλθον* [*Ingressi sunt autem tibicines*].

Βίᾳ πολλῇ ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν ἀφείλετο, vi magna eripuit eum manibus nostris] Vim vocant opem vim prohibentis.

8. *Κελεύσας καὶ τοὺς κατηγόρους αὐτοῦ ἔρχεσθαι, iubens et accusatores eius venire*] Supra 22: 30.

Παρ' οὗ, a quo] Nempe Paulo.

Δυνήσῃ αὐτὸς ἀνακρίνας, poteris ipse inquirens] *Quaestione habita per tormenta*: ita recte accepit hic Syrus.

9. *Συνέθεντο δὲ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, assenserunt autem et Iudaei*] Ananias et Senatores Oratoris sui dicta approbabant. In Glossario συντίθημι, συναινῶ [*approbo*]. Pausanias: *Ἀῤῥιανῷ μὲν οὖν ἔγωγε οὐδαμῶς κατά γε τοῦτο συνθήσομαι* [*Arriano equidem hac in parte nullatenus assentior*].

10. *Νεύσαντος αὐτῷ τοῦ ἡγεμόνος λέγειν, annuente ipsi Praeside ut diceret*] Potestate loquendi ei facta. Vide supra 21: 39, 26: 1.

Ἐκ πολλῶν ἐτῶν, multis annis] Gesta enim haec sub finem procurationis huius Felicis: ut patet infra 26.

Ὄντα σε κριτὴν, te esse Iudicem] Id est, *Rectorem*. Nam שפט, κρίνειν Hebraeis est etiam *regere*.

Τῷ ἔθνει τούτῳ, genti huic] Iudaeae, Galilaeae, Samariae, Peraeae, Iosephus Belli Iudaici II. 21. Nam Agrippa habebat Batanaeam, Trachonitidem, Gaulonitidem, et regnum Lysaniae et praefecturam, quam Varus addiderat.

Εὐ-

Εὐθυμότερον τὰ περὶ ἐμαυτοῦ ἀπολογοῦμαι, bono animo pro me verba faciam] Reo convenit, vultu ac verbis prae se ferre fiduciam.

11. *Δυναμένου σοῦ γνῶναι, potes enim cognoscere*] Ex testibus.

Ὅτι οὐ πλείους εἰσί μοι ἡμέραι ἢ δεκαδύο, plus mihi non sunt dies quam duodecim] Vide supra 21: 27.

Ἀφ' ἧς ἀνέβην, ex quo adscendi] Ab hac urbe Caesareae.

Προσκυνήσων εἰς Ἱερουσαλὴμ, Hierosolyma adoraturus] Non profanaturus Templum, sed Deum veneraturus cum Iudaeis caeteris.

12. *Καὶ οὔτε ἐν τῷ ἱερῷ εὗρόν με πρός τινα διαλεγόμενον, et neque in Templo invenerunt me cum aliquo disputantem*] Non hoc dicit, quod crimen esset in Templo, postquam a sacrificiis vacabatur, aut in Synagogis, aut interim eundum per vias publicas de Legis et Prophetarum sensu disputare: sed quo longius omnem criminis speciem a se amoveat.

Ἢ ἐπισύστασιν ποιοῦντα, aut concursum facientem] Concursum, contra Leges Romanas, συστροφὴν supra 19: 40: nam קשר vertitur συστροφὴ, Iud. 14: 8, et ἐπισύστασις, Num. 16: 40. Sic et Num. 26: 9, בהצתם vertitur ἐν ἐπισυστάσει αὐτῶν [*in coniuratione eorum*].

13. *Οὔτε παραστῆσαι δύνανται περὶ ὧν νῦν κατηγοροῦσί μου; neque probare possunt de quibus nunc me accusant*] *Παρίστασθαι* proprie est, *hominem exhibere*, ut supra 9: 41, 23: 33. Improprie ad res transfertur, et significat *ostendere*. Sic *ἀνδρίαν παρίστασθαι* apud Plutarchum: *δόξαν παρίστασθαι* apud Platonem. *Non possunt probare quod intendunt*, nempe aut *seditionem a me excitatam*, aut *alienigenas deductos in Templum*. Quod hic est *παραστῆσαι* infra est *ἀποδεῖξαι* 25: 7. Accusatore autem non probante, reum absolvi necesse est.

14. *Ὁμολογῶ δὲ τοῦτό σοι, confiteor autem hoc tibi*] Id fatetur quod ad Dei honorem maxime pertinebat, et apud aequum Iudicem nocere ei non poterat, nempe *esse se sectae eius quae Nazaraeorum dicebatur*, non tamen contemptorem aut Dei, aut Legis, aut popularium.

Κατὰ τὴν ὁδὸν, secundum viam] דרך.

Ἣν

Ἣν λέγουσιν αἵρεσιν, *quam dicunt haeresin*] Est enim haec vox non minus quam illa Hebraea significationis mediae, ut apparet supra 5: 17, 15: 5, et infra 26: 5. Ita Iosephus usurpat de *Iudaeorum sectis*: de *Philosophorum* Graeci: de *Medicorum* Galenus.

Λατρεύω, *servio*] עבד.

Τῷ πατρῴῳ Θεῷ, *patrio Deo*] Deo Patrum, Abrahami, Isaaci, Iacobi, et caeterorum a quibus ortum duco. Vide supra 3: 13, 5: 30, 7: 32, 22: 14.

Πιστεύων πᾶσι τοῖς κατὰ τὸν νόμον καὶ ἐν τοῖς προφήταις γεγραμμένοις, *credens omnibus quae in Lege et Prophetis scripta sunt*] Vide infra 26: 22.

15. Ἐλπίδα ἔχων εἰς τὸν Θεὸν, ἣν καὶ αὐτοὶ προσδέχονται, ἀνάστασιν μέλλειν ἔσεσθαι] Vide supra 23: 6. Ἐλπὶς *spes*] Hellenistarum respondet saepe Hebraeo כסל vel מבטח [*fiduciae*]: ideoque post se recipit εἰς vel ἐπὶ cum accusativo. *Fiduciam hanc in Deo habeo, futuram resurrectionem eam quam et isti exspectant.*

Δικαίων τε καὶ ἀδίκων, *iustorum et iniquorum*] Quae melior erat inter Iudaeos sententia, a Christo probata Ioh. 5: 29, Matth. 25: 31 et sequentibus. Nota praecipuum hoc esse fidei obiectum.

16. Ἐν τούτῳ δὲ αὐτὸς ἀσκῶ] *Propter hoc*, id est, propter hanc fiduciam. Ἀσκῶ, *exerceo*, nempe *memetipsum*: quod apud Hellenistas saepe subauditur, quia Hebraei saepe pro reciprocis usurpant modo activa, modo passiva.

Ἀπρόσκοπον συνείδησιν ἔχων πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους] Melius alii codices ἔχειν [*habere*]. *Exerceo me propter illam spem, ut conscientiam servem eam quae nec Deum nec homines offendat.* Vide supra 23: 1. Vox ἀπρόσκοπος est et apud Sirachidem 32: 22, apud Paulum 1 Cor. 10: 32, Phil. 1: 10. Προσκοπὴ et πρόσκομμα respondent Hebraeis מוקש et נגף quae id significant, quod Latinum *offensa*.

17. Δι' ἐτῶν δὲ πλειόνων] *Post annorum aliquot absentiam*: sic διὰ habemus Gal. 2: 1 et alibi.

Παρεγενόμην] *Veneram Hierosolyma*.

Ἐλεημοσύνας ποιήσων εἰς τὸ ἔθνος μου, *eleëmosynas allaturus genti meae*] Tantum abest, ut nocere, ultro prodesse ipsis volui.

Καὶ

Καὶ προσφορὰς, et oblationes] Tantum abest ut Deum aut Legem contempserim, obtuli victimas et alia legitimo ritu.

18. *Ἐν οἷς*] *In quibus dum occupor.*

Εὗρόν με ἡγνισμένον, invenerunt me purificatum] id, *in casto*, abstinentem a vino aliisque rebus a quibus Nazaraei abstinent. Vide supra 21: 24, 26.

Οὐ μετὰ ὄχλου] *Sine concursu.* Vide supra 12.

Οὐδὲ μετὰ θορύβου] *Sine vi.* In Glossario, θόρυβος, *tumultus, turba.* Vide Matth. 26: 5, 27: 24, Marc. 5: 38, 14: 2, Act. 21: 24. Respondet Hebraeo מהומה et רעש. *Nec de vi publica, nec de privata teneor.*

Τινὲς δὲ ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰουδαῖοι, quidam autem ex Asia Iudaei] Supra 21: 27.

19. *Οὓς ἔδει ἐπί σου παρεῖναι καὶ κατηγορεῖν εἴ τι ἔχοιεν πρός με· ἢ αὐτοὶ οὗτοι εἰπάτωσαν, quos oportebat apud te praesto esse et accusare, si quid haberent adversum me; aut hi ipsi dicant*] Haec postrema per parenthesin legenda.

20. *Εἴτι εὗρον ἐν ἐμοὶ ἀδίκημα, si quid invenirent in me iniqui*] In Manuscripto, *τί εὗρον* [*quid invenerunt*], interrogative. Optime sic sensus cohaeret: *Quid maleficii, inquit, in me probarunt, cum apud Synedrium res acta est?*

21. *Ἢ περὶ μιᾶς ταύτης φωνῆς, ἧς ἔκραξα ἑστὼς ἐν αὐτοῖς· Ὅτι περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν ἐγὼ κρίνομαι σήμερον ὑφ᾽ ὑμῶν. Nisi forte una hac in voce qua clamavi inter eos stans: De resurrectione mortuorum ego hodie a vobis in iudicium vocor*] Nisi hoc crimen esse volunt, quod palam professus sum credere me mortuos a Deo posse resuscitari.

22. *Ἀνεβάλετο αὐτούς*] Optime vertunt qui vertunt, *Ampliavit eos.* Loquitur sic Cicero pro Caecinna et tertia Verrina, Livius libro IV. Solennis vox Iudicis diffindentis erat *Amplius*, supple *cognoscendum.* Meminit Cicero Bruto, Asconius ad tertiam Verrinam, Donatus ad Eunuchum.

Ἀκριβέστερον εἰδὼς τὰ περὶ τῆς ὁδοῦ, εἰπών· Ὅταν Λυσίας ὁ χιλίαρχος καταβῇ διαγνώσομαι τὰ καθ᾽ ὑμᾶς] Sequor eos qui *εἰπὼν* hic inter media verba censent interponi, hoc sen-

sensu: *Ubi exactius didicero quid sit de hac secta, et ubi Lysias venerit, causam istam terminabo.* Nam διαγινώσκειν est *definire causam*; διὰ enim in compositione saepe *consummationem* significat. Statum huius controversiae videbat Felix partim esse legalem, partim inficialem. Legalis erat, An secta Nazarena esset contra Legem Iudaeorum: Inficialis, An Paulus concursum aut tumultum concitasset. De priore audiendi erant complures viri eruditi, praeter accusatores: at de altero testis certus erat ipse Lysias. Quare merito interlocutus est Felix.

23. *Διαταξάμενός τε τῷ ἑκατοντάρχῃ, iussitque centurioni*] Alicui centurioni ex Caesareensibus.

Τηρεῖσθαι τὸν Παῦλον, custodire Paulum] Neque enim ante absolutionem plane dimitti poterat. L. Neque. D. de custodia reorum.

Ἄνεσιν ἔχειν, et habere laxationem] Nempe a vinculis. In Glossario ἄνεσις, *laxatio*.

Καὶ μηδένα κωλύειν τῶν ἰδίων αὐτοῦ ὑπηρετεῖν ἢ προσέρχεσθαι αὐτῷ, nec quenquam de suis prohibere ministrare ei] Hoc pro dignitate personae constituit, quia civem Romanum esse intellexerat. L. I. D. de custodia reorum, dicto iam titulo.

24. *Παραγενόμενος ὁ Φῆλιξ, veniens Felix*] Nam exierat ad uxorem arcessendam.

Σὺν Δρουσίλλῃ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ οὔσῃ Ἰουδαίᾳ, cum Drusilla uxore sua quae erat Iudaea] Haec soror Agrippae, relicto contra Legem marito Azizo Emesenorum Rege circumciso, Felicem hominem incircumcisum, sui amore tactum, secuta, nuptias cum eo fecerat, Iosephus XX. 6 Annalium. Erat autem haec ipsa Drusilla neptis Antonii et Cleopatrae, teste Tacito Historiarum V. Vide quae dicta supra 23: 24.

Μετεπέμψατο τὸν Παῦλον]. *Adduci iussit*, ut supra 2.

Περὶ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως, fidem quae est in Christum] Ut priorem partem sui in hac re officii exsequeretur.

25. *Διαλεγομένου δὲ αὐτοῦ περὶ δικαιοσύνης καὶ ἐγκρατείας, disputante autem illo de iustitia et castitate*] Quae duo, praeter Dei cultum, Religio Christiana exigit in summo gradu, Tit. 1: 8, 2: 12.

Καὶ

Καὶ τοῦ κρίματος τοῦ μέλλοντος ἔσεσθαι, et iudicio futuro] Etiam in malos: supra 15.

Ἔμφοβος γενόμενος ὁ Φῆλιξ] *Metuens sibi*, si res sic se haberet: conscius sibi vitae flagitiosae, ut Tacitus nos docet Annalium XII. Non erat iusti hominis, *servili ingenio*, id est, *per omnem saevitiam ac libidinem, exercere ius regium*: quod de eodem Felice dicit Tacitus Historiarum V: non erat continentis; a marito nolente uxorem abducere.

Τὸ νῦν ἔχον πορεύου] Id est, *ut nunc se res habent, abeas*. Non vaco nunc eiusmodi dissertationibus.

26. *Ἅμα δὲ καὶ ἐλπίζων ὅτι χρήματα δοθήσεται αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Παύλου, simul et sperans fore ut pecunia ei daretur a Paulo*] Nempe quia et civem Romanum esse intellexerat, et principem sectae multorum millium. Pertinebat et hoc ad servile illud ingenium, eratque contrarium tum Hebraeis legibus, Exod. 23: 8, Deut. 16: 19, tum et Romanis, Lege I, III et IV. D. ad Legem Iuliam Repetundarum.

Διὸ καὶ πυκνότερον αὐτὸν μεταπεμπόμενος] *Saepius ad se adduci iubens*: ut supra 24: 24, infra 25: 6.

Ὡμίλει αὐτῷ] *Colloquebatur cum eo*. עמו מלל.

27. *Διετίας δὲ πληρωθείσης*] *Biennio reatus Pauli expleto*.

Ἔλαβε διάδοχον ὁ Φῆλιξ Πόρκιον Φῆστον, accepit successorem Felix Porcium Festum] Vide Iosephum Antiquae Historiae XX. 7 et Belli Iudaici II. 24.

Θέλων τε χάριτας καταθέσθαι τοῖς Ἰουδαίοις ὁ Φῆλιξ] *Gratificari volens Iudaeis*, ut innocentis incommodo iras populi redimeret. Qua de causa Pilatus quoque Christum supplicio affecit. Multa saeva et iniqua in Iudaeos patraverat Felix, quorum accusatus apud Neronem, per fratris Pallantis potentiam poenae ereptus est, teste Iosepho Antiquae Historiae XX. 7. *Χάριν καταθέσθαι* locutio est bene Graeca, Demostheni quoque usitata et Xenophonti: quales locutiones non paucas habet Lucas, ubi non alios inducit loquentes, sed ipse loquitur; et quidem de rebus ad religionem non pertinentibus.

CA-

CAPUT XXV.

'Ἐπιβὰς τῇ ἐπαρχίᾳ] *Cum in provinciam pervenisset*, ut loquitur Traianus ad Plinium 27, *ingressus fines provinciae*, ut Ulpianus L. observare. § aliquam. D. de officio proconsulis: *ingressus provinciam*, ibidem, § post haec.

'Ἀνέβη εἰς Ἱεροσόλυμα ἀπὸ Καισαρείας, *adscendit Caesarea Hierosolyma*] Nam et hoc observare debebant Praesides in quam primum civitatem venirent vel applicarent. L. § ingressus.

2. Ἐνεφάνισαν δὲ αὐτῷ ὁ ἀρχιερεὺς καὶ οἱ πρῶτοι τῶν Ἰουδαίων κατὰ τοῦ Παύλου, *adieruntque eum Pontifex Maximus et primi Iudaeorum adversus Paulum*] Id est, *accusationi in Paulum coeptae institere*. Ut 24: 1, οἱ πρῶτοι hic, qui supra πρεσβύτεροι [*Seniores*].

Καὶ παρεκάλουν αὐτόν] In Glossario, παρακαλῶ, *oro*, *obsecro*, *rogo*.

3. Αἰτούμενοι χάριν, *postulantes gratiam*] Χάρις hic est *beneficium*, ut apud Graecos saepe, ut:

Ἁ χάρις ἁ βραδύπους ἄχαρις χάρις. —

Gratia quae tarda est ingrata est gratia. —]

Ἐνέδραν ποιοῦντες ἀνελεῖν αὐτὸν κατὰ τὴν ὁδόν, *insidias struentes quo interficerent eum in via*] Clandestina sicariorum usuri opera, ita, ut auctoritatem possent defugere.

Ἀπεκρίθη τηρεῖσθαι τὸν Παῦλον ἐν Καισαρείᾳ, *respondit servari Paulum Caesareae*] Id est, bene eum ibi servari, nec quicquam causae esse cur transferretur, cum ibi non minus, quam Hierosolymis accusari possit. Romani Praesides non semper in una urbe ius dicebant, sed ubicunque erant.

Ἑαυτὸν δὲ μέλλειν ἐν τάχει ἐκπορεύεσθαι, *se autem brevi profecturum*] Hierosolymis nempe Caesaream.

5. Οἱ οὖν δυνατοὶ ἐν ὑμῖν] *Quibus commodum erit.* Ita hic accepit Syrus. Sic dici solebat, *Queis commodum est, exsequias, te.* Δυνατοί, אשׁ יכלו [*qui possunt*].

Συγκαταβάντες] *Mecum descendentes.* Ita loquitur, quia Caesarea est ad mare.

Εἴ τι ἐστὶν ἐν τῷ ἀνδρὶ τούτῳ, si quid est in hoc viro] Nempe quod accusare velint, ex sequentibus. Nam τὸ *ἄτοπον* [*crimen*] non est in plerisque libris, et videtur adscripta ex Glossemate. Sic Latine dicimus: *Si quid habet.*

6. *Διατρίψας δὲ ἐν αὐτοῖς, moratus autem inter eos*] *Ἱεροσολύμοις* [*Hierosolymis*] scilicet.

Ἡμέρας οὐ πλείους ἢ ὀκτὼ, dies non plures quam octo] Alii libri *οὐ πλείους ἢ δέκα* [*non plures quam decem*]: At Manuscriptus, *οὐ πλείους ὀκτὼ ἢ δέκα* [*non plures quam octo vel decem*], quod verum puto. Nam et Latinus sic legit, et Syrus, et Arabs. Solemus sic loqui ubi ad numerum exacte definiendum notitia aut memoria non suppetit. Sic *ὡσεὶ* [*fere*] saepe usurpant sancti Scriptores: ut Matth. 14: 21, Marc. 6: 44, Luc. 9: 14, 22: 41, 23: 44, Ioh. 6: 10, supra 2: 41, 5: 36, 10: 3.

Καθίσας ἐπὶ τοῦ βήματος, sedens pro tribunali] Erant quae de plano fieri poterant, maiora non nisi pro tribunali. Haec enim inter se opponuntur apud Suetonium, Paulum et Papinianum.

Ἐκέλευσε τὸν Παῦλον ἀχθῆναι, iussit Paulum adduci] *Ad se duci.*

7. *Περιέστησαν*] *Circumstetere tribunal.*

Οἱ ἀπὸ Ἱεροσολύμων καταβεβηκότες, qui Hierosolymis descenderant] Legati a Senatu.

Αἰτιάματα, causas] Recte sic, non ut alii libri habent *αἰτιώματα*. Dicitur *αἰτίαμα* ea forma qua *θέμα*, *ἀκρόαμα*, et similia.

Ἃ οὐκ ἴσχυον ἀποδεῖξαι, quas non poterant probare] Supra *παραστῆσαι* [*probare*] 24: 13. Vetus est dictum: *Si accusasse sufficiet, quis innocens erit?*

8. *Ἀπολογουμένου αὐτοῦ, Ὅτι, illo respondente*] Illud *ὅτι* hic abundat Hellenistarum more. Sequitur enim directa oratio.

Οὔτε εἰς τὸν νόμον τῶν Ἰουδαίων, neque in legem Iudaeorum] Legem enim perpetuo observavi.

Οὔτε εἰς τὸ ἱερὸν, neque in Templum] Templum pie adii, nec quenquam in eo induxi alienigenam.

Οὔτε εἰς Καίσαρά τι ἥμαρτον, neque in Caesarem quicquam peccavi] Non docui rebellionem: nihil feci dixive contra Caesaris imperium.

9.

9. *Θέλων χάριν καταθέσθαι, gratificare volens*] Eadem locutio, quae supra 24: 27.

Ἀποκριθεὶς τῷ Παύλῳ] *Alloquens Paulum*: nam sic ἀποκρίνεσθαι [*respondere*] saepe ponitur et apud hos et apud alios Scriptores. Vide supra 3: 12.

Ἐκεῖ περὶ τούτων κρίνεσθαι ἐπ' ἐμοῦ] *Visne a Synedrio iudicari me praesente?* Sic ἐπὶ et infra sumitur 26: 2. Habebat Synedrium iurisdictionem quandam in Iudaeos, sed civitatis Romanae ius validius erat iure Synedrii. Itaque invitus cogi non poterat illos agnoscere Iudices. Solebant Praesides interdum adesse ordini civitatis. L. I. § sed etsi. D. quando appellandum sit.

Εἶπε δὲ ὁ Παῦλος, dixit autem Paulus] Et Iudices illos, et urbem, et iter ipsum reformidans.

10. *Ἐπὶ τοῦ βήματος Καίσαρος ἑστώς εἰμι, ad tribunal Caesaris sto*] Recte *Tribunal Caesaris* vocat id quod Procurator habebat nomine ac mandato Caesaris. Vide ad Matth. 27: 2. Ulpianus L. I. D. de officio Procuratoris Caesaris: *Quae acta gestaque sunt a Procuratore Caesaris, sic ab eo comprobantur, atque si a Caesare gesta sint.*

Οὗ με δεῖ κρίνεσθαι, ubi me oportet iudicari] Nam de cive Romano Praesidum Romanorum erat cognoscere.

Ἰουδαίους οὐδὲν ἠδίκησα, Iudaeos non laesi] Ideo iudicium tuum non reformido, quia certus sum nihil a me laesos Iudaeos; inique eos de me queri.

Ὡς καὶ σὺ κάλλιον ἐπιγινώσκεις] *Melius nosti*, scilicet quam ut opus sit me ea de re te docere. Scis id ex Felice et ex eis qui Felici in cognitione adfuerunt.

11. *Εἰ μὲν γὰρ ἀδικῶ, si enim pecco*] Si id institutum quod sequor, Iudaeos iniuria afficit.

Καὶ ἄξιον θανάτου πέπραχά τι, aut dignum morte aliquid feci] Et si ea iniuria talis est quae secundum leges Romanas mortem mereatur.

Οὐ παραιτοῦμαι τὸ ἀποθανεῖν, non recuso mori] Simile illud Demetrii apud Livium libro L: *Ego si quid impie in te Pater, si quid scelerate in fratrem admisi, nullam deprecor poenam.*

Εἰ δὲ οὐδέν ἐστιν ὧν οὗτοι κατηγοροῦσί μου] *Si nihil in re est eorum, de quibus me accusant.*

Οὐδείς με δύναται αὐτοῖς χαρίσασθαι] *Nemo me illis donet.* Sic Herodes, apud Iosephum [illegible] daici II. 5, accusatur, τὸ τῆς *'Ιουδαίας αἷμα* [illegible] ἔξωθεν δήμοις [*populis alienis Iudaeae sanguinem* [illegible] *nasse*]. Philo eundem sensum sic eloquitur: [illegible] σει δὲ τυχοῦσά τινος παρὰ σοῦ δωρεᾶς· μεῖζον δ' [illegible] δὲν αὐτῇ χαρίξεις, ἢ τοὺς 'Ιουδαίους ἐκδοὺς καὶ [illegible] [*Suscipiet autem advocationem consecuta a te* [illegible] *beneficium: sed nihil potes illi gratius facere, quam Iudaeos dedas ipsiusque arbitrio permittas*]. [illegible] [*potest*] enim hic ad *facultatem legitimam* refertur. [illegible] nat reum inimicis, qui eum ipsorum iudicio tradit.

Καίσαρα ἐπικαλοῦμαι, ad Caesarem appello] Id est, [illegible] *me vis Synedrio iudicandum tradere* (id enim videbat agere Festus) *ad Caesarem Neronem appello.* Licit hoc Romanis legibus in tali casu: nam ante sententiam appellari potest, si quaestionem in civili negotio [illegible] dam Iudex interlocutus sit, vel in criminali contra [illegible] hoc faciat. L. Ante. D. de Appellationibus recipiendis. Erat autem contra leges Romanas civem Romanum [illegible] vincialibus hominibus iudicandum tradere, et id [illegible] tem. Plinius in Epistola de Christianis: *Fuerunt* [illegible] *similis amentiae, quos, quia cives Romani erant,* [illegible] *tavi in urbem remittendos.*

12. Τότε ὁ Φῆστος συλλαλήσας μετὰ τοῦ συμβουλίου, [illegible] *Festus cum consilio loquutus*] Ut mos erat Romanis [illegible] sidibus agere res magnas de consilii sententia. Vide [illegible] diximus ad Matth. xv: 19. Μετὰ συμβουλίου, vertendum est *cum consilio,* ut vetus interpres fecit; non ut [illegible] cum consilio.

Καίσαρα ἐπικέκλησαι. ἐπὶ Καίσαρα πορεύσῃ] Non [illegible] hic interrogatione: melius enim procedit sermo, [illegible] rem appellasti, id est, quandoquidem *ad Caesarem* [illegible] [illegible], ad Caesarem ibis. Provocatio non erat [illegible] [illegible] facta, sed sub conditione: verum Festus lib[illegible] arripiebat occasionem, qua se ab hac molestia et [illegible] [illegible] liberaret.

13. Ἡμερῶν δὲ διαγενομένων τινῶν] Cum dies [illegible] [illegible] aliquot. Eadem locutio. Marc. xvi: 1, infra [illegible]

Ἀγρίππας ὁ βασιλεύς, *Agrippa Rex*] Filius eius [illegible]

Ag

grippae cuius mors supra recitata est cap. 12. Fuit autem c Rex Chalcidis primum, deinde Batanaeae, Trachonitidis et Gaulonitidis, quibus addidit Nero Abilam, liada, Tarichaeas et Tiberiada. Iosephus Bello Iudaico I. 21, 22. Meminit huius Agrippae etiam Thalmud ierosolymitanum.

Καὶ Βερνίκη, et Bernice] Soror Agrippae illius, nupta quod per Legem licebat) patruo suo dicto Herodi, et ost eius mortem Polemoni Ciliciae Regi. Vide Iosephum Ant. Hist. XIX. 7, de Bello Iudaico II. 26 et 28. *Βερνίκη* st nomen Macedonicum pro *Φερενίκη*· nam Macedones φ n β mutabant. Sic et *Βρύγας* dicebant pro *Φρύγας*. Ita uae *Berenice* Valerio Maximo VIII. 6, eadem Plinio *Pherenice* VII. 41. Fuit haec femina infamis in fratre, t nos docet Iosephus XX. 5, eoque referendum illud Iuvenalis:

— *Deinde adamas notissimus et Beronices*
In digito factus pretiosior: hunc dedit olim
Barbarus, incestae dedit hunc Agrippa sorori.

Falluntur enim Scholiastae, qui alio haec trahunt.

14. *Ἀνέθετο*] Graeca vox facta ad modum Latinae *retulit*. Hebraei dicerent הגיד.

15. *Ἐνεφάνισαν*] *Accusationem attulere.* Vide supra 14: 1, hoc capite 2.

Αἰτούμενοι κατ' αὐτοῦ δίκην, sententiam postulantes aduersus illum] In Manuscripto est *καταδίκην* [*condemnationem*].

16. *Ὅτι οὐκ ἔςιν ἔθος Ῥωμαίοις χαρίζεσθαί τινα ἄνθρωπον εἰς ἀπώλειαν, πρὶν ἢ ὁ κατηγορούμενος κατὰ πρόσωπον ἔχοι τοὺς κατηγόρους, τόπον τε ἀπολογίας λάβοι περὶ τοῦ ἐγκλήματος*] Quid sit *χαρίζεσθαι* supra vidimus comm. 11. Est autem curtata locutio: plena esset: *Non est Romani moris quenquam in exitium donare alteri, damnando eum antequam et accusator contra constiterit, et ipse sui defendendi acceperit copiam.* Idem de Romanis Appianus: *Οὐ πάτριον σφίσιν ἀκρίτους καταδικάζεσθαι* [*Non volant illi inauditos damnare*]. Philo de Praesidibus Romanis: *Τότε γὰρ κοινοὺς παρέχοντες ἑαυτοὺς δικαςὰς, ἐξ ἴσου καὶ τῶν κατηγόρων καὶ τῶν ἀπολογουμένων ἀκροώμενοι, μηδενὸς ἀκρίτου προκαταγινώσκειν ἀξιοῦντες, ἐβράβευον οὔτε πρὸς ἔχθραν,* οὐ-

οὔτε πρὸς χάριν, ἀλλὰ πρὸς τὴν φύσιν τῆς ἀληθείας τὰ δόξαντα εἶναι δίκαια [*Tum enim illi, auditis ex aequo et accusatore et reo, aequi iudices, cum ante causam cognitam praeiudicandum nil putarent, nihil odio aut amori, sed quod verius et aequius sibi videretur, id iudicabant*]. Attulimus plura huc pertinentia ad Titulum Digestorum de requirendis vel absentibus damnandis. *Κατὰ πρόσωπον* est *in conspectu:* ita vertitur לפני Exod. 30: 6.

17. *Ἀναβολὴν μηδεμίαν ποιησάμενος*] *Ἀναβολὴν ποιεῖν* est aliquoties apud Plutarchum pro *moram interponere*.

18. *Οὐδεμίαν αἰτίαν ἐπέφερον, ὧν ὑπενόουν ἐγὼ, nullum crimen deferebant, de quibus rebus ego suspicabar*] De rebellione, de vi armata, de seditione.

19. *Ζητήματα δέ τινα, quaestiones vero quasdam*] Vide supra 25: 29.

Περὶ τῆς ἰδίας δεισιδαιμονίας, de sua superstitione] Sic Quintilianus III. 8: *Primus Iudaicae superstitionis auctor*. Sic Ulpianus in Lege qui ad tempus. D. de Decurionibus: *Eis qui Iudaicam superstitionem sequuntur Divi Severus et Antoninus honores adipisci permiserunt, sed et necessitates eis imposuerunt, quae superstitionem eorum non laederent*.

Ὃν ἔφασκεν ὁ Παῦλος ζῆν, quem affirmabat Paulus vivere] Resuscitatum esse.

20. *Ἀπορούμενος δὲ ἐγὼ εἰς τὴν περὶ τούτου ζήτησιν*] *Cum ego in rei istius inquisitione haererem*, ignarus scilicet disputationum quae sunt inter Iudaeos, et ex quibus normis eae sint diiudicandae. Manuscriptus non habet *εἰς*. Et solet *ἀπορέω* saepe construi cum accusativo.

Κἀκεῖ κρίνεσθαι περὶ τούτων; et ibi iudicari de istis] A Synedrio, ut supra diximus.

21. *Ἐπικαλεσαμένου τηρηθῆναι αὐτὸν εἰς τὴν τοῦ Σεβαστοῦ διάγνωσιν*] Est *ἔλλειψις* [*defectus*] pro *εἰς τὸ τηρηθῆναι* [*ut servaretur*]. *In hoc appellavit ut Caesaris cognitioni servaretur. Caesar et Augustus* principatus vocabula Tacito Histor. II.

Ἐκέλευσα τηρεῖσθαι αὐτὸν, ἕως οὗ πέμψω αὐτὸν πρὸς Καίσαρα, iussi servari eum, donec mittam eum ad Caesarem. Manere debebat Paulus in custodia donec Caesar cognosceret. Nihil enim novandum appellatione interposita.

Vi

ide quae ad titulum eius argumenti in Digestis diximus. Pro πέμψω Manuscriptus habet ἀναπέμψω [*transmittam*].

22. Ἐβουλόμην καὶ αὐτὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀκοῦσαι, *velim ipse hominem audire*] Curiositate ducebatur, quali olim Herodes, Luc. 23: 8.

23. Μετὰ πολλῆς φαντασίας, *cum multo apparatu*] Utitur hac voce eodem sensu et Polybius, et Hipparchus, et Chronicon vetus, et Chrysostomus aliquoties: Sopater quoque, πομπικῶς καὶ μετὰ πολλῆς φαντασίας [*cum apparatu solemni et fastu*]. Bardesanes apud Eusebium de Bactrorum mulieribus: Ὑπηρετούμεναι ὑπὸ παιδισκῶν καὶ νεανίσκων μᾶλλον ἢ οἱ ἄνδρες προερχόμεναι μετὰ πολλῆς φαντασίας ἔφιπποι, κοσμοῦσαι πολλῷ χρυσῷ καὶ λίθοις βαρυτίμοις τοὺς ἵππους [*Pluribus, quam viri, ancillarum ac puerorum obsequiis officiisque coli solent, prodeunt in equis, quos multo auro gemmisque pretiosissimis phaleratos habent, ingenti specie atque pompa*]. Hinc φαντασιοσκοπεῖν [*torvum ac superbum intueri*], Sir. 4: 30.

Καὶ εἰσελθόντων εἰς τὸ ἀκροατήριον, *et introissent in auditorium*] Graeca vox facta ad exemplum Latinae. Est enim in iure Romano frequens hoc sensu vox *auditorii*. Syrus bene vertit בית דינא [*praetorium*].

Σύν τε τοῖς χιλιάρχοις] *Cum Praefectis cohortium.*

Καὶ ἀνδράσι τοῖς κατ' ἐξοχὴν οὖσι τῆς πόλεως] *Caesareensium primis.* Τοῖς κατ' ἐξοχὴν οὖσι, pro τοῖς ἐν ἐξοχῇ οὖσι. Quomodo Paulus dixit τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων [*qui in sublimitate sunt*], 1 Tim. 2: 2.

Ἤχθη ὁ Παῦλος, *adductus est Paulus*] Ut supra 6.

24. Ἐνέτυχόν μοι] Bene Latinus interpres *interpellavit me*. Glossa, ἐντυγχάνω, *interpello*.

Ἐπιβοῶντες μὴ δεῖν ζῆν αὐτὸν, *clamantes non oportere eum vivere*] Ut hominem pestilentem. Vide supra 24: 5.

25. Ἐγὼ δὲ καταλαβόμενος, *ego vero inveni*] Καταλαμβάνειν et Attice καταλαμβάνεσθαι, inter alia est *invenire, deprehendere*. Ita supra 4: 13, 10: 34.

Ἔκρινα πέμπειν αὐτὸν] *Constitui eum mittere.* Sic habuimus κρίνειν et supra 20: 16.

26. Τῷ Κυρίῳ, *Domino*] Domini nomen ab Augusto et Tiberio recusatum posteriores Imperatores recepere.

 Προ-

Προήγαγον αὐτὸν, produxi eum] In publicum produxi Ut supra 12: 6.

Ὅπως τῆς ἀνακρίσεως γενομένης, ut inquisitione facta] *Ἀνάκρισις* hic est *praevia quaedam inquisitio, non iudicandi sed iudicis edocendi causa.* Sumitur eo sensu ἀνάκρισις a Marciano L. Divus Hadrianus, D. de custodia et exhibitione reorum: cap. 2. Novella de his qui Eunuchos faciunt. Hanc *ἀνάκρισιν elogium* appellat Marcianus eadem lege, et Tertullianus ad Scapulam: *notoria*, lex Ab accusatione D. ad Sc. Turpillianum. L. ea quidem C. de accusationibus. L. si quis in hoc. C. de Episcopis et Clericis, et Augustinus Epistola 159 et 160. Marcianus etiam *interrogationes.*

27. *Ἄλογον γάρ μοι δοκεῖ*] *Absurdum mihi videtur.*

Μὴ καὶ τὰς κατ' αὐτοῦ αἰτίας σημᾶναι]. *Et non significare crimina ipsi obiecta.* Ut aliquid certi exploratique possit scribere, vult praesente Rege Agrippa Iudaicarum legum ac quaestionum non ignaro audire quid illud esset, de Iesu Nazareno quod ei pro crimine obiiciebatur. *Αἰτίας* hic dixit quod supra 7 *αἰτιάματα.*

CAPUT XXVI.

Ἐπιτρέπεταί σοι ὑπὲρ σεαυτοῦ λέγειν, permittitur tibi loqui pro temetipso] Ut supra 24: 10.

Ἐκτείνας τὴν χεῖρα, extenta manu] Ut solent dicturi.

2. *Ἐπί σου*] *Te praesente:* non enim iudex erat Agrippa. Vide supra 25: 9.

3. *Μάλιςα γνώςην ὄντα σε, maxime te sciente*] Attici pro genitivis absolute positis usurpant accusativos. Frequens id apud Thucydidem.

Ἐθῶν τε, et consuetudines] An Gentes teneantur nostris institutis.

Καὶ ζητημάτων, et quaestiones] Ut de Divino afflatu, de Resurrectione, de Messia.

5. *Προγινώσκοντές με ἄνωθεν, cognoscentes me ab initio*] Idem est *ἄνωθεν*, quod modo *ἀπ' ἀρχῆς*, מאז.

Ἐὰν θέλωσι μαρτυρεῖν] *Si modo* quod norunt *testari velint.*

Κα-

Κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν, secundum exquisitissimam sectam] Vide quae allata supra 22: 3.

Τῆς ἡμετέρας θρησκείας, nostrae religionis] Vox haec a *Thracibus* venit, ut nos docet Plutarchus. Est autem significatio eius media, Iac. 1: 26, 27, Col. 2: 18.

6. *Ἐπ' ἐλπίδι τῆς πρὸς τοὺς πατέρας ἐπαγγελίας γενομένης, ob spem promissionis quae Patribus nostris facta est*] Intelligit spem resurrectionis, ut supra 23: 6, 24: 15. Promisit Deus *se futurum Deum Abrahami, Isaaci et Iacobi*; illi autem in hac vita nihil supra caeteros habuere, nec res soli possederunt praeterquam ad sepulturam: inde colligebatur maiora illis bona post hanc vitam reservari. Vide quae dicta ad Matth. 22: 32.

Ἕστηκα κρινόμενος] Quasi dicat *ob id reus sum*: ut supra 23: 6 et infra 7. *Stare* est reorum.

7. *Τὸ δωδεκάφυλον ἡμῶν, duodecim tribus nostrae*] Graeca libertate novam vocem finxit Lucas, concinne admodum: quomodo et *δωδεκάσκηπτρον* [*duodecim sceptra*] de re eadem dixit in epistola Clemens. Iosephi autem tribum bipartitam pro una Paulus sumpsit, ne praeteritos putemus Levitas.

Ἐλπίζει καταντῆσαι, sperant pervenire] Id est, *pervenire*, ut supra 16: 1, 18: 19, 24; 20: 15, 21: 7, 25: 13. Est vox apud Polybium frequens.

Τί; ἄπιστον κρίνεται παρ' ὑμῖν, quid? an incredibile habetur apud vos] כי יפלא בעיניכם. Habes id loquendi genus apud Zachariam 8: 6.

Εἰ ὁ Θεὸς νεκροὺς ἐγείρει, Deum mortuos suscitare] Εἰ pro ὅτι ad modum Hebraei אם. Gen. 47: 9, Ps. 63: 7, 139: 10, Num. 3: 30, Esai. 4: 5.

9. *Ἐγὼ μὲν οὖν ἔδοξα ἐμαυτῷ πρὸς τὸ ὄνομα Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου δεῖν πολλὰ ἐναντία πρᾶξαι*] *Videbar mihi debere multa hostilia facere adversus religionem Iesu Nazareni.* Ὄνομα [*nomen*] pro *religione* habuimus aliquoties.

Καὶ πολλοὺς τῶν ἁγίων ἐγὼ φυλακαῖς κατέκλεισα τὴν παρὰ τῶν ἀρχιερέων ἐξουσίαν λαβών, et potestate a Principibus Sacerdotum accepta multos sanctorum carceribus inclusi] Supra 9: 2, 22: 5.

Ἀναιρουμένων τε αὐτῶν κατήνεγκα ψῆφον, et cum occiderentur detuli sententiam] Ψῆφον φέρειν per *κατάχρησιν*

 [*ab-*

[*abusionem*] etiam Aeschines usurpat pro *comprobare*, t re fori ad alias translato significatu. Hoc dicit *se Stephani interfectionem toto animo, verbis gestisque approbasse.* Vide supra 22: 20. Et est plurale pro singulari, ut saepe. Vide ad Matth. 9: 8.

11. *Καὶ κατὰ πάσας τὰς συναγωγὰς πολλάκις τιμωρῶν αὐτοὺς, et per omnes synagogas frequenter puniens eos*] Faciens eos flagris caedi. Supra 22: 19.

Ἠνάγκαζον βλασφημεῖν] *Cogebam eos Christo maledicere.*

Περισσῶς τε ἐμμαινόμενος αὐτοῖς] *In eos velut furore accensus.*

Ἕως καὶ εἰς τὰς ἔξω πόλεις] Pro *ἐν ταῖς ἔξω πόλεσι*, *in urbibus extra Iudaeam*, qualis erat Damascus.

12. *Καὶ ἐπιτροπῆς*] In Glossario, *ἐπιτροπὴ*, *πραγμάτων φροντὶς*, *procuratio.*

13. *Ἡμέρας μέσης, die media*] Supra 22: 6.

Ὑπὲρ τὴν λαμπρότητα τοῦ ἡλίου, supra splendorem solis] Si Christi in terris agentis vultus ut sol luxit, Matth. 17: 2, aequum fuit magis eum lucere iam in coelo regnantis. Et si *iusti ut sol splendebunt*, Dan. 12: 3, Matth. 13: 43, quanto magis omnium iustorum Princeps?

14. *Τῇ Ἑβραΐδι διαλέκτῳ, Hebraica lingua*] Sume et supra 21: 40, 22: 2.

Σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν, durum est tibi contra stimulum calcitrare] Plenius historiam recitat, quam supra capite 9 recitata fuerat. Proverbium autem hoc, de his qui res sibi male cessuras moliuntur, ad Iudaeos a Graecis venerat. Primus Aeschylus Agamemnone:

> *Πρὸς κέντρα μὴ λάκτιζε, μὴ πήσας μογῇς.*
> [*Ne calce stimulum incesse: nam vanus labor.*]

Idem Prometheo:

> *Πρὸς κέντρα κῶλον ἐκτενεῖς.*
> [*Stimulum lacessas calce.*]

Euripides Bacchis:

> *Θύοιμ' ἂν αὐτῷ μᾶλλον, ἢ θυμούμενος,*
> *Πρὸς κέντρα λακτίζοιμι θνητὸς ὢν θεῷ.*
> [*Sacra facere melius, calce quam stimulum velut*
> *Si verberem, certare mortalem Deo.*]

Idem

Idem Peliasi:

Πρὸς κέντρα μὴ λάκτιζε τοῖς κρατοῦσί σου.
[*Stimulis potentum ne recalcitres cave.*]

Zenobius in Proverbiis: Πρὸς κέντρα λακτίζειν [*Contra stimulum calcitrare*]. Iulianus ad Sallustium: Μηδὲ, ὅ φησιν ἡ παροιμία, πρὸς κέντρα λακτίζειν [*Neque, quod ait proverbium, contra stimulum calcitrare*]. Secuti Latini. Terentius Phormione I. 2:

— *Nam quae inscitia est,*
Adversus stimulum calces?

Habet et Sosipater Charisius libro IV. Ammianus Marcellinus libro XVIII, *Nec contra acumina calcitraret.* Hebraei dicerent בעט על קוץ. Syrus hic למבעט לעוקסא [*calcitrare in stimulos*].

16. Καὶ στῆθι ἐπὶ τοὺς πόδας σου, *et sta pedibus tuis*] Ut Dan. 12: 1.

Προχειρίσασθαί σε, *constituere te*] Id est, ἵνα σε προχειρίσω [*ut te constituam*]. Vide supra 22: 14.

Ὧν τε ὀφθήσομαί σοι] Id est, *eorum per quae tibi apparebo.* Respiciuntur visa Pauli plurima, supra 18: 9, 23: 11, 2 Cor. 12: 2.

17. Ἐξαιρούμενός σε] Praesens pro futuro, id est, *excempturus te manibus Iudaeorum et Gentium.* Ita verbum hoc habuimus supra 7: 10, 34, 12: 11.

18. Ἀνοῖξαι ὀφθαλμοὺς αὐτῶν, *aperire oculos eorum*] Praestabis in ipsis spiritualiter, quod tibi corporaliter eveniet.

Τοῦ ἐπιστρέψαι, *ut convertantur*] Subauditur ἕνεκα [*ut*].

Ἀπὸ σκότους εἰς φῶς, *a tenebris ad lucem*] Quod illo Christi fulgore significatur.

Καὶ τῆς ἐξουσίας τοῦ Σατανᾶ, *et de potestate Satanae*] Sic vocat idololatriam. Vide Luc. 10: 18.

Τοῦ λαβεῖν αὐτοὺς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, *ut accipiant remissionem peccatorum*] Vide supra 10: 43. Significat peccata ipsorum priora, quamvis gravia, nihil obstitura ipsorum saluti.

Καὶ κλῆρον ἐν τοῖς ἡγιασμένοις, *et sortem inter sanctos*] *Ius ad vitam aeternam cum piis caeteris:* ἐν pro *inter*, ut Matth. 20: 26.

Illi-

Πίςει τῇ εἰς ἐμὲ, per fidem quae est in me] Per quam purgantur corda.

19. *Οὐκ ἐγενόμην ἀπειθὴς, non fui incredulus*] Tam potens illa vocatio, tamen non adimebat ei obsistendi potentiam. Deus libera vult obsequia, non coacta. *Οὐκ ἐγενόμην ἀπειθὴς, non obstiti contumaciter:* ita hic Syrus. Respicitur locus Esai. 50: 5, *Ἡ παιδεία τοῦ Κυρίου ἀνοίγει μοι τὰ ὦτα, ἐγὼ δὲ οὐκ ἀπειθῶ, οὐδὲ ἀντιλέγω* [*Doctrina Domini aperit mihi aures, ego autem nec diffido nec contradico*].

Τῇ οὐρανίῳ ὀπτασίᾳ, coelesti visioni] *Ὁράσει Θεοῦ*, Ezech. 8: 3, nam *coelum* pro *Deo* poni notum est. Danielis interpres Theodotion ubique ponit *ὀπτασίαν*, alii *ὅραμα* aut *ὅρασιν*.

20. *Καὶ ἐπιςρέφειν ἐπὶ τὸν Θεὸν, et converterentur ad Deum*] Recte: nam Gentes falsos coluerant Deos; Iudaei verum Deum, sed non sicut oportebat.

Ἄξια τῆς μετανοίας ἔργα πράσσοντας, opera emendatione digna facientes] Vide Matth. 3: 8.

21. *Ἐπειρῶντο διαχειρίσασθαι, tentabant interficere*] Ut ante Dominum, supra 5: 30, ubi idem verbum.

22. *Ἐπικουρίας οὖν τυχὼν τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ, auxilio autem adiutus Dei*] Ps. 18: 18. *Καὶ ἐγένετο Κύριος ἀντιςήριγμά μου* [*Et factus est Dominus protectio mea*].

Μαρτυρούμενος μικρῷ τε καὶ μεγάλῳ, testificans minori atque maiori] Instituens omnis generis homines. Genus loquendi Hebraicum Deut. 1: 17, 1 Sam. 5: 8, 30: 2, 19, 2 Reg. 23: 2, 25: 26.

Ὧν τε οἱ Προφῆται ἐλάλησαν μελλόντων γίνεσθαι καὶ Μωσῆς, quae Prophetae loquuti sunt futura esse et Moses] Vide Luc. 24: 26.

23. *Εἰ παθητὸς ὁ Χριςὸς, Christum pati debere*] Duplex improprietas; nam et *εἰ* pro *ὅτι*, ut supra 18, et *παθητὸς* pro eo *qui debebat pati*, ut apparet dicto loco Euangelii Lucae. Vide Dan. 9: 2. Tryphon Iudaeus cum Iustino disputans plane agnoscit quod nunc Iudaei negant: ait enim *παθητὸν μὲν τὸν Χριςὸν, ὅτι αἱ γραφαὶ κηρύσσουσι, φανερόν ἐςι* [*Scripturam praedicare passurum Christum, liquet*].

Εἰ πρῶτος ἐξ ἀναςάσεως νεκρῶν] *Primus resuscitatus ad vi-*

vitam immortalem. Ideo dictus πρωτότοκος ἐκ νεκρῶν [*primogenitus ex mortuis*] Col. 1: 18, Apoc. 1: 5.

Φῶς μέλλει καταγγέλλειν τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἔθνεσι, *lumen annuntiaturus est populo et Gentibus*] Ex Esaia 42: 6. Lux est doctrina apertissima ad salutem, Luc. 2: 32.

24. Τὰ πολλά σε γράμματα εἰς μανίαν περιτρέπει, *multae te literae ad insaniam convertunt*] Sic Theognetus Comicus:

Ἐπαρίστερ' ἔμαθες, ὦ πόνηρε, γράμματα·
Ἀντέστρεφόν σου τὸν βίον τὰ βιβλία.
[*Miser, perversas edidicisti literas,*
Vitam corrupit tibi librorum lectio.]

Eruditus erat Paulus non in Lege tantum, sed et in traditionibus, quae resurrectionem et bona vitae alterius apertius docebant. Norat linguas, Hebraeam, Syriacam, Graecam, Latinam; legerat et Poetas.

25. Κράτιστε Φῆστε, *optime Feste*] Ut supra 24: 3.

Ἀλλ' ἀληθείας καὶ σωφροσύνης ῥήματα ἀποφθέγγομαι, *sed veritatis et sobrietatis verba loquor*] Quae dico, ea dico et sincera fide et bene animi compos. Sic Homerus:

Ἀλλὰ σαοφροσύνῃσι νοήματα πατρὸς ἔκευθεν.
[*Sed prudente animo genitoris sensa tegebat.*]

Et convenit origo; nam σώφρων est ὁ σώζων τὴν φρένα [*qui mentis est compos*].

26. Ἐπίσταται γὰρ περὶ τούτων ὁ βασιλεὺς, *scit enim de his Rex*] De miraculis factis per Iesum et discipulos eius.

Πρὸς ὃν καὶ παῤῥησιαζόμενος λαλῶ] *Cum fiducia loquor.*

Οὐδὲ γὰρ ἐν γωνίᾳ πεπραγμένον τοῦτό ἐστι, *neque enim in angulo quicquam horum gestum est*] Id est, in locis occultis, ut hic interpretatur Syrus. Sic Terentius Adelphis:

Interea in angulum aliquo abeam.

27. Πιστεύεις βασιλεῦ Ἀγρίππα τοῖς προφήταις; οἶδα ὅτι πιστεύεις, *an credis Rex Agrippa Prophetis? scio te credere*] Non Oratores tantum, sed et Paulus hunc habet morem, ut saepe alios interrogent, et mox sibi respondeant.

28. Ἐν ὀλίγῳ με πείθεις Χριστιανὸν γενέσθαι] *Parum abest quin mihi persuadeas ut fiam Christianus.* Est locutio bene Graeca. Nam et Plato dixit in Apologetico:

Ἐγ-

Ἔγνων οὖν καὶ περὶ τῶν ποιητῶν ἐν ὀλίγῳ τοῦτο, Propemodum idem de Poetis cognovi: in Manuscripto, *Χριστιανὸν ποιῆσαι, ut me Christianum facias*.

29. *Καὶ ἐν ὀλίγῳ καὶ ἐν πολλῷ*] Id est, *non propemodum tantum sed plane*. Ideo addit *ἐν πολλῷ*, quia alter *ἐν ὀλίγῳ* dixerat. Servat enim idem dicendi genus. In Manuscripto, *ὀλίγῳ καὶ μεγάλῳ* sine *ἐν*.

Ὁποῖος κἀγώ εἰμι, παρεκτὸς τῶν δεσμῶν τούτων, qualis et ego sum, exceptis vinculis his] Omnia illis opto, quae in me sunt, praeter incommoda. *Vincula* autem vocat custodias sibi circumdatas. Popularis enim sermo *vincula* non tam stricte sumit quam Iurisconsulti. L. Verum est, D. de verbor. signif. Tale est illud Virgilii:

— *Et vinclis innaret Claelia ruptis.*

Non enim obsides unquam ligantur, ait Servius.

30. *Καὶ ὁ ἡγεμὼν, et Praeses*] Festus. Vide supra 23: 24.

Καὶ οἱ συγκαθήμενοι αὐτοῖς, et qui assidebant eis] Consilium Praesidis: supra 25: 12.

31. *Ἀναχωρήσαντες*] *Cum in suas domus se recepissent.*

Πράσσει] *Agit de vitae instituto.* Tale et illud supra 25: 11, *εἰ μὲν γὰρ ἀδικῶ* [*si enim pecco*].

32. *Ἀπολελύσθαι ἐδύνατο*] *Potuisset absolvi.*

Εἰ μὴ ἐπεκέκλητο Καίσαρα, si non appellasset Caesarem] Nam appellatione potestas Iudicis a quo appellatum est, cessare incipit ad absolvendum, non minus quam ad condemnandum. Crimina enim integra servanda sunt cognitioni Superioris.

CAPUT XXVII.

Ὡς δὲ ἐκρίθη] *Constitutum fuit*, ut supra 20: 16, 25: 25.

Τοῦ ἀποπλεῖν ἡμᾶς, ut navigaremus] Constructio qualis supra 3: 12, 1 Cor. 2: 2.

Παρεδίδουν τόν τε Παῦλον, et tradebant Paulum] Nempe Festus et qui ab eo id mandatum acceperant. Frequens est apud Hebraeos subaudire nominativum verbo con-

congruentem. At Manuscriptus, *παρεδίδου*, ut ad unum *Festum* se referat oratio.

Καί τινας ἑτέρους δεσμώτας, cum reliquis custodiis] Latinus vertit *custodias*, bene admodum. Sic vocem *custodiae* usurpant Suetonius Domitiano, Paulus in L. Carcer, et Venuleius L. ne quis. D. de custodia et exhibitione reorum.

Ἑκατοντάρχῃ, Centurioni] Vide supra 10: 1.

Ὀνόματι Ἰουλίῳ, nomine Iulio] Liberto, credo, Iuliae domus. Vide quae ad Lucam. Sic Earinus dictus *Flavius*. In Manuscripto tamen infra est *Ἰουλιάνος*.

Σπείρης Σεβαστῆς] Bene Latinus, *cohortis Augustae*. Sed intellige *cohortem* fuisse *ex legione Augusta*, quomodo illa Cornelii *ex legione Italica*, supra 10: 1. Nam *Augusta* nomen legionis in Antiquo lapide apud Lipsium ad Taciti secundum Historiarum.

2. *Πλοίῳ Ἀδραμυττηνῷ, navem Adramyttenam*] Multae sunt urbes dictae חצר מות, *Ἀδράμυττος*, *Ἀδράμυττα*, *Ἀτράμυττος*, *Ἀτραμύττειον*. Nam tot modis hoc nomen scribitur apud Stephanum et apud alios. Celeberrima omnium est urbs Africae maritima, de qua Procopius Vandalicorum II, quam hic indicari recte censet Hieronymus. Navis haec videtur Africanas merces in Syriam, deinde Syriacas in Lyciam portasse, ut ibi acciperet

Vina Syra reparata merce,

ut loquitur Horatius. Sic solebant Athenis ire naves primum Menden aut Scionen, deinde in Bosphorum: idque etiam nunc fieri solet ut onera bis terve aut saepius mutentur.

Μέλλοντες πλεῖν τοὺς κατὰ τὴν Ἀσίαν τόπους, navigaturi circa Asiae loca] Manuscriptus *μέλλοντι πλεῖν*. Ab Africa veniebat navis. Legebat oram Asiae, et urbes quasdam maritimas negotiorum suorum causa adibat. *Πλεῖν τόπους*, quomodo Virgilius:

—— *Tyrrhenum navigat aequor.*

Sic *πλέω τὴν θάλασσαν* [*navigo mare*] Demosthenes. *Τόπους*, id est, *μέρη* [*partes*], *maris* nempe.

Ἀνήχθημεν, sustulimus] Ut supra 16: 11, 18: 21, 20: 3, 13 et infra 4.

Ὀν-

Ὄντος σὺν ἡμῖν Ἀριστάρχου Μακεδόνος Θεσσαλονικ quum esset nobiscum Aristarchus Maceda Thessalonic ais] Hic Aristarchus Christianus factus Paulum ex Ma donia in Iudaeam usque comitatus fuerat, supra 19: 20: 4. Idem Paulum iam custodiae datum ex amore ipsum et veritatem comitari sponte voluit, Romaeque p mum adiutor eius, Phil. 24, deinde vinculorum partic fuit, Col. 4: 10.

3. *Εἰς Σιδῶνα*] Quae satis propinqua Caesareae. A paret id ex Ptolemaeo.

Φιλανθρώπως τε ὁ Ἰούλιος τῷ Παύλῳ χρησάμενος, huma autem tractans Iulius Paulum] Exemplo Felicis, sup 24: 23.

Πρὸς τοὺς φίλους πορευθέντα, ad amicos ire] Cum lite.

Ἐπιμελείας τυχεῖν] *Cum cura haberi.* Sic ἐπιμέλει σώματος [*curam corporis*] dixit Galenus.

4. *Ὑπεπλεύσαμεν τὴν Κύπρον, διὰ τοὺς ἀνέμους εἶ ἐναντίους, navigavimus ad Cyprum: propterea quod e sent venti contrarii*] Accurate admodum totam hanc n vigationem describit Lucas. *Navigavimus*, inquit, *it ut a Cypro non longe abessemus: non quod rectum ite eo ferret, sed quod ventus adversus cogeret et sinu iter obliquare.* Sic et infra 7.

5. *Τό τε πέλαγος τὸ κατὰ τὴν Κιλικίαν καὶ Παμφυλία διαπλεύσαντες, et pelagus Ciliciae et Pamphiliae navi gantes*] *Πέλαγος* hic significat *altum mare quod procul terra est*, ut et Matth. 18: 6 et 2 Macc. 5: 21.

Κατήχθημεν] *Κατάγειν* est *appellere*, Luc. 5: 11, supr 9: 30, 21: 3, infra 28: 12. In Glossario, *καταγωγή, ad vectio, κατάγω, advehor.*

Εἰς Μύρα τῆς Λυκίας, Myra quae est Lyciae] Man scriptus et alii, *Λύστρα*. Vox utraque corrupta, videlic pro *Λίμυρα*, quod nomen et amni et urbi ad amnem s tae in Lycia. *Myra* interius iacet, *Lystra* in Lyca nia est.

6. *Πλοῖον Ἀλεξανδρῖνον πλέον εἰς τὴν Ἰταλίαν, nave Alexandrinam navigantem in Italiam*] Multae naves Alexandria Italiam petebant, advehebantque frument ab Aegypto et Persicas Indicasque merces. Ideo soli i

habebant ad oram appellere non demissis supparis. Appellebant autem plerumque Puteolos. Et ad Pharum Puteolanam reficiendam fovendamque Alexandrina civitas contulit, ut ex inscriptionibus discimus. Classis Alexandrina, *Niliacus cataplus* Martiali.

Ἐνεβίβασεν ἡμᾶς εἰς αὐτὸ, transposuit nos in eam] Ἐμβιβάζειν est vox bene Graeca, et Platoni etiam in Epistolis usitata, pro *imponere in navem.*

7. *Βραδυπλοῦντες, tarde navigaremus*] Ob multum onus, ut accipit Syrus.

Μόλις γινόμενοι κατὰ τὴν Κνίδον, vix devenissemus contra Gnidum] Insulam Cariae obiectam et Veneris simulacro ac cultu nobilem.

Μὴ προσεῶντος ἡμᾶς τοῦ ἀνέμου] *Non sinente vento*, nempe *rectum nos tenere cursum*, *εὐθυδρομεῖν*: ita hanc ἔλλειψιν [*reticentiam*] supplet hic Syrus.

Ὑπεπλεύσαμεν τὴν Κρήτην, adnavigavimus Cretae] Vide supra 4.

Κατὰ Σαλμώνην, iuxta Salmonem] *In eam partem in qua vicus est Salmone*, unde promontorium *Salmonium* Straboni et Ptolemaeo. Dionysius Periegetes:

> Ἐκ δ' ὀρέων Σικελῶν Κρήτης ἀναπέπταται οἶδμα,
> Μακρὸν ἐπ' ἀντολίην, Σαλμωνίδος ἄχρι καρήνου.
> [*Montibus a Siculis se Creta expandit, in Ortum*
> *Longe se extendens, caput ad Salmonidis usque.*]

8. *Μόλις τε παραλεγόμενοι αὐτὴν*] *Cum difficulter locum eum praeternavigassemus.* Μόλις difficultatem saepe significat, ut 1 Petr. 4: 18, Sir. 26: 24. Παραλέγεσθαι hic et infra 13 est *praetervehi.* Virgilius:

> —— *Et crebris legimus freta concita terris.*

id est, *praeterimus*, ait Servius.

Καλούμενον Καλοὺς λιμένας, qui vocatur Boniportus] Manet hodieque id nomen. Stephano est καλὴ ἀκτὴ, eodem sensu; nam *bona ora* nautis dicitur ea quae est tortuosa.

Ὧι ἐγγὺς ἦν πόλις Λασαία, cui iuxta erat civitas Lasaea] In Manuscripto ᾧ ἐγγὺς πόλις ἦν Ἄλασσα [*cui iuxta erat civitas Alassa*]. Et puto hanc veram esse lectionem, nec aliter legisse Arabem et Latinum, quanquam

in illo *Alasia*, in hoc *Thalesta*, mutatione non multu a recto abeunte, legitur.

9. *Καὶ ὄντος ἤδη ἐπισφαλοῦς τοῦ πλοὸς, διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν ἤδη παρεληλυθέναι, et cum iam non esset tuta navigatio, eo quod et ieiunium iam praeteriisset*] Νηστεία per excellentiam dies כפורים ἐξιλασμοῦ [*expiationis*], decima Tisri. Vide Lev. 23. Tisri partim cum Septembri, partim cum Octobri congruit. *Mense Novembri clausa maria* notat Vegetius.

Παρῄνει ὁ Παῦλος, hortabatur Paulus] A Deo monitus.

10. *Μετὰ ὕβρεως καὶ πολλῆς ζημίας, cum iniuria et multo damno*] Haec duo coniuncta et infra habentur. Ὕβρις ad personam, ζημία ad res magis refertur. Et est κατάχρησις [*abusio*] satis elegans, quomodo Latini dicunt, *coeli iniuriam*.

Τοῦ φόρτου, oneris] Id est, *γόμου* [*mercis*]. Νῦν φόρτον dixere et Athenagoras et Eustathius, *onus* Latini, unde illud Iuliae inverecundum, *Nunquam nisi navi plena tollo vectorem. Plena*, supple *oneris*.

Ἀλλὰ καὶ τῶν ψυχῶν ἡμῶν, sed etiam animarum nostrarum] Id est, *personarum*, quae magnis malis affectae. Sic hoc nomen habuimus et supra 2: 41, et habebimus infra 37.

11. *Τῷ κυβερνήτῃ καὶ τῷ ναυκλήρῳ*] *Κυβερνήτης* est qui navem *gubernaculo regit. Ναύκληρος* vero in Glossis recte vertitur *navicularius*, qua voce aliquoties utitur Cicero. Graecam Plautus retinuit. Latius patet *navicularii* nomen quam *magistri*. Nam *magister* is demum est quem exercitores navi praefecere; *navicularius* etiam qui suae navi praeest. *Gubernator* suas coniecturas sequitur, huius auctoritatem *navicularius*.

12. *Ἀνευθέτου δὲ τοῦ λιμένος ὑπάρχοντος πρὸς παραχειμασίαν*] Sicut εὔθετος est *idoneus*, Ps. 32: 6, Luc. 9: 62, 14: 32, Ita ἀνεύθετος, *non idoneus, incommodus*. Χειμάζεσθαι est *iactari tempestatibus*: παραχειμάζεσθαι, *vitare tempestates*. Hoc igitur dicit: *Non erat portus ille idoneus ad vitandam tempestatem*.

Εἰς Φοίνικα] Habet in Austrino Cretae latere Ptolemaeus urbem *Phoenica*, portum *Phoenicunta*.

Βλέποντα κατὰ Λίβα, respicientem ad Africum] *Λὶψ*, Latine *Africus*, flat ab Occasu brumali.

Καὶ κατὰ Χῶρον] *Χῶρος* vox est non Graeca origine, sed Latina, *Corus* vel *Caurus*, Graecis *ἀργέστης*. Flat ab Occasu aestivo, aut, ut alii volunt, solstitiali. Portus ergo iste in angulo situs duo mari ventisque diversis obiiciebat cornua.

13. *Ὑποπνεύσαντος δὲ Νότου, adspirante autem Austro*] *Ὑπὸ* saepe in compositione rem imminuit. Itaque *ὑποπνεῖν* est *leniter flare*. Talia sunt *ὑπόκουφος*, *ὑποκρέκω*, *ὑπολαλέω* [*aliquantum levis, levem sonum edo, mussito*], et similia.

Δόξαντες τῆς προθέσεως κεκρατηκέναι, existimantes voto se potitos] Nautae scilicet. *Κρατεῖν προθέσεως* est *voto potiri*. Id ideo existimabant, quia Australe Cretae littus legere volentibus Auster obtigerat.

Ἄραντες] *Cum solvissent*, nempe a Phoenice aut Phoenicunte portu.

Ἆσσον παρελέγοντο τὴν Κρήτην] Ita distinguendum est. Id est, *quam proxime oram Cretae legebant*. חדרי קרטא [*circa Cretam*] hic Syrus. Non metuentes scilicet ne in littus impingerentur, ideo quod lenis admodum esset Auster, ut ex antedictis cognovimus. Non repetam multis quod alii recte hic ostenderunt, male a nonnullis putatum nomen hoc esse proprium loci *Asson*.

14. *Ἄνεμος τυφωνικὸς, ventus typhonicus*] *Τυφὼν* quid sit, supra notavimus ex iis qui meteora descripsere. At Iudaeis Hellenistis *τυφὼς* est *quaevis violentior procella*. Nam sic interpretes quidam vertunt Ps. 148: 8, רוח סערה, ubi alii *πνεῦμα καταιγίδος*, *ventus procellosus*. Sicut et idem nomen סערה vertitur *καταιγὶς* [*procella*] Ps. 55: 9, 83: 16, 107: 27, 29, Esai. 29: 6, 40: 24, 41: 16, alibi *κλύδων* [*turbo*], ut Ion. 1: 4, 2: 12.

Ὁ καλούμενος Εὐροκλύδων, qui vocatur Euroaquilo] Manuscriptus *Εὐρακύδων*, haud obscura commutatione *λ* in *δ*, quarum litterarum perquam vicini sunt ductus in Manuscriptis. Vera lectio est, quam secutus est Latinus interpres, *Εὐροακύλων*. Pari modo dicitur *Euronotus* et *Eurocercius* apud Vitruvium. Nec novum vocabula Graecae originis cum Latinis coalescere. Talia sunt, *bicli-*

nium, *epitogium*, *Anticato*, notata Quintiliano l. 5. Quod multo facilius procedit, ubi vox illa Graeca in Latium adoptata est, ut *Eurus*. Non frustra autem Lucas, non contentus dixisse *coortum ventum procellosum*, adiicere voluit unde is flaret, quod nullus esse posset *Euroaquilone* magis adversus Italiam petentibus. Dici poterat vento tam procelloso flante ab Ortu et Septentrione id quod apud Lucanum est:

Nec ratis Hesperias tanget neque naufragus oras.

15. Συναρπασθέντος δὲ τοῦ πλοίου, *cumque abrepta esset navis*] *Abrepta* a Creta.

Καὶ μὴ δυναμένου ἀντοφθαλμεῖν τῷ ἀνέμῳ, *et non posset vento obsistere*] Egregia translatio. Ἀντοφθαλμεῖν proprie est *contra tueri*, improprie *obniti*: ut cum Plutarchus negat Demosthenem potuisse ἀντοφθαλμεῖν τῷ ἀργυρίῳ [*obniti argento*], et cum Polybius non uno loco negat hos aut illos potuisse hostibus ἀντοφθαλμεῖν· quo sensu hoc verbo utitur et Sirachides 12: 14. Sic et ἀντιβλέπειν usurpat Iosephus, ut Antiquae historiae VI, Παθήμασιν οἷς οὐκ ἔτι ἦν ἀντιβλέψαι [*Malis*, *quibus resisti iam non poterat*]: et secundo contra Appionem, Τοῖς προςάγμασι τοῖς περὶ διαίτης οὐκ ἀντέβλεψαν [*Ordinationibus de vivendi ratione non reluctabantur*]. Syrus recte vertit *vento obsistere*.

Ἐπιδιδόντες ἐφερόμεθα] Ἐπιδιδόντες, nempe τῷ ἀνέμῳ [*vento*] quod nomen praecessit. *Cedentes vento ferebamur.* Sic et Ovidius tempestatem describit Tristium I. 3:

Navita confessus gelidum pallore timorem,
Iam sequitur victus, non regit arte ratem.
Sic non quo voluit, sed quo rapit impetus undae,
Aurigam video vela dedisse rati.

16. Νησίον δέ τι ὑποδραμόντες] Id est, *cum prope insulam venissemus*, quo sensu verbum ὑποπλεῖν habuimus supra 27: 4 et 7.

Καλούμενον Κλαύδην, *quae vocatur Clauda*] Quae Κλαύδος Ptolemaeo, Κλαύδιον Athenaeo. In Syro est קלודא, sed creditur scriptum pro גודא: nam Γαυδὸν eandem, ut creditur, insulam dixit Strabo; et Suidas Καυδὼ legit hoc loco: *Gaudon* Plinius, Solinus, Stephanus, Procopius

nc

nominant: quam hanc ipsam esse censent eruditi, variante, ut solet, pronunciatione.

Μόλις ἰσχύσαμεν περικρατεῖς γενέσθαι τῆς σκάφης] *Aegre potuimus scapham ex mari in navem attollere.* Vide infra 30. Factum id ne scapha incussa navi eam laederet.

17. Ἣν ἄραντες] *Qua subducta.* Contraria sunt αἴρειν σκαφὴν [*scapham tollere*] et χαλᾷν [*demittere*].

Βοηθείαις ἐχρῶντο, *ministeriis utebantur*] Βοηθείας vocat quas Latini *ministeria.* Ea enim vox *plebem navalem* significat. Utitur sic Germanicus in Capricorno, ubi a nobis dicta videant, si queis vacat.

Ὑποζωννῦντες τὸ πλοῖον] *Funibus navem ligantes*, ne vi ventorum et fluctuum dissiliret.

Φοβούμενοί τε μὴ εἰς τὴν Σύρτιν ἐκπέσωσι] *Ne navis una cum ipsis impingeretur in Syrtim.* Sic vocantur loca omnia vadosa a duobus in Africa arenosis sinibus dictis hoc nomine. Ἐκπέσωσι, ex mari profundo scilicet in brevia.

Χαλάσαντες τὸ σκεῦος] *Demisso malo.* Nam *malus* hic κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] dicitur σκεῦος [*vas*], ut observatum Heraldo. Sic et Syrus accepit. Solet demitti malus aut etiam in repentino periculo abscindi, ne ventus ea parte navem urgeat. *Arborem deiicere* dixit Papinianus L. Cum arbor. D. ad legem Rhodiam.

Οὕτως ἐφέροντο, *sic ferebantur*] Nempe *sine malo.* Similis usus voculae οὕτως, Ioh. 4: 6.

18. Σφοδρῶς δὲ χειμαζομένων ἡμῶν, *valde autem nobis tempestate iactatis*] Χειμάζεσθαι est, ut modo diximus, *tempestate iactari.*

Τῇ ἑξῆς ἐκβολὴν ἐποιοῦντο, *sequenti die iactum fecerunt*] *Iactum fecere*, nautae scilicet. Ἐκβολή, *iactus* in Glossario; et sic sumitur Ionae I. 5. Vox utraque propria huic rei. Vide titulum Digestorum ad legem Rhodiam de iactu. *Iactum facere* Harmenopulus vertit ἐκβάλλειν, ἀποβάλλειν, ῥίπτειν. Fit id *levandae navis gratia*, ut loquitur lex prima dicto titulo. Solet autem hic ordo servari, quem et in hac historia habemus. Primum iaciuntur merces, ut hoc loco; deinde armamenta, ut statim sequitur; postremo et cibaria, ut infra 38.

19. *Αὐτόχειρες τὴν σκευὴν τοῦ πλοίου ἐῤῥίψαμεν, nostris manibus armamenta navis proiecimus*] *Ἔῤῥιψαν* habet Manuscriptus ille, nec aliter Latinus legit. *Ἡ σκευὴ* est id *quo res quaeque instruitur*. Bene hoc loco Latinus vertit *armamenta*. In Glossario *armamenta, ἄρμενα*. Utuntur hac voce eo sensu non Poetae tantum, sed et Historici, ut ecce Tacitus Historiarum V, *Armamenta Liburnicis solita*. Iulianus Iurisconsultus L. Navis. D. de lege Rhodia.

20. *Μήτε δὲ ἡλίου, μήτε ἄστρων ἐπιφαινόντων ἐπὶ πλείονας ἡμέρας, neque sole autem, neque sideribus apparentibus per plures dies*] Solennis descripto graviorum tempestatum: sic apud Virgilium:

— *Ponto nox incubat atra.*

Apud Lucanum:

Non coeli nox illa fuit; latet obsitus aër
Infernae pallore domus; nimbisque gravatus
Deprimitur, fluctusque in nubibus accipit imbrem:
Lux etiam metuenda perit, nec fulgura currunt
Clara, sed obscurum nimbosus dissilit aër.

Apud Statium:

— *Inde horror aquis, et raptus ab omni*
Sole dies miscet tenebras.

De verbo *ἐπιφαίνειν* vide quae diximus ad Matth. 28: 1.

Χειμῶνός τε οὐκ ὀλίγου ἐπικειμένου, et tempestate non exigua incumbente] *Χειμὼν* interdum *hiems*, interdum *tempestas*, ut hic et Matth. 16: 3. Id imitantes Latini Poetae *hiemis* vocem ponunt pro *tempestate*. *Ἐπικεῖσθαι* hic est *incumbere*, *incubare*, quomodo ex Virgilio iam habuimus:

— *Ponto nox incubat atra.*

Et alibi:

— *Venti velut agmine facto,*
Qua data porta ruunt et terras turbine versant,
Incubuere mari.

Quintilianus lib. V: *Cum magna vis venti in mare incubuit.*

Λοιπὸν περιῃρεῖτο πᾶσα ἐλπὶς τοῦ σώζεσθαι ἡμᾶς, iam ablata erat spes omnis salutis nostrae] Dictum hoc κατὰ φάσιν, *secundum id quod videbatur*, qualia multa et

in

in communi et in sacro sermone. In Syriaco, *abscissa spes.*

21. *Πολλῆς δὲ ἀσιτίας ὑπαρχούσης, et cum multa ielunatio fuisset*] Non quod alimenta deessent, ut mox videbimus, sed quod ingens illa iactatio omnem adimat appetitum ac contra cibi fastidium pariat.

Πειθαρχήσαντάς μοι, obedientes mihi] *Mihi*, nempe nihil hac in re non divinitus dicenti.

Μὴ ἀνάγεσθαι ἀπὸ τῆς Κρήτης] *Non solvere a Creta.* Vide supra 2, 4, 12.

Κερδῆσαί τε τὴν ὕβριν ταύτην καὶ τὴν ζημίαν, lucrique facere iniuriam hanc et iacturam] Locutio bene Graeca. Nam simili modo loquuntur Epigrammatici Graeci et Lucianus. Latinus quoque interpres erudite transtulit *lucrifacere.* Sic *quam ille iniuriam lucrifecit*, Plin. VII. 39. Sic *lucrationem malorum* dixit Tertullianus. Tale et illud, *Lucri fac censoriam notam.* Causa loquendi inde, quod *lucrum facere* videtur, et qui damnum evitat; auctore Aristotele. De vocibus ὕβρεως et ζημίας vide supra 10.

22. *Ἀποβολὴ γὰρ ψυχῆς οὐδεμίας ἔςαι ἐξ ὑμῶν, amissio enim nullius animae erit ex vobis*] Nempe, *si me audiatis.* Quae conditio ex superiori oratione satis intelligitur. Tales passim in Sacra Scriptura sunt locutiones quae tacitam in se conditionem habent ex antecedentibus et consequentibus aut ex ipsa rei natura intelligi facilem. 1 Sam. 2: 30, 13: 13, 14.

Πλὴν τοῦ πλοίου, praeterquam navis] Particula exceptiva loco adversativae, ut Luc. 23: 28, Ioh. 8: 10, in Graeco 1 Cor. 11: 11, Phil. 1: 8, 3: 16, 4: 12, Apoc. 2: 24.

23. *Τοῦ Θεοῦ οὗ εἰμι, ᾧ καὶ λατρεύω, Dei cuius sum ego, et cui servio*] Multo rectius hoc de se Paulus potuit dicere quam in simili periculo Ionas 1: 9. Et propterea Ionae comites eo servati sunt eiecto; Pauli comites per eum retentum.

24. *Καίσαρί σε δεῖ παραςῆναι, ad Caesarem te oportet stare*] *Δεῖ* sume ut supra 23: 11; *παραςῆναι* autem hic iudiciale est, *stare*, Rom. 14: 10, pro quo supra *ἑςὼς εἰμι* 25: 13. Activum *παραςῆσαι* [*sistere*] supra 23: 33. Horatius:

— *Dispeream si*
Aut valeo stare aut novi civilia iura.

Ubi Scholiastes, *Si habeo vires ut stem in iudicio.*

Κεχάρισταί σοι ὁ Θεὸς πάντας τοὺς πλέοντας μετά σου, donavit tibi Deus omnes qui navigant tecum] Sensu contrario hic habemus χαρίζεσθαι ei qui bis supra 25: 11, 16, ibi *in pernitiem tradere*, hic *in vita servare*. *Tibi dat*, id est, tui causa eos servat. Unus interdum navem perdit, unus interdum navem servat. Idem contingit in Republica.

25. *Εὐθυμεῖτε, bono animo estote*] Ut supra 22. Hoc est quod alibi dicitur θαρσεῖν, ut supra 23: 11.

Πιστεύω γὰρ τῷ Θεῷ ὅτι οὕτως ἔσται, credo enim Deo ita fore] Fidem Deus etiam ad consequenda huius vitae beneficia saepe requirit, ut ostendat eam multo magis ad consequendam aeternam esse necessariam.

Εἰς νῆσον δέ τινα, in insulam autem quandam] Non νησίον [*insulam parvam*] qualis Claude, sed iustam insulam, qualis Melite.

Δεῖ ἡμᾶς ἐκπεσεῖν, oportet nos incidere] Δεῖ rursum modo 24, ἐκπεσεῖν ut supra 17.

27. *Διαφερομένων ἡμῶν*] Διαφέρεσθαι pro *huc et illuc ferri* usurpavit et Plutarchus.

Ἐν τῷ Ἀδρίᾳ] Quod notarunt hic viri eruditi ex Strabone, Ovidio, Statio et Ptolemaeo, *Adriam coepisse dici pro toto Ionio*, verum est. Itaque Procopius mare a Methone ad Siciliam, et alibi a Cephalenia ad Calabriam, *Adriam* vocat; et alio loco partem *Adriae* facit sinum; et diserte Vandalicorum primo tam Gaulon quam Meliten in *Adria* locat.

Προσάγειν τινὰ αὐτοῖς χώραν] *Accedere sibi terram aliquam*. Ita solent nautae loqui. Tale illud apud Virgilium III Aeneidos;

Provehimur portu: terraeque urbesque recedunt.

28. *Βολίσαντες, submittentes bolidem*] Βολὶς quae καταπειρατηρία Herodoto Euterpe, *funis cum plumbo, quo deiecto nautae maris altitudinem explorant*, quod βολίζειν dicitur. *Catapiraten* dixit Lucillius illis versibus (corrupti apud Isidorum XIX. 14:

Hinc Catapiraten puer eodem deferat, unctum
Plumbi pauxillum raudus linique metaxam.

Ubi vocem nauticam non omnibus notam exposuit verbis popularibus.

Εὗρον ὀργυιὰς εἴκοσι, invenerunt passus viginti] Ὀργυιὰ est *quantum patent passae manus*, unde *passui* nomen. Hac mensura uti nautae solent.

Εὗρον ὀργυιὰς δεκαπέντε, invenerunt passus quindecim] Id signum erat propius accedere terram. Omnia haec navalia accurate et nitide describit Lucas.

29. *Εἰς τραχεῖς τόπους, in aspera loca*] *Aspera loca* vocat *saxosa*, ut hic recte explicat Syrus, qualia multa esse circa insulas solent: *χοιράδας* dicunt alii.

Ἐκ πρύμνης ῥίψαντες ἀγκύρας τέσσαρας, de puppi mittentes anchoras quatuor] Sic Virgilius:

Anchora de prora iacitur —

Pluribus autem opus anchoris, ubi saevit mare.

Ηὔχοντο ἡμέραν γενέσθαι, optabant diem fieri] Ut facilius despicere possent ubi essent locorum.

30. *Χαλασάντων τὴν σκάφην εἰς τὴν θάλασσαν, cum misissent scapham in mare*] Nimirum ut in eam delapsi derelicta navi saluti suae consulerent. Cicero II de Inventione: *Postea aliquanto ipsos quoque tempestas vehementius iactare coepit, usque adeo ut dominus navis, cum idem gubernator esset, in scapham confugeret.*

Προφάσει ὡς ἐκ πρώρας μελλόντων ἀγκύρας ἐκτείνειν] *Hoc utebantur praetextu, velle se scapha uti, ut anchoras longius a prora figerent fune eousque prolato.* Nota locutionem *προφάσει μελλόντων ἐκτείνειν ἀγκύρας, specie longius tensurorum anchoras.*

31. *Τῷ ἑκατοντάρχῃ, Centurioni*] De quo supra 1.

Ἐὰν μὴ οὗτοι, nisi hi] Dixit hoc nautas digito monstrans.

Ὑμεῖς σωθῆναι οὐ δύνασθε, vos salvi fieri non potestis] Quomodo hoc non pugnet cum iis quae dicta supra 22, vide illo loco.

32. *Ἀπέκοψαν τὰ σχοινία τῆς σκάφης καὶ εἴασαν αὐτὴν ἐκπεσεῖν*] *Abscissis funibus sivere scapham auferri.* *Ἐκπίπτειν* hic dicitur respectu navis: supra bis respectu maris. Sic *ἐκπίπτειν τῆς ἀγορᾶς* [*e foro elabi*], *ἐκπίπτειν τῆς πόλεως* [*excidere civitate*] apud Plutarchum.

33. *Ἄσιτοι διατελεῖτε, ieiuni permanetis*] Sic dictum quomodo 1 Macc. 3, 17, *Ἐκλελύμεθα ἀσιτοῦντες σήμερον*

[*Huius diei inedia confecti sumus*]. Id ita intelligendum, quod vix quicquam alimenti cepissent plerique, recte notatum aliis.

34. *Παρακαλῶ ὑμᾶς προσλαβεῖν τροφῆς, moneo vos ut cibum sumatis*] Nempe ut firmiores essent ad perferendos labores quibus erat opus. Vide 1 Sam. 14: 28, 29.

Οὐδενὸς γὰρ ὑμῶν θρὶξ ἐκ τῆς κεφαλῆς πεσεῖται, quia nullius vestrum capillus de capite peribit] Proverbialis locutio, sicut Latine dici posset, *Ne hilum quidem vobis nocebitur*. Vide Luc. 21: 18. Intellige hoc rursus sub conditione, *si consilia mea sequamini*.

35. *Εὐχαρίστησε τῷ Θεῷ, gratias egit Deo*] Vide Matth. 15: 36, Marc. 8: 6, Ioh. 6: 11.

Ἐνώπιον πάντων, in conspectu omnium] Exemplum dat quod imitarentur.

Καὶ κλάσας, et cum fregisset] ut Matth. 14: 19, 15: 36, Marc. 8: 6, 19, Luc. 24: 30.

Ἤρξατο ἐσθίειν] Id est, *edit*, ut supra 1: 1.

36. *Εὔθυμοι δὲ γενόμενοι πάντες, animo autem facti omnes magis bono*] Ex ista tam seria Pauli, viri non levis, asseveratione.

37. *Αἱ πᾶσαι ψυχαὶ, universae animae*] *Personae*, supra 2: 41, et hoc capite 10, 22.

38. *Κορεσθέντες δὲ τροφῆς, et satiati cibo*] Id est,

Postquam exempta fames epulis, ——

ut Virgilius loquitur.

Ἐκούφιζον τὸ πλοῖον] *Levarunt navem*, ut loquuntur Paulus Iurisconsultus et Callistratus.

Ἐκβαλλόμενοι τὸν σῖτον] *Iactando ciberia*. Nam et hoc fieri solet. Vide L. si laborante. § cum in eadem. D. ad Rhodiam. Hic tertius fuit iactus, ut modo observavimus.

39. *Τὴν γῆν οὐκ ἐπεγίνωσκον, terram non agnoscebant*] Nesciebant terra esset continens, an insula, et quae.

Κόλπον δέ τινα κατενόουν, sinum vero quendam conspexere], Id est, *conspexere*, ut supra 7: 31. *Κόλπος* Graece, Latine *sinus*, modo de terra, modo de mari dicitur, ut hic. Distinguitur enim a *littore*.

Ἔχοντα αἰγιαλὸν, habentem littus] Non frustra hoc additur. Sunt enim sinus quidam maris qui littus non habent, sed praeruptis rupibus cinguntur.

'Εξῶσαι τὸ πλοῖον] *Appellere.* Utitur sic Thucydides.

40. *Καὶ τὰς ἀγκύρας περιελόντες*] Id est, *anchoris undique sublatis.* Id vero ideo dixit, quia plures erant, supra 29. Volebant vento uti, quod non poterant nisi sublatis anchoris.

Εἴων εἰς τὴν θάλασσαν, committebant se mari] Est brevis locutio pro *εἴων τὸ πλοῖον ἰέναι εἰς τὴν θάλασσαν*, *siverunt navem ire in mare*, illud scilicet quod inter locum in quo defixa fuerat navis et littus intererat.

Ἅμα ἀνέντες τὰς ζευκτηρίας τῶν πηδαλίων, simul laxantes iuncturas gubernaculorum] In antiquis navibus bina erant gubernacula, suum cuique lateri, ut ostendimus in imaginibus Arateis. Cratinus 'Οδυσσεῦσι· 'Ως ἂν μᾶλλον τοῖς πηδαλίοις ἡ ναῦς ἡμῖν πειθαρχῇ [*Ulyssibus: quo magis nostra navis gubernaculis obediat*]. Ea gubernacula vinculis quibusdam annectebantur naví, quas hic Graece Lucas *ζευκτηρίας* vocat, Latinus *iuncturas*, quomodo in Glossario *ζεῦξις*, *iunctura.* Cum laxantur ea vincula, tunc gubernacula multum in aqua descendunt et pondere suo navem retinent, quominus a ventis evertatur.

Καὶ ἐπάραντες τὸν ἀρτεμόνα τῇ πνεούσῃ, et levato artemone secundum aurae flatum] *Artemonem* vocat hic Lucas ἀπὸ τοῦ ἀρτᾶσθαι [*a suspendendo*] velum illud prorae proximum, quod *dolona* Pollux vocat; et Livius duobus locis. *Artemo adiectamentum potius quam pars navis est*, ait Iavolenus L. Malum. D. de verborum signif. Eo uti solent nautae ubi metuunt ne vela maiora plus satis venti concipiant navemque nimis urgeant. Erat autem id hic eo magis necessarium quod arborem deiectam iam supra audivimus. Ad illud *τῇ πνεούσῃ* subintelligi putem *αὔρᾳ* vel *πνοιῇ*; nec magis mirum dici *πνοὴν πνεῖν*, quam *πλοῖον πλεῖν* [*navigare navem*].

Κατεῖχον εἰς τὸν αἰγιαλὸν, tendebant ad littus] *Κατέχειν* pro *tendere* usurpant et Herodotus et Plutarchus.

41. *Εἰς τόπον διθάλασσον, in locum bimarem*] *Taeniam* intelligit, quales multae solent esse non procul a littore, ita tamen ut inter eas et littus mare interluat.

'Επώκειλαν τὴν ναῦν, *impegerunt navem*] Bene Latinus, *impegit.* Sic Lucanus:

La-

Rapta puppe minor subducta est montibu

42. *Τῶν δὲ ϛρατιωτῶν βουλὴ ἐγένετο, mili consilium fuit*] *Βουλὴν* dicit *voluntatem*, q *βούλημα*. Sic et bello captos in simili periculo saepe legimus.

Μή τις ἐκκολυμβήσας, *ne quis cum enatasset* navi in littus non longe absitum.

43. *Βουλόμενος διασῶσαι τὸν Παῦλον*, *vole Paulum*] Ut civem Romanum.

Τοὺς δυναμένους κολυμβᾷν, *qui possent natar* tas, et si qui alii nare didicerant.

Ἀποῤῥίψαντας πρώτους, *emittere primos*] Dei vi in mare corporibus.

Ἐξιέναι] *Exire e mari in littus.*

44. *Οὓς μὲν ἐπὶ σανίσιν*, *alios in tabulis*] Officiorum: *Si tabulam de naufragio arripuer* Atticum: *Haec una me ex hoc naufragio t lectat.*

Ἐπί τινων τῶν ἀπὸ τοῦ πλοίου, *super ea qu erant*] Puta remis arreptis:

Ὁ δεύτερος πλοῦς ἐϛι δήπου λεγόμενος,
Ἂν νηὸς ἀποτύχῃ τις, ἐν κώπαισι πλεῖν.
[*Secunda quae vocatur navigatio,*
Est fracta nave, tabula arrepta ...

CAPUT XXVIII.

Καὶ διασωθέντες] *Cum evasissent.*

Ὅτι Μελίτη ἡ νῆσος καλεῖται, insulam Meliten vocari] Illa *Melite* quae non longe ab Africa.

2. *Οἱ δὲ βάρβαροι, Barbari vero*] Afri, qui mari potentes vicinas insulas tenuere.

Οὐ τὴν τυχοῦσαν φιλανθρωπίαν, non modicam humanitatem] De hac locutione vide supra 19: 11.

Ἀνάψαντες γὰρ πυρὰν, accedentes enim pyram] Ligneum struem.

Προσελάβοντο πάντας ἡμᾶς] אסף, *hospitio excepere* [*nos omnes*]. Id enim sic verti solet; ut et קבל et similia.

Διὰ τὸν ὑετὸν τὸν ἐφεστῶτα] *Propter imbrem qui supervenerat.* Post ingentes ventos solent imbres sequi.

Καὶ διὰ τὸ ψύχος, et propter frigus] Frigus et ex anni tempore aderat, et vento atque imbribus augebatur. Et non poterant non frigere qui per mare nataverant. Plautus:

Edepol, Neptune, es balneator frigidus:
Cum vestimentis postquam abs te abii, algeo.

3. *Συστρέψαντος δὲ τοῦ Παύλου φρυγάνων πλῆθος*] In Manuscripto, *φρυγάνων τι πλῆθος, Cum virgulta quaedam collegisset*, nempe quae in proximo parata iacebant. *Φρύγανον, fomes*, in Glossario. *Fomes* est quicquid ignem alit.

Ἔχιδνα ἐκ τῆς θέρμης ἐξελθοῦσα, vipera e calore cum processisset] In Glossario, *θέρμη, calor, fervor, aestus.* Utitur sic Thucydides in pestilentiae descriptione. Ignis calorem ut senserat vipera, effugere volebat. In Manuscripto est, *ἀπὸ τῆς θέρμης*, quod clarius. Sic *ἀπὸ τοῦ ἰοῦ, ἀπὸ τῆς λύπης* [*a veneno, a moerore*], in causae significatu saepe apud Graecos.

4. *Τὸ θηρίον, bestiam*] Sic solent vocari bestiae, quae veneno nocent, in quibus excellunt viperae, unde *θηριακὴ ἀντίδοτος* [*theriaca antidotus*] nomen habet. Ambrosius in Hexaëmero, *Vipera nequissimum genus bestiae.* Inde

Vi-

Viperam inspirans animam —— apud Virgilium.

Πάντως φονεύς ἐστιν ὁ ἄνθρωπος, utique homicida est homo] Putabant convictum criminis, ob quod custodiae erat datus.

Ἡ δίκη ζῆν οὐκ εἴασεν, ultio non sivit eum vivere] *Δίκη* hic *Divina ultio*, de qua illud vetus:

—— Ὁρῶ γὰρ ἐν χρόνῳ
Δίκην ἅπαντ' ἄγουσαν εἰς φάος βροτοῖς.
[—— *Ius sed, ut video, Dei*
In lucis oras cuncta fert mortalium.]

Et alia multa apud Stobaeum de rerum natura, titulo VII. Hesiodus:

—— Δίκη δ' ὑπὲρ ὕβριος ἴσχει
Ἐς τέλος ἐξελθοῦσα· παθὼν δέ τε νήπιος ἔγνω.
[—— *Malefactis est comes ultrix*
Iustitia: hoc stultos docet experientia tandem.]

Ζῆν οὐκ εἴασεν. Sic in epigrammate Graeco Sarapis dicit homicidae:

Εἰ μὴ νῦν σε μεθῆκα θανεῖν, θάνατον μὲν ἄλυπον
Νῦν ἔφυγες· σταυρῷ δ' ἴσθι φυλασσόμενος.
[*Non est ista salus tanti, quod morte negatur*
Defungi, crux est pone parata tibi.]

6. *Οἱ δὲ προσεδόκων αὐτὸν μέλλειν πίμπρασθαι, at illi exspectabant eum arsurum*] *Inflammari.* Nicander describens laesum a vipera:

—— Αἱ δὲ θαμιναὶ
Πομφόλυγες τὼς ἔν γε πυρὶ, φλύκταιναι ἀραιαὶ,
Οἷα πυρικμήτοιο χροὸς πλαδόωσιν ὕπερθεν
[—— *Ast illi pustula multa,*
Quales saepe solent ex igne existere bullae,
Erumpit, tanquam flammanti corpore toto.]

Deinde:

Πᾶν δ' ἐπί οἱ δριμεῖα δέμας καταβόσκεται ἄτη
Ὀξέα πυρπολέουσα. ——
[*Illi corpus edit totum vis saeva veneni*
Aestu flammifero ——.]

Ἢ καταπίπτειν ἄφνω νεκρὸν, aut subito casurum mortuum] Venenum enim viperae quibusdam in locis valde rapidum est.

Μηδὲν ἄτοπον] *Nihil incommodi.* Hoc sensu vox *ἄτοπον* est in Graeca versione Iobi 4: 8, et apud Theophrastum IV. 15.

Μεταβαλλόμενοι] *Mutata sententia*, ut mos vulgi.

— *Sequitur fortunam, ut semper, et odit*
Damnatos. — —

Ἔλεγον θεὸν αὐτὸν εἶναι, *dicebant Deum eum esse*] Herculem puto *ἀλεξίκακον* [*Alexicacum*], qui in Melite insula colebatur.

7. *Ὑπῆρχε χωρία τῷ πρώτῳ τῆς νήσου, ὀνόματι Ποπλίῳ*, *erant praedia Principis insulae, nomine Publii*] Romani divites in provinciis fundos habebant, maxime in Africa. Forte hic libertus fuerit Augusti. Nam et Syrus ille Mimus, itidem libertus, dictus *Publius* sine alio nomine. Est autem *πρῶτος Μελιταίων* [*Melitensium Princeps*] nomen Magistratus. Apparet id ex inscriptione in Insula Melite reperta, *Λ. K. ΚΙΟΣ. ΚΥΡ. ΠΡΟΥΔΗΝΣ. ΙΠΠΕΥΣ. ΡΩΜ. ΠΡΩΤΟΣ. ΜΕΛΙΤΑΙΩΝ. ΚΑΙ. ΠΑΤΡΩΝ. ΑΡΞΑΣ. ΚΑΙ. ΑΜΦΙΠΟΛΕΥΣΑΣ. ΘΕΩ. ΑΥΓΟΥΣΤΩ.* [L. C. CIVS. DOM. PRUDENS. EQUES. ROM. PRINCEPS. MELITENSIUM. ET PATRARUM. GUBERNATOR. ET MINISTER. DIVI. AUGUSTI.]

Ὃς ἀναδεξάμενος ἡμᾶς, *qui nos suscipiens*] Nempe iussos transire ex diversorio publico in suam domum.

Φιλοφρόνως ἐξένισεν, *benigne excepit*] Iam tum *τεταγμένος εἰς ζωὴν αἰώνιον* [*paratus ad vitam aeternam*], et umbras quasdam habens virtutum Christianarum. Vide Matth. 25: 35.

8. *Πυρετοῖς καὶ δυσεντερίᾳ*, *febribus et torminibus*] *Dysenteriam tormina* vertit Celsus IV. 15. Is morbus, si duret, plerumque et febres adfert.

Συνεχόμενον, *vinctum*] Matth. 4: 24. Luc. 4: 38. Utitur hac locutione et Galenus. Recte. Nam *συνέχειν* est *vincire*. Et morbi *vincula* quaedam; Luc. 13: 16.

Κατακεῖσθαι, *cubare*] *Cubat, id est, aegrotat*, Scholiastes ad illud Horatii;

— *Cubat hic in valle Quirini.*

Καὶ προσευξάμενος ἐπιθεὶς τὰς χεῖρας αὐτῷ, *et cum orasset et imposuisset ei manus*] Vide Matth. 9: 18, 19: 13, Marc. 6: 5; 7: 32, 16: 18, Luc. 4: 40, 13: 13.

9. *Ἔχοντες ἀσθενείας*, *qui laborabant infirmitatibus*] Ut Luc. 13: 11, 12, Ioh. 5: 5, 11: 4.

10. *Ἀναγομένοις ἐπέθεντο τὰ πρὸς τὴν χρείαν*, *navigantibus largiti sunt quae opus erant*] Permiscuit locutiones de navigantibus et de navi, ut fieri solet. Nam *ἀναγομένοις* ad navigantes, *ἐπέθεντο* ad navim pertinet. *Τὰ πρὸς τὴν χρείαν*, *ea quae erant opus*, cibaria scilicet. In Manuscripto *τὰ πρὸς τὰς χρείας* pluraliter, ut supra 20: 34.

11. *Παρακεχειμακότι ἐν τῇ νήσῳ*] *Quod in Melite tempestatem vitaverat*, ut supra 27: 12, nam hyems nondum exierat.

Ἀλεξανδρίνῳ], Vide quae dicta supra 27: 6.

Παρασήμῳ Διοσκούροις, *cui erat insigne Castorum*] Aliud est *παράσημον*, aliud *tutela*. *Tutela* in puppi, ut Minerva in Argo: *παράσημον* sive *insigne* in prora. Sic in navi qua vectus Ovidius, tutela erat Minerva, insigne Cassis, et inde nomen, quomodo *Pistrix*, *Centaurus*. Erudite Latinus vertit, *Cui erat insigne Castorum*. Sic Plinius X. 43, *Supra Castorum aedem*. Tertullianus, *Phantasmata Castorum*. Arnobius libro II; *Tyndaridas Castores*. Libro IV, *Tria genera Castorum*. Minutius: *Ut et cum equis Castores viderentur*. Et Cyprianus de Idolorum vanitate: *Castores alternis moriuntur*.

12. *Καὶ καταχθέντες εἰς Συρακούσας*, *et cum venissemus Syracusam*] Nempe ad exponendas merces quasdam Alexandrini navigii.

13. *Εἰς Ῥήγιον*] *Ῥήγιον* scribunt Graeci, et populum *Ῥηγίνους*, adduntque omnes originem esse nominis, quod ibi ab Italiae latere abscissa esset Sicilia. *Regium* vero, Latino nomine, oppidum est Galliae Cisalpinae.

Δευτεραῖοι, *secunda die*] Locutio bene Graeca, qua et Herodotus et Xenophon utuntur. Tribuitur personae quod est rei. Tale illud, *Stare solitus Socrates dicitur pertinaci statu perdius et pernox*, apud Gellium II. 1.

Εἰς Ποτιόλους] *Puteolos* enim appellere solebant naves Alexandrinae: docet id nos Seneca Epistola LXXVII et decretum in Gruteri inscriptionibus. Statius:

—— Modo nam trans aequora terris
Prima Dicarcheis Pharium gravis intulit annum.

Pu-

Puteolis enim vetus nomen *Δικαιάρχεια*, unde Poetae faciunt *Dicarcheam*.

14. *Οὗ εὑρόντες ἀδελφοὺς, ubi inventis fratribus*] Ergo non Romae tantum, sed et Puteolis iam erant Christiani.

Παρεκλήθημεν] *Rogati sumus*. Sic hoc verbum et supra sumitur 16: 15, 21: 12, 25: 3.

Ἐπ' αὐτοῖς ἐπιμεῖναι, manere apud eos] Manuscriptus *παρ' αὐτοῖς*.

Εἰς τὴν Ῥώμην ἤλθομεν] *Romam ibamus*. Ita hic bene accepit Syrus. Iudaei Hellenistae בוא modo per *πορεύεσθαι* [*ire*], modo per *ἔρχεσθαι* [*venire*] vertunt promiscue.

15. *Ἄχρις Ἀππίου Φόρου καὶ Τριῶν Ταβερνῶν*] Id est, *alii obviam venerunt ad Forum Appii, alii ad Tres Tabernas*: illi prius, hi serius. Nam Tres Tabernae propiores Romae, ut apertum fit ex tabulis et epistola Ciceronis ad Atticum II. 11. Multa tum loca in Romano Imperio habebant nomen alia *fori*, alia *tabernae*: *fori*, ab omnium rerum mercatu, *tabernae*, quod ibi vinum et esculenta venum proposita essent.

16. *Ὅτε δὲ ἤλθομεν εἰς Ῥώμην, cum autem venissemus Romam*] Manuscriptus *εἰσήλθομεν* [*introivissemus*]: quod planius.

Τῷ στρατοπεδάρχῃ] *Burro*. Recte enim viri docti interpretantur *Praefectum Praetorio*. Nam a Tiberii temporibus Praetorianus miles in castris habitus, teste Tacito Annalium IV. Et sub huius cura fuisse reorum custodias multis eiusdem Taciti locis evincitur.

Σὺν τῷ φυλάσσοντι αὐτὸν στρατιώτῃ, cum milite ipsum custodiente] Ex more Romano. Scholiastes Iuvenalis *castrensem carcerem* dici ait, quando captivi traduntur catenati. Sed intellige ita, ut eadem catena et militem constringeret. Iosephus XVIII de Agrippa postea Rege: *Εὑρίσκετο δ' αὐτῷ παρὰ τοῦ Μάκρωνος στρατιωτῶν τε, μετρίων ἀνδρῶν, οἱ παραφυλάξειαν αὐτὸν ἐν φροντίσιν, καὶ ἑκατοντάρχου ἐφεστησομένου τε ἐκείνοις καὶ συνδέτου ἐσομένου, λουτρά τε καθ' ἡμέραν συγχωρεῖσθαι καὶ ἀπελευθέρων καὶ φίλων εἰσόδους, τήν τε ἄλλην ῥαστώνην ἢ τῷ σώματι γένοιτ' ἂν*

[*Apud Macronem tamen et milites, commodos sane viros, qui eum asservaturi erant, tum et apud Centurionem hisce praefuturum, illi copulandum, obtinuit, ut et quotidie lavacris uteretur, et pateret ad eum libertis atque amicis aditus, quorum sublevaretur officiis*]. Seneca huc respexit de Tranquilitate I. 10: *Eadem custodia universos circumdedit, alligatique sunt etiam qui alligaverunt, nisi tu forte leviorem in sinistra catenam putas*. Et Ep. V: *Quemadmodum eadem catena et custodiam et militem copulat, sic ista quae tam dissimilia sunt, pariter incedunt*. Sic de Manio Aquilio Athenaeus: Σύνδετον ἔχων ἀλύσει μακρᾷ Βαστάρνην πεντάπηχυν, πεζὸς ὑπὸ ἱππέως ἕλκεται [*Bastarnae, quinque cubitorum homini, longa catena copulatus, pedes ipse ab equite trahitur*]. Haec est *catena* cuius mox meminit eam monstrans Paulus 20 et Eph. 6: 20. Cum catena longa fuerit, quae et militem et Paulum tenebat, facile iam intelligimus, quomodo Paulus, quanquam vinctus, huc illuc ambulare potuerit. Hoc est, quod δεσμῶν [*vinculorum*] nomine Paulus intelligit, Col. 4: 18, Phil. 1: 7, 13, 14, 16, 2 Tim. 2: 9, Philem. 10, 13.

Μένειν καθ' ἑαυτὸν, manere sibimet] *Sine aliis*. Ita vertitur לבדו Gen. 30: 41, 43: 32, Zach. 12: 12, 13: 14; quod alibi vertitur καταμόνας [*seorsim*].

17. *Τῶν Ἰουδαίων πρώτους, primos Iudaeorum*] *Eminentiores*. Neque enim Synagogam Romae videntur habuisse Iudaei eo tempore.

Οὐδὲν ἐναντίον ποιήσας τῷ λαῷ ἢ τοῖς ἔθεσι, nihil adversus plebem faciens aut morem] Supra 25: 8, 10.

Ἐξ Ἱεροσολύμων, Hierosolymis] *Advectus* scilicet. Similis ἔλλειψις [*defectus*] supra 7: 9.

Παρεδόθην, traditus sum] Ut ante Christus. Supra 21: 11, ubi dicta vide. Traditus autem est Romanis cum a Iudaeis apud Felicem accusatus est.

18. *Ἀνακρίναντές με, cum interrogationem de me habuissent*] Praevio quodam examine. Vide supra 25: 26

Ἐβούλοντο ἀπολῦσαι] *Voluerunt me dimittere*, nempe nisi appellassem. Similis locutio Matth. 26: 39, ubi ea diximus.

Διὰ τὸ μηδεμίαν αἰτίαν θανάτου ὑπάρχειν ἐν ἐμοὶ, eo quod nulla esset causa mortis in me] Supra 25: 25, 26: 31. Sic servus non minus quam Dominus ab incredulis testimonium retulit suae innocentiae.

19. *Ἀντιλεγόντων δὲ τῶν Ἰουδαίων, contradicentibus autem Iudaeis*] Cum illi hoc agerent, ut me ad Synedrii cognitionem traherent, videreturque Festus illis velle gratificari.

Ἠναγκάσθην ἐπικαλέσασθαι Καίσαρα, coactus sum appellare Caesarem] Nempe ne hoc fieret.

Οὐχ ὡς τοῦ ἔθνους μου ἔχων τι κατηγορῆσαι, non quasi aliquid habeam de quo Gentem meam accusem] Accusor, non accuso: nec contra totam gentem ulla lis mihi est.

20. *Παρεκάλεσα ὑμᾶς ἰδεῖν*] *Vocavi ut vos viderem.*

Καὶ προσλαλῆσαι] *Loqui ut cum amicis.*

Ἕνεκεν γὰρ τῆς ἐλπίδος τοῦ Ἰσραὴλ, propter spem enim Israëlis] Propter fidem de resurrectione. Ut supra 23: 6, 24: 15, 26: 6, 7.

Τὴν ἅλυσιν ταύτην περίκειμαι, catena hac circumdatus sum] Vide supra 16.

21. *Οὔτε γράμματα περὶ σοῦ ἐδεξάμεθα, neque literas accepimus de te*] Nempe quae de te nominatim agerent et nos monerent, ut tibi adversaremur.

Οὔτε παραγενόμενός τις τῶν ἀδελφῶν, neque adveniens aliquis fratrum] *Aliquis de gente nostra.* Iudaei enim alii alios fratres vocabant. Vide supra 7: 2, 37, 13: 26, 38, 23: 1, 5, 6.

22. *Περὶ μὲν γὰρ τῆς αἱρέσεως ταύτης, nam de secta hac*] Nazaraeorum, supra 25: 5, cuius scilicet sectae te esse profiteris.

Γνωςὸν ἐςιν ἡμῖν ὅτι πανταχοῦ ἀντιλέγεται, notum est nobis ubique ei contradici] Nimirum propter literas istas scriptas a Synedrio paulo post Christi abitum ex terris, de quibus diximus ad Matth. 27: 63. Aiunt Iudaei earum litterarum exemplum asservari apud Synagogam vetustissimam quae est Borbetomagi Vangionum.

23. *Ταξάμενοι δὲ αὐτῷ ἡμέραν*] *Condicta die.*

Ἧκον πρὸς αὐτὸν εἰς τὴν ξενίαν, venerunt ad eum in hos-

hospitium] *Domum in qua divertebat.* Utitur sic voce ξενίας et Iosephus.

Ἐξετίθετο διαμαρτυρόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, *exponebat testificans regnum Dei*] Exponebat futurum Dei regnum, adhibitis probationibus, tum ex sacris literis, tum ex iis quae in Domino Iesu erant conspecta. Ita διαμαρτύρεσθαι habuimus supra 10: 42 et alibi. Pro διαμαρτυρόμενος in Manuscripto est παρατιθέμενος [*insinuans*], quomodo supra 17: 3.

Πείθων τε αὐτοὺς, *suadensque eis*] Πείθειν hic de conatu sumitur, ut supra 19: 8. In Glossario, Suadeo παραινῶ, πείθω, συμβουλεύω.

Τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ, ἀπό τε τοῦ νόμου Μωσέως καὶ τῶν προφητῶν, *de Iesu ex lege Mosis et Prophetis*] Ostendebat enim omnes res Iesu praedictas aut praefiguratas Mose et Prophetis, Luc. 24: 27, supra 3: 18, 24, 13: 27, 15: 15, 22: 14, 26: 22.

24. Οἱ μὲν ἐπείθοντο τοῖς λεγομένοις, οἱ δὲ ἠπίστουν, *quidam credebant iis quae dicebantur, quidam non credebant*] Ut plerumque evenit, ut supra 14: 4, 17: 32, 19: 9.

25. Ἀπελύοντο, *discedebant*] Ἀπολύεσθαι pro discedere est locutio Polybiana. Invenitur et Exod. 33: 11.

Ῥῆμα ἕν] Id est, *abeuntibus hoc unum dixit.*

27. Ἐπαχύνθη γὰρ, *incrassatum est enim*] Sequitur Lucas LXX Interpretes Esaiae 6: 10, ut solet: tantum post τοὺς ὀφθαλμοὺς [*oculos*] addidit αὐτῶν [*suos*]. De sensu vide quae dicta ad Matth. 13: 15. Quantum vero induruerint Iudaei post reiectum Euangelium vide ad Rom. 2.

28. Ὅτι τοῖς ἔθνεσιν ἀπεστάλη τὸ σωτήριον τοῦ Θεοῦ, *Gentibus missam esse salutem divinam*] In Manuscripto, τοῦτο τὸ σωτήριον. Σωτήριον substantive, est Hellenistica vox ut Esai. 12: 3, 26: 1, 33: 20, 38: 11, 60: 6, 18, 61: 10, 62: 1, 63: 1, 1 Sam. 2: 1, 1 Par. 16: 23, in Psalmis saepissime. Refertur interdum ad personam, ut Luc. 2: 30, modo ad rem, ut hic ad sermonem Euangelii. Potuerat Deus ad Gentes eum sermonem mittere, etiamsi nihil peccassent Iudaei; sed omnem illis querelam

lum praecidit, cum id non fecit, nisi postquam Iudaei plurimi id beneficium sibi oblatum contempserant. Vide supra 13: 46, 18: 6.

Αὐτοὶ καὶ ἀκούσονται] *Ipsi non audient tantum, sed et obedient.* Nam ἀκούειν *obediendi* sensu hic ponitur, ut saepissime שמע apud Hebraeos, quod modo per ἀκούειν, modo per ὑπακούειν [*obedire*] vertitur. Sic ἀκούειν habemus cum accusativo Matth. 11: 4, alibi cum genitivo, ut Matth. 18: 15, 16, Luc. 6: 47, 1 Petr. 4: 6. Quod expertus erat Paulus in multis Asiae et Europae urbibus, ut apud Gentes sermonis felicior esset seges, idem et nunc futurum prospiciebat.

29. *Πολλὴν ἔχοντες ἐν ἑαυτοῖς ζήτησιν, multum habentes inter se disputationem*] Ἐν ἑαυτοῖς, *inter se.* Ζήτησιν, id est, *disputationem*, alio defendente quod alius accusabat. Ζήτησις sic sumitur 1 Tim. 1: 4, 6: 4, 2 Tim. 2: 23, Tit. 3: 9, quod συζήτησις Act. 15, 2, 7. Sed comma hoc totum, sicut non fuit in codicibus Graecis, quibus usi sunt Syrus et Arabs, ita nec in vetere illo Manuscripto comparet.

Διετίαν ὅλην, per biennium totum] Hanc vocem habuimus et supra 24: 27, et τριετίαν [*per triennium*] supra 20: 31. Utuntur et alii.

Ἐν ἰδίῳ μισθώματι, in suo conducto] *Suum* dicitur ratione usus. *Conducti* vox in hoc sensu est in L. I. § Si filius familias, et § Habitare. D. de his qui effuderint. Sic in lege Cornelia verbum *domus suae* Ulpianus extendit ad conductum. L. lex Cornelia. D. de Iniuriis. Quod sequuntur Institutiones, titulo de Iniuriis. § sed et lex. Sic et hospitium *domus alicuius* dicitur L. I. § 2. D. de agnoscendis liberis. Et *domus sua* est omne domicilium L. Nec in ea. D. ad legem Iuliam de adulteriis. § Ius.

30. *Καὶ ἀπεδέχετο πάντας τοὺς εἰσπορευομένους πρὸς αὐτὸν, et recipiebat omnes qui ingrediebantur ad eum*] Neminem excludebat, Dei exemplo.

31. *Κηρύσσων τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, annuntians Regnum Dei*] Regnum illud, quod adveniet fine seculorum.

Καὶ

Καὶ διδάσκων τὰ περὶ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, et docens quae sunt de Domino Iesu Christo] Ut supra 23, τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ. Miracula eius et Praecepta et Mortem et Resurrectionem et Missionem Spiritus Sancti: per quae certi fiebant homines de Regno illo coelesti.

Μετὰ πάσης παῤῥησίας] *Animo intrepido.*

Ἀκωλύτως] In Glossario, ἀκωλύτως, *improhibito.* Evenit hoc primo Neronis quinquennio, intra quod Principem egit probabilem.

